

1614.17

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

114—115. kötet (teljes sorozatban) 1987—1988

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR,
KOREK JÓZSEF

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : Kultúráváltások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében	3
<i>Nagy Tibor</i> : Az Óbuda „hatházi” felirat	16
<i>Tóth Endre</i> : Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981—1986. Eredmények és vitás kérdések	22
<i>H. Gyürky Katalin</i> : A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében	62

KÖZLEMÉNYEK

<i>Endrődi Anna</i> : Badeni idoltöredék Káposztásmegyer—Farkaserdőről	80
<i>Szabó Géza</i> : Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek Hódmezővásárhely—Gorzsa-Cukormajor lelőhelyen	86
<i>Gaál Attila</i> : Bronz lószerszámdísz Silenos-ábrázolással Szekszárdról	100
<i>Hatházi Gábor</i> : 14. századi ruhakorongpár Sárosvásárról és viselettörténeti kapcsolatai	106

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Huszár Lajos (1906—1987)	121
<i>Soproni Sándor</i> : Szilágyi János (1907—1988)	123
<i>Erdélyi István—Eugénia Szimonova</i> : Anatolij Konsztantyinovics Ambroz (1929—1985)	124
<i>Tóttóssy Csaba</i> : Harmatta János hetven éves	124
<i>Parádi Nándor</i> : Fehér Géza hetven éves	125
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Az ókori Duna Carnuntum—Brigetio közti szakasza és Boldogfa	126
<i>Beveczky Tamás</i> : Római amphorakutatók konferenciája Sienában 1986-ban	128
<i>Kovács Tibor</i> : Főtitkári beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1986. évi tevékenységéről ..	129
<i>Kovács László</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1986. évben	129

IRODALOM

<i>Istvánovits Eszter</i> : D. Gabler—A. H. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>Verő József</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>Zalai-Gaál István</i> : Ě. Každová, Těšetice-Kyjovice I. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou ..	133
<i>Zalai-Gaál István</i> : E. Ruttikay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>Gabler Dénes</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe	136
<i>Kiss Attila</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>H. Gyürky Katalin</i> : B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádou	138

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

114—115. KÖTET 1987—1988

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : Kulturalis változások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében.....	3
<i>G. Szénászký Júlia</i> : Korai bronzkori leletek Békés megyéből	141
<i>Beveczky Tamás</i> : A Borostyánkő út amphoraleletei	156
<i>Nagy Tibor</i> : Az Óbuda „hatházi” felirat	16
<i>Tóth Endre</i> : Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981—1986. Eredmények és vitás kérdések....	22
<i>H. Gyürky Katalin</i> : A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében	62
<i>Holl Imre</i> : A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése	183
<i>Írásné Melis Katalin</i> : A pesti későközépkori városfal kutatása	199

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Dobosi Viola</i> : Ásatás Sajóbáony-Méhéztetőn	226
<i>Endrődi Anna</i> : Badeni idoltörredék Káposztásmegyer-Farkaserdőről	80
<i>Szabó Géza</i> : Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor lelőhelyen	86
<i>Gaál Attila</i> : Bronz lószerszámdísz Silenos ábrázolással Szekszárdról	100
<i>Nagy Tibor</i> : Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei	236
Mócsy András : Még egyszer Attila sírjáról	243
<i>Hatházi Gábor</i> : 14. századi ruhakorongpár Sárosról és viselettörténeti kapcsolatai	106

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Huszár Lajos (1906—1987)	121
<i>Tóth Endre</i> : Mócsy András (1929—1987)	245
<i>Entz Géza</i> : Emlékezés Dersényi Dezsőre (1910—1987).....	247
<i>Soproni Sándor</i> : Szilágyi János (1907—1988)	123
<i>Fitz Jenő</i> : B. Thomas Edit (1923—1988)	248
<i>Kovács Tibor</i> : Bándi Gábor (1939—1988)	249
<i>Erdélyi István—Eugénia Szimonova</i> : Anatolij Konsztantyinovics Ambroz (1929—1985)	124
<i>Fitz Jenő</i> : Jaroslav Sašel (1924—1988)	251
<i>Tóttóssy Csaba</i> : Harmatta János hetven éves	124
<i>Parádi Nándor</i> : Fehér Géza hetven éves	125
<i>Mozsolics Amália</i> : Bognárné Kutzián Ida köszöntése	251
<i>Dienes István</i> : Györffy György 70 éves	253
<i>Kalicz Nándor</i> : Patek Erzsébet 70 éves	255
<i>Dér Terézia</i> : Szádeczky-Kardoss Samu 70 éves	256
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Az ókori Duna Carnuntum—Brigetio közti szakasza és Boldogfa	126
<i>Beveczky Tamás</i> : Római amphorakutatók konferenciája Sienában 1986-ban	128
<i>Gabler Dénes</i> : Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1986. évi XV. worms kongresszusáról	257
<i>Kovács Tibor</i> : Főtitkári beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1986. évi tevékenységéről	129
<i>Kovács László</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1986. évben	129
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1986. Szerk.: Czeglédy Ilona</i>	258

IRODALOM

<i>Kerek József</i> : A komáromi múzeum száz éve. Új Minden Gyűjtemény 5	285
<i>Csornay Boldizsár</i> : Szabó M., Archaikus agyagszobrászat Boiótiában	285
<i>Istvánovits Eszter</i> : D. Gabler—A. H. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>Kállay István</i> : Gedai I., A magyar pénzverés kezdete	286
<i>Verő József</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>Zalai-Gaál István</i> : E. Každová, Těšetice-Kyjovice I. Starší stupen kultury s moravskou malovanou keramikou	133
<i>Zalai-Gaál István</i> : E. Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>Nagy Mihály</i> : Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983	287
<i>Gabler Dénes</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagerbe	136
<i>B. Bónis Éva</i> : O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
<i>Kiss Attila</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>Györffy György</i> : Der Mongolensturm (Szerk.: H. Göckenjan)	289
<i>H. Gyürky Katalin</i> : B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádcom	138

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>N. Kalicz</i> : Culture changes in the Carpathian Basin during the Late Neolithic and Copper Age	3
<i>J. G. Szénászký</i> : Early Bronze Age finds from Békés county	141
<i>T. Bezeckzy</i> : Amphora finds of the Amber Route	156
<i>T. Nagy</i> : The Óbuda „Hatház” inscription	16
<i>E. Tóth</i> : Preliminary report on the research at the 4th century fort and cemetery at Alsóhetény 1981—1986	22
<i>K. H. Gyürky</i> : The Szt. István outer district of Medieval Buda in light of archaeological research	62
<i>I. Holl</i> : The analysis of a Medieval stratigraphic sequence from the Buda Palace	183
<i>K. Melis, Mrs. Irás</i> : Archaeological data to the research of the Late Medieval city wall of Pest	199

REPORTS

<i>V. T. Dobosi</i> : Excavations at Sajóbábony — Méhéztető	226
<i>A. Endrődi</i> : Baden culture idol fragment from Káposztásmegyer-Farkaserdő	80
<i>G. Szabó</i> : Early Iron Age incised and stamp decorated ceramic finds at the Hódmezővásárhely—Gorzsá-Cukormajzor site	86
<i>A. Gaál</i> : Bronze harness ornament with Silenos picture from Szekszárd	100
<i>T. Nagy</i> : The sarcophagus and associated grave goods of Vettia Fortunata	236
<i>A. Mócsy</i> : Once again on the grave of Attila	243
<i>G. Hatházi</i> : 14th century pair of clothing diskettes from Sárosd and their historical costuming connections	106

REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Lajos Huszár (1906—1987)	121
<i>E. Tóth</i> : András Mócsy (1929—1987)	245
<i>G. Entz</i> : Dezső Deresényi (obituary notice) (1910—1987)	247
<i>S. Soproni</i> : János Szilágyi (1907—1988)	123
<i>J. Füz</i> : Edit B. Thomas (1923—1988)	248
<i>T. Kovács</i> : Gábor Bándi (1939—1988)	249
<i>I. Erdélyi—E. Szimonova</i> : Anatolij Konstantinovich Ambros (1929—1985)	124
<i>J. Füz</i> : Jaroslav Šašel (1924—1988)	251
<i>Cs. Tóttóssy</i> : Hommage to János Harmatta	124
<i>N. Parádi</i> : Géza Fehér, seventy years old	125
<i>A. Mozsolics</i> : Due respect to Ida Bognár-Kutzián	251
<i>I. Dienes</i> : György Györffy, 70 years old	153
<i>N. Kalicz</i> : Erzsébet Patek is 70	255
<i>T. Dér</i> : Samu Szádeczky-Kardoss is 70	256
<i>P. Püspöki Nagy</i> : The Carnuntum—Brigetio stretch of the Danube in the Antiquity and Boldogfa	126
<i>T. Bezeckzy</i> : The conference of Roman amphora researchers in Siena, 1986	128
<i>D. Gabler</i> : Report on the 15th Rei Cretariae Romanae Fautores Congress, Worms 1986	257
<i>T. Kovács</i> : Report on the 1986 activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History	129
<i>L. Kovács</i> : Report on the archaeological activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History ..	129
Archaeological Research in 1986 ed.: <i>I. Czeglédy</i>	258

BOOK REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Hundred years of the Komárom Museum. 5th volume of the Új Mindenés Gyűjtemény	285
<i>B. Csornay</i> : M. Szabó, Archaic clay sculptures from Boiotia	285
<i>E. Istvánovits</i> : D. Gabler—A. H. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>I. Kállay</i> : I. Gedai, The beginnings of minting in Hungary	286
<i>J. Verő</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>I. Zalai</i> : E. Každova, Těšetice-Kyjovice I. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou	133
<i>I. Zalay—Gaál</i> : E. Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>M. Nagy</i> : Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983	287
<i>D. Gabler</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatawerbe	136
<i>É. B. Bónis</i> : O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
<i>A. Kiss</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>Gy. Györffy</i> : Der Mongolensturm, H. Göckenjan ed.	289
<i>K. H. Gyürky</i> : B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom	138

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Изменение культур Карпатского бассейна в позднем неолите и энеолите	3
<i>Ю. Г. Сенаски</i> : Находки эпохи ранней бронзы из области Бекеш	141
<i>Т. Безеуки</i> : Амфоры янтарного пути	156
<i>Т. Надь</i> : Т. н. надпись «хатхази» в Буды	16
<i>Э. Тот</i> : Исследования укрепления и могильника IV века Алшохетень в 1981—1986 годах	22
<i>К. Х. Дьюрки</i> : Внешний город Святого Иштвана — часть средневековой Буды в свете археологических исследований	62
<i>И. Холл</i> : Анализ средневековых слоев будайской крепости	183
<i>К. Ираш—Мелиш</i> : Археологические данные к исследованию позднесредневековой пештской городской стены	199

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. В. Добоши</i> : Раскопки в Шайобабонь-Мехестетё	226
<i>А. Эндреди</i> : Обломок идола баденской культуры из Капосташмедьер-Фаркашэрдё	80
<i>Г. Сабо</i> : Находки керамики эпохи раннего железа с орнаментацией, выполненной штампом и процарапыванием, в местонахождении Ходмезёвашархей-Цукормайор	86
<i>А. Гаал</i> : Бронзовое украшение конского убора с изображением Силена из Сексарда	100
<i>Т. Надь</i> : Саркофаг и погребальный инвентарь Vettia Fortunata	236
<i>А. Мочи</i> : Еще раз о погребении Аттилы	243
<i>Г. Хатхази</i> : Пара круглых металлических бляшек XIV века для украшения одежды из Шарошда и параллели, связанные с историей костюма	106

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Лайош Хусар (1906—1987)	121
<i>Э. Тот</i> : Андраш Мочи (1929—1987)	245
<i>Г. Энц</i> : В память о Дежё Дерченьи (1910—1987)	247
<i>Ш. Шопрони</i> : Янош Силадьу (1907—1988)	123
<i>Й. Фиц</i> : Эдит Б. Томас (1923—1988)	248
<i>Т. Ковач</i> : Габор Банди (1939—1988)	249
<i>И. Эрдели—Е. Симонова</i> : Анатолий Константинович Амброз (1929—1985)	124
<i>Й. Фиц</i> : Ярослав Шашел 1924—1988	251
<i>Ч. Тёттёши</i> : Поздравление Яношу Харматте	124
<i>Н. Паради</i> : Гезе Фехеру 70 лет	125
<i>А. Можолитч</i> : Поздравление в адрес Ида Куциан-Богнар	251
<i>И. Диенеш</i> : Дёрдю Дёрффи 70 лет	253
<i>Н. Калиц</i> : Эржебет Патек 70 лет	255
<i>Т. Дейр</i> : Шаму Садеcki-Кардош 70 лет	256
<i>П. Пюшпёки</i> : Надь: Участок Дуная между Карнумом — Бригационом в древности и Болдогфа	126
<i>Т. Безеуки</i> : Конференция, посвященная исследованию римских амфор, 1986 года с Сиене	128
<i>Д. Габлер</i> : Отчет о XV конгрессе, Rei Cretariae Romanae Fautores, проходившем в Вормсе в 1986 году	257
<i>Т. Ковач</i> : Отчет о деятельности в 1986 году Венгерского Общества археологов и искусствоведов	129
<i>Л. Ковач</i> : Археологическая деятельность в 1986 году Венгерского Общества археологов и искусствоведов	129
Archäologische Forschungen im Jahre 1986. Ред.: И. Цегледи	258

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Й. Корек</i> : 100-лет музея в Комароме	285
<i>Б. Чорнаи</i> : М. Сабо, Архаичная глиняная скульптура в Бойотии	285
<i>Э. Иштванович</i> : D. Gabler—A. H. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>И. Каллаи</i> : И. Гедан, Начало венгерской монетной чеканки	286
<i>Й. Верё</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>И. Залаи-Гаал</i> : E. Každová, Těšetice-Kujovice k. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou	133
<i>И. Залаи-Гаал</i> : E. Ruttikay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>М. Надь</i> : Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983	287
<i>Д. Габлер</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe	136
<i>Б. Е. Бонии</i> : O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
<i>А. Киши</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>Д. Дёрффи</i> : Der Mongolensturm (Редактор: H. Göckenjan)	289
<i>К. Н. Дьюрки</i> : B. Polla, Košice-Krásna, K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom	138

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
Acta AntetArch	= Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta AntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AÉp	= L'Année Épigraphique (Paris)
AH	= Archeologia Hungarica (Budapest)
AJA	= American Journal of Archaeology (New York)
AK	= Archaeologiai Közlemények (Budapest)
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
AMN	= Acta Musei Napocensis (Cluj)
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
AntH	= Antiquitas Hungarica (Budapest)
AntTan	= Antik Tanulmányok (Budapest)
APreg	= Arheološki Pregled (Beograd)
ArchHist	= Archaeologia Historica (Brno)
ARegia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
ArsHung	= ArsHungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Közleményei (Budapest)
AUB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestini (Budapest)
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
AVANS	= Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
BAR	= British Archaeological Reports
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz—Berlin)
BSA	= British School of Archaeology at Athens, Annual (London)
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CMM	= Časopis Moravského Múzea (Brno)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CSIR	= Corpus Signorum Imperii Romani
Dessau	= Dessau, H., Inscriptiones Latinae Selectae I—III. (Berlin, 1892—1916)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae (Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből, Budapest)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
FIRA	= Fontes iuris Romani Antejustiniani I—III. Ed. Arangio Ruiz, V. (Firenze, 1940—1943)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOMK	= A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
ILCV	= Diehl, E., Inscriptiones Latinae Christianae Veteres I—III.
ILJ	= Šašel, A., — Šašel, J., Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia . . . Situla, 5 (1953); 19 (1978)
IstForsch	= Istanbuler Forschungen (Berlin)
JbAntChr	= Jahrbuch für Antike und Christentum
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
JfA	= Jahrbuch für Altertumskunde (Wien)
JIES	= The Journal of Indo-European Studies (Hattiesburgh, Miss. USA)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Wien)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRS	= The Journal of Roman Studies (London)
MEFRA	= Mélanges de l'Ecole Française de Rome
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MMüemlTop	= Magyarország Műemléki Topográfiája
MÖAUF	= Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (Wien)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei (Budapest)
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
MZ	= Mainzer Zeitschrift (Mainz)
ND	= Notitia Dignitatum
NK	= Numizmatikai Közöny (Budapest)
PBF	= Prähistorische Bronzefunde (München)
PIR	= Prosopographia Imperii Romani
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society (Cambridge)
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RBK	= Reallexikon zur Byzantinischen Kunst (Stuttgart)
RDK	= Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte (Stuttgart)
RDolg	= Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből (Budapest)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RIB	= Collingwood, R. G. — Wright, R. P., The Roman Inscriptions of Britain I. (Oxford, 1965)
RIC	= Mattingly, M. — Sydenham, E. A., The Roman Imperial Coinage (London, 1962)

RIU	= Die Römischen Inschriften Ungarns (Budapest)
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SIA	= Slovenská Archeológia (Nitra)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
StudArch	= Studia Archaeologica (Budapest)
Studia Praeh	= Studia Praehistorica (Sofija)
SzIE	= Szent István Emlékkönyv I—III. (Budapest, 1938)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva (Zagreb)
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
MIA	= Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
CA	= Советская археология (Москва)

KULTÚRAVÁLTOZÁSOK A KORAI ÉS KÖZÉPSŐ RÉZKORBAN
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

V. G. Childe diffúziós elképzelései a magyar régészetben nagy késéssel, csak az 50–60-as évek fordulóján jutottak érvényre, igaz, hogy akkor azonban meglehetősen túlfokozottsággal. Az addig feltárt nagymennyiségű leletanyag rendszeres feldolgozása arra készítette a fiatalabb régészeket, hogy kitörjenek a csak tipológiai rendszerezés és kronologizálás szűk korlátai közül és igyekezzenek a régészet és történelem eredményeit a fokozott igényekkel összefüggésbe hozni, vagyis igazi őstörténetet alkotni.¹ A rokonszenves célkitűzés azonban nem rendelkezett megfelelő elméleti alapokkal s a forrásanyag jellege sem volt kielégítő. Kissé elragadtatva a nagyszerű történelmi távlatoktól, a megvalósulás több esetben elmaradt a realitás által nyújtott lehetőségektől. Ennek eredményeképpen csaknem minden változásban, amit a régészeti leletanyag tükrözött, kisebb-nagyobb migrációkat tételeztünk fel, amelyek a bronzkor fiatalabb fázisáig szinte kizárólag dél felől észak felé irányultak és hatalmas földrajzi távokat hidaltak át. Így a 60-as évek „történeti irányzata” elsősorban külső és belső vándorlások eredményeként képzelte el az őskor eseménytörténetét, változásait, amelyben hódításoknak, népcsoportok elűzésének, menekülésének, sőt kiirtásának éppúgy szerepet adott a fantázia szabad cspongasága, mint a társadalmi viszonyok leegyszerűsített bemutatásának. A népmozgások feltételezése mellett a kevésbé hatásos elképzeléseknek jóval kisebb szerepük maradt, mivel a kulturális befolyás, hatás fogalmát nem lehetett konkrét tartalommal kitölteni.

¹ Bognár-Kutzián Ida volt az első, aki a korai neolitikus Körös kultúra eredetét a korabeli általános véleményekkel szemben (de a V. G. Childe-féle szemléletnek megfelelően) délen kereste. *Kutzián I.*, DissPann Ser. II. No 23 (1944). Másfél évtizednek kellett azonban eltelni, amíg újból előtérbe került a délről kiinduló diffúzió gondolata. *Kutzián I.*, *Acta ArchHung* 9 (1958) 155–190. Bóna István munkásságával kezdődött a gyökeres szakítás a korábbi származási elméletekkel. Ettől kezdve azonban az anyagi kultúra minden változását különböző népmozgásoknak tulajdonított a kutatás. Bóna V. G. Childe támaszkodott és a bronzkor kutatásban alkalmazta a diffúziós elképzeléseket. Ez az irányzat hamarosan kiterjedt az őskor egészére. *Banner J.* – *Bóna I.* – *Márton L.*, *Acta ArchHung* 10 (1957) 1–140; *Bóna I.*, *RDolg* 2 (1960) 45–66; *Ua.* *AUB* 1961, 3–22; *Ua.* *Alba Regia* 2–3 (1961–62) 1963, 11–23; *Ua.* *Alba Regia* 4–5 (1963–64) 1965, 17–63; *Ua.* *AH* 49 (1975); *Kalicz N.*, *RDolg* 1962, 1–23; *Ua.* *StudArch* 2 (1963); *Ua.* *AH* 45(1968). Ide tartoznak Bándi G., Kemenczei T. és Kovács T. munkái, amelyek a 60-as években készültek.

Sajnálatos, hogy ez a „történeti irányzat” csak az egész régészetet megrengető kronológiai „forradalommal” párhuzamosan bontakozott ki, amelynek eredményeit nem vette figyelembe, holott a radiokarbon kronológia meglepő számadataival ez a „forradalom” a relatív kronológiát is döntő módon érintette. Sok esetben a relatív kronológiai párhuzamosítás alapjai is jelentősen megváltoztak. A már elavulóban levő kronológiai rendszerekre épített történeti rekonstrukciók alapja sok esetben megdőlt, az elképzelések összeomlottak.

A hibáknak természetesen e sorok szerzője is részese volt. Eredményeinkben a következtetéseknek még most sincs meg minden esetben az egzakt konkrét bázisa. Kutatási rendszerünkben meglevő nagy hiátusokat a fantázia segítségével kíséreljük meg áthidalni, ami természetesen a végkövetkeztetések sebezhetőségét megnöveli. A „történeti irányzat” főbb hibáit a következőkben összegezhetjük. 1. Következtetéseit a már elavulóban levő, felbomló kronológiai rendszerekre építette. 2. Nem vette kellőképpen figyelembe az interdiszciplináris gondolkodás és kutatás eredményeit. (Ezek közül elsősorban a radiokarbon módszerű datálás és az ökológiai kutatások eredményei hiányoznak.) 3. Az adatok hézagossága nem fékezte hatott, hanem ellenkezőleg, a fantázia szabad csapongásának adott teret. 4. A valódi és a csak formális összefüggések egyenértékűvé váltak. 5. A nagy szintézisek érdekében a részletkérdések elmélyült elemzése háttérbe szorult. 6. A fejlődés belső tendenciáit nem vizsgálta kellőképpen.

A „történeti irányzatnak” a hibái mellett azonban jelentős pozitívumai is voltak. 1. A tények, események statikus bemutatása helyett a dinamikus ábrázolásra törekedett. Igyekezett a változások okait megmagyarázni. 2. A provinciális belső elzárkózottság helyett a nagy távlatokban való gondolkodást, széles körű kitekintéssel párosította, a közeli és távoli összefüggések felderítését tűzte ki célul, nagy szintézisek létrehozásának kísérletével. 3. A történeti célkitűzést igyekezett minél több régészeti forrás közreadásával megvalósítani és átfogó történelmi tablót felvázolni. 4. Mindezek következtében a magyar őskorkutatás eredményei élénkebben kerültek bele a nemzetközi régészet áramkörébe.

A 70-es években Magyarországon is világosabbá váltak a „történeti irányzat” hiányosságai, problémái. Okulva a korábbi hibákból, igyekszünk jobban

megalapozni következtetéseinket és a komplex vizsgálatokra törekedve, minél szélesebb körben hasznosítjuk az interdiszciplináris kutatások eredményeit. Talán úgy jellemezhetnénk mai kutatásainkat, hogy a hagyományos régészet és az „új-régészet” kutatási módszereit és eredményeit nem egymást kizárva, hanem egymást kiegészítve, összeötvözve törekszünk alkalmazni. Óvatosabbá váltunk, de a célt, a történeti rekonstrukció kísérletét nem adjuk fel.

A neolitikum és a rézkor közötti váltás (a konvencionális ¹⁴C adatok szerint az i. e. 4. évezred vége, vagy az előbbi kalibrálva, a 4. évezred kezdete) jelentős változások időszaka Magyarország keleti részén. A változásokat elsősorban a tell-települések megszűnése, a települések és a temetők éles elkülönülése és az anyagi kultúra módosulása, vagyis a tiszapolgári kultúra létrejötte jelzi.² A változások elsősorban a Kárpát-medence alföldi területein érzékelhetők (a tiszai—herpályi—csőszhalmi kultúrák teljes és a Vinča kultúra északi területén), de a Vinča kultúra délebbi területein is tapasztalható a tell- és egyéb települések fokozatos megszűnése (1. kép). Ezzel szemben nem mutatható ki hasonló mértékű gyökeres módosulás sem a keleti szomszédoknál (Petrești, Erősd—Cucuteni—Tripolje kultúrák), sem a nyugati szomszéd lengyeli kultúrájánál, sem a kissé távolabbi Gumelnița és Krivodol-Salcuta kultúráknál. Vagyis a tiszapolgári kultúra létrejötte egy geográfiailag körülhatárolt, szűkebb zónában történt meg. A változások a környező területeket, a Vinča kultúra kivételével nem, vagy egyelőre alig kimutathatóan érintették. A magyar kutatás ma már csaknem egységes annak megítélésében, hogy a tiszapolgári kultúra létrejöttét a helyi fejlődés talaján keresse, amelynek magyarázatára számos ésszerű érv is adódik. Hasonló esetekben külső tényezők szerepére gondolhatnánk. Ilyeneknek azonban ellentmondanak olyan jelenségek, mint a már említett változások földrajzi elszigeteltsége, továbbá az a megfigyelés, hogy a létrejött anyagi kultúra szerves folytatása a megelőző időszak anyagi kultúrájának. A folyamatoság különösen erőteljes a herpályi és a tiszapolgári kultúra között.³ A temetkezési rítus is tükrözi a helyi gyökereket, de még a szembetűnő társadalmi rétegződésnek is megvannak a kétségtelen helyi előzményei.⁴ Vagyis a tiszapolgári kultúra

kialakulását minden jel szerint nem migrációk és nem is egyéb külső tényezők idézték elő. Ugyanakkor elterjedési területe kiterjedtebb, főleg dél és délkelet felé, mint az előzményként elismert tiszai—herpályi—csőszhalmi kultúráké (2. kép). Azt sem mondhatjuk, hogy a tiszapolgári kultúra meghódította a Bácskát, Bánátot és Erdély egy részét, mert a változás folyamata megközelítően egységesnek tekinthető, amelynek egy nagyobb területen létrejött integráció lett a következménye, mindenféle nagyobb vándorlások nélkül.⁵

M. Gimbutas már a tiszapolgári kultúra idejére feltételezi a sztyeppe gyűjtőfogalomba vont keleti eredetű népesség beszivárgását a Kárpát-medence keleti részébe. Szerinte az antropológiai típusok egy része, a társadalmi rétegződés jelentőssé válása és a domesztikált ló szórványos megjelenése indokolná feltevésének jogosultságát.⁶

Makkay János a tiszapolgári kultúra alföldi kialakulását a tiszai kultúra települési koncentrációjának túlhaladásával, a tell-településekhez kapcsolódó életmód csődbejutásával indokolja és tagadja a külső tényezőket.⁷ Ecsedy István is elsősorban a helyi tényezőknek, belső konfrontációknak tulajdonítja a tell-telepek megszűnését.⁸ A tiszapolgári kultúra kialakulásában nagy szerepet ad az élénk kapcsolattrendszereknek, amelyek főleg a rézkereskedelem útján jöttek létre és járultak hozzá az integrációs folyamathoz.

Figyelemre méltó, hogy a neolitikum és a rézkor fordulóján végbement jelentős változások körülményeit vizsgálva, még a vándorlások hívei sem gondolnak nagy népmozgásra, hanem csak, miként M. Gimbutas, legfeljebb kisebb keleti eredetű beszivárgásra, amely azonban úgy játszódtott le, hogy a szomszédos kultúrák jellegét (Erősd—Cucuteni—Tripolje) lényegében változatlanul hagyta.

A tiszapolgári kultúra, annak ellenére, hogy egy jól körülhatárolt földrajzi területen elsőként és önállóan változtatta meg a kultúra jellegét, nem maradt elszigetelve a törés nélkül fejlődő szomszédaitól. Ezt elsősorban a metallurgia bizonyítja. A tiszapolgári kultúra robbanásszerű réz- és aranygazdagsága nem volt magányos jelenség,⁹ mert ugyanilyen fémgazdagság jellemzi a távolabbi területeken a késő Gumelnița kultúrát,¹⁰ s ugyancsak sok fémlelete van a Cucuteni, Salcuta kultú-

² Bognár-Kutzián I., AH 42 (1963) 410—415, 435—436, 506—516; Ua. AAu 40 (1966) 265—278; Ua, AH 48 (1972) 212—222; Kalicz N., ArchÉrt 93 (1966) 3—4; Ua., Heves megye régészeti Emlékei I. Óskor. In: Heves megye műemlékei. Budapest 1969, 22; Makkay J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Budapest 1982, 156—160. Ecsedy I., JPME 26 (1981) 1982, 73—76.

³ Bognár-Kutzián I., 1963, i. m. 435, 436, 506—555; Ua. i. m. 1972, 183—186, 212—222; Kalicz N.—Raczky P., Acta ArchHung 36 (1984) 90, 99, 115—116, 132—133.

⁴ Vizdal, J., Potiská kultúra na východnom Slovensku. Košice 1980; Kalicz N., Kőkori falu Aszódon. Múzeumi Füzetek, 32, Aszód 1985, 74—75.

⁵ Roman, P., Dacia 15 (1971), 105—109, 130; Ecsedy I., i. m. 1982, 76—79; Lazarovici, G., AMN 20 (1883) 3—32; Kalicz N., MittArchInst 14 (1985) 28—29.

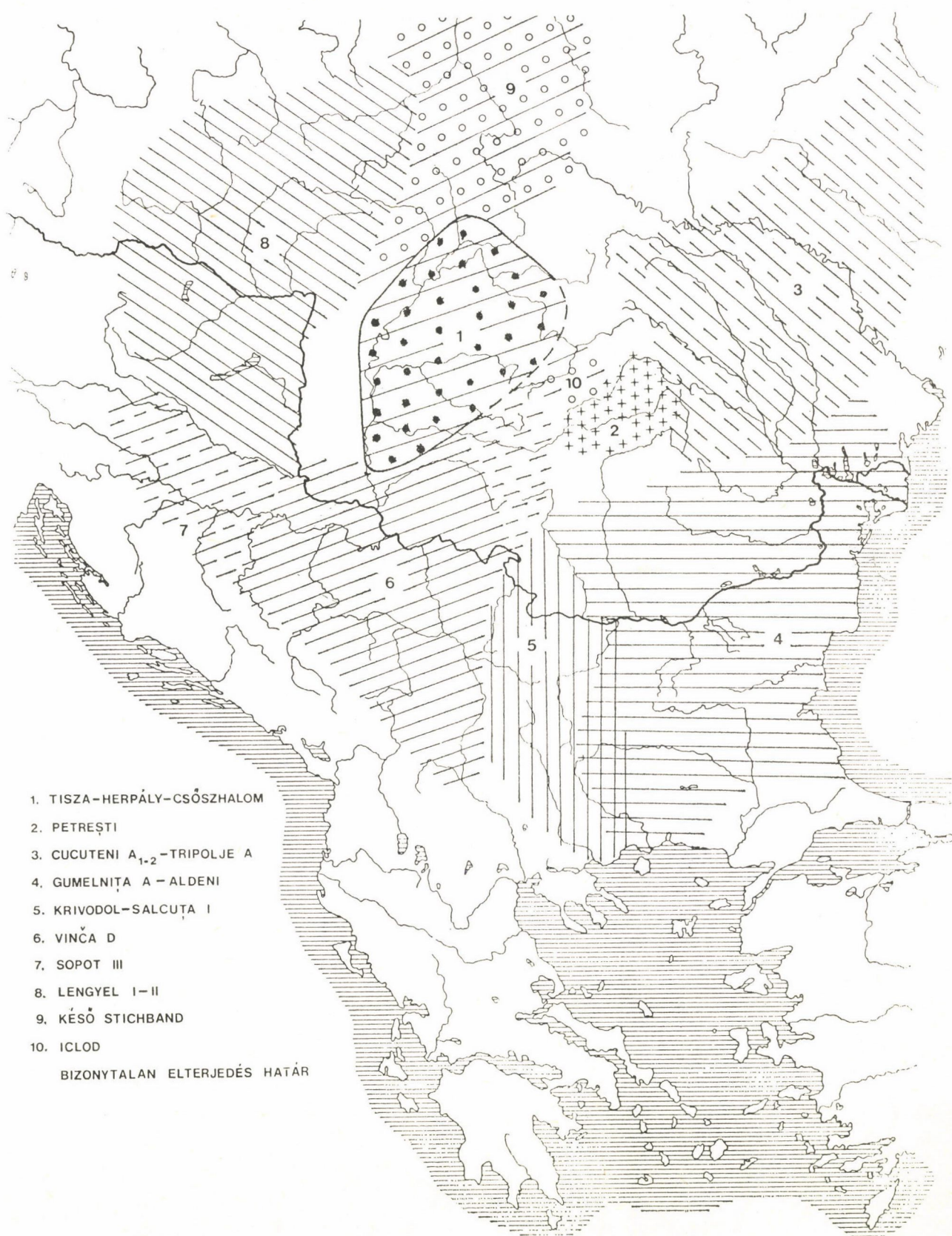
⁶ Gimbutas, M., JIES 5 (1978) 277—338.

⁷ Makkay J., i. m. 1982, 156—160.

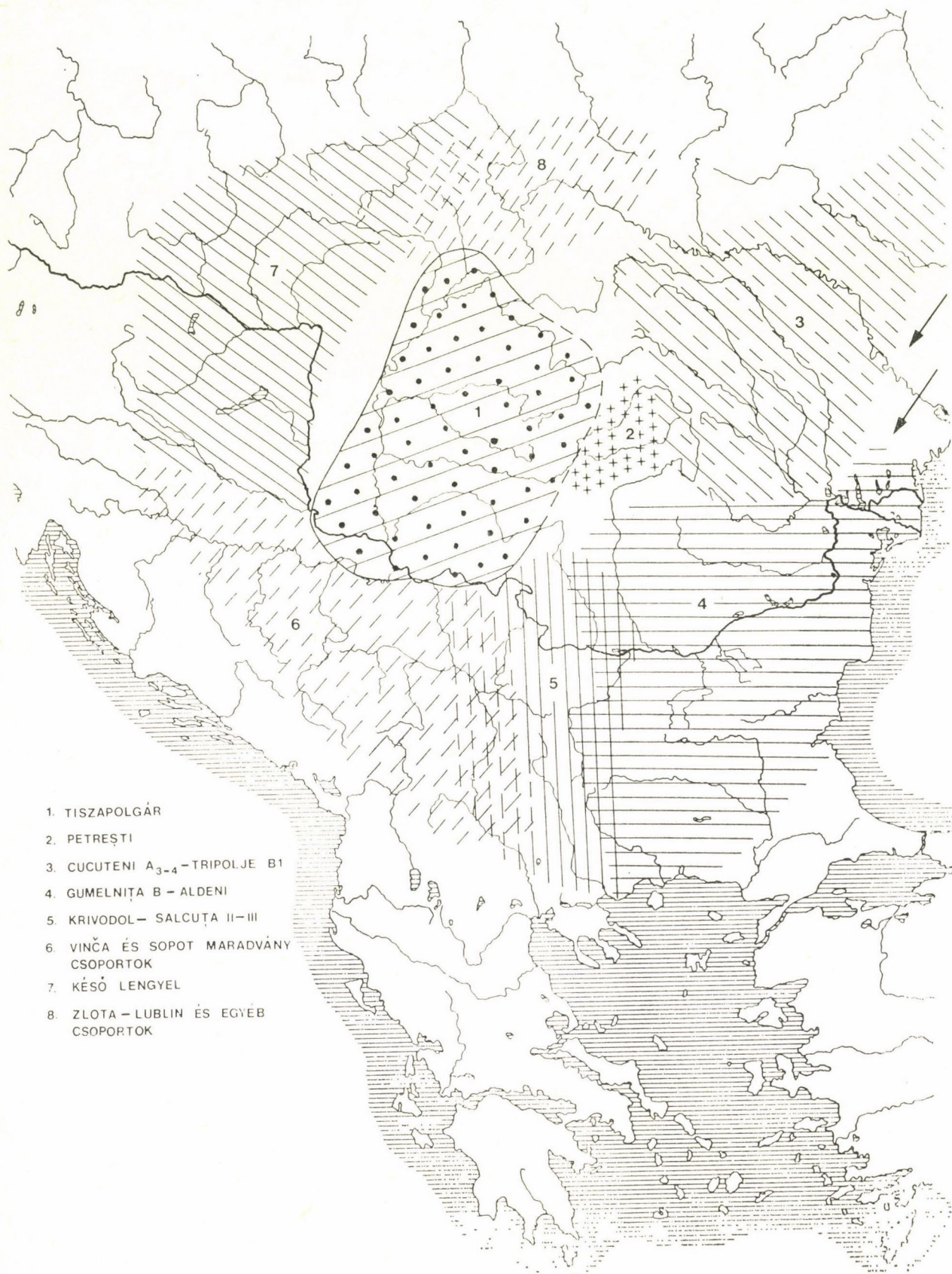
⁸ Ecsedy I., i. m. 1982, 76.

⁹ Vizdal, J., Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškoveciach. Košice 1977; Šiška, S., SIA 16 (1968) 114—119, 159—160.

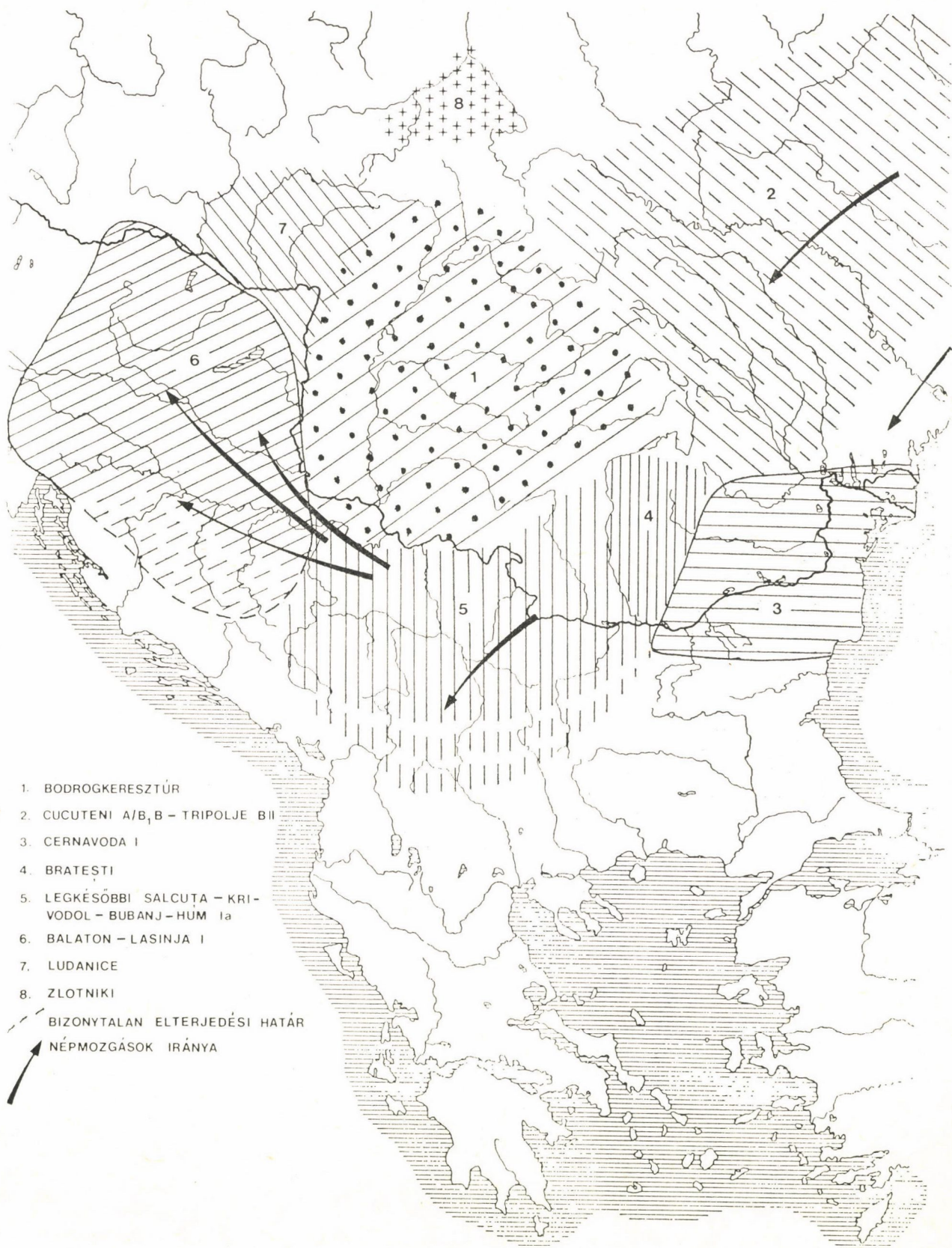
¹⁰ Todorova, H., The Eneolithic in Bulgaria. BAR International Series (Supplementary) 49 (1978) 62—67, 77; Ivanov, I., Die Schätze der Warnaer chalkolithischen Nekropole. Sofia 1978. Több szerzőtől: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Kiáltási vezető. Freiburg/Br. 1986; Comşa, E., Studia Praeh. 1—2, Sofia 1978, 109—120.

1. kép. Késő neolitikus kultúrák Délkelet-Európában
 Fig. 1. Late Neolithic cultures in southeastern Europe

2. kép. Korai rézkori kultúrák Délkelet-Európában
 Fig. 2. Early Copper Age cultures in southeastern Europe

3. kép. Középső rézkori kultúrák Délkelet-Európában
 Fig. 3. Middle Copper Age cultures in southeastern Europe

4. kép. Középső és késő neolitikus rézleletek Délkelet-Európában
 Fig. 4. Middle and Late Neolithic copper finds in southeastern Europe

5. kép. Korai rézkori súlyos réztárgyak Délkelet-Európában
 Fig. 5. Early Copper Age massive copper objects in southeastern Europe

ráknak is,¹¹ de a Morava völgyében is találkozunk a kiemelkedő fémgazdagsággal (Pločnik).¹²

A Kárpát-medence keleti felétől Bulgária tengerpartjáig és a szerbiai Morava völgyéig egy nagy metallurgiai kör jött létre, amelyre jellemző a súlyos, nagy réztárgyak sokasága, a nagy aranykincsek felhalmozódása és a legtöbb fémtípus hasonlósága a hatalmas területen (5. kép).¹³ Két megjegyzést tehetünk. 1. A bulgáriai Várnától a kelet-szlovákiai Velké Raškovceig és Tibaváig több régészeti egységet vagyis több kultúrát felölelő területen a kapcsolatrendszer élenksége folytán úgy terjedhettek el az azonos vagy hasonló réztárgyak, hogy a kultúrák képét nem változtatták meg, ugyanakkor mindenhol hasonló társadalmi rétegződés kifejezői lettek. 2. Erre a hatalmas metallurgiai körre jellemző, hogy önmagán belül önálló volt. Tárgytípusainak túlnyomó részét is ezen a területen belül fedezték fel. Elsősorban a nagy réztárgyakra és a korongos aranycsüngőkre gondolunk.¹⁴ Számos nyersanyag lelőhely ismert területén, Bulgáriában és Szerbiában pedig felfedezték a legrégebbi rézbányák maradványait.¹⁵

Amint már többen hangsúlyozták, a kárpáti—balkáni metallurgiai kör — amelynek a tiszapolgári kultúra csak egy része volt — nem népmozgás, még csak nemis egy dél—északi irányú kapcsolatrendszer útján jött létre, hanem saját belső fejlődés eredményeképpen. Talán csak saját nagy területén belül számolhatunk a réz- és aranytárgyak készítésének kölcsönös elterjesztésével.

A balkáni—kárpáti kora rézkori metallurgia nem volt előzmény nélküli, hiszen az egész nagy területen a korai rézkori nagy rézrobbanást megelőzően már jelentős metallurgiai tevékenység folyt, amelyet a rézészerek nagy száma és helyenként a rézolvastás maradványai bizonyítanak (4. kép).¹⁶ Ezért nem lehet véletlennek tartani, hogy Délkelet-Európa területén a metallurgiai robbanás azt a területet érintette, ahol már korábban is ismerték és használták a rezet.

Az Égeikum, elsősorban Görögország területe az új kronológia ismeretében nem lehetett kiin-

duláspontja az említett metallurgiai robbanásnak, mivel ott az első fémek jóval fiatalabbak, mint a Balkánon és az ott talált néhány nagy réztárgy és aranycsüngő a balkáni területről juthatott oda, és nem is lehetett elindítója hasonló mértékű metallurgiának és fémgazdagságnak.¹⁷ Köztudomású, hogy az égei—nyugat-anatóliai metallurgiai fellendülés a korai helladikus II, korai kikládikus II, és Trója II idején kezdődött el, vagyis jóval később, mint a balkáni—kárpáti fémművesség kibontakozása, és eredete is különböző.¹⁸

Vizsgálódásunk szempontjából most másodlagos jelentőségű a metallurgiai tevékenység kezdetének kérdése. Ha a délkelet-európai fémművességet nem tekintjük önálló kialakulásúnak, akkor az ösztönző diffúzió útján történt átvételt kell feltételezni, melynek alapja a legkorábbi anatóliai metallurgia lehetett, melynek kronológiai prioritása kétségtelen.¹⁹

A kárpáti—balkáni rézkori fémművességi kör nem volt teljesen elszigetelt dél felől. Ezt elsősorban a Gumelnița kultúra kettős spirálfejű tűi bizonyítják, amelyek egykorú, sőt idősebb párhuzamai, esetleg előzményei Kelet-Anatóliában váltak ismertté a Djemdet Nasr periódus idején vagy még ettől korábban.²⁰ Ennek a különleges tárgytípusnak kialakulási helyét és elterjedési irányát a kronológiai elsőség határozza meg. Az elterjedés módja egyelőre ismeretlen. Mivel más egyéb jelenség nem utal rá, a népmozgás nélküli diffúziót kell feltételezni, amely már egy élénk metallurgiai tevékenységet folytató területet, a Gumelnița kultúra területét, vagyis a kárpáti—balkáni fémművességi kör déli részét érintette.

A tiszapolgári kultúra települési jellegzetességei fejezik ki leghatározottabban, minőségileg is értékelhetően a változást, amely a késő neolitikum és a korai rézkor között lejátszódott. Az Alföld középső részén, egy rendszeres terepbejárással átvizsgált területen a tiszai kultúra három tell-, ill. tellszerű települését és 18 kisebb települését (amelyek mintegy 700 évet öleltek fel), a tiszapolgári kultúra 160 (!) települése követte (mintegy 350 év alatt).²¹ Hasonló egzakt adatok, ha nem is mindig azonos arányban, de jól érzékelhető különbséget jeleznek a tiszai és a tiszapolgári kultúra teljes elterjedési területén.²² A különbségből az adott területen a népesség számának megváltozására lehet gondolni. A tiszapolgári kultúra lelőhelyeinek nagy

¹¹ Comşa, E., PZ, Berlin 55 (1980) 197—218.

¹² Jovanović, B., Metallurgija eneolitskog perioda Jugoslavije. Beograd 1971; Comşa, E., Dacia 25 (1981) 331—342.

¹³ Renfrew, C., The Autonomy of the South-East European Copper Age. PPS 35 (1969) 12—47. Kalicz N., i. m. MittArchInst 1985, 28—29. Todorova, H., PBF IX/14, 1981, 8—10.

¹⁴ Raczky P., ArchÉrt 109 (1982) 177—190; Kalicz N., Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. Symposia Thracica, Xanthi 1981, 250; Ua., i. m. MittArchInst 1985, 31—32. Makkay János nem fogadja el a metallurgia helyi fejlődését és legutóbbi munkájában is ennek ellenkezőjét fejti ki. Makkay J., Acta ArchHung 37 (1985) 3—12.

¹⁵ Jovanović, B., Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu. Bor-Beograd 1982; Černich, E., Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii. Sofia 1978.

¹⁶ Kalicz N., i. m. 1982. Részletes irodalom a 42. jegyzetben. Azután jelent meg: Tringham, R., 1980, 28.

¹⁷ Renfrew, C., Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age. AJA 71 (1967) 1—26; Branigan, K., Aegean Metallurgy of the Early and Middle Bronze Age. Oxford 1974; Phelps, W., et al. BSA 74 (1979) 175—184.

¹⁸ Branigan, K., i. m.; Renfrew, C., i. m. 1967, 1—26; Ua., The Emergence of Civilisation. London 1972, 308—338.

¹⁹ Prentiss S. de Jesus, The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia. BAR International Series 74 (1980); Mellaart, J., The Neolithic of the Near East. London 1975, 52.

²⁰ Kalicz N., i. m. MittArchInst 1985, 29—30.

²¹ MRT 6. A szeghalmi járás. Budapest 1982.

²² Makkay J., i. m. 1982, 156—160.

száma a korábbi néhány nagyobb tell-település lakóinak szétvándorlásával nem magyarázható. A külső eredetű népmozgásoknak nincs bizonyítható nyoma a kultúra létrejöttében. A települési sűrűség megnövekedését ezért elsősorban a népesség megnövekedésével magyarázhatjuk, amely a kiugróan nagy különbségeket nem tekintve, a belső fejlődés eredménye lehetett. Kisebb helyi mozgásokat, amelyek a kultúra lényegét nem érintették, feltételezhünk. Ilyenre lehet példa a herpályi kultúra területe, ahol kis területen mintegy 30 tell-település szűnt meg, és ugyanott elenyészően kevés lett a tiszapolgári kultúra településeinek száma.²³ Vagyis arra kell gondolnunk, hogy a herpályi kultúra népességének egy része nyugatabbra és északabbra (esetleg keletre) költözött a Körösök és Berettyó völgyeibe.²⁴ A települési sűrűség egyenletlenségeit és a kisebb belső mozgásokat is figyelembe véve, a tiszapolgári kultúrában elsősorban a természetes népességnövekedésre kell gondolnunk, ami az életmód és a környezeti tényezők egymásrahatásával a belső fejlődés összetett eredményének tartható.

Majdnem azonos területen jött létre a magyarországi rézkor második fázisában a bodrogkeresztúri kultúra, amely csaknem minden tekintetben a tiszapolgári kultúra folytatója volt (3. kép). Tulajdonképpen egyazon kultúra két fázisának is elképzelhetők.²⁵ Bizonyos változások történtek ekkor is, amelyeknek népességtörténeti vonatkozásuk is lehetett. Erre az időre esik a sztyeppeiek első hitelesen is megállapítható szórványos megjelenése a Kárpát-medencében,²⁶ amelynek tartalma és következménye még ismeretlen. Az első sztyeppeiek beszivárgás csak a Kárpát-medence keleti területét érintette, ahol ennek ellenére a fejlődés folyamatosága, a helyi népesség zavartalan élete mutatható ki. Az első keleti népcsoportok nem jelenthettek nagy tömeget, s így nem is játszhattak szerepet a népesség számszerű változásában. Ugyanúgy a déli eredetűnek tartott jellegzetes kétfülű edények (ún. *depas amphikypellon*) megjelenése sem hozható összefüggésbe népmozgással. Ennek ellenére a népesség számában történt változásra utalhatna a települési sűrűség drasztikus megváltozása. A tiszapolgári kultúrában megismert települési sűrűség annyira visszaesett, hogy megértésére csak háromféle magyarázat lehetséges, amelyek egymást kizárják. 1. A népesség nagy része elvándorolt. 2. A népesség száma vándorlás nélkül, belső okok következtében lecsökkent. 3. A települési mód változott meg. A három szempont szerint a népesség elvándorlásának nincs régészetileg megállapítható

nyoma. A települési terület kisebb eltolódása lehetséges az Északi-Középhegység és esetleg Erdély belseje felé.²⁷ A rézkor első fázisához képest azonban jelentősen megnőtt a megismert temetők száma a települési sűrűség csökkenése mellett. Ez azért szembetűnő, mert a temetők megtalálása a felszíni nyomok nélkül sokkal nehezebb, mint a telepeké. Így azt mondhatjuk, hogy a temetők sűrűsége szinte egyenértékű a könnyebben megtalálható korábbi telepek sűrűségével. Emiatt a bodrogkeresztúri kultúrában a népességszám jelentősebb változását nem tartjuk valószínűnek. A bodrogkeresztúri kultúra életében a gazdálkodás (esetleg az ökológiai körülmények) módosulása okozhatta a települési mód jelentős változását, anélkül, hogy ezzel párhuzamosan népességszökkenésre kellene gondolni. A bodrogkeresztúri kultúra életével egyidőben a Kárpát-medence vált a kárpáti—balkáni metallurgiai kör központjává (6. kép).²⁸ A bodrogkeresztúri kultúra kezdetével párhuzamosan, amíg az Erőd—Cucuteni—Tripolje kultúrák élete a sztyeppeiekkel együttélésben tovább folytatódott, megszűnt a Gumelnița kultúra önállósága.²⁹ A kutatás egyetért abban, hogy ezt az eseményt vagy eseménysort a sztyeppeiek, illetve a pontuszi népcsoportok jelentősebb mozgása váltotta ki, amely elsősorban az Al-Duna vidékét és Dobruzsát érintette.³⁰ Létrejött a Cernavoda-I kultúra. Először a Gumelnița kultúra szűnt meg, majd fokozatosan nyugatra tolódott a Salcuța kultúra is, és véglegesen megszűntek a korábban felbomló Vinča kultúra maradék csoportjainak telepei is.

Magyarország nyugati felén megszűnt a lengyeli kultúra és a bodrogkeresztúri kultúrával nagy vonásokban egyidőben létrejött a Balaton—Lásinja (I) kultúra,³¹ Nyugat-Szlovákiában pedig a Ludanice csoport³² (3. kép). Két dolgot kell kiemelni, ami a fentebb kifejtettektől eltérő módon ítéltető meg. 1. A Balaton—Lásinja kultúra települési sűrűsége különösen hagsúlyos Délnyugat-Magyarországon, Szlovéniában és Karintiában is.³³ Nemcsak a lengyeli és Sopot kultúrákét múlja felül, de olyan helyeken is megtelepült a Balaton—Lásinja kultúra

²⁷ Patay P., i. m. 5, és Beilage 1.

²⁸ Bognár-Kutzián I., The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region. Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Tome 2, 1973 Beograd, 312.

²⁹ Todorova, H., SIA 29 (1981) 203—216.

³⁰ Roman, P., i. m. Dacia 1971, 130—131; *Ua.*, MittArchInst Beiheft 2, 1981, 157—169; *Ua.*, Godišnjak, Sarajevo, Knjiga XXI, 1983, 115—134.

³¹ Kalicz N., VMMK 8 (1969) 83—90; *Ua.*, Die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, 131—165; *Ua.*, JIES 8 (1980) 245—271; *Ua.*, ArchÉrt 109 (1982) 3—17.

³² Nemejcová-Pavúková, V., Ludanice-Gruppe. In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 266—268.

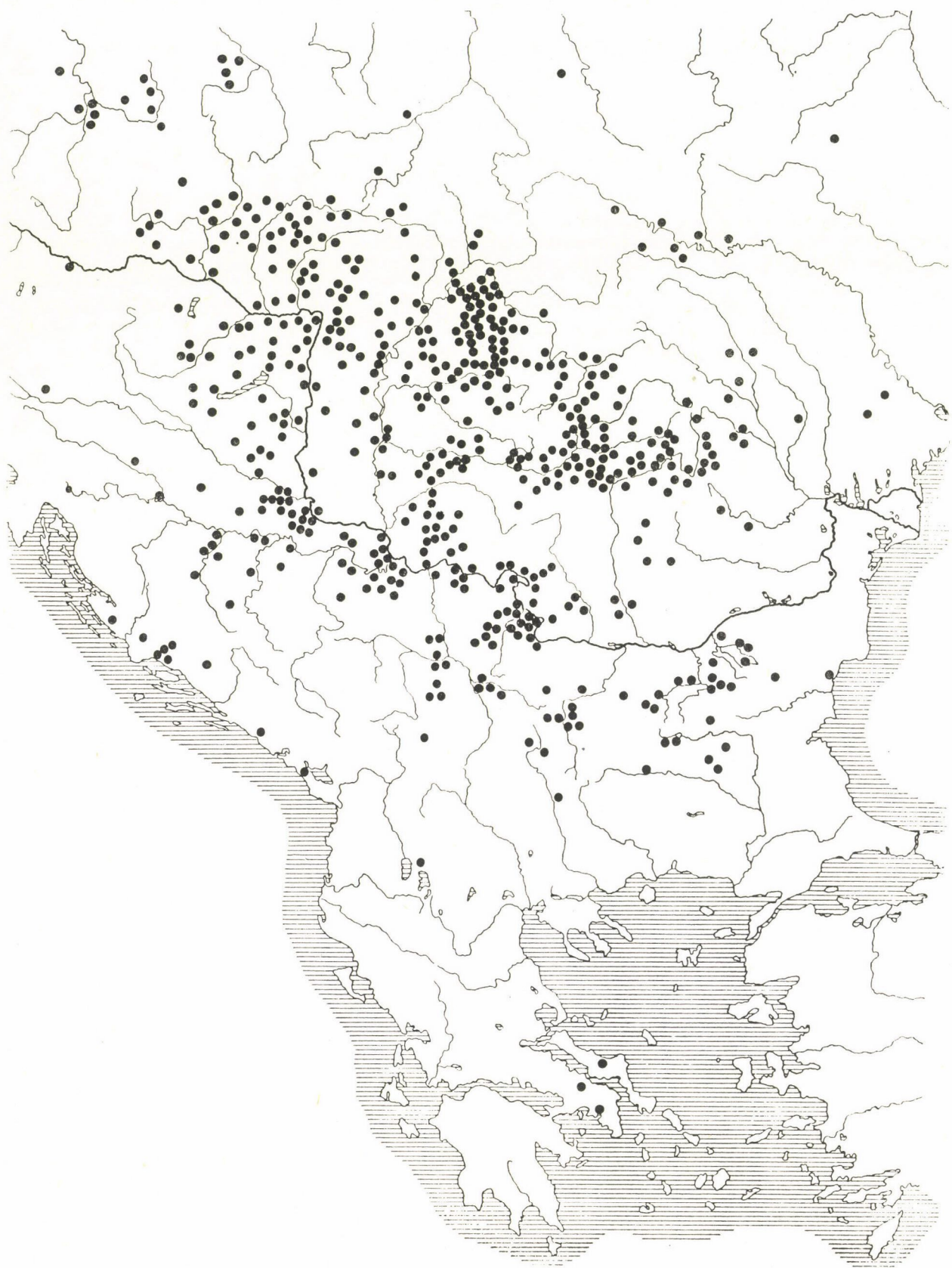
³³ Kalicz N., i. m. 1980, 250—251; *Ua.*, i. m. 1982, 5—6.

²³ A szerző többszöri helyszíni szemléje.

²⁴ Talán ezzel lehet összefüggésbe hozni a tiszapolgári kultúra erdélyi jelenlétét. Lazarovici, G., i. m. 3—32.

²⁵ Kutzián I., Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya. Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Budapest 1955, 69; Patay P., BRGK 55 (1974) 57.

²⁶ Écsedy I., MFMÉ 1971/2, 9—17.

6. kép. Középső rézkori súlyos réztárgyak Délkelet-Európában
Fig. 6. Middle Copper Age massive copper objects in southeastern Europe

népessége, ahol korábban, a paleolitikum kivételével, nem volt emberi település.³⁴ Mindebből népességváltozásokra is következtethetünk. Azonban, amint a bodrogkeresztúri kultúra esetében hangsúlyoztuk, a települési sűrűség változása *önmagában* nem elegendő népességváltozások kifejezésére. A különbségek magyarázatára más tényezők bevonása is szükséges. A Balaton—Lasinja (I) kultúrában a számszerűség mellett minőségi változást jelent a korábban lakatlan területek benépesülése és az anyagi kultúra gyökeres megváltozása. 2. A Balaton—Lasinja (I) kultúra kerámiája szinte minden részletében különbözik a megelőző lengyeli kultúráétól, nem lehet a helyi előzmény töretlen folytatásának tartani. Ezzel szemben ennek a kerámiának legtöbb típusa megvolt nemcsak az egyszerű formákat, de a formák és díszítések többféle kombinációját vizsgálva, főleg a Vinča-Pločnik és részben a korai Salcuța kultúrában.³⁵ Az említett tényezőket figyelembe véve, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a Balaton—Lasinja (I) kultúra létrejöttében migráció is szerepet játszott. A Közép- és Észak—Balkán területéről húzódnak fel ismeretlen létszámú népesség, amely a lengyeli kultúra népességével összeötvöződve a balkáni jellegű anyagi kultúrát juttatta érvényre, a helyi települési mód folyamatosságával (egyrétegű telepek).³⁶ Vagyis a kultúra diszkontinuitása és az új anyagi kultúra előzménye más területen, ahol ugyanakkor megszűnt a folyamatosság, és a nagy települési sűrűség az új kultúra területén, indokolja a népességváltozás feltevését, amelyet nem belső fejlődés, hanem migrációs folyamat, elmozdulás következményeinek vélünk. Ezzel egyidőben Nyugat-Szlovákiában a helyi késő lengyeli kultúra (Brodzany—

Nitra csoport) fejlődésében nem jelentkezett törés.³⁷ A fejlődés folyamatossága nagyobb megrázó kódtatások nélkül kétségtelenül megállapítható a következő Ludanice csoportban.

Az Al-Duna vidékén és Dobrudzsában a Cernavoda I kultúra, Délnyugat-Magyarországon, Szlovéniában és Karintiában a Balaton—Lasinja (I) kultúra létrejötte tekinthető olyan folyamat két szélső pólusának, amelyet az első sztyeppei mozgás indított el, és amely legerőteljesebben Románia és Bulgária tengerparti területeit érintette, láncreakció szerű változásokat okozva, amelyek különféle népmozgásokkal is jártak.

A tiszapolgári, bodrogkeresztúri és a Balaton—Lasinja (I) kultúra településtörténeti vizsgálatából kitűnik, hogy hasonló események, pl. települési diszkontinuitás vagy települési sűrűségváltozás hasonlósága más tényezők komplexebb vizsgálatával eltérő, sőt ellenkező értelmű magyarázatot is adhat. Feltevéseink szerint a tiszapolgári kultúra települési diszkontinuitása és települési sűrűsége népi kontinuitással párosult. A Balaton—Lasinja (I) kultúra települési diszkontinuitását és települési sűrűségét ezzel szemben migrációval magyarázhatjuk. A bodrogkeresztúri kultúra népi kontinuitásának feltételezése mellett bizonyítható az első keleti (sztyeppei) eredetű bevándorlók fizikai jelenléte anélkül, hogy jelentősebb migrációt és etnikus változást tételeznénk fel.

Jóval bonyolultabb az ezután következő és a bádeni kultúrát létrehozó folyamatok megítélése és magának a bádeni kultúra komplexumának fejlődés vizsgálata a legvitatottabb kérdéseket veti fel.

Kalicz Nándor

CULTURE CHANGES IN THE CARPATHIAN BASIN DURING THE LATE NEOLITHIC AND COPPER AGE

Summary

The diffusion concepts of V. G. Childe only took effect after considerable delay in Hungary at the end of the 1950's and beginning of the 1960's. The systematic analysis of find material which had been brought to light up to that time inspired younger archaeologists to break through the tight restrictions of typology and chronology. They endeavored to synthesize the results of archaeological and historical research to meet increased demands.¹ The faults of the "historical" trend of the 1960's may be summarized as follows: 1. It was based on the dated and already disintegrating chronological systems; 2. The results of interdisciplinary thought and research were not sufficiently considered (the radiocarbon dating method and ecological research were particularly neglected); 3. Scarcity of data did not have an inhibiting effect: on the contrary, it encouraged free rambles of fantasy; 4. Real and merely formal relationships were treated as being equal; 5. The analysis of details was ignored for the sake of grandiose syntheses; 6. The inherent developmen-

tal tendencies were not appropriately studied. Aside from the mistakes which were made, the "historical" trend also had positive qualities which catalized the improvement of the research mentality and methodology: 1. Instead of a static presentation of facts and events a dynamic picture was sought; 2. Narrow-minded, provincial thinking was replaced by an appreciation of greater perspectives and a broader view. An effort was made to explain both near and distant associations accompanied by an attempt to create great syntheses; 3. Historical aims were outlined by the publication of as many archaeological data as possible which was aimed at the compilation of a grandiose historical tableau; 4. as a consequence, the results of Hungarian prehistoric research could be linked to international archaeological studies. Although, this may not have taken place to a desirable degree, the improvement was beyond doubt. Archaeological research today in Hungary may be characterized with the joint use of traditional and "new" archaeology. Emphasis is on complementary, rather than on mutually exclusive, different methods.

³⁴ Uott.

³⁵ Uott.

³⁶ Uott.

³⁷ Lichardus, J.—Vladár, J., SIA 12 (1964) 69—162.

The transition between the Late Neolithic and Copper Age (the end of 6000 BP according to the ^{14}C dates) was a period of significant change in eastern Hungary: the tell sites came to an end, settlements and cemeteries became separated, the material culture was significantly modified and the Tiszapolgár culture came into existence.² Although, these changes were most pronounced in the lowland regions of the Carpathian Basin (over the entire area of the Tisza—Herpály—Csőszhalom cultures), tell sites were gradually abandoned in the southern regions of the Vinča culture as well. (Fig. 1) On the other hand, a similarly high level of changes has not been observed either among our neighbors to the east (Petrești, Erősd—Cucuteni—Tripolje cultures) or in the Lengyel culture to the west and the more distant Krivodol—Salcuța and Gumelnița cultures. Essentially, it may be concluded that these changes took place in geographically limited, smaller zones, so they did not effect neighboring areas. Today it is almost uniformly accepted in Hungary that the Tiszapolgár culture developed locally and the possibility of migration or other external factors is usually not considered (Fig. 2). The continuity is particularly apparent between the Tiszapolgár and Herpály cultures.³⁻⁵ There is no indication of the presence of population elements from steppe areas in the Tiszapolgár culture.⁶

In spite of the significant changes which seem to have taken place independently, the Tiszapolgár culture did not remain isolated from its neighbors in displaying an unbroken developmental trend.⁷⁻⁸ An explosive increase in the availability of copper and gold is a particularly convincing evidence of this fact. From the eastern half of the Carpathian Basin, a large unit of metallurgy stretched to the Black sea coast (Bulgaria) and to the Morava valley in Serbia (Pločnik) (Fig. 5). It is characterized by the great number of massive copper objects, by accumulations of copper and gold hoards and by a great similarity between the types of metal artifacts. This uniform or at least similar metallurgy cross-cuts several different cultures and, in all probability, reflects the presence of the same level of social stratification everywhere. This metallurgical unit is characterized by great independence, as most of its artifact types were discovered within the same territory. Raw materials came from a number of well-known sites. Evidence for the earliest copper mining was discovered in Serbia and Bulgaria. In other words, the Carpathian—Balkan Copper Age metallurgical unit (of which the Tiszapolgár culture formed a part) was not the result of migration and not even a south to north diffusion. It was the result of autochthonous development.⁹⁻¹⁵

The Carpathian—Balkan metallurgy was not without its predecessors. The high level of this craft industry is evidenced by the great number of copper ornaments even before the advent of the explosive increase in copper production. Perhaps it is not an accident that this tremendous intensification of metallurgy was most prominent in those areas of southeastern Europe where copper was already known and used previously (Fig. 4).¹⁶

In light of the new chronology, the source of this dramatic improvement in the metallurgy of the Carpathian—Balkan region could not have been in the Aegean or Greece in particular. The first metal artifacts in the Carpathian—Balkan area seem to have occurred much earlier than in the Balkans and probably represent a small scale import from the north (e.g. gold pendants). It is widely known that the prosperity of Aegean—West Anatolian metallurgy started in the EHII, ECII and Troy II periods.¹⁷⁻¹⁹

The Carpathian—Balkan area of metallurgy, however, was not completely isolated from a southern direction. This is, first of all, shown by the presence of double spiral headed pins from the Gumelnița culture. Coeval and older parallels or even possible precursors to these artifacts may be traced back to eastern Anatolia. In this case (due to the lack of other evidence) a diffusion without population movement may be reckoned with in a system of connections whose nature is unknown. This may have had an effect on the southern part of the Carpathian—Balkan metallurgical unit only.²⁰

Settlement characteristics of the Tiszapolgár culture qualitatively express the change which took place between the Late Neolithic and Early Copper Age. The Tiszapolgár culture is significantly overrepresented relative to the Tisza culture, for example, in terms of the number of settlements, especially in the systematically examined lowland areas. This great density of sites can be explained neither by the dispersion of earlier tell site populations nor by external migration. Most likely to have occurred was a large sclae population increase, which may have been the result of a complex internal development. One should not, however, deny the possibility of smaller, local population movements either.²¹⁻²⁴

The Bodrogkeresztúr culture emerged in almost the same area during the second phase of the Hungarian Copper Age (Fig. 3). It may be looked upon as the continuation of the Tiszapolgár culture in nearly every respect. Actually, these cultures may be regarded as two phases of the same culture.²⁵ Smaller changes occurred during the Bodrogkeresztúr culture as well. The appearance of the first credibly identified steppe groups in the Carpathian Basin may be dated to the same period.²⁶ The first infiltration affected only the eastern part of the Carpathian Basin, where the continuity of local development as well as the lifeways of the population remained undisturbed. Settlement density, however, declined dramatically in comparison to the Tiszapolgár culture.²⁷ On the other hand, a historical demographic fluctuation may be ruled out, since cemeteries which are more difficult to find, increased in number by the Bodrogkeresztúr culture. Thus, one may say that the density of cemeteries is comparable to the density of settlements which may be more easily discovered since they lie near the surface. In this way, major population changes are not likely to have occurred during the Bodrogkeresztúr culture. The marked alteration in settlement pattern could have been caused by modifications in the economy or perhaps in ecological circumstances, which did not, however, lead to an obvious, major decline in population. Synchronously with the life of the Bodrogkeresztúr culture, the Carpathian Basin also became the center of the Carpathian—Balkan unit of metallurgy (Fig. 6).²⁸ Parallel with these events, while the Erősd—Cucuteni—Tripolje cultures continued on in symbiosis with steppe cultures, the Gumelnița culture came to an end.²⁹ There is a consensus among researchers that this event must have been caused by the movement of steppe and Pontic population groups. In the Danube delta region, in Dobrudja, the Cernavoda I culture emerged.³⁰ After the fall of the Gumelnița culture the population of the Krivodol—Salcuța cultures, at least in part, gradually moved west.

In western Hungary, the Lengyel culture ceased to exist, and the Balaton—Lásinja culture complex appeared approximately synchronously with the Bodrogkeresztúr culture (Fig. 3).³¹ In Slovakia, the Ludanice group was formed as a result of unbroken development.³² The settlement density of the Balaton—Lásinja cultures is particularly well expressed in southwestern Hungary, Slovenia and Karinthia.³³⁻³⁴ As may be seen from these events, changes in the history of demography cannot be documented using the evidence of settlement density alone. In addition to numerical increases, qualitative changes must have been caused by the occupation of previously uninhabited areas (high mountains) and radical changes in the material culture. The ceramic style of the Balaton—Lásinja culture is in most of its details is different from that of the preceding Lengyel culture. As a whole, the Balaton—Lásinja culture. As a whole, the Balaton—Lásinja culture may not be considered the continuation of the local predecessor, the Lengyel culture. Most of the parallels to the ceramic types of the Balaton—Lásinja culture (including their ornamentation) may be found usually in the previous Vinča—Pločnik and Krivodol—Salcuța cultures located in the northern and central Balkans.³⁵ Thus the conclusion may be permitted that the part of Hungary under discussion was occupied by peoples who infiltrated from the central and northern Balkans, and who merged with the local Lengyel population. Thus, a material culture em-

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Изменение культур Карпатского бассейна в позднем неолите и энеолите	3
<i>Т. Надь</i> : Т. н. надпись «хатхази» из Буды	16
<i>Э. Тот</i> : Исследования укрепления и могильника IV века из Алшохетень в 1981—1986 годах. Вопросы и итоги дискуссии	22
<i>К. Х. Дьюрки</i> : Внешний город Святого Иштвана — часть средневековой Буды в свете археологических исследований	62

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Эндрёди</i> : Обломок идола баденской культуры из Капосташмедьер—Фаркашэрдё	80
<i>Г. Сабо</i> : Находки керамики эпохи раннего железа с орнаментацией, выполненной штампом и процарапыванием, в местонахождении Ходмезёвашархей-Цукормайор	86
<i>А. Гаал</i> : Бронзовое украшение конского убора с изображением Силена из Сексарда	100
<i>Г. Хатхази</i> : Пара кургльных металлических бляшек XIV века для украшения одежды из Шарошда и параллели, связанные с историей костюма	106

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Лайош Хусар (1906—1987)	121
<i>Ш. Шопрони</i> : Янош Силадьи (1907—1988)	123
<i>И. Эрдели—Е. Симонова</i> : Анатолий Константинович Амброс (1929—1985)	124
<i>Ш. Тёттёши</i> : Поздравление Яношу Харматте	124
<i>Н. Паради</i> : Гезе Фехеру 70 лет	125
<i>П. Пьюшпёки Надь</i> : Участок Дуная между Карнунтом-Бригационом в древности и Болдогфа	126
<i>Т. Безеуки</i> : Конференция, посвященная исследованию римских амфор, 1986 года в Сиене	128
<i>Т. Ковач</i> : Отчет о деятельности в 1986 году Венгерского Общества археологов и искусствоведов	129
<i>Л. Ковач</i> : Археологическая деятельность в 1986 году Венгерского Общества археологов и искусствоведов	129

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Э. Иштванович</i> : D. Gabler—A. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>Й. Верё</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>И. Залаи-Гаал</i> : E. Kazdová, Těšetice-Kyjovice I. Starší stupeň kultury a moravskou malovanou keramikou	133
<i>И. Залаи-Гаал</i> : E. Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>К. Габлер</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe	136
<i>Д. Киши</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>А. Н. Дьюрки</i> : B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom	138

erged which was of Balkan character but preserved the continuity of earlier settlement patterns (single layer settlements).³⁶

The Cernavoda I culture in the Danube delta region, Dobrudja, and the Balaton—Lasinja culture in southwestern Hungary and Slovenia may be considered the two extreme ends of a process which was triggered by the first steppe movements, and which affected the Pontic areas of Bulgaria and Rumania most strongly. This process, however, resulted in a chain reaction of changes in other areas as well. An examination of the settlement patterns demonstrated that an increasingly complex evaluation of similar phenomena may lead to conclusions which contradict each other. The discontinuity of oc-

cupation and dense settlement pattern of the Tiszapolgár culture was accompanied by a continuity in population. At the other extreme, the settlement density of the Balaton—Lasinja cultures may be explained by migration. Even if one hypothesizes the continuity of population during the Bodrogkeresztúr culture, the physical presence of the first eastern (steppe) immigrants may be demonstrated without assuming a significant migration or major ethnic change.

It will be a great deal more complicated to evaluate the processes which created the subsequent Baden culture and in addition, the development of the complex Baden culture itself is a significant source of archaeological debate.

N. Kalicz

AZ ÓBUDA „HATHÁZI” FELIRAT

Az aquincumi legióstábor mellett kialakult polgári település (*canabae*) északi negyedében, a mai Filatóri-gáttól délre az ún. „Hatház” helyén 1900-ban egy szürkésfehér márványból faragott feliratos tábla baloldali alsó felének töredéke (60×40×6 cm) került napvilágra, majd 1903-ban az Aquincumi Múzeum gyűjteményébe. E tábla 4 cm magas kapitális betűkkel vésett 9-soros feliratát már a következő évben közölte egymástól függetlenül Kuzsinszky Bálint és A. v. Domaszewski az alábbi egymással párhuzamba állított részben kiegészített szöveggel:¹

Kuzsinszky

*cives R[omani] et veterani qui
milit(averunt) in le[g(ione)] II adi
sub Iall(io) Ba[sso] leg(ato)
Aug(usti) pr(o) pr(aetore) e[st]
5. Martiale [leg(ato) leg(ionis)] s. s.
quod hon[esta] miss(ione) m(issi) s.
M. Ulp(ius) Quietus et [.
ded(icaverunt) VI Id(us) Iu[n]ias)?
Silvano
et Augurino [co(n)s(ulibus)] (a. 156)*

Domaszewski

*cives I[asi] ex pr(ovincia) P(annonia)
s(uperiore) q(ui)
milit(averunt) in le[g(ione)] II adiut. p. f.
sub Iall(io) Ba[sso] leg(ato)
Aug(usti) pr(o) pr(aetore) e[st] Appio Cl(audio)
5. Martiale [leg(ato) leg(ionis)] s. s.
quod ho(nesta) m[is]s(ione) m[is](si) s(un)t
M. Ulp(ius) Quietus et [. mag(istri)
ded(icatum) VI id(us) Iu[n] . . . Silvano
et Augurino [cos. v. s. l. m.] (a. 156)*

A külföldi szakirodalomba elsőként Domaszewski kiegészítése talált utat, ahol először R. Cagnat regisztrálta, egyúttal tartalmilag helytállóan *trib. lat. leg. s. s.* szövegre helyeshítve a felirat

5. sorának kiegészítését,² amit azután pár évvel később Domaszewski is magáévá tett.³ A két világháború közötti évek irodalmának jelentős része, mint látni fogjuk helytállóan, a felirat 4. sorának kiegészítését sem fogadta el, s ezzel együtt elvetette a következő sorban említett *Martialis tribunus legionis* azonosítását a 161 és 163 között Thracia tartományt kormányzó praetorius rangú Appius Claudius Martialis senator személyével.⁴

Ilyen előzmények után foglalkozott a 40-es évek végén feliratunk egészével újból R. Egger.⁵ Dolgozatában lehetségesnek ítélte és javasolta is az 1. sor *cives B[oi] ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore)*, qui fogalmazásban megadható kiegészítését, majd határozottan szembefordult a 4/5. sorok Domaszewskitől közölt kiegészítésével, és e helyett kisebb módosítással Ritterling javaslatát: . . . e[st] . . .] *Martiale [trib. leg. s. s.]* fogadta el. A 7. sor kapcsán helyesen mutatott rá arra, hogy nincs *et* a Quietus neve után, s különben egy második személynév még rövidítve sem férne el ebben a sorban. Nem egészíthető ki tehát ez a sor az aquincumi *canabae* két *magister*-e nevére, amit még azzal is alátámasztani gondolt, hogy a szóban forgó feliratos táblát a szolgálatból érdemeik elismerése mellett elbocsátott katonák minden valószínűség szerint a táborszertályban állították fel. M. Ulp. Quietus neve után ezért vagy valamilyen katonai rangmegjelölés vagy inkább a [*pro se et suis*] szöveg állhatott. Ez utóbbi

² AÉp 1904, 95.

³ A. v. Domaszewski, Die Rangordnung des römischen Heeres, Bonn 1908, 173. Nem fűzött megjegyzést ehhez a munka újabb kritikai kiadásában B. Dobson, RO² Köln 1967, 173.

⁴ E. Ritterling, PW RE 12 (1925), 1454 és ArchÉrt 41 (1927), 286. W. Hüttl, Antoninus Pius, II. Prag 1933, 146. Ed. Groag in: PIR² C 931. P. Lambrechts, La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode, Antwerpen—Paris—s-Gravenhage 1936, p. 137, Nr. 812/3. Feltételelesen számolt viszont még az azonossággal A. Stein, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo 1920, 28 és 96. Kuzsinszky újabb közlésében (Aquincum. Budapest 1934, 219 sk., Nr. 242) minden megszorítás nélkül magáévá tette az azonosítást, míg a felirat 1. sorát *cives e[st] vet.* egészítette ki. Alföldi A. ismételtén Domaszewski publikációja szövegét vette alapul: Századok, 70 (1936), 27 sk. ArchÉrt 1940, 204 és 225.

⁵ Ua. Anz. d. Öst. Akad. d. Wiss., Phil.—Hist. Kl. 87 (1950), 207 sk. (=Römische Antike und frühes Christentum, II. Klagenfurt 1963, 135 sk.) ~ AÉp 1952, 9.

¹ Kuzsinszky B., BpR, 8 (1904), 167 sk., 5. sz. A. v. Domaszewski, JÖA, 7 (1904), B. 11.

esetben Quietus a leszerelt *cives* Boi egyikének tekinthető. Végkonklúziója: hogy a feliratnak semmi kapcsolata sem mutatható ki az aquincumi *canabae* szervezetével, pár évvel később hazai irodalmunkban is viszhangra talált.⁶

Legutóbb Lőrincz B. foglalkozott feliratunk egészével,⁷ amelynek 1. sorát *cives R[omani qui, a 4/5. sorait . . . e[st Ap. Cl.] | Martiale [tr. mil.] a 7. sorát [vet. leg] és a 8. sorában a hónap nevét magabiztosan Iu[li]as) etc.* egészítve ki.

A fentiekben áttekintett irodalom⁸ ismeretében is azonban minden hyperkritika nélkül állíthatónak véljük, hogy feliratunknak csupán a 2/3., 5. és 9. sorai egészíthetők ki minden kétséget kizáróan, míg a 6. és 8. soroknál kétféle szövegváltozattal, az 1. és 7. soroknál pedig számos kiegészítési lehetőséggel szükséges számolnunk. Végül a 4. sor letört felülete, ahol kétségtelenül *Martialis trib. leg.* elő- és családneve foglalt helyet, a jelenleg rendelkezésünkre álló prosopográfiai anyag ismeretében egyáltalában nem egészíthető ki.

A részletekre rátérve, az 1. sor elején megmaradt *CIVES* szó eddig kivétel nélkül, grammatikailag kétségtelenül helyesen, a többes alanyeset, „polgárok” értelmezést kapta. Nem vetődött fel azonban, hogy a *civis* szó *nominativus pluralis* alakját Roma, Italia és a nyugati tartományok (főként Gallia, Germania), azután Pannonia és Dacia császárkori feliratai nem is egyszer *nominativus singularis* értelemben használták⁹ s ezért ennek lehetőségével feliratunkban is jogosan számolhatunk. Annál is inkább, minthogy erre az *i ~ e* tévesztésre Pannoniából 7 példát is idézhetünk, amiből figyelemreméltóan kettő aquincumi. Az egyik Aelius Domitius Aquincumból és nem Brigetióból még a középkorban Zselizre (Želiezovce) az ottani késő-gótikus templom építése alkalmával elszállított szarkofágjának felirata, amelyben az elhunyt neve után *vet. leg. II. Adi. domo Erapuli, cives Surus* olvasható.¹⁰ A másik jól ismert aquincumi metrikus

felirat a *Francus ego cives, Romanus miles in armis*.¹¹ Harmadiknak Aur. Antoninus *cives Surus* sírfelirata idézhető Brigetio-ból,¹² míg negyediknek Aur. Bassus *cives [Surus]* Savariából,^{12/a} ötödiknek pedig Aurel Pia *cives Intercisából*,^{12/b} és hatodiknak Amabilis *cives Aeduus Carnuntumból*.^{12/c} Majdnem bizonyos továbbá, hogy hetediknek ide sorolhatjuk a töredékes laskói sírfeliratot, amelyet egy bizonyos Iustus [] *cives S[?]pian.?* vagy *Sc[]* állított elhunyt feleségének.¹³ Mindezek ismeretében arra a kérdésre, hogy vajon a 156 nyarán állított aquincumi feliratban is *i ~ e* tévesztéssel állunk-e szemben vagy pedig itt valóban „polgárok”-ról volt szó, a rákövetkező népi vagy városnévi jelző adhatna választ, amennyiben megmaradt, illetve biztosan kiegészíthető volna. De minthogy ez utóbbiból csupán egy *I-hasta* alsó csonkja jutott ránk, ez nem enged meg semmiféle biztos következtetést arra vonatkozólag, hogy ez a többféleképp is kiegészíthető szó egyes- vagy többes számú alanyesetben íródott-e. Sőt még az utóbbi feltételezése esetén is maradhatna fenn valami kétely, minthogy Rómából és a Rajna-vidékről egyaránt ismerünk olyan feliratot, ahol az egyszemélyes állító *cives Traianenses* jelöli meg polgárságát.¹⁴ Ennek figyelembevételével az aquincumi feliratnál még a felül letört felíratrész is ismernünk kellene ahhoz, hogy a felirat részben megmaradt 1. sorát teljes bizonyossággal kiegészíthessük. Ennek hiányában azonban a vagylagosan egyes- vagy többes számú alanyesetre történő kiegészítés kérdése egyértelműen nem válaszolható meg és ez a kettőség végigvonul azután a felirat többi szövegrészén is, ahol a 2. sor elején egyaránt lehetséges a *milit(avit* vagy *-averunt)*, a 6. sor végén pedig a *... miss(us) e(st)*, illetve a *miss(i) s(unt)* feloldás.

Röviden még visszatérve feliratunk 1. sorára, a *cives*-értelemszerűen talán *civis*-után, mint említettük mindössze egy *I-hasta* alsó csonkja maradt meg. Ez egyaránt kiegészíthető az *F, H, I, N, P, R, T* betűk valamelyikére,¹⁵ de semmikép sem az *E* vagy *B* betűre, ami viszont teljesen kizárja, hogy a *cives* szó után az *e[st] . . .* kötőszó¹⁶ vagy a *B[oi] . . .* népnév¹⁷ következett volna. Epigrafiai szempontból viszont a *I[asi] . . .* kiegészítés¹⁸ éppúgy nem

⁶ A. Mócsy, Acta ArchHung 3 (1953), 184.

⁷ Ua. ARegia 15 (1976), 263 sk. — AÉp 1976, 542.

⁸ L. ehhez alább még a 19–20. és 25. jegyzet anyagát.

⁹ Az erről tanúskodó és a jelenleg rendelkezésünkre álló felíratos anyagnak majdnem 3/5.-d részét már a Th. I. L. VI. fasc. 6 p. 1220 összeállította a *Corpus* egyes kötetei alapján. A regisztrált 28 felirat az alábbi területi elosztást mutatja: Roma, 4; Italia, 7; Raetia, 1; Gallia, Germania, 6 (de l. ehhez az alábbiakban idézett további példákat); Britannia, 4; Hispania, 2; Pannonia, 2; Dacia, 2. Kiegészíthető ez a lista még egy-egy canossai és laskói felíratral (CIL XI 1016, ill. III 3293) és gyarapítható a *Corpus* megjelenése után közölt alábbi, újabb felíratokkal: ILCV 4456 (Roma). ILJ 389 (Celeia). RIU 523 (Brigetio). Dessau 2463 (Lugdunum), 2508 és 4743 (col. Cl. Agrippin.). 2575 (Mogontiacum), 4811 (Nijmegen). BRGK 27 (1939) 100, Nr. 170 (Bonna), 115, Nr. 242 (Asberg). AÉp 1941, 107 és 1965, 247 (Mogontiacum), 1975, 651 (Germania inf.). — Feltűnő Africa hiánya, ahonnan az utóbbi évtizedekben sem közöltek a *civis* szóban *i ~ e* váltást tanúsító feliratot. A számbavehető emlékműanyag a Iulius-Claudius dinasztia idejétől a 6. sz.-ig vezet.

¹⁰ CIL III 11 076. Az eredeti lelhelyre Nagy, T., CSIR Aq. II. Nr. 15.

¹¹ CIL III 3576 = Dessau 2814. E hosszúnégyszögű kőhasáb keskeny oldalának mellképes ábrázolását Barkóczy László publikációja [FA 24 (1973) 79 sk.] tette ismeretessé.

¹² RIU 523.

^{12/a} RIU 110.

^{12/b} C III 3337.

^{12/c} C III 4498.

¹³ CIL III 3293, ahol az első kiegészítést javasolta Th. Mommsen, míg M. P. Katancsich, aki a jelenleg lapangó felíratot közölte, (Geogr. vetus, II Budae 1827, p. 443) SC[] olvasatot ad.

¹⁴ Dessau 2181, illetve 4743.

¹⁵ Nagy T. ArchÉrt 81 (1954), 25/211 = Acta ArchHung 7 (1956), 38/211.

¹⁶ Kuzsinszky, 1934 (I. 4 jz.), 219, Nr. 242.

¹⁷ Egger, E., 1950 (5. jz.), i.h.

¹⁸ A. v. Domaszewski és utána a 4. jz.-ben id. irodalom. A *civitas*, illetve a *municipium Iasorum*-ra cf. Alföldy G., ArchÉrt 91(1964), 218 sk.

vitatható, mint a *R[omani etc.]*,¹⁹ illetve e népnevek egyesszámú nominativusa. De az eddig javasoltak mellett a nép-, illetve városneveknek még egész sora számításba vehető.²⁰

Az utóbb említett két kiegészítéshez szükséges azonban megjegyeznünk, hogy amíg M. Ulp. Iustinus *miles leg. II Adi fru(mentarius), domo Savaria* személyében²¹ idézhetünk példát arra, miszerint Felső-Pannoniából még jóval Hadrianus uralkodása utáni időben is került azért újone a legio II Adi kötelékébe, addig a Principatus első évszázadaiból nem ismerünk epigrafiai példát arra, hogy a leszerelésük előtt valamely legioban szolgált veteránusok, akik már tényleges szolgálatuk idején a római polgárjog birtokában voltak, a veteránusként állított felirataikban római polgárvoltukat nem a 35 római *tribus* egyikének és (vagy) a közelebbi származáshely (*domus*) említésével, hanem a *cives Romani* kitéttel tüntették volna fel. Ez alól nem tartható kivételnek a szóban forgó aquincumi felirat sem, ahol a megmaradt táblarészen az 1. sor töredékes volta azonban nem ad módot annak a népi vagy városi közösségnek minden kétséget kizáró kiegészítésére, amelynek e veteránus(ok) minden bizonnyal származás(á-uk)nál fogva polgára(i) volt(ak).

A fentiekkel, kapcsolatban megemlíthető a MNM egyik töredékes felirata,²² amelyet a *leg. II Adi*. egyik ismeretlen katonája állított *militibus [leg.] eiusdem, civi[bus] Eraviscis*. . . Ez utóbbiak, amennyiben megélték a leszerelést, mint veteránusok is *cives Eravisci* titulálhatták magukat, mint ahogy pl. M. Aurel. Primus *veteranus leg. I M(inerviae) missus honesta missione, civis Rem(us)* és veteránustársa, C. Modestinus Peregrinus *civis Agripp(inensis)* jelölte meg polgárságát.²³ A *cives iuris peregrini* valamelyik legioba sorozva a *civitas Romana* adományozása után is megtarthatták, származásukra utaló korábbi polgárságukat és e *milites*, valamint a hasonló jogállású *pagani* ilyen

kettős polgárságával még a *Constitutio Antoniniana* is számot vetett, az ilyen értelemben idézhető $\mu\epsilon\nu\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ | $[\pi\alpha\nu\tau\omicron\varsigma \gamma\epsilon\nu\omicron\varsigma \pi\omicron\lambda\iota\tau\epsilon\nu\mu]\acute{\alpha}\tau\omega\nu$ kitéttel.²⁴

A szóban forgó aquincumi felirat 1. sorával szemben a következő két sor kiegészítése nem jelent problémát; annál inkább viszont a 4/5. soroké, ahol Martialis tribunus elő- és családnevét a 4. sor végén még legutóbb is *Ap(pio) Cl(audio)* egészítették ki. Bár epigrafiai szempontból ez lehetséges, prosopográfiai megfontolásokból azonban egyáltalában nem fogadható el. Domaszewski ezt az azonosítást azért vethette fel, minthogy eredeti megítélése szerint az aquincumi Martialis 156-ban a *leg. II. Adi.* praetorius-rangú legatusa volt. Egy ilyen *legatio* után valóban felmerülhetett a 161-től Thracia provinciát kormányzó Appius Claudius Martialis személyével való azonosság. De miután kitűnt és nem férhet kétség hozzá, hogy . . . Martialis 156-ban az aquincumi helyőrségben még mint *tribunus laticlavius* szolgált, amit — mint említettük — később az azonosítási theória felvetője is elismert, ez az identitás minden alapot nélkülöz, amint ezt a későbbi irodalom jó része is helyesen ítélte meg.²⁵ Annál nehezebben érthető, hogy ezt a rég elvetett azonosítást legutóbb újból felelevenítették és egyúttal az aquincumi feliratban szereplő Martialis-nak, valamint az ezzel azonosított App. Claudius Martialisnak egy olyan *cursus honorum*-ot vázoltak fel, amely teljesen figyelmen kívül hagyta a senatori pálya egyes hivatali tisztségei betöltésénél az Antoninusok korában is érvényben levő alapelveket, íme a javasolt pályafutás:²⁶

<i>trib. mil. leg. II Adi.</i>	?154—156
<i>quaestor</i>	
<i>aedilis, vagy</i>	
<i>trib. plebis</i>	156—158?
<i>praetor</i>	
<i>legatus legionis</i>	?158—160
<i>leg. Aug. pr. pr. Thraciae</i>	161—163
<i>cos. suff.</i>	?164/165?

Ebből a *cursus honorum*-ból csak annyi biztos, hogy egy . . . Martialis 156-ban a *leg. II Adi.* kötelékében szolgált, mint *trib. lat.* Továbbá, hogy App. Claudius Martialis 161—163 között Thracia helytartója volt. E két férfiú azonosítása egymással és

¹⁹ Kuzsinszky, 1904, loc. cit. Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien. . . , Budapest 1959, 27, 84 és 185/25. Fitz, J., Acta AntHung 11 (1963), 268/211.; Forni, G. ANRW II. 1 (1974), 376. B. Lőrincz, i. h.

²⁰ Cf. Szilágyi J., BpR 23 (1973), 160, aki többek között a *M[ursenses]* kiegészítést is felvetette. Feliratunk 2., 5. és 7. sorai elején azonban jól látható, hogy a betűíró az *M*-betűt következetesen nem függőleges, hanem ferde szárú, ún. nyitott *M*-betűtípussal véste. — Az emléket dedikáló M. Ulp. Quētus utóneve, amely a Quietus fonetikus változata, Itáliában és különösen Africában gyakori, Pannoniában viszont egészen ritka, ami nem teszi valószínűvé feliratunk 1. sorában a *H[ercunias]*. . . vagy többszörös betűkapcsolással a *H[ercunias]*. . . kiegészítést.

²¹ CIL VI 3336 ~ Dobó, A., Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae. . . , Budapest 1975, 42. Cf. Barkóczi, L. Acta ArchHung 16 (1964), p. 334, Nr. 46.

²² CIL III 10 608. Helyesbített olvasatát adta Mócsy, A. Bevölkerung. . . 238, Nr. 4. — Párhuzamul idézhető ehhez RIB 2148: . . . *milites leg. VI Victricis Pie (sic) F(id)*. . . *cives Italici et Norici*. . . Cf. Birley, E. Festschr. Egger I. Klagenfurt 1952, 178.

²³ CIL XIII 1844 = Dessau 2463. L. még CIL XIII 6985: . . . *vet. leg. XXII P. [p.f.] cives Taun(ensis)*.

²⁴ FIRA I². p. 448. A Marcus-kori *Tabula Banasitana* rokon kifejezésére: . . . *civitatem Romanam, salvo iure gentis, dedimus*, I. W. Seston et M. Euzennat, C. R. A. I. 1971, 468 sk., A. N. Sherwin-White, JRS 63 (1973), 86 sk., különösen 95 sk. Wolff, H., Die *Constitutio Antoniniana* und *Papyrus Gissensis* 40 I, Diss. Köln 1976, 87. (szűkebb értelmezéssel). Ferenczy, E., ANRW II. 14 (1982), 1046f.

²⁵ L. fentebb, 4. jz., továbbá Alföldy, G., Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen, (Bonn 1977) 259 s különösen Fitz, J., ARegia 17 (1979), 353.

²⁶ Lőrincz, B., i. h. (7. jz.) = AÉp 1976, 542 (minden kritikái megjegyzés nélkül!). Cf. PIR² M 366 (vitatható állásfoglalással).

e több mint vitatható identitas alapján felvázolt *cursus honorum* minden további adata azonban sajnálatosan elhibázott.

A 156 nyarán még mint *tribunus laticlavius* . . . Martialis ugyanis legkorábban 157-ben nyerhette el az egyik quaestori tisztséget — amennyiben akkor már a megkezdett 25. életévében járt. Egy évvel később, 158-ban, nem lehetett *praetor*, amikor megelőzően — mint nem igazolható *patricius* — még az *aedilis* vagy *trib. plebis* tisztségek egyikét is be kellett töltenie. Erre természetesen nem kerülhetett sor a quaesturával vagy a praeturával egyazon évben, ahogy ez a fentiekben bemutatott pályafutásból adódik. Legalább 1—2-éves *intervallum* volt a kezdő szenatori hivatalviselések között.²⁷ Az aquincumi . . . Martialis még ha *suo anno* töltötte volna is be az említett tisztségeket, akkor sem lehetett 159/60 előtt *aedilis* vagy *trib. plebis* és 161/2 előtt *praetor*. Így természetesen nem is igazgathatta még mint *tribunicus* vagy *aedilicius* vagy hivatalban levő *praetor* 161-től kezdve helytartóként Thracia provinciát, amelyre csak valamely praetorius-rangú senator tarthatott igényt. Mind-ebből egyértelműen következik, hogy a 156 nyarán állított aquincumi felirat 4. sorvégét nem tölthetjük ki az *Ap. Cl.* rövidített elő- és családnévvel még akkor sem, ha ez a letört felületen igen levegősen elférne. . . Martialis személye és későbbi pályafutása továbbra is ismeretlen marad számunkra.

E legiótribunushoz hasonlóan eltérően ítélte meg a kutatás a felirat 7. sorában szereplő M. Ulp. Quetus személyét is. A felirat publikálói az aquincumi *canabae* egyik *magister*-ét látták benne s utána a másik *magister* neve következett szerintük. A 7. sor letört felületén az *et + tria nomina + mag.* kiegészítés azonban semmikép sem fér el, amikor a felirat biztosan kiegészíthető 3. sorában 15, a 8.-ban pedig 17-betűnyi szöveg foglalt helyet úgy, hogy a többi sorok kiegészítése is e megadott határok között mozoghat. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül egy vagy több betűkapcsolás lehetősége, amire épp a 7. sorban megmaradt *tria nomina* szolgáltat példát. Két *magister* nevére történő kiegészítésnek azonban még így sem jut hely ebben a sorban. R. Egger a *pro se et suis* kiegészítést javasolta, amely azonban még a *pr(o) se et suis* rövidített formában is túlfutna a letört felületen. A legutóbbi javaslat: *vet. leg.* a rendelkezésre álló hely szempontjából ugyan korrekt, de csak mint egyike a számos többi lehetséges kiegészítésnek vehető figyelembe.

A katonaság feliratos hagyatékában a dedikáló általában vagy maga az emléket állító vagy egy nála magasabb rangú. Közkatonaként leszerelt veteránusoknál ez utóbbi lehet pl. egy *vet. ex bf.* vagy *vet. ex c. a.* stb.. Amennyiben pedig a feliratot állító és dedikáló azonos személy volt, úgy a 7. sor-

ban M. Ulp. Quetus neve után a *q(ui) supra* utalás is állhatott. Mindenesetre ez a sor is csak feltételelesen, kérdőjellel egészíthető ki.

Ugyancsak nem lehet teljes bizonyossággal kiegészíteni feliratunk következő sorában a hónap nevét, amely *Iu[n(ias)]* . . . vagy *Iu[l(ias)]* . . . rövidítésben szerepelt. Ezek közül az előbbi is pontosan kifér, amennyiben az után következő *Silvano* consul nevével az egészen közönséges és gyakori *IL, VA* vagy *AN* betűkapcsolások egyikével számolunk.

Végző konklúzióként: a felirat csak részben, a felül letört táblarészen természetesen csak *exempli causa* egészíthető ki. Alapvetően kétféle kiegészítés lehetséges attól függően, hogy feliratunk a *cives* főnevet egyes- vagy többesszámú alanyesetként használta-e, ami viszont teljes bizonyossággal nem dönthető el. A két változaton belül azonban egyik-nél sem egészíthetők ki minden kétséget kizáróan feliratunk 1., 4. és 6—8. sorai.

Mindezek figyelembevételével a felirat alábbi, csak részben kiegészíthető két változata javasolható:

A) A *cives* korrekt használata esetén:

[*Nomen dei* vagy *nomina deorum*
.....
ex voto pos(uerunt) veterani,]
cives / [..... *qui*
milit(averunt) in leg. II Adi.
sub Iall(io) Ba[ss]o leg(ato)
Aug(usti) pr. pr. e[st]
Martiale [tr(ib). leg. s. s.
quod ho(mesta) m[iss. miss(i) s(unt)
M. Ulp. Quetus [vet. ex
ded. VI. Id. Iu[. Silvano
et Augurino] cos.

B) A feliratot állító és dedikáló azonossága esetén:

[*Nomen dei* vagy *nomina deorum*
.....
ex voto posuit M. Ulp(ius)
Quetus vet. ? ex bf. cos]
cives , [..... *qui*
milit(avit) in leg. II Adi.
sub Iall(io) Ba[ss]o leg(ato)
Aug(usti) pr. pr. e[st]
Martiale [tr(ib). leg. s. s.
quod ho(nesta) m[iss. miss(us) e(st)
M. Ulp. Quetus [q(ui) supra
ded. VI. Id. Iu[. Silvano
et Augurino] cos.

A feliratot nem a *legio II Adi.* kötelékéből 156 nyarán érdemeik elismerése mellett elbocsátott katonák összessége, hanem ezek közül az egyik vagy a leszerelték valamely azonos városi, népi

²⁷ A senatorok előléptetésének kritériumairól legutóbb összefoglalóan Eck, W., ANRW II. 1 (1974), 158 sk., különösen 177.

közösséghez tartozó csoportja állította. Semmi esetre sem a tábor *Principia* szentélyében (*contra* Egger), hanem a *canabae* északi negyedében. Emlékünk még a fentebbi A)-verzió alapján is csak részben állítható párhuzamba azokkal a rokon fel-

iratokkal, amelyeket a 2. sz. folyamán valamely legióból elbocsátott katonák *összessége*, neveik, rangjuk, származáshelyük feltüntetésével hagytak ránk.²⁸

Nagy Tibor

DIE INSCRIPT VON ÓBUDA "HATHÁZA"

Auszug

Die Inschrift des im nördlichen Viertel der um das Legionslager von Aquincum entstandenen *canabae*, an der Stelle des sog. "Hatház" im Jahre 1900 zum Vorschein gekommenen Marmortafelfragmentes wurde zur gleichen Zeit von B. Kuzsinszky und A. v. Domaszewski mitgeteilt (A.1). Den ergänzten Text der von ihnen publizierten Inschrift führen wir am Anfang unserer Abhandlung in Parallele gestellt vor. Die Publikation von Domaszewski fand zuerst den Weg zur ausländischen Fachliteratur, wo R. Cagnat die Ergänzung der 5. Zeile der Inschrift sinngemäß zum Text *trib. lat. leg. s. s.* berichtigte (A.2), was kurz nachher auch von Domaszewski akzeptiert wurde (A.3). Ein beträchtlicher Teil der Literatur in den Jahren zwischen den beiden Weltkriegen nahm auch die für die 4. Zeile der Inschrift vorgeschlagene Ergänzung nicht an und verwarf hiermit die Identifizierung des in der 5. Zeile der Inschrift erwähnten *Martialis* mit der Person des Ap. Cl. *Martialis senator*, der zwischen 161 und 163 die Provinz Thracia verwaltete (A.4). Nach solchen Prämissen befaßte sich in den ausstehenden 40er Jahren R. Egger mit der vollen Inschrift (A.5), der für die 1. Zeile die Ergänzung *cives B[oi ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) qui]* vorschlug und im Grunde genommen in rechter Weise dafür eintrat, daß sich die 7. Zeile der Inschrift nicht auf den Namen der zwei *magister* der *canabae* von Aquincum ergänzen läßt, was auch von unserer heimischen Literatur angenommen wurde (A.6). Neuerdings interpretierte B. Lőrincz unsere ganze Inschrift (A.7), deren 1. Zeile er — so wie schon Kuzsinszky — zu *cives R[omani qui]*, die 4/5 Zeile — sich zum Teil an den Vorschlag von Domaszewski haltend — zu ... *eft Ap.Cl.] | Martiale [tr.mil]* und in der 8. Zeile den Namen des Monats selbstsicher zu *Iu[li(ias) etc.]* ergänzte.

Selbst in Kenntnis der oben kurz überblickten Literatur (s. hierzu noch A. 19–20 und 25) vermuten wir aber ohne jede Hypokrisie behaupten zu dürfen, daß im Falle unserer Inschrift nur die 2/3., 5. und 9. Zeilen sich zweifelsohne ergänzen lassen, hingegen müssen wir bei den 6. und 8. Zeilen mit zweierlei Textvarianten, bei den 1. und 7. Zeilen hingegen mit zahlreichen anderen Ergänzungsmöglichkeiten rechnen. Schließlich können an der abgebrochenen Oberfläche der 4. Zeile der Vor- und Familienname des *Martialis tribunus* unseren gegenwärtigen prosopographischen Kenntnissen nach überhaupt nicht ergänzt werden. Auf die Details eingehend erhielt das am Anfang der 1. Zeile erhalten gebliebene Wort *CIVES* bisher ohne Ausnahme, grammatisch zweifellos richtig die Interpretierung des Wortes im Nominative der Mehrzahl. Es wurde aber nicht zur Sprache gebracht, daß das Wort *civis* in der *Nominativform der Mehrzahl* in den kaiserzeitlichen Inschriften aus Rom, Italia und den westlichen Provinzen (vor allem Gallia, Germania), sodann von Pannonia und Dacia nicht selten auch in der Bedeutung des *Nominativs der Einzahl* gebraucht wurde (A.9) und so können wir im Falle unserer Inschrift auch mit dieser Möglichkeit rechtmäßig rechnen. Und dies um so mehr, da hierfür auf diese Verwechslung der Buchstaben *i ~ e* aus Pannonien sogar 7 Beispiele — davon 2 beachtenswerte aus Aquincum — angeführt werden können. Das eine Beispiel liefert die Inschrift auf dem Sarkophag des Aur. Domitius aus Aquincum (und nicht aus Brigetio), wo dieser Veteran als *cives Surus* vorkommt (A.10), während in der anderen

wohlbekannten metrischen Inschrift ein dem Namen nach unbekannter Soldat seine Worte als *Francus ego cives an* uns richtet (A.11). Zu all diesen kommt noch je eine Inschrift aus Brigetio, Savaria, Carnuntum, Intercisa und Laskó (A.12–13).

In der 1. Zeile unserer Inschrift ist nach dem Wort *cives* von doppeltem Sinn der untere Stumpf der *I-Hasta* auf uns geblieben, der sich gleicherweise zu irgendeinem der Buchstaben *F, H, I, N, P, R, T* ergänzen läßt (A.15), jedoch keinesfalls zu einem *E* oder *B*, was ihre Ergänzung zu *cives eft vet* (A.16) bzw. *cives B[oi ...]* (A.17) völlig ausschließt. Von epigraphischem Gesichtspunkt kann aber die Ergänzung *I[asi ...]* (A.18 + 21) ebenso nicht in Abrede gestellt werden, wie *R[omani ...]* (A.19) bzw. der Nominativ dieser Volksnamen in der Einzahl. Außer den bisherigen Vorschlägen kann jedoch eine ganze Reihe der Volks- bzw. Städtenamen in Betracht gezogen werden (A.20). Infolge des fragmentarischen Zustandes der 1. Zeile kann aber nicht ohne allen Zweifel die ethnische oder städtische Gemeinschaft ergänzt werden, zu denen dieser Veteran selbst oder mit seinen Veteranengenossen zusammen ihrer Abstammung nach als Bürger gehört haben. Es kann im Zusammenhang damit die eine fragmentarische Inschrift des Ungarischen Nationalmuseums erwähnt werden (A.22), die der eine unbekannte Soldat der *leg. II Ad.* den *militibus [leg] eiusdem civi[bus] Eraviscis ...* gestellt hat. Diese letzteren, insofern sie die Abmusterung erlebt haben, durften sich auch als Veteranen *cives Eravisci* titulieren, ebenso wie der eine Veteran der *leg. I Minervia* sich *civis Remus* nannte, während der andere seinen Zivilstand als *civis Agripp(inensis)* — jedoch keiner von ihnen als *civis Romanus* — bekanntgab (A.23). Die *cives iuris peregrini* dürften in irgendeine Legion eingemustert selbst nach der Verleihung der *civitas Romana* ihren auf die Abstammung hinweisenden früheren Zivilstand beibehalten und das doppelte Zivilrecht solcher *milites* sowie der *pagani* mit ähnlichem Zivilstand zog selbst noch die *Constitutio Antoniniana* in Betracht (A.24). Unter Berücksichtigung all dieser bietet die 1. Zeile der betreffenden Aquincumer Inschrift zahlreiche Ergänzungsmöglichkeiten.

Die Ergänzung der folgenden zwei Zeilen bedeutet hingegen kein Problem, jedoch um so mehr die 4. und 5. Zeile, wo der Vor- und Familienname des *Martialis tribunus* am Ende der 4. Zeile selbst noch unlängst zu *Ap(pio) Cl(audio)* ergänzt wurde. Domaszewski konnte diese Ergänzung deshalb aufwerfen, da seiner ursprünglichen Beurteilung nach der Aquincumer *Martialis* im Jahre 156 legatus der *leg. II Ad.* im Range eines praetorius war. Da es aber offenbar ist, daß ... *Martialis* in diesem Jahre in der Aquincumer Garnison noch als rangältester *tribunus* diente, kann auch diese Identität nicht akzeptiert werden, so wie dies auch schon die ältere Literatur richtig beurteilte (A.25). Um so schwerer ist es zu verstehen, daß diese schon lange her verworfene Identität neuerdings wieder aufgeworfen und dem Ap. Cl. *Martialis*

²⁸ L. pl. Dessau 2302–2304. AÉp 1955, 238 ~ 1969/70, 633 (a *leg. II Traiana* kötelékéből 157-ben elbocsátott 133 katonára revidált listájával. Az egyik leiszerezett katonára C. Licinius Crispinus *Bas(siana?)* nem kizárólag, hogy pannóniai volt. Dobó, A., i. m. (21. sz.) nem regisztrálta).

ein solcher *cursus honorum* zugeschoben wurde (s. den ungarischen Text, S. 18), der bei der Besetzung der einzelnen angehenden Beamtenständen auf der Laufbahn eines senator die auch zur Zeit der Antoninen gültigen Grundprinzipien völlig außer acht ließ (cf. A. 27). Unter Berücksichtigung dieser kann es als absolut unannehmbar betrachtet werden, daß der Aquincumer Martialis im Jahre 156, als er noch bewiesen *tribunus militum* ist, zugleich auch *quaestor* gewesen wäre, 157 hingegen das Amt eines *tribunus plebis* (oder *aedilis*) und 158 schon eines *praetor* versieht. Martialis dürfte im Jahre 157 einer der 20 *quaestores* gewesen sein — insofern er schon im 25. Lebensjahr stand. Nachher konnte er der allgemeinen Praxis entsprechend erst nach 1–2 jährigem Intervall auf das Amt eines *trib. plebis* oder *aedilis* aspirieren, das er demnach vor 159/60 kaum bekleidet haben konnte. Das *ius trium liberorum* hätte ihm zwar, z.B. im Falle des Plinius jun., ebenso ermöglicht als senator schon im folgenden Jahr das Amt des einen *praetor* erreichen zu wollen. Jedoch ist es völlig hypothetisch im Falle von Martialis mit einer solchen Begünstigung zu rechnen. Der allgemeinen Praxis nach konnte Martialis zumindest nach einem einjährigen Intervall, erst 161/2 *praetor* werden, insofern er *suo anno* die ersten drei Ämter als Senator versehen hat. Demfolgend würde das vorausgesetzte Legionskommando soviel bedeuten, daß der Aquincumer Martialis vor 165 nicht Statthalter von Thracia gewesen sein konnte, wo hingegen Ap. Cl. Martialis für die Jahre zwischen 161–163 als *legatus* bestätigt ist. Aus all diesen folgt eindeutig, daß wir in der im Sommer 156 gestellten Aquincumer Inschrift das Ende der 4. Zeile nicht mit dem abgekürzten Vor- und Familienname das *Ap. Cl.* ergänzen können. Daß diese Ergänzung lüftig untergebracht einen Platz hätte, ist irreführend und der in diesem Jahr in der *leg. II Ad.* als *tribunus* dienende Martialis läßt sich mit der Person des Ap. Cl. Martialis, Statthalter von Thracia nicht identifizieren. Das Ende der 4. Zeile der Inschrift kann demnach zur Zeit nicht ergänzt werden.

In der 5. Zeile der Inschrift kann die Ergänzung *trib.* oder *tr. leg. s. s.* kein Problem bedeuten, da in der einwandfrei ergänzbaren 3. Zeile 15, in der 8. Zeile 17 Buchstaben untergebracht waren. Mit Bezugnahme hierauf können weiters keinesfalls die Namen von zwei, *tria nomina* führenden *magister* in der 7. Zeile untergebracht werden und auch am Ende dieser Zeile würde der von R. Egger vorgeschlagene Textteil *pro se et suis* die zur Verfügung stehende Fläche überlaufen. In den militärischen Ehreninschriften ist der Dedikant im allgemeinen entweder die Person, die das Denkmal stellt oder irgendjemand von höherem Range. Bei den als gemeine Soldaten abgemusterten Veteranen kann dies z.B. ein *vet. ex. bf.* oder *c. a.* usw. sein. Insofern im Falle unserer Inschrift der Aufsteller oder der Dedikant ein und dieselbe Person war, so dürfte der in der 7. Zeile nach dem Namen von M. Ulp. Quetus auch der Hinweis *q(uei) supra* gestanden haben. Allerdings kann auch diese Zeile nur hypothetisch, mit einem Fragezeichen versehen ergänzt werden.

Man kann auch nicht mit aller Sicherheit in der 8. Zeile unserer Inschrift den Monatsnamen ergänzen, der in der abgekürzten Form *Iu[n(ias)]*.. oder *Iu[l(ias)]*... zu lesen war. Von diesen würde die erste genau hineinpassen, insofern wir bei dem nachher folgenden Namen *Silvano cos* mit einer der ganz gewöhnlichen und häufigen Ligaturen *IL*, *VA* oder *AN* rechnen. Als Schlußfolgerung: die Inschrift kann nur teilweise, auf dem oben abgebrochenen Tafelstück natürlich bloß *exempli causa* ergänzt werden. Grundlegend sind zweierlei Ergänzungen möglich, davon abhängig, ob unsere Inschrift das Hauptwort *cives* als Nominativ der Einzahl oder der Mehrzahl gebraucht habe, was hingegen mit aller Sicherheit nicht zu entscheiden ist. Innerhalb der beiden Varianten können aber bei keiner die 1., 4. und 6–8. Zeilen unserer Inschrift ohne allen Zweifel ergänzt werden.

Unter Berücksichtigung all dieser teilen wir am Ende des ungarischen Textes unserer Abhandlung die zur Ergänzung der Inschrift empfehlbaren zwei Varianten mit.

T. Nagy

AZ ALSÓHETÉNYI 4. SZÁZADI ERŐD ÉS TEMETŐ KUTATÁSA, 1981–1986. EREDMÉNYEK ÉS VITÁS KÉRDÉSEK

*In memoriam Andreae Mócsy professoris mei sacrum
o.a.d. XIII Kal. Febr. a. D. 1987*

Az alsóhetényi ásatások hat éve a lelőhelyhez kapcsolódó vitás kérdések és megoldatlan problémák legtöbbszörre választ adott, vagy legalábbis megjelölt a megoldás felé vezető utat. Ezért célszerűnek látszott az eddigi eredmények közzététele.

A lelőhely egy 18. századi kéziratos térképen tűnik fel először, mint a környező földektől elkülönült terület.¹ Az erődnegyszöget a felszínen akkor még látható, és a művelést akadályozó törmelék miatt tüntették fel. Ismerte a lelőhelyet Rómer Flóris,² Wosinszky Mór.³ Sági Károly és Radnóti Aladár sorolta be a felszínen látható nagy kerek árkok — az oldaltornyok falkiszdedései — alapján a fenékpusztai jellegű belsőpannoniai erődök közé.⁴ Régészeti kutatását Soproni Sándor kezdte meg 1969–1971-ben,⁵ majd a ságvári erőd ásatásának befejezése után 1981-től folytattuk.⁶

Az objektum különleges helyet foglal el a belsőpannoniai erődök között. Először azért, mert a területe ma sincsen beépítve és így szabad tér nyílik a kutatásra. Ez nem mondható el sem a környei, sem a ságvári erődről, amelyekre a középkorban rátelepültek. A fenékpusztai erőd belső épületeit pedig jórészt még mindig csak a század elejei ásatásokból ismerjük.⁷

Újabban Müller Róbert készített lényeges és pontos megfigyeléseket tartalmazó publikációt, az északi kapu feltárása után.⁸

Másodszor: Alsóhetényben nemcsak az erőd, hanem a vele egyidős temető helye is ismert, ahol szintén elkezdődött a feltárás. Továbbá — a belső erődök közül egyedül Alsóhetényben — az erőd falon kívül, különösen délnyugaton 4. századi település van. Ez pedig az objektum megítélésében nem lényegtelen körülmény.

Harmadszor: a belső erődök közül az alsóhetényi az, ahol a több forrásból ismert helynév azonosítása a leginkább biztos, ennek minden település-, had- és egyháztörténeti következményével együtt.⁹ A következtetések a Dunántúl municipalizálásával, a későantik betelepítésekkel, a belső erődök és a Notitia Dignitatum (ND) azonosításával éppúgy összefüggésben vannak, mint a ioviai püspökség kérdésével, amely az alsóhetényi objektummal való azonossága esetén az egyetlen, írott forrás által említett 4. századi püspöki szervezet a Dunántúlon.¹⁰ Mindezek a megoldatlan, ámde izgalmas kérdések ösztönöztek arra, hogy a ságvári ásatás után a másik, belsőpannoniai erőd feltárásához is hozzákezdjünk.¹¹ Az erőd kutatását a dombóvári Városi Tanács segítőkészsége tette lehetővé ifjúsági építőtábor szervezésével, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum támogatása.¹² A kutatás a

⁹ Vö. Nagy T., Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia megítélésében, *AntTan* 18 (1971), 80.; *Ua.*, The Last Century of Pannonia in the judgement of a new monograph *Acta Anthung* 19 (1971) 320.

¹⁰ Vö. Nagy T., A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig, *DissPann* II : 12, Bp. 1939. 217.

¹¹ 1980-ban Szabó Kálmán tanár (Dombóvár) hívta fel figyelmünket az erődtől DK-re gyűjtött leleteire. Az ott talált mázas tetőfedőcserepek, mozaikkockák, üvegmozaikkockák, márvány falburkoló lapok, márvány szentélykorlát-töredék és márvány halotti mensa töredék kétségtelenné tette, hogy a területen fekvő épületnyomok (vö. *Soproni S.*, *SomMK* 2 (1975) 178) sírépületek maradványai. Szabó Kálmánnak fontos bejelentéséért ezúton is köszönetet mondok.

¹² Az ifjúsági építőtáborok biztosításáért Vidóczy László dombóvári Városi Tanács elnökének, a táborok szervezéséért Máté Lászlónak, (Dombóvár, Városi Tanács művelődési osztály vezetője) és munkatársainak mondunk köszönetet. Nemkülönbön nagy segítséget jelentett az építőtáborban felügyelő Csizmadia Károly, Dr. Szőke Sándor és Mészáros József tanárok munkája. 1983-tól a Magyar Nemzeti Múzeum közművelődési osztálya is bekapcsolódott a munkába és a Budapesti Művelődési Központtal együtt két hetes építőtábor szervez. Illés Zsuzsának, Takács Katalinnak, Csordás Ágotának, Roboda Klárának köszönjük a munkájukat. Nem utolsósorban a dombóvári és környéki, valamint a táborokban dolgozó

¹ *Maksay F.*, A magyar falu középkori településrendje, Bp. 1971. 151.; a szerző az erődöt tévesen a középkori falu elhagyott helyének határozta meg. A területet a környéken lakók Sülyedtvár néven ismerik: *Somogy megye földrajzi nevei* (Bp. 1974). 462.

² *Rómer Flóris* jegyzőkönyvei V, 112; XIX 38–51. Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtára.

³ *Wosinszky M.*, Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig II. (Bp. 1896) 778.

⁴ *Radnóti A.*, A pannoniai városok élete a korai feudalizmusban *MTAK* (II) 5 (1954), 489.; *Sági, K.*, La colonie romaine de Fenékpusztai et la zone intérieure des forteresses, *Acta ArchHung* 1 (1951) 87.

⁵ *Soproni, S.*, Die spätrömische Festung von Iovia, *Actes du IXe Congrès International d'études sur les Frontières Romaines*, Mamaia 1973. (Bucuresti–Köln–Wien 1974) 181–191.; *Ua.*, Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról, *SomMK* 2 (1975) 173–182.

⁶ Jelentések az ásatásokról: *Tóth E.*, *RFüz* 34 (1981) 39; 35 (1982) 39.; 36 (1983) 40; 37 (1984) 50; 38 (1985).

⁷ Lásd: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaológiája. (Bp. 1920) 50.

⁸ *Müller R.*, A keszthely-fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben. *VMMK* 1979, 123–156.

Soproni Sándor által meghatározott és Farkas Pál által feltérképezett erődfalakon belül kezdődtek.¹³ A belső épületeket általában kutatóárkokkal, ahol a rétegviszonyok, keltező leletek vagy az épület alaprajza megkívánta, ott szelvényekkel tártuk fel. A feltárás közben az épületek alaprajzát folyamatosan térképeztük.¹⁴ Az ásatás legelején fixpont-hálózatot jelöltünk ki, és azt betonkarókkal biztosítottuk. Ezeket 1983-ban mértük össze az erőd-falakkal és ezután az erőd védműveit tartalmazó térképre rá tudtuk vezetni a feltárt belső épületeket. Az egyes épületek teljes felületű feltárása nem látszott sem szükségesnek, sem — költségességük miatt — anyagilag kivitelezhetőnek. A ságvári és az alsóhetényi tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy a hasonló, nem nagyon vastag kultúrrétegű és egy-két periódusú római épületek vagy település esetében a teljes feltárás felesleges, mert az objektum történetéhez lényegesen több információt nem nyújt. Teljes feltárásra akkor van szükség, ha a kultúrréteg nagyon vastag, vagy ha a feltárást helyreállítás és bemutatás követi. A későbbiekben erre esetleg Alsóheténypusztán is lehetőség lesz.

Az erőd földrajzi környezete

Az erődfalak a vidék legtagoltabb részét fogják közre. A Kapostól északra fekvő vidéket sűrűbben vagy ritkábban, hosszú, észak—dél irányú sekély völgyek szelik át, amelyek mindegyikében kis erek folynak. A völgyek közti lapos földhátak néhány-száz méter vagy néhány kilométer szélességűek. Ámde az erődöt mégsem ilyen földhátakra építették, holott akár keletre, akár nyugatra közvetlenül mellette, sík a felszín. Annak tehát, hogy az erőd-falakat nehezebb körülmények között, két völgy által tagolt területen építették fel — a szintkülönbség meghaladja a 10 métert — annak jelentős oka kellett hogy legyen, hiszen a völgynek lejtőit nem építették be. Az okot a kellő mennyiségű víz biztosításában látjuk: a belső erődök egyik fontos jellemzője a közelükben levő folyó víz vagy tó.¹⁵ Az erődön át észak—dél irányban egy széles, be-

1. kép. Az alsóhetényi erőd belterülete észak felől
Abb. 1. Das innere Gebiet der Festung von Alsóhetény von N her

építetlen völgy húzódik amelynek alján vékony ér csordogál (1. kép). Ma már sással-náddal benőve elmocsarasodott, egykor azonban kitisztítva és felduzzasztva vízzel bőven el tudta látni az erődöt. Nemcsak ivóvizet adott, amelyet kutakból is meg lehetett volna szerezni, hanem az ipari és élelmi-szerfeldolgozó tevékenységhez is elegendő volt. Ez az ér az erődötől alig valamivel északra ered. Mivel háború esetén az ostromlók elzárva útját a védőket meg tudták volna fosztani az ivóvíztől, a mintegy 100 méterest ávolságon a forrás vizét föld alá rejtve, csöveken vezethették az erődbe. Erre némi adat is van; a helybeliek szerint az erőd északi

budapesti fiataloknak köszönjük a nem könnyű körülmények között végzett, fáradságos, de lelkes munkájukat.

Az ásatások állandó résztvevői 1981-től kezdve a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola hallgatói, akik évről évre rendszeresen dolgoztak Alsóhetényben. Az ásatásokon rendszeresen részt vettek Borhy László, Nagy Mihály és Sosztarics Ottó régész-hallgatók.

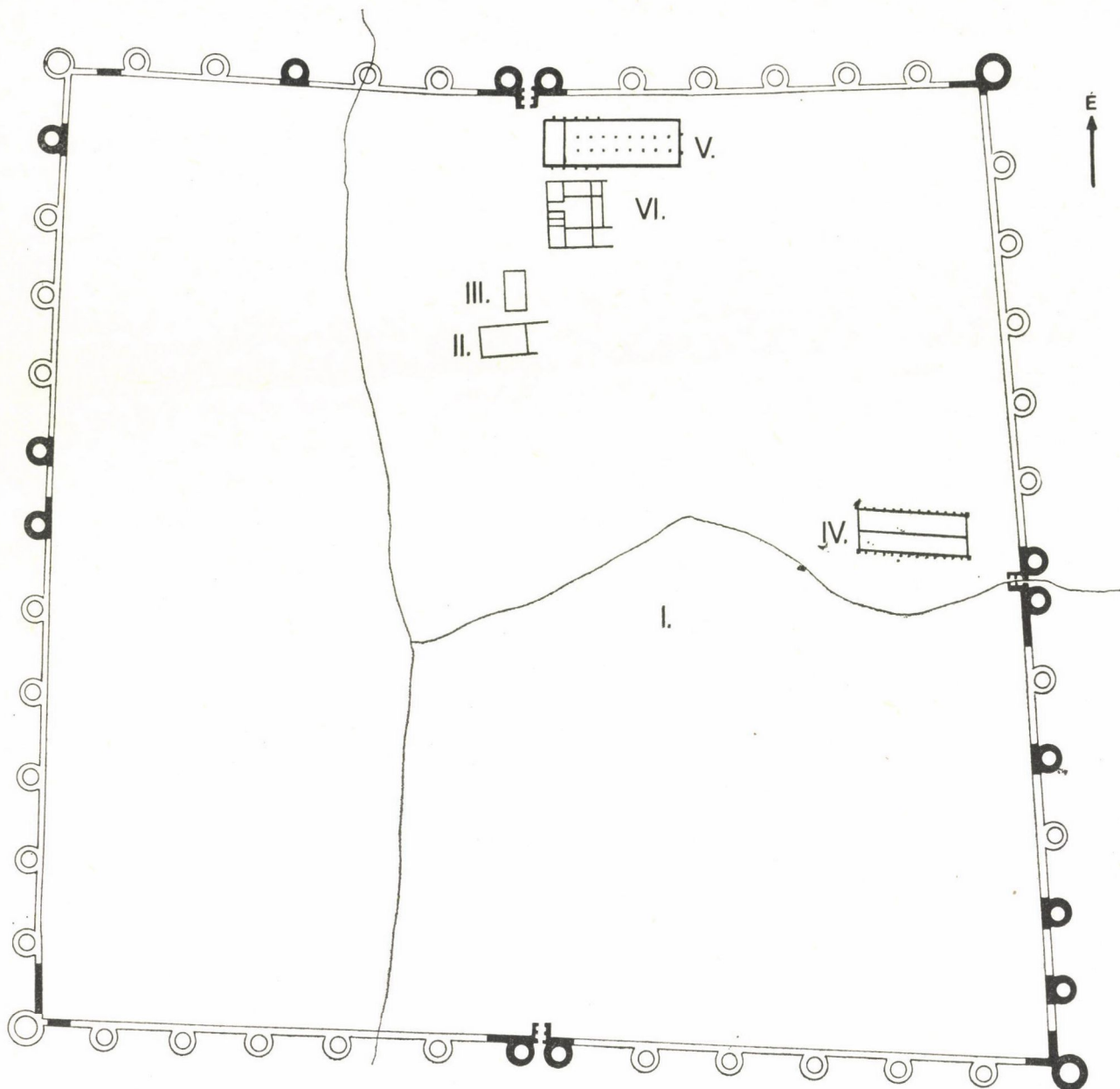
¹³ A védműveket Soproni Sándor közölte (5. jegyzet).

¹⁴ 1981 óta az épületeket a feltárás közben magam mérem fel és térképezem.

¹⁵ A környei erődöt a (felduzzasztható) Által-ér, a ságvárit a Jaba-patak és egy forrás mellé építették fel. Az alsóhetényi erődön egy felduzzasztható ér folyik keresztül. Úgy látszik, hogy az évtizedekkel később épült és a belső erődök közé tartozó fenékpusztai erőd esetében a víz szükségessége még fokozottabban előtérbe került, hiszen az erőd a Balaton és a Kis-Balaton közti földnyelven épült. A hely kiválasztásában azonban a terület védhetősége is szerepet kapott.

2. kép. Az alsóhetényi erőd környezete
Abb. 2. Die Umgebung der Festung von Alsóhetény

3. kép. Az alsóhetényi erőd alaprajza. I. fürdő helye, — II. III. VI. gazdasági épületek, — IV. laktanya, — V. raktár

Abb. 3. Grundriß der Festung von Alsóhetény. I. Bad, — II. III. VI. Wirtschaftsgebäude, — IV. Kaserne, — V. Magazin

fala és az ér találkozásánál agyagból készült csöveket találtak, melyek a föld alatti vízvezeték maradványai lehettek.¹⁶

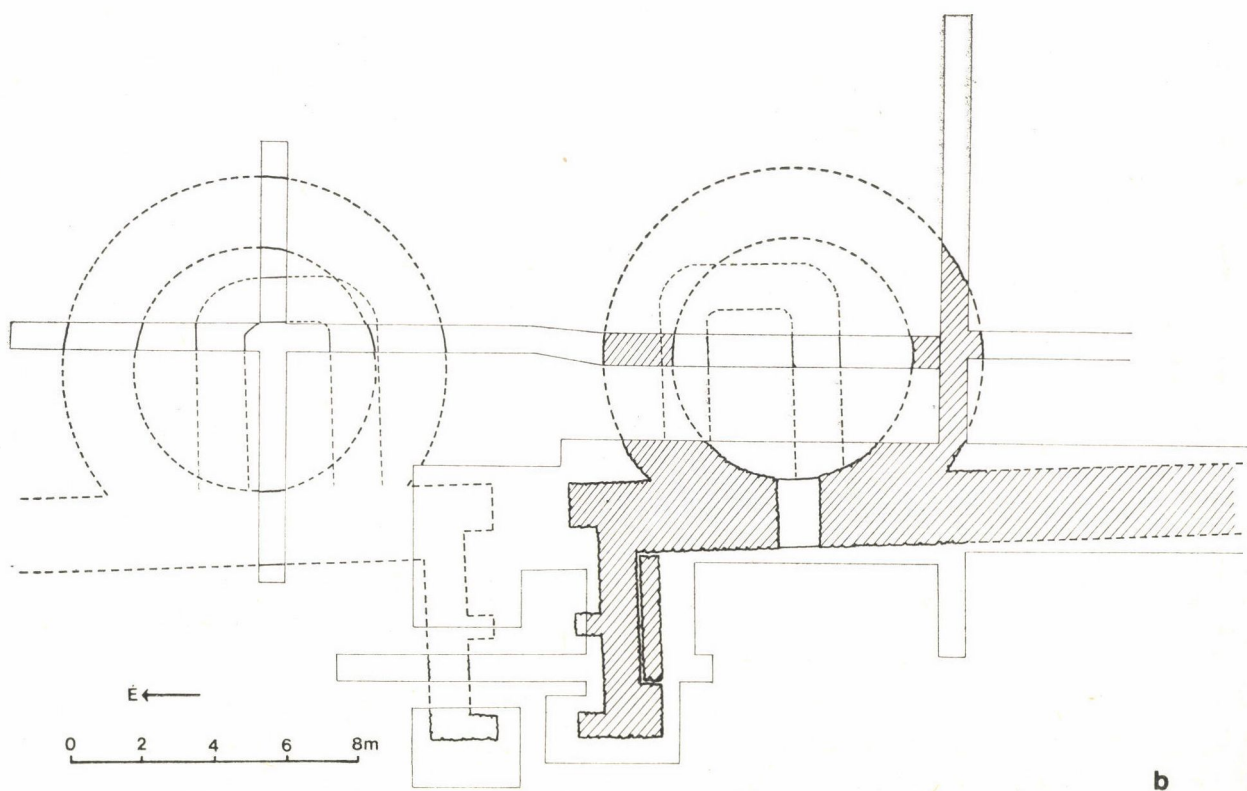
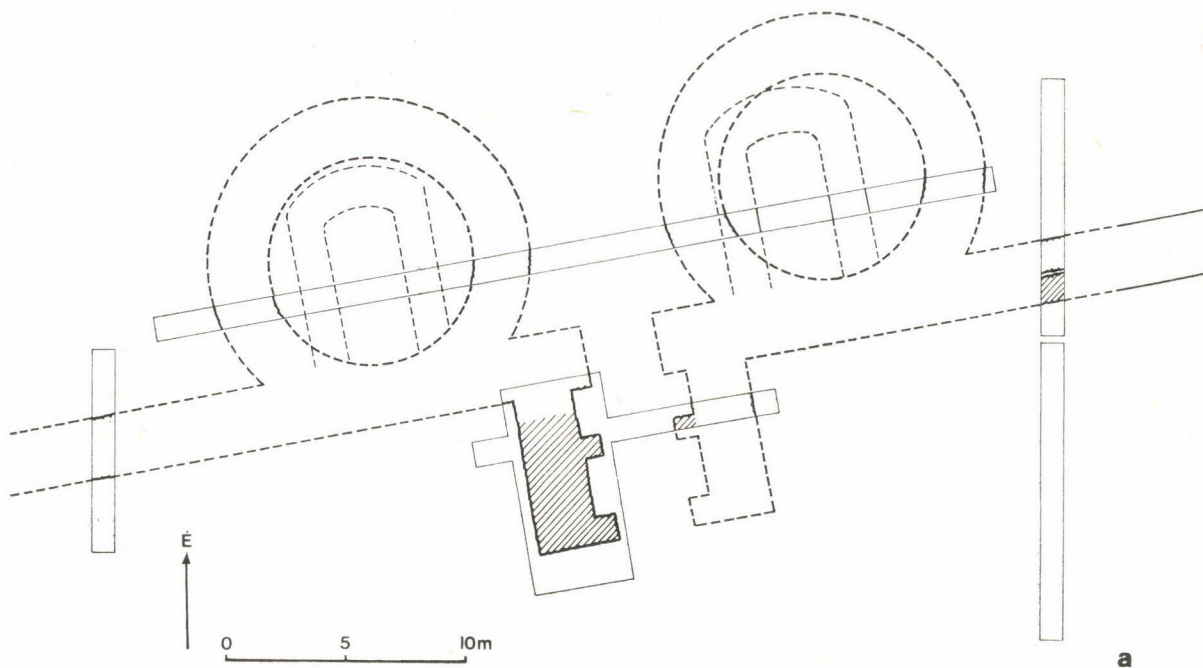
A hosszú völgyhöz az erőd közepe táján egy keskenyebb, kelet–nyugat irányú másik völgy csatlakozik, kelet felé. Ebben csak esős időjárás esetében folyik víz. Az ásatási megfigyelések szerint a vízfolyás, amely éppen az erőd keleti kapunyílása alatt metszi az erődfalat, a római korban

még nem létezett, hanem a kelet felől érkező ér az erőd fossájába folyhatott (2. kép).

A nyugati erődfal a földhát legmagasabb pontján fut keresztül észak–dél irányban. Az északi erődfal majdnem egyenesen szeli keresztül az É–D-i völgyet, keletre és nyugatra egy-egy földhátra vezet fel. A keleti fal a földhátan fut, majd áthalad a K–Ny-i völgyön. A déli — az északihoz hasonlóan — keresztezi a két földhát közti szélesebbé és meredekebbé váló völgyet (3. kép).

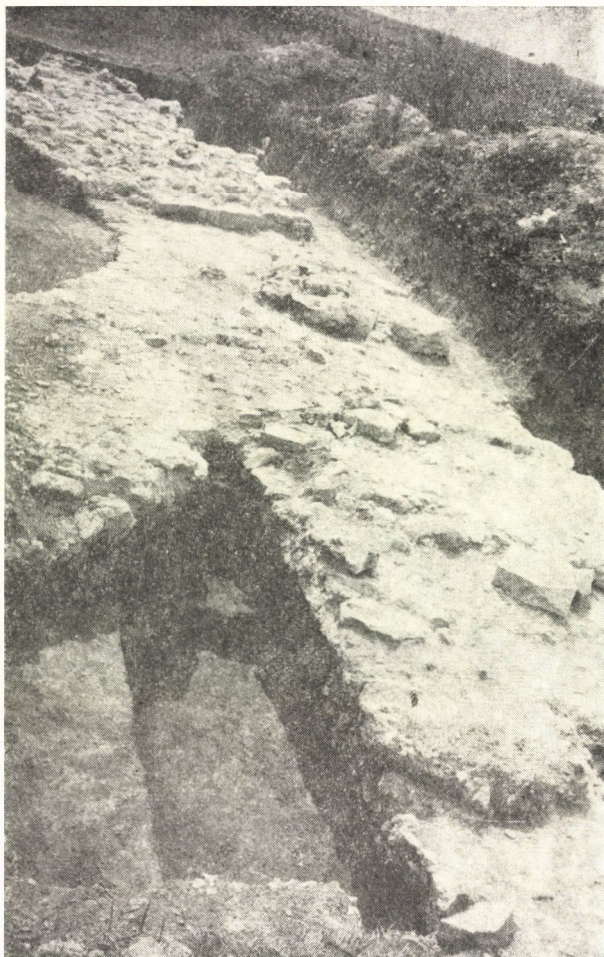
Délre az erődtől nagyobb földmunka során nagyszámú szemétködör került elő. Az összegyűjt-

¹⁶ Soproni S., Ásatási napló 1971, MNM Adattár.

4. kép. a. Az alsóhetényi erőd északi kapujának alaprajza. — b. A keleti kapu alaprajza. A szaggatott vonallal határolt falszakaszokat kiszédték

Abb. 4. a. Grundriß des N-Tores der Festung von Alsóheténypusztá. — b. Grundriß des O-Tores. Die mit gestrichelter Linie begrenzten Mauerabschnitte wurden ausgebeutet

5. kép. Az alsóhetényi erőd keleti kapujának déli tornya
Abb. 5. S-Turm des O-Tores der Festung von Alsóhetény

tött leletek későrómai kerámia-, hagymafejes fibulatöredékek és érmek. A gödröktől és a völgytől nyugatra, tehát az erődötől délre és délnyugatra egy, a területről készített légifelvétel és a felszíni megfigyelések szerint épületeket rejt a föld.¹⁷ Épületnyomokat találtunk a völgy keleti oldalán, tehát az erőd déli kapujától DK-re, és nagyobb épületre utaló törmelék látszik az erőd északi kapuján kívül. Az erődfalakon kívüli nagy kiterjedésű település egyedülálló a belső erődök között. Sem Fenékpusztán, sem Ságváron ilyesmi nyomára nem bukkanunk.¹⁸

¹⁷ Soproni Sándor megemlékezik az épületekről: SomMK 2 (1975) 180, 41. jegyzet.

¹⁸ Tóth E., A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez. Előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásatásokról, SomMK 2 (1975) 187. A cikkemben az erődötől északra fekvő 4. századi településről írtam. Soproni S. erre hivatkozva általánosított és a belső erődök mellett településeket tételezett fel. A ságvári erőd mellett azonban csupán 4. sz. érmek és kerámia kerül elő, épületmaradványok azonban nem. Ezért nem hasonlítható össze az alsóhetényi nagy kiterjedésű kőházas településsel. Az erődön kívüli településnyomokra már Soproni S. felfigyelt: SomMK 2 (1975) 178.

Az erőd déli kapujából Soproni Sándor megfigyelése szerint a szántóföldön egy töltés vezet DK-i irányba Mászlony felé. Ez az út, amely mellett szintén vannak épületmaradványok, a 4. századi temetőbe vezet.

Az ásatás 1981-ben a keleti erőd fal átmetszésével indult a K–Ny-i völgyben, ahol a felszíni nyomok alapján kaput tételeztünk fel; sejtésünk igazolódott. Megtaláltuk a K–Ny-i völgy nyugati végénél a fürdőt (I. sz. épület). Kutattuk az északi erőd fal szomszédságában állt épületeket (II–III. sz.). 1982-ben folytattuk a keleti kapu kutatását, és attól ÉNy-ra nagy, téglalap alakú épületet találtunk (IV. sz.), megkezdtuk az É-i erőd fal mellett a háromhajós terem feltárását (VI. sz.), valamint az attól délre egy gazdasági épület kutatását (V. sz.). 1983-ban befejeztük a keleti kapu kutatását, folytattuk a VI. sz. épület feltárását, falaiból a beépített faragott kövek kibontását. Meghatároztuk az É-i kaput, folytatva az erőd falak kutatását, elkülönítettük az I. és a II. periódus falait. Meghatároztuk a VI. sz. épület alaprajzát. 1984-ben feltártuk a ÉNy-i saroktorony belsejét, megtaláltuk az I. periódus legyezőtoronyának ívét. Meghatároztuk a keleti fal két oldaltornyát, és befejeztük a VI. sz. épület kutatását, és hozzáfogtunk a temetőhöz és épületeihez. 1985-ben a déli erőd falat és oldaltornyait, valamint az erőd belső beépítettségét vizsgáltuk. Meghatároztuk az alaprajzát. 1986-ban az erőd beépítettségének kutatását folytattuk, feltártuk a fürdőt (I. sz.), valamint a sirépület északi traktusának temetkezéseit.

Az erőd védművei és belső épületei

Soproni Sándor meghatározta az erőd falakat, az oldaltornyok rendszerét és a déli erőd kaput.¹⁹ A helyszíni szemle alapján úgy tűnt, hogy az erőd térkép a keleti fal esetében különbözik az alaprajztól: a keleti fal és a KNy-i völgy találkozásánál egymáshoz közel, kapura utaló két kerek toronykiszedés nyoma látszik. Megvizsgálva kitűnt, hogy az erődnek a keleti oldalon is volt kapuja, méretei megegyeznek a déli kapu kerek tornyainak méreteivel (4b kép). Megtaláltuk az I. periódus, még a rómaiak által kiszedett, patkóalakú tornyainak az alapárkát is. A kapu északi tornyát és a propugnaculum északi falát az újabb időben alapjáig kiszették. A kapunyílásban az erőd falat a külsőnél nem építették meg. A propugnaculum déli fele egybeépült az erőd fallal, amely dél felé hosszabb szakaszon megmaradt (5. kép). A propugnaculum külső falát egy későbbi időben (III. periódus) 60 cm-es köpenyfallal megerősítették.²⁰ A kerek torony belső téglapadlója csak nyomokban maradt meg, a téglaszétmállva, szétégtve jött elő. A kapukörzetben az erőd fala hosszában nem válik el egymástól, tehát

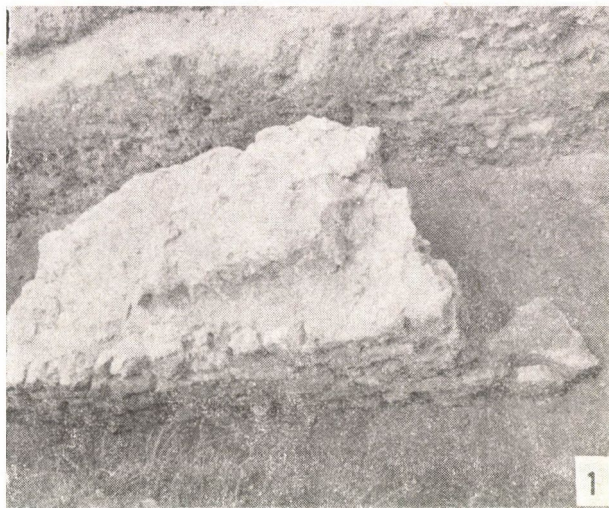
¹⁹ Soproni S., i. m. (5. j.)

²⁰ Hasonlót figyelt meg Soproni S. a déli erőd kapunál: SomMK 2 (1975) 175.

megállapíthattuk: az I. periódus átépítése során a falat a kapu körzetében teljesen elbontották majd újraépítették. Ugyanezt tapasztaltuk az északi kapu körzetében is.

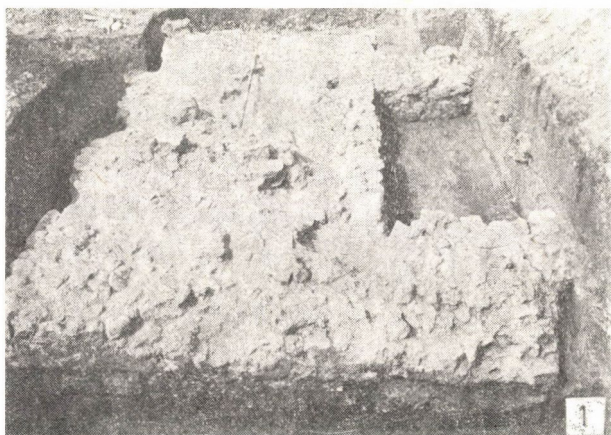
Az északi kapunál a kerek tornyokat és az erőd-falakat az újkorban alapig kiszedték, és a rétegek egyébként is erősen lepusztultak. Csupán a propugnaculum nyugati falalapozása maradt meg. A propugnaculum fala 650 cm hosszú, és az építmény külső szélessége 1010 cm. A nyugati falnál itt is meg lehetett figyelni a 60 cm széles külső falköpenyt. A propugnaculum alapozásában elnagyoltan simára faragott, nagy márványtömböket találtunk, melyek nyilván másodlagos felhasználásúak (4a kép, 6. kép).

Az északi kaputól keletre egy kis szakaszon megtaláltuk az erőd-fal alapját. Itt megfigyelhetjük az erőd-fal építési módját. Kétségtelen volt, hogy a II. periódusban a tornyok és a kapuk körzetében az I. periódusú erőd-falat a patkóalakú tornyokkal együtt teljesen kitermelték, és a falat a tornyokkal együtt építették újjá, hogy a kellő statikai biztonságot elérjék. Tehát a kerek tornyok nem hozzá-, hanem egybeépültek az erőd-fallal. Ezt csak úgy érthették el, hogyha az I. periód-

7. kép. Az alsóhetényi erőd északi erőd-falának I. periódusa és a II. periódusú erőd-fal alapárka

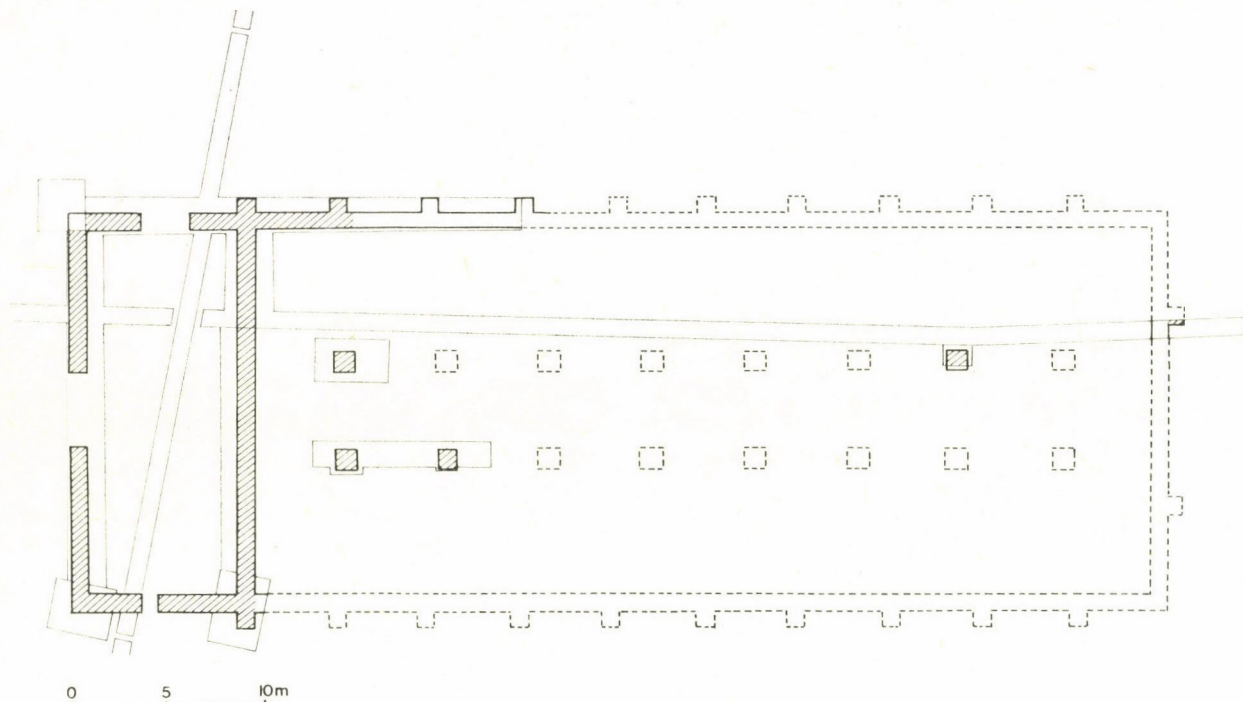
Abb. 7. Die I. Periode der N-Festungsmauer von Alsóhetény und der Grundgraben der Festungsmauer aus der II. Periode

6. kép. Az alsóhetényi erőd: az északi kapu propugnaculum-a északról és délről

Abb. 6. Die Festung von Alsóhetény: das Propugnaculum des N-Tores von N und S

dus falait a tornyok közelében teljesen visszabontották és újjáépítették. Ezért ismeretlen volt az I. periódus erőd-falának vastagsága. Az ugyanis valószínűtlennek látszott, hogy az I. periódus 150 cm vastag patkóalakú tornyai 270–280 cm vastag erőd-falhoz csatlakoztak volna: fel kellett tételezni, hogy az I. periódusban az erőd-falak vékonyabbra épültek. Az északi erőd-fal egy kis szakaszán megkaptuk a választ. Egy rövid, 2 m szakaszon alapozásban 130 cm széles (30 cm széles belső oldali alapozási kiugrással) falat találtunk. A falat átmetsző kutatóárok profiljában jól megfigyelhető volt, hogy a fal külső, északi oldalán 200 cm széles falkiszedés van (7. kép). A meglevő és a kiszedett fal szélessége már megfelelt a II. periódus 260/280 cm-es falvastagságának. Mivel nem hihető, hogy az erődnek az I. periódusban csupán 100 cm széles fala volt, viszont a 180–200 cm-es falvastagság lehetséges, ezért úgy véltük, hogy a

8. kép. Raktár az alsóhetényi erőd északi oldalán
Abb. 8. Magazin an der N-Seite der Festung von Alsóhetény

kiszedett fal az erőd I. periódusú fala, a belső hozzáépítés a II. periódus falvastagítása. Következtetésünk helyessége később bebizonyosodott: szelvényt nyitva a falszakaszra, abban néhány másodlagosan felhasznált, faragott sírkőtöredéket találtunk. Ezeket a sírkőtöredékeket az erőd II. periódusában használták fel. Tehát azokon a helyeken, ahol nem volt oldaltorony, ott az I. periódus falait járószintig bontották vissza, majd a belső oldalon alapárkot ásva, mintegy 130 cm-rel kiszélesítették. Az alapfalak szorosan párhuzamosan futottak, kötésben nem voltak, ezért is tudták az újkorban csupán az egyik falat kitermelni. A járószint felett azonban a falak teljes szélességben egybeépültek.

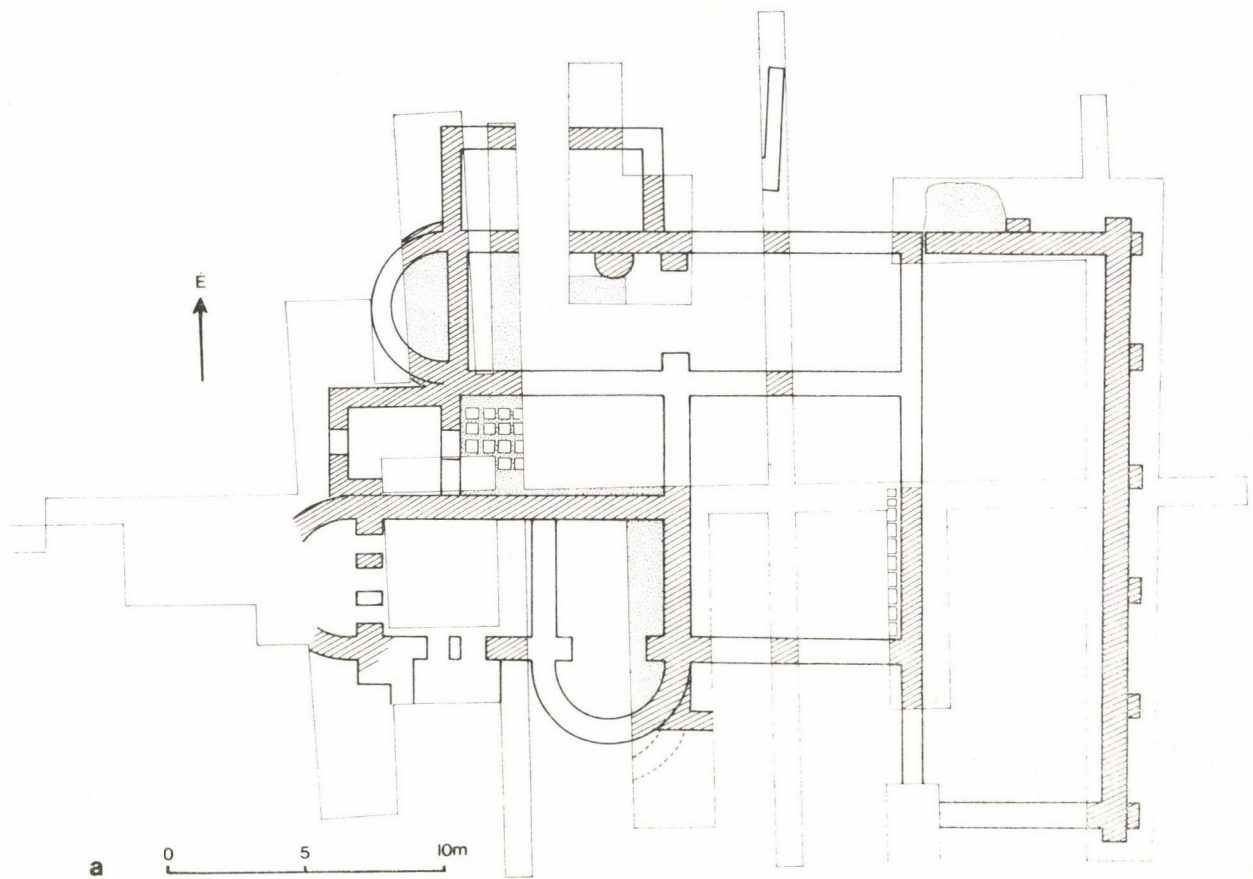
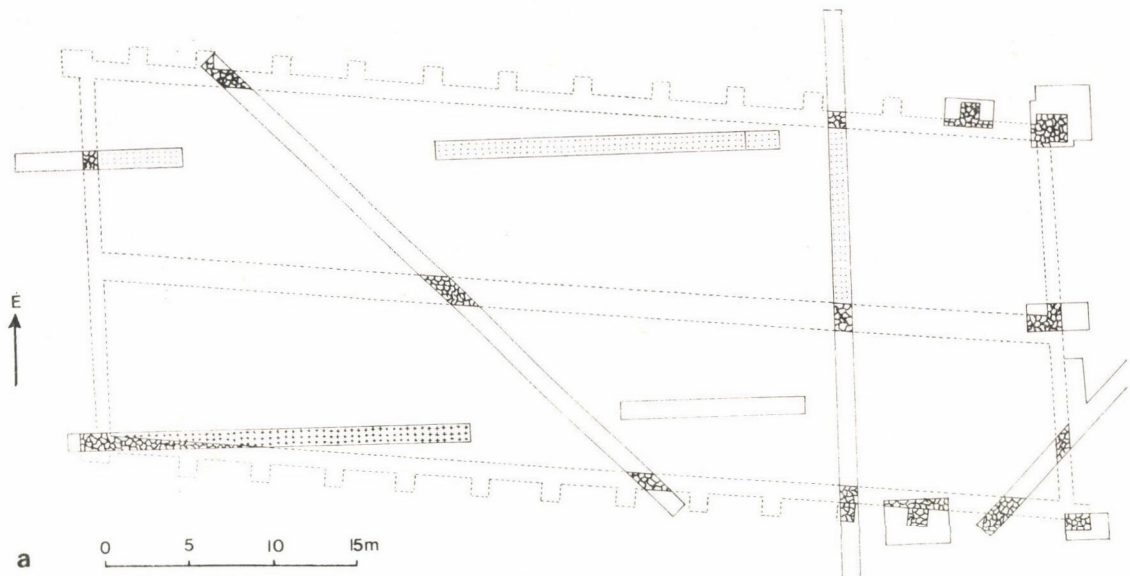
A további ásásokkal a keleti és déli oldalon három oldaltorony helyét és alaprajzát határoztuk meg. Mindegyik kerek torony alatt megtaláltuk a korábbi tornyokat. Feltártuk az ÉK-i saroktoronyt az I. periódusú legyezőalakú torony meghatározása és keltező leletek szerzése céljából.²¹

Sem a ságvári, sem az alsóhetényi ásások során nem lehetett eddig minden részletében meghatározni az I. periódus oldaltornyainak alapraj-

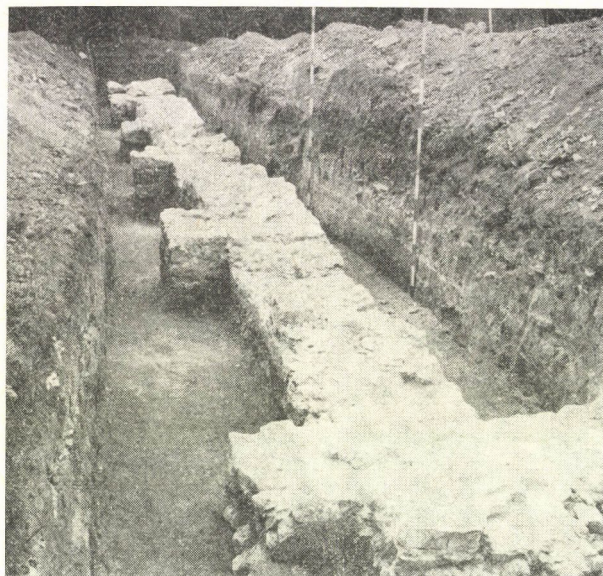
zát: pontosabban azt nem, hogy a tornyok külső oldala íves vagy szögletes volt-e. A ságvári erőd északi és déli kapuinak tornyainál az I. periódusú tornyok kívül és belül is szögletesek és nem ívesek. Ez a lehetőség az alsóhetényi erődnél is fennáll. Tekintettel azonban arra, hogy a rómaiak által már kiszedett, majd újra betöltött alapárkokat tudjuk csak feltárni, torzulás is előfordulhat. Ezért további oldaltornyokat kell feltárnunk az alaprajz meghatározására.

Az északi erődkapu mellett, az erődfalakkal párhuzamosan megépített hatalmas, külső támpilléres, 64,5 m hosszú háromhajós épületet tártunk fel (8. kép). Falvastagsága 100 cm. Az épület nyugati frontján a terem szélességével (20 m) megegyező és 9 m mély előcsarnok mindhárom oldalán széles bejárat volt. A déli bejáratot egy későbbi időpontban részben elfalazva leszűkítették. A belső teret két pillérsor három hajóra osztotta. A középhajó a legkeskenyebb (7 m), az oldalhajók szélessége 4,5 m. A helyiségnek nem volt épített padlója. A döngölt járószint a középhajóban kissé mélyebb volt, mint az oldalhajókban. Az épület minden bizonnyal bazilikális szerkezetű volt, tehát a kiemelkedő középhajóból kapta a világítást. A fűtés, a falfestés, a padló hiánya, a szűkebb középhajó és a hatalmas méretek alapján a terem nem lehetett reprezentációs csarnok vagy efféle, sem horreum, hanem másmilyen raktáráépület. Nagy kapuin a társzekerek be tudtak járni, ezek nyomhatták meg a középhajó padlóját mélyebbre. Az épületfalakban néhány kisebb márványtöredékre lettünk figyelmesek. Ezeket kibontva kiderült, hogy az épü-

²¹ Az ÉNy-i kerek saroktorony alatt feltártuk az I. periódus legyezőalakú tornyának íves szakaszát. Az alapárok betöltését kiemelve, az alapárok oldalában egy II. Constantius érmet találtunk. Kérdés, hogy az érme az alapárok kiásásakor és a kőfalak megépítésekor került-e a földre: ebben az esetben keltezi az erőd építését. Ha az érme az átépítéskor, tehát az I. periódus tornyának a kiszélesítésekor és a földdel való betemetésekor került az alapárkokba, akkor a kerek torony megépítésének a post quem-jét adja.

9. kép. Alsóhetényi erőd: a. A laktanya a keleti kapu közelében. — b. A fürdő
 Abb. 9. Die Festung von Alsóhetény: a. die Kaserne in der Nähe des O-Tores. — b. Das Bad

10. kép. Az alsóhetényi erőd fürdőjének a keleti frontja
Abb. 10. Die Ostfront des Bades der Festung von Alsó-
hetény

let falai nagyrészt szétdarabolt és építőanyagként felhasznált római sírkőtöredékekből épült. Ezért a felmérés és dokumentálás után az épület előtermének és a háromhajós térnek az alapfalait 10 m hosszúságban kitermeltük. Nyugatabbra megelőztek bennünket: az újkorban a falakat alapig kiszedték.²² Tehát márvány és jó minőségű mészkő, néhány homokkő faragványtöredéket találtunk. Ezután kibontottuk a keleti kapu falába falazott nagy márványtöredéket, amely egy monumentális, másfélszemes életnagyságú császárszobor (vagy Iupiter szobor) felsőtörzsének töredéke (22. kép). Megfigyeltük, hogy nemcsak az északi kapu propugnaculumában, hanem az északi erődfalban és az újkori kiszedés után még visszaszórt törmelékben is majdminden kutatott helyen kisebb-nagyobb márványdarabok találhatók. Az ÉK-i saroktorony alapárkának törmelékében pedig egy a felületén simára kopott útburkoló bazaltkővet is találtunk.

A raktár az erőd második periódusában épült meg. Ezt a befalazott principátuskori sírkőtöredékek bizonyítják. Ugyanis az északi erődfal megmaradt kis csomkjában, az északi erődkapu propugnaculumának alapfalában is találtunk faragott vagy faragatlan márványtöredékeket. Ezek kétségtelenül a II. periódusban épültek éppúgy, mint a keleti erődkapunak az, a kerek torony melletti fala, amelyben a császárszobor-töredéket leltük.

A háromhajós raktártól délre kisebb-nagyobb gazdasági épületeket, majd az erőd közepe felé egy kenyérsütő műhely kemencéit találtuk meg, ame-

lyek egy négyszögletes munkagödörhöz csatlakoztak.

A keleti kaputól ÉNy-ra egy másik, négyszögletes 45 m széles, külső támpilléres, 90 cm falvastagságú épületnek határoztuk meg az alaprajzát (9. kép a.). Ez csak hosszirányban volt kettéosztva, és a déli terem alatt hypocaustum maradványokat tártunk fel. Az építmény a korábbi katonai táborok barakkjaira emlékeztet: a fűtés miatt kétségtelenül laktak benne, rendeltetése ezért laktanya lehetett.

A laktanyától DNy-ra, egy kisebb kiemelkedésen 1981-ben megtalált fürdőt 1986-ban tártuk fel. (9. b. kép), A jól megépített fürdő keleti frontja 21 m széles, külső támpilléres (10. kép). Ezután középen a vetkőző téglapadlós helyisége, majd a hypocaustummal ellátott helyiségek, délebbre a hidegvizes medence következett (11. kép). Az épület udvarának sárga, agyagos döngölt padlója volt, amelyből II. Constantius érmei kerültek elő.²³

Kutatóárokmal megvizsgálva a területet megtudtuk, hogy az erődöt átszelő völgyek lankáin nincsenek épületek. Az erődbelső további épületeit a felszínen megfigyelhető törmelék, valamint egy légifelvétel segítségével ismerjük. A nyugati fal középrészénél nagyméretű, K—Ny-i fekvésű, téglalap alakú épület sűrű malter és törmelékfoltja rejtheti a horreumot.^{23a} Az ÉK-i harmadában valószínűleg több nagy épület fekszik. Az erőd DK-i negyedében kisebb-nagyobb épületek húzódnak.

Keltezés

Az ásátás során a védművek első periódusát egyértelműen keltező érem vagy más lelet nem került elő. A zárt rétegekben, belső épületekben (pl. a fürdő előcsarnokának járósíntjén) talált érmek inkább II. Constantius uralkodására mutatnak (ami Nagy Constantinus uralkodásának a végét is jelentheti), mint lényegesen korábbra. Az erődben

²³ Az ásátáson előkerült érmek meghatározását B. Sey Katalinnak köszönöm.

^{23a} „A felszíni maradványok, valamint az ásátási megfigyelések alapján egy nagyobb épület — talán horreum — állhatott itt” írta Soproni Sándor, SomMK 2 (1975) 175. A területről készült légifelvétel egy K—Ny-i fekvésű, nagyméretű téglalapalakú rendkívül törmelékes foltot mutatott: az arányai valóban megfelelnek egy horreumnak. Ezt a feltevést erősítették meg az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet munkatársainak (Csató Beáta és Pattantyus Miklós) talajellenállás-méréseken alapuló vizsgálatai, ami pontosabban körvonalazta az épület kiterjedését. Ugyanilyen módon meghatározták az ÉNy-i saroktorony helyét is. Mivel egy helybéli adatközlő szerint gondolni lehetett arra, hogy az erődbe kelet felől föld alatti csatornán vezették be a vizet, a vezeték helyét talajellenállás-méréssel kutattuk. Az erőd keleti oldalán, a keleti kaputól a DK-i sarokig, az erődfalaktól mintegy 70 m-re keletre, az ELGI munkatársai végigmérték a területet. A vizsgálat negatív eredményt hozott: föld alatti csatornára utaló nyom nem került elő. Az alsóhetényi és a ságvári erődök kutatásában nyújtott sok segítséget ezúton is köszönöm Csató Beátának és Pattantyus Miklósnak.

²² Az alsóhetényi lakosok elbeszélése szerint az alapfalakat a század elején szedték ki, és a falutól nyugatra épülő gabonarakárba falazták be a köveket. Ezt az épületet az 1950-es években lebontották, és a kövek az ez idő tájt épült alsóhetényi házakba kerültek.

11. kép. Részletek az alsóhetényi erőd fürdőjéből
Abb. 11. Details aus dem Bad der Festung von Alsóhetény

többszáz érem jött napvilágra, és ezernyi a korábban gyűjtött érmek száma. Feldolgozásuk után — összehasonlítva a temető érmeivel — a ságvári erőd-höz hasonlóan mód lehet az erőd keltezésére, ha eddig közvetlen bizonyítékot nem találunk.

Mint korábban részletesen megindokoltam:²⁴ a ságvári erődöt az erődben és a temetőben előkerült érmek kétséget kizáróan II. Constantius uralkodására kelteznek. Ez a keltezés szükségessé tette annak a védműtípus keltezésének a felülvizsgálatát, amelybe a belső erődök tartoznak: tehát a patkóalakú oldaltornyos és legyező alakú saroktornyos táborépítkezések keltezésének a vizsgálatát. Bebizonyosodott, hogy azok az érvek, amelyek alapján ezt az erőd típust Nagy Constantinus uralkodására keltezték, az utóbbi évek feltárásai és más adatok kritikája során olyannyira elerőtlenedtek, hogy a keltezés tarthatatlanná vált. Egyes esetekben pedig (Ulcisia Castra és Intercisa) éppen II. Constantius kori építés bizonyosodott be. Mivel a típus építészeti nem egységes [újonnan épült erődöknél a saroktornyot úgy alakították ki, hogy az erőd falakat a sarkokon egyenes vonalban meghosszabbítva negyedkörfállal zárták (a belső erődök, Contra Aquincum), amikor pedig

egy álló táborfalhoz építették hozzá a saroktornyot (Almásfüzitő, Dunaújváros) a nyitott torony nyakkal csatlakozott a sarokhoz], a különbség akár kronológiai eltérést is rejthet. Ezért a típus keltezésére, ameddig további ásatási adatokat nem nyerünk, a *limestáborok esetében* Nagy Constantinus és II. Constantius uralkodása egyaránt szóba jöhet: tehát nem gondolhatunk kampányszerű, rövid időn belüli felépítésre. Továbbra is az ásatási megfigyeléseken, az érmeken és tárgyi leleteken alapuló vizsgálatot tartom egyetlen lehetőségnek a keltezésre. A csekély számú, konkrét adat miatt a keltezést nem lehet általánosítani. Pontosabban: erre csakis a három valeriai belső erőd esetében látok lehetőséget, márpedig azért, mert ezeknél az egyidejű, tervszerű építkezés az azonos földrajzi helyzet, a tartományon belüli elhelyezkedésük, az azonos védművek és azonos beépítettségük, tehát az azonos típusok alapján felettébb valószínű. A patkó- és legyezőtornyos védművek keltezése széthúzódik ugyan Nagy Constantinus és II. Constantius uralkodására, de a ságvári erőd építési ideje az erőd és a temető éremforgalmának egységes kezdete miatt II. Constantius uralkodására esik. Ezt a keltezést szűkszerűen általánosítanunk kell mindhárom valeriai belső erődre is mindaddig, amíg a következőt egyértelműen cáfoló bizonyíték elő nem kerül. Ezért az alsóhetényi erőd felépítését II. Constantius uralkodására, illetve kissé kiszélesítve az idő-

²⁴ Az erőd körzetében előkerült érmeket B. Sey Katalin és Lányi Vera tették közzé: Acta AH.

határokat az i. sz. 4. század második harmadára teszem.

Semmiféle lehetőséget nem látok viszont jelenleg a patkóalakú oldal és legyezőtornyok tetrarchia-kori indítására.²⁵

²⁵ Barkóczi László megkísérelte a gorsiumi, alsóhetényi erődítésekkel valamint a Contra aquincumi ellen-erődöt a tetrarchia-korra keltezni (Tendenzen der Struktur und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert, ARegia 21 (1984) 147.). Nem látok azonban lehetőséget a patkó alakú oldal- és legyező alakú saroktornyos erődök tetrarchia-kori indítására; a következtetés elsősorban más tartományokban épült erődök analógiáin alapszik. Nagy elővigyázatosságot igényel a más tartományok erődítményeivel való összevetés (lásd *Petrikovits, H. v.*, Fortification in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A. D. JRS 61(1971)), hiszen — mint éppen Valeriában sejtethető, a tárgyalat toronytípus és variánsai csak nagyobb időintervallumon belül keltezhetők. Az alaprajzi analógián alapuló keltezés rendkívüli bizonytalanságra utalnak a Pannonia II-i, kétségtelenül tetrarchia-kori erődök, amelyek Valeriában viszont a 4. sz. második felében épültek. Ezért csakis az alaprajz több-kevesebb hasonlósága semmiképpen nem lehet keltezési kritérium más tartományok katonai építkezéseinek a keltezésénél. Az érvelésbe a szerzők bevonták a pilismaróti tábornak, a Castra ad Herculemet,¹ azonban ennek a tábornak csak az alaprajza ismert, építési periódusai viszont nem. Az idézett patkó alakú oldaltornyok a közölt alaprajz szerint is meglehetősen bizonytalanok. Nem lehet támaszkodni a vita Consularia Constantinopolitana 294-es megjegyzésére sem a Contra Aquincumi erőddel kapcsolatban (a forráshelyhez: *Soproni S.*, Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre, (Bp. 1978) 128; és *Tóth E.*, Vitás kérdések Pannonia 4. sz.-i történetében, AntTan 27 (1980) 131. Semmi nem bizonyítja azt, hogy az Aquincum és Bononia helyneveket a forrás a Duna folyásirányában említi. A forrás nem olyan összeállítás, mint a ND topográfikus sorrendű leírása. Abból pedig, hogy Galerius császár adta a felosztott Pannonia Inferior északi felének felesége nevét, a legkevésbé sem következik, hogy a Iovia és Herculia elnevezések is tőle származnak.

A szerzők felfigyeltek arra, hogy az újabban Tácon előkerült erődfalak hasonlóak a belső erődök első periódusának védműveivel, és ezért a belső erődített települések közé sorolták a táci objektumot. Következtetésüket élesekben is megfogalmazhatjuk: a 4. századi táci települések szinte mindazokkal a jellemzőkkel rendelkezik, amelyeket a belső erődöknél megismertünk: az É—D-i valeriai erőd sorban fekszik, éppen ott, Környe és Ságvár között, ahol a limestől és egymástól szabályosan eloszló belső erőd sorban szabad hely van. Az erőd víz közelében épült fel. Védműveinek alaprajza hasonló a belső erődökéhez, és a szórt, nem egészen egymáshoz igazodó ritka beépítése is megfelel a belső erődökének. Mivel eddig csupán a település északi felét tárták fel, a belső épületeket csak részben ismerjük. Így is megtalálható benne a nagyméretű, belső udvaros építmény, amely Fenékpusztán és Ságváron előkerült (*Tóth E.*, MittArch Inst 14, (1985). Ez a nagy építmény azonban palota nem lehetett. Ezt egyrészt a ságvári ásátás másrészt a gorsiumi épület maga bizonyítja. A hasonló jellegű ságvári épület (mint a bizonytalan alaprajzú fenékpusztai is) kétségtelenül gazdasági célra, és nem lakásnak épült. Az építmény olyan általános, római építészeti típus, amely az alaprajza szerint lehet ugyan palota, de lehet más, lakó- vagy gazdasági épület is. Önmagában az alaprajz ennek eldöntésére nem alkalmas, mert a római építészeti alaptípusok közé tartozik, amelyet többféle célra felhasználhattak. Ezek funkciójuktól függően méretükben, arányaikban, belső megoldásukban és a belső terek díszítésében különböznek

Az alsóhetényi erőd átépítését, a kerek oldal-tornyos periódus kiépítését Soproni Sándor II. Constantius uralkodására, a 350-es évekre keltezte.²⁶ A keltezés egy olyan, II centenionalesből álló éremlelet segítségével történt, amelyet Soproni S. az erőd nyugati részén, a feltételezett horreumot átmetsző kutatóárokban lelt. Az érmek a nyugati erőd fal közvetlen közelében, egy elbontott helyiséget követő épület padlószintjébe voltak elásva. A lelet 367-tel záródik: a második periódusnak ez idő előtt kellett keletkeznie.

Kérdéses azonban, hogy az egyetlen árokkal kutatott, részleteiben még nem ismert belső történetű épület alapján levont következtetést általánosítani lehet-e az egész erődre? Különösen akkor, amikor a ságvári erődben a második periódus kétségtelenül máshogy keltezhető. A ságvári erőd belső épületeinél, főképpen a horreumnál és a parancsnoki lakóépületnél a második periódus egy igen jelentős, az egész erődre kiható pusztulás utáni nagyszabású újjáépítésben jelentkezett.²⁷ A horreum második periódusát, az első periódust követő pusztulási rétegébe került csontvázak és érmek alapján feltétlenül a 375-ös szarmata-kvád háború utánra kellett keltezni. Mivel az alsóhetényi erődben további keltező adatok nem állnak rendelkezésre, viszont a belső erődök átépítése egységesen történetelt, a Ságváron megfigyelt keltezést érvényes-

ugyan, de a legjellemzőbb sajátosságait megőrizték. A gorsiumi épület lehetne ugyan vidék villa, villa urbana, villagazdaság központja; az arányok kisebb-nagyobb eltolásával városi forum, táborforum vagy éppen palota, akár császári palota is. A palotát azonban az összes többi hasonló alaprajzú épülettől az különbözteti meg, hogy reprezentációs terme, trónterme van. Emberi lakásra luxuskörülmények között alkalmas. Tehát padlóját márványlapokkal vagy mozaikkal díszítik, falait legalább színesre festik vagy márványlapokkal fedik vagy díszítik, akár falmozaikkal látják el. Ezek a 4. századra egy palota vagy előkelő épületnél különösen elterjedő követelmények Pannoniából sem hiányoznak, amint azt a savariai helytartói palota színes mozaikpadlója vagy a nagyharsányi előkelő birtokban lévő villa szép és változatos, részben aranyalapos és üvegmozaikból készült mozaikjai mutatják. A luxus mellett a komfort régészetiileg megfogható legfontosabb ismertetője a fűtés, amely a táci épület nagytermeiben vékony fűtőcsatornákra korlátozódik. A luxusnak pedig semmi nyomát nem találjuk. A padlókat terrazzóból öntötték. Nincsen márvány, sem mozaik. Találtak viszont műhelyekre, ipari tevékenységre utaló maradványokat vas-eszközöket, vassalakat és az udvarba beépített nagyméretű kádakat és kutakat. Ezért az épület palatium nem lehetett. Lehetett viszont egy belsőpannóniai erőd gazdasági főépülete, hasonlóan a ságvárihoz és a fenékpusztaihoz.

Az elmondottak alapján a táci objektumot a belső erődök közé lehetne sorolni. Tácon azonban a védműveket nem építették át: ez azt is jelentheti, hogy az objektum kikerült a katonai igazgatás alól, és ezért nem említi a ND. A táci objektum ilyen szempontú vizsgálata tehát lényeges lehet a ND valeriai listája keltezése miatt.

Természetesen korai lenne a táci erőd falak ásátási eredményeinek közzététele, a periódusvizsgálatok elvégzése előtt bármiféle kronológiai hasznosításuk a belső erődök I. periódusú erődfalainak a keltezésében.

²⁶ Soproni S. i. m. SomMK 2 (1975) 179.

²⁷ Tóth E., i. m. (25. j.)

nek tartom Alsóhetényben is, amíg ezt a további feltárás során előkerülő adatok meg nem cáfolják.

Kutatási tervünk szerint feltárjuk az erőd I. periódus oldaltornyainak alapárkait. Ezek betöltésében remélhetőleg fogunk találni olyan leleteket, amelyek a keltezést biztonsággal eldönthetővé teszik.

Az erőd rendeltetése

Következtetéseinket Soproni S. és magam korábban többször is összefoglaltuk.²⁸ Sem olyan lelet nem került elő, sem olyan kritikai észrevétel nem hangzott el, amely módosításra készítené.²⁹ Az azóta napfényre került leletek tovább erősítettek véleményünket, egyes megállapításainkat pedig pozitívan fejlesztették tovább.³⁰

Az erődök rendeltetéséről az utóbbi évtizedekben többféle nézetet tettek közzé. Először Pannónia későantik településeit vizsgáló 1954-es konferencia foglalkozott részletesebben velük. Radnóti Aladár — kellő adat híján — óvatosan fogalmazott:³¹ „A fallal körülvett telepeknek, amelyeket sem ókori, sem középkori értelemben nem lehet városnak mondanunk, jogi és társadalmi helyzetéről majdnem semmit sem tudunk, de gazdasági alapjukat fel tudjuk vázolni.” A fenékpusztai nagyszámú vaseszköz alapján³² olyan iparra gondolt, amely a földműveléssel és az állattenyésztéssel állt kapcsolatban. Mócsy András „spätantike befestigte Siedlungen”-nek nevezte az objektumokat — csakúgy, mint korábban mások — és megállapította:³³ Der Grundriss ist derart einheitlich, das die unbedingt einer und derselben Ansiedlungstätigkeiten zuzuschreiben sind”. Tehát nem katonai létesítmények közé sorolta, hanem a települések között tárgyalta az objektumokat, egységes alaprajzukat azonban nyomatékosan hangsúlyozta.

Felmerült az a lehetőség is, hogy az erődök a környező lakosság refugiumai voltak.³⁴ Simonyi Dezső vetette fel, hogy az erődök nagybirtokközpontok lehettek, illetve a nagybirtokok épületeit a 4. században megerősítették.³⁵ Ezt a megfontolást Bíró Mária elfogadta a pannóniai villákról írt tanulmányában,³⁶ de az épületek egyöntetűsége miatt ezt csak császári nagybirtok esetében látta lehetségesnek. Végül Mócsy András részletesen érvelt emellett a lehetőség mellett.³⁷ Mindezek a vélemények tartalmaznak valamennyi részgazságot, de csupán a fenékpusztai erőd alaprajzában ismeretén alapulnak, mivel jórészt az alsóhetényi és ságvári ásatások megkezdése, illetve a publikálások megindulása előtt születtek. Természetesen a többi belső erődöt is figyelembe vették, de azokról a védművek kivételével semmit sem lehetett tudni. Soproni Sándor ásatásainak eredményeként ismertté vált az alsóhetényi erőd védműveinek alaprajza, az erőd mérete, és ami a legfontosabb, a kerek tornyos periódust megelőző építkezés. Ugyanez megtörtént a ságvári erődnél is, ahol több belső épület alaprajza és periódusai is felderíthetők voltak. Ezek alapján hangsúlyoztuk³⁸ az erődök *katonai jellegét*; a limesmenti és a comitatenses hadsereg utánpótló, ellátó bázisainak tartottuk az erődöket. Soproni Sándor a szarmata sánc után a harmadik, legbelső védelmi vonalhoz sorolta az objektumokat.³⁹ Lehetségesnek tartottuk, hogy az erődöket császári birtokokon építették fel,⁴⁰ de katonai célra használták őket, és katonai igazgatás alatt álltak. Mócsy András továbbra is a katonai rendeltetés ellen érvelt, és a városi települések között tárgyalta az objektumokat.⁴¹ Fitz Jenő elfogadta katonai jellegüket,⁴² gondolatmenetével azonban sokban nem tudok egyetérteni. Elfogadta az előzetes jelentéseinkben felvett gondolatot; az erődöket comitatenses-bázisnak vélte.⁴³ Az utánpótló és katonai gazdasági központ jellegét nem vizsgálta, a lehetőséget nem vette

²⁸ Tóth E., i. m. SomMK 2 (1975), 183–189.; *Ua.*, Pannónia történetének problémái. AntTan 23 (1976) 123.

²⁹ A belső erődökről korábban Fitz Jenő írt részletesebben: Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior, ARegia 16 (1978) 71.; *Ua.*, Noms des fortresses de la Pannonie intérieure du IVe siècle, ARegia 17 (1979) 354.; *Ua.*, Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria, ARegia 18 (1980) 53.

³⁰ 1975-ben írtam arról, hogy a belső erődöket a nagy területük miatt az expedicionális hadsereg is támaszpontul használhatta: Tóth E., SomMK 2 (1975) 189.; Erről részletesen Fitz J., i. m. ARegia 18 (1980) 58. E vizsgálat alapja azonban nem lehet a belső erődök nagy területének összehasonlítása a limestáborok méreteivel, amint azt Fitz Jenő vélte, mivel a csoportba (típusba) sorolás a területi és időrendi különbségek miatt nem lehetséges. A belső erődök rendeltetéséről részletesen, a viták összegzésével: Soproni, S., Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre, (Bp. 1978) 138.; és *Ua.*, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 38. (München 1985) 21.

³¹ Radnóti A., MTAK (II) 5 (1954).

³² Lásd Kuzsinszky B., i. m. (7. j.)

³³ Mócsy, A., Pannónia, PWRE Suppl. IX. Stuttgart 1962, 700.

³⁴ Simonyi D., Fenékvár ókori neve, AntTan 9 (1962) 21.

³⁵ Simonyi D., i. m. 21.; vö. Mócsy A., Pannónia-Forschung, Eirene 4 (1965) 147.

³⁶ Bíró, M., Roman Villas in Pannónia, Acta ArchHung 26 (1974) 23–57.

³⁷ Mócsy A., Pannónia a késői császárkorban, Apolló Könyvtár 4. Bp. 1974, 137.; *Ua.*, Pannónia and Upper Moesia. (London–Boston 1974) 303.

³⁸ Tóth E., i. m. AntTan 23 (1976) 122.

³⁹ Soproni, S., Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre, (Bp. 1978) 138.

⁴⁰ Tóth E., SomMK 2 (1975) 188. A ságvári ásatás előzetes jelentését az ásatások 3. évében írtam és a további eredmények több tekintetben változást hoztak; ma Pannónia Prima vagy Valeria császári nagybirtokainak létezésére nem látok bizonyítékot (vö. ugyanígy Nagy T., AntTan 18 (1971) 86.)

⁴¹ Mócsy A., Pannónia-Forschung 1969–1972. Acta ArchHung 25 (1973) 394. *Ua.*, Pannónia-Forschung 1973–1976. Acta ArchHung 29, 1977, 391.

⁴² Fitz J., i. m. ARegia 18 (1980).

⁴³ Fitz Jenő következtetéseit részletesen cáfolja Soproni S., Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 38. (München 1985) 21–24.

számításba, nem is cáfolta. Holott erre szükség lett volna, hiszen szinte mindegyik korábbi vélemény éppen az erődök gazdasági szerepét hangsúlyozta. Helyesen mutatott rá viszont arra, hogy nem lehetnek refugiumok.⁴⁴ Ellenvetése valóban jogos. A refugium jelleg legfeljebb a II. periódus kiépítésénél játszhatott — elsősorban a fenékpusztai erőd helyének kiválasztásánál — szerepet. A refugium csak a provincia történetének utolsó évtizedeiben, majd azt követően válhatott meghatározóvá Fenékpusztán.

Az erődök II. periódusú kerek tornyai nem ismertek a valeriai limesen. Bizonyára ez is közrejátszhatott azokban a korábbi véleményekben, amelyek ezért sem vetették fel a belső erődök és a limesépítkezések kapcsolatát. A hatalmas munkával és erőkoncentrációval, valamint elsőrendű szervezéssel kivitelezett építkezések miatt azonban a limesen egyidejűleg aligha kerülhetett sor nagyobb építkezésre.⁴⁵ Ezért a kerek tornyos táborperiódus hiányából a limestáboroknál nem következtethetünk arra, hogy a belső erődök nem katonai építmények voltak. Ez az ellenérv kiesett akkor, amikor Heténypusztán és Ságváron megtaláltuk a korábbi periódust. Ennek patkó- és legyezőalakú tornyai a limestáboroknál is ismertek, sőt ez az egyetlen, többé-kevésbé biztos időhatárok közé keltezhető 4. századi típus.⁴⁶ Építése hosszabb időszakra, Nagy Konstantin és II. Constantius uralkodására jellemző. Az építkezés a limesen a rendelkezésünkre álló adatok szerint hosszabb időt vett igénybe, míg az erődök feltehetőleg egy rövidebb időszakon belül egyidejűleg épültek fel. Tehát az erődök I. periódusának védművei megegyeznek a limesépítkezésekkel. Az objektumok négyzethez közelálló területe a katonai táborokkal vethető össze. Azok a 4. századi táborok, amelyek szabálytalan alaprajzúak⁴⁷ (Pilismarót, Visegrád) dombon épültek, és alaprajzukat a domborzat határozza meg. A további erőd, amely ugyan a 4. század második felében épült fel, mégis négyzetes alaprajzú: sík területen fekszik.⁴⁸

A védművek a városi településeknél sem ritkák, különösen nem a 4. században. Az egyetlen ismert pannóniai — kétségtelenül későantik korú városfal Scarbantiában szabálytalan területet fogott közre,⁴⁹ hasonlóan Bassiana ismeretlen korú városfalá-

hoz vagy a nyugati provinciák hasonló létesítményeihez. A belső erődök védművei azonban négy-szögletesek.

Az erődök a beépítés jellege miatt megerősített városok vagy települések sem lehetnek. A városi település elsődleges célja a közös lakóhely biztosítása, az építkezések ezt a célt tartják szem előtt. Az erődökben pedig nincsenek városi jellegű lakóházak, közművek, kiépített utak, utcák, többé-kevésbé szabályos városias jellegű, rendszeres beépítés. Az is lényeges körülmény, hogy amíg a városok, amelyek spontán alakultak ki vagy telepítéssel jöttek létre, a külső támadások, háborúk miatt általában később lettek megerősítve, a belső erődök védfalai egyidejűleg épültek az erődök belső épületeivel. Tehát az objektumok belső szerkezete nem felel meg a városi településeknek. Ezért a belső erődök nem olyan objektumok, amelyek rendeltetése csak, vagy elsősorban a közös lakóhely biztosítása volt. A szóba jöhető lakóhelyek másik fajtája — eltekintve a kisebb méretű vagy másmiatt eleve szóba sem jöhető típusoktól — a villák. Ezek rendeltetésükben különböznek a városi településektől, mert célja nem a közösség lakóhelyének biztosítása. Ezért településszerkezetük alapján különbözik a városokétól. Jellemzőjük az adott, általában zárt területen elhelyezkedő épületek elszórt együttese. Köztük gazdasági épületek, műhelyek, terményraktárak, az állattartást szolgáló építmények mellett a tulajdonos ideiglenes vagy állandó lakásául szolgáló, a római építészeti hagyományoknak megfelelő központi udvaros lakóépület és fürdő található.

Összevetve a villagazdaságok legfontosabb jellemzőit a fenékpusztai és ságvári erőddel, kétségtelen a hasonlóság. Mindkét esetben utca nélküli elrendezés, szórt, egymáshoz alig tájolt kisebb-nagyobb épületek foglalják el lazán a rendelkezésre álló területet. Az egyszerű, egy-két helyiséges épületek mellett, amelyek istállók, műhelyek vagy akár lakások is lehettek, nagyméretű raktárak, horreumok, kenyérsütőkemencék, és nagy számú vaseszköz került elő. E számos eszközről nem csak arra lehet gondolni, hogy az erődben használták azokat, hanem arra is, hogy az erődben állították elő. Nem lehetetlen, hogy a Ságvár közelében, Balatonaligán előkerült nagy, későrómai eszközlelet

⁴⁴ Fitz J., *ARegia* 18 (1980) 55.

⁴⁵ Tóth E., *MittArchInst* 14 (1985) 126.

⁴⁶ Vö.: Tóth E., *MittArchInst* 14 (1985) 122.

⁴⁷ Soproni S., i. m. (39. j.).

⁴⁸ Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (Hrsg. A. Mócsy (Bp. 1981).

⁴⁹ Sz. Póczy K., Scarbantia városfalainak korhatározása. *ArchÉrt* 94 (1967) 137. 1971-ben, amikor Savaria utcarendszerét rekonstruáltam olyan módon, hogy a római utakra utaló maradványokat egy kisléptékű, tehát részletes és pontos várostérképre felmértem, a római városfalak lehetséges helyét is megkísértem kijelölni. E munka során a 4. sz.-i belső erődök közel 3 méter vastag falai, valamint Scarbantia hasonló vastagságú városfalai ismeretében tételeztem fel, hogy Savaria Amm.Marc.-tól említett 4. századi városfalai is hasonló vastagságúak

voltak. Mivel azonban a római városnégyyszög a mai belváros alatt fekszik és a számtalan földmunka során sem kerültek elő ilyen méretű falak, ezért arra a következtetésre jutottam, hogy Savaria városfalait nem a leszűkített területre építették fel, mint Scarbantiában, hanem a római város legnagyobb kiterjedését fogta közre, amely terület már kívül esett az újabkori rendszeres földmunkákon. Mivel most bebizonyosodott, hogy a belső erődök a 4. sz. 2. harmadában is még csak 150–180 cm vastag védművekkel épültek fel, és a falvastagítás csak a 4. sz. hetvenes éveiben következett be, úgy látom, hogy Scarbantia városfalainak a keltezése bizonytalanná vált (a tetrarchia-kor nem az építést, hanem csak post quemet jelent), és Savariában sem kereshetünk 2–3 m vastag városfalakat.

az erődből származik.⁵⁰ Az állattartásra, pontosabban húsfeldolgozásra a Fenékpusztán 1979-ben előkerült, egy gödröt megtöltő, elégetett és eltakarított nagyszámú szarvasmarha szarvcsap utal.⁵¹

Kétségtelen tehát, hogy a villatelepülések típusához a belső erődök szerkezete hasonló. Ez azonban a *funkció hasonlóságát* jelzi, márpedig arra is keressük a választ, hogy milyen tulajdonban és kezelésben voltak ezek, a típusnak tartható belső erődök.

Az azonosság mellett lényeges különbségek vannak, és ezek éppen a tulajdonviszonyt segítik megállapítani. A különbségek az erődök méretei és védművei, a központi nagy lakóépület — tehát a villák főépületének — a hiánya, a luxus, a díszítés elmaradása.

Ha összevetjük az erődök közel 3 méteres falait a villatelepülések 50–60 cm-es kerítőfalával, akkor a különbség máris nyilvánvaló: a villák falai a tulajdont, az összetartozást jelzik, mintsem védelemből, főleg ellenséges támadások elleni védelemre építették őket. Kétségtelen, hogy csak az alaprajzában ismert nagyméretű fenékpusztai épületet a kutatók — korábban felszínesen ítélve magam is — a villagazdaság főépületének vagy palotának nevezték. Az ennek megfelelő ságvári épület feltárása után azonban már tudjuk, hogy nem tartható a villák díszes kivitelű lakóépületének, mert a lakóház Ságváron kicsiny, néhány helyiséges, falfestményes, mozaikos fűtött épület. A ságvári villaszerű épület, az alapozásban 120 cm-es vastagságú alapfalaival, gyenge minőségű, vékony, 2–3 cm vastag öntött malterpadlójával, festetlen vagy csak meszelt falaival, csekély fűtésével nem vehető össze a villák főépületével. A központi udvarú építmény hatalmas termeivel nem lehetett lakóépület, még kevésbé palota, hanem gazdasági feladatot látott el.

A ságvári ásatás előzetes jelentésében magam is írtam arról,⁵² hogy az erődöt bizonyos luxus jellemzi. Az ásatás befejezésére azonban ezt a kérdést máshogy látom. Kétségtelen, hogy a lakóépület mozaikpadlós és falfestményekkel díszített volt. Ez azonban egyetlen kis építmény az erődben, ez lehetett a parancsnok lakóháza. Arról is írtam, hogy az erődtoronyokat festették belülről, ami egy katonai rendeltetésű épületnél valóban szokatlan lett volna. Ezeket a falfestménydarabokat nem *in situ*, hanem a kiszedett kerek erődtoronyok törmelékében, csak kis számban találtuk. Ezek a töredékek nem a torony belső falát díszítették, mert akkor nagyobb számban kerültek volna elő. A 2. számú épület (raktár?) feltárásánál, az alapfalakban a malterban másodlagosan falfestménytöredékeket találtunk. Ez arra utal, hogy az erőd építésénél az

erőd helyén álló villamaradványoknak még a vakolatát is felhasználták, a falak újkori kiszedése után pedig ezek a falfestménydarabok is belehullottak a kiszedett törmelékbe.

Összefoglalva: a három belső erőd mind a hely kiválasztása (akár a tartományon belüli földrajzi elhelyezkedését, akár a mikrorégiót tekintve), beépítettségük azonossága miatt egységes típust képvisel Pannonia 4. századi építészetében. A védművek I. periódusát a limes katonai építkezéseiből jól ismert legyezőalakú tornyokkal építették fel, ha a nehezebben rekonstruálható oldaltornyok esetében az alaprajz csak variánsokkal állapítható is meg. Együvértartozásukat, közös kezelésüket és azonos felhasználásukat bizonyítja még átépítésük módjának az azonossága, valamint az átépítéssel egyidejűleg⁵³ a negyedik felépítése Fenékpusztán. A négy erőd a 4. század második felében a pannoniai (primai és valeriai) limesen nem alkalmazott, nagy kerek oldaltornyokkal és közel három méteres falakkal épült át. A felhasznált építőanyag nagy tömegét és a szükséges munkát tekintve valószínűleg Pannonia egész történetének a legnagyobb egyidejű vagy közel egyidejű építkezése volt, amely egységes elgondolás és jól szervezett irányítás nélkül kivihetetlen lett volna. Ezért a környei, ságvári, alsóhetényi és fenékpusztai erődöket Soproni Sándorral együtt katonai építményeknek, katonai igazgatás alatt álló objektumoknak tartom annál is inkább, mert semmiféle ezt cáfoló érdemleges bizonyíték vagy megalapozott következtetés nem hangzott el.

Az erődök belső épületei és a leletek is azonos rendeltetést bizonyítanak. Ha valamilyen épület vagy valamely tevékenységre utaló lelet az egyik erődből ismert, feltételezhetően a többiben is megvolt, mert az azonos rendeltetésű épületek több erődben is megtalálhatók.

Gabonaraktár: Ságvár, Fenékpusztá, Alsóhetény.

Nagyméretű raktár: Ságvár (kettő), Alsóhetény
Villaszerű gazdasági épület: Ságvár, Fenékpusztá, Alsóhetény.⁵⁴

Fürdő: Alsóhetény, talán Ságvár.⁵⁵

Az egyezések miatt feltételezhetjük, hogy a Ságváron feltárt (parancsnoki) lakóépület, az Alsóhetényben feltárt laktanya és fürdő a többi belső erődben is megvolt. További azonosság a felhasználás azonosságára utal: ilyen pl. a fenékpusztai nagyszámú kenyérsütő-kemence, amilyeneket Ságváron és Alsóhetényben⁵⁶ is találtunk, valamint a Fenékpusztán és Alsóhetényben talált nyersvas tömbök.⁵⁷

⁵³ Tóth E., MittArchInst 14 (1985) 125.

⁵⁴ 1988-ban megtaláltuk és elkezdtük a feltárását.

⁵⁵ A ságvári erőd nyugati felében, a református templomtól keletre fűtőcsatornára, hypocaustumra utaló nyomok voltak megfigyelhetők a Petőfi S. utcában. A maradványok fürdőre utalhatnak.

⁵⁶ Tóth E., RFüz 32 (1979) 53.

⁵⁷ Tóth E., RFüz 39 (1986); Vö.: Müller R., i. m. (50. j.) 106. Alsóhetényben 3 szögletes nyersvas tömb került elő.

⁵⁰ Müller R., A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a törökök végéig. Zalai Gyűjtemény 19. Zalaegerszeg 1982, 32. nr. 22–25.

⁵¹ A leletet én tártam fel, és Takács István (Mezőgazdasági Múzeum) dolgozza fel.

⁵² Tóth E., SomMK 2 (1975) 187.

Az erődök jellegzetes szórt beépítése, és a fel-
tárt épületek meghatározható rendeltetése tanúsít-
ja a gazdasági használatot. Ez pedig a 4. században
katonai területen nem lehet más, mint az utánpótlás-
t, ellátást biztosító bázis. Olyan, katonai véde-
lem és ellenőrzés alatt álló raktárbázis, ahol össze-
gyűjtötték és feldolgozták az élelmiszert és nyers-
anyagokat, és ahonnan az egyes limestáborokat
ellátták. Úgy látszik tehát, hogy a 4. századi had-
seregreform következtében az ellenséges rablásnak,
felgyújtásnak, fosztogatásnak kitett limesmente
katonai táboraiból a pusztulástól leginkább féltett
élelmiszer és nyersanyagraktárakat hátravonták a
limes mögé, és nagy központosított helyeken őriz-
ték.⁵⁸

Végül az erődök fallal védett, nagy terület biz-
tonságos támaszpontjai lehettek a mozgó hadsereg-
nek. Építéseik összhangban vannak a 4. századi
hadszervezeti változásokkal, a limes szerepének
csökkenésével, a provinciabelső védelmének a növe-
lésével.

A belső erődök rendeltetésének vizsgálata után
szólni kell nevükről. Soproni Sándor az erődöket a
Notitia Dignitatum cohorsállomásaival azonosít-
totta,⁵⁹ amelyek élén — a tartományban csak ezek
esetében — tribunusok álltak. Eszerint Vincentia
Környével, Quadriburgium Ságvárral, Iovia Alsó-
heténnyel, Alisca a limes menti Ócsény-Szigetpusz-
tával azonos, a Marinianae a Sopianae helynévből
romlott, az Ad Burgum Centonarioarum fekvése
ismeretlen. Ma is úgy látjuk, hogy Soproni Sándor
felismerése igaz, az azonosítást nem cáfolták meg.⁶⁰
Más komplex értelmezési kísérlet nem történt,
holott Soproni véleményének tagadása esetében
erre óhatatlanul szükség lett volna. Ha ugyanis az
azonosítást kétségbe vonjuk, akkor egyrészt indo-
kolni kell, hogy a valeriai belső erődöket miért nem
említi a ND, másrészt a ND cohors-táborait más
módon kell lokalizálni. Ez esetben pedig kiindulás-
ként fel kellene tételeznünk, hogy Valériában a
4. században három vagy négy olyan új katonai
létesítményt emeltek, amelyeket sem a limesen nem
kereshetünk (részben a limestáborok ismert nevei,
részben a ND cohors-listájának a limestől való el-
különítése miatt), sem nem azonosak a tartomány-
belső erődeivel, tehát még továbbiaknak is kellene
létezniük. Az valószínűtlen, hogy négy, tábornyi
méretű létesítmény mindaddig ismeretlen lenne
Valériában. Véleményünk szerint a belső erődöket
szükségszerűen a ND-ban kell keresni, mert azok
4. századi, újonnan épült katonai objektumok vol-
tak. Kétségtelen: nem várható el, hogy a ND a tar-
tomány összes 4. századi erődjét felsorolja. Ennek
oka a századon belüli különböző építési- és haszná-
lati idejük, valamint a ND szerkezeti problémái.
A belső erődök esetében azonban egyrészt meglevő,

a 4. században használt létesítményeket keresünk
egy 4. századi katonai sematizmusban, másrészt
az abban felsorolt, de eddig nem lokalizált, a limes
jól ismert táborai között nem kereshető cohors-
táborokkal azonosítjuk. Természetesen, nem a
koracsászárkori értelemben vett cohors-táborokat
kell keresnünk, hanem olyan, 4. században hasz-
nált létesítményeket, amelyeknek védelméről hely-
őrséggént egy cohors gondoskodott. A belső erődök
és a ND cohors-táborainak azonosítását pedig
megerősíti az, hogy az ItAnt Iovia útállomása
valóban Alsóhetény közelében lokalizálható (lásd
lentebb).

A 4. századi temető

1981 februárjában, amikor egy leletbejelentés
alapján először jártunk a területen, kétségtelenül
azonosítani tudtuk a temető helyét,⁶¹ amely az
erődtől mintegy 600 méterrel DK-re fekszik. Ásatás
nélkül is megállapíthattuk a felszíni jelenségek, a
szántóföldön megfigyelhető öt törmelékeny kiemel-
kedés alapján, hogy a temetőben sírépületek áll-
tak. A felszínen talált leletek jelentősek. Az egyik
törmelékeny helyről mázas tegulatöredékeket gyűj-
töttünk. Mázuk színben és jellegben megegyezett a
későrómai mázas kerámiával. Mázas tetőfedő csere-
peket eddig Pannoniából nem közöltek. Találtunk
azonban ilyen töredékeket a pécsi múzeumban,
amelyek a cella septichora 1939-es ásatásából
származtak.⁶² Egy másik, nagyobb kiemelkedésen
az épülettörmelék között csiszolt márványlap-,
zöld porphyrlap töredéket, mozaikkockákat, kis
faragott márványtöredéket, idomtéglaakat gyűj-
töttünk. Ezek ismeretében kezdtük meg a kutatást
1981-ben, amikor egyetlen kutatóárokban mind-
azokat a jellegzetességeket megtaláltuk,⁶³ amik az
alsóhetényi temető fontosságát megadják. Árkunk
egy jól megépített sírkápolnát vágott át. Az épüle-
teken kívül 4. századi csontvázas téglasírokat talál-
tunk. Meglepetésünkre, az egyik téglasír felett
szórthamvas sír került elő.

A temetőfeltárást 1984-től folyamatosan végeztük.
A cél az 1981-ben megtalált mauzóleum és a
temetkezéseinek feltárása volt. Az épületen kívül
34 sírt tártunk fel. Belül 11 sírt találtunk. Hamvasztásos
temetkezés eddig 12 került elő.⁶⁴

A hamvasztásos sírok (14. kép)

Mivel az 1981-ben előkerült 1. szórthamvas
sírt egy téglából épített,⁶⁵ nyeregvetős csontvázas
temetkezés fölé ásták be, nem lehetett kétséges: a

⁵⁸ Vö.: *Amm. Marc* XIV 2. 13.; XXXI 10, 11. és XVI, 2, 4 is.

⁵⁹ *Soproni S.*, i. m. (39. j.) 141.

⁶⁰ Az ellenvéleményeket lásd a 29. és a 43. jegyzetben.
A sírokról Mészöly körzetében: *Soproni S.*, *SomMK* 2, 1975, 178.

⁶¹ *Tóth E.*, *RFüz* 35, 1982, 39. Az első hamvasztásos sírt akkor túl későre kelteztem.

⁶² Pécs, Janus Pannonius Múzeum.

⁶³ Az ásatás akkor egy kutatóárokra korlátozódott, amellyel — mint később megtudtuk — az 1. sz. sírépületet K — Ny irányban metszettük át.

⁶⁴ *Tóth E.*, *RFüz* 38 (1985).

⁶⁵ *Tóth E.*, *RFüz* 35 (1982) 39.

hamvasztásos sírok későrómai korúak (de semmi képpen sem lehetnek korábbiak a 3. század közepénél). Noha még a 4. században is előfordulhatnak hamvasztásos temetkezések — hiszen a régi, bizonytalan előfordulások mellett⁶⁶ feltártunk egy ugyancsak csontvázaz téglasír gödrébe ástott hamvasztásos urnasírt Savariában⁶⁷ — a 4. századi hamvasztásos temető a provinciálistól eltérő etnikum kérdésének felvetésére kényszerít — különösen akkor, ha a hamvasztásos sírokban nem provinciális jellegű leleteket is találhatunk. Márpedig az A. jelzésű első hamvasztásos sírban egy nagyméretű, lassú korongon készült, ívesen kihajló fülű és sűrű vájatokkal díszített hombár perem és válltöredékét találtuk,⁶⁸ amely a 4. századi provinciális kerámiától különbözik. A feltárt sírok szórthamvasak. A hamvakat sekélyebb vagy mélyebb négyszögletes gödrökbe tették, amelyek fala esetenként a máglyahamutól vörösre égett. A H. 3. számú sírban nagy vaskés és vasolló, másokban jellegzetes 4. századi füles bögrék voltak.

Az 1. számú sír falai metszik a hamvasztásos sírokat, két sír az ÉNy-i helyiség terrazzópadlója alól került ki csonkán és bolygatva. Ezért kétségtelen, hogy a hamvasztással nem a 4. század végén, netán az 5. században, hanem korábban temetkeztek: a mauzóleum a 4. század középső harmadánál későbbre nem keltezhető.

A sírépület padlója alatt talált 10. számú hamvasztásos sírból, amelynek keleti és nyugati végeit a csontvázaz sírok gödre elvágott, az összetört edénydarabok mellett három összeégett tetrarchiakori érem is előkerült.⁶⁹ Az érme alapján a sír halottját kétségtelenül a 4. század legelején égették el. Ezeknek az érmeknek az alapján arra kell gondolnunk, hogy a mauzóleum feltárása során előkerült további három, tetrarchia-kori érem is hamvasztásos sírokból szóródott szét az építéskor. Ezt bizonyítja az épület mellett előkerült 303-ban vert Maximianus follis,⁷⁰ amelynek a felülete égett volt, faszéndarabkák égtek, tapadtak hozzá. Egy másik kopott és összelapított follis I. Constantius 297–298 közötti thessalonikai verete.⁷¹ A harmadik follis 304–305-ben Maximianus nevére verték Aquileiában.⁷²

Mivel a hamvasztásos sírok nem szórványosak, hanem temetőt alkotnak, és mert ilyen temető Pannoniában a 4. században a provinciális lakossághoz már nem köthető, és a sírmellékletek (vas kés, vas olló, hombártöredék) idegenek a 4. század eleji tartományi leletanyagban, a hamvasztásos sírok etnikumát nem tarthatjuk provinciálisnak, hanem — először a régészeti leletek között kétségtelenül és bizonyíthatóan — betelepítettnek. A be-

telepítés különösen azért izgalmas, mert a ioviai püspökség alsóhetényi lokalizációja és a kutatás által feltételezett konstrukció bizonyítására a gótálán foederati jelenlétét ki kellene mutatni.⁷³ Ez a lehetőség azonban mind a csontvázaz rítus, mind az érme miatt kizárható. A telepítés megelőzte a 310-es éveket. Úgy véljük: ha a telepítés lényegesen korábban, tehát még a 3. század elején megtörtént, akkor 100 év alatt átvették volna a provinciálisok csontvázaz temetkezési szokását. Ezért későbbi telepítésre kell gondolnunk. Ilyen Pannónia északkeleti részében a 3. század második felében csak egy ismert. 295-ben Galerius császár Valeriába telepítette le a Kárpátoktól DK-re élő carpokat.⁷⁴ A kutatók ezzel a telepítéssel hozzák kapcsolatba a Sió-csatorna elődjének megépítését, a terület mocsarainak lecsapolását, tehát a vidék alkalmassá tételét a földművelésre.⁷⁵ Az alsóhetényi hamvasztásos sírok nem az első olyan leletek, amelyek a carpokhoz köthetők. A 70-es években a ságvári erődtől néhány kilométerre nyugatra, a Jaba patak déli partján Honti Szilvia és Wollák Katalin egy bronz- és vaskori objektumot kutattak.⁷⁶ Ennek során a meglehetősen lepusztult felszínen néhány vermet tártak fel. Ezek rómaiakoriak voltak, kerámialeleteik egy része megegyezett a ságvári erődben talált későrómai kerámiával (szürke, besimított vagy érdes, kavicsos anyagú cseréptöredékek). A leletek másik része durva, vastagfalú, erősen kavicsos töredék volt, amely elütött a provinciális kerámiától. Ebben a csoportban volt két olyan töredék, amely eldöntötte a hovatartozás kérdését. Ugyanis két ún. dák füles bögre töredéke is előkerült. A 4. századi leletösszefüggést és a lelőhelyet figyelembe véve a kerámiatöredékeket kétségtelenül a 295-ben betelepített carpok hagyatékának kell tartanunk. A ságvári 4. századi carp leletek, a forrásoktól ismert valeriai carp telepítés, amelynek egyik ismert helye Sopianae környéke,⁷⁷ ahol szintén került elő 4. századi hamvasztásos sír,⁷⁸ Galerius mocsárlecsapolásai, a Balaton—Duna csatorna elegendő érv annak bizonyítására, hogy az ugyanezen a vidéken fekvő, ugyancsak 4. század első feléből származó, idegen etnikumú hamvasztásos sírok népességében a 295-ben betelepített carpokat lássuk.

A csontvázaz temetkezések

A temetőben a csontvázaz temetkezések viszonylag ritkák, a sírépület felé sűrűsödnek. A feltárt sírok kis száma miatt értékelni nem lehet, csak

⁶⁶ Vö.: Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX. 721.

⁶⁷ Medgyes M.—Tóth E., RFüz (1975) nr. 28.

⁶⁸ MNM Római Gyűjtemény.

⁶⁹ Az érme meghatározását B. Sey Katalinnak köszönöm.

⁷⁰ RIC 140 b, sisciai veret.

⁷¹ Vö.: RIC 73 a.

⁷² RIC 40 b.

⁷³ Vö.: Mócsy A., PWRE Suppl. IX. 711.

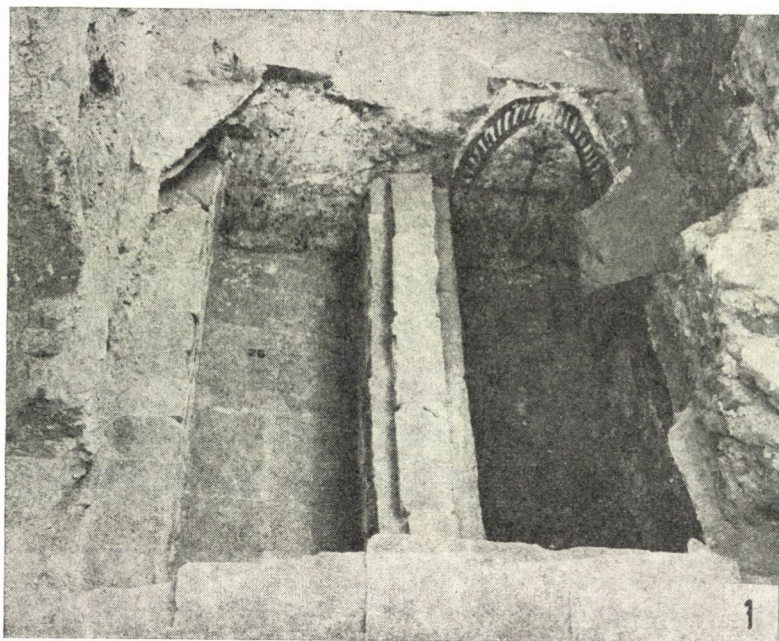
⁷⁴ Vö.: RFüz 32 (1979).

⁷⁵ Vö.: Dombay F., Későrómai temetők Baranyában

JPMÉ (1957) 207., Sonkoly I., Római kori hamvasztásos urnasír Pécs Belvárosában, JPMÉ 27 (1982) 117.

összefoglalni a temetkezési szokásokat, jellegzetességeket, elsősorban azért, mert a temető sírjai meglehetősen eltérőek a mauzóleum és a csatlakozó előtér temetkezéseitől.

A sírok nagyrésze jól megépített téglasír, nyeregtetős lefedéssel. Egyes síroknál a nyeregtetőt csupán a falazatlan sírgödör fölé állították. A sírok többsége nyugat–kelet tájolású, de É–D-i föld-

12. kép. Az alsóhetényi erőd temetőjének 26. sírja
Abb. 12. Grab 26 aus dem Gräberfeld der Festung von Alsóhetény

sírokat is feltártunk. A téglából falazott sírládák oldalait vakolták, aljuk építőtéglából készült. A nyeregtető fedés vagy nagyméretű sírtéglákból vagy az összeillesztésénél csapoltan vetett falazótéglákból állt. Jellegzetessége a temetkezésnek, hogy egy kivételével a téglával lefedett sírládákat is teleszórták földdel. Egy ikersírt találtunk a sír-épülettől keletre (12. kép). A két sírládát épített téglafal választotta el, és mindegyiket külön-külön fedték le nyeregtetővel (25–26, 33–34. sz.). Ez a temetkezés a temető korai rétegéhez tartozik, mert az ikersír északi része felett egy téglával nyeregtetősen lefedett földsírt találtunk. A sírban nem volt sem föld, sem váz. Találtunk benne egy nagyméretű, hálósan vésett kétfülű üvegkorsót és egy Probus érmet.⁷⁹ A déli sír nyeregtetője részben beomlott, és a kutatószelvény profiljában jól észrevehető volt a sírablás aknája. A sírláda tele volt földdel, a csontvázat a bolygatási akna alján egy kupacba húzták össze. A bolygatás fentről indult, tehát újabbkori lehetett. Mindössze egyetlen zöld üveggyöngy került elő, amely női temetkezésre utal. A sírláda oldalait szépiaszínnel festették ki. Az oldalakon lécből álló kerítésminta, a rövidebbeken felül néhány ágú egyszerű virág- vagy életfa, amelyet két koncentrikus félkör között sugaras vonalak díszítenek (12. kép). Mindkét sírláda alját a nyugati végén téglával fejtámaszként kissé megemelték. Az üres sír jelképes temetkezés volt. A holttestet semmi esetre sem a római korban (vagy később) távolították el (translatiōra gondolva): ezt a nyeregtető fedés érintetlen külső vakolása és a felette levő másik sír is bizonyítja.

A temetkezések sem a viseleti tárgyakat, sem a mellékleteket tekintve nem különösebben gazdagok. Egy-egy füles bögre vagy üveg pohár kerül elő a fejnél vagy a lábnál. Az egyetlen feltárt gyermek-sírban nagy színes gyöngyök és egyszerű aranyfülbevaló volt.

Az 1. sz. mauzóleum (13–15. képek)

Az erőd déli kapujától DK-i irányba vezető út vonalában áll a temető legnagyobb építménye, tájolása ÉNy–DK: megegyezik az út irányával. Az épülettől északra és keletre a szántóföldön és a légifelvételen négy kisebb törmelékdomb további épületeket jelez. A mauzóleum 23 méter hosszú. Két részből áll. Az ÉNy-i négyszetes helyiség, amelynek hosszanti oldalaihoz két, majdnem a helyiség hosszával (9 m) megegyező átmérőjű apsis csatlakozik. Az ÉNy-i homlokzatán két sarokpillér között nyílt a bejárat. Előtte pedig egy-egy négyszögletes pillér állt, amely a sír-épület előtti udvarhoz tartozott. Középen, a bejárat helyén megmaradt a küszöbök lenyomata: ez egy másodlagosan felhasznált sírkő volt. A faragott oldalát lefelé for-

13. kép. Az alsóhetényi temető mauzóleumának részlete
Abb. 13. Detail des Mausoleums aus dem Gräberfeld von Alsóhetény

dították, és a vakolat megőrizte a négyszetes, léckerettel profilált feliratos mező és a félköríves félkében kifaragott portré lenyomatát. Az alapfalakat opus incertum technikával kőből építették, az apsisok felmenő falait téglából falazták. A helyiség alját vastag, jó minőségű terrazzópadló fedte. A keleti apsisban a terrazzo fel volt magasítva, a négyszetes térben és a nyugati apsisban pedig néhol szabályos négyszögletes foltokban hiányzott. A terrazzo felett vékony rétegben (10–15 cm) apróra tört sokszínű falfestmény kerül elő, amelyeket a csekély mélység miatt szétszántottak. Ábrázolásukat részben megállapíthattuk: kék alapon sárga, vörös virágok, csillagok díszítették, hasonlóan, de egyszerűbb változatban, mint a Galla Placidia mauzóleum mennyezetét: a csillagos égboltot utánozták.

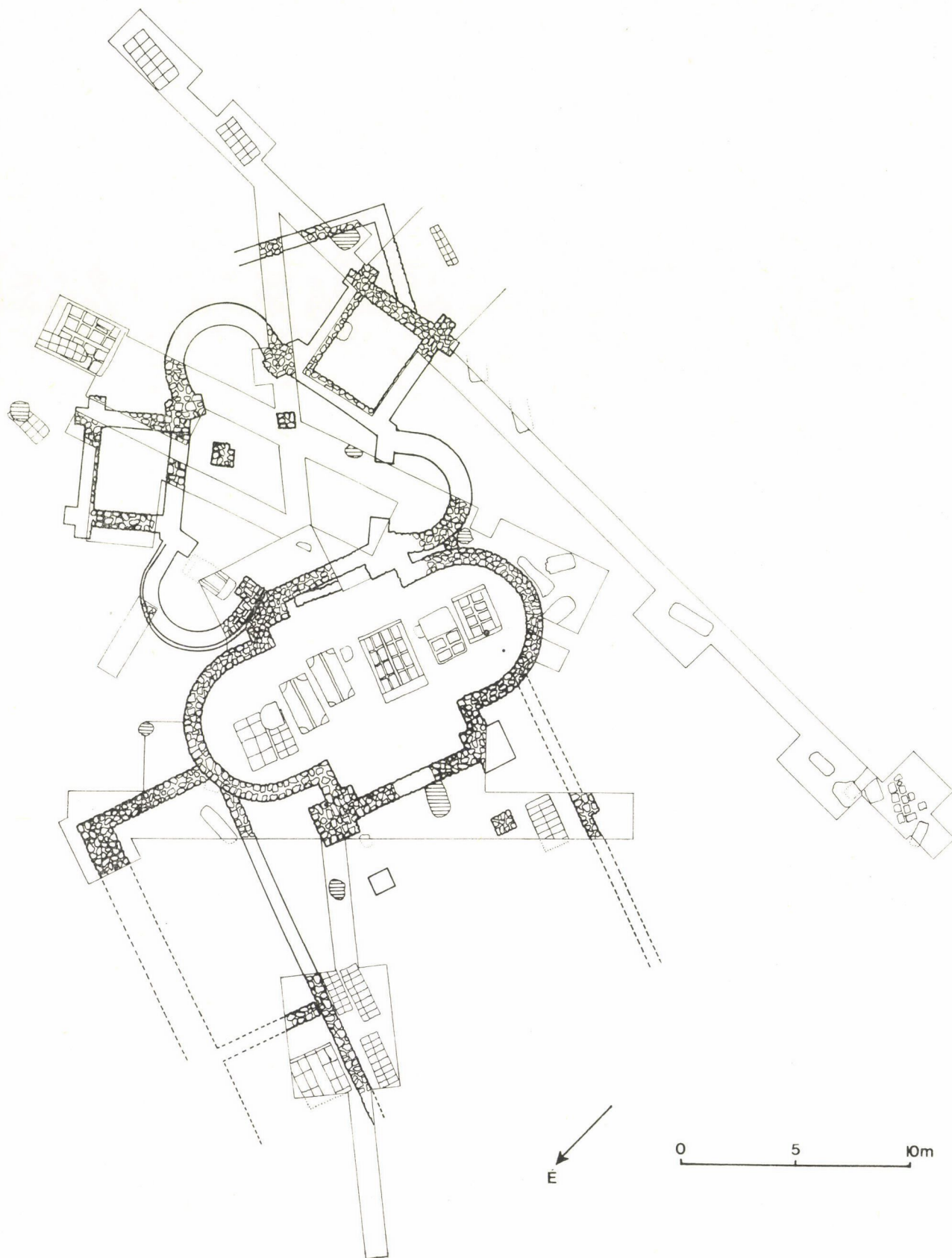
A négyszetes helyiségnek a bejáratall ellentétes, rövidebbik oldalán kapcsolódott a centrális, hatszögletű helyiség. A hatszög oldalaihoz a bejáratall szemben félköríves apsis, a két szomszédos oldalán egy-egy négyszögletes helyiség, majd ismét egy-egy apsis csatlakozott. A hatszögletű tér az apsisok felé teljesen nyitott volt, a négyszetes helyiségekbe valószínűleg ajtón át lehetett bejutni. Ez az épületrész is opus incertum technikával kőből épült, és az apsisok felmenő falait téglából falazták.

Az ÉNy-i és a DK-i helyiségek összeépítésénél a falakat a DNy-i oldalon teljesen kiszédték, az ÉK-i oldalon a falazás azonban megmaradt. Ott megállapíthattuk, hogy a két épületrész között nincs kronológiai különbség, mindkettő egyidejűleg épült.

A hatszögletű térben, a középső apsis két oldalán egy kisebb és egy nagyobb pillért tártunk fel.

A két épületrész belső díszítése között az ásatás első szakaszában lényeges különbségeket véltünk találni. Amíg az északi traktusnak terrazzópadlója volt, a déliben semmiféle padlót nem találtunk, hanem a szántott talaj után 30–40 cm mélyen az érintetlen, barna (a rómaiakorinál korábbi) altalaj

⁷⁹ I. sz. 276–282.; RIC 384.; Az üvegkorsó Barkóczi László meghatározása szerint évtizedekkel későbbi Probus uralkodásánál.

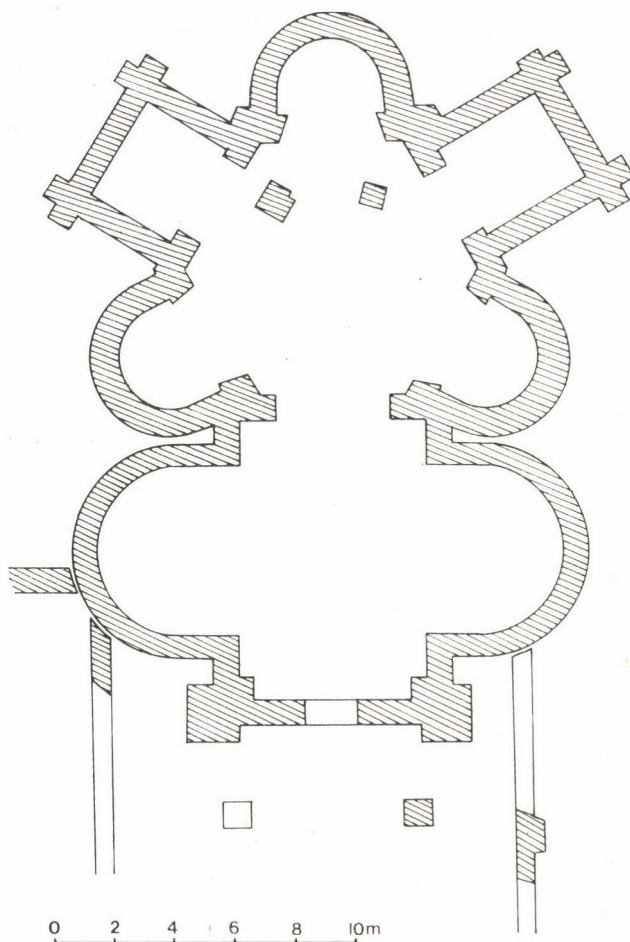

14. kép. Az alsóhetényi erőd temetőjének I. sz. mauzóleuma a környező temetkezésekkel. A hamvasztásos sírok vonalkázva vannak

Abb. 14. Mausoleum I. im Gräberfeld der Festung von Alsóhetény mit den benachbarten Bestattungen. Die Brandgräber sind gestrichelt angegeben

következett. Amíg az ÉNy-i részben sok falfestménytörödéket, márvány oszlopdarabot, faragott fehér márvány korláttöredéket találtunk, a DK-i-ben ilyesmi nem volt. Az épület mindkét részében találunk viszont néhány csiszolt márványlapot és zöld porphyrtörödéket. Amint később megtudtuk, az ÉNy-i traktusban egy sorban sűrűn temetkeztek, a DNy-i rész hatszögletű terében egyetlen, az épülettel egyidős temetkezés sem volt, hanem csak az ÉK-i apsisnyílásba helyeztek el egyet. A két helyiség díszítésbeli különbségére gondoltunk: az ÉNy-i traktust csak akkor díszítették, látták el padlóval, amikor már a sírok egy részét elhelyezték. Ezt támogatta az a kétségtelen tény, hogy az ÉNy-i helyiség terrazzópadlóját azután készítették el, miután a helyiségbe már temetkeztek. Mivel a DK-i hatszögletű részben egyetlen sírt sem találtunk, gondoltunk arra, hogy annak a belső kivitelezése nem készült még el, és azok, akik a kápolnába temetkeztek, az 5. század elején elmenekültek. Néhány adat mégis ez ellen a föltevés ellen szólt. Egyrészt az előkerült márvány burkolólaptörödek, amelyek nem tartozhattak az ÉNy-i teremhez, mert akkor a terrazzópadlón a padlóburkoló márványlapok fugáinak nyoma maradt volna. Továbbá két tenyérnyi mozaiktörödéket, amelyeket a centrális térben találtunk. Problémát okozott, hogy az ÉK-i helyiségen padlónyomot sem találtunk. Az 1986-ban, a centrális helyiség É-i apsisában talált téglasír azonban azt a már korábban felmerült lehetőséget bizonyította, hogy a hatszögletű tér az északi rész terrazzópadlójánál magasabb volt, ezért nyomtalanul elpusztult, elszántották. Ugyanis a feldúlt sír falazott ládjájának a felső pereme alig volt mélyebben 10 cm-rel az északi traktus járószintjénél. Ha ez a sír nyeregvetésű lefedésű volt, akkor a padlószint a sírláda felső szintjénél legalább 50 cm-rel magasabban futott. A sír vízszintes lefedése és 30–40 cm-es földréteg feltételezése esetén a hatszögletű terem padlószintje megegyezik a mai talajszinttel. A hatszögletű rész belső tere tehát a következőképpen rekonstruálható: a helyiség padlószintje 30–40 cm-rel magasabb volt az ÉNy-i traktusnál, ahonnan két-három lépcső vezetett át.⁸⁰ A hatszögletű részben valószínűleg azért nem találtunk temetkezéseket, mert oda nem is szándékoztak temetni, öntött padlóját márványlapokkal és mozaikkal burkolták. Az apsisokat vagy legalábbis a déli apsis falait valószínűleg mozaikkal díszítették.⁸¹

A mauzóleum a bejárata felőli részen további helyiségek csatlakoztak, alaprajzukat megállapítani még nem tudjuk. Vagy négy pilléres, feltétlenül átriumszerű udvar volt, vagy pedig egy hosszabb, pilléres sírkert csatlakozott hozzá. Ezekben a helyiségekben is temetkeztek.

15. kép. Az alsóhetényi erőd temetőjének I. sz. mauzóleuma

Abb. 15. Mausoleum I im Gräberfeld der Festung von Alsóhetény

A mauzóleum temetkezései (16–17. képek)

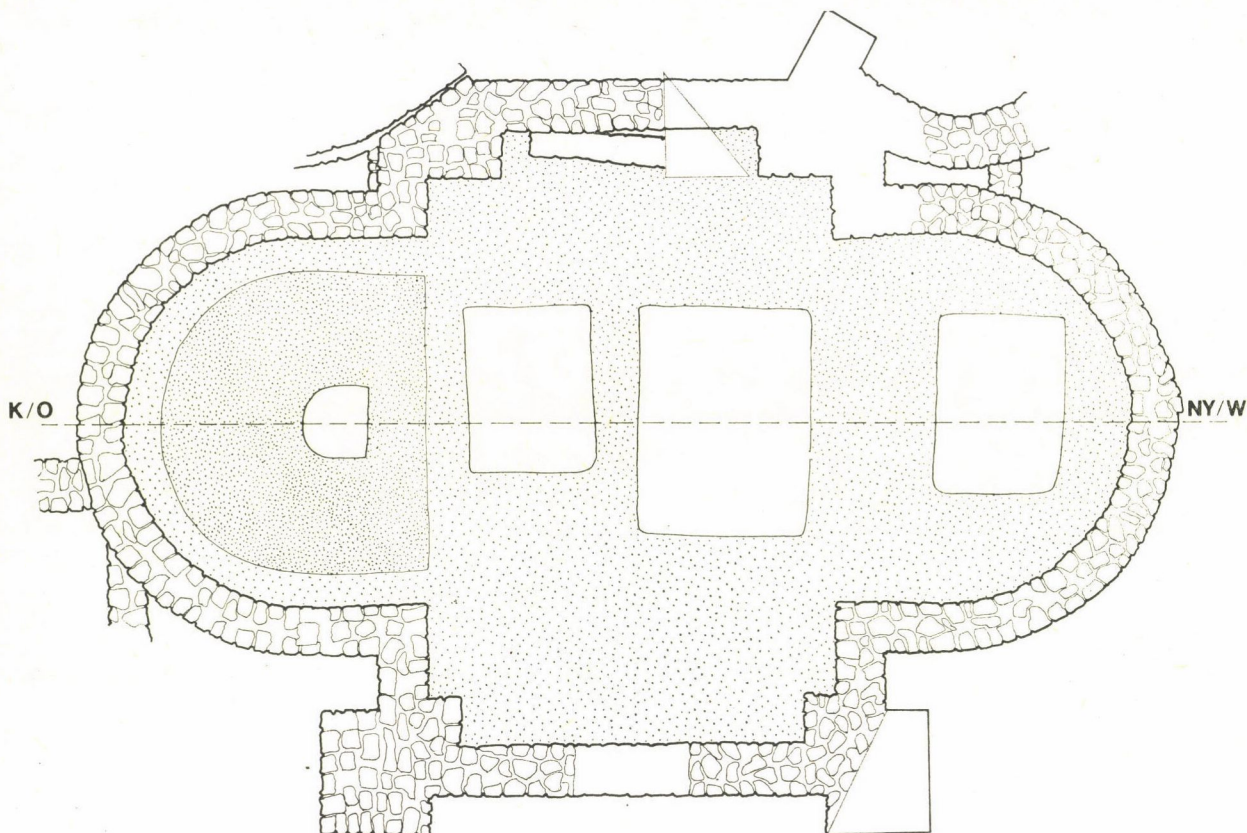
A centrális és négyszögletes részben az összes temetkezést megtaláltuk, és egy kivételével feltártuk. Az északi toldalékban 5 sírt tártunk fel: a továbbiakban újabb sírokra lehet számítani.

A DK-i centrális tér hatszögletű részében az épülettel egyidős temetkezés nincsen. Az ÉK-i apsisban egy épített téglasírt találtunk, ezt azonban már kifosztották. A sír viszonylag magasan volt.

A mauzóleum ÉNy-i részében egy sorban, az épülethez tájoltva az apsisok között építették meg a sírokat, illetve helyezték el a szakofágokat (16. kép). A sírok egymáshoz viszonyított tájolása egy-két fokkal tér el. 1985-ben az ÉK-i apsis két sírját, 1986-ban a többi is feltártuk, és megállapítottuk, hogy a bejárat közelében még egy téglasírt helyeztek el. Először a négyzetes teret és a déli apsist az eredeti padlószintig kibontottuk, majd a padló állapotának dokumentálása után a sírok vonalában áttörtük. A négyszögletes térben az egyes

⁸⁰ Talán ennek a lépcsőalapozásnak a maradványa az a részben kiszedett vékony fal, amelyet a hatszögletű tér és a négyzetes apsisos tér csatlakozásánál találtunk.

⁸¹ A centrális tér feltárásánál egy tenyérnyi mozaikdarab és egy kis falmozaik-törödéket került elő.

16. kép. Az alsóhetényi erőd temetőjének I. sz. mauzóleuma: az északnyugati helyiség temetkezései
Abb. 16. Mausoleum I im Gräberfeld der Festung von Alsóhetény: die Bestattungen des NW-Raumes

helyeken már hiányzó terrazzópadló elárulta a temetkezések helyét, és segítséget jelentett a relatív kronológiai megfigyelésekhez (17. kép). Az északi apsist összefüggő, szépen megépített terrazzópadló burkolta. Az apsis fala mellett 25 cm szélességben 10 cm-rel mélyebb volt a padlószint, mint az apsis belsejében. A magasabb terrazzószint követte a apsis ívét, és a négyzetes tér felé egyenes vonal mentén ért véget. A magasabb terrazzó a szélein lejtéssel kapcsolódott a mélyebbhez. A felső terrazzó színe alig észrevehetően világosabb, mint az alsó. Az apsisnyílás vonalától 20 cm-re az ív felé, nem az apsis tengelyében, hanem kissé északra eltolva 108 cm széles, íves záródású, félköríves sekély medenceszerű mélyedés volt (mélysége 7 cm), melynek belsejét fehérresszürke malterrel kenték ki. Ebben a mélyedésben fából készült tárgy: asztal vagy ládika állhatott, mert az alján vastag koromban elszenesedett fadarabokat és egyforma vasszögeket találtunk. Ugyanitt került elő egy márvány oszloptalapzat. Az apsisban talált mélyedéshez hasonlók kerültek elő Sopianae-ban. A 4. századi temető Geisler Eta utcában feltárt részében, egy kisebb, csak apsisból álló és egy nagyobb sírépület apsisrészében.⁸² A maradványok

⁸² A félköríves sekély medence halotti lakoma-mensa volt. Hasonlót tárt fel Füleper Ferenc Sopianae 4. sz.-i temetőjének két sírépületében: Sopianae, AH L (Bp. 1984) 1/42. sír, 107.; és a XIII. sz. sírkápolna, 101.

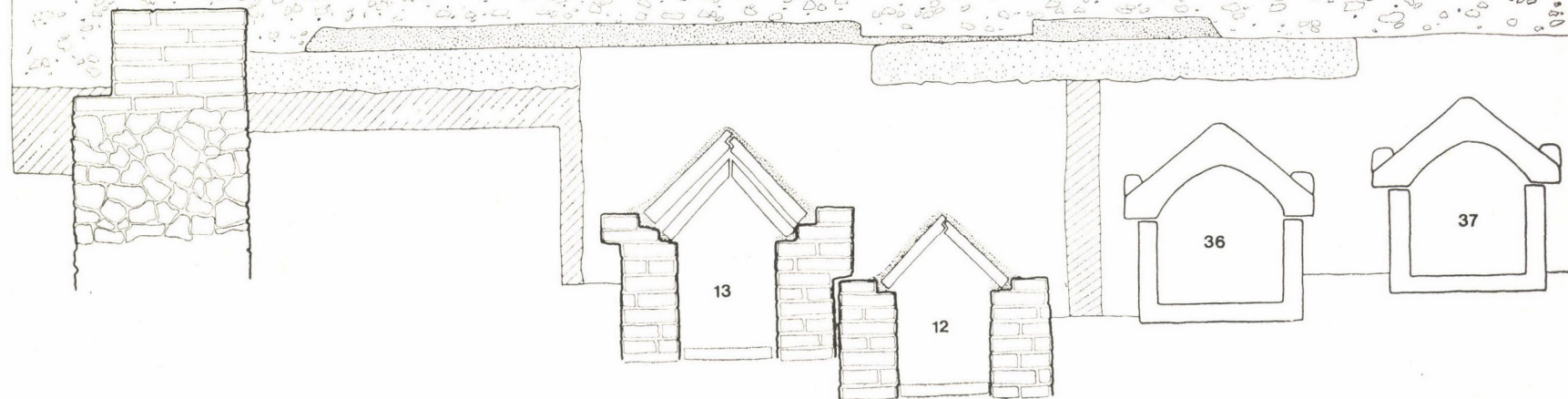
a későantik-keresztény sírokra jellemző halotti lakomaasztal, a mensa maradványai.⁸³

A négyzetes tér terrazzópadlója DK-ről ÉNy felé haladva egyre rosszabb állapotban maradt meg. A DK-i részén az eredeti simított felület megmaradt, a bejárat felé a simított rész egyre jobban elpusztult. A terrazzópadló három, szabályos téglalapalakú foltban teljesen hiányzott: az ÉK-i apsis mellett egy nagyobb, 185×240 cm-es felületen. A terrazzó szintjén sárgásszínű, barna szemcsés döngölt, kemény föld jelzi az egykori járószintet.

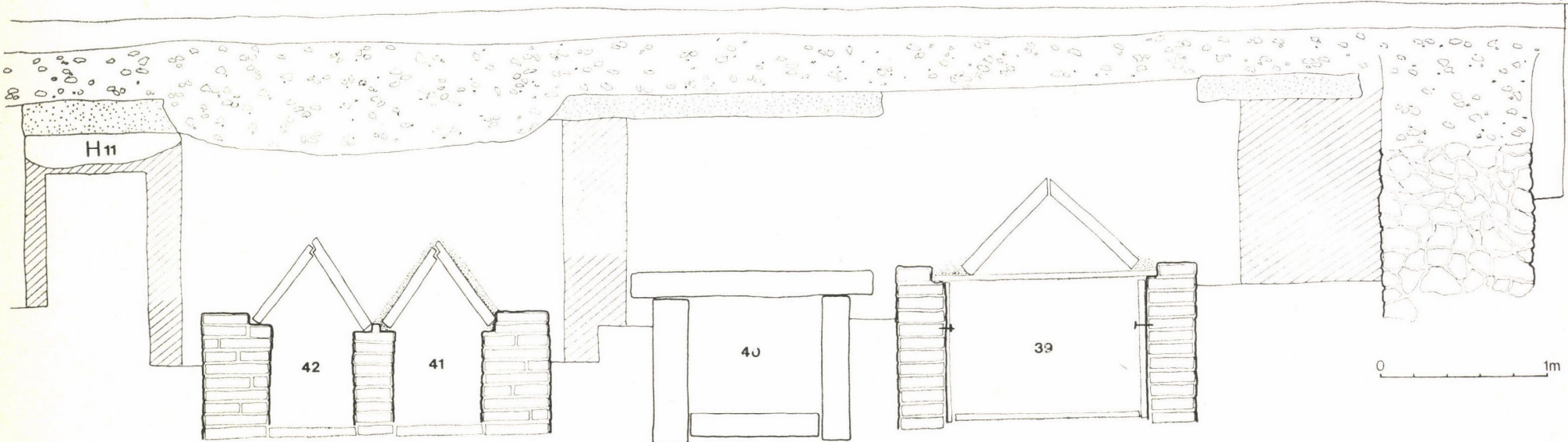
⁸³ A krisztianizált halotti lakomához: Février, P.-A., Le culte des martyrs en Afrique et ses plus anciens monuments, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. (Ravenna 1970) 191–215.; Delehay, H., Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité. Subsidia hagiographica 17. (Bruxelles 1927) 122.; X. Barral i Altet, Mensae et repas funéraires. Atti del IX Congresso Internazionale di Archaeologia Cristiana 1975, Studi di Antichità Cristiana XXXII. (Città del Vaticano) Vol II. 49–69.

A 4. században a keresztény halotti kultusz szertartásai lényegileg különböznek és területileg is elkülönülnek az istentiszteleti szertartásoktól és épületeiktől. A miséáldozat, az eucharisztikus cselekmények helye a keresztény közösségnek a városban álló, erre a célra szolgáló egyházai. A temetők halotti épületeiben – függetlenül az alaprajzuktól, méretüktől – eucharisztikus szertartást nem végeztek. Tehát ezek az emlékhelyek a halotti évfordulók megünneplésének az épületei, a halotti lakomák helyei, nem pedig egyházak, templomok. Ezért oltárak sincsenek.

K/O

Ny/W

17. kép. Az alsóhetényi erőd temetőjének I. sz. mauzóleuma. Az ÉNy-i helyiség terrazzópadlója a sírhelyekkel (1986), 1:20

Abb. 17. Mausoleum I im Gräberfeld der Festung von Alsóhetény. Der Terrazzofußboden des NW-Raumes mit den Grabstätten

DNY felé 60–70 cm szélességben megmaradt a terrazzópadló, ha a felszíni lesimítás töredezett volt is. Majd ismét 250 cm széles és 330 cm hosszú felületen hiányzott a terrazzó. Itt azonban a padlószinten nem találtuk meg az előzőhöz hasonló sárga, kemény járószintet, hanem mélyebben is épület-törmelék, elsősorban a festett vakolat apróra tört törmeléke jelentkezett. DNY-ra, 150 cm szélességben megmaradt a terrazzó, az apsisban 190 cm szélességben és 270 cm hosszúságban ismét hiányzott. A sárgás föld azonban itt a terrazzószintig kissé megsüllyedt. A terrazzóhiányok egy sávban helyezkedtek el, és ez, valamint a méretük elárulta, hogy sírgödörök nyomai (17. kép).

A sírok feltárását 1985-ben az ÉK-i apsisban kezdtük meg. A terrazzópadló áttörése után megtudtuk a padlófelmagasítás okát: a sírgödör kiásásakor a már elkészült terrazzópadlót áttörték. A magasabb terrazzó elbontása alatt a korábbi padlón meglátszott a sírgödör helye. Tehát a temetés után a megújított padlót magasabbra készítették. A felső terrazzóból II. Constantius 355–361-es (Cohen 188) erősen kopott érme került elő. A felső terrazzó alatt 50 cm mélységben került elő a nyeregtetős sírlefedés, majd a sírláda téglából falazott oldalai (13. sír). A sírtetőt nagyméretű, a felső, belső oldalain lecsapott élű $51 \times 31 \times 6$ cm-es téglából állították össze, az illesztéseket vékonyan szürkés-fehér malterrel vakolták. A téglákat felszedve, a teljes felületen vékony, kemény szürke malterrel vakolt építőtéglaiból újabb nyeregtetősen összeállított lefedést találtunk. Ezek is eredetileg sírtéglának készültek: a felső szélük lépcsős kiképzésű. A felnőtt váza mellett melléklet vagy viseleti tárgy nem volt.

A tető lebontása után a sír mellett egy másik, kissé mélyebben fekvő, nyeregtetős temetkezés találtunk (14. sz.). Teteje 100 cm-re volt a terrazzópadló alatt. A 13. sz. sír DNY-i széle (a sírláda legfelső, kiszélesedő téglasora) kissé ráépült a 14. számú sírra, tehát a 14. sz. sír volt az apsis első temetkezése, amelyet még a helyiség terrazzópadlózása előtt helyeztek el. A sírláda belül 48 cm széles és 166 cm hosszú volt, benne fiatalokú elhunyt feküdt. A sírban egy kis ezüst gombfejes tű kivételével viseleti tárgy vagy melléklet nem volt. A váz körül szabályosan, kékeslila elszíneződést figyeltünk meg a sír téglapadlóján, amely esetleg az elhunytat borító textilterítő maradványa lehetett. Nagyobb textil megmenthető állapotban nem maradt.

1986-ban a négyzetes helyiségben folytattuk a sírok feltárását. Először a helyiség DK-i negyedében megfigyelt terrazzópadló-hiányt ástuk ki. Földje sárgás-homokos, barna földdarabokkal kevert (amely a római kultúrréteg alatt figyelhető meg), jellegzetes sírbetöltés volt. A terrazzópadló szintje alatt 25 cm mélységben egy homokkőből faragott, háztetőalakú, a sarkain egyszerű negyedgömb-akroterionokkal díszített szarkofág (36. sír) bukkant elő (18. kép). A szánótföldön dolgozó súlyos munkagépektől megviselt, puha anyagú szarkofág teteje

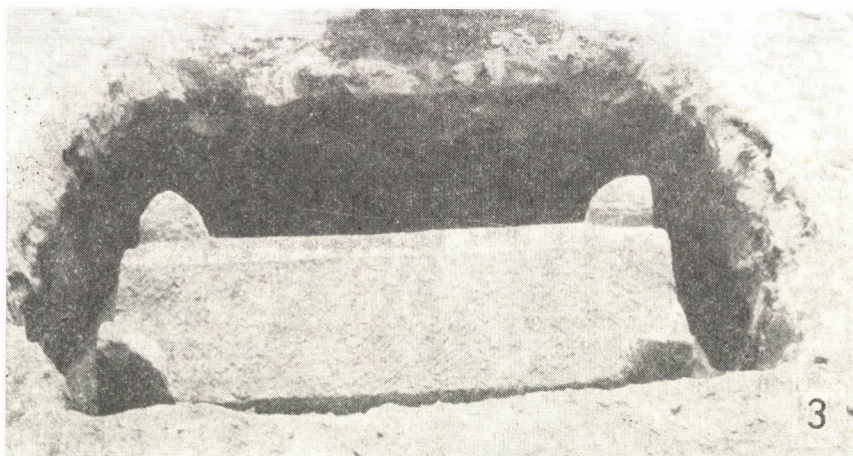
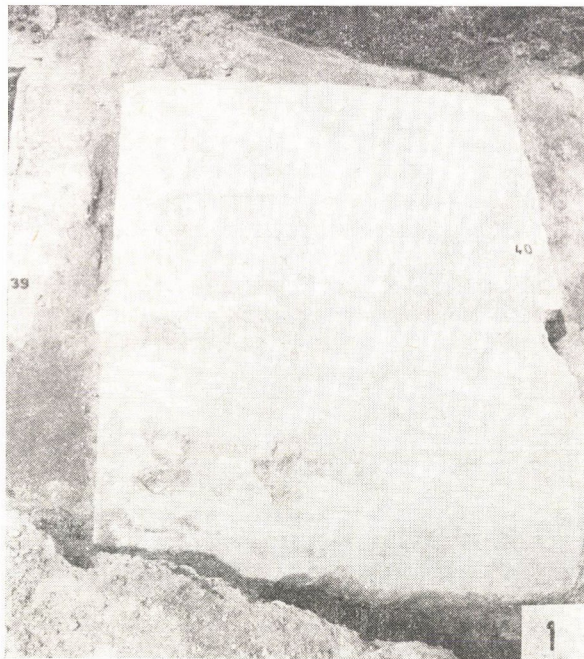
a leemeléskor több darabra tört. A kőkoporsóban fekvő felnőtt váz törzsrészen sok textilmaradványt találtunk. Viseleti tárgy vagy melléklet nem volt a sírban.

A szelvény ÉK-i falában, tehát a már feltárt apsis felé egy másik szarkofág széle került elő. Fellette a terrazzópadló érintetlen volt (37. sír). A szarkofágtető 42 cm-re volt a padlószint alatt. Ezt is a 36. számú szarkofággal azonos homokkőből faragták, mérete és díszítési módja is megegyezett. A felnőtt váz feje alá földkupacot tettek. A vázcsontok rossz megtartásúak. A törzsrészen nagyszámú, kisebb-nagyobb textilmaradványt találtunk. Melléklet vagy viseleti tárgy itt sem volt.

A 36. sz. sírgödörtől DNY-ra szelvényt nyitottunk a DNY-i apsis irányában, hogy a soros temetkezés többi sírját feltárjuk. A szelvény ÉK-i részén 250 cm szélességben már eltávolították a terrazzópadlót, de a 36. sz. sírnál megfigyelt sárgásbarna, kevert sírgödörföld is hiányzott. 30–40 cm mélységig malteres, kevert, falfestményes épület-törmelékben haladtunk, a szokásos sírgödörbetöltés csak ebben a mélységben kezdődött. A szelvényprofilban jól látszott a 230 cm széles sírlefedés széle, amely mellett a talaj a szokásos sötétbarna, zsíros föld volt. A járószint alatt 90 cm mélységben értük el a nyeregtetős sírlefedéseket, majd mélyebbre ásva kitértünk, hogy ikersírt találtunk (18. kép). Külső méretük 256×202 cm. A sírládák rövidebbik oldalait a nyeregtető gerincéig felmagasították, ezáltal biztosították a nyeregtetők oldalsó lezárását. Az egész sírépítmény rózsaszínű terrazzóval gondosan, szépen simára volt vakolva. A két nyeregtető vakolása különbözött egymástól. A DNY-i felületét összefüggően világosszürke malterrel simára vakolták, az ÉK-i nyeregtető tégláiról azonban részben leverték a vakolatot. A sír ÉNY-i felét borító két pár téglánál a gerincen és az oldalakon a fugáknál megmaradt a vakolás, míg a DK-i téglákról teljesen eltávolították. Úgy látszott, hogy a 42. sz. sírt megbolygatták. A sírt nyeregtetős összeállításban borító téglák felső szélét lépcsősre képezték ki, tehát $52 \times 31 \times 6$ cm méretű sírtégláknak készültek. A téglákat felszedve a sírt üresen találtuk. Téglapadlóját 1–2 cm vastagságban finom beiszapolódott föld takarta.

A 41. sz. sírről leverve a vakolatot, előtűnt a 4 pár nagyméretű téglá, amelyek felső éle lépcsőzetes volt. A váz csontjai viszonylag jó állapotban voltak. A törzsön textilmaradványokat találtunk. Melléklet, viseleti tárgy nem volt.

Ezt követően 190 cm hosszan ismét megvolt az eredeti terrazzó, majd 190 cm szélességben egy téglalapalakú területen hiányzott. Ott azonban a megmaradt padló mintegy 15 cm-rel magasabb volt, ez a DNY-i apsis területe. A szelvény sorrendben következő sírját (40. sz.) 105 cm mélységben kőlapokból gondosan állították össze. Két téglalapalakú kőlap vízszintesen fedte le. A DK-i, fogasvővel simára megmunkált homokkő, az ÉNY-i másodlagosan felhasznált, faragott, jó minőségű mészkő. Faragása négyrészes kazettás ajtót után-

18. kép. A 40, 41, 42, és 36. sz. sírok a mauzóleumban
 Abb. 18. Alsóhetény, Gräberfeld: die Gräber 40, 41, 42 und 36 im Mausoleum

zott (18. kép). A kőlapokat az érintkezésüknel habarccsal rögzítették. A mészkőlapokból összeállított és a sarkain vaskapoccsal rögzített kőládában két felnőtt feküdt, a törzsrészen szintén textilmaradványokat találtunk. A sírláda alja két kőlap volt.

DK-re nagyméretű, téglából épített, nyeregtetős lefedésű sír zárta a sort (39. sz.). Külső méretei: 180 × 230 cm. A sírt négy pár nagy, szokásos méretű, csapolt élű, nyeregtetős összeállított téglával fedte. Mivel a sírláda nagyon széles volt, a téglákat nem a falazott oldalra állították, hanem a sírt vízszintesen lefedő, vékony (2,5 cm vastag) zöldesszürke palalapra. Ez azonban a rárakott téglák súlya alatt több darabra repedt. A sírláda falazott oldalait belül négy nagyméretű, simára csiszolt gránitlap burkolta, amelyeket az oldalakhoz és a sarkokhoz vasszegekkel rögzítettek egymáshoz. A sírláda alja márvány és zöldesszürke palalap volt. A sírban két fiatalelő váza feküdt egymás mellett. A csontok rendkívül rossz állapotúak, a koponyák szinte teljesen elporladtak. Az ÉK-i halott feje alatt anyagból formázott „párna” volt. A mellkasi részen a fűrészporthoz hasonló állapotú szerves anyag mumifikálásra utal. Mindkét vázon sok textilmaradványt leltünk. A DNy-i váz halottján selyemmaradványokat találtunk, és a gyantásolajos leöntés is megállapítható volt. Az ÉK-i halott textilmaradványai között aranszálból készült fonál került elő.

Az antropológiai vizsgálat előtt az épület temetkezéseit csak korlátozott mértékben lehet értékelni. Ahol azonban a csontok állapota a megfigyelést lehetővé tette, azok férfivázak voltak. A 39. sz. sírban két ifjúkorban elhunyt feküdt.

A mauzóleumhoz nyugatra csatlakozó toldaléképületben további 6 sírt tártunk fel, köztük egy ikersírt. A falazott oldalú és nyeregtetős sírokban semmi melléklet vagy viseleti tárgy nem volt, csupán textilmaradványok. A 33. sz. sírban aranyfonállal hímzett vagy szőtt kelmét találtunk a koponyán.

A mauzóleum temetkezéseinek rítusa különbözik az épületen kívüli sírokétól. Egyrészt a temető téglasírai a téglalefedés ellenére általában földdel voltak teleszórva, a mauzóleum sírjaiban viszont földet nem találtunk, melléklet vagy viseleti tárgy sem volt, csupán a 13. sz. sírban találtunk egy kicsiny gömbfejes tűt. A sírokban bőségesen találtunk textilmaradványokat, ezek segítségével megállapíthattuk, hogy a halottakat többretegű lepelbe csavarták, és széles bőr szíjjakkal fogták össze. Tehát a különleges alaprajzú épületben eltemetettek, a temetkezési rítusban elkülönülnek az épületen kívüli temetkezésektől, amelyek mellékletesek, viseleti tárgyaik vannak, a sírgödörök földdel vannak teleszórva. Az elkülönülés mellett szól — már önmagában — az épületbe történő temetkezés. Mivel aligha kétséges, hogy a mauzóleumba is, és az épület köré is keresztények temetkeztek, a rítusmegoszlás mögött nem vallási különbséget kell keresnünk, hanem minden bizonnyal társadalmi

különállás kifejezői. Az, hogy az épületben eltemetettek jómódúak, előkelőek voltak, azt maga a sírépület bizonyítja. De ezt bizonyítja az aranszálas textilleletek,⁸⁴ amelyek a sírkápolnában és a toldaléképületben egyaránt előkerültek. Az aranyfonál készítői technikája megegyezik a koronázási palást és a viminaciumi aranszövet készítésének technikájával: az alapszála vékony aranylemezt tekertek. Az alsóhetényi lelet aranszála jóval vékonyabb és finomabb a palást aranszálánál. Az aranszálat minden bizonnyal a Távol-Keleten készítették, ugyanis a 33. sz. sír aranyfonálának alapszála is megmaradt, ez pedig kínai selyem. Tehát az aranszálas textillel eltemetettek igen gazdag és tekintélyes emberek voltak.

A mauzóleum építészeti típusa

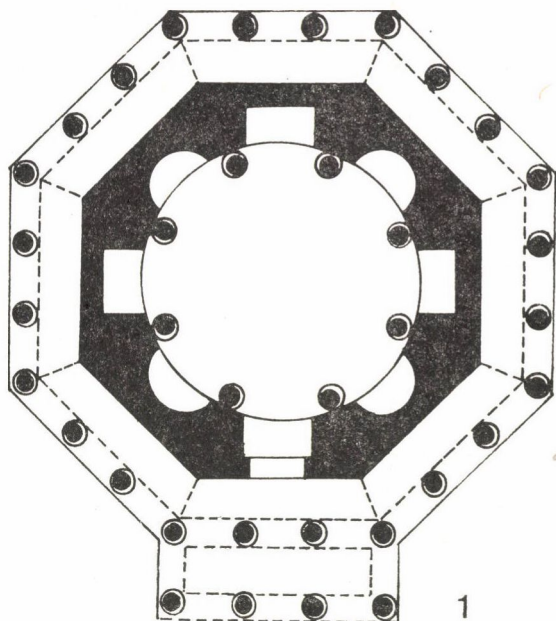
Az épület két részből áll. A bejárata ÉNy-on téglalapalakú helyiségbe nyílik, amelynek belső tere a két hosszabbik oldalon széles nyílású apsisokkal bővül. A hatszögletű DK-i helyiség a bejáratlalt szemben apsisal záródik. A szomszédos oldalakon valószínűleg szűkebb nyílásokkal, ajtókkal négyszögletes helyiségek csatlakoztak. Tehát a tér a hatszögek teljes oldalszélességében nem volt nyitott. A négyszögletes helyiséggel szomszédos oldalakon ismét egy-egy apsis kapcsolódik a hatszögletű térhez (15. kép).

Az épület külső hossza 23 m, a hatszögletű helyiség belső oldalhossza 4,75 m. A négyszögletes ÉNy-i helyiség belső mérete: 9 × 6 m. A felépítményre és a tetőmegoldásra csak következtetni tudunk. Az ÉNy-i helyiség négyzet síkmennyezetű, vagy esetleg nyitott fedélszékű volt. Ugyanilyen lefedésük lehetett a valamivel alacsonyabb apsisoknak is. Ezek alapterülete és a viszonylag vékony alapfalak miatt boltozásuk nem volt lehetséges. A DK-i helyiség hatszögletű tere is síkmennyezetes vagy — kevésbé valószínűen — nyitott fedélszékkel záródott. A négyszögletes oldalhelyiségek alacsonyabbak és sík lefedésűek. A hatszögletű térnél szintén alacsonyabb apsisok a kisebb méret miatt negyedkupolás lefedésűek is lehettek. Ezt néhány boltozásra alkalmas csőtéglatöredék bizonyítja.

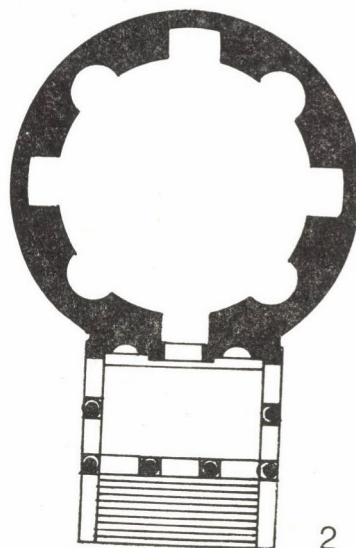
A sírépület alaprajza és téralakítása egyedülálló Pannoniában, a szomszédos és távolabbi tartományokban, beleértve a keresztény építészeti emlékekben gazdag Dalmáciát is. ÉNy-i részével rokon épület Pannoniából is ismert. Földrajzilag és alaprajzilag egyaránt a ságvári erőd 4. századi temetőjének az a kis sír építménye áll hozzá a legközelebb, amely az ellentétes oldalain apsisal záródik.⁸⁵ Ez, a koracsászárságkorban már felhasznált ellentett apsisú épület típus nem ritka a birodalom-

⁸⁴ A textilmaradványokat Sipos Enikő (Magyar Nemzeti Múzeum) konzerválta és a feldolgozásukat is ő végzi el. Munkájáért ezúton is köszönetet mondok.

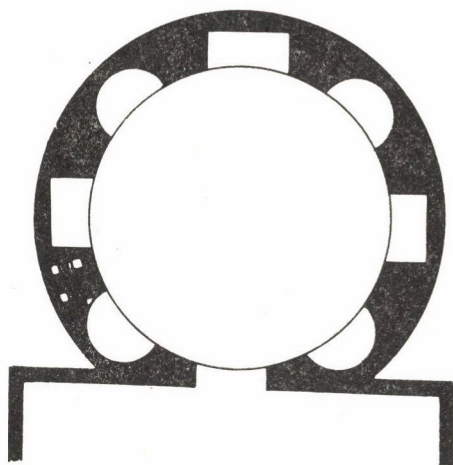
⁸⁵ Burger A. Sz., *The Late Roman Cemetery at Ságvár*. Acta ArchHung 18 (1966).

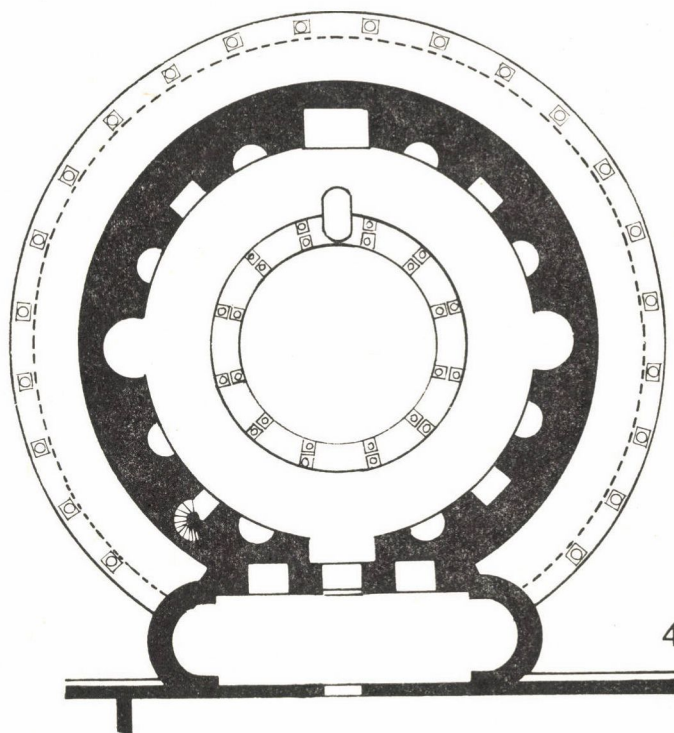
1

2

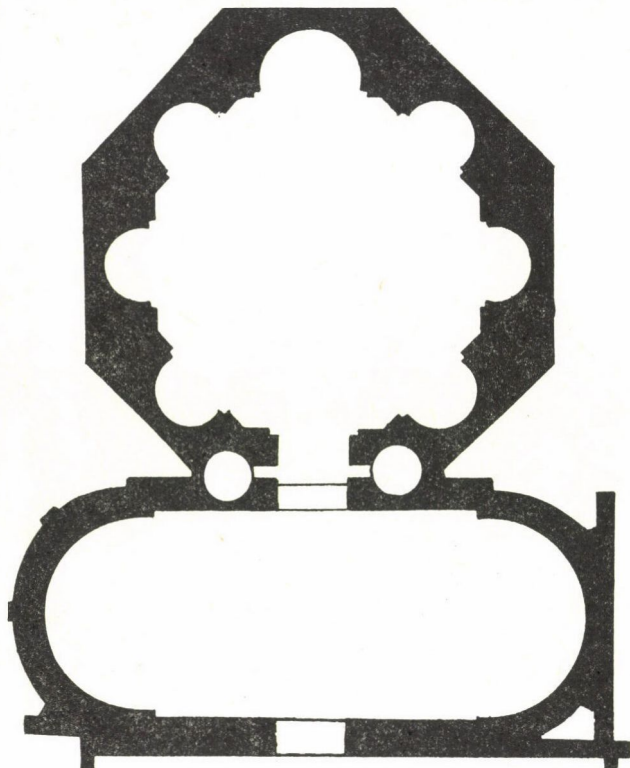

3

4

19. kép. 1. Diocletianusspalato mauzóleuma. — 2. Maxentius fia, Romulus mauzóleuma, Róma. — 3. Nagy Constantinus anyja, Helena mauzóleuma, Róma. — 4. Nagy Constantinus leánya, Constantia mauzóleuma, Róma
Abb. 19. 1. Das Mausoleum des Diocletianus in Spalato. — 2. Mausoleum von Romulus, des Sohnes von Maxentius, Rom. — 3. Mausoleum der Helene, der Mutter Konstantins d. Gr, Rom. — 4. Mausoleum der Constantia, der Tochter Konstantins d. Gr., Rom

20. kép. Galerius császár thesszalonikai oktagonja
Abb. 20. Das Oktogon des Kaisers Galerius in Thessaloniki

ban. A legkülönbözőbb rendeltetésű épületeknél: fórumoknál, basilicáknál, principiumoknál, fürdők-nél fordul elő.⁸⁶ Egyes vidékeken jellegzetessé vált: így Afrikában és kisebb mértékben Hispániában az ókeresztény basilicáknál és sírépületeknél.⁸⁷ Jól mutatják ezt az irányt azok a 4. századi temető-épületek,⁸⁸ ahol a római építészetben korábban kötelező axialitást mellőzve, folyamatosan építkezve az apsisos helyiségek bonyolult és kusza együttest alkotnak.⁸⁹ A 4. században a paloták, basilicák vagy sírépületek előcsarnoka gyakran ellentett apsisú tér.

A mauzóleum déli, centrális terének előzményei már a koracsászárkori profán és szakrális felhasz-

nálású téralakításban⁹⁰ egyaránt fellelhetők. A 3. század végétől temetőépületként, a keresztények pedig később temetkezési és más liturgikus célra alkalmazták. Ennek a centrális típusnak a legkorábbi, az alsóhetényi épülethez közelálló változatai az ismert építészeti megoldásból, a tetrarchia idején alakultak ki, és a leggyakoribb sepulchrális felhasználásukat a korábbi tolos alakú sírépítmények⁹¹ mutatják.

A típus rövid összefoglalásánál eltekintünk az épületkülső megoldásától, együtt vizsgáljuk a kívül kör vagy sokszögletes (hat vagy nyolcszögű), esetleg monopterikus alaprajzúakat. A típusba sorolás alapja az épületbelső téralakítási jellegzetessége: a centrális térhez félköríves és szögletes fülkék és bővítmények váltakozva csatlakoznak. Jellegzetes példája a Róma melletti Torre degli Schiavi, amely Romulusnak, Maxentius császár fiának 209–305 között épült sírja⁹² (19.2. kép) és Diocletianus császár salonai mauzóleuma⁹³ (19.1. kép). Ez a két épület egyben a típus két olyan korai változata, amelyek jelzik a formai fejlődés irányát. A Romulus mauzóleum kívül kerek tömegű épület, amely belső terében, a vastag oldalfalakba mélyített nyolcszögletes és íves fülkék váltakoznak. A Diocletianus-mauzóleum kívül nyolcszögletes, belül a félköríves és szögletes fülkék váltakoznak a vastag falban. A kívül szögletes változattal épült meg Galerius thesszalonikai palotájának oktagonja⁹⁴ (20. kép), belső térben a vastag falakba félköríves fülkék mélyednek. Amíg ezt a kisebb alapterületű, kívül szögletes alaprajzú formát a későbbiekben temetkezőhelyként alig alkalmazták,⁹⁵ a

⁹⁰ Ismertebb példák: Róma, Pantheon; Pergamon: Asklepeion (Crema, L., i. m. fig. 459); Mainz: győzelmi emlékmű az i. sz. 1. sz. végéről (Schmidt, H., Ein römischer Architekturbau aus Mainz. MZ 24–25 (1929–1930) 123.; Kähler, Fr., Ein römisches Siegesdenkmal in Mainz, Germania 15 (1931) 20–28.; Róma: Hortus Sallustianus, centrális épület (Crema, L., fig. 621) Róma: oktagon a Caracalla-fürdőben (Crema, L., i. m. 664); Porto di Roma, centrális mauzóleum (Crema, L., i. m. fig. 745) stb.

⁹¹ Vö.: Altmann, W., Die italischen Rundbauten, Berlin 1896.; Tóth E., Ein Siegesdenkmal aus dem Zeit—alter Domitians, Acta ArchHung 35 (1983) 15., további irodalommal. Természetesen a korábbi tömbszerű vagy tumulusalakú sírépületeknek a centrális alaprajzon kívül, szerkezetiileg nincsen közülük a 4. századi nagy belső terű, köralakú vagy szögletes mauzóleumokhoz; belső térformálásuk gyökeresen különbözik.

⁹² Krautheimer, R., Zu Konstantins Apostelkirche in Konstantinopel in: Mullus, JbntChr Erd. 1. (Münster 1964) 224.; Egger R., Die Begräbnistätte des Kaisers Konstantin, JÖAI 16 (1913) 212.. = Römische Antike und frühes Christentum, Bd. 1. (Klagenfurt 1962) 18–19.

⁹³ Marosović, J.—Marosović, T.—McNally, Sh.—Wilkes, J., Diocletian's Palace, Split 1972.; Hebrard, E.—Zeiller, J., Spalato, Le palais de Diocletian à Spalato (Paris 1912).

⁹⁴ Vickers, M., Observations on the octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 111.; Spieser, J.-M., Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle contribution à l'Étude d'une ville paleochrétienne. Bibl. des Écoles Françaises d'Athènes 254. Paris 1984.

⁹⁵ A milanoi San Aquilino, amely a 4. sz. utolsó harmadában épült, és császári mauzóleumként is szóba jött, lásd a 104. jegyzetet. A konstantinápolyi S. Euphemia

⁸⁶ Például: Róma, Trajanus fürdője, basilica Ulpia, Forum Traiani (Crema, L., L'Architettura romana (Torino 1959) fig. 153.; Silchester, Augusta Raurica, Alesia basilicái (Crema i. m. fig. 437, 438, 439.); Gerasa, Artemis templom (Crema i. m. fig. 502. stb.).

⁸⁷ Vö.: Duval, N., Les églises africaines à deux absides. Recherches archéologiques sur le liturgie chrétienne en Afrique du Nord. (Paris 1973); Schlunk, H.-Hausschild, Th., Hispania Antiqua. Die Dänkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit. (Mainz am Rhein 1978.)

⁸⁸ Vö.: Deichmann, W. F., Einführung in die christlichen Archäologie. (Darmstadt 1983) 47.

⁸⁹ Lásd például: Manastirine/Salona, Egger, R., Forschungen in Salona II. (Wien 1929); Cagiano de Azevedo, M., Una ipotesi su alcuni monumenti funeraria a emiciclo del IV sec. AV 23 (1972) 323.

kívül kör alakú forma a császári temetkezőhelyek esetében kedvelt lett. Galerius thessalonikai mauzóleuma ugyan kívül kerek és belül szögletes fülkés megoldású⁹⁶ és Nagy Constantinus császár konstantinápolyi sírtemplomáról, a Tizenkét apostol basilicáról is csak sejthető, hogy ebbe a típusba tartozik,⁹⁷ a császár anyja, Helena számára épített mauzóleum a Ss. Pietro e Marcellino basilica mellett Rómában a via Labicana⁹⁸ (19.3. kép) belül félköríves és szögletes fülkével bővített hatalmas építmény. A típus bonyolultabb, belső körfolyosós és monopterikus változata a császár leányának, Constantiának a mauzóleuma Rómában, a via Nomentana⁹⁹ (19.4. kép). Ebbe a típusba tartozik a Szent Péter basilica melletti Ss. Andrea a Patronilla rotundák, amelyek Nagy Theodosius és Honorius császár családjának mauzóleumai¹⁰⁰ (21.1. kép).

A belül fülkével tagolt, centrális épületek, amelyeket a tetrarchia idején a kívül köralakú vagy szögletes variációk esetében egyaránt sírépületként használtak, a *rendeltetést tekintve* a 4. század folyamán kettéváltak. A kívül szögletes alakúakat a keresztények új feladatra vették igénybe: a fülkés belső bővítményekkel vagy azok nélkül épült sokszögletű centrális keresztelőkápolnák a liturgikus épületek jellegzetes típusai lettek. Most nem térve ki arra a vitára, amely a nyolcszögletű baptisteriumok építészeti előképének ideológiai megokolással (Pál, Római levél 6, 4) az azonos alaprajzú mauzóleumokat tartja (a nyolcas szám a örök életet, a halhatatlanságot, a feltámadást jelképezte¹⁰¹), csupán az építészeti megoldásra figyelve kétségtelen, hogy az alsóhetényi mauzóleum legközelebbi analógiáit a keresztelőkápolnák között leljük fel. Az egyszerűbbek nyolcszögletes alaprajzúak, a bonyolultabb változataik belső körfolyosósak.¹⁰² Több esetben a kupolás lefedés által megkövetelt vastag alapfalak pedig lehetővé tették a

belső térben a váltakozó félköríves és szögletes fülkés bővítéseket. E típus jellegzetes képviselője a milanoi S. Thecla¹⁰³ (21.2. kép) a San Lorenzo Maggiore melletti San Aquilino kápolna¹⁰⁴ (21.7. kép) (amely talán császári családi temetkezőhely), vagy a görögországi Lechaion basilicája¹⁰⁵ mellett épült keresztelőkápolna (21.6. kép). A két utóbbi számunkra különösen fontos, mert a centrális tér előtt megtalálható az ellentétes oldalakon apsisokkal bővített négyszögletes előtér is. Tehát az alsóhetényi épület ÉNy-i, ellentett apsisú részének vagy a centrális térnek az eredete nem önmagukban keresendő, mert az egész mauzóleum együttesen, a római építészet hagyományaiból, az itáliai előképek alapján a 3. század végétől kifejlődő típust másol.

Az ellentett apsisokkal bővített előtér — mint láttuk — a korábbi császárkori példák alapján a 4. században paloták, basilicák, mausoleumok esetében különösen gyakori.¹⁰⁶ Jellegzetessége, hogy az előtér az épület főtengelyére merőlegesen többé-kevésbé nyújtott: a hosszanti oldala többszöröse is lehet a szélességének, és összetett terekből álló épületegyütteseknél több helyiséget is összekapcsolhat. Ezt az előtérformát a tetrarchiától kezdve (lásd Galerius thessalonikai oktagonját) különféle rendeltetésű épületeknél gyakran felhasználták. Mindig megmarad azonban előcsarnoknak: tehát a területe és tömege a főépületnél kisebb és alárendelt szerepű. Az alsóhetényi mauzóleum tervezője ezt az előteret megnövelte, és a centrális helyiséggel egyenrangú, mellérendelt térré tette. Az előtérből az épület szerves része lett és az előkelők temetkezésére használhatták. Nem lehetetlen, hogy egykori alárendeltebb jellegéből valamit mégis megőrzött: ez a két épületrész közti belső kikapcsolás fejeződhetett ki. Noha az előtér is gazdagon díszített, a padló csak terrazzo és a falai is festettek: tehát egyszerűbb megoldást választottak, mint a centrális térnél, amely feltehetőleg márvány- és

martyrium eredetileg Antiochos eunuch palotájának épült 410 körül, és a 6. században alakították át egyházi célra: Naumann, R. — Belting, H., Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul, IstForsch. 25 (1966) Berlin.

⁹⁶ Spieser, J.-M., i. m. (94. j.).

⁹⁷ Deichmann, F.-W. — Tschira, A., Das Mausoleum der Kaiserin Helena und die Basilika der Heiligen Marcellinus und Petrus an der Via Labicana vor Rom, JDAI 72 (1957) 87—88.

⁹⁸ Ua. 44.

⁹⁹ Stettler, M., Zur Rekonstruktion von S. Constanza, RM 58 (1943) 153.; Deichmann, F.-W. — Tschira, A., i. m. (97. j.) Abb. 27.

¹⁰⁰ Koethe, M., Zum Mausoleum der weströmischen Dynastie bei Alt-Sankt Peter, RM 46 (1931) 9.; Deichmann, F.-W. — Tschira, A. i. m. (97. j.) 87.

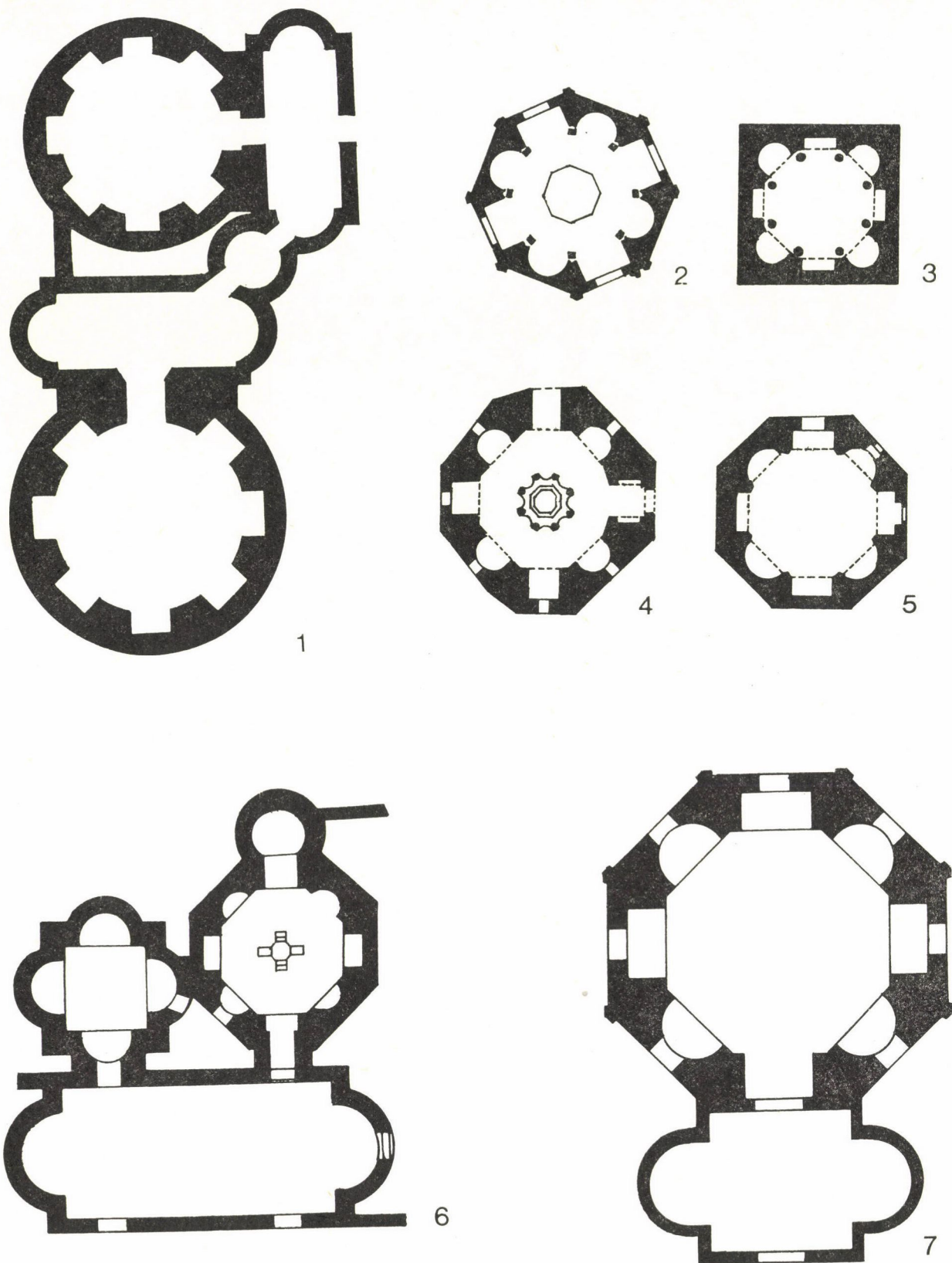
¹⁰¹ Krautheimer, R., Introduction to an "Iconography of mediaeval Architecture", Journal of Warburg and Courtauld Inst. 5, (1942) 20.; Dölger, Fr. J., Antike und Christentum 4 (1934) 153. Deichmann, Fr.-W. Einführung in die christlichen Archäologie, (Darmstadt 1983) 98. Quacquarelli, A., L'ogdoada patristica e i suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti, Rivista di Antichità Cristiane 49 (1973) 211.

¹⁰² Traversari, G., Architettura paleocristiana Milanese. (Milano 1964) 52, fig. 3.

¹⁰⁴ Kinney, D., "Capella Reginae": San Aquilino in Milano, Marsyas 15 (1970) 13—35, amely a 4. század utolsó évtizedeiben épült, esetleg császári mauzóleumnak. Lásd még Traversari, G., i. m. 70. A milanoi császári temetkezésekhez lásd: Calderini, A., I mausolei imperiali di Milano, Arte del Primo Millennio, Atti del II° Convegno per lo Studio dell'arte dell'Alto Medio Evo (Torino 1950) 42—55.

¹⁰⁵ Pallas, D., Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973. Sussidi allo Studio delle antichità Cristiane V. (Città del Vaticano 1977) 164. fig. 113.

¹⁰⁶ Lásd a 86. jegyzetet. Továbbá: Aquincum, helytartói palota; Roma; Iunius Bassus bazilikája (Crema, L., i. m. fig. 768.); Piazza Armerina-i villa.; Ephesos, a strategos palotája, JhÖAI 44 (1959) 245.; Roma, Hortus Licinianus, u. n. Minerva Medica templom, épült 320 körül. A denderai bazilika előtere, Nussbaum, O., Der Standort der Liturgie. (Bonn 1965) Abb. 26.; Chios, Nea Mone RBK I. 958, Abb. 4.; Apollonia, Centrális templom, RBK I. 222, Abb. 2.; Luvrečina, Dalmatia, bazilika, RBK I. 1097, Abb. 6. Saranda (Epirusz), 40 mártír temploma, RBK II. 304., Abb. 45.; Ravenna, San Vitale, Köln, Sankt Gereon. Késői reminiscenciája az aacheni palotakápolna perisztíl udvarának exedrái.

21. kép. 1. A római szent Péter bazilika kereszthajójához csatlakozó császári mauzóleumok. — 2–5. Keresztelőkápolnák Italiában. — 6. Lechaion, keresztelőkápolna, Görögország. — 7. San Aquilino kápolna, Milánó
 Abb. 21. 1. Sich dem Kreuzschiff anschließende kaiserliche Mausoleen der St. Peter-Basilika zu Rom. — 2–5. Taufkapellen in Italien. — 6. Lechaion, Taufkapelle, Griechenland. — 7. San Aquilino-Kapelle, Milano

mozaikpadlót, márvány és mozaik falburkolást kapott. Ez azt is jelentheti, hogy a centrális teret — mivel a temetkezésre rendelkezésre álló hely még korlátozottabb volt, csupán két három sírt lehetett elhelyezni benne —, a legelőkelőbbek temetkezése szánták.

Az építészeti típus ismertetésénél általában nyolcszögletű térről írtunk, holott az alsóhetényi épület centrális tere hatszögletes. Ismerve a nyolcas szám szimbolikus értelmét, kedveltségét a baptisteriumoknál¹⁰⁷ és általában a nyolcszög alkalmazását a tetrarchia mauzóleumainál, mivel indokolható ez a változás? Úgy látjuk, hogy e mögött nem ideológiai indítékot kell keresnünk, márcsak azért sem, mert a nyolcszög a baptisteriumok esetében sem kivétel nélküli: e tekintetben különösen fontosak azok a kívül nyolcszögletű keresztelőkápolnák, amelyeknek a medencéje hatszögletű.¹⁰⁸ Nyolcszögletű keresztelőkápolnákat főként azokban a keresztény központokban, ahol kiemelkedő és író egyháziak éltek, tehát ismerték a nyolcas szám jelentéshordozó szerepét, ott építették tudatosan (21, 2—4. képek). A birodalom legtöbb részén a célra kiváltképpen alkalmas építészeti forma másolásáról lehetett szó, függetlenül az ideológiai megokolástól. Az alsóhetényi kápolna hatszögletűsége véleményem szerint az épület kis méreteiből következik. Nyolcszögletű belső teret csak nagyobb épületeknél lehetett úgy megvalósítani, hogy a látványban még érvényesüljön. A kisebbeknél egyrészt a nyolcszögletű tér az oldalak rövidege miatt a körhöz közelítve elvesztette volna a szögletesség látványát, másrészt a fülkéket-apsisokat sem lehetett volna kialakítani.

Az alsóhetényi keresztény közösségnek nem volt szüksége olyan monumentális sír építményre, amilyenek a típus itáliai előképei. Ezért az építészeti forma és a téralakítás érvényesülését tekintették célnak, amit a hatszögletű térrel meg tudtak oldani. Az alsóhetényi épület jelentősége többoldalú. Fontos, eddig hiányzó láncszem a keresztény sír építészetben. Egyáltalában: a későantik építészetben,¹⁰⁹ mert azonos alaprajzú sírkápolna a tetrarchia után nem ismert, és ezért jelentős lesz a baptisteriumok és a mauzóleumok kutatásában. Közeli és konkrét kapcsolatról tanúskodik Italia és Pannónia között — ami összhangban áll a pannóniai kereszténység és papság északitáliai kapcsolataival.¹¹⁰ Végül jelentős az alsóhetényi római település értelmezésénél. Az összetett alaprajzú és ritka, itáliai előképeket követő mauzóleum tudatos tervezést, az itáliai előképek, az egyházi építészet és

sírpítéset ismeretét, talán a baptisteriumok és a mauzóleumok ideologikus kapcsolatának az ismeretét tanúsítja. Ebben az összefüggésben különösen fontos lehet a ioviai keresztelőkápolna feltárása. Az építetők és a tervező akára császári sír építmények, akár a szögletes baptisteriumok típusát tartotta követendő példának, olyan sírkápolnát hozott létre Ioviában, amely magasan meghaladja egy gazdasági célú katonai objektum igényeit és lehetőségeit. Ezért a sírkápolna újabb érv az erőd melletti város és annak püspöki szervezete mellett.

A mauzóleum keletzése

Az építési idő megállapításához stratigráfiai megfigyelések és két érem segítségével jutunk közelebb. A mauzóleum olyan területen épült fel, ahol korábban már temetkeztek. Az alapfalak három csontvázas földsírt (35, 36, 37. sz.) és egy hamvasztásos sírt (H. 6. sz.) metszenek át. Egy további hamvasztásos sír (H. 10.) a hatszögletű teremben, kettő a kétapsisos helyiség terrazzópadlója alatt feküdt (H. 11, 12. sz.). A hamvasztásos sírok népe 295-ben került Valeria tartományba, tehát a temetkezéseik az ezt követő évtizedekre keltezhetők, amit a H. 11-es sír tetrarchiakori érmei egyértelműen bizonyítanak. Tehát ennél korábban nem épülhetett meg. Semmi sem indokolja azonban, hogy a H. 11-es sírt tekintsük a hamvasztásos temető legkésőbbi sírjának: akár évtizedekkel később is temetkezhettek hamvasztással, ha valószínű is, hogy az erőd felépítése után nem vették figyelembe ezeket a sírokat, és akár azonnal építkezhetek ezen a területen.

De a mauzóleum sem az első épület a szűkebb területen. Déli része alatt egy korábbi, feltehetőleg négyszögletes, olyan elbontott sírkert vagy épület alapfalai vannak, amelyek maguk is átvágtak egy hamvasztásos sírt (H. 3. sz.). Tehát ez az épület későbbi a hamvasztásos temetkezésnél, de korábbi a mauzóleumnál: az épületet az építések elbontották. Ezért az építés a H. 11-es sír post quemet jelentő érme után évtizedekkel későbbre tolódik: a század negyvenes éveinél korábban semiképpen nem építhették. A keletzést támogatja az északi helyiség ÉK-i apsisának megemelt terrazzópadlójából előkerült érem is: ez II. Constantius nagyon kopott verete (355—361),¹¹¹ amit a 13. sz. téglasír kiásásakor bekövetkezett padlóáttörés után helyreállított terrazzópadlóban találtunk. Eszerint a megemelt padló II. Constantius uralkodásánál korábban nem készülhetett. Figyelembe véve a 4. századi érmek hosszú forgalmát, az érem kopottságát, a 4. század végén vagy az 5. század elején is a terrazzópadlóba kerülhetett. Az érméből arra következtethetünk, hogy a mauzóleum II. Constantius uralkodása alatt vagy később épült. Ez a keletzés összhangban van a stratigráfiai megfigyelésekkel és az erődépítés idejével.

¹⁰⁷ Vö.: Deichmann, F.-W., Einführung (101. j.) 97.

¹⁰⁸ Hatszögletű keresztelőkápolnák pl. Dimitrias (Thesszália): Pallas i. m. (105. j.) 54, fig. 32.; Kourion, Ciprus 1. bazilika, Pallas D., i. m. 282, fig. 193. Poreč — Parenzo, Szent Eufémia bazilikája és a Basilica Eufrosiana nyolcszögletű keresztelőkápolnáinak hatszögletű medencéi.

¹⁰⁹ A mauzóleum építésztörténeti feldolgozását külön tanulmányban végezzük el.

¹¹⁰ Nagy, T., i. m. (10. j.)

¹¹¹ Cohen 188.

A későbbi érmet — a másodikat zárt rétegből — Gratianus 367–375 között vert sisciai pénzét, az északi helyiség terrazzópadlóját helyente 2–3 cm vastagságban borító sárga agyagrétegben találtuk.¹¹² Az 1986-os ásatás megfigyelései alapján sejthető, hogy ez az agyagréteg a 42. sz. sír holttestének kiemelése után, a teljesen vissza nem szórt sírgödör szétterült földje. A réteg tehát nem keletkeztetett Gratianus uralkodásánál (375–383) korábban, ami a létrejötté körülményeiből is nyilvánvaló.

Az épületbe és a 40. sz. sírba másodlagosan beépített kőfaragványok felhasználhatósága kérdéses. A küszöbkő kivételével az alapfalakba másodlagosan beépített faragott követ nem találtunk. Mivel a másodlagos beépítés küszöbkőként igen gyakori, ezért a küszöbkő alapján nem állítható, hogy a mauzóleumot az erőd 2. periódusával egyidőben emelték, amikor az építkezésnél nagy tömegben használtak fel korábbi sírköveket. Sőt, éppen az a valószínű, hogy a sírkápolna az erőd 2. periódusát megelőzően épült, mert különben az alapfalakban több faragványt találtunk volna beépítve. Eszerint a kápolna 375 előtt készült. Ez a következtetés bizonytalan ugyan, de mivel összhangban van az épület keltezésével, helyes lehet.

A 40. sz., kőlapokból összeállított és faragott, kővel lefedett sírládát máshogyan kell értékelnünk. Eddig a temetőben kőlapokból összeállított sírt nem találtunk. Ilyen módon készített sír a kápolnában is csak egy volt. Ezért lehetséges, hogy a 40. sz. sír halottját az idő tájt temették el, amikor az erőd második periódusa épült, és a faragott vagy elnagyoltan megmunkált kövek rendelkezésre álltak. Ha ez a lehetőség igaz, akkor a sírépület az erőd II. periódusa, azaz 375 előtt épült. A 40. sz. sír keltezése szerint a kétapsisos terem első, összefüggő terrazzópadlóját sem készíthették el 375 előtt, mivel a terrazzo fedte a 40. sz. sírt.

Végül az építészeti jellegzetességeket is fel kell használni a keltezéshez. Láttuk, hogy az alsóhetényi mauzóleum típusa a tetrarchia időszakától a legfelső vezetőréteg, a császári család számára készült mauzóleumok változata. Legkorábbi előfordulása keresztény körben Helena centrális mauzóleuma Rómában, a via Labicanan, a Szent Marcellinus és Péter basilica mellett: i. sz. 330 előtt épült.¹¹³ Constantina mauzóleuma a via Nomentanan 338–350 között keletkezett.¹¹⁴ Belső tere már bonyolultabb az egyszerű fülkés centrális mauzóleumoknál, megtalálható azonban az ellentett apsisokkal felépített előtér. Az alsóhetényi mauzóleumhoz közelebb álló, kívül polygonális, belül falba mélyedő íves és szögletes fülkével tagolt keresztelőkápolnák és sírépületek is későbbiek a 4. sz. közepénél. Az építető és tervező aligha közvetlenül a

császári mauzóleumok alapján tervezte meg az alsóhetényi sírkápolnát, hanem inkább akkor, amikor az épülettípus már valamelyest átalakult, elterjedt és tudatos itáliai és mediterrán kapcsolatokról árulkodik. Ezért az alsóhetényi sírkápolna a 4. század közepe előtt nem épülhetett meg. Következtetésünk összhangban van az erőd megépülésének és Iovia város lehetséges áttelepülésének az idejével. Tekintettel a kápolna ÉNy-i helyiségének sűrű temetkezéseire, valamint arra a tényre, hogy a pannoniai provinciák közül Valériát a rómaiak az 5. sz. harmadik évtizedében adták fel, a felépítése egyébként sem történhetett a 4. sz. második felének végén, hanem korábban.

A felsorolt érveket figyelembe véve az 1. sz. sírkápolna megépítését II. Constantius uralkodásának második felére, a 350-es vagy legfeljebb a hatvanas évekre keltezzük.

A kronológiai következtetések lehetővé teszik a kápolna sírjainak bizonyosfokú időbeli szétválasztását. Mivel a kápolna terrazzópadlóját akkor készítették el, amikor néhány halottat már eltemettek, ez lehetővé teszi a két csoportra választást. Ha a 4. sz. sírra, a másodlagos kőfaragványok felhasználásán alapuló következtetésünk igaz, akkor a 12., 38., 40. és 36. sz. sírok halottait 375 előtt temették el. Ezt követte a terrazzópadló készítése 375–380 körül. Az ÉK-i apsis legszélso, 13. sz. sírjában ezután tették el a halottat, majd a 37., 41. és 42. sz. temetkezések következtek, valamint a 39. sír második halottja.

Történeti következtetések

Az alsóhetényi objektum kulcskérdése: azonos-e Ioviával; ennek eldöntése számos további következtetést befolyásol. Soproni Sándor az alsóhetényi erődöt a Notitia Dignitatum cohorsállomásával azonosította,¹¹⁵ amely az útikönyv szerint Sopianaeból Brigetioba vezető úton fekszik (ND Occ XXXIII, 59, 60, 61, ItAnt 264,8). Az azonosítás szükségszerűen maga után vonja a ioviai püspökség, az Aquileia környéki Amantius sírkő, a 379-es foederati telepítés helyének vizsgálatát.¹¹⁶ Noha Soproni Sándor azonosítása ellen kritikai észrevételek is elhangzottak,¹¹⁷ a nehézségeket jórészt nem ezekben láttam az ásatás megindulása előtt. A problémákra annak ellenére figyelemmel kellett lenni, hogy Soproni Sándor azonosítását szükségesnek és az egyetlen lehetséges megoldásnak tartottam.

Az ItAnt Ioviaja és az alsóhetényi erőd azonosága esetén megoldhatatlannak tűnt a Sopianaeból észak felé vezető utak nyomvonalának elvi kijelölése. Ennek okai a következők. Az ItAnt szerkesztési elvének megfelelően (az útikönyv főútjai a

¹¹² Vö.: RIC 15 c, 11.

¹¹³ Deichmann, F.-W.—Tschira, A., i. m. (98. j.) 83.; Deichmann, F.-W., Rivista di Antichità Cristiana 22 (1946) 213.

¹¹⁴ Lásd a 99. jegyzetet.

¹¹⁵ Soproni S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre, (Bp. 1978) 156.

¹¹⁶ Vö.: Nagy T., i. m. (9. j.)

¹¹⁷ Fitz J., i. m. a 29. és 43. jegyzetben.

polgári és katonai központok közti összeköttetésről tájékoztatnak) a Sopianae-ból Arrabonán keresztül Carnuntumba, Brigetio-ba és Aquincumba vezető utakat ír le:

Carnunto
XXX MP
Flexo

XXV MP

Arrabona

XXV MP

Crispiana

XXV MP

Cimbrianis

XXV MP

Tricciana

XXX MP

Ponte

Mansuetiana

XXX MP

Brigetione

VII MP

Floriana

XV MP

Herculia

XX MP

Fortiana

XXV MP

Iovia

XXXII MP

Sopiana e

Aquincum

XXV MP

Iasulonibus

XXV MP

Gorsio sive

Hercule

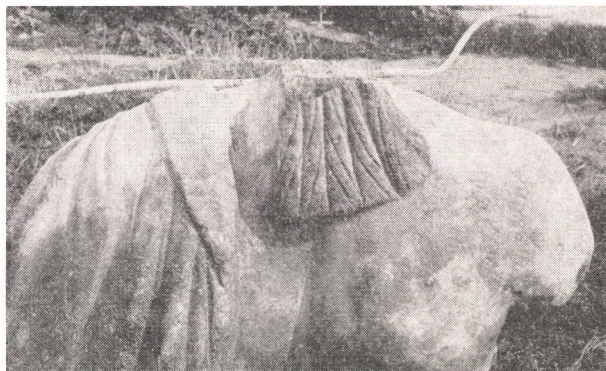
XXX MP

Valle Cariniana

XXX MP

Ponte Sociorum

XXV MP

22. kép. Az alsóhetényi erőd keleti kapuzatából kibontott szobortöröredék

Abb. 22. Statuenfragment aus dem O-Portalrahmen der Festung von Alsóhetény

két útnak az ItAntban nincsen közös állomás megnevezve,¹¹⁹ hanem azért, mert egy ilyen megoldás ellenkezik az ItAnt szerkesztésével: a legrövidebb útválasztással és az utak tényleges vonalvezetéséről eddig tapasztaltakkal.

Soproni Sándor következtetése szerint¹²⁰ a belsőpannoniai erődök a ND cohors-táboraival azonosak. A ND megfelelő listájának (Occ. XXXIII 59.-) első három táborhelye Vincentia, Quadriburgium és Iovia a környei, a ságvári és az alsóhetényi erődök neve. Ezzel Soproni Sándor merészen kihúzta a belső erődök alól az ItAnt. állomáshelyeivel történő azonosítás lehetőségét, hiszen sem Vincentia, sem Quadriburgium nincs említve az útikönyvben. Ez a következtetés kétségtelenül logikus: a 4. században épült erődök elvileg sem szerepelhetnek ezen a néven egy félszáz évvel korábbi útikönyvben. Egyébként is a Quadriburgium, Vincentia és Iovia helynevek jellegzetes 4. századi névadásnak látszanak, tehát 4. századi helynévváltozások vagy alapítások lehetnek. Problémát a Iovia helynév okozta, amely ennek ellenére az útikönyvben is szerepel. Az kétségtelennek látszik, hogy a Sopianae-től északra fekvő első útállomást, Ioviat azonosnak kell tartani a ND északról dél felé haladó topografikus cohors-táborlistájának harmadik, Valeria déli részére eső Ioviájával. Ugyanabban a provinciában jelentősebb települések esetében két egyező helynév kizárt. Nagy Constantinus uralkodásánál semmiképpen sem épülhetett korábban. Ez a keltezés nemcsak a Iovia ItAntbeli említésével áll ellentétben, hanem magával a Iovia névvel is, amely a közfelfogás értelmében — hasonlóan Herculiahoz — jellegzetes tetrarchiakori helynévadás. A pogány névadás nem egyeztethető össze Nagy Constantinus korával sem, II. Constantiusról

Úgy látszik logikusnak, hogy azok az utak, amelyeknek az északi végpontjai nyugatról kelet felé fekszenek a limes mentén, a valóságban is nyugatról kelet felé ágazzanak el és vezessenek Sopianae-ból észak felé. Tehát az Arrabonaba (Carnuntumba) vezető út a legnyugatibb, a brigetioi a középső, az aquincumi pedig a legkeletibb még akkor is, ha a vonalaknak esetleg voltak is közös szakaszai. Az utak a Balaton és a Velencei-tó között, tehát viszonylag szűk területen haladtak észak felé, az aquincumi út a Velencei-tó északi vagy déli oldalán vezetett. Mivel Ságvárral azonosított Tricciana¹¹⁸ és az Alsóheténnyel azonosított Iovia nagyjából azonos délkörön és a rendelkezésre álló terület legnyugatibb szélén továbbá minden valószínűség szerint (a gyér nyomok alapján) ugyanazon az útvonalon fekszenek, ez nehezen egyeztethető össze az ItAnt-tal, amely szerint a legnyugatabbra fekvő erőd a középső, brigetioi úton, míg az azonos délkörön, tőle északra fekvő ságvári erőd (ill. Tricciana) a nyugatabbra fekvő úton, tehát különböző útvonalakon fekvő állomáshelyek lennének. Mivel az ItAnt útjait kétségtelenül és a szokásnak megfelelően a legrövidebb vonalon jelölték ki, nem tételezhető fel, hogy az Arrabonába vezető nyugati út az alsóhetényi erődnél még nyugatabbra fusson. Ha az ItAnt Ioviáját az alsóhetényi, Triccianát pedig a ságvári erődöt megelőző településsel azonosítjuk, akkor elvileg csak egy olyan rekonstrukció lehetséges, amely szerint Brigetio-ba vezető középső út Sopianae-ból kiindulva először a legnyugatibb vonal, áthalad Alsóhetényen, majd később ÉK-re, Gorsiumnak fordul. Ekkor azonban a Tricciana-Ságváron át Arrabonaba vezető útnak kereszteznie kellett volna. Ez azonban aligha képzelhető el. Nem azért, mert a

¹¹⁸ Radnóti A., Tricciana, PWRE VI² Stuttgart 1939, 82.; Vö.: Tóth E., AntTan 23 (1976) 123.

¹¹⁹ Nem szükségszerű, hogy az ItAnt az országos utak kereszteződéseit feltüntesse. A Sopianae-ból észak felé tartó két út (Carnuntumba és Brigetio-ba) és a Savariából Aquincumba vezető utak kétségtelenül keresztezik egymást. Közös állomást azonban csak a sopianae—brigetioi úttal találunk, Florianat.

¹²⁰ Soproni S., i. m. (115. j.)

nem is szólva. Kétségtelen, hogy az IAntbeli út-állomásemlítések függetlenek a jelölt objektum nagyságától (lásd az Arrabo útállomást a savariai úton¹²¹). Jelölhetne tehát a Iovia egy, az erődök közt meglevő — kis statiot, őrállomást is. Elképzelhetetlen azonban, hogy a tetrarchia uralkodócsalád-jait megillető Iovia vagy Herculia melléknevet jelentéktelen objektumok névadására vagy átnevezésére felhasználták volna, amikor Pannonián kívül településnévként egyébként nem használták. Ennek az ellentmondásnak a megoldására törekedtünk, amikor megvizsgáltuk a Iovia és Herculia helyneveket.¹²² A Iovia név tetrarchianál korábbi előfordulása (TabPeut), valamint a nyelvészeti alapján¹²³ arra következtettünk, és ezt a véleményünket ma is helyesnek tartjuk, hogy a pannoniái Iovia helynevek nem tetrarchiakori névadások, hanem korábbiak. Olyan, még a római foglalatást megelőző őslakos elnevezések, amelyek az ie. **iou* (ifjú, fiatal) többől erednek (Iovalia, Ioviicum, Iuvavum stb.). Ugyanezért nem szükségszerű feltételezni azt sem, hogy a Herculia név csakis és kizárólag tetrarchiakori elnevezése, végül pedig csupán erre az ingatag alapra további következtetéseket építeni nem lehet.¹²⁴ A Iovia—Herculia településnevek nem a tetrarchia-korra keltező kritériumok. Ezzel a valeriai Iovia problémája megoldódni látszott. A II. Constantius uralkodása alatt épült erőd és a tetrarchia korra jellemző (vagy még korábbi) helynév ellentmondásának a feloldására úgy jutunk, ha feltételezzük: az erőd körzetében volt egy Iovia nevű település, amelynek a nevét később az erődre is átvitték. Ez még a Constantius-dinasztia uralkodása alatt is elképzelhető, hiszen megegyezik a római névátviteli szokásokkal, és nem jelent olyan ideológiai állásfoglalást, mint az újonnan létesített erőd elnevezése a tetrarchia-korra jellemző juppiteri melléknévvel.

3. Felvetődött, hogy az alsóhetényi Iovia azonos azzal a 4. századi püspökséggel, amely a 381-es aquileiai zsinat aláírói között említett Amantius püspök székhelye.¹²⁵ Ezzel és az Aquileia környéki Amantius sírfelirattal összefüggésben gondoltak arra, hogy Alathesus-Saphrac vezette gót-alán foederati csoportot 379 után Iovia, tehát Alsóhetény környékére telepítették le.¹²⁶ Az ásatás meg-

indulásáig azonban az alsóhetényi Iovia azonosítása a püspöki Ioviával kizártnak tűnt. Nem azért, mert Savia provinciában kétségtelenül létezett egy Iovia nevű civitas¹²⁷ a negyedik században — ez csak lehetőséget adott a püspökség másféle lokalizálására — hanem, mert a 4. századi püspökségek kialakulása ismeretében lehetetlen, hogy egy belső erődben (legyen az akár nagybirtok vagy katonai utánpótlási bázis, de semmiképpen sem város) püspökség létezzen. A 4. századi püspökségek a birodalom európai tartományainak népes városaiban alakultak ki; ezek territoriumából szerveződött a püspökségek igazgatási hálózata. Erről azonban egy gazdasági célú — mégoly jelentős — katonai erőd esetében szó sem lehetett.

4. Végül nem kevés a bizonytalanság az aquileiai Amantius felirat R. Egger-féle¹²⁸ értelmezésében. A szerző invenciózus érvelése több ponton olyannyira kérdéses, hogy további bizonyítékok nélkül a sírkő halottjának azonosítása a ioviai püspökkel, és összekapcsolása a gót-alán foederatival nem több, egy lehetőségnél. Olyan következtetés, amely felvethető ugyan, de arra tovább építkezni nem lehet. A felirat értelmezésével kapcsolatos problémák a következők. A sírkő halottjának neve (vocativusban *Amanti*) nominativusban *Amantus*, *Amandus* és *Amantius* is lehet — mint már Egger maga is megállapította. A feliratról ugyan kétségtelen, hogy az elhunyt nem a körzetben élő nép papja, pásztora volt (sem a sacerdos, sem episcopus nem szerepel, ami végül is a verses szöveggel is magyarázható), de a terület hollétére sincsen utalás. R. Egger azonosítása kizárólag azon alapszik, hogy ugyanazzal a névvel ismerünk egy ioviai püspököt. Noha olyan időszokról van szó, amikor fennáll az elvi lehetőség, hogy a keresztények egyházi előjáróik vezetésével Itáliába meneküljenek, vagy az is kézenfekvő, hogy a hívek a korábban meghalt, szeretve tisztelt pásztoruk földi maradványait is magukkal vigyék, ez azonban olyan lehetőség, amely Iovian kívül majdminden Duna-vidéki püspöki székhely esetében szóba jöhetett az 5. század elején. Ezért Amantius azonosságát a ioviai püspökkel további érvekkel kell bizonyítani, márcsak azért is, mert magának a ioviai püspökségnek a létezése filológiai okokból — ha nagyon kritikusak vagyunk — szintén bizonytalan. Ugyanis a 381-es aquileiai zsinat aktáinak aláírásai több kéziratban maradtak fenn, és közülük többen torzult név olvasható.¹²⁹ R. Egger szerint a legrégebb párizsi kéziratban olvasható a Iovia név. R. Eggernek igaza lehet, de a kérdés további vizsgálatot igényel.

¹²¹ Cserményi V.—Tóth E., Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn, Savaria 16 (1982) 283.; Ua., Eine römische Strassenstation und die Strassenstrecke zwischen Salla und Arrabona, Savaria 13—14 (1979—1980) 171.

¹²² Tóth E., Tetrarchia-kori Iovia-Herculia helynévadás Pannoniában? ArchÉrt 109 (1982) 45, 72.

¹²³ Mayer, A., VHAD 16 (1935) 81. stb.

¹²⁴ Tehát a névváltoztatás nem lehet érv Gorsium közigazgatási jelentőségének növekedésének a bizonyítására. Fitz Jenő a kérdéssel foglalkozó tanulmányom (ArchÉrt 109/1982) 45—72 következtetéseit kétségbevonta. (AREgia 21 (1984) 279.) Okfejtése azonban véleményemben nem ingatott meg, és máshol részletesen foglalkozom Gorsium és Herculia kérdésével.

¹²⁵ Nagy T., i. m. (10. j.)

¹²⁶ Nagy T., i. m. (9. j.)

¹²⁷ ItHierosol. 561, 10.

¹²⁸ Egger, R., Historisch-epigraphische Studien in Venezien. JÖAI 22, 1933—34.; Bbl. 309 = Römische Antike und Frühes Christentum, Bd. 1., Klagenfurt 1962, 57.

¹²⁹ Egger R., i. m. 58. Vö.: még: Alföldi A., A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. SzIE I. (Bp. 1938) 165.

Továbbá: R. Egger a sírfeliratban említett két népet (*bini populi*) és a két vezért (*gemini duces*), akiket Amantius 20 éven át térített és gondozott, a 379-es gót-alán foederatival azonosította. Következtetése kétséges, mert a saját hívei és a beköltözöttekről, vagy akár két testvér-vezérről is szó lehet. A sírfelirat elemzése helyett most csak a sorozatos azonosításokban mutatkozó bizonytalanságokra utaltunk. R. Egger következtetései lehetségesek ugyan, talán valószínűek, de ennél semmivel sem többek, amíg további érvek nem támasztják alá.

Ezek voltak tehát azok a nehézségek, amelyek a helynévazonosításokat, a püspökség lokalizálását, a gót-alán foederati letelepedésével kapcsolatos nézeteket bizonytalanná tették.

Az alsóhetényi leletek sokban változást okoztak. Azok az adatok, amelyek között a helyes összefüggést meg kell találnunk, a következők: a 4. sz. 2. harmadánál nem korábbi erőd, a Iovia helység-név, az erőd melletti nagykiterjedésű, 4. századi település, a 295-ben áttelepített karpok temetője és települése, az erőd 2. periódusába befalazott nagyszámú sírkő és császárszobor-töredék, és az erőd temetőjének mauzóleuma, amely alaprajzában, kivitelezésében meghaladja egy csupán katonai erőd vezetőinek és lakosságának a lehetőségeit. Amíg azonban a településeggyüttes 4. sz.-i sorsát illető következtetéseink meglehetősen biztosak (a város, amelynek egyházi és világi vezetői temetkeztek a mauzóleumban; az erőd és a város Iovia neve), a névadás körülményei egyértelműen nem határozhatók meg. A tetrarchia-kornál nem későbbi Iovia névhez hogyan jutott hozzá az erőd? Soproni Sándor felhívta a figyelmemet arra, hogy az erőd építésénél korábbi Iovia helynévadás megoldható az erőd melletti település segítségével. Mivel bebizonyosodott, hogy Alsóhetény körzetében egy tetrarchia-kori karp temető volt, az ő településük neve lehetett a beköltözésükkel egyidős, a tetrarchia-korra jellemző Iovia. Ez a karp település az erőd melletti maradványokkal lehet azonos. Amikor néhány évtizeddel később az erődöt felépítették, az erőd neve természetesen Iovia lett.

E megoldás esetében azonban megmarad a Sopianae-ból északra vezető utak problémája (a rekonstrukció esetén Iovia ismét az ItAnt legnyugatibb útvonalára kerül, és megoldatlan marad az erődbe falazott kőfaragványok kérdése. A sírköveket az i. sz. 1. század legvégétől a Severus-korig faragták. Nagy számuk, márvány anyaguk, egységes stílusjegyeik olyan, gazdaságilag erős közösséget tételeznek fel, amelynek lehetősége volt a drága márvány megvásárolására és kőfaragóműhely fenntartására.¹³⁰ Ez pannoniai viszonylatban csak városi jogú település esetében tételezhető fel. Azt, hogy a kőfaragványok

valóban egy városból származnak, egy-két oltártöredék és a császárszobor-töredék bizonyítja. Mivel nem tételezhetjük fel, hogy a kőfaragványokat építőanyagként messzi vidékről szállították az alsóhetényi erőd átépítéséhez — ha máshonnan nem, a Mecsek északi részéről már fejthettek volna követ — arra kell gondolnunk, hogy a város az erőd körzetében feküdt. A város, amelynek létezésében nem kételkedhetünk, de neve és helye bizonytalan, megoldaná a Dunántúlon a Balaton-tól délre az urbanizáció látszólagos hiányát és a Nyugat-somogyi Municipium Volgum-mal együtt teljessé válna a pannon terület városi hálózata.¹³¹ A város territoriuma Kelet-Somogy és Nyugat-Tolna területét foglalná el, ahol az egyetlen, városi territorium számára szabad terület fekszik.

Kérdéses a város neve és fekvése. Nevének kinyomozásában csupán az ItAnt-re támaszkodhatunk, mert egyrészt más forrásból nem ismerünk olyan településnevet, amely erre a vidékre lenne lokalizálható, másrészt az ItAnt — úgy látszik — a municipium Faustinianum kivételével az összes város említi. Ha ez nem is kétséget kizáró érv, a szűk valeriai területen leírt három észak–dél irányú út sűrű hálózata alapján aligha tételezhető fel, hogy kikerültek volna egy várost. A Sopianae-ból észak felé vezető utak első állomáshelyei: Ponte Mansuetina, Iovia és Ponte Sociorum. A második lépcsőben: Tricciana, Fortiana, Valle Cariniana. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert a hat állomásból, amelyek a Balaton és a Mecsek közti területet lefedik, csak Triccianat és Ioviat vehetjük figyelembe. A Ponte Mansuetina, a Ponte Sociorum, a Valle Cariniana nevek átkelőhelyekre és természetes vagy mesterséges felszíni alakzatra, a Fortiana pedig valamilyen erődítésre utal: városnévre a pannoniai helynévadás ismeretében nem gondolhatunk. Tricciana azonban a mérőföldadatok alapján már amúgy is távol esik Alsóheténytől. Ezért városi településnek egyedül Iovia látszik alkalmasnak. Mivel nem szükségszerű, hogy egy pannoniai Iovia vagy Herculia helységnév tetrarchiakori névadás legyen, a név önmagában keltezési kritériumként nem lehet premissza egy következtetésben, de nem is zárható ki. Tehát lehetséges, hogy a sírkövekhez tartozó város neve eredetileg más volt, és a tetrarchia idején — esetleg a karp betelepítést követően változtatták a nevét Ioviára. Ez esetben a város az erőd közvetlen közelében kereshető. Tehát a principatus-kori város azonos lehet az erőd melletti településsel. Ez a következtetés akkor lehet igaz, ha az ásás alkalmával az erőd a tetrarchiánál korábbi város maradványait is megtaláljuk. Ha azonban ilyen maradvány nem kerül elő, akkor — függetlenül a Iovia névadás korától — a várost máshol kell keresnünk. Erre a földrajzi viszonyok ismeretében kétségtelenül leginkább a Kapostól északra elterülő vidék,

¹³⁰ A pannoniai urbanizációról a Balatontól délre: Tóth E., Zur Urbanisierung von Pannonien I. Municipium Volgum. FA 37 (1986); és II. Iovia. FA 38, 1987.

¹³¹ A faragványokról Nagy Mihály Másodlagosan felhasznált római kőfaragványok az alsóhetényi erődből. ArchÉrt-ben fog megjelenni.

Dombóvár északi része lenne a legalkalmasabb, ahová az ItAnt mérőföldadatai is a leginkább vonatkozathatók. Ott azonban nem figyelhető meg nagyobb római település, sem terepbejárásainkon nem akadunk nyomára. A körzetben egyetlen jelentős római település van. Szakcstól délre, Felsőleperden, ahol két patak völgy közti földhátan kiterjedt római épületmaradványok találhatók. A terület légvonalban 8 km-re fekszik az alsóhetényi erődötől. Amíg azonban ásátás nem volt a területen, sem a település jellegét, sem a korát nem ismerjük.

A fentiekben nem bizonyosságot kerestünk, hanem a lehetőségeket latolgattuk. Ezek alapján meg kell vizsgálni, hogy a két lehetőség hogyan illeszkedik a Sopianae-től észak felé vezető úthálózatba. Abból az ismertetett meg gondolásból indulunk ki, hogy a nyugati végcélhoz, tehát Arrabonába vezető út nyugatabbra futott, mint a Brigetióba vezető út. A távolságadatok ismeretében kétségtelen, hogy az utak a lehető legrövidebb vonalon vezettek céljuk felé, továbbá elkerülték a nagyfokú emelkedőket és lejtőket. Mivel az Arrabonába vezető út áthaladt Ságváron (mert aligha tételezhető fel, hogy a fontos belső erődöt ne az egyik főközlekedési és katonai út mellé építsék fel), és ez az útvonal csakis a legnyugatibb út lehetett (nyugatabbra a Balaton miatt É—D-i irányú út már nem vezethetett), figyelembe véve a felszíni útmaradványokat, a Sopianae-ből Arrabonába és Brigetióba vezető utaknak a következő sávban kellett futniuk. Mindkét út, egységesen egy, a későbbiekben meghatározott helyen haladt át a Mecsekben, úgy, hogy a szintviszonyoknak megfelelően a legrövidebb távolsággal elérjék az észak felé vezető Baranya-csatorna széles völgyét, és abban haladva megközelítették a Kapost. Ott — tekintettel a közlekedés biztonságára és a Kaposon való átkelés nehézségeire, a hajdanában vizes, mocsaras, széles árterületre (analógiaként lásd a Borostyánkő-út kettős Rába-átkelőjét) — Dombóvár körzetében kettéágazott, amiben az utak kettős célpontja is közrejátszott. Az út egyik szakasza keletebbre, nagyjából a dombóvári vasútállomás körzetében haladt át a Kaposon, a másik nyugatabbra, a völgy mellett emelkedő dombokat megkerülve Kapos-pula vonalában érte el a folyót. A kettéágazás után az Arrabonába vezető út nyugatabbra, a Brigetióba vezető út keletebbre folytatta útját. A nyugati út első állomása a *Pons Mansuetiana* Pécs-től XXV MP = 36,95 km-re fekszik. Ez a Kapos-átkelőhely neve volt: az ItAnt távolsága megfelel a ténylegesnek. Az út valahol az egykori Somogy-Tolna megyék határán vezetett északra Nosztány, Szakcs, Koppányszántó, Értény, Okrád, Tengőd, Bábonymegyer irányába. Az utóbbi falunál az észak felé tartó út maradványait Radnóti Aladár megfigyelte.¹³² Innen az út Nyimbe, majd Ságvárra vezetett. Ságvár déli részén Radnóti Aladár

egy térképvázlata nyomán megfigyeltem egy kb. 80 m hosszú úttöltést, amely DNy—ÉK irányú, és pontosan a ságvári erőd felé¹³³ vezet. Ez a szakasz fontos, mert a nyími patak völgyében található, és a domborzati viszonyok miatt Bábonymegyerig már nem térhetett el. Az út Ságvártól ÉK-felé megkerülve a Balatont vezetett Arrabonába. A Pons Mansuetianat követő útállomás Tricciána, XXX MP = 44,34 km, valahol Ságvár közelében feküdt (23. kép).

A brigetioi út Dombóváron áthaladva a Kaposon egyenesen haladt a kondai árok keleti oldalán, Tüskepusztán keresztül Felsőleperd felé, talán a mai műúttól egy-kétszáz méterrel nyugatabbra. A Sopianae—Iovia távolság XXXII MP = 47,29 km: a hely Felsőleperd körzetébe esik.¹³⁴ Véletlen-e, hogy ott egy régóta ismert, nagy római lelőhely fekszik? A felszínen az épületmaradványok két patak völgy közti földhátan mintegy 500×600 méteres területet foglalnak el. A hely légvonalban alig van többre 8 km-nél az alsóhetényi erődötől, É—ÉK felé. A munkahipotézis egyik lehetőségeként Iovia városát ezzel a lelőhellyel azonosítom. A brigetioi út következő állomása Herculia, Tác—Fővénypusztá szűkebb körzetében kereshető. Az út Felsőleperd körzetből ezért ÉK felé kellett hogy forduljon. Valószínűleg a Turi-patak völgyében érte el a Koppány vizét, majd onnan vagy Gonozd, Fornád és Kecsepusztán át jutott el Ozorára, átkelt a Sión, majd Agárdpuszta, Dég, Kálóz felé vitt. Nem haladt át a Sárvízen, hanem észak felé fordult, és Nagyláng, Csósz, Tác vonalon jutott Szabadbattyán körzetébe (23 A. kép).

A felsorolt nyomvonal munkahipotézis, de valós alapokon, megfigyeléseken alapszik. Az útvonal legdélibb, minket különösképpen érintő, a Kaposig terjedő szakasza az, amelynek, ha pontos nyomvonalát nem is ismerjük még, a terepviszonyok miatt az egyedül lehetséges vonalvezetés. Hangsúlyoznom kell, hogy a Dunántúl római útjainak a kutatását mintegy 15 éve rendszeresen végzem, és e munka során szerzett gyakorlat és megfigyelések lényegesen elősegítették a nyomvonal kijelölését. Ezenkívül természetesen a nyomvonal jó részét, különösen Ságvár, Dombóvár széles körzetében bejártam és figyelembe vettem az átkelési lehetőségeket, valamint a vonalvezetésre alkalmas völgyeket. Ez az elvi rekonstrukció tehát nem íróasztalnál született.

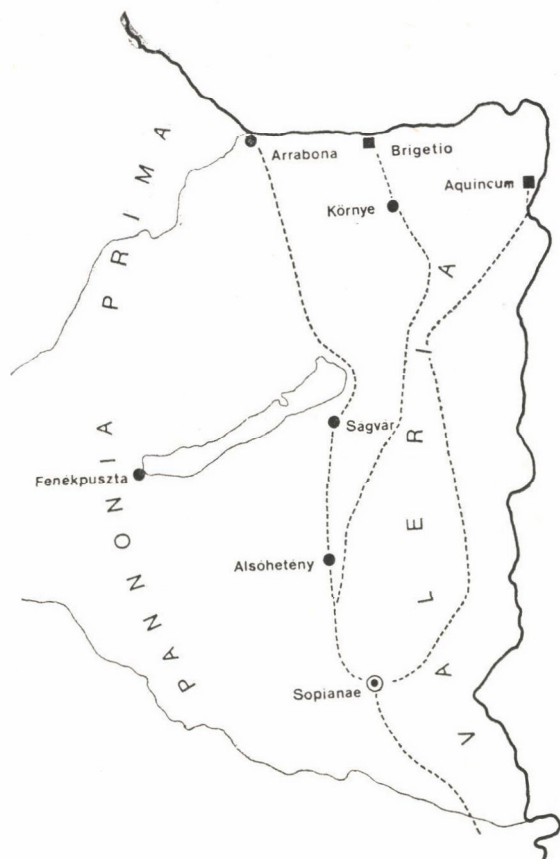
A rekonstruált útvonalon Iovia állomáshelye valóban a középső, Brigetióba vezető úton feküdt. Ez azonban a korai város, amely a 4. század folyamán a legnyugatibb, Arrabonába vezető út és az erőd mellé települt át.

A másik lehetőség esetében a principátuskori Iovia város az erőd melletti településsel lenne azonos. Elfogadhatóvá tudjuk-e tenni valamilyen

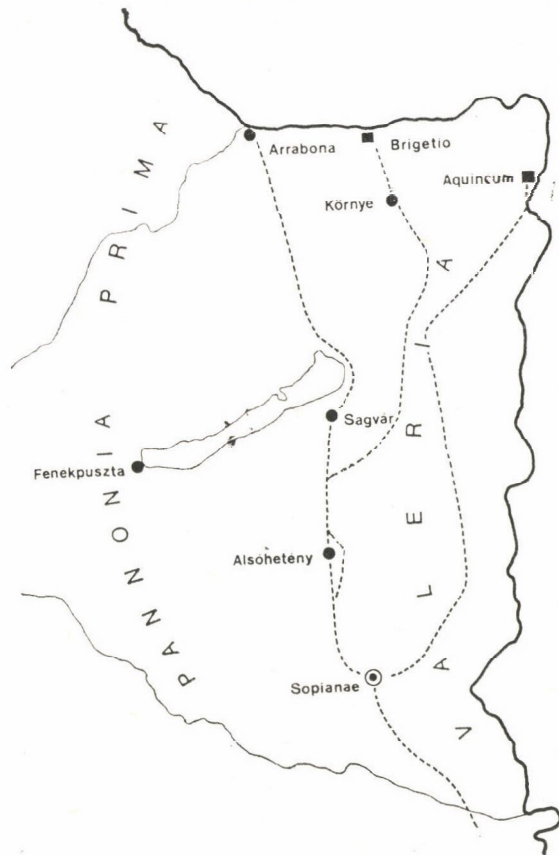
¹³² Radnóti A., Sopianae-ből kiinduló római utak. Pécs város Majorossy Imre Múzeumának Ért. 1939—1940, 27—39.

¹³³ Az útvonalat Ságvártól délre bejártuk. Ioviat a leperdi lelőhellyel azonosította Graf, A., Übersicht der antiker Geographie von Pannonien, Diss Pann I : 5. 120.

¹³⁴ A lelőhelyet többször bejártam.

A

B

23. kép. A Sopianae-ből észak felé vezető utak alternatív rekonstrukciója
Abb. 23. Alternative Rekonstruktion der aus Sopianae nach N führenden Wege

útrekonstrukcióval ezt a változatot? Úgy vélem, van rá lehetőség. A Sopianae-től a Baranya-csatorna völgyében észak felé haladó út ebben az esetben is a korábban leírt vonalon haladt a Kapos mocsaras völgyéig, és a folyótól délre ágazott két-felé. Ez azonban nem tényleges szétválás volt, hanem csak az átkelés biztonsága és a két híd tette szükségessé. Az egymás közelében, párhuzamosan futó két út a Kaptól északabbra 10–15 km-rel egyesülve vezetett észak felé. A szigetszerű kis elágazással értelmezhető, hogy az ItAnt az elágazás nyugati vonalát írta le a Brigetio-ba vezető útként. Az Arrabonaba vezető út a „Ponte Mansuetina” állomással ekkor az elágazás utáni keleti vonalra esik. Az út az egyesülés után az első változatban leírt vonalon halad tovább észak felé, talán a Koppány körzetéig, ahol véglegesen ketté ágazott. A nyugati ág az ismertetett nyomon haladt Bábonymegyer és Ságvár felé Arrabonaba; az elágazást követően a keleti ágon feküdt Fortiana, ahonnan az út Tác körzetébe, majd Brigetio-ba vezetett (23. B. kép).

A második lehetőséget további megfigyelések támogatják. Az eddig ismert, ugyan szórványos

adatok szerint Dombóvár keleti határában kerülnek elő római leletek, míg a település nyugati részén, ahol a másik, észak felé vezető út futott, ilyesmit nem ismerünk. Ez megfelel az ItAnt leírásának és a második rekonstrukciónak, ami szerint at Arrabonaba vezető út Ponte Mansuetina állomása Dombóvár keleti határába esik: a település a híd körzetében alakult ki.

Joggal kérdezhető azonban: az ItAnt miért mégis a legnyugatibb vonalat adja meg (egy szakaszon) a középső, Brigetio-ba vezető útként, miért nem a keleti ágat? Úgy gondolom, hogy a rekonstruált szigetszerű elágazás, az egymás közelében, 4–5 km távolságban futó utak erre kellő magyarázatot adnak. Az ItAnt a végleges elágazásig egységesnek tekintette az útvonalat. Érvelni lehet azonban amellet, hogy az útikönyv miért a brigetioi úton írta le Ioviat. Ez talán a két város korábbi kapcsolataival indokolható. Ennek tartalmát ugyan ma még nem ismerjük, a város temetőjének sírfelirattöredékein azonban több olyan katona és veterán tűnik fel, akik a legio I Adiutrixben szolgáltak. Egy kis töredéken pedig Brigetio municipi-umának a neve is olvasható. Ezek, a talán közvet-

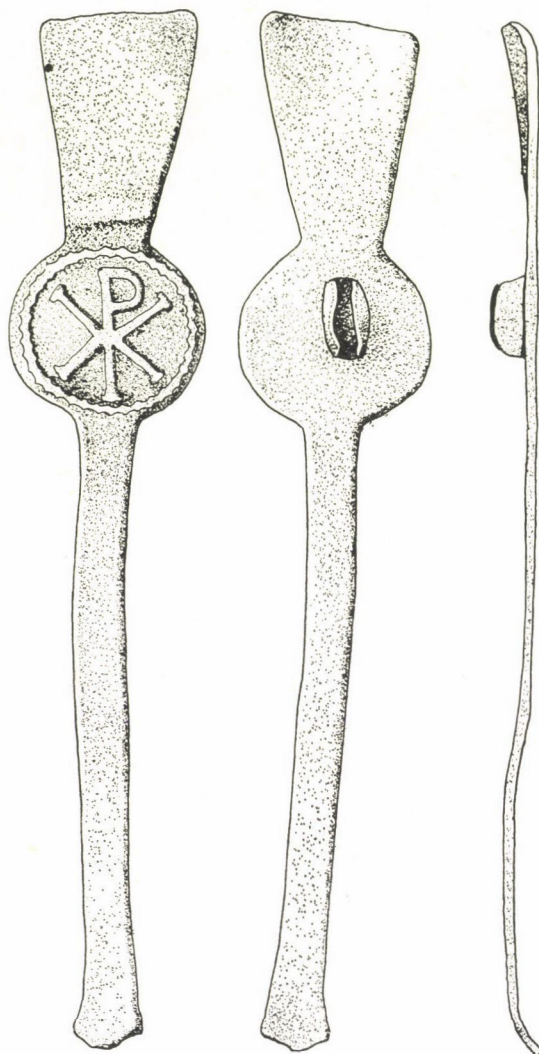
24. kép. Az alsóhetényi liturgikus felhasználású ruhakapcsoló tű
Abb. 24. Zur Liturgie gebrauchte Gewandnadel aus Alsóhetény

lenebb kapcsolatra utaló adatok indokolják, hogy az ItAnt a két város közti közvetlen összeköttetést adta meg.

Az alternatív megoldások között az erőd melletti és a felsőleperdi római települések ásatása adhat választ.

Iovia város létezése az erőd tövében megteremtette a püspökség lehetőségét is, mert megllett az a városi közösség, amelynek nagyobb egyházköz-

sége, püspöksége lehetett. Csak ezután kereshtünk olyan érveket, amelyek a valeriai Ioviaban püspökséget bizonyítanak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a saviai Iovia ne lett volna püspökség a 4. században, sem azt, hogy a 381-es zsinati végzéseket aláíró Amantius nem a saviai, hanem a valeriai Iovia püspöke volt.

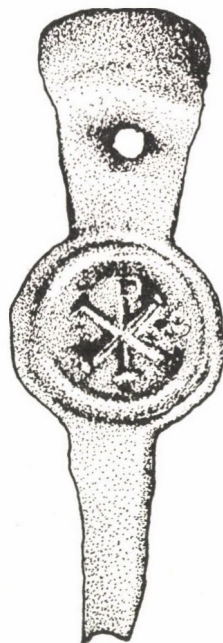
25. kép. Az alsóhetényi ruhakapcsoló tű nézetei
Abb. 25. Ansichten der Gewandnadel aus Alsóhetény

Az alsóhetényi Iovia egyházközösségének és püspökségének bizonyításához súlyos érv a mauzóleum és temetkezései. A különleges alaprajz, az abban feltárt és a kápolnán kívüli temetkezésektől eltérő, szigorú keresztény rítusú sírok arra mutatnak, hogy a mauzóleumban más, magasabb társadalmi állásúakat, megkülönböztetett figyelemmel temettek el. Továbbá az építészeti típus a császári famíliák mauzóleumaira emlékeztet, és az

itáliai központok jelentős építkezéseivel áll szoros kapcsolatban. Ezért az építészeti szimbolika és jelentéshordozó szerep ismeretében az alsóhetényi mauzóleumban eltemetettekben — legalábbis részben — magasállású egyházi személyeket — püspököket is láthatunk.

A püspökséget bizonyító tárgy az ásatáson eddig nem került elő. Mégis van egy olyan lelet, amely vétel útján jutott Alsóhetényről a Nemzeti Múzeum tulajdonába,¹³⁵ és amelynek ritka alakja, szinte unikális volta különleges felhasználást sejtet. Ez egy cm magas aranyozott bronzlemez, amelynek felső része a vége alatt kikerekedik, majd a lemez ismét keskenyebben folytatódik (24—25. kép). Az alakja hátrafelé hajlított, de a további rész letört. A hátoldalon olyan forrasztási nyom van, amely kétségtelenné teszi a felhasználás módját: a lemez hátára tűt erősítettek, amelynek hegyes vége alul a lemez visszahajló (letört) végébe volt illeszthető. A tárgy tehát fibula. Egyetlen, de annál sokatmondóbb díszítése, a kerek, gyöngyözött keretű részben a domborított Krisztus-monogram. A fibula kétségtelenül keresztény tárgy. Hasonló darabot publikációból nem ismerek. Hála azonban Alföldi Andrásnak és tanítványainak, az ELTE Régészeti Tanszékének negatívtárában, melyet az egyetem hallgatói az 1930-as években készítettek, találtam egy ezzel egyező, ámde csonkább darabot, amelyet a lemeztasak felirata szerint a zágrábi múzeum őriz. Az őrzési hely biztos, mert a negatívon olyan ólomtárgyak vannak, amelyeket A. Bauer publikált és amelyek a Zágrábi múzeum tulajdonában vannak. Ezért a tárgy lelőhelye Dél-Pannonia lehet. Sajnos a darab nem lelhető fel¹³⁶ (26. kép).

A tárgy kétségtelenül ruhakapcsoló tű. Ámde formája nem hasonlít a 4. században általánosan használt hagymafejes és más fibulákra sem, sőt teljesen eltér azoktól. Ezért megkockáztatható, hogy a tű nem mindennapi öltözetet tűzött össze, mert az az ismert fibulákkal, akár Krisztus-monogrammal díszítve megoldható lett volna, hanem valami mást. Ez a hangsúlyozott Krisztus-monogram és az aranyozás miatt minden bizonnyal liturgikus öltözet lehetett. Mivel a lemez vékony, súlyosabb ruhát, nagyobb ruhacsomót összefogni nem tudott, inkább jelvény lehetett, mint használati tárgy. Jellegzetessége a hossza: mintegy 10 cm szélességű anyagot tudott be- vagy átfogni. Mindent összevetve, és unikális voltát is figyelembe véve, nem tartjuk lehetetlennek, hogy a tű nem egyszerű papi viselethez, hanem a püspöki jelvénytű ruhadarabhoz, a palliumhoz tartozott, amely a 4. században már létezett.¹³⁷

26. kép. Délnyugatpannonia: liturgikus felhasználású ruhakapcsoló tű

Abb. 26. Südwestpannonien: zur Liturgie gebrauchte Gewandnadel

Reálisnak látszik, hogy Iovia a 4—5. században püspöki székhely volt. Ez mégis, csak akkor válik bizonyossággá, ha a településen (vagy az erődben) megtaláljuk mindazokat a liturgikus épületeket, amelyek nélkül püspökség nem létezhetett. Tehát megtaláljuk a miseáldozat bemutatására alkalmas közösségi basilicát, az ahhoz tartozó keresztelőkápolnát, a consignatoriumot: tehát az episcopalis centrumot.

Végül Amantius püspök személyével és az Aquileia-környéki sírfelirattal kell foglalkoznunk. Megindokoltuk, hogy R. Egger értelmezését miért csak egy lehetőségnek tartjuk. Hozott-e azonban az alsóhetényi feltárás e tekintetben újabb érvet? Úgy lájk, hogy hozott, mégpedig mind Amantius személye, mind pedig a térített népeket illetően. Mivel az aquileiai sírkő halottja kétségtelenül nem azon a környéken, hanem máshol végzett egyházi feladatokat, ez a pannoniai egyház itáliai kapcsolatait; az 5. századi délre meneküléseket ismerve, valóban az illyr területre illik rá a leginkább. Az alsóhetényi sír épület talán legkésőbbi temetkezése üres: a 42. sz. sírból a menekülő egyházi közösség magával vitte délre vagy Itáliába az elhunyt maradványait. Ez ugyan fontos, de nem döntő érv az aquileiai Amantius-sírkő és az alsóhetényi üres sír összekapcsolásához. Felettébb valószínű, hogy Pannonia Prima vagy Valeria más egyházi központjaiban is lehetne hasonló megfigyeléseket tenni, mint az Quirinus püspök savariai ereklyéinek translatioja mutatja a San Sebastiano melletti Platoniba.

¹³⁵ MNM Régészeti Osztály.

¹³⁶ A. Bauer, Rimska olovna plastika, VHAD 17 (1936) 1. — Az ólomvotívok lelőhelye Siscia.

¹³⁷ A püspöki jelvények kialakulásához: Klauser, Th., Der Ursprung der bischöflichen Insignien und Ehrenrechte. (Krefeld 1949) 19.

Ha az aquileai Amantius-sírkő valóban a ioviai püspöké, és székhelye Alsóheténygel azonosítható, akkor lehetőség nyílik a *bini populi* értelmezésére. A település környékén — mint bizonyítható — carp néptöredék élt, a bini populi egyike ők is lehettek. Ez nem zárja ki Alatheus-Saphrac népének odatelepítését. Lehetséges, hogy a hadriana-polisi csata után leszakadt néptöredékeket — no-

ha etnikailag nem voltak egységesek, a térítő püspök verses sírfelirata egységesen említette. A feltevést további adatoknak kell bizonyítani. Ha ez igaz, akkor a sors játéka, hogy a gótok elől egykor a birodalomba menekülő carpokat mégiscsak utolérték régi ellenfeleik, ámbar Iovia környékén Amantius püspök hatására talán már keresztényi szeretettel fordultak egymás felé.

Tóth Endre

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DER FESTUNG UND DES GRÄBERFELDES VON ALSÓHETÉNY 1981–1986 — ERGEBNISSE UND UMSTRITTENE FRAGEN

Auszug

Die vier spätrömischen befestigten Siedlungen im nördlich von der Drau gelegenen Teil Pannoniens sind fast seit 100 Jahren bekannt. Drei von ihnen liegen in Valeria, eine befindet sich hingegen in Pannonia Prima am westlichen Ende des Balaton (Abb. 23). Die größte von diesen ist die Festung von Alsóhetény (500 × 450–470 m). Ihre Erforschung wurde von Sándor Soproni 1969 begonnen, sodann von mir seit 1981 fortgesetzt.

Die Festungsmauern umfassen ein Gebiet, das durch in NS und OW Richtung sanft absteigende Täler gegliedert ist (Abb. 1–3). Durch die Festung fließt von Norden nach Süden ein Bach, durch dessen Anstauung Wasser von großer Menge gewonnen werden konnte. Die Festung hatte — wie auch die übrigen drei in Valeria — zwei große Bauperioden. Die Festung von Fenékpusztá wurde aber erst in der zweiten Bauperiode erbaut. Die Mauerstärke der Wehrbauten betrug in der ersten Periode 150 cm; an den Ecken standen fächerförmige Türme, den Seiten schloßen sich dicht angebracht kleine, hufeisenförmige Türme an. An der N-, S- und O-Seite der Festung von Alsóhetény öffneten sich Tore in der Mitte, die von außen durch hufeisenförmige Türme umfaßt waren (Abb. 4). Der innere Torbau oder Zwinger der ersten Periode — wenn ein solcher überhaupt vorhanden war — ist uns nicht bekannt. Die erste Periode der Festung, also ihre Entstehungszeit datiere ich auf das zweite Drittel des 4. Jhs. Zur Datierung lieferten die Ausgrabungen in Alsóhetény keine unmittelbaren Beweise; meine Ausgrabung in Ságvár und die Münzumlaufuntersuchungen des früher erschlossenen Gräberfeldes weisen aber eindeutig auf die Regierungszeit des Constantius II. hin.

In der zweiten Periode wurden die Wehrbauten befestigt. Die Festungsmauern hat man im Bereich der Tore und Türme bis zum Fundament abgerissen und in einer Breite von 280 cm neugebaut. An der Stelle der Türme entstanden Rundtürme mit einem äußeren Durchmesser von 13 m und einer Mauerstärke von 2 m. An der Innenseite der Tore wurde ein Propugnaculum errichtet (Abb. 6). Bei dem Umbau wurden in die Wehrbauten und in die zu dieser Zeit errichteten inneren Gebäude in großer Zahl zerstückelte, behauene Steine eingemauert. Zum Umbau ist es — laut S. Soproni — unter der Herrschaft von Constantius II. um 355–360, meines Erachtens nach dem sarmatisch-quadischen Krieg des Jahres 374 gekommen. Zur Datierung muß ich mich auch in diesem Fall auf die aus Ságvár eingeholten Ergebnisse berufen. Da die inneren Festungen einen einheitlichen Typ vertreten, müssen wir uns an die einheitliche Datierung ihres Baues und Umbaues notwendigerweise so lange halten, bis diese nicht durch neue, eindeutige Argumente widerlegt wird.

In der Festung erschlossen wir bisher vier große und mehrere kleinere Gebäude (Abb. 3). Neben dem nördlichen Festungstor liegt ein 21 m breites und 64,5 m langes, mit zwei Pfeilerreihen in drei Schiffe geteiltes Depot (Abb. 3, VI, Abb. 8), das in der zweiten Periode gebaut wurde. Südlich davon waren Wirtschaftsgebäude, Bäckereien (Abb. 3, 2–3. Jh.). Nordwestlich vom östlichen Festung-

stor stand ein zweigeteiltes, 24 m breites und 45 m langes Kasernengebäude mit äußerem Strebepfeiler (Abb. 9a). In der Mitte der Festung, auf einem kleinen Hügel wurde das Bad errichtet (Abb. 9b).

In der Festung kamen bisher ältere römische Siedlungsspuren als das 4. Jh. nicht zum Vorschein. Nur neben der westlichen Festungsmauer und unter ihr fand S. Soproni Abfallgruben, die aber gleichfalls aus dem 4. Jh. stammen. Im Laufe einer Geländebegehung stellen wir fest, daß in Alsóhetény im Gegensatz zu den übrigen Innenfestungen die Äcker außerhalb der Mauern eine sich nach SW und S ausdehnende, große Siedlung bergen, auf deren Steinhäuser Baureste hinweisen.

Die früheren Feststellungen über die Funktion der „innenpannonischen befestigten Siedlungen“ gründen auf dem zweifellosen Vorhandensein der vier Festungen und dem bebauten Charakter der von Fenékpusztá (Dezső Simonyi, Mária Biró, András Mócsy). Diese Meinungen entstanden noch zur Zeit bevor es zur Freilegung von Alsóhetény und Ságvár oder ihrer Publikation gekommen wäre. Dies trug in hohem Maße dazu bei, daß wir die Funktion der Bauten von den früheren Vermutungen wesentlich abweichend bestimmen. Die früheren Meinungen lenkten die Aufmerksamkeit auf das Großgrundbesitzsystem, auf die kaiserlichen Großgrundbesitzzentren. Da man aber einerseits im Gebiet der Provinz Valeria keine kaiserlichen Privatbesitze beweisen kann, andererseits das gleiche geographische Milieu (Wassernähe), die einheitliche Bebauung und die einheitlichen Wehrbauten, der auf ein militärisches Lager schließbare Grundplan, der einheitliche Umbau, derselbe Charakter der Bebauung sowie die Identifizierbarkeit der inneren Festungen mit den unbekannten Lagern der Notitia Dignitatum (S. Soproni) in die Augen fallen, ist ihre militärische Verwaltung unbestreitbar. Gleichzeitig weisen aber der aufgelockerte Einbau, die Depots und Wirtschaftsgebäude auf die wirtschaftliche Funktion der Festungen hin. Meiner Meinung nach wurden im zweiten Drittel des 4. Jhs die der Zerstörung, dem Raub, der Brandstiftung am meisten ausgesetzten Versorgungsanlagen des Militärs aus den gefährdeten Distrikten in das Innere der Provinz zurückgezogen und dort zentralisiert zu Nachschub- und Versorgungsbasen ausgebildet. Mit der in den inneren Festungen ausgeübten Kontrolle der Erfassung der Produkte, ihrer Lagerung und Aufarbeitung wurden die als Garnison dort stationierenden Kohorten aufbetragt. Angesichts der verhältnismäßig großen inneren Fläche der Festungen, dürften sie im gegebenen Fall auch als Basen der *comitatenses*-Truppen gedient haben.

Unsere bisherigen Kenntnissen nach wurden in Valeria im zweiten Drittel des 4. Jhs drei innere Festungen errichtet: im Norden in Környe (ND: *Vincentia*), beim östlichen Ende des Balaton in Ságvár (ND: *Quadriburgium*) und südlicher in Alsóhetény (ND: *Iovia*). Diese Festungen lagen vom Limes an, vom Norden nach Süden ungefähr in gleicher Entfernung und an einer Linie. Zwischen Környe und Ságvár blieb aber ein größerer, leerer Fleck. Dies wäre aber in sich noch kein genügender

Grund dafür, um zwischen ihnen auch noch eine weitere innere Festung zu suchen. In der letzteren Jahren ist aber die Festungsmauer der südlich von Székesfehérvár gelegenen, seit je her geforschten römischen Siedlung von TÁC—Fővenypuszta zum Vorschein gekommen, die mit eck- und hufeisenförmigen Seitentürmen erbaut wurde und ein trapezförmiges Gebiet umfaßt. Die römische Siedlung von TÁC während der Prinzipatszeit ist zur Mitte des 3. Jhs zugrunde gegangen und ihr Neubau wurde erst Jahrzehnte später begonnen. Die Meinung von J. Fitz, wonach diese Siedlung das Zentrum der Zivilverwaltung der Provinz Valeria gewesen wäre, wurde von den Forschern nicht akzeptiert. Der Charakter der Siedlung des 4. Jhs blieb auch für mich unsicher. Jetzt aber, nach dem Auffinden der mit den inneren Festungen übereinstimmenden Wehrbauten wurde die Untersuchung eines eventuellen Zusammenhanges berechtigt. Die Lage der Siedlung von TÁC in der Festungskette innerhalb Valeria, die gleiche geographische Lage (die für die inneren Festungen charakteristische Wassernähe), dieselben Wehrbauten und der aufgelockerte Einbau machen uns darauf aufmerksam, daß die Siedlung im 4. Jh. mit dem Zweck neugebaut wurde, um das Glied der inneren Festungskette zu werden. Dieses Objekt zählt aber die ND wahrscheinlich nicht auf. Dies läßt sich vielleicht damit erklären, daß die Festung von TÁC später aus der militärischen Kontrolle herausgenommen wurde. Hiermit ließe sich auch begründen, weshalb man die zweite Periode mit dem Rundturm nicht ausgebaut hat: deshalb wird sie durch die später zusammengestellte Liste der ND über Valeria nicht mehr aufgezählt. Die Entscheidung dieser Fragen kann also zur Datierung der pannonischen Liste der ND ein wichtiges Argument sein. Vielleicht dürften wir auch in der Tatsache einen Zusammenhang erblicken, daß — obwohl in Valeria eine Festung auch aus der inneren Festungsreihe ausgeblieben ist — in Pannonia Prima zu dieser Zeit am westlichen Ende des Balaton, in Fehérvárpuszta eine neue Festung errichtet wurde.

Die aus dem neben dem Tor der Festung gewesenen Depot ausgebrochenen, mehrere hundert behauenen Steine waren größtenteils aus Marmor, in geringerer Menge aus Kalkstein. Die Steinmetzarbeiten von guter Qualität, die fast ausschließlich Fragmente von Grabstelen sind, entstanden vom Ende des 1. Jhs bis zu den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs. Sie schließen sich den südost- und westpannonischen Steinbearbeitungen gut an. Aus dem östlichen Torbau legten wir das Fragment einer Kaiserstatue von anderthalb Lebensgröße frei (Abb. 22). Die Grabsteine zeigen einen einheitlichen Stil; auf Grund ihres Materials und ihrer Chronologie gehörten sie zu ein und demselben Gräberfeld. Auch ihre sekundäre Verwendung war nur in diesem Fall wirtschaftlich. Diese Siedlung mußte auf Grund der großen Zahl der Grabsteine und der Kaiserstatue allerdings von städtischem Rang gewesen sein: im Inneren der Provinz Pannonien hätte eine kleine Gemeinschaft nicht die wirtschaftliche Kraft aufbringen können, eine solche Steinmetzwerkstätte in Betrieb zu halten. Zur Lokalisierung ermöglichen unsere bisherigen Kenntnisse nur eine alternative Lösung.

Das Gräberfeld aus dem 4. Jh. liegt von der Festung südöstlich, etwa 500 m entfernt. An der Oberfläche deuten fünf kleinere Hügel mit Bauschutt Mausoleen an. Von diesen Hügeln legten wir den größten frei (Abb. 14—15). Die Bestattungen außerhalb des Gebäudes entsprechen dem im 4. Jh. allgemeinen pannonischen Ritus: es waren von Satteldach abgedeckte Ziegelgräber mit NW-SO Orientierung. Das eine Grab wurde innen auf weißem Mörtel mit rot gefärbtem Geländer- und Lebensbaummuster ausgemalt (Abb. 12). In diesem Teil des Gräberfeldes erschlossen wir 12 Brandgräber. Diese sind zweifelsohne spätantike Bestattungen, da das eine Grab in die Grube eines Ziegelgrabes eingegraben wurde und aus

Grab H. 11 tetrarchiezeitliche Münzen zum Vorschein gekommen sind. Da die Gräber nicht zerstreut sind, sondern ziemlich dicht angelegt wurden, ein Gräberfeld bilden und sich im 4. Jh. die provinzielle Bevölkerung in Pannonien in Erdgräbern bestatten ließ, müssen wir in der Population der Brandgräber Ansiedler suchen. Solche angesiedelte ethnische Gruppe, die im 4. Jh. in Valeria wohnte, gibt es nur eine: die im Jahre 295 von Galerius aufgenommenen, von den Goten in das Römerreich geflüchteten Karpen, die aus der östlichen Nachbarschaft der einstigen und geräumten Provinz Dazien trotzdem, daß sie Barbaren waren, ins Römerreich ziehen wollten.

Das Mausoleum ist 23 m lang und besteht aus zwei Teilen. Der Zugang öffnet sich an der NW Seite auf einen mit zwei Apsiden erweiterten viereckigen Platz. Der SO Teil ist ein sechseckiger, zentral gelegener Raum, an dessen Seiten sich Apsiden und viereckige Räume anschließen. Vor dem Gebäude war vielleicht ein Peristylhof (Abb. 15).

Der Fußboden des NW Raumes war aus Terrazzo, das nach den ersten Bestattungen gelegt, sodann bei den späteren Bestattungen aufgebrochen wurde (Abb. 17). Die Mauern waren bunt bemalt, da aber das Gebäude sehr verwittert war, wurden die Wandgemäldefragmente in kleine Stücke auseinandergepflügt. Es konnte jedoch festgestellt werden, daß sie auf blauem Grund von gelben Blumen oder Sternen verziert waren.

Im sechseckigen Raum war in der nördlichen Apside eine mit dem Gebäude gleichaltrige, ausgeraubte Bestattung. Im NW Raum erschlossen wir zwischen zwei Apsiden in einer Reihe acht Gräber. Diese waren zum Teil Ziegelgräber, sodann folgten zwei mit Eckakroterien verzierte Sarkophage aus Kalkstein (Abb. 18). Hiernach wurde aus Ziegeln ein Zwillinggrab gebaut und mit rotem Terrazzo sorgfältig bemörtelt. Daneben war die eine Deckplatte eines aus Steinplatten zusammengestellten Sarges, eine sekundär verwendete, mit Kassettenförmig nachahmende Steinplatte. In der westlichen Apside lag ein großes Ziegelgrab, dessen Innere — meinen Kenntnissen nach im Mitteldonauraum ohnegleichen — mit vier großen geschliffenen Granitplatten verkleidet wurde: auch der Grund war mit Granit- und Marmorplatten ausgelegt.

In der Gräbern des Mausoleums waren weder Beigaben, noch Trachtzubehör. In einem jeden Grab blieben aber mehr oder weniger Textilienreste erhalten, mit deren Hilfe festgestellt werden konnte, daß die Leichen zuerst in Hülle gewickelt und dann mit einem festeren Band zusammengebunden wurden. Aus dem Grab der westlichen Apside sind auch Seidenreste und ein Goldfaden zum Vorschein gekommen. Goldfaden wurde auch im Vorraum des Gebäudes in einem Grab gefunden. Die Erzeugungstechnik des Goldfadens aus Grab 33 konnte festgestellt werden. Auf den chinesischen Seidengrundfaden wurde das außerordentlich dünne, lange Goldblech aufgewickelt. Die Dicke des Goldfadens beträgt auch so nur insgesamt 0,2 mm.

Das einen eigenartigen Grundriß zeigende Mausoleum und seine reichen Bestattungen wären neben einer bloß militärischen Zwecken dienenden, den Nachschub sichernden Anlage ungewöhnlich, läßt sich aber einer neben der Festung gestandenen Stadt gut anschließen. In die Grabkapelle ließen sich die städtischen und weltlichen führenden Persönlichkeiten, die Vornehmen, eventuell sogar Bischöfe begraben. Auf das letztere kann eine einzigartige, aus vergoldetem Bronzeblech gefertigte, mit Christusmonogramm verzierte Fibel hinweisen, die zur Liturgie gebraucht worden sein dürfte (Abb. 24—25).

Auf Grund der Ausgrabung verstärkten sich die Argumente, die das Bistum von Iovia in Pannonien des 4. Jhs in die Gegend der Festung von Alsóhetény lokalisieren.

E. Tóth

A KÖZÉPKORI BUDA SZENT ISTVÁN KÜLVÁROSA A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A budai Vízivárosban 1973-ban lebontottak három lakóépületet a Fő utca 14, 16 és 18-as számú telkekről. Helyükre modern irodaház épült, amely előtt ma egy kisméretű, konzervált romépület vonja magára a figyelmet és szinte kihívóan szegezi nekünk a kérdést, hogy voltaképpen mi volt ez az épület és mivel érdemelte ki ezt a megbecsülést? (1. kép.)

E három ház közül a 16-os számúnak udvarán a déli szárnyépületek közé ékelődött ez a középkori pincét és falmaradványokat magábafoglaló egyemeletes épület, amelyet Budapest I. kerület Műemléki Topográfiája is középkori műemlékként tart számon.¹

A Fővárosi Műemléki Felügyelőség ennek az épületnek a bontását megtiltotta, ennek ellenére a bontást végző vállalat markológépe már félig szétrombolta, midőn észrevették az elkövetett hibát. A bontást leállították, és a Budapesti Történeti Múzeum megbízást kapott az épület kutatására. Késő ősszel, eléggé kedvezőtlen időpontban kezdődött el a munka, amelynek — természetesen — meghatározott anyagi keretek között és munkakeröltszám mellett kellett folynia. A megbízás kifejezetten az épület kutatására vonatkozott. Ezen kívül csak kevés régészeti kutatásra volt lehetőség, mivel a munkások, akiket az építőipari vállalat engedett át — szabadságot vettek ki, és a feltárás színhelyén többé meg sem jelentek. Ezért a kis épület kivételével a három telken más kutatás nem történhetett, jóllehet nagy szükség lett volna rá.

A szétrombolt épület tulajdonképpen kedvező lehetőséget nyújtott a vizsgálatra. A falak keresztmetszetét is látni lehetett, földszint laposan ívelt boltozatának H A jelű téglái is láthatóvá váltak. A betűk feltehetően Holzbach András 19. századi téglagyártó nevének kezdőbetűi voltak.² Az épületen 3 újkori átalakítást figyeltem meg, ami nem volt újdonság, csupán megerősítették a topográfiában is leírt 18. és 19. századi építkezéseket.

Ami a ház középkori részleteit illeti, e tekintetben sem került felszínre újdonság vagy különösen meggyőző részlet. A középkori pince felett szintén törtkő-falak maradtak meg egészen a koronázó párkányig, tehát még az első emelet magasságában is, anélkül azonban, hogy egyéb, korhatározásra alkalmas részlet, pl. ablak- és ajtónyílás vagy keret stb. megmaradt volna.

A jellemző korhatározó részletek hiányában nehéz eldönteni, milyen mértékben középkori ez a ház és főként azt, hogy műemléknek tekinthető-e? Mert a műemlék fogalma már egy bizonyos válogatást feltételez: régi korok emlékei közül azt, amely művészi építészeti értékeinél fogva megőrzésre érdemes. Ennek az épületnek művészeti értékeit nem találtuk, viszont építészeti, településtörténeti értéke vitathatatlan. Pályám során sokszor éreztem az értékrendek egészségtelen eltolódását a bemutatás felé a kutatás hátrányára. Még többször az egészségtelen függőséget, vagyis a kutatás csak abban az esetben kapott anyagi támogatást, amennyiben eredményei műemléki bemutatásra kerültek.

Lássuk tehát, mennyit hasznosíthat a város-topográfia csekély eredményeinkből!

Nyolc évvel Buda felszabadítása után a török megszállás alól, 1694-ben jegyzékbe foglalták a Viziváros területén levő épületek állagát. A „Zaiger über die Wasserstadt” épületünket a következőképpen írta le:

„hat noch ein theil alts gemeür, gewölber und keller, ist ziemlich bauth.”

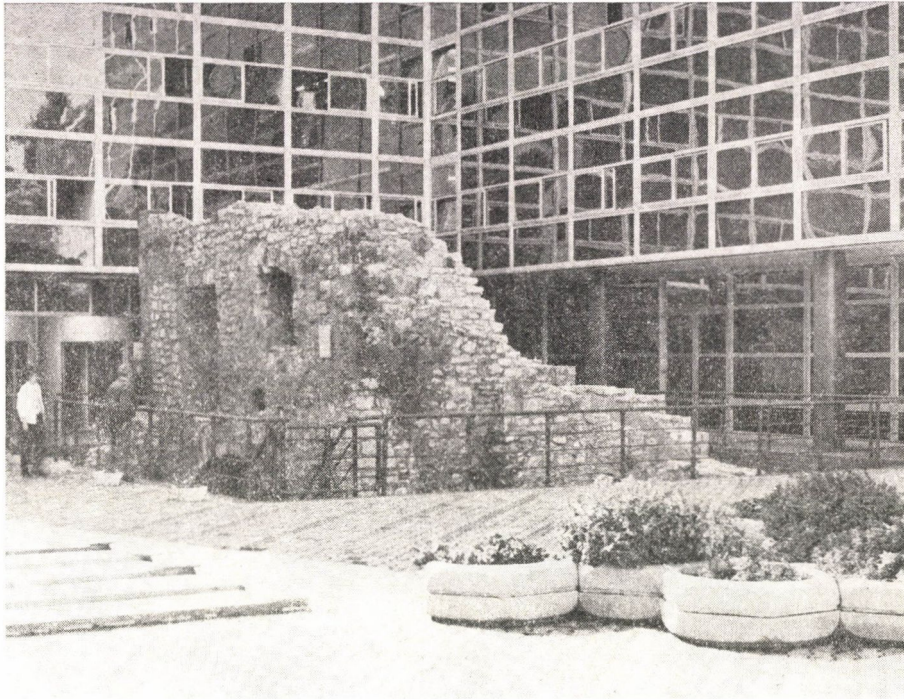
Ez a leírás híven tükröződik a falakon.

Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy Buda felszabadításának hadművelete a külvároson keresztül történt, nem csodálható, hogy a középkornak oly kevés nyoma maradt a külvárosban. Míg a várban többnyire a középkori lakóházak épültek újjá, itt nagyobb részben elbontották a régi falakat, és új épületeket emeltek. A legtöbb építészeti maradvány a középkorból a Szent István külváros területén maradt meg. Ez mai értelemben a Clark Ádám tértől a Néművészetek házának (Budai Vigadó) északi oldaláig terjedő területet jelenti. Jelentősebb középkori falmaradványokat találtak például a Fő utca 20-ban, ahol még ülfülkék is előkerültek.³ Középkori maradványokat jelez a topográfia a Pala utca 8-ban is. Ez a lépcsősen emel-

¹ Horler M., Budapest Műemlékei MMűemlTop IV. (1955) 638.

² Endrei W., Óbuda ipari létesítményei 1690—1850. TMB 21 (1979) 345, 88. jegyzet. Épületünk vizsgálata során úgy találtuk, hogy a legutolsó helyreállítást egy nagy tűz tette szükségessé. Talán az 1810-ben a Tabánban és a Halászfővárosban pusztító tűzzel volt ez azonos: Zakariás G. S., Adatok Buda építészetiéhez a XIX. század első felében. TBM 12 (1957) 279.

³ Horler 1955, 642.

1. kép. Modern irodaház és középkori rom együttese Budapest I. kerületében, a Fő utca 14–18. számú telkeken

Abb. 1. Mittelalterliche Ruine im I. Bez. auf den Grundstücken unter Fő-Gasse 14–18

kedő utca alighanem középkori eredetű. Északi oldalán, a Farkasbíró utca sarkán álló épület (Farkasbíró utca 9.), amelynek falai a szemöldökpárkány magasságáig középkori törtkő-falazásúak (2–3. kép). Lehetséges, hogy a Schedel-krónika részlete (4. kép) éppen ennek a hegyoldalra felfutó utcának az ábrázolása?

A külváros törökkori helyszínrajzát az 1686. évben készült De la Vigne metszet őrizte meg számunkra (5. kép), amely feltehetően egyezik a középkorival. Ezen a külváros északi határát egy rövid fal és két torony jelzi. Az úthálózat mellett két nagy épülete érdemel figyelmet: Tojgun pasa jóléti intézményei és a nagy oszlopos csarnoképület, amelynek ez a helyszínrajz megkülönböztetett figyelmet szentel.⁴ Ennek a helyszínrajznak van egy sajátossága, amely az általunk kutatott középkori épület szempontjából megjegyzendő, s később vissza is térünk rá. Ez a sajátosság pedig az, hogy a Fő utca vonalát ekkor még meglehetősen kanyargós-nak ábrázolta. Feltehetően a felszabadítás után az újraterlepítés idején egyenesítették ki, minthogy az 1750 körüli időben Matthey által készített helyszínrajzon (6. kép) már így látható. Mint tudjuk, ő a vár esetében is már a városrendezés megvalósult és tervezett változtatásait együtt ábrázolta. A Szent Péter külváros területén előkerült középkori épületmaradványokat összesítő helyszínrajz-

zunkon megkíséreltük rekonstruálni az 1686-os helyszínrajzon még látható útirányokat (7. kép).

A Fő utca 16-os számú telek középkori épülete a 18–20. században álló lakóház része volt és ennek a déli-, udvari szárnyában helyezkedett el (8. kép). Alaprajza trapézalakú, déli oldala átlépi az újkorban kialakult telekhatárt. A 18. század elején ugyanis új házsor épült, és ezzel kapcsolatban történt vátoztatás a telkek határán. A középkori épület létezése azonban alkalmazkodásra késztette a Fő utca felől eléje épített lakóházat oly módon, hogy a ház tengelyében levő kapualj vonalát északi irányban meg kellett törni, hogy kitérjen a korábban már ott álló épület sarka elől. Éppen ez a kényszerű alaprajzi torzulás bizonyítja az építkezések sorrendjét és igazolja az udvari épület elsőbbségét az utcai épületszárnyal szemben. A középkori városi települések kezdeti szakaszában még nem épült fel az utcákat homlokzattal szegélyező házsor. Az első építkezések a telkek belső részén találhatók, mint például a csehországi Pisek egyik lakóházánál (9a. kép), vagy Most-ban (9b. kép) vagy a szlovákiai Késmárkon (9c. kép), amint azt a műemléki épületfeltárás során megállapították.⁵

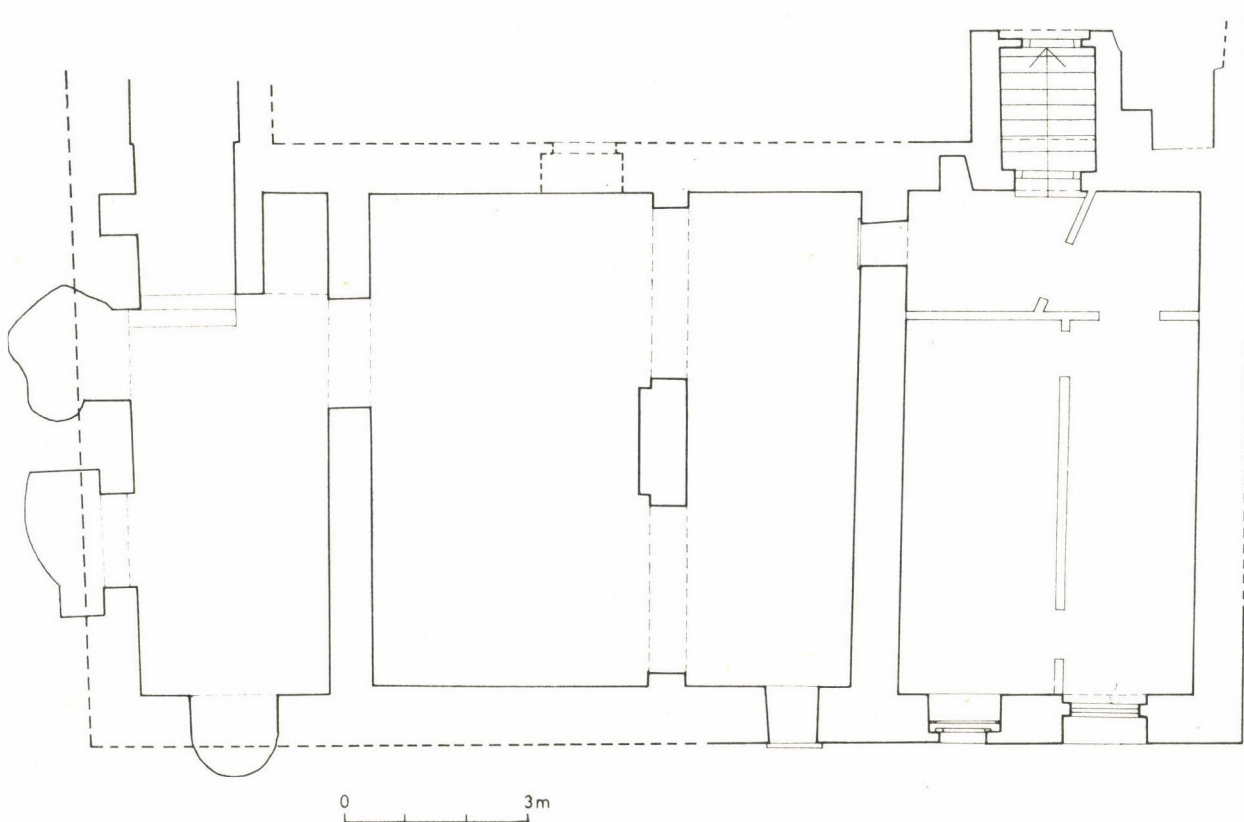
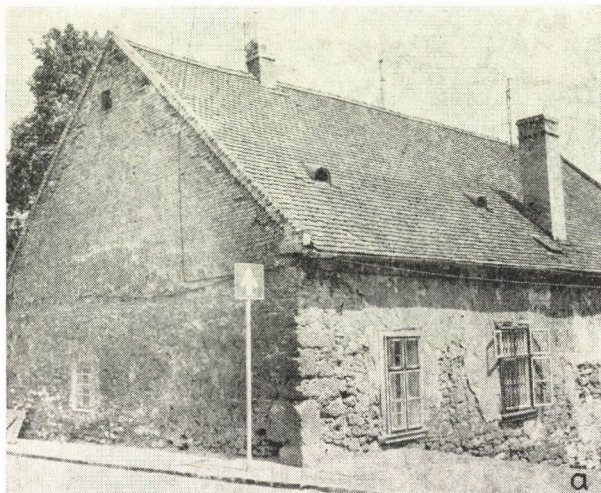
De la Vigne 1686-ban készült helyszínrajzán a Fő utca vonala a 18-as számú ház környékétől déli irányban felfelé kanyarodik, és a palota istálló-épületeit elzáró kerítéshez, illetve annak kapujához

⁴ H. Gyürky K., Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BpR 22 (1971) 223. 23–24. kép.

⁵ J. Muk, Přinos stavebne historického a archéologického výzkumu mostu k dějivám městského domu. ArchHist 3 (1977) 156–169.

2. kép. Budapest I. ker., Farkasbíró u. 9. számú középkori
falmaradványokat őrző ház nyugati (a) és déli (b)
homlokzata

Abb. 2. Budapest I. Bez., Farkasbíró-Gasse 9. mittelalter-
liche Mauerreste

3. kép. A Farkasbíró utca 9-es ház pincéjének alaprajza

Abb. 3. Grundriß des Kellers unter Farkasbíró-Gasse 9

4. kép. A hegyoldalra felkapaszkodó utca képe a Szent István külváros területén. Részlet a Hartmann—Schedel Krónika Buda ábrázolásából. 1493

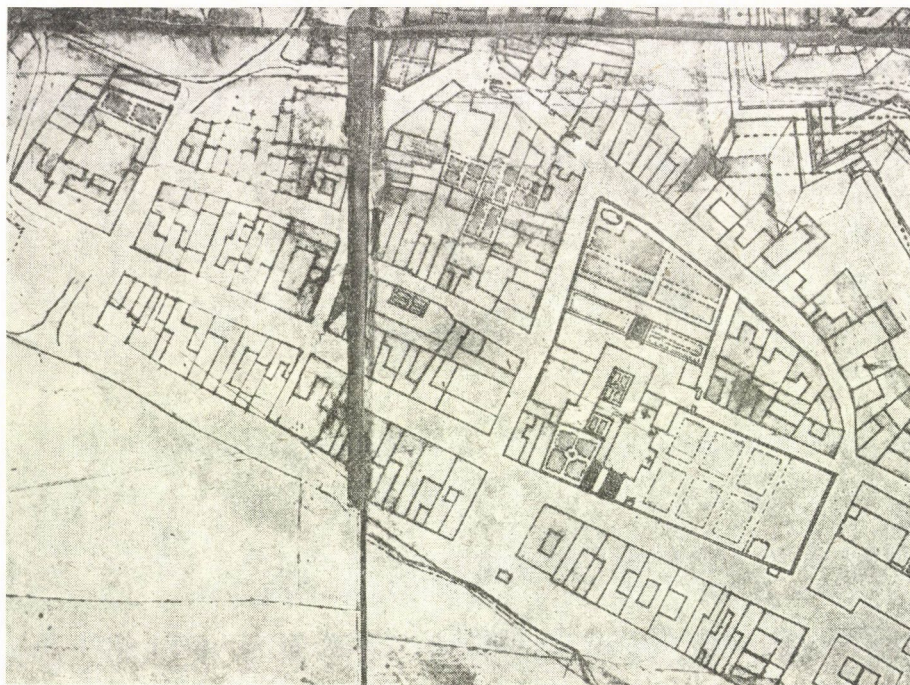
Abb. 4. St.Stephan-Vorstadt. Detail der Darstellung von Buda in der Chronik von Hartmann-Schedel. 1493

vezet. Ez az útvonal ugyanis abban az időben még nem követte a Duna partját végig a kispesti (mai Tabán) településig. Közben a palota Dunáig lefutó erősítései zárták el az utat. Ennek a folyamatos összekötő útvonalnak igénye csak a 18. század elején kezdődő városrekonstrukció idején merült fel.

Ekkor „egyenestették” ki a mai Fő utcát, és J. Matthei 1750 körül készült helyszínrajzán már így látható. A Fő utca 20-as számú telek előtt már a középkorban is a maival egyező volt az út vonala és a telek határa. Az utca eredetileg tehát a mi — Fő utca 16-os telkünk középkori épülete előtt haladt

5. kép. A Szent István külváros utcái és fontosabb épületei De la Vigne 1686. évi helyszínrajzán
Abb. 5. Der St. Stephan-Vorstadt auf dem Situationsplan von De la Vigne aus dem Jahre 1686

6. kép. A Szent István külváros J. Matthey 1750 körül készített helyszínrajzán
Abb. 6. Situationsplan von J. Matthey um 1750

el. Keleti homlokzata főhomlokzat volt, és így az ablakoknak és a szellőző nyílásoknak volt értelme. Ezeket csak akkor takarta el épület, midőn az utca vonalának korrekciója a telek területét kelet felé annyira megnövelte, hogy oda, és a környező telkekre új épületeket építettek. Ezek indokolták egy sor teleknek új felosztását, így a telekhatárok nem egészen egyeztek meg a mögöttük levő középkori telkek határaival.

A megnagyobbított telekrészre épült lakóház pincéjének falában sok középkori falazóanyagot felhasználtak, feltehetően a romos állapotban levő középkori épületekből. Ez némi zavart okozott a kutatásnál. A falrakás módja, a régi- és az új anyagok vegyes használata azonban a középkori eredet ellen vallott. A kapualj északi oldalának udvari (nyugati) végződésében kevés középkori falazás és kváderes sarokarmirozás volt megfigyelhető. Ezt a maradványt az egykori fogazatos beépítésnek tulajdonítom, amely az út kanyarodó vonalát kísérte. Ez már az észak felé következő középkori épületeknek a maradványa tehát. Mindez persze a maradványok csekély mennyisége miatt csak feltevés, amelyet mással nem is tudunk bizonyítani, mint azzal, hogy az 1686-os helyszínrajz szerint is az út vonala már visszakanyarodott a mainak megfelelő vonalába, és ezt a Pala utca 20-as számú telken talált középkori épület helyzete is bizonyítja.

A Víziváros területén — mint ismeretes — a középkorban több külváros is elhelyezkedett, amelyek egymástól független kis települések lehettek, mivel nevükben is különböznek. Később a népesség szaporodott, és a települések növekedtek és összeértek, és így a török korra már csupán kerületek lettek.

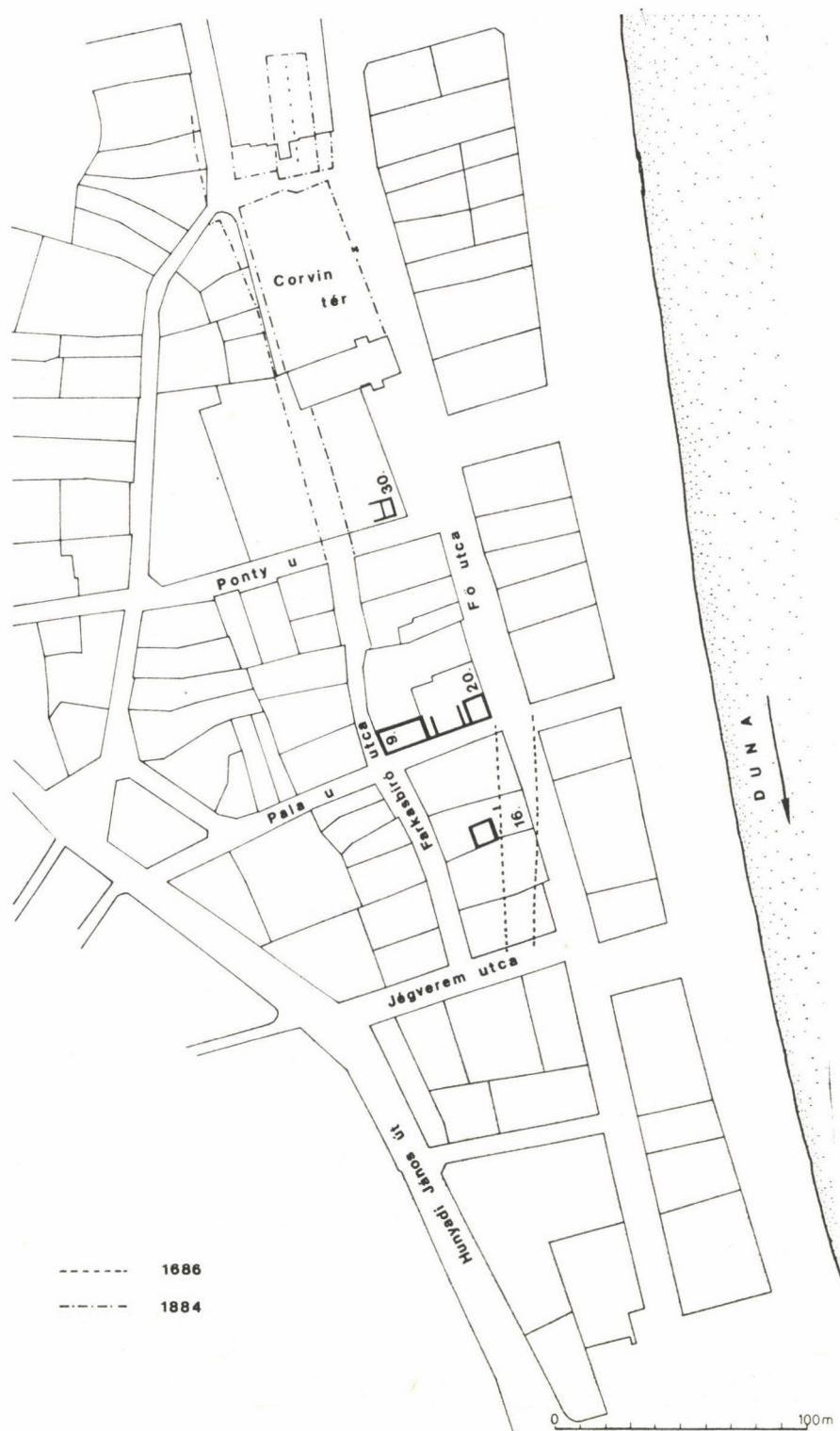
Általában a korai települések szerkezetéről az úthálózat szokott némi felvilágosítással szolgálni. A külvárosok növekedéséről árulkodik a Szent Péter plébániatemplom 15. századi megnagyobbítása, amely a lakosság szaporodásának következtében vált szükségessé. A mai Fő utca a külvárosi települések közötti összeköttetést jelentette. Fontosságát mutatja, hogy a külvárosokat észak felől védő fal kapuja a Fő utca torkolatában épült. A falról már 1418-ban szó esik, jóllehet a kaput először csak 1442-ben említik.⁶ Ami ennél korábban volt, arra ma már csak vagy az előkerült épületmaradványok és esetleg az úthálózat mutat rá. Feltételezzük például, hogy a Szent Péter külváros esetében a Fő utcánál nagyobb lehetett a jelentősége a ma jelentéktelen Farkasbíró utcának, amelyet 1441-ben „platea versus claustrum Sancti Stephani protomartiris” elnevezéssel említettek.⁷ Ez az utca vezetett ugyanis a kis külvárosi templomnak nevet adó ágostonrendi kolostor és templom nyugati főbejáratához. A külváros nyilván e kolostor körül alakult ki, hogy annak szükségle-

⁶ Az 1418-as forrásról: Gárdonyi A., A középkori Buda határai. BpR 14 (1945) 389–91. Az 1442-es évi adatról. Kubinyi A., Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) 122. A külvárosok lélekszámának rohamos fejlődését legjobban a Szent Péter plébánia 1452–57 között történt megnagyobbításán lehet lemérni. Ebből lehet következtetni az épületek számának, illetőleg a külvárosok területének növekedésére is. Az egymástól független települések ekkor már bizonyára összeértek.

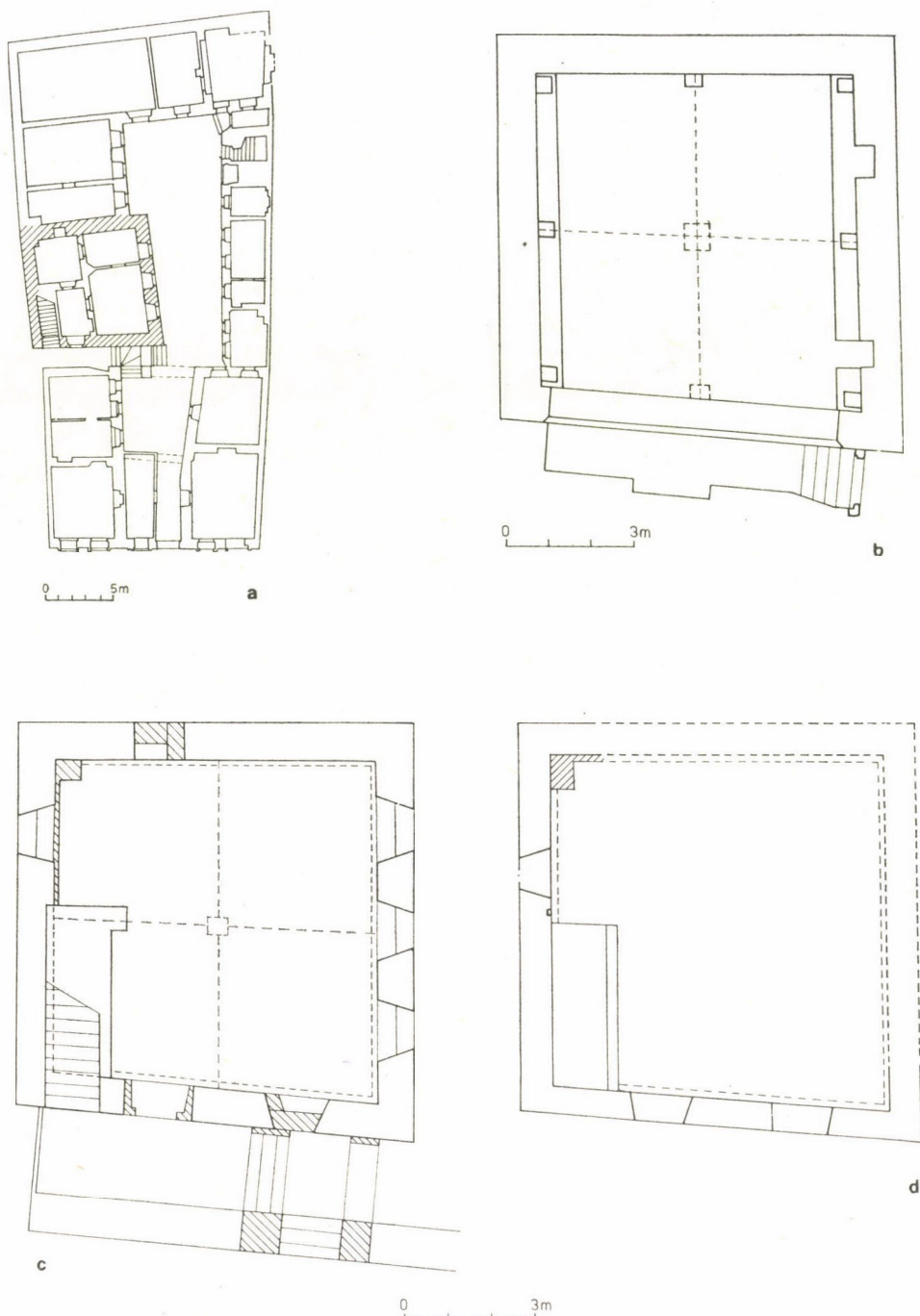
⁷ Gárdonyi A., Buda középkori helyrajza. TBM 4 (1936) 72.

teit lássa el, és a terület méreteit ismerve lehetséges, hogy kezdetben csak egyetlen utcából állott, hiszen felette a hegyoldalban, Buda városfalai alatt még egy második külváros, a Szent Mihály is elhelyezkedett. Mindezt csak azért bocsátottam elő-

re, hogy rámutassak, hogy középkori épületünk a Fő utca 16. szám alatti telken nem feltétlenül a Fő utcára fő-homlokzattal néző önálló épület volt, hanem az is elképzelhető, hogy a település korai főútvonala épült lakóháznak volt hátsó-, udvari

7. kép. A Szent István külváros területén feltárt középkori épületek összesített helyszínrajza
Abb. 7. Situationsplan der Ausgrabungen in der St. Stephan-Vorstadt.

8. kép. A Fő utca 16. szám alatti újkori lakóház alaprajza a középkori épülettel (a) és ez utóbbi pincéjének (b), földszintjének (c) és emeletének (d) alaprajzai (a két utóbbin a vonalkázott részletek újkori elfalazások)

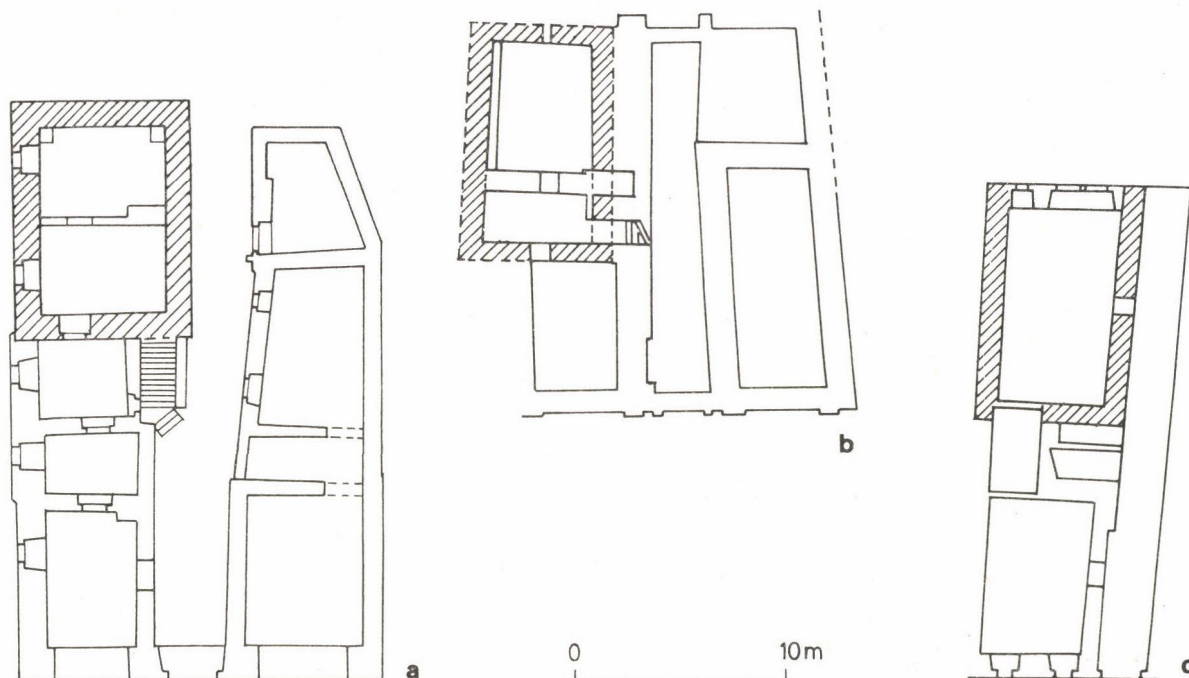
Abb. 8. Grundriß des neuzeitlichen Wohnhauses unter Fő-Gasse 16 mit dem mittelalterlichen Gebäude (a), seines Kellers (b), seines Erdgeschosses (c) und seines Stockwerkes (d)

szárnyépülete. A ház architektonikus részleteiből esetleg erre is választ kapunk. A Farkasbíró utca jelentőségét teljesen elvesztette, midőn Buda felszabadítása után a kapucinusok lezárták.

Ennek a középkori épületnek rendeltetését valami másban kell megtalálnunk. Nem hasonlít ugyanis a vár területén talált lakóházak alaprajzára. Igaz, azt sem szabad figyelmen kívül hagyni,

hogy más terepen, hegyoldalban épült, és ez jelentősen befolyásolta a felépítményét.

Az egész ház alaprajzából nem csupán helyzetével válik ki, hanem falainak nagyobb vastagságánál fogva is (0.90 m) és trapéz alakjával (8. és 10. kép). A hegyoldal lejtése miatt a földszint már majdnem emelet kelet felől. Eredeti bejáratára nyugati oldalán előkerült küszöbök utal, amelynek

9. kép. A telek beépítésében hasonló kronológia a csehországi Pisek (a), Most (b) és a szlovákiai Késmárk (c) egy-egy lakóházánál

Abb. 9. Wohnhäuser in Pisek (a) und in Most (b) in Böhmen und Kezmarok (c) in der Slowakei

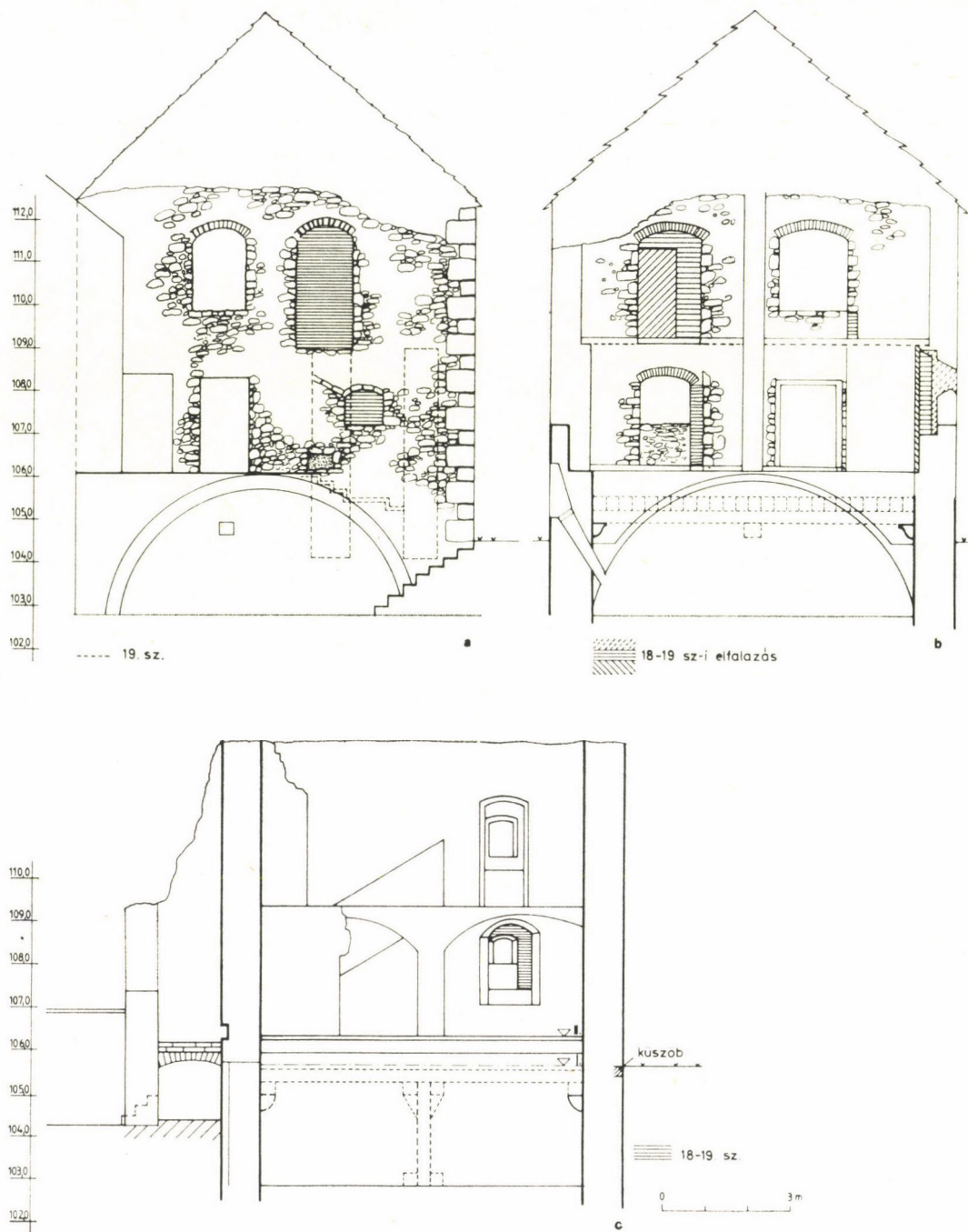
szintje egy olyan szintmagassággal egyezik meg, amely a pincének eredeti síkfödémjének magassága, illetőleg e fölött a földszint magassága volt (11. kép). Pincéjének eredeti gerendafödémes szerkezetére ma az északi és déli oldalon feltárt 3–3 kőkonzol és a nyugati oldalon megtalált középső konzol utal. Földszinti helyiségébe kétségtelenül nyugat felől volt tehát bejárat, pincéjébe azonban nem, tehát ide kelet felől lehetett csak bejutni. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy a pincét szekérrel és rakománnyal a Fő utca felől könnyen megközelíthessék. Arra gondolunk, hogy ez nagyon fontos szempont volt a középkori városi polgár gazdaságában. A vár területén levő lakóházaknak is volt utcáról nyíló pincelejárata, s a rakománnyal nem kellett az udvarba beállni. Arra is gondolunk, hogy a várban levő mélypincéknek is volt szintjükhöz alkalmazkodó kijárata a hegy oldalában. Ezek részben ma is megvannak ráccsal elzárva úgy a keleti, mint a nyugati oldal felé. Részben pedig ásatásainknál kerülnek elő, pl. a domonkosoknál a majorságukhoz vezető mélypince kijárata.⁸

Épületünk eredeti pincébe vezető bejáratát a keleti oldalán kellene megtalálnunk, ha ezt az oldalt a pince átboltozásának idején át nem törték volna egy nagy íves nyílással. Ezzel egyidejű lehetett a keskeny lépcsőház létesítése, amely lehetővé

tette a pince feletti szint megközelítését kelet felől. A pince síkfödémjének megszüntetése és boltoztatának megépítése után ugyanis megemelkedtek a szintek, az eredeti, nyugatról nyíló földszinti megközelítés helyett kelet felől nyitottak bejáratot.

Épületünk pincéjének fala a falrakás és a habarcs minősége után ítélve — tapasztalataink szerint — korai lehet: 14. de még 13. századi is. Igen apró kövekből jó szorosan rakott, és a habarcsa valósággal összemosza a fugákat. Ez a falazási mód a földszint magasságáig figyelhető meg, és különösen jól látszik a földszinti padló és a boltváll közötti „védett” szakaszon. Mivel e felett a falak minősége már nem ilyen jó, nehezen dönthető el, hogy az idő viszontagságai viselték-e meg, vagy pedig már a középkorban újjáépítették (esetleg a pince boltozásával egyidőben?). Az újjáépítés mellett szól az a kétségtelen tény, hogy a pince földemjét kicserélték. A kőkonzolok a boltváll és a földszinti padló közötti feltöltésben maradtak meg (11. kép). A pince keleti oldalfalának közepén is kellett egy kőkonzolnak lennie, e nélkül nem képzelhető el, hová támasztották volna a nyugati oldalon levő konzolra helyezett gerendát? Ez a konzol a keleti pincefal kibontásakor szűnt meg. A boltozat magasabbra ívelt, mint a korábbi síkfödém, megváltoztatta a földszint magasságát is. Csak ezzel a változással együtt képzelhető el a kelet felől a földszintre vezető bejárat ajtó megnyitása, illetőleg ezzel együtt a pincelejáró fölé helyezett első emeletig vezető lépcsőház (10a. kép). A pince boltozatát a trapéz alaprajzot határoló oldalfalak-

⁸ Gyürky, K. H., Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Budapest 1981.

10. kép. A Fő utca 16-os szám alatt álló középkori épület keleti homlokzata (a), észak—déli keresztmetszete (b) és kelet—nyugati metszete (c) a pince korai állapotának rekonstrukciójával

Abb. 10. Die östliche Fassade (a), der N-S Querschnitt (b) und der OW-Schnitt (c) des mittelalterlichen Gebäudes unter Fő-Gasse 16 mit der Rekonstruktion des frühen Zustandes des Kellers

ra csak úgy lehetett rátámasztani, hogy az egyenlőtlen szélességű boltvállal párhuzamossá alakították. Ennek következtében a pincét eredetileg megvilágító két ablak közül az egyiket el kellett falazni. A pinceablakok tehát még az eredeti első épülethez tartoztak. A pince eredeti síkfödémének megmaradt konzolai és a későbbi boltozat olyan részletek, amelyek lehetőséget nyújtanak a korhatározásra. A budai várban több ház pincéjében

kerültek elő az elsődleges gerendafödém konzolai. Minden esetben egy későbbi időpontban a fagerendás mennyezetet téglaboltozatra cserélték ki. Példának említeném az Űri utca 4-es sz. lakóházat,⁹ vagy a Szentháromság utca 2-öt, vagy a domonko-

⁹ Gerő Gy.—Sándor M., Űri utca 4. A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai. BpR 20 (1963) 503—515 és a képek.

sok kolostorának nyugati, központi pilléres pincéjét.¹⁰ A gerendamennyezetek kicserélését téglaboltozatra valószínűleg a középkorban gyakori tüzesetekkel lehet magyarázni. A téglaboltozatok nem engedték meg, hogy a tűz áterjedjen a pincére is, és veszélyeztesse a hordókban tárolt bort, amely a háztulajdonosok vagyona volt. Az átboltozások korát a budavári házaknál pontosan nem lehetett meghatározni, de a palota előterében végzett újabb ásatások¹¹ e tekintetben új dokumentumokat hoztak felszínre. Itt ugyanis előkerültek a lakóházak mögött, a telkek végében olyan pincével rendelkező kőépítmények, ahol a konzolok megmaradtak, átboltozásnak pedig nem maradt nyoma. Ismeretes, hogy a polgárvárosnak ezt a részét lakói még a város gótikus újjáépítése előtt elhagyták, mert a palota és erősítése észak felé terjeszkedett. Ezért maradtak meg itt a lakóházak alaprajzilag a legkorábbi formában.

A trapézalakú (négyzethez közelálló) alaprajz kérdésessé teszi a földszinti és emeleti helyiségek eredeti osztását. Középkori válaszfalnak nem is találtuk nyomát. Ami válaszfal volt, mind újkori eredetű. Ezért arra gondolunk, hogy mindkét szint egységes tér volt. Ismételten szemügyre véve a pince síkfödémjének egykori szerkezetét, rá kell jönnünk, hogy feltétlenül lennie kellett egy központi oszlopnak (akár fából is), amelyre mindkét irányból a tartógerendák támaszkodhattak, mert enélkül túlságosan nagy távolságot kellett volna áthidalniuk. Ez a központi oszlop természetesen szükségtelenné vált az átboltozáskor, és elbontották. Ez a megoldás — bár régészetileg nem bizonyítható — mégis logikusnak látszik. Továbbmegyek következtetéseimmel: a központi oszlop ismétlődhetett a pince feletti szinteken is. Ezeket is feltétlenül gerendamennyezet fedhette, ugyanis boltvállra nem találtunk, ellenben az épület falai szintenként vékonyabbak, miáltal minden szinten kialakul körben a falakon egy-egy lépcsőzet, amelyre a gerendákat fektetni lehet. Abban az időben tehát, amikor a ház épült — s ami feltétlenül a 15. századot megelőző idő lehetett — egy pincével rendelkező, egyemeletes épület volt, minden szintjén egységes, osztatlan egyetlen helyiséggel, minden szintjén gerendákból álló síkmennyezzettel, amelyet egy központi oszlop támasztott alá. Ebből az időszakból megmaradt a pince az eredeti konzoljaival, és megmaradtak a fölötte levő két szintnek főfalai, amelyeken az ugyancsak síkfödémes megoldásnak szerkezeti nyoma megfigyelhető. Az épület beosztása nem lakóházé. Külföldi párhuzamok alapján elképzelhető, hogy kereskedői áruaktár volt. A westfáliai Münsterben

11. kép. Az eredeti síkfödémét tartó egyik konzol a pince déli falán

Abb. 11. Eine Konsole an der südlichen Mauer des Kellers

például 12. századi forrás írta le az ún. „Steinwerk”-eket,¹² azaz kőből készült raktárakat, amelyekben távollásági kereskedők biztonsággal őrizhették áruikat. Ezek magánépületek voltak, és sokszor a lakóházat megelőzve épültek fel a telkek belső részén. A kereskedő számára lakásánál is fontosabb volt értékeinek megőrzése. Egyemeletes, pincével rendelkező épületek voltak, szintenként egységes, osztatlan terekkel — e korai időszakban természetes — gerendás mennyezzettel.

Lübeckben régészeti kutatás útján kerültek elő téglafalú raktárépületek,¹³ amely elé, az utca felől épült fel a faszervezetű lakóház. A kereskedők áruikat a tűztől és betöréstől jobban óvták, mint lakásaikat. A középkori budai lakóházakban eddig ilyenfajta épületre nem akadtunk. Kivételt képeznek azok a kőfalú pincék, amelyekről az imént már említést tettem, ti. az újabb ásatásoknál kerültek elő a lakóházak mögött, azokkal egybe nem épített független építményekként. Ezeknek az alaprajza és mérete is feltételezi, hogy felépítményük is osztat-

¹⁰ Gyürky, K. H., 1981, 42–43, Beilage VI/1.

¹¹ Zolnay L., Az 1967–75. évi budai ásatásokról és az itt talált gótikus szoborcsopotról. BpR 24/4 (1977) 10, 9. kép. A két pince közül az egyiket „konzolos helyiség” elnevezéssel, mint lelőhely megjelölést említi. Újabban M. Ritoók Ágnes tárt fel ugyanezen a területen egy harmadikat. Ez még publikálatlan.

¹² Mummenhoff, K. E., Die Profanbaukunst im Oberstift Münster von 1450 bis 1650 (Münster/Westfalen 1961) 33–34.

¹³ Erdmann, W., Bau- und Besiedlungsgeschichte der Grundstücke Hundestr. 9–17 in Lübeck. AKorr 13 (1983) 134.

lan terü lehetett. Ha elfogadjuk, hogy a korán fel-számolt lakónegyed a zsidók településéhez tarto-zott, akkor ezeknek a kereskedelmet szolgáló épít-ményeknek nagyon is indokolt létjogosultsága volt. Bizonyos meghatározott épülettípusok — idősza-konként esetleg más és más — hozzá tartoznak egy város életének fenntartásához. Ezek teszik várossá a várost. Maga az élet alakítja ki ezeket. Akár meg-találjuk ezeknek régészeti nyomát, akár nem, de létezésük feltételezhető. Kereskedelmi raktár-épü-let legalább annyira indokolt a külvárosok terüle-tén, mint magában a városban.

Korábban már említettem, hogy az épület földszintjének nyugat felől lehetett eredetileg a be-járat. Itt van is egy elfalazott középkori ajtó. Az épület külső oldalán pedig egy küszöbök, amely a pinceboltozat felszíne alatt 33 cm-rel mélyebben van, tehát az átboltozás után már nem volt hasz-nálható. Azt megelőzően ellenben egyezett a szint-je a pince síkfödémjének felszínével. Ez a nyugati bejárat kapcsolhatta össze a telek lakóépületével vagy közös udvarukkal.

A földszinten levő ablak- és ajtónyílásokat meg-vizsgáltuk, és megállapítottuk, hogy magasságuk a pince átboltozása után kialakított padlószintek-nek felel meg. Az ablakok könyöklőpárkánya 0,75 m magas. A korábbi padlószinttől 1,40 m magasság-ban lett volna, ami már nem valószínű. A főfalakon kívül tehát más nem maradt meg a legelső épület-ből. A pinceboltozással egyidőben teljesen átalakít-ották.

Az északi oldalon a földszinten eredetileg 3 abla-kot alakítottak ki, amelyekből kettőt széttrombolt a markológép, a harmadiknak is csak a fele maradt meg. Ennél azonban az újkori köpenyezés alól elő-kerülő középkori részüje lehetőséget adott az egész ablaknyílás kiserkesztésére, sőt a három ablak helyének meghatározására is (8b. kép).

A keleti oldalon is előkerült egy, az előbbiekkal azonos méretű középkori ablaknyílás, amelyet az újkorban először leszűkítettek, majd kívülről el-falaztak, és belül faliszekrényt alakítottak ki belőle. Ugyancsak középkori ablaknyílás került elő a déli oldalon is. Ezt is háromszor alakították át. Utoljára a falifülkét is befalazták. Az első újkori átalakítás-hoz, a nyílás leszűkítéséhez felhasználtak egy egy-szerű, élszedett középkori ablakkeret darabkát.

A keleti oldalon a középkori ablak mellett van egy ajtónyílás és egy lépcsőházi bejárat. Középkori eredete ma már nem igazolható. Az ajtókeretek új-koriak. Mint korábban már elmondottuk, minden jel arra mutat, hogy a pince átboltozásával egy-idejűen a pince feletti szint bejáratát nyugatról keletre helyezték át. Mivel a hegyi lejtő miatt a földszint kelet felől az első emelet magasságában volt, csak lépcsővel lehetett ezt a bejáratot megkö-zelíteni. Mivel a pince szintjén a lépcsőház falában középkori falazást figyeltünk meg, ebből arra követ-keztetünk, hogy az átalakítás a késői középkorban történt. Az első szintről természetesen fel kellett jutni a legfelső szintre is, s mivel külön lépcsőház-nak nyomát nem találtuk, feltételezhető, hogy a

jelenleginek megfelelően a középkorban is az épület belsejében vezetett fel falépcső. Ezt az elhelyezést bizonyítja az a körülmény is, hogy dél felé csak egyetlen középkori eredetű ablak nézett, mégpedig a lépcsőfeljáró után. Ahol a lépcső takarja, ott középkori ablaknak sem volt nyoma.

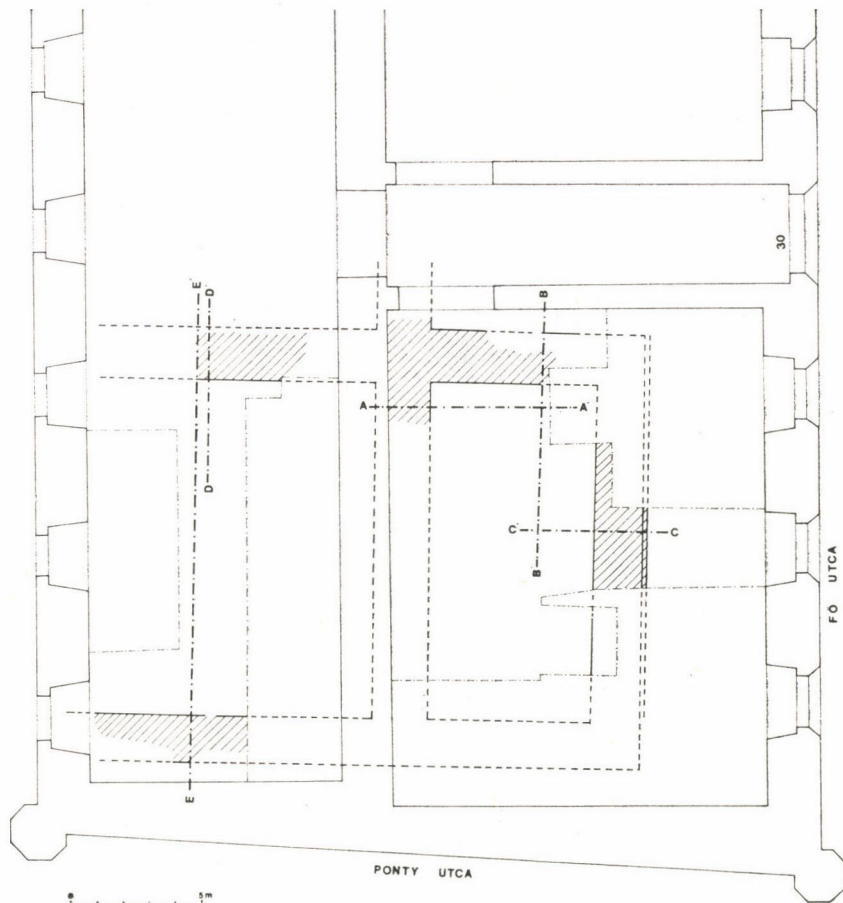
A legfelső emeleten levő nyílások kiképzése nem jellemzően középkori, de mivel a törtkő falazás a koronázó párkányig megvan, az a szint is létezett már a középkorban is. Az épület falai szintenként vékonyabbak, emiatt ebben a magasságban már nincsenek meg a középkorra jellemző részüik.

A legfelső szinten, a keleti homlokzaton egy ajtó is található. Megvizsgáltam annak a lehetőségét is, hogy ettől átjáró vezethetett-e az utcai újkori épü-letszárny emeletére? A szintek azonban nem egyez-tek meg. Ezt az ajtót elfalazták, midőn a középkori épületet és az újkori utcai épületszárnyat egy lép-csőházzal kötötték össze. Ennek támasztópillérei már az elfalazott ajtónyílásra is támaszkodtak.

Rendeltetése a középkorban keresendő. Ameny-nyiben feltételezésünk helyes, és ez az épület a közép-korban kereskedői raktár céljára épült, akkor a felső szinten létezhetett egy homlokzati teher-beemelő nyílás, amely a megfelelő csigasorral felszerelve az épület elé beálló szekérről az árubálákat az emeleti raktárterekbe emelte. Erre sok helyen van példa, főként kereskedővárosok építkezéseiben. Számos példa található például Regensburgban.¹⁴ Ilyen esetben az ajtót egyszerű fakeret keretezte, és nem a kor stílusát tükröző kőkeret. Amennyiben ez az ajtó valóban ezt a célt szolgálta, úgy még az épület első periódusához tartozhatott, amikor a homlok-zat még szabad volt és szabadon megközelíthető. Már a második periódusban sem állhatott közvet-lenül a homlokzat elé a szekér.

Mindenesetre a középkori épület keleti hom-lokzatán levő nyílások akkor már teljesen értelmü-ket veszítették, midőn a Fő utca irányának meg-változtatásával megnagyobbított telken eléje épült az újkori épületszárny, és a két épületet a lépcsőház kapcsolta össze. Ekkor a kelet felé néző ablakok már nem kaphattak elegendő fényt, a szellőző-nyílás nem bocsájthatott be elegendő levegőt. Ek-kor megszűnt a pincébe kelet felől vezető közvetlen bejárat. Az északi udvar felől vezettek le lépcsőt, amely szűk volt és alkalmatlan nagyobb terhek le-szállítására. Az újkorban eredeti kereskedői rak-tárépület jellegét elvesztette. A szabálytalan belső tereket közfalakkal osztották meg, és lapos ívű boltozattal fedték. Az újkori épület udvari szárnyá-vá alakult át, lakóépületté. Helyesebben mi jeleit észleltük egy közbeeső, későközépkori átalakítás-nak is. A pince boltozata középkori boltozati tég-lákból épült, és az első szint ablakait középkori módra alakították ki. Már ekkor megszűnhetett a kereskedői raktár jellege. Épületünket összeha-

¹⁴ Strobel, R., Baualtersplan zur Stadt-sanierung Regensburg. II. München 1974, Abb. 223. (Rote-Hähnen-gasse 8.), Abb. 227. (Schottenstrasse 5.), Abb. 270. (Vor der Grieb 2.)

12. kép. Budapest I. ker. Fő utca 30. épületben végzett régészeti feltárásnál megállapított középkori falak helyzete
Abb. 12. Situationsplan der Ausgrabungen in der Hauptgasse Nr. 30

sonlítottuk a vár pincéinek későközépkori átboltozásaival. Úgy véljük, az átalakítás ezekkel egyidőben, a 15. században történt. Ezért az épület elsőlegesen a 14. vagy esetleg a 13. század második felében épülhetett.

A Fő utca 16. szám alatti középkori épületmaradvány és a 20-as szám alatt talált középkori épülettől nem nagy távolságban, észak felé állott a középkorban ennek a külvárosnak névadója, az augusztinusok Szent István protomartírjáról elnevezett kolostora. A hódoltság kezdeti éveiben, 1555-ben Budán keresztülutazó német Dernschwam naplójában leírta, hogy azon a helyen, ahol az Ágoston-rendiek kolostora állott, ott folytak éppen Tojgun pasa fürdőjének építkezései.¹⁵ A Tojgun mecset és a jóléti intézmények helye De la Vigne 1686-ban készült helyszínrajzáról jól ismert, sőt a dzsámi részleteit Gerő Győző a kapucinusok templomának falában

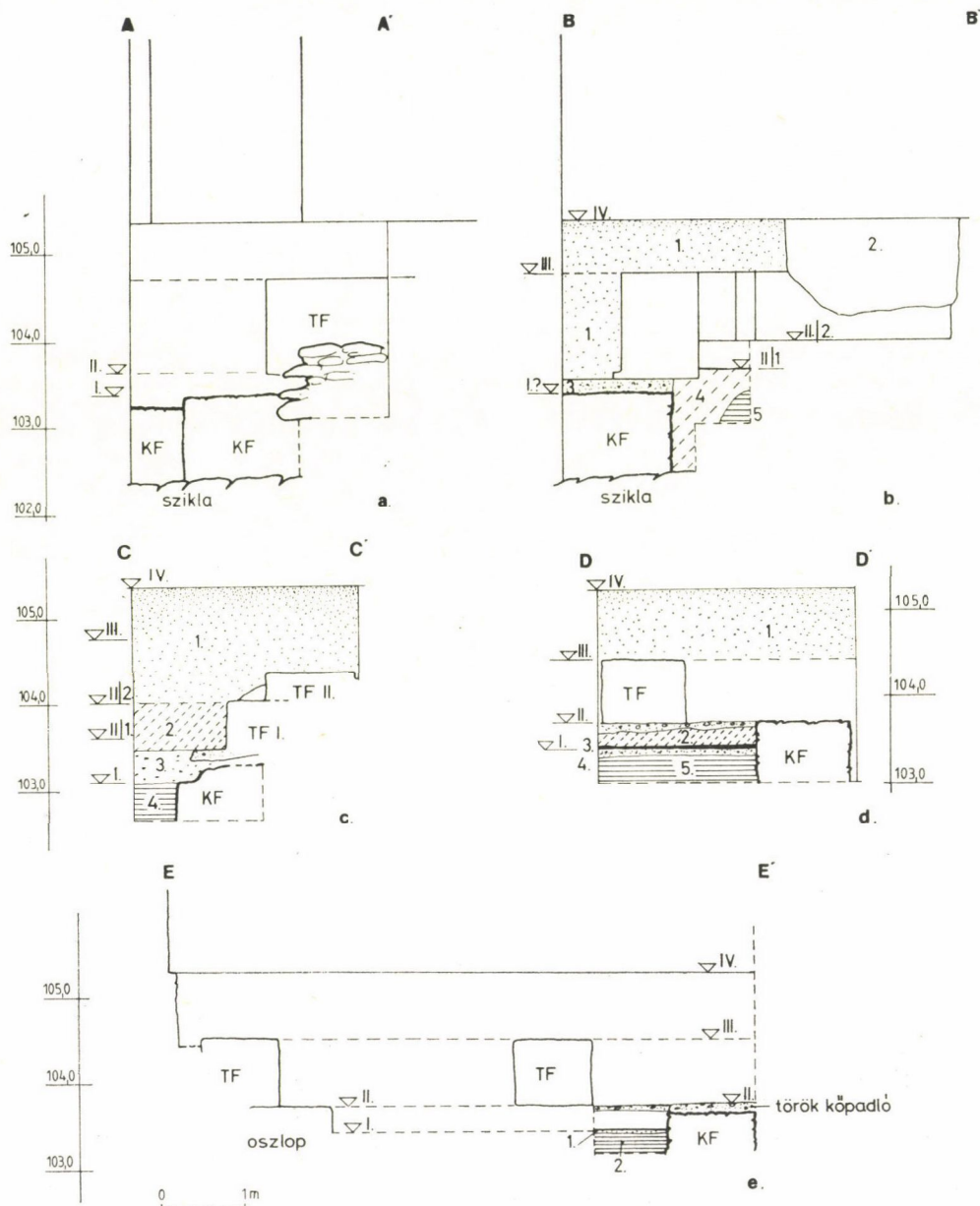
fel is tárta.¹⁶ Ezen a helyen tehát pontosan ismerjük a középkortól maig, mely épületek váltották egymást. A fontos részletkérdéseket azonban csak a régészeti kutatások válaszolhatják meg. 1972-ben a Korvin téren, 1973-ban pedig a Fő utca 30. szám alatt végeztem leletmentést. Utóbbi helyen Gerő Győzővel együtt.¹⁷ Ezeknek a feltárásoknak az eredménye jóllehet igen csekély volt, mégis igen fontos dolgokra hívja fel a figyelmet. Például arra, hogy a Corvin tér a középkorban beépített terület volt. A tér teljes feltárása az utánam következő régészgenerációk ígéretes feladata.

A Fő utca 30 szám alatt, a délkeleti sarokhelyiségben Gerő Győző a török fürdő falait tárta fel. Ezek alatt középkori falmaradványok kerültek elő (12. kép). Sajnos nem elegendő mennyiségben ahhoz, hogy megállapítható legyen: itt helyezkedett-e

¹⁵ Babinger, Fr., Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–55). (München–Leipzig 1923) 271. s., „Zu Offen lest der jezting Thoigan bascha ein gewaldig badt pawen, alda vor das augustiner kloster, schwarcze munich gewesen, dohin er von allen ortten die schonisten staine furen lest.”

¹⁶ Gerő Gy., I. ker. Fő utca 30. A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. évben. BpR 23 (1973) 286, 20. kép. Ebben a jelentésben Gerő nem írt és rajzban sem dokumentálta a középkori falat, pedig az már akkor is látható volt Felmérésére 1972-ben. egy csatorna építése kapcsán volt módom.

¹⁷ A Fő utca 30. déli végében feltárt török fürdőt Gerő Győző még nem publikálta.

13. kép. A 12. képen ábrázolt középkori falak helyzete az a–e-ig terjedő betűkkel jelölt metszeten. *Jelmagyarázat:* Falak: TF: török-, KF: középkori; Szintek: I: középkori, II: török, III: barokk, IV: mai; Rétegek: b metszet: 1. modern feltöltés, 2. beton alapzat, 3. habarcs, 4. török beásás, 5. agyag. — c metszet: 1. modern feltöltés, 2. török fal bontása, 3. salak, 4. agyag. — d metszet: 1. modern feltöltés, 2. török feltöltés, 3. korom, 4. középkori padló habarcságya, 5. agyag. — e metszet: 1. korom, 2. habarcs

Abb. 13. Die Lage der unter Abb. 12 dargestellten mittelalterlichen Mauern an den mit den Buchstaben von a bis e bezeichneten Schnitten. *Zeichenerklärung:* Mauern: TF: türkenzeitlich, KF: mittelalterlich; Niveaus: I: mittelalterlich, II: türkenzeitlich, III: barockzeitlich, IV: rezent

el a kolostorépület, avagy a templom északi oldala mellett? Erre vonatkozóan nem volt kötelező érvényű szabály. A budai domonkosok kolostora például a templom északi oldala mellé épült. Derschamwam kifejezetten a fürdő építkezésével kapcsolatban jegyezte meg, hogy ott állott az Ágostonrendiek kolostora. Ez a megjegyzés tehát a déli oldal mellett tanúskodik. Másik érv az, hogy a középkortól máig a beépítés vonala a Fő utca szegélyétől jóval beljebb helyezkedik el. A középkori kolos-

tor keleti szárnya minden bizonnyal a templomhajó vállához csatlakozott. A középkori templom természetesen keletelve volt, vagyis megfordítva állott, mint a mai kapucinus templom. Bejárata nyugat felől, a mai Farkasbíró utca felől képzelhető el, amely utca akkor még — feltehetően — elhaladt a templom előtt. Ma a kapucinusoknak felfelé, a hegyoldal felé terjeszkedő telke zárja el az utca folytatását. A török időkben ennek az utcának a folyamatossága még megvolt. A templom

szentélye feltehetően keleti irányban a kolostor homlokzata elé nyúlt. A szentély, amely lehetett gótikus, sokszögzáródású, avagy még a 13. századból megmaradt négyzetes, koldulórendi szentély — eddig sajnos — nem került elő. Tujgun pasa építkezései előtt a középkori épületeket szintjükig elbontották. A középkori épületek alaprajza egészen más volt, mint amelyet a török intézmények megkívántak, feltárásunk néhány helyén mégis a török épületfalak a középkori alapfalak felett helyezkedtek el. Például a kapucinus templom déli oldalán, a törökkori ajtónyílás alatt előkerült egy középkori épületfal, faragott kő lábazatával együtt, amelyre a török templom alapfala már ráépült. A középkori szintmagasság itt a mai járószint alatt 143 m mélységben volt (103,25 m) (14. kép a — a metszet). A szint rétege 20 cm vastag volt, a lábazat rézsűjének magassága pedig 55 cm. A középkori fal iránya megegyezett a török templom falának irányával, azaz a kapucinus templomával is. A faragott kő lábazat alapján az augusztinus templomra gondolunk.

A középkori szint alól emberi csontok kerültek elő, amely mutatja, hogy a templomot temető vette körül. Feltehetően ezen is múltott, hogy a középkori homlokzatok helyén később sem változtattak, és a kis terecske nem épült be. A temető feltehetően körülvette a szentélyt. Ez előtt haladt el az akkori országút. A templom falából előkerült rövid szakaszból nem állapítható meg pontosan, hogy a hajóhoz tartozott-e vagy a szentélyhez? A középkori templom keleti végződésére nézve legfeljebb Matthey ábrázolása alapján vonhatunk le bizonyos következtetéseket. Ez a 17. század közepén készült helyszíni felvétel a kapucinusok templomát még nem a mai méretében ábrázolja, hanem első, rövidebb formájában, amelyről feltehető, hogy a török mecset gyors átalakításával jött létre (6. kép). Úgy vélem, hogy a középkori templomhajó méretét is ez az alaprajz közelíti meg a legjobban. Az ábrán még nem látható a kapucinus kolostornak mai, a Fő utca 30—32-es számot viselő keleti szárnya, kolostoruk nagy épülete a nyugati hegyoldalon épült fel, elfoglalván még a templom mögött húzódó utcát is. Feltehetően a török fürdő és a jóléti intézmények akadályt képeztek, ezeket praktikus okok miatt nem lehetett könnyen a kolostorépületbe befoglalni.

A Fő utca 30-as épület délkeleti sarokhelyiségében végzett kutatásunknál a 2 m szélességű középkori alapfalak közvetlenül a török épületfalak alatt kerültek elő (12—13. kép). Elég szélesek egy nagy épület terhének hordozására. Ennek ellenére ezek az alapfalak nem lehetnek a kolostornak, legalábbis a főépületnek alapjai, mert ahhoz túl messze vannak a templomtól, és mert a 18. század elején, úgy gondoljuk, hogy még létezett a kis sikátor: a Só utca — amely a kapucinusok telkét a Ponty utca sarkán levő telektől elválasztotta — valamiféle hagyományt őrzött.

A Fő utca 30. szám alatt feltárt középkori épület keleti homlokzata előtt az alapfal magassága:

102,99 m, mintegy 26 cm-rel mélyebb csupán a templom alapfalánál. Az épületbelsőben végzett kutatások a belső szintmagasságról is értékes információval szolgáltak (103,40 m) (13. kép).

A 18. század elején a kis Só utca és a Ponty utca által közrefogott telken só-ház állott. A sóraktározásnak is középkorba nyúlik az eredete. E hagyományokhoz az Ágoston-rendiek történetén keresztül jutunk el. Kolostoruk feltehetően a 13. század második felében települt a Szent István külváros területére. Először 1276-ban szerzünk tudomást róluk, amikor Margit királylány boldoggáavatási perében már szerepet játszik András nevű priorjuk.¹⁸ Magát a rendet a pápa csak 1256-ban szervezte remetékből renddé, és magyarországi első kolostorukat Esztergomban 1262-ben¹⁹ alapították. A budai kolostort tehát 1262—1276 között alapították. 1340-ben a pápai tizedek szedői az összegyűjtött sőt ebben a kolostorban raktározták el.²⁰ A só-feltehetően hajón érkezett, és a kolostor közelében kötött ki. A sószállítmányok ide érkezése és raktározása ezen a helyen olyan állandó szokássá válhatott, amely még a török időkben is megmaradhatott. Erre enged következtetni a 18. század elején még létező sóház és Só utca. Az Ágoston-rendieknek rendelkezniük kellett a szokásos kolostorépületük mellett a só elraktározására alkalmas épülettel is.

A kolostor védszentjének nevét először csak egy 1379-ből származó oklevél említi.²¹ Újjáépítéséről a 15. század végéről van adat.²²

Hiba lenne azonban minden esetben csak a hódoltság utáni állapotokat azonosítani a középkoriakkal. A mai Corvin tér területén például 1971-ben távfűtő csatorna lefektetésekor jelentős középkori épületfalakra találtam. Ez a tér 1792-ben lett közterület, amikor II. József a szerzetesrendeket feloszlatta, de ennél korábban sem volt beépített terület, mert a kolostorhoz tartozó kertnek ábrázolta egy 1760-ban készült rajz.²³ A kertet övező

¹⁸ „Fratr Andreas, prior eremitanorum de Buda.” Inquisitio super vita conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis Belae Hungarorum regis filiae . . . MonRomEpVespr I. 1895, 252.

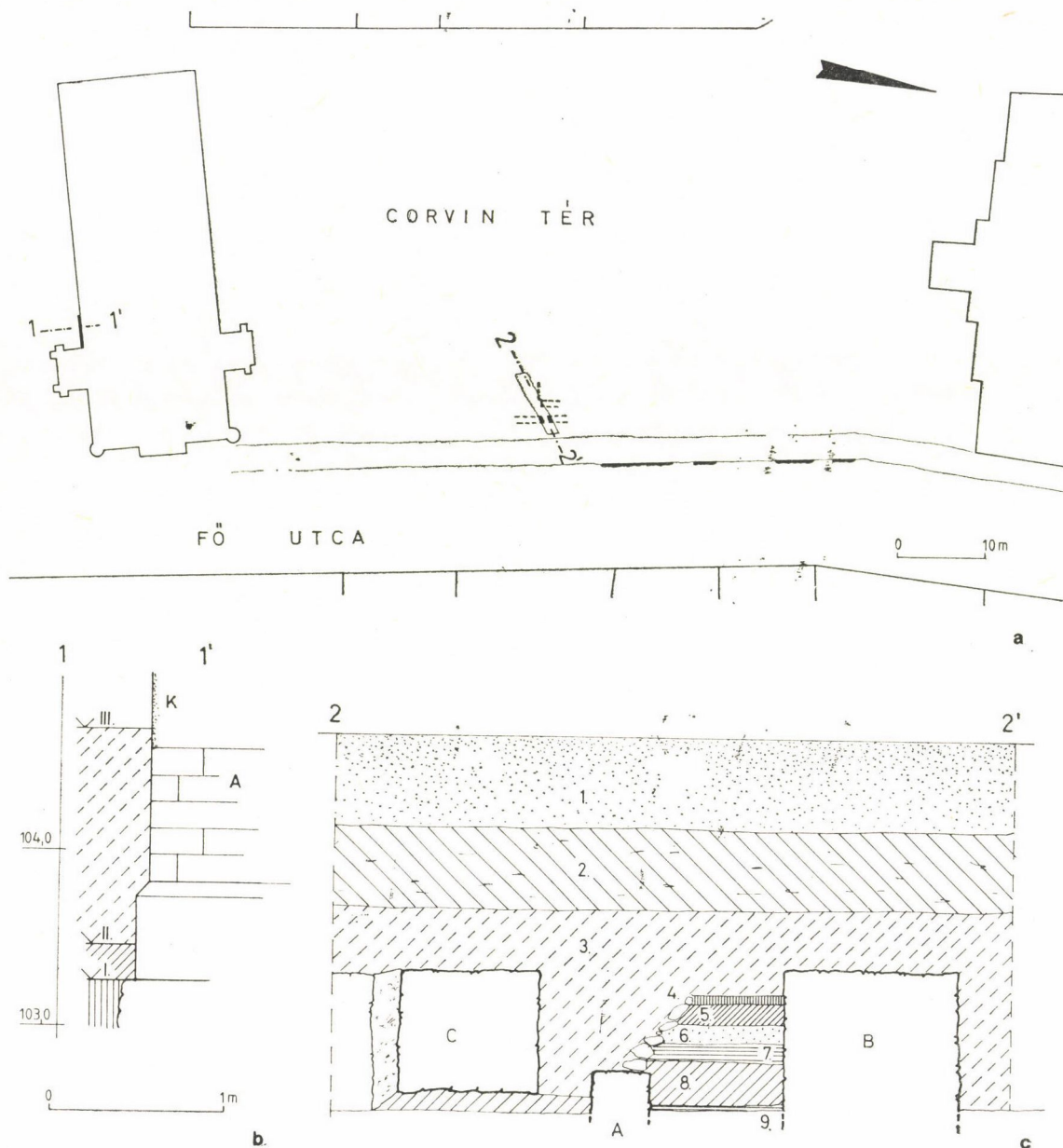
¹⁹ 1256-ban hirdették ki a rendalapítás bulláját: Elm, K., Neue Beiträge zur Geschichte des Augustiner-Eremitenordens im 13. und 14. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 42 (1960) 357. Az esztergomi rendház első említése 1262-ben: Fejér Gy., Cod. Dipl. 8/1 Budae 1832, 196.

²⁰ MonVat I. Bp. 1887, 422.

²¹ 1379 dec. 4. „. . . Datum Budae in claustrum sancti Stephani Protomartyris ordinis eremitarum sancti Augustini. . . .” Zimmermann, F., Urkundenbuch. Bd. II. Hermannstadt 1897, 512.

²² Miklósy Z., A budai ágostonos remeték a középkorban. Történetírás 1937, 106. 1958-ban az I. ker. Szalag utca 17-es számú ház falában másodlagosan befalazott gótikus nyíláskeretet, élszedett középkori ajtókeret töredéket és egy mészkő sírlap felső bal sarkát találtam. Feltehetően az ágostonrendiek kolostorából származtak. A sírlapon 14. számjegyek voltak olvashatók.

²³ BpTört III. Budapest 1975, 37. — U. i. a 40. o.-on Rosenfeld 1727-ben készült rajzán is a kolostorkert kerítéséből látszik egy darabka.

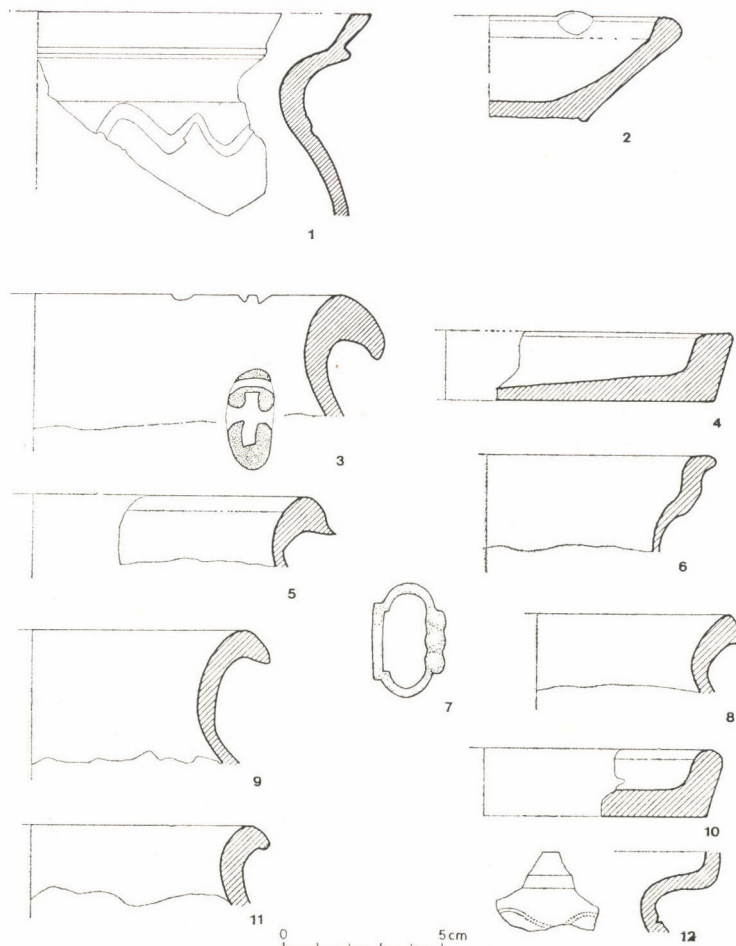

14. kép. Az ágostonrendiek templomának falmaradványa alaprajzban és metszetben (1—1') a kapucinusok temploma (K) alatt. Szintek: I. középkori építés, II. használat — és III. a modern szint. — A Corvin téren feltárt koraközépkori (A), későközépkori (B, C) falmaradványok és rétegeik: 1. modern feltöltés, 2. török leleteket tartalmazó égett réteg, 3. középkori bontás, 4. korom, 5. föld, 6. habarcs, 7. agyag, 8. föld, 9. agyag

Abb. 14. Mauerrest der Kirche des Augustinerordens im Grundriß und Schnitt (1—1') unter der Kirche der Kapuziner (K). Niveaus: I. Mittelalterlicher Bau, II. benutztes und III. modernes Niveau. — Die am Corvin-Platz erschlossenen frühmittelalterlichen (A), spätmittelalterlichen (B, C) Mauerreste und ihre Schichten: 1. moderne Aufschüttung, 2. türkenzeitliche Funde enthaltende gebrannte Schicht, 3. mittelalterlicher Abriß

kerítésfal alapjait megtaláltam. A kapucinusokat megelőzően nem tudjuk mi volt itt, ugyanis De la Vigne 1686-ban csak teletömböket és úthálózatot ábrázolt, beépítést nem. A 18. századi kerítésfal alapjai megtévesztően hasonlítottak a középkori török falazásra, mégsem lehet egyértelműen középkorinak elfogadni, hiszen építésük idején sok rombadólt középkori épület szolgáltatott kőanyagot. A kerítésfalon belül azonban igen jelentős, jó

minőségű, valóban középkori falmaradványok kerültek felszínre (14. kép), olyan jól olvasható rétegvizonyok közepette, ami lehetővé teszi, hogy ily kevés feltárás mellett is következtetéseket vonjunk le. Az árkokkal megvizsgált területen török építkezésnek nyoma sem volt, ellenben volt egy vastag, kormos pusztulási réteg, amelyben török kerámiatöredékek voltak. A pusztulásnak ez a rétege már egy elbontott és elplanírozott középkori épít-

15. kép. Leletek a Fő utca 30-ból (1–2) és a Corvin térről (5–12). Utóbbiak a 7. sz. réteg felszínéről
Abb. 15. Funde aus der Fő-Gasse 30 (1–2) und vom Corvin-Platz (5–12). Letztere von der Oberfläche der Schicht Nr. 7

mény fölé húzódott. A planírozás rétege és attól lejjebb újkori bolygatás nem volt. A planírozás rétegében főként habarcs és kötőrmelék és néhány 13. századi kerámiatöredék volt található (15. kép). Az árok átmetszett egy 1 m szélességű erős falat, amelynek iránya észak–déli volt. Ennek nyugati oldala mellett sértetlen rétegek maradtak. Egy sódere réteg a fal építési rétege lehetne (103,06 m), amely felett 10 cm vastag föld, és ennek felszínén koromréteg volt. Az előbbi talán a falhoz tartozó szint, az utóbbi annak pusztulása. Az épület pusztulását tehát egy nagy tűz okozta, melyre az épület bontása következett. Ennek az épületfalnak a szintje alatt korábbi rétegek is voltak, sőt volt egy vékonyka kis falmaradvány is, amelynek egykori szintje ábrákon a 8. réteg. Ezt a kis épületet egykori szintjéig bontották le. A korai kis épület pusztulása és az erősebb, nagyobb épület építése között itt is megtalálható az agyaglerakódás, amely akkor keletkezik, amikor eltelik egy kis idő a bontás és az újraképzés között. Ebben az agyagrétegben (7. r.) a 12. század végére vagy a 13. század elejére jellemző vékonyperemű, szürke ausztriai kerámia volt található (15. kép). Hasonló a budai domonkos

kolostor mellett feltárt korai település rétegében került elő.²⁴ Tehát itt a Corvin téren is várható korai település előkerülése, méghozzá régészeti szempontból ideálisnak mondható körülmények között. Igaz, hogy a korai településre látszólag a későbbi középkorban városi házak épültek, ezzel szemben sem a török hódoltság idején, sem később nem volt beépítve. Lehetséges, hogy a házak lebontására már a Tojgun pasa építkezéseinek idején sor került, hiszen tudni véljük, hogy az ő építkezései nem csupán egy templomra, hanem több jóléti intézményhez tartozó épületre is kiterjedtek, amelyeknek a környezetét megfelelő módon kialakították. Érdekes lenne a jövőben erre a területre a jövőben nagyobb figyelmet fordítani. A Corvin téren nagyon eredményes lenne egy feltárás, mivel a középkor vége óta ezt a területet keveset bolygatták. Itt nagyon korai, a város alapítását és a külvárosokat megelőző települési csírákat lehetne megfigyelni. Feltehető, hogy a koldulórendi kolostoralapítások

²⁴ H. Gyürky K., Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt (1972) 40., 7. kép.

megszokott rendje itt is érvényesült, és már meglevő település mellé települtek.

Az Ágoston-rendi kolostor után a település északi határán a mai Népművészetek háza helyén állt az a nagyméretű, kettős oszlopsorral tagolt csarnoképület, amellyel egy korai tanulmányomban már foglalkoztam.²⁵ A régészeti kutatás hiánya miatt pontosan nem lehet eldönteni, hogy török-kori vagy még a középkorból származó épületről van e szó, de mindenképpen jelentős épület volt, és nagy biztonsággal lehet állítani, hogy kereskedelemmel állott kapcsolatban. Jelentőségét mutatja, hogy a De la Vigne-féle helyszínrajz az épület részletes alaprajzát ábrázolta akkor, amikor máshol többnyire csak telek-tömböket jelölt. A helyszínrajz ábrázolja a „bölme”, azaz a középkori Szent István külváros északi határát lezáró falat és tornyokat, valamint a kaput is.

A település kezdetét bizonyára a kedvező földrajzi helyzet váltotta ki, mégpedig a Duna partjának kellett e korban kikötésre alkalmasnak lennie. A hódoltság utáni alsó- és felsővársátrterek középkori előzményeik folytatásai.

A 17. század végéről, és a 18. századból származó helyszínrajzok, városképek a várostörténeti kutatások fontos forrásai. Történészeink a középkorkutatás régészeti módszereinek bevezetése előtt, sőt e lassú és időigényes kutatások eredményeit meg sem várva, ezekből a dokumentumokból próbálták a középkori állapotokra következtetni. Ezeknek a térképeknek vagy látképeknek értelmezése azonban nem könnyű feladat és sokszor félrevezető. E dokumentumok készítői nyilvánvalóan az igazságot kívánták ábrázolni, azonban eltekintve a mérések technikájának kezdetlegességétől, arra is gondolnunk kell, hogy készítésük idejé-

ben már többé-kevésbé folyamatban volt a nagy pusztulás utáni városrekonstrukció. Ezért minden részlet esetében külön-külön kell felülvizsgálni, hogy azon a helyen a középkori állapotokat megváltoztathatta-e valamiféle török építkezés, az illető helyet mennyire pusztította el az ostrom, és ezért a hódoltság utáni rekonstrukciója mely időszakban vált időszzerűvé? Ezekre a kérdésekre sokszor csak az ellenőrző régészeti kutatás adja meg a választ. A régészeti kutatással viszont legtöbb esetben kideríthető az események logikája is. Jelen tanulmányomban a Fő utca 16-os számú épülettel kapcsolatban sikerült a középkori külvárosi település egy fontos kérdésére: a mai Fő utca eredeti vonalvezetésére rábukkanni, amelyet az 1786-os helyszínrajz még megőrzött. Természetesen felismertük azt is, hogy ez az útvonal akkor még nem bírt a mainak megfelelő jelentőséggel, csak a 18. században végrehajtott változtatással nyerte azt el. E kutatás tanulsága az is, hogy a feltárt épület eredeti funkciójának megállapításához nem nélkülözhető a környezet ismerete sem, főleg az úthálózat és ezzel együtt a telkek helyzetének ismerete. A 17–18. századi helyszínrajzok a régészeti kutatásokhoz teljes egészükben nem használhatók fel, csupán egyes részleteik. Meg kell találnunk az időről-időre végrehajtott városrendezések célkitűzéseit és figyelmünket azokra a részletekre kell fordítanunk, amelyeket akkor éppen elkerült a rendezés.

A Szent István külváros topográfiája nem véglegesen lezárt téma. Még sok mindent felszínre hozhat a véletlen, és még sok helyen lesz szükség tervszerű kutatásra. Elsősorban a Kapucinus templom és a Népművészetek háza közötti téren.

H. Gyürky Katalin

DIE ST. STEPHAN-VORSTADT DES MITTELALTERLICHEN BUDA IM SPIEGEL DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

Auszug

Von den Vororten um das mittelalterliche Buda reichte die vom Protomärtyrer St. Stephan benannte Vorstadt an der Donau dem heutigen Situationsplan nach nördlich von der Kettenbrücke bis zu dem den Corvin-Platz von Norden her begrenzenden Haus der Volkskünste, auch den mittelalterlichen Vorgänger dieses Gebäudes, eine große, zweischiffige Handelshalle mit einberechnet. Die Hauptstraße (Fő utca) der aus mehreren mittelalterlichen Vorstädten zusammengewachsenen und vom 17. Jh. an als Wasserstadt (Víziváros) genannten Siedlung war im Mittelalter nicht so bedeutend, setzte sich auch nicht weiter nach Süden in Richtung des Laufes der Donau fort. Die Begradigung der die Siedlungen miteinander verbindenden Straße führte in der ersten Hälfte des 18. Jhs im südlichen Abschnitt der Vorstadt — zwischen dem Clark Adam-Platz und dem Haus unter Fő-Gasse 20 — in den Grundstückgrößen zu Veränderungen. Die Reste der mittelalterlichen Gebäude kommen hier hinter der die Fő-Gasse begleitenden neuzeitlichen

Gebäudereihe, in ihren Höfen zum Vorschein, wie z.B. im Falle des in der ersten Hälfte unserer Abhandlung ausführlich erörterten mittelalterlichen Gebäudes auf dem Grundstück unter Fő-Gasse 16. Die St. Stephan-Vorstadt war eine am Berghang errichtete kleine Siedlung, deren einzige Hauptstraße vermutlich die mit der heutigen Fő-Gasse parallel laufende Farkasbír-Gasse gewesen sein konnte. Das unter Fő-Gasse 16 erschlossene Gebäude war auch im Mittelalter kein Wohnhaus, sondern schon damals ein hinter dem von der oben gesagten Gasse der Siedlung her gebauten, zugrunde gegangenen Wohnhaus stehendes Lagergebäude. An seinen ursprünglich mit einer Balkendecke gebauten Keller konnte man von dem sich vor dieses Haus biegenden Vorgänger der heutigen Fő-Gasse mit einem Wagen herankommen, während der Zugang des ersten Stockes über dem Keller vom Wohngebäude her zugleich der Eingang des Erdgeschosses war. Diese Bauweise folgt aus der Berghanglage. Das Gebäude wurde aller Wahrscheinlichkeit nach vor dem 15. Jh., entweder in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. oder im 14. Jh. gebaut, da die Balkendecke im 15. Jh. schon mit einem Gewölbe ersetzt wurde. Die Vorstadt erhielt ihren Namen nach dem in den 70er Jahren des 13. Jhs gegründeten Augustinerkloster. Seine Kirche wurde in der Türkenzei-

²⁵ H. Gyürky K., Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BpR 22 (1971) 223—243.

ten vom Pascha Tojgun zu einer Moschee umgebaut, vom 18. Jh. an stand über ihren Resten die Kirche der Kapuziner. Über die Mauer der mittelalterlichen Kirche ist uns nur wenig bekannt, jedoch sicher ist es, daß im Gegensatz zur heutigen Kirche sein Chor der Donau zu (in östliche Richtung) blickte und von einem Friedhof umgeben war, sein Haupteingang, den dann die Kapuziner im 18. Jh. gesperrt und aufgelassen haben, öffnete sich von der Hauptstraße der Siedlung (heute: Farkasbíró-Gasse). Die Stelle des Klosters ist bisher noch nicht bekannt. An beiden Seiten der Kirche kamen mittelalterliche Gebäudereste zum Vorschein. Was vom Gesichtspunkt der Siedlung am interessantesten ist, nördlich von der Kirche liegt heute ein großer Platz: der Corvin-Platz. Dieses Gebiet war im Mittelalter bebaut und wurde in der Türkenzeit abgerissen (wahrscheinlich niedergebrannt). Die Häuser wurden nicht wieder aufgebaut, da 1555 der Pascha Tojgun in dieser Gegend seine Wohlfahrtsinstitutionen errichten ließ. Von dieser Zeit an war hier ein freies Gelände, sodann ein Garten und schließlich ein öffentlicher Platz. Unsere Forschungen, auf Grund welcher dies

festgestellt werden konnte, hatte nur den Charakter einer Rettungsgrabung, zu einer vollständigen Erschließung ist es noch nicht gekommen. Durch unsere Notausgrabung wurden aber die Spuren einer frühen Siedlung aus dem 12–13. Jh. gefunden, mit dieser Zeit entsprechendem Fundmaterial und Spuren einer darüber gebauten spätmittelalterlichen Siedlung (14–15. Jh.). Unsere Forschung bezweckte aus diesen verhältnismäßig wenigen archäologischen Funden auf die ursprüngliche mittelalterliche Struktur der Vorstadt zu schließen, die am Ende der Türkenherrschaft infolge der Belagerungen völlig zerstört wurde und wo es zu Beginn des 18. Jhs zu wesentlichen Veränderungen gekommen ist. Die Forschungen brachten einen solchen Gebäudetyp ans Tageslicht, der im Laufe der im Burgviertel von Buda durchgeführten Forschungen bisher noch nicht zum Vorschein kam, wir lernten auf diese Weise das stockhöhe, aus Stein gebaute Lagergebäude eines Kaufmanns kennen. Ein Novum war ferner bei diesem selben Gebäude auch die Bauweise auf dem Bergabhang.

K. H. Gyürky

BADENI IDOLTÖREDÉK KÁPOSZTÁSMEGYER—FARKASERDŐRŐL

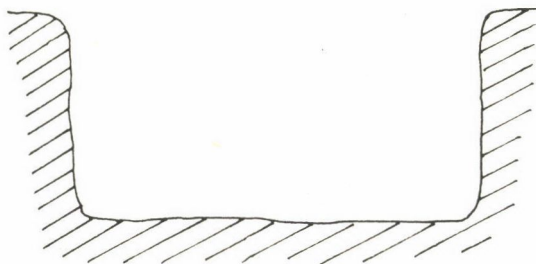
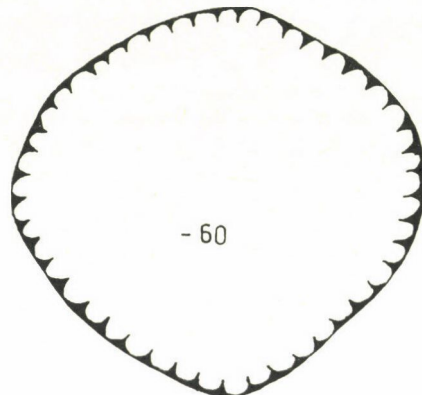
1982-ben és 1983-ban a Budapesti Történeti Múzeum a káposztásmegyeri lakótelep kivitelezését megelőzően leletmentő ásatásokat folytatott a Budapest IV. kerület, Káposztásmegyer—Farkaserdő 76 567 hrsz.-ú területen (1. kép).

A lelőhely a Duna árterületéből kiemelkedő széles dombháton található, melyet délről a Szilas patak, nyugatról a Mogyoródi patak, távolabb a Duna, keletről és északról egy keskeny erdősáv, a Farkaserdő határol.

A feltárások során, mintegy 3000 m² nagyságú területen a bádeni kultúra 40 gödre, 7 állattemetkezés (szarvasmarha, juh és sertés csontvázakkal), 2 zsugorított csontváz sír és egy 2,30 m magá sztélé került elő. Jelen tanulmányomban csak az 50. számú gödör anyagával foglalkozom, melyből a bádeni idoltöredék került elő (2. kép).

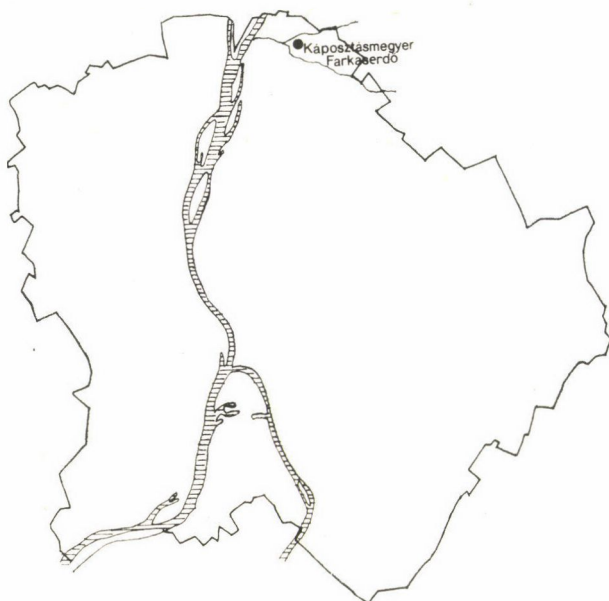
Az 50. számú gödör hengeres falú, egyenes aljú gödör, mélysége: —60 cm, átmérője: 1,32 × 1,12 m. Kevés kerámiát és állatcsontot tartalmazott. A leletek a gödör aljáról kerültek elő.

Idoltöredékünk barnásszürke, foltosra égett, szemcsésen iszapolt anyagú. A töredék magassága: 10,5 cm, szélessége: 10,4 cm, legnagyobb vastagsága: 3,8 cm, ltsz.: 86.1.488. Az idoltöredék elülső része kopott, mégis jól kivehető a női nemi jelleg hangsúlyozását célzó, párhuzamos háromszögekből álló, besimított díszítés. A hátsó oldal bekarcolt cik-cakk vonalakkal díszített. A töredék derekán, annak jobb és bal oldalán, látható a mellen és hátán átlósan viselt szalagok indítása. Az analógiák után rekonstruálható volt az idoltöredék, mely ép álla-

2. kép. Az 50. gödör felülnézeti és metszetrajza
Abb. 2. Übersicht und Profilzeichnung der Grube 50

BUDAPEST

1. kép. Budapest IV., Káposztásmegyer—Farkaserdő
Abb. 1. Budapest IV., Káposztásmegyer—Farkaserdő

potban 23—24 cm magas lehetett (3. kép 1/a—b, 4. kép 1a—IIc).

A bádeni kultúra fejnélküli idolkainak eddigi legteljesebb összefoglalását Kalicz Nándor publikációjából ismerjük.¹ Ugyanitt foglalkozik az idolkok déli kapcsolatainak elemzésével. 21 lelőhelyről 47 idolt ismertet. A Magyarországon eddig előkerült bádeni fejnélküli idolkok, illetve töredékek a következő lelőhelyekről származnak: Tököl (az előkerült 19 idoltöredékből 13 sorolható ide), Esztergom, Sárkeresztés, Szolnok, Tápé, Zamárdi (2 darab), Zagyvarékas, Káposztásmegyer — Farkaserdő.²

A Káposztásmegyeren előkerült idoltöredék formáját és díszítő motívumát tekintve számos analógiával

¹ Kalicz, N., Die Kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre Südlichen Beziehungen. Symposia Thracica, 232—256. 1981. továbbiakban: Kalicz 1981.

² Kalicz 1981, 4—7. t.

Kalicz, N., Tököl 1977. Ausgrabungen 1975. Mitt-ArchInst 7, 126—128.

Banner J., Die Péceli Kultur AH 35 (1956) 58.5; 12. t. továbbiakban: Banner 1956.

1/a

b

3. kép. 1/a–b. A káposztásmegyeri idol
Abb. 3. 1/a–b. Idol von Káposztásmegyer

rendelkezik. Szlovákiában Levice, Bešeňov, Biňa, Beladice, Červený Hradok, Branč lelőhelyekről közül Novotný B., Němejcová-Pavuková V., és Čeben I., fejnélküli bádénai idoltöredékeket.³ Románia és Jugoszlávia területéről többek között Cernavoda, Salacea és Bogojovo lelőhelyekről Roman P., és Karmanski S. publikációjából ismertek a káposztásmegyeri idoltöredékhez hasonló darabok.⁴ Vinča, Macedonia és Albánia területéről is publikáltak idoltöredékeket.⁵

A bádénai kultúra köréből ismert fejnélküli idolk fő jellemzői: lapos test, plasztikus mell és a női nemi jelleg erős hangsúlyozása. A karokat nem jelzik, a fej helyén 1–3 lyuk található, a lábak ritkán szétválasztottak (a káposztásmegyeri darab ilyen). A keresztpántok szimbolikus jelentőségével és anatóliai előzményével legutóbb Kalicz Nándor foglalkozott. Ugyanő a bádénai fejnélküli idolk stílusjegyei, földrajzi elterjedésük és szimbolikus ábrázolásai alapján hangsúlyozza, hogy a bádénai komplexum idolkjai az anatóliai és délbalkán idolkhoz hasonlóak, melyekhez a kiinduló pontot az Égeikumban lehet keresni.⁶

³ Novotný, B., Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. SI 29 (1981) 131–137; 2. kép 2–3, 7, 8, 72. kép 5.

Němejcová-Pavuková, V., Beitrag zum Kennen der Postboleraz-Entwicklung der Badener Kultur. SIA 22 (1974) 237–360, 15. kép. Továbbiakban: Pavuková 1974.

Čeben, I., Sidlisko Badenskej Kultury v Biňi. SIA 32, (1984) 147–179; 1. kép 1–3. Továbbiakban: Čeben 1984.

⁴ Roman, P., Nemeti, J., Cultura Baden in Romania. (București 1978).

Karmanski, S., Bakarnodobni localiteti jugozapadne Backe 1970 Oděaci-Bačka Polanka 41. t. 1a–c.

⁵ Kalicz 1981, 9. t. 1–6, 10. t. 1–10., Tasić, N., Sur le rapport chronologique des cultures eneolithiques dans le Bassin Danubien Jugoslave. Starinar 36 (1985) Vinča idol: 3 kép, 4 kép.

⁶ Kalicz 1981, 250.

A régebbi kutatások alapján a fej nélküli bádénai idolkrol azt tartották, hogy sem a bolerázi csoport objektumából, sem a fiatalabb bádénai kultúrából nem kerültek elő.⁷ Megjelenésüket a postboleráz vagy idősebb klasszikus bádénai kultúra Tekovský Hradok–Fonyód horizontjához kötötték. Megszűnésük a Červený Hradok horizont végén, a fiatalabb bádénai kultúra kezdetekor következik be.

Az újabb kutatások során azonban a szlovákiai Dolná Stredá lelőhelyről egy, a bolerázi kultúrához köthető idoltöredék került elő.⁸ Így a fejnélküli idolk megjelenését az idősebb klasszikus bádénai kultúra elé kell datálni.

A káposztásmegyeri idoltöredékkel együtt igen kevés kerámia került elő. Ezek a következők:

Barnássárga fazék kihajló nyaktöredéke és oldaltöredéke. A nyakhajlatban kétsoros bevagdosás alatt valószínűleg az edény egész felületét beborító, függőleges sávvezetésű fenyőágminta díszíti (5. kép 1a–b, 6. kép 2). 8,8 × 8,2 cm, 14,2 × 10,2 cm, ltsz.: 86.1.482. Bolerázi tradíciójú,⁹ a bádénai kultúra Ic fázisában tipikus.¹⁰ Ila fázisban Tekovský Hradok,¹¹ Gbelce,¹² Pohronský Ruskov¹³ és Fonyód – Bézsénypuszta¹⁴ lelőhelyek kerámiái között találunk hasonlóan díszítetteket. A fenyőágminta szórva-nyosan később is előfordul Červený Hradok és Biňa

⁷ Pavuková 1974, 352–353., Kalicz 1981, 246.

⁸ AVANS 1980. 2. část. (Nitra 1981) 370, 8. kép.

Němejcová-Pavuková, V., K problematike trvania a konca Bolerazskej skupiny na Slovensku. SIA. 32 (1984) 11. ábra X. típus.

Köszönöm Kalicz Nándornak, hogy figyelmemet felhívta erre.

⁹ Torma I., Adatok a bádénai (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. VMMK 8 (1969) 91–109.

¹⁰ Němejcová-Pavuková 1984, 34. kép. O/e típus.

¹¹ Pavuková 1974, 61. kép 12.

¹² Pavuková 1974, 51. kép 26.

¹³ Pavuková 1974, 52. kép 5, 6, 13.

¹⁴ Banner 1956, XI. t. 1, XII. t. 2.

4. kép. 1/a–c. A káposztásmegyeri idol rekonstrukciós rajza. M = 1 : 2
Abb. 4. 1/a–c. Rekonstruktionszeichnung des Idols von Káposztásmegyer M = 1 : 2

lelőhelyeken.¹⁵ A Nĕmejcová-Pavůková által közölt Seňa – „Istenhegy”-i lelőhelyen előkerült antropomorf edényen is függőleges sávozású fenyőágdíszítés látható.¹⁶

Barna fazék enyhén kihajló peremmel, a has élén beszúrkált pontsor díszítés van (5. kép 2). ma.: 19 cm, pá.: 16 cm, f. á.: 10 cm, ltsz.: 86.1.618. Červený Hradokról formailag hasonlót közöl Pakůvková.¹⁷ Biňáról és Svodínról is ismertek párhuzamai.¹⁸

Barna-foltos csésze töredéke, rovátkasor alatt bekarcolt hálóminta díszítés van (5. kép 4, 6. kép 1). 6 × 5,1 cm, ltsz.: 86.1.484. Csészéken ez a díszítés meglehetősen ritka. Hasonlót közöl Pavůková Červený Hradokról és Bešeňovról.¹⁹ Malé Kosiňy belső díszes tálon látható hasonló díszítés,²⁰ de ugyanez a díszítőmotívum szerepel egy Tápé-Malajdokon előkerült kerámiatöredéken.²¹

Fazék peremtöredéke ujjbenyomásos bordadísszel (5. kép 5). 9 × 7,9 cm, ltsz.: 86.1.471. Párhuzama többek között Červený Hradokról ismert.²²

Peremtöredék kettős bütyökkel a perem alatt (5. kép 3). 4,8 × 4,8 cm, ltsz.: 86.1.472. Tipikus díszítőelem, a bütyök általában párosával, egymás mellett vannak. Hasonló ismert Červený Hradokon²³ és Biňán.²⁴

Fazék sárgásbarna, széles szalagfűl töredéke (5. kép 9, 6. kép 4). Az oldal és a fül is kannelurával díszített. 11,6 × 7,8 cm, ltsz.: 86.1.486. N/1 típusba soroljuk.²⁵

Fazék díszítetlen, vastagfalú aljtöredéke (5. kép 8) 19 × 17,5 cm, ltsz.: 86.1.487.

Behúzott peremű táltöredék. Polírozott, függőlegesen benyomott pontokkal díszítve (5. kép 6, 6. kép 5) 8,8 × 6,5 cm, ltsz.: 86.1.485. Párhuzamok többek között

¹⁵ Čeben 1984, 9. kép 15, 10. kép 15.

¹⁶ Pavůková 1974, 74. kép 1–2.

¹⁷ Pavůková 1974, 16. kép 17.

¹⁸ Čeben 1984, 9. kép 21., Pavůková 1974, 70. kép 3.

¹⁹ Pavůková 1974, 30. kép 2, 64. kép 4.

²⁰ Pavůková 1974, 67. kép 1.

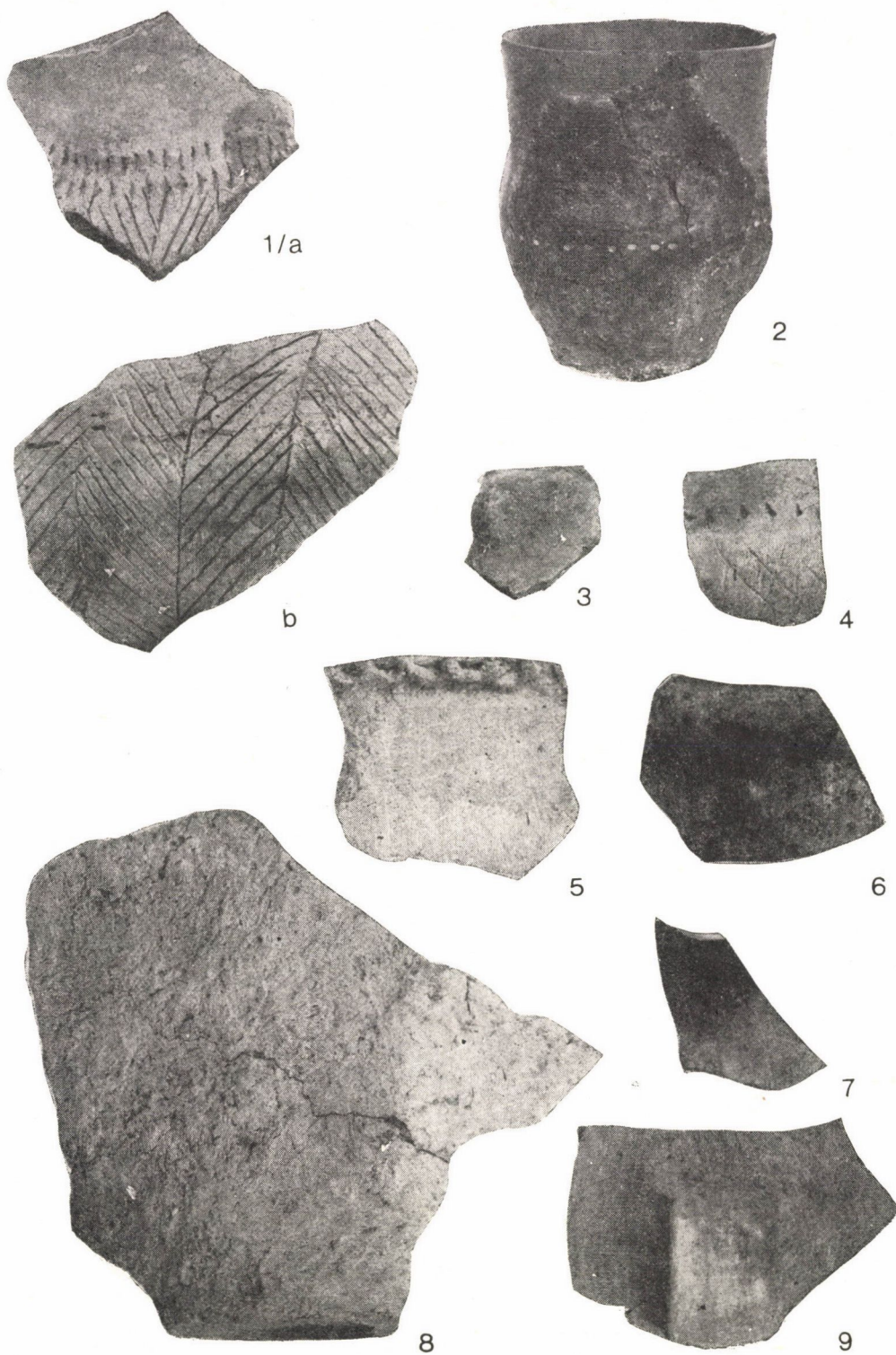
²¹ Banner 1956, LXVIII. t. 17.

²² Pavůková 1974, 20. kép 10, 11.

²³ Pavůková 1974, 21. kép 15, 23. kép 20.

²⁴ Čeben 1984, 9. kép. 11, 7. kép 4.

²⁵ Pavůková 1981, 4. á.

5. kép. 1—9. Káposztásmegyer—Farkaserdő. 50 gödör kerámia leletei
Abb. 5. 1—9. Káposztásmegyer—Farkaserdő Grube 50

Červený Hradokról ismertek.²⁶ Díszítése és falvastagsága miatt a kétszattú tálak közé soroljuk.

Korsó barnásszürke nyaktörredéke. Vékonyfalú, enyhén kidomborodó bordák között függőlegesen kanneliro-

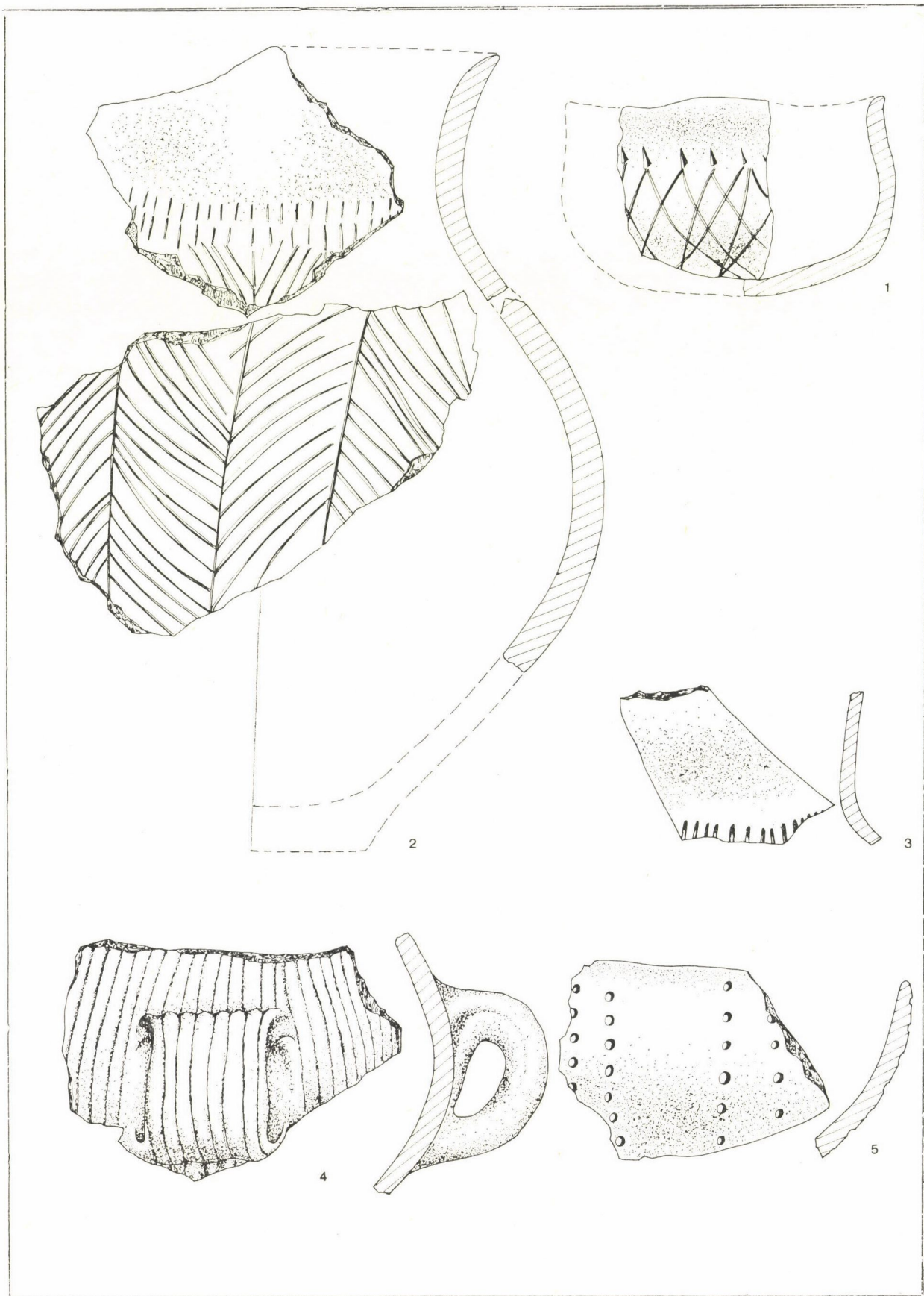
zott díszítésű (5. kép 7, 6. kép 3) 5,3×4,8 cm, ltsz.: 86.1.484. Párhuzamai Červený Hradok,²⁷ Beladice,²⁸ Biňa²⁹ lelőhelyekről ismeretesek.

²⁷ Pavúková 1974, 39. kép 23, 50. kép 3.

²⁸ Pavúková 1974, 72. kép 11—13.

²⁹ Čeben 1984, 10. kép 9.

²⁶ Pavúková 1974, 24. kép 2, 6.

6. kép. 1–5. Káposztásmegyer—Farkaserdő. 50. gödör kerámia leletei
 Abb. 6. 1–5. Káposztásmegyer—Farkaserdő Grube 50. M = 1 : 2

Annak ellenére, hogy meglehetősen kevés kerámia állt rendelkezésünkre, a leletegyüttes kronológiai hovatartozása nem kétséges. Némecsová-Pavúková által kidolgozott kronológiát és tipológiát alapul véve, a Káposztásmegyer — Farkaserdő 50. számú gödör fejnélküli idol töredékét és kerámiáját az idősebb klasszikus bádeni kultúra IIb fázisába soroljuk. Már kimutathatók azonban

egyedülálló sajátosságok — ilyen a kétosztatú táltöredék függőleges pontsorrallal való díszítése, vagy a korsótöredék bordákkal tagolt gondos kannelurázása — amely, már a bádeni kultúra III, Nevidzany fázisa felé mutat.

Endrődi Anna

BADENER IDOLFRAGMENT AUS KÁPOSZTÁSMEGYER—FARKASERDŐ

Auszug

Im Gebiet des Káposztásmegyer—Farkaserdő Prz. 76567 (Budapest, IV. Bezirk) kam im Laufe der auf dem Depot der Badener Kultur fortgesetzten Ausgrabung aus Grube 50 ein Idolfragment ohne Kopf zum Vorschein. Das Fragment stellt das Stück eines größeren Idols dar, das von der Taille bis zur Mitte des Oberschenkels, vorne und hinten verziert ist. H des Fragments: 10,5 cm, Br: 10,4 cm, größte Dicke: 3,8 cm. Inv.-Nr.: 86.1.488. Den Analogien nach konnte das Stück, das in unversehrtem Zustand 23—24 cm hoch gewesen sein dürfte, rekonstruiert werden (Abb. 3, 1a—b, Abb. 4, 1a—c). Unter den Analogien kommen auch zahlreiche Stücke aus Slowe-

nien, jedoch auch in Rumänien, Jugoslawien und Albanien gefundene Fragmente vor. Neben dem Idolfragment von Káposztásmegyer war ziemlich wenig Keramik (Abb. 5, Abb. 6), dennoch steht seine chronologische Zugehörigkeit außer Zweifel. Die von Némecsová-Pavúková ausgearbeitete Chronologie und Typologie zu Grunde genommen, reihen wir das Fragment des kopflosen Idolfragments und die Keramik aus Grube 50 von Káposztásmegyer—Farkaserdő in die IIb Phase der älteren klassischen Badener Kultur.

A. Endrődi

KORA VASKORI BEKARCOLT, BEPECSÉTEL DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA LELETEK HÓDMEZŐVÁSÁRHELY GORZSA-CUKORMAJOR LELŐHELYEN

Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor a régészeti szakirodalomban évtizedek óta ismert lelőhely — első sorban újkőkori leleteiről. A jelenleg is folyó ásatásokon azonban jelentős kora vaskori kerámia leletek is előkerültek. Dolgozatomban ezeket kívánom ismertetni, különös figyelmet fordítva a Tiszántúl magyarországi részén nagyobb számban eddig csak e lelőhelyen talált bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékekre.

A leletek előkerülésének körülményei és az a tény, hogy a feltárás még nem fejeződött be, nagymértékben meghatározta az anyagfeldolgozás módját: a bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékek és az egyetlen e korba sorolható zárt objektum anyagának ismertetése mellett egy-egy kiragadott példával — inkább csak jelzésszerűen — bemutatom a III. réteg kora vaskori anyagának az előbbiekhöz közvetlenül kapcsolható típusú töredékeit.

A lelőhelyen belüli összefüggések felvázolása után — párhuzamok keresésével — megkísérlem a leletek tér- és időbeli elhelyezését.

A lelőhely leírása

A magyar Alföld déli részén, Szegedtől északra található Gorzsa-Cukormajor. A lelőhely ovális dombja 3–5 méterrel emelkedik ki a Tisza egykori bal parti árteréből. Neolitikus, bronz-, vas- és szarmata kori rétegeinek feltárására 1952–68 között több leletmentés és ásatás történt.¹ A jelenlegi feltárás 1978-ban Horváth Ferenc vezetésével kezdődött.²

A lelőhelyről³ korábban gépekkel elhordtak mintegy 70 cm-es humuszréteget. Így a mai felszíntől számított 15–20 cm alatt mindenütt előtűnik a szarmata kori járószint. A vizsgált leletanyag döntő többsége az ez alatt található harmadik rétegből került elő. E mélységben korai, középső bronzkori valamint Hallstatt-kori leletek egyaránt fellelhetők voltak.

A különböző korú szintek szétválasztására a szintkövetéses módszert nem lehetett alkalmazni; az egységes szürke humusz talaj összetétele és a réteg vékonysága erre nem adott lehetőséget. További nehézséget jelentett az, hogy a későbbi beásások — különösen a szarmata objektumok — erősen bolygatták ezt a réteget.

Sajnos, az anyag túlnyomó része és a díszített töredékek csak a nehezen megfogható harmadik rétegből vagy pedig szarmata gödrökből kerültek elő. (Kivételt csak a IX. szelvény kora vaskori objektumának leletei képeznek.)

¹ 1952-ben Tompa Gabriella, 1953-ban Zalotay Elemér, 1955–56-ban és 1968-ban Gazdapusztai Gyula végzett a lelőhelyen leletmentést illetve ásatást. A leletanyag a Tornyai János Múzeumban található.

² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az ásatás vezetőjének, Horváth Ferencnek az anyag feldolgozásra való átengedéséért.

³ A rétegsor részletes leírása: Horváth F., ArchÉrt 109 (1982) 201–222.

A leletanyag ismertetése

A) Bekarcolt, bepecsételt díszítésű töredékek

Peremtöredékek

1. Erősen kihajló peremű tálak peremtöredékei (1. kép 1–6). A díszítések közös vonása a két párhuzamos vonal között sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirál. E bekarcolt díszítés — amint ez két töredéken jól megfigyelhető (1. kép 1, 5) — akár többsoros is lehetett.

2. Különösen fontos a kormeghatározás szempontjából az a síkzott peremtöredék, amely egy majdnem vízszintes kihajló peremű tál része lehetett (2. kép 1 a–b). Ennek belső oldalán jól látszik a síkokon a bekarcolt, sraffozott díszítések indulása. Peremének élét ferde bevagdolás díszíti. Külső oldalán, ahol az edény válla kezdődött, szintén sraffozott díszítés indulása látszik.

Váltötöredékek

1. Behúzott vállú, kihajló peremű tál váltötöredéke (3. kép 1 a–b). Belső oldalán a perem indulásánál bekarcolt vonalon sraffozott háromszögek ülnek. Külső oldalán a nyakán háromsoros, szakaszosan benyomkodott széles mészbetétág fut körbe, amelyből — átlós irányban — a vállon négy soros mészbetétés vonalköteg indul az edény alja felé.

2. Egy, az előbb leírthoz hasonló, de kisebb váltötöredék (2. kép 4a) a kihajló perem indulását zsinédíszít utánzó mészbetétág hangsúlyozza. Ezen élére állított sraffozott háromszög található. Külső oldalán, szintén a perem indulásánál, mészbetétág fut körbe (2. kép 4 b). Ebből háromsoros mészbetéttel jelölt vonal indul ferdén az edény alja felé.

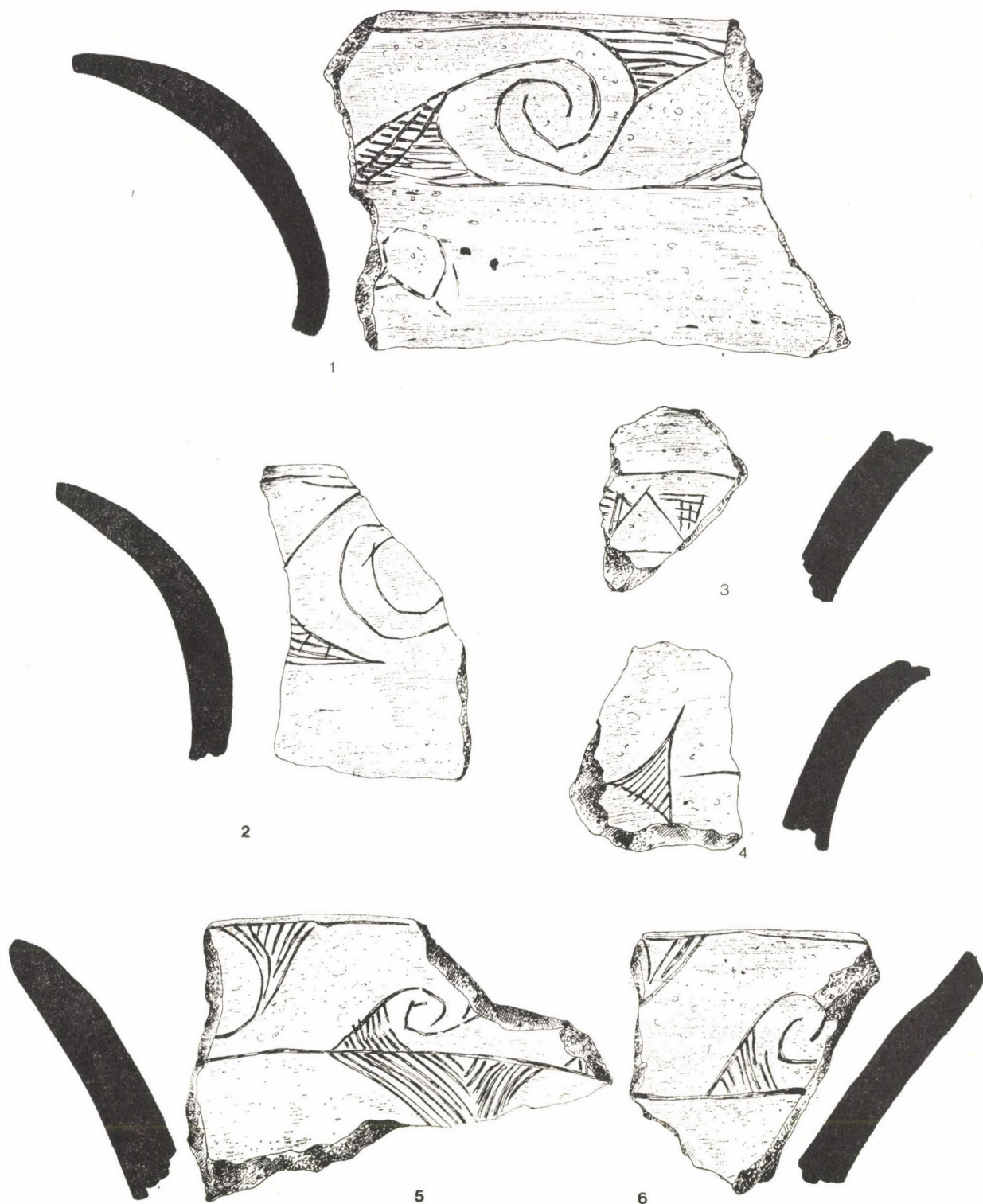
3. Enyhén kihajló peremű bögre perem- és váltötöredéke (2. kép 2). Belső oldalán díszítetlen. Kívül, a perem alatt két párhuzamos vonal között bekarcolt, hálódíszes szalag található. Vállát bepecsételt kis körök hangsúlyozzák. Oldalán — ugyancsak bekarcolással készült — minta indulása látszik.

4. Nagyméretű, gömbölyű vállú edény váltötöredéke (2. kép 5). A hármas, vízszintesen futó kannelúraköteg két oldalán a felületet sűrű, látszólag rendszertelen bekarcolások díszítik.

Fültöredékek

1. Egy nagyméretű korsó váll- és fültöredékén (3. kép 2.) az eddigi anyaghoz képest új díszítő elem látható. A félkör keresztmetszetű szalagfűl külső oldalán két sávból a párhuzamos zsinédíszít utánzó mészbetétág közötti mezőt bepecsételt „S”-motívum tölti ki. Eredetileg ez a díszítés a korsó oldalán körbe és lefelé is folytatódhatott, de a töredéken egyértelműen csak a díszítés vízszintes folytatása látható.

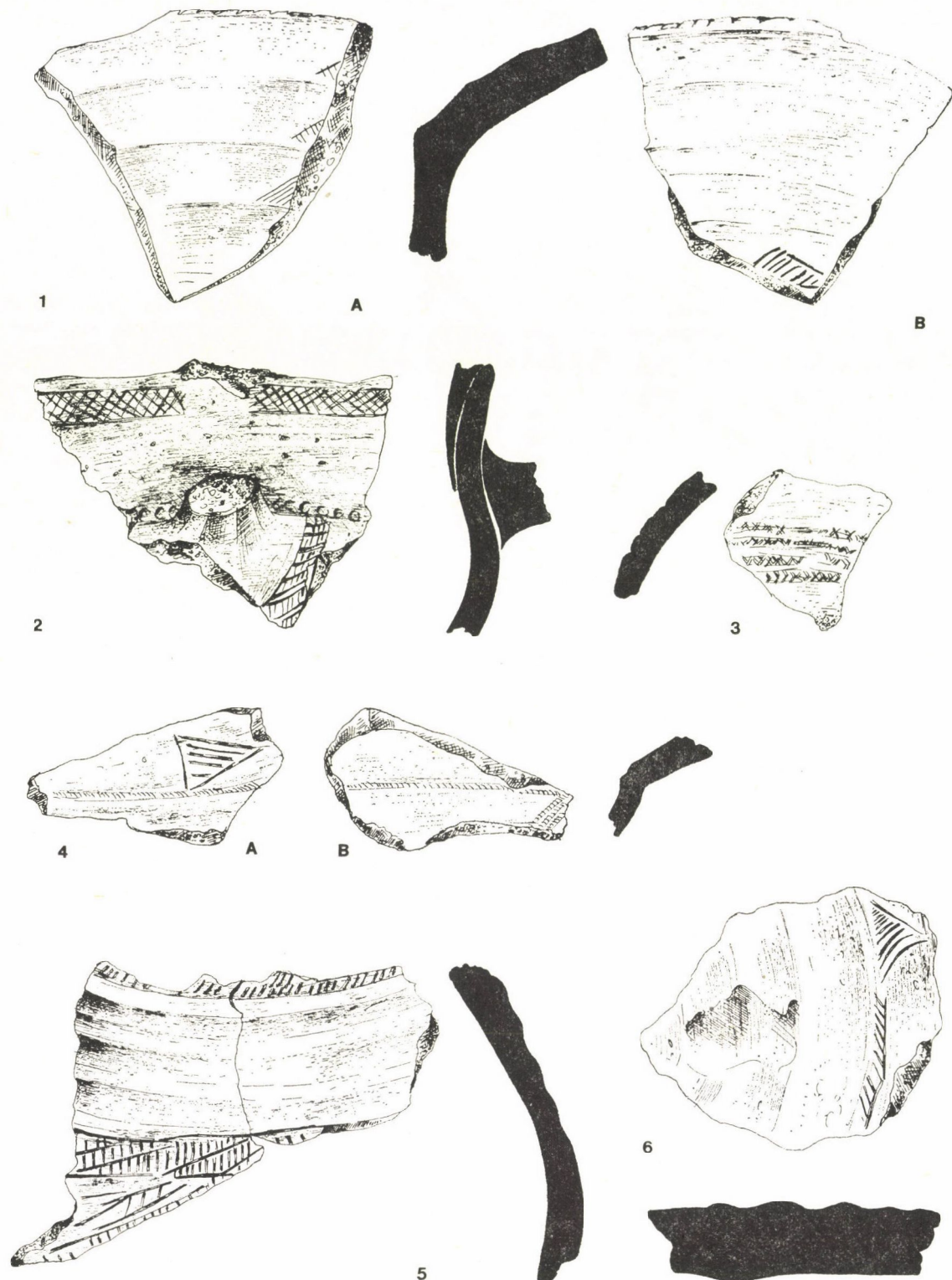
2. Már említettem egy enyhén kihajló peremű bögre váltötöredékét (2. kép 2). Most csak a peremből induló szabálytalan ötszög keresztmetszetű, perem fölé emelkedő, a vállon támaszkodó fűl nyomaira kívánom felhívni a figyelmet.

1. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1. IX. sz. DNY-i tanufal nyeléséből Pá.: 42 cm. — 2. IX. sz. 0–50 cm Pá.: 30 cm. — 3. X–XI. sz. közötti tanufal IV. réteg. — 4. VIII. sz. 50–60 cm. — 5. XI. sz. — 70 cm Pá.: 34 cm. — 6. III/A sz. NY-i negyed I–II. szint között

Рис. 1. Горжа-Цукормайор

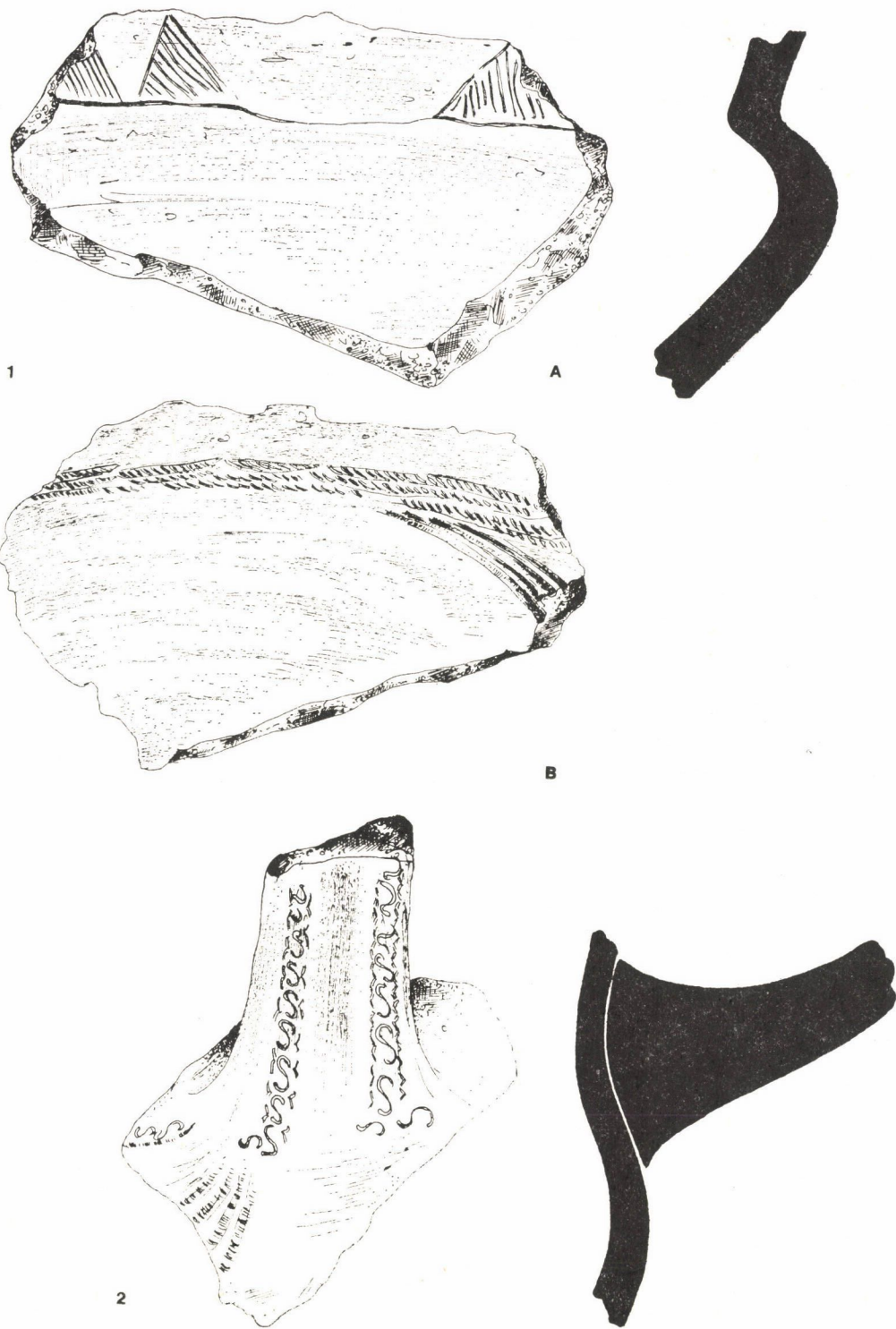
Abb. 1. Gorzsa-Cukormajor. 1. Block IX. Aus dem Abschnitt des SV-Beweisblockes. Rdm: 42 cm. — 2. Block IX. 0–50 cm. Rdm: 30 cm. — 3. Schicht IV. des Beweisblockes zwischen Block X–XI. — 4. Block VIII. 50–60 cm. — 5. Block XI. — 70 cm. Rdm: 34 cm. — 6. Block III/A W-Viertel zwischen Block I–II

2. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1. XVII. sz. — 55 cm Pá. : 28 cm. — 2. IX. sz. 20–30 cm Pá. : 10 cm. — 3. XI. sz. — 70 cm. — 4. III/A sz. 5. gödör Vá.: 20 cm. — 5. III/A sz. 0–40 cm. — 6. XIII. sz. 70–100 cm

Рис. 2. Горжа-Цукормайор

Abb. 2. Gorzsa-Cukormajor. 1. Block XVII. — 55 dm. Rdm: 28 cm. — 2. Block IX. 20–30 cm. Rdm: 10 cm. — 3. Block XI. — 70 cm. — 4. Block III/A. Grube 5. Schulterdm: 20 cm. — 5. Block III/A. 0–40 cm — 6. Block XIII. 70–100 cm

3. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1. III/B sz. 6. gödör Vá.: 28 cm. — 2. XI. sz. — 70 cm

Рис. 3. Горжа-Цукормайор

Abb. 3. Gorzsa-Cukormajor. 1. Block III/B. Grube 6. Schulterdm: 28 cm. — 2 Block XI. — 70 cm

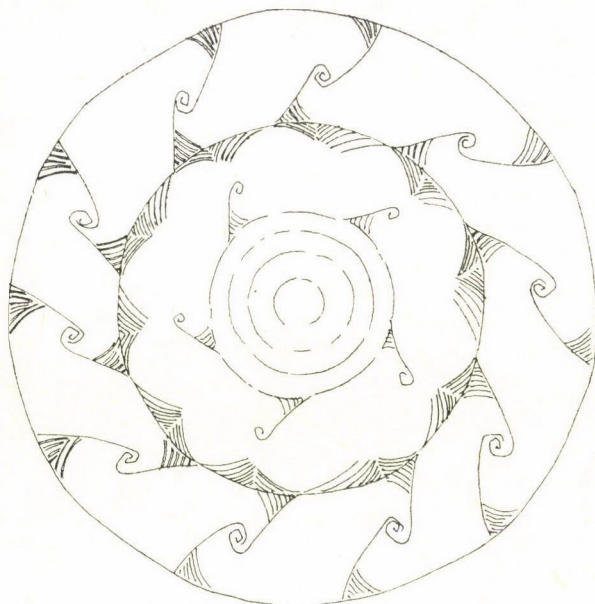
Aljtőredék

Feltehetően egy nagyméretű, belsődíszes tál aljtőredéke az a darab (2. kép 2), melynek belső oldalán a körbefutó kannelúraköteget zsinegdísz utánozó bekarcolás és sraffozott háromszög kombinációja keretezi.

A bekarcolt, bepecsételt díszítés

Egy peremtőredéken (1. kép 1), melynek felülete nem mutat kopást, jól megfigyelhető a spiráldísz készítésének menete.

A perem élétől 0,5 és 3,6 cm-re párhuzamos vonala-

4. kép. Gorzsa-Cukormajor. Teljes edény rekonstrukciója

Рис. 4. Горжа-Цукормайор

Abb. 4. Gorzsa-Cukormajor. Rekonstruktion des gesamten Gefäßes

kat karcoltak, s ezekről az alapvonalakról egy mindjobban ívelt vonalat húztak úgy, hogy a végén félkör alakban visszahajlították az alapvonal felé. Ezután felemelve a hegyes, tűszerű rajzeszközt, egy távolabbi pontról elindulva a félkört háromnegyed körre egészítették ki, amely a szabadon hagyott részen kapcsolódott össze a másik alapvonalról induló spirállal. A spirál megrajzolása után a már kész részlet és egy ugyancsak az alapvonalról induló közel félkör alakú bekarcolással ívelt oldalú háromszöget alakítottak ki, melynek belsejét — a rajzeszközt vízszintesen balról jobbra húzva — bevonalkázták. A belső vonalon fekvő háromszöget az alapvonalról a csúcsba húzott vonalakkal tovább osztották.

A bekarcolás menetéből s a technikai kísérletekből arra lehet következtetni, hogy az egykori mester jobbkézes volt.

Egy ívelten kihajló perem töredékén — a többtől eltérő elhelyezésben — a peremre csúcsával fordított sraffozott háromszög alakú díszítés látható (1. kép 4). Az általánostól eltérő elhelyezés más minta, feltehetően egy ún. „máltai kereszt” részletét jelzi — de erre még a továbbiakban kitérek.

A bepecsételt díszítések közül az „O”-mintát (2. kép 2) lehetett a legegyszerűbb elkészíteni. Az „S”-motívum esetében (3. kép 2) egy vékony, S-alakban hajlított fémlemez használhattak pecsétnyomóként. A vizsgált darabot végig ugyanazzal a pecsétlővel díszítették. Erre utal az, hogy a minták egyforma nagyságúak és azonos módon aszimmetrikusak.

A mészbetétágy készítésének két változatát lehet a vizsgált anyagban elkülöníteni:

1. sodrott zsinegnek a bőrszáraz agyagba ujjal történő benyomkodása (2. kép 4 a—b és 3. kép 1 b),

2. több (a mészbetétágyból vett lenyomatok alapján négy) szálból font zsinegnek ugyancsak bőrszáraz anyagba ujjal való benyomkodása (2. kép 3 és 3. kép 2).

A zsineget benyomkodhatták egyenes vonalban (2. kép 4. a—b) egy- vagy többsorosán is (2. kép 3 és 3. kép 1 b), vagy akár ferdén, szakaszosan (3. kép 1 b). Az utóbbi esetben egyetlen vékony zsineg segítségével széles mészbetétágyat alakíthattak ki.

Megfigyelhető, hogy nemcsak a mészbetét számára készült ágyat, de a bekarcolt, bepecsételt díszítéseket is mészbetét töltötte ki.

E sajátos díszítéseket minden esetben jó minőségű, iszapolt, cserepekből készült örleménnyel soványított, fényezett felületű, belül feketére, kívül sötétszürkére, illetve barnára égetett kerámián alkalmazták (4. kép).

Eddig összesen 15 díszített töredék került elő, melyek két összeilleszthető darab kivételével különböző edények töredékei.

B) A zárt objektum anyaga

Egyedül a IX. szelvény 8. objektuma esetében sikerült olyan beásást kibontani, amelynek anyaga a bekarcolt díszítésű töredékekkel hozható kapcsolatba (5—8. kép).

A IX. szelvény délnyugati falánál az első neolit szint sárga talajában megfigyelt hamus folt kibontása után a majdnem félkör alakú, 50 cm mély gödör oldalán helyenként tapasztás nyomai látszóttak, délkeleti részén pedig egy lépcsőzetesen kiképzett, letapasztott, erősen lejárt rész — mely talán lejárát lehetett. A gödör alját erősen letaposták, de nem tapasztották le. Sajnos az objektum

5. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1—2. IX. sz. 8. objektum.
1. Pá : 32 cm, 2. Pá : 46 cm

Рис. 5. Горжа-Цукормайор

Abb. 5. Gorzsa-Cukormajor. 1—2. Block IX. Objekt 8. —
1. Rdm: 32 cm. — 2. Rdm: 46 cm

nagyobb része a szelvényfal alá esik, így kibontására egyelőre nem kerülhetett sor.

A beásás hamus, égett, faszenes betöltéséből az alábbi leletek kerültek elő:

- Durva anyagú, különböző méretű tárolóedények peremtörédei (5–6. kép). Peremüket és az oldalukon lévő bordadíszt ferde bevagdolás vagy ujjbenyomkodás díszíti. Három darabnak a profilja teljesen egyenes (5. kép 1–2 és 6. kép 2), kettőnek enyhén kihajlik a pereme (6. kép 1, 3).
- Tálak behúzott, turbántekereses peremtörédei (7. kép 1–2 és 4–5).
- Majdnem vízszintesig kihajló, élén ferde bevagdálással díszített peremtörődék (7. kép 3).
- Enyhén kihajló peremű, síkzott vállú, nyomott gömbtestű bögre (8. kép 2). A peremből meredeken fölfelé induló, vállon támaszkodó, közel félkör keresztmetszetű szalagfülnék külső oldalát két kannelúra díszíti.
- Majdnem félkör keresztmetszetű szalagfültörédek (8. kép 1, 3).
- Majdnem félkör keresztmetszetű, külső oldalán síkzott szalagfül törédeke (8. kép 4).

Megjegyzendő továbbá az is, hogy nyésés közben ugyanitt került elő egy spiráldíszes törődék — nagyon valószínű, hogy a kora vaskori objektum szelvényfalban maradt részéből (1. kép 1).

C) A harmadik réteg kora vaskori leletei

A harmadik réteg kora vaskori törédekeit az alábbi fő csoportokba lehet sorolni:

- behúzott, síkzott, turbántekereses tálak peremtörédei (9. kép 1–3),
- ferde kannelúrákkal díszített, behúzott peremű tálak peremtörédei (10. kép 2–3),
- vízszintesig kihajló peremű edény törédeke (10. kép 1),
- peremén és vállán bevagdálással díszített fazék enyhén ívelt törédeke (9. kép 4).

Egyrészt szembevetendő a szoros összefüggés a harmadik réteg kora vaskori leletanyaga és a IX. szelvény objektumának anyaga és a jórészt ugyancsak a harmadik rétegből előkerült bekarcolt díszítésű törédek közti kapcsolat.

A IX. szelvény 8. számú objektumában és a díszített törédek között egyaránt meglevő, azonos típusú törédek az alábbiak:

- Enyhén kihajló peremű, nyomott gömbtestű bögre. A peremből meredeken fölfelé induló szalagfül a vállon támaszkodik.
- Majdnem félkör keresztmetszetű szalagfültörődék.
- Vízszintesig kihajló peremtörédek.
- Élükön bevagdálással díszített peremtörédek.

A gorzsai bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia párhuzamai

A magyarországi preszkíta kor kutatása szempontjából különösen fontosak a későbronzkor záródása és a szkíták megjelenése közötti korszak keleti kapcsolatai. Közép-Európa és a sztyeppe, erdős sztyeppe valamint az Észak-Kaukázus egykorú régészeti kultúráinak kapcsolatairól számos tanulmány látott már napvilágot — igen eltérő következtetések levonásával.⁴ A kapcsolatok vizs-

6. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1–3. IX. sz. 8. objektum.
1. Pá.: 24 cm — 2. Pá.: 20 cm — 3. Pá.: 26 cm

Рис. 6. Горжа-Цукормайор

Abb. 6. Gorzsa-Cukormajor. 1–3. Block IX. Objekt 8. —
1. Rdm: 24 cm. — 2. Rdm: 20 cm. — 3. Rdm: 26 cm

gálatánál általában csak a reprezentatív, úgynevezett „trák-kimmer” típusú fémleleteket vették tüzetesebben szemügyre. Az egyéb — például kerámialeletek — vizsgálataira kevesebb figyelem jutott.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése során először az egykori kultúrákon belül a közvetlen környezetet, majd nyugatról keletre haladva a gorzsai kora vaskori díszített kerámialeletek párhuzamait mutatom be. Azoknál a régészeti kultúráknál, ahol a bekarcolt, bepecsételt díszítés általánosan elterjedt volt, csak a legfontosabb, az esetleges további kapcsolatokra is utaló leleteket említem meg.

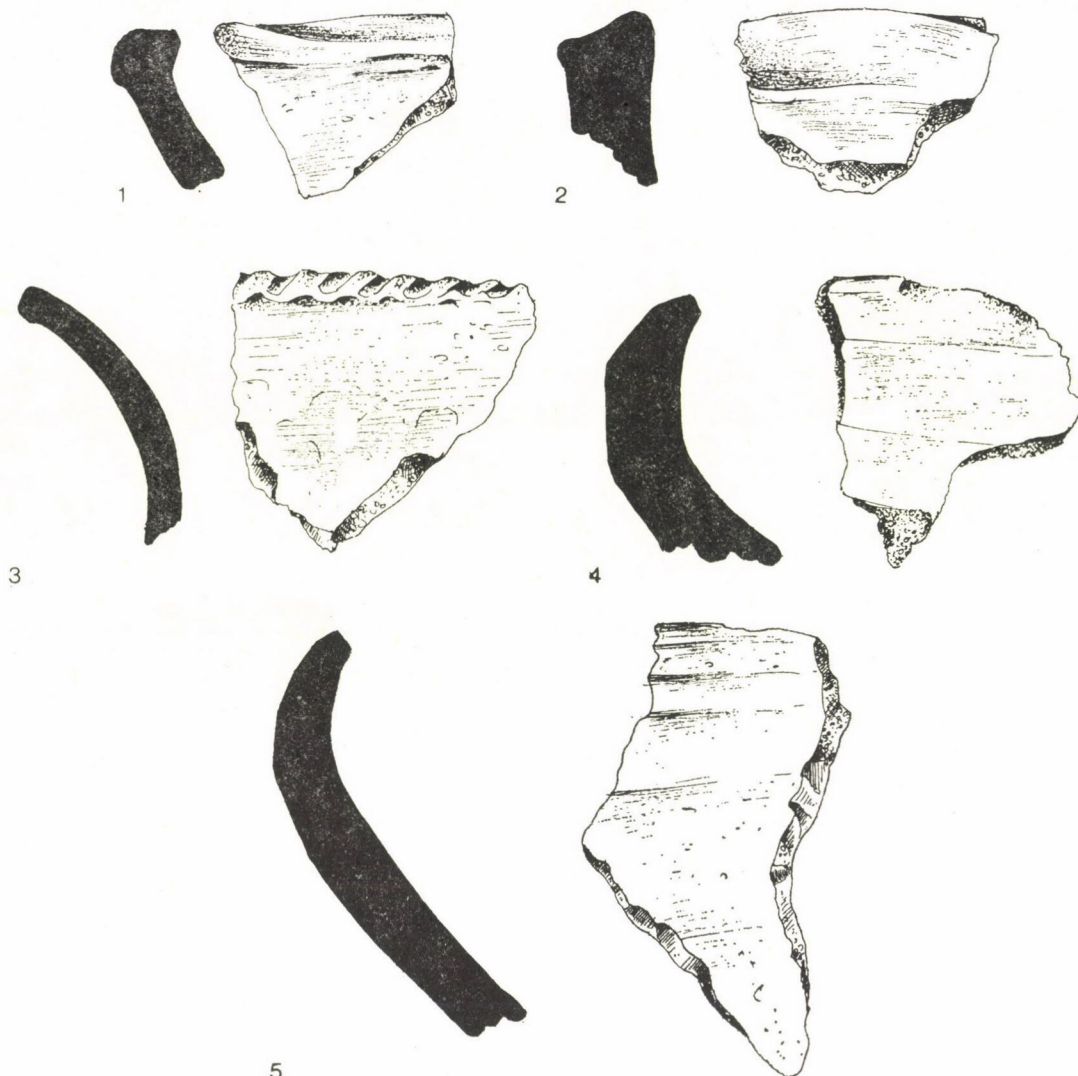
A pontosabb időbeli elhelyezés érdekében ahol lehet, röviden kitérek a gorzsaihoz hasonló kerámialeletekkel előkerült — jobban datálható — fémleletek ismeretelésére is. Részben hasonló okokból térek ki a legtávolabbi keleti bekarcolt, bepecsételt díszítésű párhuzamokra.

A Mezőcsát-csoport területén,⁵ Gorzsán előkerült jellegzetes bekarcolt, bepecsételt motívum elterjedésének vizsgálata az Al-Duna vidéki és a Szovjetunió kelet-európai területén lévő hasonló díszítésű kerámialeletekhez, áttételeken keresztül pedig az ún. „trák-kimmer” típusú fémeszközök köréhez kapcsolódik.

A gorzsai leletek és a Mezőcsát-csoport leletei között az eltérő jelleg — telep-, illetve temetőanyag — ellenére sok azonosság is megfigyelhető. Az azonosság elsősorban

⁴ *Gadapuzstai, Gy.*, ActaAntetArch ASzeg 5 (1963) 1–40.; *Ua.*, ASzeg 8 (1965) 107–116.; *Ua.*, Acta Arch-Hung 20 (1968) 153–157.; *Kemenczei, T.*, Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. In: Die Hallstattkultur Symposium Steyr. 1980. (Linz 1981) 79–92.; *Kossack, G.*, „Kimmerische” Bronzen. Situla 20–21 (1980) 109–144.; *Мелюкова, А. И.*, Скифия и фракийский мир (Москва 1979). *Patek, E.*, Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: Symposium Hallstatt (Bratislava 1974) 337–362.; *Szabó J. Gy.*, EgrIME 7 (1969) 55–121.; *Тереножкин, А. И.*, Киммерийцы (Киев 1976).

⁵ *Patek, E.*, The second half of the HB period (HB₂₋₃) in Eastern Hungary and Transdanubia. BAR Int. Ser. 144 (1982) 42.

7. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1–5. IX. sz. 8. objektum

Рис. 7. Горжа-Цукормайор

Abb. 7. Gorzsa-Cukormajor. 1–5. Block IX. Objekt 8.

a bögréken és általában az edényformákon keresztül,⁶ az eltérés pedig főleg a bekarcolt díszítésekben mutatkozik. A bekarcolt, bepecsételt mészbetétes díszítés azonban a Mezőcsát-csoport területén eddig sem volt szokatlan jelenség — mint azt az Ároktó-Pejpusztán talált bögre is bizonyítja.⁷

A közelmúltban a Gorzsa-Cukormajortól néhány kilométerre lévő Algyón tártak fel preszkíta kori csontváz-sírokat.⁸ A mellékletek között volt egy, a gorzsaival teljesen megegyező formájú — enyhén kihajló peremű, síkozott vállú — bögre is. A sírokból előkerült leletek — különösen a vas karperecek — ezt a lelőhelyet is egyértelműen a Mezőcsát-csoportéhoz kapcsolják.⁹ Mindek alapján megállapítható, hogy a gorzsai leletek jelentős mér-

tékben kötődnek a Mezőcsát-csoport névvel illetett régészeti kultúrához. A kerámia díszítésmódjában meglévő eltérések azonban lehetővé és szükségessé teszik a más irányú vizsgálódásokat is.

Sopron-Burgstallon Bella Lajos ásatásán az egyik gorzsai darabhoz hasonló bepecsételt „S”-ekkel díszített töredék került elő.¹⁰ Gallus Sándor a híres alakos urnák vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy „a görög félszigetet a soproni rajzokkal egybekötő fejlődési vonalnak egy láncszeme hiányzik még”.¹¹ Ezt a hiányzó láncszemet Dél-Magyarország és a Balkán területein feltételezi — s talán az azóta Basarabi-kör néven ismert leletanyaggal lehet azonosítani.

Patek Erzsébet burgstalli ásatásán a 170/1973. sz. tumulusból többek között alakos ábrázolású urna és talpcsöves tál töredéke került elő.¹² A talpcsövön látható sraffozott háromszögek és a két párhuzamos vonal kö-

⁶ Patek, E., Präskythische... 337–362.

⁷ Uo., 350–351.

⁸ Trogmayer O., A vaskor kezdete. In: Szeged története, I. Szerk.: Kristó Gy. (Szeged 1983) 97., Ua., ASzeg 26 (1985) 8.

⁹ Galántha Márta szóbeli közlése. Segítségét köszönöm.

¹⁰ Bella L., ArchÉrt 8 (1888) 354–360.; Patek E., ArchÉrt 103 (1976) 4. kép 7.

¹¹ Gallus S., AH 13 (1934) 40.

¹² Patek E., MittArchInst 6 (1976) XXII. t.

2

8. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1—4. IX. sz. 8. objektum. — 4. Pá.: 11 cm

Рис. 8. Горжа-Цукормайор

Abb. 8. Gorzsa-Cukormajor. 1—4. Block IX. Objekt 8. — 4. Rdm: 11 cm

9. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1. XXIV. sz. 0–50 cm Pá.: 30 cm. — 2. III/C sz. 40–65 cm. Pá : 30 cm. — 3. XXIV. sz. 0–50 cm. — 4. III/C sz. 40–65 cm. Pá.: 22 cm

Рис. 9. Горжа-Цукормайор

Abb. 9. Gorzsa-Cukormajor 1. Block XXIV. 0–50 cm. Rdm: 30 cm. — 2. Block III/C. 40–65 cm. Rdm: 30 cm. — 3. Block XXIV. 0–50 cm. — 4. Block III/C. 40–65 cm. Rdm: 22 cm

zötti sraffozott háromszögekből induló, egymásba kapcsolódó spirálok alkotta szalagdísz alapján Patek E. is utal az anyag Basarabi-körrel való kapcsolataira.¹³ (E díszítés elemei és a bepecsételt „S” a gorzsai leleteken szintén megtalálhatók — 11. kép 9.)

Ha a gorzsai bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek kapcsolatait a lelőhelytől délre eső területeken keressük, szembetűnő a jugoszláv kutatás által *Bosut-csoport*¹⁴ néven elkülönített régészeti kultúrában meglévő sok rokon vonás.

N. Tasić a Bosut-csoport kerámia anyagában a szkíta előtti korszakra tartja jellemzőnek a síkzott/vagy turbántekercses peremeket, a magas nyakú bikónikus vagy nyomott gömbtestű egy vagy két szalagfüllű edényformákat, a bekarcolt, bepecsételt, mészbetételt kitöltött díszítéseket.¹⁵

A Bosut-csoport három lelőhelyéről (Gomolava, Zemun, Zlatska Pečina) ismertek ún. „trák-kimmer” típusú fémeletek.¹⁶ Zlatska Pečina ez a leletek az előbb említett Bosut-csoportra jellemző kerámiával együtt kerültek elő. A fém tárgyak között Glasinac-típusú fibula töredéke, bronz kés töredéke, vas karosbalta töredéke, lapos, karika alakú függő található.¹⁷ Lapos, karika alakú függő ismert a Basarabi lelőhelyről is, és ilyen lelettel együtt bekarcolt díszítésű kerámia valamint Glasinac-típusú fibula került elő a bulgáriai Sofronievon.¹⁸ Gazdapusztai Gyula az utóbbi és a Szeged-Óthalmi lelet kapcsán megjegyzi, hogy a hasonló tárgyak¹⁹ a Kárpát-medence jó néhány HC korú leletével rokonságot mutatnak, s kapcsolatait az illír területeken, az Északnyugat-Balkánon, illetve Donja Dolina felé keresi.²⁰

Mivel a gorzsai töredékeken lévő bekarcolt, bepecsételt díszítés a Bosut-csoport területén általánosan elterjedt volt, eltekintek minden egyes díszítőelem párhuzamának felsorolásától. Csak a legfontosabb, a további kapcsolatokra is utaló hasonló leleteket kívánom bemutatni.

A tál peremének belső oldalán elhelyezett, bekarcolt háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok díszítik a Jasenov-Zsidóvár és a Gradina na Bosut (kod Batrovaca)²¹ lelőhelyeken előkerült töredékeket. Az utóbbi lelőhelyen előkerült tál peremtöredékén a spiráldísz mellett ún. „máltai kereszt” részlete is látható.²² Gorzsán ugyancsak egy tál kihajló peremtöredékén — mint már említettem — az általánostól eltérő helyzetben lévő sraffozott háromszög van. A párhuzamként említett darab alapján a gorzsai töredéken lévő bekarcolást is egy

10. kép. Gorzsa-Cukormajor. 1. XV. sz. — 50 cm. Pá.: 40 cm. — 2. III/C sz. 40–65 cm. Pá.: 32 cm. — 3. XVI. sz. 95–105 cm. Pá.: 32 cm

Рис. 10. Горжа-Цукормайор

Abb. 10. Gorzsa-Cukormajor 1. Block XV. — 50 cm. Rdm: 40 cm. — 2. Block III/C. 40–65 cm. Rdm: 32 cm. — 3. Block XVI. 95–105 cm. Rdm: 32 cm

¹³ Uo., 41.

¹⁴ Tasić, N., Bosutska grupa-nova kultura starijeg grozdenog doba ne području Vojvodine i uže Srbije. Materijali 7 (1971) 61–83.

¹⁵ Ua., Starije gvozdeno Vojvodine. In: Praistorija Vojvodine. (Novi Sad 1974) 263–264.

¹⁶ Uo., 272.

¹⁷ Tasić, N., Zlatska Pečina — viseslojno praistorijsko nalazište. APreg 11 (1969) XV. t.

¹⁸ Hansel, B., Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Donau. BAM 16–17 (1976) LXVIII. t.; Dumitrescu, V., La necropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi. Dacia 12 (1968) XXXIII. t. 7.

¹⁹ Lapos, karika alakú függőket közöltek még: Ghidici (Oancea, A., Depozitul de bronzuri de la Ghidici. SCIV 23/4 (1972) I–IV. t.) és Rujiste (Vasić, R., The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia. BAR Suppl. Ser. 31. XI. t. 8–16.

²⁰ Gazdapusztai, Gy., Acta ArchHung 19 (1967) 321–322.

²¹ Medović, P., Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativ-chronologische Lage der Altsteinzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina. (Symposiums Novi Sad 1979) VII. t. 3.; Uo., VII. t. 4.

²² Tasić, N., Bosutska grupa. . . Materijali 7 (1971) V. t. 29. A „máltai kereszt” alakú díszítés elterjedését részletesen vizsgálja: Dular, J., Bela krajina v starohalstatskem obdobju. AV 24 (1973) 537.

„ún. maltai kereszt” alakú díszítés részleteivel lehet azonosítani (1. kép 4).

A bepecsételt „S”-motívum változatos kombinációkban és elhelyezésben található. A gorzsai szalagfüles korsó oldaltöredékét (3. kép 2) díszítő motívumokhoz kapcsolható a Kurvin Gradon és két Vasicán (Gradina am Bosut)²³ előkerült lelet. Az utóbbi lelőhely egyik peremtöredékén a bepecsételt „S” motívumok mellett zoomorf ábrázolás látható.²⁴ Ennek párhuzamai a Sopron-Warischberg (40. tumulus I. sír) és a Basarabi temető III. tumulusának első sírjából²⁵ előkerült edényeken találhatók meg.²⁶ Patek E. Warischberg tumulusait a Sopron-Burgstall leleteinek II. periódusára keltezte.²⁷

A Duna mentén továbbhaladva, Románia területén található az a kultúra, amelyben általában a gorzsaihoz hasonló bepecsételt, bekarcolt díszítések előzményeit ke-

²³ Medović, P., Naselja starijeg gvozdenog doba i Jugoslovenskom Podunavlju. (Beograd 1978) LXIX. t. 4.; Uo., LXXII. t. 2.

²⁴ Medović, P., Die Geschichte. . . VII. t. 1.

²⁵ Gallus S., AH 13 (1934) XVI. t. 2.; Dumitrescu, V., La necropole. . . Dacia 12 (1968) XII. t.

²⁶ Dobiat, C., Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik. Acta ArchHung 34 (1982) X. t. 5., 7.

²⁷ Patek E., ArchÉrt 103 (1976) 15.

resik. A Vulpe térképén jól látható,²⁸ hogy a *Basarabi-kultúra* lelőhelyeinek zöme a Duna és a Déli-Kárpátok közötti alacsony fekvésű területeken, valamint a Maros belső folyásánál található. (A jugoszláv kutatók által újabban a Bosut-csoporthoz sorolt lelőhelyeket földrajzilag is elkülöníti a Vaskapu.)

A Maros felső folyásánál előkerült basarabi leletek ismertetése során H. Ciugudeanu részletesen elemzi és rendszerezi a bekarcolt, bepecsételt díszítéseket.²⁹ Az első kategóriába az egyszerű vonaldíszítéseket (bekarcolások egyes-kettes vonalban, párhuzamos vonalak, vonalkötegek, girlandok), a másodikba a bekarcolt háromszögeket és az azokból kialakított mintákat (háromszög, sraffozott háromszög, háromszögekből felépített háromszög) sorolja. Ide kapcsolja a négy háromszögből és egy rombuszból felépített „ún. máltai keresztet” valamint a zoomorf alakokat is. Külön kategóriába sorolja a spirálokat és végül a bepecsételt „S”-alakú díszítéseket. Ezeket az elemeket összekapcsolva, szalagszerűen is alkalmazták. Véleménye szerint az apró, sűrű „S”-alakú bepecsételéssel futó spirálok benyomását akarták kelteni. A bekarcolt, bepecsételt díszítéseket a kontraszt növelésére itt is mészbetéttel töltötték ki. Erdélyben H. Ciugudeanu szerint az említett díszítések a Basarabi-kultúra trák népségének hatásai, és annak egész területére jellemzőek.³⁰ A gorzsai leletek díszítésének mindegyikére említhető példa az iménti felsorolásból — ezeket nem ismételtem.

A Basarabi lelőhelyről a III. tumulus első sír talpcsőves edényén³¹ lévő bepecsételt „S”-díszítések és zoomorf ábrázolás kapcsolataira (Gorzsai, Sopron, Bosut-kultúra) már utaltam. A IV. tumulus földjéből előkerült tál peremének belső oldalát párhuzamos vonalak között sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok díszítik³² — akárcsak a IV. tumulus első sírjában talált tálát.³³ Ez utóbbi alján a gorzsaihoz hasonló bekarcolt díszítés is látható.

Bulgáriában Sofronievon (Vraca körzet) találtak bekarcolt spiráldíszű peremtöredéket.³⁴ A vacai múzeumban egy szörványként számontartott szalagfüles korsó oldaltöredékét bepecsételt „S”-ek díszítik³⁵ A motívumok (a szalagfül külső oldalán két sorban álló, az edény oldalán fekvő „S”) elhelyezése megegyezik a hasonló gorzsai töredékekkel (3. kép 2).

Moldavia erdős sztyeppéje és sztyeppéje az őskorban hosszú időszakon át különböző kultúrkörök találkozásának határterülete volt. A preszkíta korban régészeti csoportjainak a trák vagy a kimmer kultúrához való kapcsolása és időrendi besorolása a kutatás egyik legproblematisabb kérdése.³⁶

Az ezen a területen előkerült leletek közül a gorzsaihoz hasonló elhelyezésben sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirál díszíti az egyik Soldanestini előkerült kihajló peremű tál belső részét³⁷ (1. kép 1).

A bepecsételt „S”-motívumok széles körben elterjedtek a ligetes sztyeppén és sztyeppén. Ennek egyik oka a technika egyszerűségében kereshető.

Grigorovszkoe telepén egy tál behúzott, turbántekeres peremtöredékén párhuzamosan bekarcolt vonalak között két sorban bepecsételt fekvő „S”-motívum lát-

ható. Az „S”-ek alakja azonban jóval nyúltabb, mint a gorzsai töredéken.³⁸ A tál anyagát — akárcsak lelőhelyünk edényeit — apróra zúzott cserépekből készült samottal soványították.³⁹

Zsobotin lelőhelyen az első periódus anyagában a bepecsételt „S” egyaránt megtalálható a még egy korábbi időszakot jelző fésűs-bepecsételt⁴⁰ és már a későbbi időszakra utaló gazdagon bekarcolt díszítésű oldaltöredékeken.⁴¹

A Cserkasz és Kanyeva környéki kurgánokból előkerült, V. A. Ilinszkaja által az idősebb zsabotini időszakra — i. e. VII. század eleje-közepe — datált edények egy részének vállát is bepecsételt „S”-ek díszítik.⁴² A leletegyüttes kitűnik gondosan fényezett, gazdagon bekarcolt, bepecsételt mészbetét díszítésű edényeivel.

A Fekete-tenger északi partvidékeinek sztyeppéin a korai nomád népek kurgánjaiban is előfordulnak a bekarcolt, bepecsételt díszítések. Az egyéb mellékletek és az edények eltérő formavilága azonban az eddig vizsgált területektől idegen szálakra figyelmeztet. Ljubimovkán az 56. kurgán 3. sírjából⁴³ valamint Kangaz⁴⁴ és Kausani⁴⁵ temetkezéseiből előkerült enyhén kihajló peremű, nyomott gömbtestű edények vállát is bepecsételt „S”-ek díszítik. A bepecsételt motívum ugyan hasonlít a gorzsaihoz, de alkalmazása más edénytípuson, más elhelyezésben történt.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése

A Hódmezővásárhely Gorzsai-Cukormajoron talált kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek párhuzamai tehát az alábbi területeken kerültek elő:

A) Közvetlen párhuzamok:

- a Mezőcsát-csoport területén Ároktó-Pejpusztán,
- a Hallstatti-kultúra Sopron-Warischberg és Sopron-Burgstall II. időszakának leletei között,
- a Bosut-csoport egész területén (Vasica, Kurvin Grad),
- a Basarabi-kultúra egész területén (Basarabi, Ciunga),
- Északnyugat-Bulgária basarabi hatásokat mutató lelőhelyein (Sofronievo, Vraca),
- Moldavia ligetes sztyeppéjén (Soldanesti, Grigorovszkoe, Lenkovci).

B) A gorzsai leletekhez hasonló, de azokhoz nem közvetlenül kapcsolható párhuzamok:

- a Dnyepernél, a Zsabotini-kultúra területén (Cserkasz, Kanyeva),
- a Fekete-tenger északi partvidékének sztyeppéjén a korai nomád népek kurgánjaiban (Ljubimovka, Kangaz).

C) A közvetlen párhuzamok segítségével a gorzsai leletekkel kapcsolatba hozhatók még az alábbiak:

- a zoomorf ábrázolások (Sopron, Vasica, Basarabi),
- a fémleletek közül az ún. „trák-kimmer” típus (Zlatska Pečina, Szeged-Öthalom, Sofronievo),

²⁸ Vulpe, A., Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien. Dacia 9 (1965) XI. t.

²⁹ Ciugudeanu, H., Cultura Basarabi pe teritoriile judetului Alba. Cercetări Arheologice 4/1. (1976) 18–20.

³⁰ Uo., 20–21.

³¹ Dumitrescu, V., La necropole... Dacia 12 (1968) XXXI. t.

³² Uo., XXXVIII. t.

³³ Uo., XXX. t.

³⁴ Hansel, B., Beiträge... BAM 16–17 (1976) LXVIII. t.

³⁵ Uo., LXIV. t. 3.

³⁶ Lapușian, B. I., Ранние фракийцы X-начала IV. в. до н. э. в. лесостепной Молдавии. (Кишинёв 1979) 126.

³⁷ Мелюкова, А. И., Памятники... МИА 68/1958 72. 32. kép 2.

³⁸ Смирнова, Г. И., Материальная культура Григоровское городища. АСГЭ 23 (1983) III. t. 3., 6.

³⁹ Köszönöm G. I. Szmironának az Állami Ermitázs gyűjteményében folytatott munkámhoz nyújtott támogatását.

⁴⁰ Покровская, Е. Ф., Предскифские поселения у с. Жаботин. СА 1973/3 III. t. 8–9.

⁴¹ Uo., III. t. 3., 7.

⁴² Илинская, В. А., Относительная хронология раннескифских курганов бассейна реки Тясмин. СА 1973/3 9. kép.

⁴³ Мелюкова, А. И., Скифия... XXI. t. 5.

⁴⁴ Uo., XXII. t. 3.

⁴⁵ Uo., XXII. t. 5.

- a vas zablák és a kobáni kettős gyűrűs végződésű bronz zablák (Soldanesti, Mezőcsát, Szaharna, Szialk B)⁴⁶
- az észak-kaukázusi bronz edények⁴⁷ (Zsabotin).

A gorzsai bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek párhuzamainak többsége tehát a Basarabi-kultúra és a Bosut-csoport lelőhelyein illetve azok peremterületein került elő. A földrajzi elhelyezkedést vizsgálva látható, hogy Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor a Mezőcsát-csoport területén található, félúton a Basarabi-kultúra Maros felső folyása melletti lelőhelyei és a Bosut-csoport törzsterülete között. A térbeli elhelyezkedés és a párhuzamok alapján a vizsgált gorzsai leletanyag eredetének magyarázatára az alábbi lehetőségek merülnek fel:

- a töredékek kereskedelem útján kerültek a Mezőcsát-csoport lelőhelyére,
- a Basarabi-kultúra terjedt eddig,
- a Bosut-csoport szállásterülete húzódtott idáig,
- egy új csoport első lelőhelye,
- új népesség megjelenése,
- egyéb lehetőség.

Gorzsa környékén több, a Mezőcsát-csoporthoz tartozó lelőhely található, de eddig egyiken sem fordultak elő hasonló, bekarcolt díszítésű töredékek. A bekarcolt, bepecsételt töredékek aránya a gorzsai kora vaskori leleteken belül olyan magas, hogy ez nagy valószínűséggel kizárja azt a lehetőséget, hogy kereskedelem útján kerültek volna a Mezőcsát-csoport területére.

A díszített anyag egyaránt szoros kapcsolatokat mutat a Basarabi-kultúrával és a Bosut-csoporttal. Azt azonban, hogy ezen régészeti kultúrák bármelyikének a szállásterülete kiterjedt volna Gorzsa környékére is, jelenlegi tudásunk szerint kizárja a közelben lévő, az említett kultúrákkal egykorúnak tartott Mezőcsát-csoport mintegy fél tucat lelőhelyének megléte.⁴⁸ Amennyiben azonban ezen a területen a gorzsaihoz hasonló újabb leletanyag kerülne elő, már nem zárható ki az a lehetőség, hogy a Mezőcsát-csoport késői időszakában a Basarabi-kultúra vagy a Bosut-csoport kiterjesztette szállásterületét a magyar Alföld déli részére is.⁴⁹

A gorzsai töredékeken lévő minta egy apró részletben eltér a külföldi párhuzamoktól. Basarabi és bosut területeken is talál kihajló peremének díszítésére alkalmazták leginkább a sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spiráldíszít. A háromszögek belsejét hálószerűen,⁵⁰ kisebb üres illetve sraffozott háromszögekből építették föl. Gorzsán az eddig talált töredékeken az egymáshoz kapcsolódó spirálok alapjául szolgáló háromszöget minden esetben teljes egészében besraffozták. Ez a vizsgált töredékeknek — a szoros kapcsolatok mellett — sajátos vonást ad. Ezek a vonások azonban egye-

lőre elégtelenek ahhoz, hogy a tárgyalt leletek önállósága szóba jöjjön.

A fentiek azonban nem zárják ki annak lehetőségét, hogy egy, a Kárpátok keleti előterében élő törzsek szövetségében bekövetkezett változás révén a Duna mentén kialakult népmozgás⁵¹ szakított le vagy terelt maga előtt kisebb népességet a Bosut-kultúra területéről, amely a Mezőcsát-csoport területén, Gorzsán telepedett le.

A lelőhely kora vaskori rétegének vékonysága az életmód mellett a háborús viszonyokra is utal. Ez utóbbit látszik igazolni az is, hogy egy korábbi korban épített földvár sáncai mögött kerestek menedéket a betelepülők.⁵²

A vizsgált bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek közvetlen párhuzamainak többségét a preszkíta koron belül szűkebb határok közé keltezük. Ez lehetővé teszi a gorzsai kora vaskori leletanyag időrendi helyzetének pontosabb meghatározását is.

A Gorzsán talált kora vaskori kerámiatöredékek egyes díszítő motívumai megtalálhatók Sopron-Warischberg és Sopron-Burgstall második időszakának leletei között is. Patek E. ezeket a HC periódus második felére — a HD periódus elejére keltezi.⁵³

A soproni és a gorzsai töredékeken nemcsak az azonos motívumok (bepecsételt „S”, sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálok) meglétét, de azok formai megvalósulását is összehasonlítva olyan eltérések találhatók, melyek a leletek közötti időbeli eltérést utalnak.

A bepecsételt „S”-motívum alakja és készítésének technikája hosszú időn át azonos volt — mindössze a peccsentyomó méretében, formájában volt apró eltérés — így időrendi kérdések vizsgálatára kevésbé alkalmas. A bekarcolt díszítések (egyediségük figyelembevétele mellett) jól jeleznek minden ízlésbeli változást — így sokkal inkább alkalmasak következtetések levonására.

Sopron-Burgstallon a 170/1973. sz. tumulusból alakos díszítésű urna és talpcsöves tál töredéke került elő. A talpcsövény alul két párhuzamos vonal között sraffozott háromszögekből induló, egymásba kapcsolódó spirálok alkotta szalagdísz látható.⁵⁴ E díszítőmotívum megtalálható a gorzsai leleteken, ahol azonban a bekarcolásokat ívelt vonalvezetés jellemzi. A soproni töredékeken a bekarcolások vonala egyenesebb, és így az egész díszítés merevebb. A háromszögek sraffozása is ritkább, szélesebb. A sopronihoz hasonló, már merevebb ábrázolás fordul elő a vésett, illetve kannelúra díszítésű, a Basarabi-kultúra későbbi időszakát jelző edényeken. H. Ciugudeanu szerint a merevebb, szögletesebb bekarcolásokkal vésett díszítés hatásait akarták kelteni.⁵⁵

Az említettek alapján feltételezhető, hogy a Sopron-Burgstallon a 170/1973. sz. tumulusban talált talpcsöves tál és a gorzsai töredékek sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó spirálmotívumai közötti hasonlóság ellenére — a formai eltérések miatt — az utóbbiak a korábbiak.

A leírtak alapján a gorzsai leletek felső határát a HC időszak második felének kezdetére vagy az elé kell helyezni.

A Bosut-csoport területén a sraffozott háromszögből induló, egymásba kapcsolódó bekarcolt spirál és bepecsételt „S” motívum a Basarabi-kultúra hatása. E motívum vajdasági elterjedésének kezdetét az i. e. VIII–VII.

⁴⁶ Az utóbbi időben G. I. Szmirnova több cikkében is foglalkozott a preszkíta kori vas zablakkal. Ezekben rámutat arra, hogy a Mervincin és Szaharnán talált vas zablák keleti párhuzama Iránban a Szialk B lelőhelyen az i. e. VIII–VII. század közepére — második felére datálható késő geometrikus kerámiával együtt került elő. Nyugati párhuzamként a Mezőcsáton talált vas zablát említi, amelyet Patekre hivatkozva az i. e. VIII. század közepére keltezt. E zablatípus legkorábbi előfordulásának a Hassanlu IV/B lelőhelyet tartja, amely feltehetően már a IX. század végétől datálható.

⁴⁷ Смирнова, Г. И., Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР. CA 1985/4. 38.; Покровская, Е. Ф., Предскифские... CA 1973/4. 169–188.

⁴⁸ A Mezőcsát-csoport dél-alföldi lelőhelyei: Szeged-Óthalom, Tápé-Lebő, Agyó, Hódmezővásárhely Solt-Palé, Csongrád-Vendehalom, Csongrád-Felgyő, Doboz, Gyoma.

⁴⁹ Köszönettel tartozom Kemenczei Tibornak értékes tanácsaiért.

⁵⁰ Dumitrescu, V., La necropole... Dacia 12 (1968) XXVIII. t.; Medović, P., Die Geschichte... VII. t. 3.; Мелюкова, А. И., Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья МИА 68 (1958) XXXIII. 1.

⁵¹ Harmatta J., AntTan 13 (1966) 107–116.; Ua., Acta ArchHung 20 (1968) 153–157.; Kemenczei, T., Ostungarn... 79–92.

⁵² A lelőhely dombját a neolitikum végén, majd a középső bronzkorban az itt élő lakosság sáncsal erősítette.

⁵³ Patek, E., Präskythische... 15–23.

⁵⁴ Ua., ArchErt 103 (1976) 22. kép.

⁵⁵ Ciugudeanu, H., Cultura Basarabi... Cercetări Arheologice 1976/4. 18–19.; A. Persy szintén kapcsolatot lát a soproni és a basarabi leletek között. Persy, A., Hallstattzeitliche Grabhügel von Ödenburg (Sopron). MÖAUF 22 (1971) 20.

századra kelteznek.⁵⁶ A I. Meljukova Moldaviában a bekarcolt, bepecsételt díszítések elterjedését a Basarabi-kultúra második időszakához kapcsolja, és ennek alapján a Soldanesti típusú leletanyag korát az i. e. VIII–VII. századra teszi.⁵⁷ A soldanesti típusú (Soldanesti, Alcsedar, Szeliste) temetők és telepök fémleleteit (kettős gyűrűs végződésű kobáni bronz zabla, vas zabla, vas fibula, vas lándzsahegy) szintén erre az időszakra datálja.⁵⁸

Mint látható, a gorzsai bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek közvetlen kapcsolatokra utaló külföldi párhuzamait a szerzők egységesen a Basarabi-kultúra i. e. VIII–VII. századi leleteivel hozzák összefüggésbe. A kutatók a Basarabi-kultúra elemeinek mind nyugati, mind keleti irányba való tömeges elterjedését az i. e. VIII. század második felét követő időszakra teszik. Tehát lelőhelyeinkre is legkorábban ekkor kerülhettek a vizsgált töredékek.

Az eddigi kutatások eredményeinek áttekintése és összevetése, valamint a párhuzamok alapján a Hódmezővásárhelyi Gorzsa-Cukormajoron talált bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek az i. e. VIII. század második felére – a VII. század első felére keltezhetők.

A leletek tér- és időbeli elhelyezése után a legfontosabb kérdésre kellene választ adni: a vizsgált leletanyag köthető-e, s ha igen, mely népességhez. Az eddig előkerült leletek mennyisége és leletkörülményei, valamint a kutatás jelenlegi állása nem teszi lehetővé az egyértelmű választ.

Preszkíta korunk etnikai viszonyairól már több tanulmány napvilágot látott. Ezt az amúgy is nehéz kérdést tovább bonyolítja a most bemutatott leletanyag is. A szovjet és román kutatók jelentős része egyetért abban, hogy a vizsgált díszítésű kerámia leletek a kora vaskorban a Basarabi-kultúra területéről terjedtek el mind keleti, mind nyugati irányban.⁵⁹ A Basarabi-kultúra népességét pedig a trák, géta törzsekkel azonosítják.⁶⁰ A gorzsai bekarcolt, bepecsételt díszítésű leletek közvetlen párhuzamainak zöme is a Basarabi-kultúra és a Bosut-csoport felé mutat, s egyben jelezheti a gorzsai leletek népességének törzsterületét is.⁶¹

A leírtak alapján a további kutatás során számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a Hódmezővásárhelyi Gorzsa-Cukormajor környékén előkerült bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek összefüggést mutatnak azzal a népmozgással, amely a Basarabi-kultúra (i. e. VIII. század második felére – VII. század első felére tehető) nyugati terjeszkedése következtében alakult ki a Duna mentén.⁶²

Az, hogy a gorzsaihoz hasonló leletek a Dél-Alföld magyarországi részén csak nagyon kevés esetben fordulnak elő, arra utal, hogy a Mezőcsát-csoport területén megjelenő új népesség csak színezője, s nem meghatározója volt az Alföld preszkíta kori etnikai összetételének.⁶³

Szabó Géza

НАХОДКИ КЕРАМИКИ ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА С ОРНАМЕНТАЦИЕЙ, ВЫПОЛНЕННОЙ ШТАМПОМ И ПРИЦАРАПЫВАНИЕМ, В МЕСТОНАХОЖДЕНИИ ХОДМЕЗЬВАШАРХЕЙ ГОРЖА-ЦУКОРМАЙОР

Резюме

Местонахождение Горжа-Цукормайор расположено к северо-востоку от Сегеда. В период между 1952–1968 годами многослойный памятник со слоями неолита, бронзы, железа и сарматской эпохи неоднократно подвергался спасательным и стационарным раскопкам. В 1978 году под руководством Ференца Хорвата были приняты новейшие полевые работы.

В настоящем сообщении мною рассматриваются материалы эпохи раннего железа, причем особое внимание уделяется фрагментам керамики с орнаментацией, выполненной штампом и процарапыванием, которые вплоть до настоящего времени в наибольшем количестве были обнаружены в венгерской части Затисья лишь в этом местонахождении.

Для рассматриваемых здесь находок характерен взаимосвязанный спиральный мотив, исходной точкой которого является заштрихованный треугольник, а также S-видный мотив, выполненный штампом. Очень часты углубления для заполнения известью, выполненные путем вдавливания шнура. Как у первого, так и у второго мотива орнаментации наблюдаются следы инкрустации известью.

Наиболее близкие аналогии находкам эпохи раннего железа из Горжа встречаются в Восточном Прикарпатьи и в культуре Басараби, а также в придунайской части Воеводины среди материала, который югославские исследователи относят к т. н. культуре Босут.

Авторы единодушно указывают на непосредственную связь находок со штампованной и процарапанной орнаментацией из Горжа с материалом VIII–VII веков до н. э. культуры Басараби и проводят параллели с этими зарубужными находками. Массовое распространение элементов культуры Басараби как в западном, так и в восточном направлении исследователи относят ко времени после

второй половины VIII века до н. э. Следовательно исследуемые нами фрагменты керамики могли появиться в нашем местонахождении не ранее этого времени.

На основании обобщения результатов предварительных исследований и сопоставления их с имеющимися параллелями можно датировать находки керамики со штампованной и процарапанной орнаментацией, которые были обнаружены в Ходмезьвашархей Горже-Цукормайоре, второй половиной VIII — первой половиной VII века до н. э.

После определения хронологического и регионального места находок следует приступить к решению самого важного вопроса об этнической принадлежности нашего материала. Количество экземпляров, обнаруженных до настоящего времени, и условия их залегания, а также современное состояние исследования не представляет возможности для однозначного решения этого вопроса. Об этнических отношениях предскифской эпохи опубликовано уже немало работ. Решение этого и без того трудного вопроса также осложняется рассматриваемым здесь материалом. Многие советские и румынские ученые разделяют мнение о том, что керамика с исследуемой орнаментацией распространилась в эпоху раннего железа с территории культуры Басараби как в восточном, так и в западном направлении. При этом они отождествляют носителей

⁵⁹ A problémakörrel a legutóbbi időben A. I. Meljukova, N. Tasić és P. Medović foglalkozott részletesen cikkeiben.

⁶⁰ Мелюкова, А. И., Скифия. . . 18–19.; Vulpe, A., Problèmes actuels la protohistoire thrace Actes du IIe Congrès International de Thracologie I. (Bucarest 1980) 215–221.

⁶¹ A távolabbi párhuzamokat mutató tárgyak feltehetően a gorzsai leletek előzményei keleti kisugárzásának tekinthetők, és csak így köthetők lelőhelyünkhöz.

⁶² L. az 59. j.

⁶³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Fodor Istvánnak, Galántha Mártának, Trogmayer Ottónak értékes tanácsaikért, Bucányi Kálmánnak pedig a rajzokért.

⁵⁶ Medović, P., Naselja. . . 109.

⁵⁷ Мелюкова, А. И., О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии. СА 1972/1. 62–63.

⁵⁸ Уо., Мелюкова, А. И., Скифия. . . 19.

культуры Басараб с фракийскими и гетскими племенами. В большинстве своем прямые аналогии экземплярам со штампованной и процарапанной орнаментацией из Горжа указывают на находки в культуре Басараб и группе Босут, вместе с тем они дают возможность очертить основную территорию населения Горжа.

Исходя из вышесказанного, при дальнейших исследованиях следует считаться с такой возможностью, что найденная в Ходмезёвашархее Горже-Цукормаёре керамика со штампованной и процарапанной орнаментацией указывает на связь с той миграцией племен, которая в

результате распространения культуры Басараб (допускается вторая половина VIII — первая половина VII века до н. э.) в западном направлении возникает в Подунавье.

То обстоятельство, что находки, аналогичные найденным в Горже, в венгерской части Южного Альфёлда встречаются в небольшом количестве, указывает на то, что появление новых групп народности на территории, принадлежавшей группе Мезёчат, лишь придало известную краску, но не явилось определяющим для этнического состава Альфёлда в предскифскую эпоху.

Г. Сабо

FRÜHEISENZEITLICHE, EINGERITZTE, EINGESTEMPELTE KERAMIKFUNDE AUS HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — GORZSA-CUKORMAJOR

Auszug

Gorzsa-Cukormajor liegt nordöstlich von Szeged. Zur Erschließung der neolithischen, bronze-, eisen- und sarmatenzeitlichen Schichten des Fundortes wurden zwischen 1952—1968 mehrere Fundbergungen und Ausgrabungen vorgenommen. 1978 kam es unter der Leitung von Ferenc Horváth zu einer neueren Freilegung.

Vorliegende Abhandlung befaßt sich mit dem eisenzeitlichen Fundmaterial der Ausgrabung, mit besonderer Rücksicht auf die im ungarischen Abschnitt des Gebietes jenseits der Theiß bisher in größerer Zahl nur in diesem Fundort zum Vorschein gekommenen, eingeritzten, eingestempelten Fragmente.

Für die erörterten Funde sind die aus schraffiertem Dreieck ausgehende, ineinandergreifende Spiralverzierung sowie das eingestempelte S-Motiv charakteristisch. Häufig kommt auch das mit Hilfe einer Schnur gefertigte Kalkinkrustationsbett vor. Sowohl bei der ersteren, als bei der letzteren Verzierung können die Spuren der Kalkinkrustation beobachtet werden.

Die besten Parallelen der früheisenzeitlichen Funde von Gorzsa können im östlichen Vorraum der Karpaten und in der Basarabi-Kultur sowie in der Woiwodschaft an der Donau in dem von den jugoslawischen Forschern Bosut-Kultur genannten Material angetroffen werden.

Die auf unmittelbare Verbindungen verweisende ausländischen Parallelen der eingeritzten, eingestempelten Keramikfunde von Gorzsa bringen die Verfasser einheitlich mit den Funden der Basarabi-Kultur des 8—7. Jhs in Verbindung. Die Forscher setzen die massenhafte Verbreitung der Elemente der Basarabi-Kultur sowohl in westlicher als in östlicher Richtung auf das Zeitalter nach der zweiten Hälfte des 8. Jhs v.u.Z. Die untersuchten Fragmente dürften demnach auch auf unseren Fundort am frühesten zu dieser Zeit gelangt sein.

Auf Grund des Überblickes und des Vergleiches der Ergebnisse der bisherigen Forschungen sowie der Parallelen können die in Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor zum Vorschein gekommenen eingeritzten, eingestempelten Keramikfunde auf die zweite Hälfte des 8. bzw. auf die erste Hälfte des 7. Jhs datiert werden.

Nach der räumlichen und zeitlichen Anordnung der Funde müßte man die wichtigste Frage beantworten, ob sich das untersuchte Fundmaterial an eine ethnische Gruppe knüpfen ließe und wenn ja, an welche. Die Menge und die Fundumstände der bisher zum Vorschein gekommenen Funde sowie der jetzige Stand der Forschung ermöglichen uns keine eindeutige Beantwortung der Frage.

Über die ethnischen Verhältnisse unserer präskythischen Zeit erschienen schon mehrere Studien. Dieses ansonsten schwere Problem wird auch von dem vorgeführten Fundmaterial noch mehr kompliziert. Ein bedeutender Teil der sowjetischen und rumänischen Forscher stimmt darin überein, daß sich die erwähnte Verzierung enthaltender Keramikfunde sowohl in östlicher als auch in westlicher Richtung in der Früheisenzeit aus dem Gebiet der Basarabi-Kultur verbreitet haben. Die Population der Basarabi-Kultur identifiziert man mit den thrakischen, getischen Stämmen. Auch der überwiegende Teil der unmittelbaren Parallelen der eingeritzten, eingestempelten Funde zeigt in die Richtung der Basarabi-Kultur und der Bosut-Gruppe und kann auf diese Weise auch das Stammesgebiet der Population der Funde von Gorzsa andeuten.

Auf Grund des Gesagten müssen wir im Laufe der weiteren Forschungen auch mit der Möglichkeit rechnen, daß die in der Umgebung von Hódmezővásárhely Gorzsa-Cukormajor zum Vorschein gekommenen, eingeritzten, eingestempelten Keramikfunde mit der Migration in Verbindung stehen, zu der es infolge der westlichen (auf die zweite Hälfte des 8. bzw. erste Hälfte des 7. Jhs v.u.Z. datierbaren) Verbreitung der Basarabi-Kultur gekommen ist.

Daß die dem vorgeführten Fund von Gorzsa ähnlichen Funde im ungarischen Abschnitt des südlichen Alföld nur in sehr wenigen Fällen vorkommen, weist darauf hin, daß diese im Gebiet der Mezőcsát-Gruppe erscheinende neue ethnische Gruppe nur ein einzigartiges Element dargestellt und die ethnische, präskythenzeitliche Zusammensetzung des Alföld nicht bestimmt hat.

G. Szabó

BRONZ LŐSZERSZÁMDÍSZ SILENOS-ÁBRÁZOLÁSSAL SZEKSZÁRDRÓL

Az országút melletti megnövekedett gyalogosforgalom miatt 1974 nyarán járdát építettek a Szekszárdot a 6. számú főközlekedési úttal összekötő 56. számú út mellé. Ehhez az út nyugati oldalán lévő dombos szőlőterületből szakítottak ki egy néhány méter szélességű sávot, elkészítve ott a gyalogjárda alapozási tükkrét, az új útpadkát és a vízelvezető árkot. Az árok részűjét kézíerővel, lapátal alakították ki, s e közben a munkások mintegy 40 cm mélységben egy egész felületén kékeszöld patinával borított, figurális díszítésű bronztárgyat találtak, melyet a helyéről kiemelték és eljuttattak a szekszárdi múzeumba (1. kép).

A bejelentés ellenőrzésekor a helyszínen még jól látható volt a tárgy lenyomata, azon kívül azonban a sárga löszben más bolygatási nyom nem volt. Egybehangzott evvel a munkások állítása is; miszerint a környékről más tárgyi anyag nem került elő. Hitelesítő feltárássra sem akkor sem pedig azóta nem nyílt lehetőségünk, így mivel a tárgy meglehetősen ritka volta ezt igazolni látszik, azt mint szórványleletet ismertetjük:

A tárgy leírása

A 17 cm nagyságú bronztárgy egy 0,2–0,3 cm között váltakozó vastagságú lemezrészéből és az avval egybeöntött, plasztikusan kiemelkedő férfifejből áll (1. kép 1). Teljes szélessége 12,2 cm, ebből a köralakú középrész átmérője 10,9 cm. Ehhez a köralakú középrészhez alul és felül egy-egy S alakú díszekkel megtámasztott peltaalakú rész csatlakozik.

A lemez előlapja egyszerű kidolgozást; a peltadíszek fogazásától és a középrész szélén futó koncentrikus köröktől eltekintve díszítetlen. A tárgy igazi díszét a körlemez középpontjából kiemelkedő 6,1 cm széles, 6,2 cm hosszú és 4 cm mélységű fejábrázolás jelenti.

A középkorúnak tetsző férfi tekintete komoly, sőt csaknem komor, s ezt csak kihangsúlyozzák a szemek fölül mélyen lelógó vastag, húsos szemöldökrészek. A két szemöldök közötti és az ugyancsak kövéres homlokon lévő mély ráncok tovább erősítik a fenti hatást.

A lapos, de széles orrnyergű orr kiemelkedő és húsos gombbal végződő, az orrcimpák hangsúlyozottak. A püfölt arcrész ugyancsak a férfi kövér, kissé talán puhány voltára utaló. A tekintet erős, szuggesztív. A szembogarak helyén jelenleg mély üregek vannak, melyeket még az előkerüléskor is türkizkék színű, eredetileg hihetően fehér alapanyagú paszta töltött ki. Különösen figyelmet érdemlő az arc szőrzetének gondos kimunkálása. Az orr és az alsó ajak alatti részek kiborotváltak, de az alsó állkapcsot egészen a fülekig húzódó, mindkét oldalon 3–3 tincsbe fésült, gondosan ápoltság szakáll borítja. Ehhez csatlakozik az orrcimpák alól induló és a jobb és bal arcrész alá S alakban csavarodó tekintélyes bajusz. A fejtető hajazat nélküli, s ezt a kopaszságot csupán a homlokon elhelyezett fejdísz két rajzszerűen, vonalakkal ábrázolt, hátranyúló szőlőfürtje takarja (1. kép 4 és 2. kép 2). A fejdísz többi része is növényi elemekből áll, ezek azonban már plasztikusan megmintáztak. A két homlokesücs felett 5–5 gömböcskéből álló, grúlaalakú dudurok láthatók, melyeket ívelt fonatok kötnek össze (1. kép 4 és 2. kép 1–2). Ennek jobb és bal oldalán egy-egy kígyózó inda végén háromszögletű repkénylevelek nyúlnak le egészen a kicsiny, húsos fülkagylóig (2. kép 4).

A lemez hátoldalát az öntés után nem munkálták tovább, így egész felületén, de főként a fej üreges belsejében egyenetlenségek, felületi durvaságok vannak. Reszeléses finomítás nyomát csupán a felső peltadísz és a középrész találkozásánál elhelyezett bújtató kengyelen (Sz.: 5,6 cm, M.: 1,2 cm) és az alsó peltadísz hátoldalán lévő T alakú rögzítő (Sz.: 1,6 cm, M.: 1 cm) felületén fedezhetjük fel.

Értékelés

a) Az arcábrázolás és párhuzamai

A bronzlemezen lévő férfifej jellemző karakterisztikus vonásai valamint a szőlő, a repkény és a virágok jelenléte a diadémon kétségtelenné teszi, hogy az ábrázolt személyt valahol a görög-római mitológia Dionysos-körében kell keresnünk. Első pillanatban nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy ez a férfi nem lehet azonos a „felszabadító mánor” élvezetét egész földi útján terjesztő ifjú istennel, hisz őt általában fiatalnak, sőt sokszor csaknem nőiesnek mutatják a különböző ábrázolások.¹ Az öregezés jegyeit félreérthetetlenül magánviselő köpcös férfiben egy hozzá mindvégig közelálló mitológiai alakra, a Zeus és Semelé tragikus násza után árván maradt gyermeket a nysai nimfák közreműködésével felnevelő öreg tanítómesterre, *Silenosra* ismerhetünk.

A bort vegyítés nélkül fogyasztó, mindig mámoros, pocakosodó, Silenos-ról nagyszámú kisplasztikai ábrázolás található a világ különböző ókori gyűjteményeiben. Ezek funkciójukat tekintve, méretben és sok más vonatkozásban igen változatosak, s felváltva ábrázolják az öreg nevelőt komornak vagy vidámnak, szamarat vezetve, kecskével, báránnyal vagy éppen borostömlővel a nyakában — néhány alapvető vonását tekintve azonban általában hasonlóak egymáshoz.²

Hajviseletére az a legjellemzőbb, hogy nincs. Vagyis Silenos általában kopasz, bár ritkán rövidre nyírt hajjal is megjelentik.³

¹ *Trencsényi-Waldapfel I., Mitológia* (Budapest, 1960) 187.

² Ezen általánosnak mondható ismertetőjegyek hiányában több esetben is megkérdőjelezhető az egyes gyűjtemények kisplasztikáinak „Silenos” meghatározása. Különösen *Babelon, E.—Blanchet, A., Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale* (Paris, 1895) c. munkájának nem kevesebb mint 32 Silenos ábrázolása között találunk ilyeneket, de más katalógusokban is előfordul hasonló. Felvetődhet ugyanakkor, hogy minden Silenosban feltétlenül az öreg nevelő figuráját kell-e keresnünk, hiszen a mitológia szerint sok silenos létezett, s Dionysos gyámoltója csak egy volt halhatatlan társai közül. A silenosok a nimfákhoz és szatírokhoz hasonlóan többedmagukkal éltek a nysai ligetekben, sőt a felnövekedett Dionysos kíséretében is csapatosan vettek részt: „... Ariadné sokáig nézett a hajó után, keserves gondolatoktól sebes kebelével. De egyszerre a sziget másik oldalán gazdag virágzással feltűnt Dionysos, hömpölygő menete élén, a satyrosok és nysai silenosok thiasosával.” — *Trencsényi-Waldapfel I., i. m.* (1960) 192. idézi *Catullus LXIV.* 76–269. sorait.

³ *Pl. Babelon, E.—Blanchet, A., i. m.* (Paris, 1895) 169., 171.

A homlokán lévő fejdísz összetevői; a szőlő, a szőlőlevél és a repkény valamint a virágok a Dionysoshoz való tartozására utalnak. Határozott megfogalmazású ez a koszorú többek között a zürichi Landesmuseum bronz mérleg súlyán (4. kép) a genevei, és berni gyűjtemények egy-egy példányán,⁴ az avignoni Calvet Museum Silenos büsztjén,⁵ valamint a Metropolitan Museum gyűjteményének bronz szituláján.⁶ A szekszárdi példány fejdíszje jól illeszkedik e sorba, s főként a zürichi mérleg súlyon lévő virágábrázolás bizonyítja meggyőzően, hogy a homlokudorok feletti gúlák esetünkben is virágot jelképeznek.

A párhuzamkeresés szempontjából igen fontosnak találjuk a homlok, a szemöldök, az orr, valamint a szakáll és a bajusz megformálását. Ezek összehasonlításaként a szekszárdi és az avval hasonlóságot mutató Silenos ábrázolásokon a tekintet — mint azt fentebb is említettük — inkább komornak, mintsem vidámnak mondható. A homlok és a szemöldök jellegzetes ráncai, a már-már negroid jellegű széles és lapos orr ugyanúgy jellemzi a zürichi mérleg súly Silenos-át (4. kép), mint a pasztusai (Bulgária) kocsi „szatír büsztjét”,⁷ az avignoni Calvet Museum Silenos büsztjét,⁸ vagy az e tekintetben különösen jellegzetesnek mondható svájci Silenos portrékat.⁹ De folytathatnánk a sort az ugyancsak svájci lelőhelyű „borostömölőt tartó” vagy „guggoló” Silenos-okkal,¹⁰ vagy a lyoni múzeum bronz szituláit ékesítő arcábrázolásokkal,¹¹ mivel ezek mindegyikén fellelhetők e tekintet megváltozó, jellegzetes vonások. Sőt többségükön a csigavonalakba rendezett dús szakáll és a lelógó tömött bajusz is fellelhető, bár ennek a mienkkel teljesen megegyező megfogalmazását a felsoroltak egyikén sem fedezhetjük fel. Az orr és a felsőajak alatti kiborotválás viszont az amúgy is sok rokonvonalat mutató zürichi mérleg súlyon teljesen azonos.¹²

A fülek, melyeket kissé takarnak a diadém repkénylevelei a mi esetünkben kicsik és csaknem kerek. Ez azonban nem általános, sőt az esetek jelentős részében Silenost, a szatírokhoz hasonlóan nagy és hegyes fülekkel ábrázolták.¹³

⁴ *Leibundgut A.*, — Die römischen Bronzen der Schweiz III. Bern und Wallis. (Mainz, 1980) 104., 105., valamint 132. t. 115. kép és 187. t. 207. kép.

⁵ *Rolland, H.*, Bronzes Antiques de haute Provence (Basses-Alpes, Vaucluse) XVIIIe supplément à „Gallia”. (Paris, 1965) 474. kép.

⁶ *M. A. Richter, G.*, The Metropolitan Museum of Art Greek, Etruscan and Roman Bronzes. (New York, 1915) 125–126.

⁷ *Venedikov, I.*, Trakijszkata kolesznyica. (Szófia, 1960) 55/B t. 195. kép. — A képaláírás szerint „szatír büsztje”, de az ábrázolás alapján — összeráncolt homlokú, lapos és széles orrú, koszorús férfifej, melynek szakállja és bajusza teljesen azonos a szekszárdi leleten láthatóval —, nagyobb valószínűséggel vélhető Silenosnak. Alátámasztani látszik ezt a szerző által párhuzamként hozott többi bulgáriai Silenos-ábrázolás is.

⁸ *Rolland, H.*, i. m. (Paris, 1965) 474. kép.

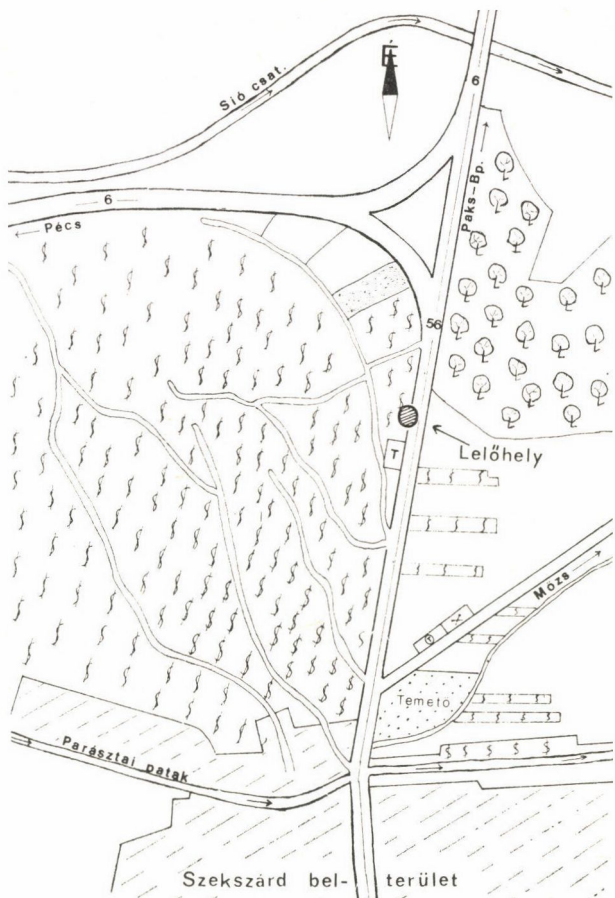
⁹ *Leibundgut, A.*, Die römischen ... III. (Mainz, 1980) 104., 154. ábrázolás a 132. t. 115. kép és 187. t. 207. kép.

¹⁰ *Leibundgut, A.*, Die römischen ... II. (Mainz, 1976) 37–38. 20. t. 19–20. kép.

¹¹ *Boucher, S.*, Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques (sardes, ibériques et celtiques) des Musées de Lyon. Collections des Musées Lyon, IX (Lyon, 1970) 133., 140. kép.

¹² A szakáll- és hajviseletre, tekintetre, diadémra stb. vonatkozó és jellemző jegyek csaknem kivétel nélkül megvannak a B. Barr-Sharrar által egy New York-i Silenos-ábrázolás kapcsán különböző nagy múzeumok gyűjteményeiből közölt 12 Silenos büsztön is: *Barr, B.-Sharrar*, Two Roman decorative bust in the Metropolitan Museum, New York. Alba Regia XXI. (Székesfehérvár, 1984) 25–29. X–XV. tábla. Az összehasonlításokat a katalógusok alapján tettük, így ez magában hordozza a tévedés bizonyos mértékű lehetőségét is.

¹³ Ez utóbbira jellemző példák: *Velicković, M.*, Rimska sitna Bronzana plastika u Narodnom muzeju.

1. kép. A lelet helyének vázlatos térképe

Abb. 1. Skizzenhafte Karte des Fundortes

Az egyes jellegzetesnek vélt jegyeket leletünkön így számbavéve megállapíthatjuk, hogy azok fellelhetők az összehasonlítások megvizsgált Silenos-ábrázolásokon is. Ezek alapján igazolva látjuk feltételezésünket, miszerint a bronzlemezrel egybeöntött férfifej Dionysos neve-lőjét, Silenos-t ábrázolja.

Továbbra is kérdéses azonban, hogy hol és miként használták, hiszen formáját és kialakítását tekintve egyértelmű, hogy speciális rendeltetésű, valamint díszítő szándékkal felerősített tárgyról van szó.

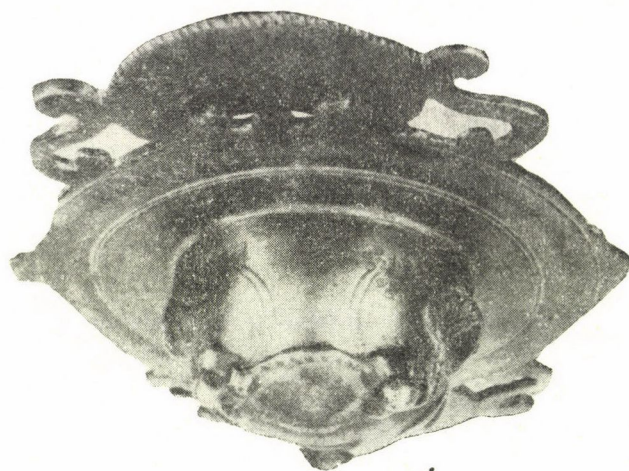
b) A tárgy felhasználása

Bár a párhuzamként fentebb felsorolt Silenos ábrázolások közül több is — elsősorban a már többször említett mérleg súly és az 1895. évi párizsi katalógus Sokrates

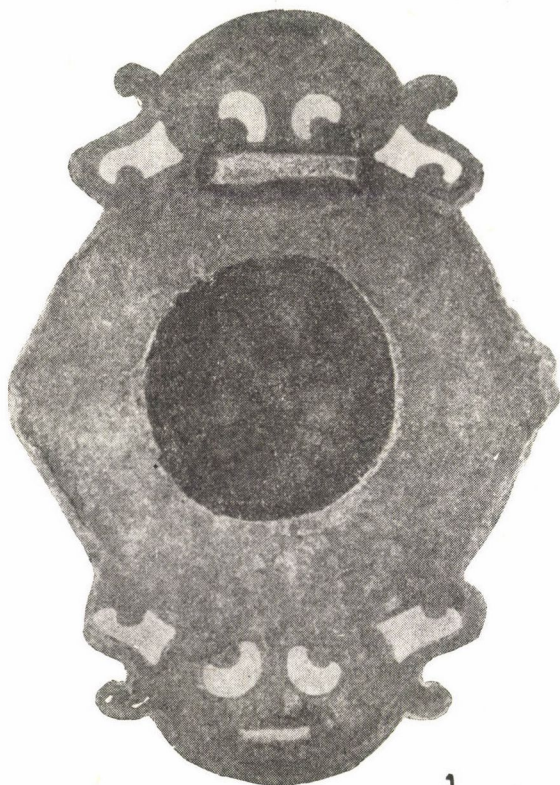
(Beograd, 1972) 194 (153. kép) Silenos-fej formájú bronz mécsesen. — *Boucher, S.*, i. m. 45. 25. kép. Nyakában báránnyt vivő Silenos. Ugyanezt közli *Boucher, S.* — *Tassinari, S.*, Bronzes Antiques du Musée de la civilisation Gallo — Romanie a Lyon (Lyon, 1976) 66., 56. kép. — *Menzel, H.*, Die römischen Bronzen aus Deutschland II. (Trier, 1966) 116. 89. t. 282. kép. Bal kezében szőlőfűrtőt, jobbában ollát tartó hegyes fülű Silenos büsztje, mely oroszlánlábát ábrázoló oszlopból nő ki deréktól. — *Babelon, E.* — *Blanchet, A.*, i. m. (Paris, 1895) 170–171. 379. kép. Bal kezében kancsót tartó, egészalakos Silenos-figura, ugyancsak igen hegyesre mintázott fülekkel. — *Walters, H. B.*, Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the department of Greek and Roman antiquities British Museum. (London, 1899) XXI. t. 4. kép. Álló Silenos szobrocska töredéke. Szakállja, bajusza hang-súlyos, fülei hegyesek. Teljesen kopasz.

3

4

1

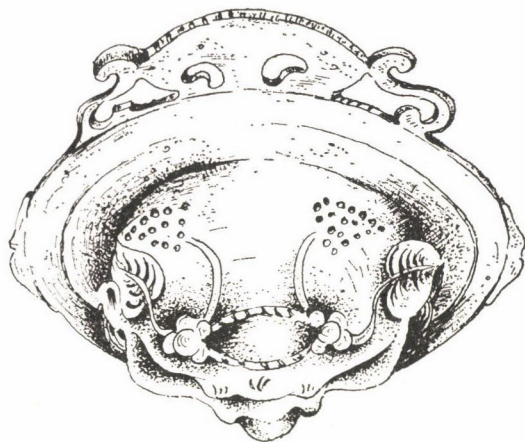

2

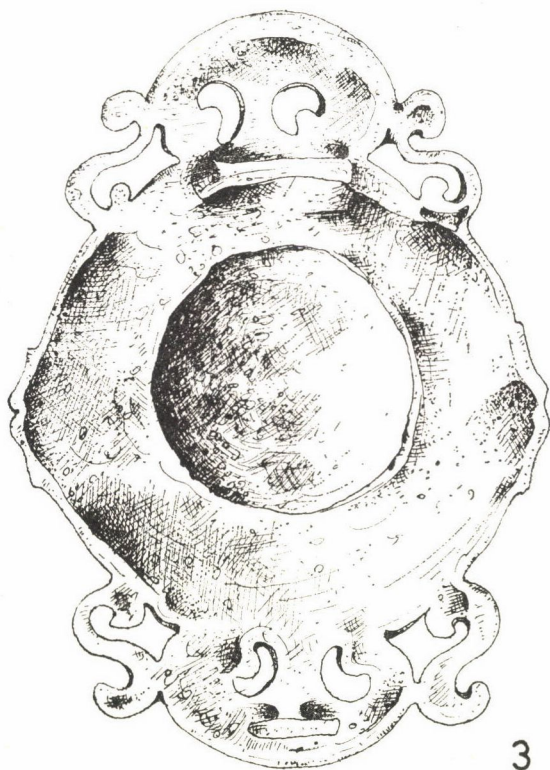
2. kép. 1–4. A szekszárdi bronz lószerzámdísz
Abb. 2. 1–4. Bronzenes Pferdegeschirrdekor von Szekszárd

1

2

3

4

3. kép. 1–4. A szekszárdi bronz lószerzámdísz
Abb. 3. 1–4. Bronzenes Pferdegeschirrdekor von Szekszárd

4. kép. Silenost ábrázoló bronz mérleghúly a zürichi Landesmuseum gyűjteményéből

Abb. 4. Silenos darstellendes bronzenes Gewicht aus der Sammlung des Landesmuseums zu Zürich

karikatúrájaként magyarázott Silenos-a — nagyon hasonló a szekszárdihoz, ez a hasonlóság csak a lemez középpontjában lévő fejbábrázolásra és nem pedig a tárgy egészére vonatkozatható.

A tárgy funkcióját keresve az alaplemez formájának és hátoldalának felszereltségéből indulhatunk ki. Az ott található bújtató kengyel és az alatta lévő T alakú rögzítőrész arra utal, hogy a lemezt valahová felerősítve használták. Ez a következő módon történhetett:

A T alakú rögzítő számára szíjon, vagy vékony lemezen egy függőleges hasítékot készítettek, majd a tárgyat 90°-kal oldalra döntve a rögzítőt e hasítékba illesztették és a bronzlemezt visszaforgatták. Evvel az alsó rész rögzítődött. Ezt követően a felső rész kengyelét egy fém- vagy fa nyelvre húzták rá, vagy ami még valószínűbb; szíjjal rögzítették. Ez utóbbi mellett szól a kengyel belsején ma is jól látható éles öntési maradvány, amelyen nem mutatkozik kopásnyom. Ez természetesen adódhat a rövid használati időből is.

Hasonló kialakítású lemezeket I. Venedikovnak a rendkívül gazdag trák kocsileleteket tárgyaló munkájából ismerünk. Hátoldalukon azok — ha nem is teljesen azonos — de a mienkhez nagyon hasonló rögzítőfüleket viselnek, s méretüket tekintve sem jelentős az eltérés. A lemezek formája olykor más ugyan,¹⁴ de van közöttük néhány rendkívül nagy hasonlóságot mutató peltadíszes lemez is.¹⁵

¹⁴ Venedikov, I., i. m. (Szófia, 1960) 73. t.

¹⁵ Venedikov, I., i. m. (Szófia, 1960) 51. t. 174. kép.

Témánk szempontjából különösen nagy figyelmet érdemel az a rekonstrukciós rajz, melyet Venedikov a siszkovi járomról adott közre.¹⁶ Ezen a járomnak a ló szügyét takaró középponti és egyben legszelesebb pontján láthatunk egy ugyancsak férfi képmásával díszített, a szekszárdihoz igen hasonló domborművű bronzlemezt. Ennek felső részét ugyan vékony láncokkal rögzítették, de bizonyos, hogy az előre-hátra csapódás megakadályozására a hátoldalon is vannak rögzítők.

Mivel a felső bújtatón csak széles, függőleges állást szíj haladhatott át, gondolhatunk arra, hogy a lószerszámveret a szügyelőről vagy a nyaklóról lelógó szíjon lehetett — vagy, mint az Venedikov 94 tábláján lévő rekonstrukción látható a hasló-hátszíz és a szügyelő-farhám találkozására közelében, esetleg úgy, hogy az alsó felerősítés éppen a találkozási pontra essék.

Arról, hogy ez a hasonlóság nem csupán véletlen, s hogy joggal keressük leletünk párhuzamait e körben, arról a bulgáriai kocsik egyéb tartozék-leletei is meggyőztek bennünket. A pasztusai kocsik bronz díszítményeinek ismertetésénél Venedikov hivatkozik ugyanis Mercklin korábbi leírására, melyben "... a kocsik egyéb részei között említés történik két silenos ezüst mellszobráról, hátsó oldalukon prizma alakú papuccsal, mely az oldal-karfák végeit borította."¹⁷ Hasonló mellszobrok (összesen hat darab) díszítették a pasztusai kocsikat, de ezekhez "... tökéletesen hasonlóak a teleci mellszobrok, vagy a mogilovóiak is".

Egyazon kocsin található tehát a keresett tárgy típus (azaz járomdísz) és a Silenos ábrázolás, sőt az iménti felsorolásból az is kitűnik, hogy ez utóbbi a hasonló kocsiknál az adott időben és helyen csaknem általánosnak mondható.

Összefoglalás

Fentieket összevetve megállapíthatjuk tehát, hogy a Szekszárd határában, a szőlődombok és a síkvidék találkozásánál az ősi nyomvonalon haladó út mellett talált bronztárgyat Dionysos gyermekkori nevelőjének és későbbi hűségese kísérőjének, Silenos-nak domborművű arc-mása díszíti.

A kör alapszerkezetű, öntéssel készített bronztárgy a felerősítés módja és a bulgáriai párhuzamok alapján kétségtelenül kocsikhoz — pontosabban a kocsileletekből ismert lószerszámhoz — tartozhatott és nagy valószínűséggel a jármot díszítette.

Leletünk természetesen csak „gomb”, mely egy — egyelőre csak a feltételezéseinkben létező — „ruhához” tartozott, s mindaddig az is marad, míg egy szerencsebb későbbi lelet nem igazolja a leírtakat. Addig legfeljebb csak abban bizhatunk, hogy aprócska adatot jelenthet a hazai kocsileletek kutatásához, vagy éppen a trák kocsik eddigi, egymástól eltérő értelmezéséhez.¹⁸ Származhat azonban a Dionysos tiszteletére rendezett bacchanáliák ünnepi kocsijáról, vagy egy mindennapi használatra készített egyszerűbb kocsiról, mindenképpen a Szekszárd-környéki történelmi borvidék egyik legszebb római kori bacchikus leletének tekinthető.

Gaál Attila

¹⁶ Venedikov, I., i. m. (Szófia, 1960) 94. t.

¹⁷ Venedikov, I., i. m. (Szófia, 1960) 102. 55/B t. 195. kép.

¹⁸ A bulgáriai kocsileletek ezen csoportját Alföldi András a Rajna-völgye nagy kelta ipari központjaiból származtatja, míg A. Vocsinyina trák termékeknek tartja őket. A felhasználást tekintve viszont I. Venedikov véleménye tér el Vocsinyinától, aki a Dionysos — Sabasius tiszteletére rendezett bacchanáliák ünnepi kocsijainak tartja őket. Venedikov szerint: "... a kocsik felépítése világosan elárulja, hogy mindennapi használatra készített járművekről van szó, isten és félisten szobrocskákkal való díszítésük pedig nem feltétlenül bacchikus." — Vö. Venedikov I., i. m. (Szófia, 1960) 103.

Auszug

In Südungarn ist die Stadt Szekszárd Sitz des am rechten Ufer der Donau gelegenen Komitats Tolna und zugleich auch Mittelpunkt der historischen Weingegend. Im Sommer 1974 fanden Arbeiter anlässlich des Baues eines Gehsteiges in nördlicher Richtung vom Stadtzentrum, etwa 3 Km weit an der Straße Nr. 65 einen 17 cm langen und 12,2 cm breiten römerzeitlichen Bronzegegenstand (Abb. 1).

Aus der Mitte des mit Peltamotiven verzierten Bronzebleches hebt sich ein — mit dem Blechteil in einem gegossener — Männerkopf hervor (Abb. 2, 1 und Abb. 3, 1). Die Rückseite des Bleches ist grob ausgearbeitet, hohl (Abb. 1, 2 und Abb. 2, 2). Das Gesicht des kahlen Mannes ist dick, an der Stirn und zwischen den Augen sind tiefe Falten, sein Bart wurde in dichten Locken geordnet, auf dem Kopf befindet sich ein aus Weintraube, Blumen und Efeublättern bestehendes Diadem (Abb. 2, 2 — 4 und Abb. 3, 2, 4).

Unseren Fund mit den in der Schweiz, in Frankreich, Österreich, Bulgarien, Jugoslawien und in anderen Sammlungen aufbewahrten, bronzenen Kleinplastiken verglichen, kann nicht bezweifelt werden, daß das Abbild Silenos, den Erzieher des Dionysos während seiner Kinderjahre und treuen Begleiter seiner späteren Wanderjahre darstellt.

Unter den von *I. Venedikov* mitgeteilten Zubehören der thrakischen Wagenfunde Bulgariens finden wir ähnliche Bronzegegenstände mit Peltaverzierung bzw. Gesichtsdarstellung. Gleichzeitig können an diesen Wagen auch Silenos-Büsten entdeckt werden, die die Enden der Seitenstützen bedecken. Die Funktion unseres Fundes stimmt mit der der Bronzebleche überein, die *I. Venedikov* als Zubehöre eines Pferdegeschirrs bestimmt.

A. Gaál

14. SZÁZADI RUHAKORONGPÁR SÁROSDRÓL ÉS VISELETTÖRTÉNETI KAPCSOLATAI

A Fejér megyei Hantos-széket — a kunok egyetlen dunántúli településcsoportját¹ — ez ideig csak periférikus, mellékes vizsgálati területként tartotta számon szakirodalmunk, holott — a közlemény ennek is bizonyítéka kíván lenni — okleveles forrásanyaga és régészeti adottságai egyaránt érdemessé teszik a behatóbb kutatásokra.

I. Előzmények

Sárosd község belterületétől D-re, a Pusztatemplom, Templom-dűlő, Pusztategyháza néven ismert határrészen 1973-ban Bánki Zsuzsa végzett leletmentő ásatást.² A templomdombi feltárás célja eredetileg római korból származó leletek hitelesítése volt. Végül 13 Árpád-kori sír került feltárássra. E sírok közlésekor — a szórvány leletek sorában — került említésre az ugyanezen helyről származó (néhány évvel korábban múzeumunkba juttatott) aranyozott ezüst ruhakorongpár, amellyel a dolgozat foglalkozni kíván.³

II. A lelőhely

Mielőtt a címben jelzett kérdésre rátérnénk, kitérőt kell tennünk a lelőhely időrendjének, történetének tisztázása végett.

Marosi Arnold feljegyzéseiből kitűnik, hogy már az 1920–30-as évek óta ismert középkori lelőhely. A bozót-tal benőtt Templomdombon ekkor még látszódtak a kiszedett alapfalak gödrei. Csontvázak és néhány tárgy is napvilágra került, ezeket a helyi földbirtokos, gr. Esterházy László az István Király Múzeumba juttatta.⁴

Kralovánszky Alán 1967-ben, helyszíni megfigyelés és terepbejárás során, nagyjából rögzíteni tudta a lelőhely kiterjedését, topográfiáját (1. kép). A Székesfehérvár-dunaföldvári műút 29 200–29 500 km-es szakaszán, a műút Ny-i oldalán, a vele párhuzamosan húzódó 100×300 m-es domb legmagasabb pontján (kb. a 29 400 km vonalában) kőtemplom és temető maradványaira utaló nyomokat talált. Ekkor még a 30×40 m-es ovális területet körülvevő templomkerítés is kivehető volt.⁵

Az itt lefolytatott 1973-as ásatás leletanyaga már ismert:⁶ „S”-végű hajkarikák (6, 7, 8, 13. sír) köztük több ezüsből, 7 db friesachi denár, bőrrel erősített textil zacskóban (13. sír) sokszögű, keretbe foglalt rovásjegyekkel díszített szalaggyűrű.⁷ Szórványként került begyűjtésre több csatttöredék és hajkarika, továbbá egy kerek, préselt ezüst ruhadisz, hatkaréjos keretbe foglalt griffmotívummal.⁸ (2. kép 1) Ezek, valamint a korábban fellelt ruhakorongpár alapján a publikáló a temetőt a XI. sz. vége–XIV. sz. eleje közé keltezte. Véleménye szerint a temető nem köthető a kunokhoz, mivel azok ottlétére csak a XIV. sz. legvégéről van okleveles bizonyíték.⁹

Értékelése azonban nem tekinthető teljes mértékben helytállónak.

1. Vizsgálata tárgyát csak az 1973-as feltárás anyaga képezte, s így figyelmen kívül maradt több, szintén a Templomdombból származó, de más csatornákon át múzeumba juttatott lelet, amely módosíthatja a kialakult képet.
2. Maga a leletmentés csak kis területre, a temető néhány szélső sírjára szorítkozott.
3. 1967-ben a helyi tsz erőgépei felszínegyengetés során erősen megdülták a területet, s a következő esztendőik intenzív talajművelése újabb károkat okozott. Így az ásató tulajdonképpen csak az épen maradt alsóbb horizontot rögzítette. A felsőbb rétegek a feltárt szakaszon nem voltak alkalmasak feldolgozásra: meglétüket csupán csont- és koporsótöredékek jelezték.¹⁰

A feltehetően ebből a rétegből származó, figyelembe nem vett leletek a következők:

1. Füllel ellátott, gömb alakú, préselt bronz ruhagomb, ötágú, csillagszerű díszítéssel¹¹ (2. kép 3).
2. Füllel ellátott, gömbalakú ezüstözött bronzból készült, préselt „csörgős” ruhagomb. Középen zsinórdíszes borda fut körbe.¹² (A gömb alsó fele sérült) (2. kép 4).

⁶ Csukás Gy. i. m. 368–369.

⁷ Csallány D., Rovásírásos gyűrűk Magyarországon ArchÉrt 82 (1955) 79–85.

⁸ Általánosan elterjedt XIV–XV. sz.-i tárgytypus, rozettás, liliomos változatokban is. Heraldikus ábrázolások példák: Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. B. H. H. (Bp. 1938) 51., 239. és 249. kép; Gerevich L., A csuti középkori sírmező. BpR XIII (1943) 30–31. kép, 140–141., 32. kép (oppelni leletből); Kőhegyi M., XIV. sz.-i ezüst kincs Kelebiáról. Cumania I. (1972) II. t. 7–8.; Hampel J., A fehértői lelet. Magyarhoni régészeti leletek repertóriuma. AK XIII (1880) 47–48., MNM. gyűjteményéből: ltsz. 58–39. N., 58. 41. B. — ismeretlen lelőhelyről. BTM-Vármúzeum 1891. — lelőhely esetleg Csút (?)

⁹ Csukás Gy. i. m. 369.

¹⁰ Uo. 367–368., 2. ábra.

¹¹ IKM ltsz. 79. 25. 1., Kralovánszky Alán 1967-es gyűjtése. Átm. = 0,8 cm, M = 1,6 cm.

¹² IKM ltsz. 79. 24. 2. Kralovánszky Alán 1967-es gyűjtése. Átm. = 1,6 cm, M = 1,9 cm.

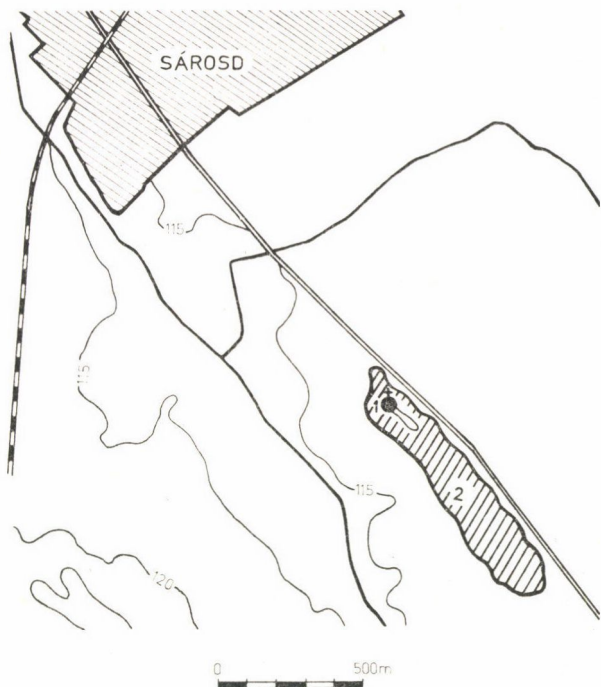
¹ A kérdésről az 1985-i kiskunfélegyházi konferencián hangzott el összefoglaló beszámoló. (Hatházi G.: A Hantoszéki kunok településtörténete. A Jászkunság kutatása. Tudományos konferencia. Kiskunfélegyháza, 1985. október 4–5.) A tárggyal foglalkozó korábbi publikációk: Gyárfás I., A Jászkunok története. III. (Szolnok 1983) okm. tár: 458–770.; Károly J., Fejér vármegye története. I. (Székesfehérvár 1896) 184–203., okm. tár: 566–597.; Mándoky Kongur I., A Hantos-széki kunok. Székesfehérvár Évszázadai 2 (1972) 73–82.

² RégFüz Ser. I. 27 (1974) 45., Csukás Gy., A Regia 14 (1975) 367–369.

³ A leletek megmentése Gyimesi Károly sárosdi amatőr helytörténész érdeme.

⁴ IKM Adattár: Marosi Arnold hagyatéka.

⁵ RFüz Ser. I. 21. (1968) 74., ARegia 10. (1969) 150.; Csukás Gy. i. m. 367.

1. kép. Sárosd-Templomdomb (Fejér m.) lelőhely helyszínvázlata. 1. Templom és temető — 2. középkori faluhely

Рис. 1. План местонахождения Шарошд-Темпломдомб (обл. Фейер). 1. Церковь и кладбище — 2. Место средневековой деревни

Abb. 1. Situationsplan des Fundortes von Sárosd-Templomdomb (Kom. Fejér). 1. Kirche und Friedhof — 2. mittelalterliches Dorf

3. Kerek, felül ívelt — alul lapított formájú, üreges, préselt bronz ruhaagomb. Füle letörthetett, alsó felét zsinórkeretbe foglalt, áttört rozetta díszíti¹³ (2. kép 5).
4. Egyszerű, díszítetlen, füllel ellátott, bronz ruhaagomb¹⁴ (2. kép 6).
5. Bronz ruhakapocs (ún. „párizsi” kapocs) töredéke¹⁵ (2. kép 7).
6. Vasból készült csizmavasalás, a három felerősítő szög helyén kiszélesedik. A jobb száron a vasszög belerozdódott, a bal szár végződése letörtött¹⁶ (3. kép 4).
7. Koporsó veterei a hozzátartozó szögekkel¹⁷ (2. kép 8–9).
8. Préselt ezüst ruhakorong, zsinórkeretben foglalt rozetta díszítéssel¹⁸ (2. kép 2).
9. Gyöngyökkel díszített, faháncs- vagy boralapú, fém-szálas (bronzspirálból kialakított) pártá maradványai, apró bronzveretekkel¹⁹ (3. kép 1–3).

Az itt számbavett leletek más, új képet rajzolnak a templomdombi temetőről. A felsorolt viseleti tárgyak

¹³ IKM. Itsz. nincs. Gyimesi Károly 1974-es gyűjtése.

¹⁴ IKM Itsz. nincs. Gyimesi Károly 1974-es gyűjtése. Átm. = 0,8 cm, M = 1,2 cm.

¹⁵ IKM Itsz. 79–24.3. Kralovánszky Alán 1967-es gyűjtése, M = 1,8 cm.

¹⁶ IKM Itsz., 79.24.6., Kralovánszky Alán 1967-es gyűjtése. M = 9,3 cm, Sz = 8,1 cm.

¹⁷ IKM Itsz. 79.24.5. (7 db) Kralovánszky Alán 1967-es gyűjtése.

¹⁸ IKM Itsz. 58.34.1. A helyi ÁG. juttatta az IKM-ba. Átm. = 3,7 cm, ARégia 2–3 (1961–62) 117.

¹⁹ IKM Itsz. nincs. Gyimesi Károly 1974-es gyűjtése.

— mint láttuk — XIV–XVI. századi temetők leletei,²⁰ s az időben legkésőbbi darab — a pártá — alapján biztosra vehető, hogy a temető használatának ideje a XVI. sz. második feléig, végéig kitolódik.²¹

Valószínűnek látszik, hogy ugyanez a helyzet a faluhely esetében is. Az Árpád-kori település feltehetően közvetlenül a templomkerítés körül, ill. a domb peremén állhatott. Erre enged következtetni az itt előkerült néhány bográcsperem- és egyéb, főleg késő-Árpád-kori (XII–XIV. sz.-i) edénytöredék.²² Nyomai megtalálhatók a késő-középkori falu területén is, amely a templomhelytől D-re, kb. 400 × 1000 m-es ÉNy–DK irányú sávban átnyúlik az új bemeneti út túloldalára is.²³

A lelőhely történeti értékelése

Összefoglalva a régészeti leletanyag tanulságait: jól beleilleszkedik az a történeti adatok segítségével felrajzolható képbe. Sárosd 1417, 1419, 1439, 1455, 1465 és 1517-ben a Hantos-széki kunok szállásaként tűnik fel a forrásokban.²⁴ Vele azonosíthatjuk a késő-középkori faluhelyet. Gyanítható azonban, hogy az Árpád-kori település emlékét szintén megőrizték az oklevelek. Sárosddal már jóval korábban, magyar nemesi személynév formájában is találkozunk a forrásokban. (1300: Sárosdi Weythek comes, mint besenyő Keéri Theber becsülő bíró társa, 1342: Sárosdi Moch Bálint és családja. . . sógora Lénárd fehérvári polgár, 1373: Sárosdi György fia Péter, tanútárs Alapi György fia János mellett).²⁵ Amennyiben a fehérvári káptalan irataiban található személynévi előfordulások egyben birtoklást is jeleznek, úgy Sárosd a Hantos-szék későn kialakuló szállásai közé tartozik, s a tatárjárást túlélő, addig magyar falu csak 1373 után vált kun birtokká. A templomdombi régészeti megfigyelések alapján ehhez még azt is hozzá tehetjük, hogy a XIV. sz. utolsó negyede táján itt megszálló kunok ugyanazt a templomot, temetőt és faluhelyet használják tovább (talán közösen?).²⁶

²⁰ Szabó K., i. m. 54–78.; Gerevich L., i. m. 103–167.; Horváth F., Csengele középkori temploma. MFME (1976–77) I. 91–125.; Bálint A., A kaszaperi középkori templom és temető. Dolg XIV (1938) 139–183.; Úa., A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolg XII (1936) 222–241., Úa.; A Kiskunfélegyháza-templom-halmi temető. MFME (1956) 55–84., Foltiny I. — Korek J., A csestói középkori templom. Alföldi Tudomány Intézet Évkönyve. I. (1944–45) 149–190.; Kovács B., Nagytálya középkori templomának feltárása. EgrIME 10 (1972) 119–158.; B. Oberschall M., A salgótarjáni, orgonaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek. Művelődéstörténeti Füzetek I (Bp. 1942); Papp L., A mohácsi csatahely kutatása. JPMÉ (1960) 197–252.; Úa., Újabb kutatások a mohácsi csataterén. JPMÉ (1962) 199–219.; ifj. Fehér G., Az 1949. évi Mohács-Csele pataki mentő-ásatás. ArchÉrt 82 (1955) 190–201., Úa., Az egervári leletmentő ásatás. ArchÉrt 84 (1957) 66–73.

²¹ Hasonló példányok a tiszaroffi, szadai, sári leletek. Ezeket a XVI. sz. végi — XVII. sz. eleji pártatípusok közvetlen formai előzményeinek tekinthetjük. Mojzsis D., XVI. — XVII. sz.-i női fejdíszek a nagylózi leletanyagból FA 35 (1984) 210.3–4. ábra; Horváth B., A tiszaoérvényi pártá és pártáöv. FA 21 (1970) 162.

²² IKM Itsz. 79.24.1., 79.26.1–2.

²³ RFüz Ser. I. 21. (1968) 74.; ARégia 10 (1968) 150., Hatházi G. 1984–85. évi őszi–tavaszi terepbejárása.

²⁴ Károly J., i. m. I. 190–191., 193–195., 197, 573–574., 578–789.; Gyárfás I., i. m. III. 262., 565–655., 631, 735–742.

²⁵ Károly J., i. m. V. 261–262.

²⁶ A régészeti és történeti adatok alapján indokoltnak látszik azt feltételeznünk, hogy a Mezőföldnek ezt a részét csak kevésbé érintették a tatárjárás pusztításai. A magyar települések döntő hányada a XIII–XIV. sz. fordulóján, a természetes falupusztásodás következtében számolódott fel, míg más falvak kunokkal benépesülve, vagy a kun szállások közé ékelődve tovább éltek. Népeik a kun szállás-

1

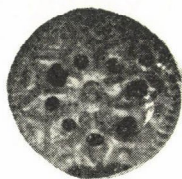
2

3

4

5

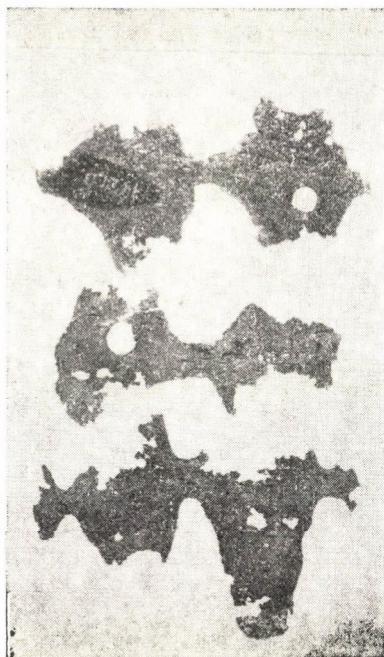
6

7

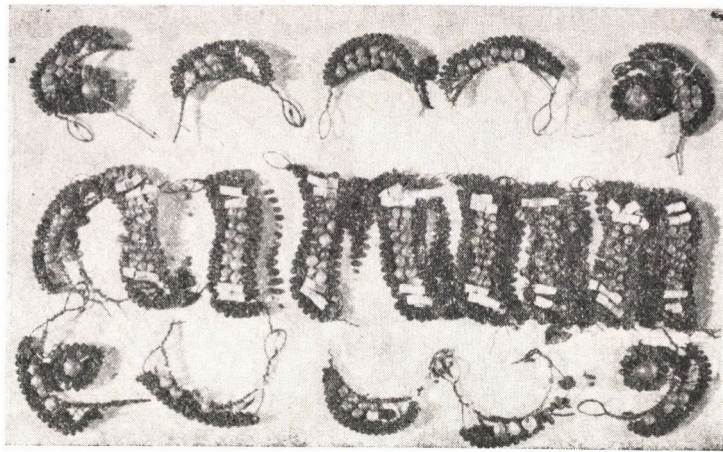

8

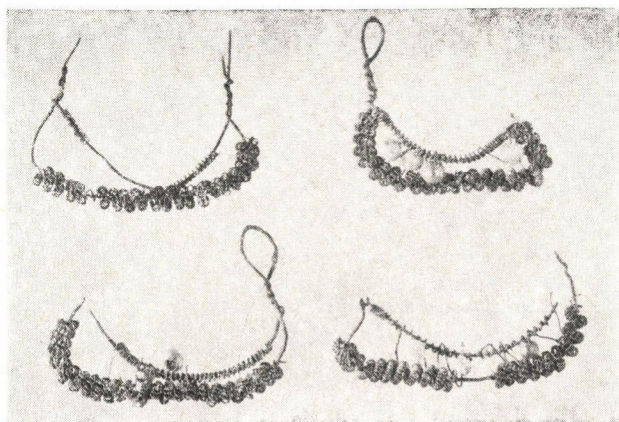

9

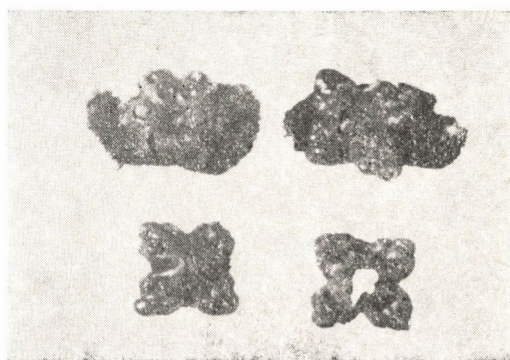
2. kép. Sárosd-Templomdomb. 1, 5, 6. = 1, 5, 1, 2-4, 7. = 1 : 1, 8-9 = 1 : 2
 Рис. 2. Шарошд-Темпломдомб. 1, 5, 6 = 1, 5 : 1; 2-4, 7 = 1 : 1; 8-9 = 1 : 2
 Abb. 2. Sárosd-Templomdomb. 1, 5, 6. = 1, 5 : 1, 2-4, 7. = 1 : 1, 8-9 = 1 : 2

1

2

3

4

3. kép. Sárosd-Templomdomb. 1,4 = 1 : 2, 2-3 = 1 : 1
 Рис. 3. Шарод-Темпломдомб. 1,4 = 1 : 2; 2-3 = 1 : 1
 Abb. 3. Sárosd-Templomdomb. 1,4 = 1 : 2, 2-3 = 1 : 1

A falu pusztulása, ill. elhagyása a XVI. sz. közepére tehető bizonyára a török dúlások következményeképp. Erre utal a sárosi elrejtett kincslelet, amelynek legkésőbbi — I. Ferdinánd (1526–1564) — pénzei a pusztulás korát az 1540-es évekre valószínűsítik.²⁷ Sárosdot egy 1559-ből származó defter már pusztaként említi.²⁸

III. Viselettörténeti kutatások

A magyarországi kunok asszimilálódásának, feudalizálódásának előrehaladtát híven tükrözik az állandó falvak (szállások) és templom körüli temetők (keresztény rítus) kialakulása mellett anyagi kultúrájuk tárgyi emlékei. Ezekből ítélve a kunok a XIV–XVI. sz.-ra a környező magyar lakossághoz hasonló életmódot folytattak, többek között átvéve azok viseleti szokásainak számos elemét is. A késő-középkori kun temetőkben folytatott viselettörténeti kutatások tapasztalatait Pálóczi Horváth András összegző szavai jól jellemzik: „Az frott és a korabeli ábrázolások egyértelműen tanúsítják, hogy a kunok a XIV. sz. végéig vagy a XV. sz. elejéig megőrizték hagyományos viseletüket. Minthogy a ruházatromlandó anyagai (textil, bőr, nemez) a földben rendszerint elkorhadnak a XIV–XV. sz.-i szállástemetőkben kevés adat támasztja alá a kun viselet továbbélését. A párták, gyöngyök, hajtűk, fülesgombok, ruhakapcsok, csatok, övek, gyűrűk stb. nem jellemző kun tárgyak, hanem magyar készítmények, s nem kizárólag kunok viselték. Csak néhány tárgy esetében tételezhetjük fel, hogy jellegzetesen kun viseleti darabról van szó.”²⁹ Emiatt sok esetben csak a lelőhely történeti adatai nyújthatnak némi támpontot az etnikai meghatározáshoz. Így a kun régészeti kutatás talán legfontosabb feladatának az etnikumot, pontosabban a sajátos művelődési kört jelző tárgytípusok, eltérő szokásokra utaló régészeti jelenségek kiszűrése tekinthető.³⁰

IV. A sárosi ruhakorongpár

A kun „anyaterülethez” hasonló viszonyokat találunk a sárosi szállástemetőben is. A leletanyagot áttekintve egyedül a — címben jelzett, az ismert párhuzamok alapján a XIV. sz. elejére, vagyis a kunok Fejér megyei beköltözésének időszakára datálható — ruhakapocs esetében merülhet fel a keleties ízlésvilág és egyben hagyományosabbnak mondható viseleti mód továbbélésének lehetősége.

fők személyében új urat kaptak, maguk pedig lassan el-kunosodtak. Valószínűleg már a XIII–XIV. sz. fordulóján meginduló, több szakaszból álló folyamatról van szó. A kérdéssel részletesen beszámoló a „Jász-kunsági kutatása” c. konferencián hangzott el (1. l.j.). Nagykunsági példák: Pálóczi Horváth András ELTE BTK-ra 1973-ban benyújtott doktori disszertációjában. A kunok régészeti emlékei Magyarországon. Kézirat I. fejr. 82.

²⁷ NK (1914) 72., IKM Itsz. 1913/136.

²⁸ Káldy Nagy Gy., A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása. Pest megye múltjából III. (Bp. 1977) 95. sz., 72.

²⁹ Pálóczi Horváth A., Régészeti adatok a kunok viseletéhez. ArchÉrt 109 (1982) 103.; Ua., ActaArchHung 32 (1980) 403–427.

³⁰ A múlt századi kezdetektől az 1970-es évek elejéig elért részeredményeket, a kun kutatás helyzetét és feladatait az alapvető forrásokra és feldolgozásokra, valamint az addig előkerült régészeti emlékmagyagra támaszkodva Pálóczi Horváth A. végezte el. (A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. FA 24 (1973) 241–248., Ua., AOr. 27 (1973) 201–209.); Újabb módszerek, eredmények összefoglalása: Pálóczi Horváth A. ArchÉrt 109 (1982) 89–107., Ua. ActaArchHung 32 (1980) 403–427.; Ua. A kunok feudalizálódása és a régészet.; Selmeczi L., A kunok és jászok emlékmagyának kutatása. (Középkori régészetünk újabb eredményei és időszaki feladatai. 79–92., 93–104. (Bp. 1985) szerk.: Fodor I., Selmeczi L.)

A tárgy leírása

Az aranyozott ezüstlemezből préselt, ún. „hólyagos” díszítésű korongpár két részből áll³¹ (4. kép 1). A két tag alapformája, mérete, díszítése azonos.

A kerek lemezek síkjából enyhén kiemelkedő középmézőt kettős zsinórkeretbe foglalt, peremes félgömböcskék — hólyagok — sora övezi.

Az 1. számú tag jobb állapotú, pereme alig sérült, így jól kivethető a lemez négy pontján a ruhára való felvarrást elősegítő lyukak. A 2. számú tag sokkal töredékesebb (középméző, perem).

A ruhadíszek páros voltát bizonyítja az 1. számú tag szegélyén — a hátlapra utólag forrasztott — fejénél karikává kiképzett, összekapcsolást szolgáló akasztófül. Az elfedést elősegítő nyúlványtöredékeket a másik, 2. számú tagon (H = 1,6 cm, Sz = 3 cm) találjuk, a hátlaphoz szintén utólag applikálva.³²

Párhuzamok és rokonleletek

A sárosi ruhakapocspár legközelebbi párhuzamait a Jászdózsza-négyszállási (Szolnok m.) temetőben találjuk meg. Az eddig publikált darabok közül két példánynál,³³ (4. kép 2,5) továbbá Selmeczi László újabb feltárásaiból származó (180. és 393. sír) daraboknál³⁴ (6. kép 1–2) szinte tökéletes a formai, díszítésbeli azonosság, ezzel szemben az Anjou-liliomos ruhakorongpár³⁵ esetében (4. kép 4) inkább csak az azonos funkcióból adódó szerkezeti egyezés mutatható ki. Az 1937-ben ismertetett Anjou-liliomos korongpár kapcsán említette meg Komáromy József, hogy a kecskeméti múzeum ugyanilyen példányt őriz az ágasegyházi temető (Bács-Kiskun m.) anyagából.³⁶ Mivel azonban Szabó Kálmán egy évvel később megjelenő feldolgozásában nem találkoztunk a tárggyal, hanem csak egy motívumkincsében hasonló Anjou-liliomos díszlemezket ismerünk az anyagból,³⁷ csupán feltételezen fogadhatjuk el ezt a megállapítást. A sárosi darabra visszatérve: egészen szoros a rokonsága az ernesztházi (egykori Torontál m.) hólyagdíszes koronggal,³⁸ (5. kép 3), amelynek ékkövidszes változatára a „Brassai lelet” néven ismert kincs-együttesben bukkanunk rá.³⁹

A kelebiai kincs (Bács-Kiskun m.) nagyméretű, kerek ruhakapcsa már csak távoli „testvére” az előző daraboknak, szerkezetében csaknem azonos, de azoknál jóval kifinomultabb rozetta-díszes⁴⁰ (4. kép 6). Párhuzamait ismer-

³¹ IKM Itsz. nincs. Átm. = 5,8 cm.

³² A használati formát és a felerősítés módját Selmeczi L. által elsőként hitelesen feltárt négyszállási korongpár alapján lehetett rekonstruálni. (A középkori jászok. Múzsák 1985/1. 4. 1. kép.) Az eddig ismert rokonleletek erre nem nyújtottak módot.

³³ 1. MNM Itsz. 1936/15.; B. Oberschall M., A Kiskunhalas-bodoglárpusztai középkori kincslelet. Magyar Múzeum (1945) 13–21.; 2. Selmeczi L., Múzsák 1985/1. 4., 1. kép.

³⁴ Ezúton szeretnénk megköszönni Selmeczi Lászlónak e leletek közlésre való átengedését.

³⁵ Komáromy J., A Jászberény-négyszállási középkori temető. A Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve (1937) 87–88., 33. kép.; Selmeczi L., A négyszállási jász temető ComAH (1981) 175., 11. kép 3.

³⁶ Komáromy J., i. m. 2. jegyz.

³⁷ Szabó K., i. m. 60., 230. kép.

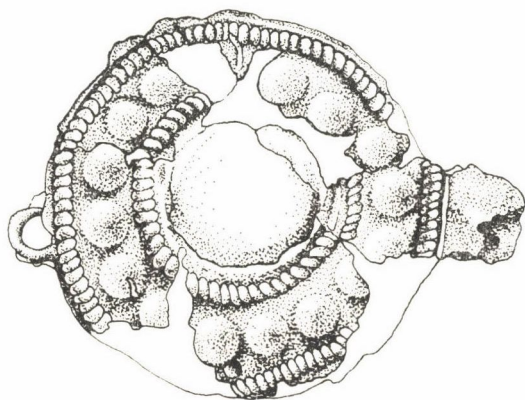
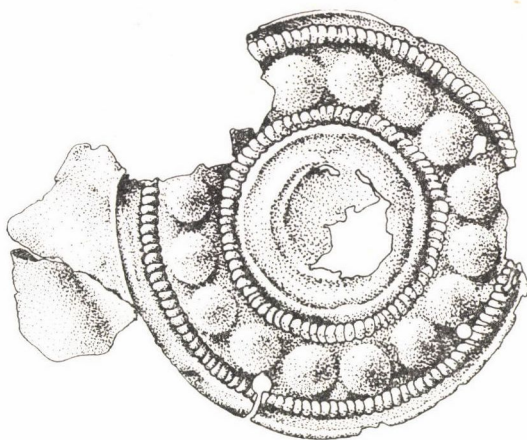
³⁸ Hampel J., Az ernesztházi leletről. ArchÉrt 15 (1881) 175–177; Kövér B., Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. ArchÉrt (1897) 243–244., XI. t. 4; Zsámbéky M., XIV–XV. századi magyarországi kincsleletek. MűE 32 (1983) 3.115., 124.

³⁹ Kövér B., i. m. 246.; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 21.; Zsámbéky M., i. m. 115.

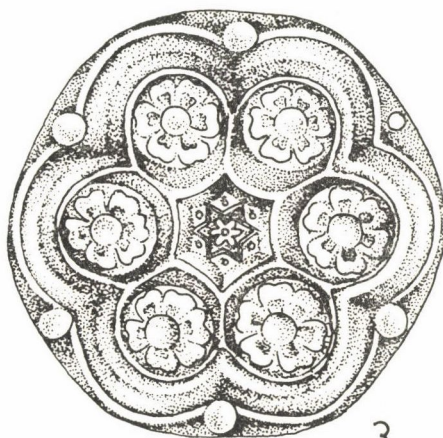
⁴⁰ Kőhegyi M., i. m. 209., II. t. 9.; Zsámbéky M. i. m. 108.

1

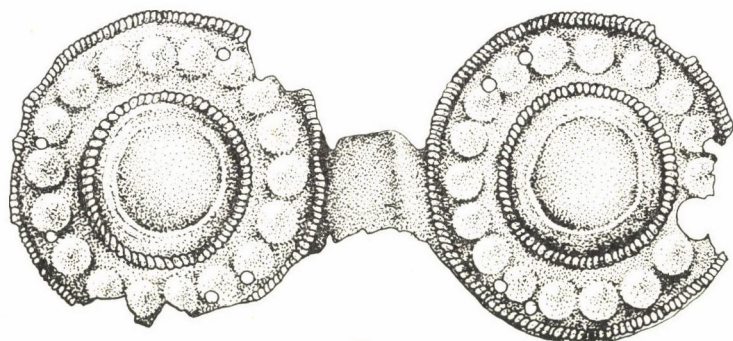
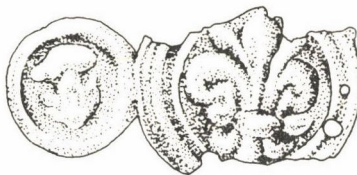
2

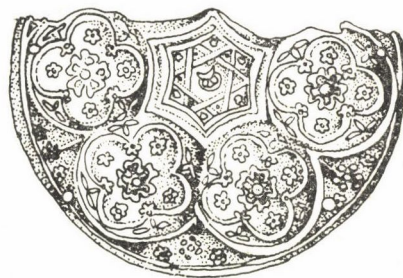
3

4

5

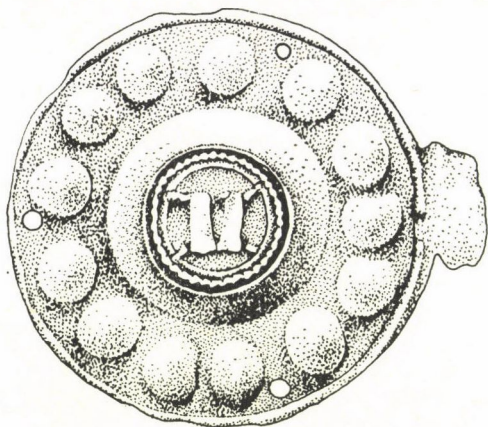

6

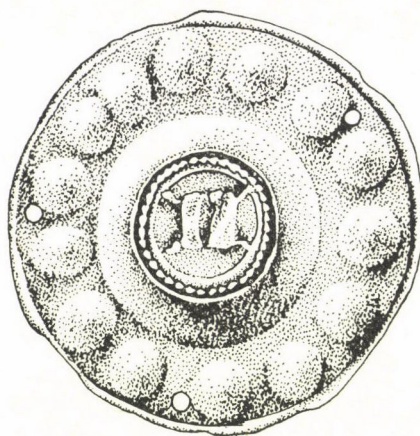
4. kép. 1. Sárosd-Templomdomb. — 2,4–5. Jászdózsa-Négyszállás — 3. Kiskunhalas-Bodoglárpusztá — 6. Kelebia —
1–4,6. = 1 : 1

Рис. 4. 1. Шарошд-Темпломдomb. — 2,4–5 Ясдожа-Недьясалаш. — 3 Кишкунхалаш-Бодогларпуста. — 6. Келебия.
1–4, 6 = 1 : 1

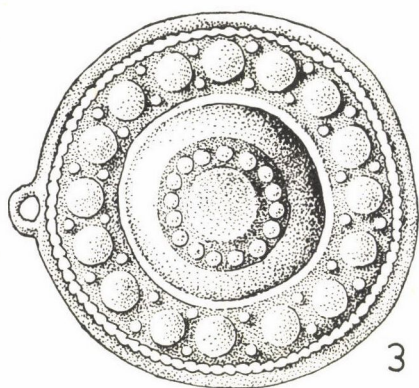
Abb. 4. 1. Sárosd-Templomdomb — 2,4–5. Jászdózsa-Négyszállás — 3. Kiskunhalas-Bodoglárpusztá — 6. Kelebia. —
1–4,6. = 1 : 1

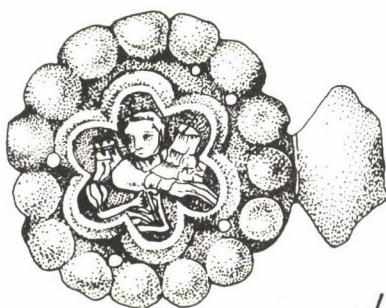
1

2

3

4

5. kép. 1—2,4. Kiskunhalas-Fehértó — 3. Ernesztháza — 1—3. = 1 : 1

Рис. 5. 1—2,4 Кишкунхалаш-Фехерто. 3. Эрнестхаза. 1—3 = 1 : 1

Abb. 5. 1—2,4. Kiskunhalas-Fehértó — 3. Ernesztháza — 1—3. = 1 : 1

jük mind a Kiskunhalas-fehértói⁴¹ (5. kép 2), mind a Kiskunhalas-bodoglárpusztai⁴² (4. kép 3) kincsegyüttesek anyagából (mindkettő Bács-Kiskun m.). A fehértói leletben ugyanakkor felbukkan a sárosdi példányhoz közelítő, hőlgyagos ruhakorongtípus.⁴³ E darabnál a középmézót gótikus majuszkula díszíti (5. kép 1).

Még egy kapcsolótágos ruhakorongpár ismert e leletgyűjtésből: középet emberfejtű, madártestű griffalak tölti ki. Elveszett, csak Hampel publikációjából ismert⁴⁴ (5. kép 4).

V. A leletcsoport értékelése

A páros ruhakorong viseletről kutatásunk bebizonyította, hogy az már a VII. sz.-ban is igen elterjedt divat volt a bizánci kultúrkör területén.⁴⁵ Gyakori az előfordulása az avar leletanyagban.⁴⁶

Az egykori ábrázolások szerint népszerűségét a XII. sz.-ra sem vesztette el, továbbra is a bizánci díszruhák jellegzetes tartozéka maradt, amelyet a keresztes hadjáratok idején és révén — páros palástkapocs formájában — a Ny-európai divat is átvett. (Tasselmantel, tasseau).⁴⁷

Ilyen díszlemezekkel számos XIV—XV. sz.-i Ny-európai és magyar ábrázoláson találkozunk.⁴⁸

Szembeötlő az is, hogy számba vett ruhadíszaink csaknem mindegyike jellegzetesen gótikus stílusú, egyértelműen magyar ötvösök készítménye (4. kép 3, 4, 6; 5. kép 7, 8, 10). Stílusis szempontból szerves egységet alkotnak leletgyűjtéseik egyéb darabjaival, főleg a szintén ruhára varrható, kerek vagy négyszögletes lemezdíszekkel, amelyek a XIV. sz.-i nyugati viselet kedvelt és igen elterjedt ékszerei. Talán legtöbbször idézett emlékeik a sarneni (Svájc) Szt. András kolostorban őrzött ún. „Agnes-ruha” ékességei.⁴⁹ Ugyanez vonatkozik a nagyszámban előkerült övcsatokra, gyűrűkre, gombokra valamint díszedényekre, amelyek a késő-középkori temetők és kincsek emléktárájának leggyakoribb darabjai.⁵⁰

Leletösszefüggéseiket felhasználva, a Kiskunhalas-bodoglárpusztai, ernestházi, és körmendi kincsek — zömmel Nagy Lajos (1342—82), Mária (1382—95), Zsigmond (1387—1437) — kísérlőpénzei alapján időben jól behatá-

rolhatóvá válik a lelethorizont, ill. a kincsek elrejtésének ideje, s a legkésőbbi darabok elkészülésének kora.⁵¹

Mindazok alapján láthatjuk, hogy a nagyméretű, páros ruhakorongok Ny-Európában sem ismeretlenek, s az eddig előkerült magyarországi darabok többségükben XIV—XV. sz.-ra keltezhető, valószínűleg helyi magyar készítmények.

Kovács Éva véleményével⁵² ellentétben mégis úgy véljük, hogy a bizánci hagyományokra visszavezethető ékszertípus — pontosabban viseleti mód — hazai elterjedésében nem csupán nyugati kulturális hatásokkal kell számolnunk. Feltételezésünk szerint a Balkánról beköltöző jász és kun elemek közvetítő szerepe közel hasonló jelentőségű.

A Ny-i és a bizánci művelődési kör „metszéspontján” fekvő középkori Magyarország esetében mindkét fajta kulturális hatással számolnunk kell, s így bajosan zárhatjuk ki teljességgel a két megoldási lehetőség bármelyikét is. Ráadásul a problémát akár még tovább is bonyolíthatja a néhány évtizedig fennálló bizánci latin császárság — ma még kevésbé ismert — sajátosan kevert, görög — francia lovagi kultúrája. E kulturális hatások szétválasztását nehezíti az a tény is, hogy a bizánci eredetű ruhakapocspárok magyarországi megjelenése — függetlenül a beáramlás irányától — érdekes módon a kunok és jászok végleges beköltözését követő 1260—70-es évekre esik. Ebből az időszakból ismerjük a korongok legkorábbi hazai példányait, ábrázolásait, forrásemlítéseit.⁵³ Szélesebb körű elterjedésük csak a XIV. sz.-ra következik be.

A továbbiakban azokra a kérdésekre szeretnénk ráterni, amelyek a szóban forgó leletcsoport DK-európai származtatása mellett szólnak.

VI. Az ékszer elterjedésében játszott jász-kun közvetítő szerep lehetséges bizonyítékai

1. A Ny-i motívumkineset őrző, gótikus stílusú készítmények mellett, ruhakorongjainkat számos esetben olyan tárgytypusokkal találjuk együtt, amelyek azt a sajátos, délies viseleti módot, ízlésvilágot tükrözik, amely az évszázadokon át megszakítatlan bizánci hatás alatt álló balkáni ékszerviselet jellemzője. Ilyenek például az ernestházi, brassói és kelebiai kincsek láncos hajkarikái, csüngődíszei.⁵⁴

Párhuzamaikat a közeli Dentáról (egykori Temes m.) és a dobricai (Szerbia) leletről ismerjük.⁵⁵ A két tárgy viselettörténeti összetartozását bizonyíthatja a ravennai San Vitale híres bizánci mozaikja, amelyen Theodora császárnő díszruháját (díszgallérját) válltájékon egy-egy rávarrott korong ékesíti, hajában pedig láncoscsüngős hajkarikákat vagy fülbevalókat visel.

Itt kell megjegyeznünk, hogy leletcsoportunk vésett vagy filigrándíszes láncos-csüngőinek bizánci-balkáni eredete és a ruhakorongok többségének gótikus volta megkérdőjelezheti az összetartozótságot. A látszólagos ellentmondás véleményünk szerint megindokolható. Leletcsoportunk nem egységes. A XIV—XV. sz.-ra datálható kincsegyüttesekből származó, gótikus mintakincsű példányokat minden bizonnyal Ny-i típusú palástkapocsoknak kell tekintenünk (Kiskunhalas—Fehértó—Bodoglárpusztai, Jászdózsai—Négyszállás, Kelebia rozettás, majuszkulás Anjou-liliomos korongjai, 4. kép 3, 4, 6, 5. kép 1, 2, 4).

⁵¹ B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 19., Vattai E., A körmendi lelet. ArchÉrt 83 (1956) 68.; Zsámbéky M., i. m. 115., 124.

⁵² Kovács É., ArsHung. 1 (1973) 77—78.

⁵³ Uo. 68, 73, 78, 86., 1—6. kép; Lovag Zs., A magyar viselet a XI—XIII. sz.-ban. ArsHung. 2 (1974) 398—399.

⁵⁴ Hampel J., ArchÉrt 15 (1881) 175—177.; Kövér B. i. m. 244., X. t. 1a—b, 2. és 11.; Zsámbéky M. i. m. 109., 115., 124., és 21., 23. kép.

⁵⁵ Kövér B., i. m. 251—252.; Zsámbéky M., i. m. 106., 115.

⁴¹ MNM ltsz. 55.460.8—9.c.; Hampel J., AK XIII (1880) 49—50., 17. rajz; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 16., 2. kép 1—2.; Zsámbéky M., i. m. 107., 123., 3. kép 1—2.

⁴² MNM ltsz. 1940.9.1.; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 14., 1. kép 1.; Zsámbéky M. i. m. 107., 110., 11. kép.

⁴³ MNM ltsz. 55.460.10—11. c.; Hampel J., AK XIII (1880) 49., 18. rajz; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 21., 2. kép 5.; Zsámbéky M., i. m. 123., 8. kép.

⁴⁴ Hampel J., AK XIII. (1880) 49, 20—22. rajz; Zsámbéky M. i. m. 123., 8. kép.

⁴⁵ Kovács É., Két XIII. sz.-i ékszerfajta Magyarországon. ArsHung. 1. (1973) 72.

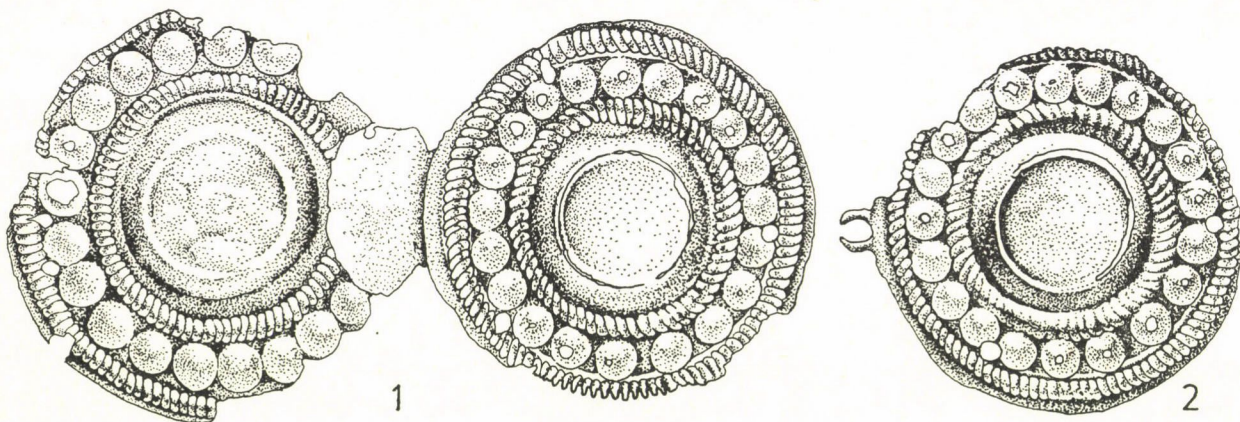
⁴⁶ Már B. Oberschall M. felvetette a ruhakorongok kapcsolatát a bizánci eredetű avar mellboglárokkal. Magyar Múzeum (1945) 21.; Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH XIX (1935) 24., 27., 47., t. 1—4., 48-t.; Sz. Garam É., VII. sz.-i aranyékszerek a MNM-ban. FA 30 (1980) 159—160., 170., 1—2 ábra, 5. ábra 10—11. Az avar leletekből ismert ruhakorongpárok kapcsán megemlíti a bizánci viseleti mód ábrázolását: a római Santa Antiqua templom freskója, a ravennai San Apollinare Nuovo templom mozaikja (VI—VII. sz.). Uo. 160., 3. ábra 2—3.

⁴⁷ Kovács É., ArsHung. 1 (1973) 72.

⁴⁸ Kovács É., ArsHung. 1 (1973) 67—80., Kőhegyi M., i. m. 210—211.; Zsámbéky M., i. m. 108., 111.

⁴⁹ Szabó K., i. m. 52., 254. kép.; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 18.; Zsámbéky M., i. m. 108., 111.

⁵⁰ A temetők és kincseletek anyagára lásd: 8., 20., 33—44. j.

6. kép. 1–2. Jászdózsa-Négyszállás — 1 : 1

Рис. 6. 1–2. Ясдожа-Недьсалаш — 1 : 1

Abb. 6. 1–2. Jászdózsa-Négyszállás — 1 : 1

Mellettük egy másik, sajátosan elkülönülő, egységes csoportot alkotnak a hólyagdíszes, kapcsolótárgs korongok (4. kép 1, 2, 5., 5. kép 3., 6. kép 1–2). Ezek zömmel abból a Jászdózsa-négyszállási jász temetőből származnak, amelynek indulását Selmeczi László — legkorábbi éremmel datált sírjai alapján (64. és 86. sír) — a XIII. sz. második felére-végére helyez, s amely sírok gyakorlatilag azonos kronológiai horizontot képeznek az orgondaszentmiklósi temető 59. sírjával. Ez utóbbi sír kapcsán külön kiemeli a halott nő ruháját melltájékon díszítő, kerek üveg-tükrőpárt — melynek a ruhakorong viselettel való szoros kapcsolatára még visszatérünk — Pálóczi Horváth András hasonló megfigyeléseit megerősítve,⁵⁶ felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szokás a kun szállástemetők legarchaikusabb rétegére jellemző.⁵⁷ Folytatva a gondolatsort: tekintettel arra, hogy a préseléses ötvöstechnika sok évszázados bizánci és Pontus-vidéki hagyományokkal rendelkezik, továbbá azt a tényt figyelembe véve, hogy a koncentrikus körökből álló díszítési rendszer — mint általában a kerek tárgyak legkézenfekvőbb ékesítési módja — önmagukban nem tekinthetők csak a gótikus ötvösgyakorlat és motívumkincs sajátosságának, felmerül a kérdés, vajon hólyagdíszes korongjaink nem előzik-e meg némileg időben az egyértelműen gótikus stílusú példányokat, s nem tekinthetők-e a bizánci eredetű ékszer — Magyarországon főleg a kunokra és jászokra jellemző — a láncos-csüngős viselethez szerveesebben kapcsolódó, balkáni változatának. Habár a gótikus stílusú korongok jó része olyan kincsegyüttesekből származik, amelyek összetételében, sem a tárgyak stílusában semmiféle „nomád” jellegzetességet nem találunk, elrejtésük helye miatt azt kell gondolnunk, hogy kapcsolatba hozhatók a környező magyarság viseleti elemeit is magukba olvasztó kunokkal, elsősorban azok vezető rétegével.⁵⁸

Ebben az esetben könnyen elképzelhető, hogy a csüngődíszekkel együtt hordott, de sokkal kisebb értéket képviselő, gyengébb anyagú, s így hamarabb elhasználódó lemezdíszeket tulajdonosaik már helyi, magyar ötvösöktől megrendelt, gótikus palástkapcsokkal pótolták, amelyek bár ízlésükben újak, de hagyományosabb (kaftán) viseleti szokásaiknak megfelelőek. Az esetleges bizánci-balkáni kulturhatások kapcsán végül meg kell említenünk — bár sokak szerint

erősen vitatható Szabó János Győző elképzelése⁵⁹ — hogy a jászdózsa-négyszállási temető azon rétegénél, amelyből a páros ruhakorongok is származnak, a feltáró Selmeczi László megfigyelése szerint számos keleti-es viseleti elem mellett, a Szabó János Győző által leírt, bizánci kereszténységre jellemző rituális kéztartás dominál.⁶⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy leletcsoportunkat vizsgálva nemegyszer a Ny-i közvetítésnél sokkal közvetlenebb bizánci-balkáni kapcsolatok figyelhetők meg. E bizánci-balkáni művelődési elemek magyarországi hordozóiként és elterjesztőiként, a XIII. sz.-tól elsősorban a kunok és jászok jöhetnek számításba. A történeti és régészeti adatok egyaránt azt valószínűsítik.

A kunok történetének balkáni és bizánci vonatkozásai jól ismertek. A Dest-i Kipcsak — a kun törzsszövetség — legnyugatibb elemei a XI. sz. 70-es éveiben jelentek meg az Al-Dunánál, egészen a Bizánci birodalom akkori határáig hatolva.⁶¹

Az elkövetkező évszázadok folyamán hol a birodalomba betörő ellenségként (1078, 1087, 1187, 1190, 1195), hol közös hadi vállalkozásokban részt vevő szövetségesként vagy zsoldosként (1091, 1097), de állandó kapcsolatban álltak Bizánccal. Egyes csoportjaik átlépték az Al-Duna vonalát, bolgár területen is megtelepedtek. Hamarosan jelentős politikai tényezővé váltak a Balkán e térségében is, tevékeny részt vállalva a tirnovói, Asen-féle ún. „Második Bolgár Császárság” (1185–1396) felemelkedésében, Bizánc fennhatósága alóli kikerülésében. A XIII. sz. utolsó harmadában részeire hulló bolgár császárság apró fejedelemségei között több kun eredetű államalakulattal találkozunk.⁶² Az 1222–23-i mongol hadjáratok idején újabb kun tömegek menekültek a Dnyesztertől Ny-ra, a Prut — Szeret és az Al-Duna medencéjébe, s amint Szörény, Havasalföld és Moldva

⁵⁹ Szabó J. Gy., Árpád-kori telep és temetője Sarud határában, IV. EgrIME 16–17 (1980) 74–106.

⁶⁰ Selmeczi L., ComAH (1981) 171.

⁶¹ Az európai kunok fő települési körzeteit legutóbb Pálóczi Horváth A. vette számba, s vetítette térképre: D. A. Raszovszkij, K. J. Kundrjasov, Sz. A. Fjodorov-Davidov nyomán. A kunok megtelepedése Magyarországon. ArchÉrt 101 (1974) 248., 2. kép., Ua. AOr. 29. (1975) 313–333.

⁶² A kunok történetének legutóbbi összefoglalásai Rásonyi László nevéhez fűződnek: Les Turcs nonislamisés en Occident (Pétchéngués, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les Hongrois) Phil. Turc. Fundamenta III. (Wiesbaden 1970) 1–26., ua., Hidak a Dunán (Bp. 1981) 106–164.

⁵⁶ Pálóczi Horváth A., FA 24 (1973) 245.

⁵⁷ Selmeczi L., ComAH (1981) 170–171.; Ua. Múzsák 1985/1, 4, Ua., A kunok letelepedése. Múzsák 1985/2., 14.

⁵⁸ Lásd: 78. jegyz.

komán népnévből származó helynevei is tanúsítják, ezek egy része itt meg is telepedett.⁶³

A jászok balkáni jelenlétére szintén vannak adatok. Nikephoros Gregoras leírja, hogy 1283-ban 10 000 Havasalföldön élő jászt telepítettek a Bizánci birodalomba, a határok védelmére. 1365-ben pedig arról értesülünk, hogy Kont Miklós nádor Vidin várában számos jász harcost fogott el. Jelentős tömegeik csatlakoztak a Magyarországra beköltöző kunokhoz (első, időleges együttélésük az 1220–30-as évekre tehető), ők alkották a megtelepedett hét nemzetség egyikét. Önálló népként csak a XIV. sz. elejétől kezdve szerepelnek a hazai okleveles anyagban.⁶⁴

A kunokra visszatérve: a XIII. sz. közepétől újra felélenkülték bizánci kapcsolataik. 1240-ben a latin császársággal léptek szövetségre (II. Balduin francia lovagjai a szövetség megerősítésére kun vezérek lányait vették feleségül és vérszerződést kötöttek), 1259-ben, majd 1261-ben már a görög ellencsászár, Mikhael Palaiologosz oldalán találjuk az al-dunai kunokat.⁶⁵

Tudjuk, hogy Köten kunjai, majd az 1246-i megtelepedők — köztük a jászok is — innen az Al-Duna vidékéről érkeztek hazánkba.⁶⁶

Emlékanyaguk vizsgálatakor számos esetben találunk olyan tárgytípusokkal, amelyek DK-európai elterjedési körre vezethetők vissza, ékes bizonyítást adva, hogy a fentiekben vázolt balkáni jász-kun és bizánci kapcsolatok egyben a kulturális kölcsönhatások elmélyülését is eredményezték.

Balkáni eredetűnek látszanak például a gömbdíszes fülbevalók,⁶⁷ de idesorolhatjuk talán a kunok övvelési szokásait is, amelyben fellelhetők bizonyos balkáni kapcsolatok. (Szentkirály, Csólyos, Kígyópuszta veretes övei).⁶⁸

⁶³ Kossányi B., Az uzok és kománok történetéhez. Századok 57–58 (1923–24) 526–528, 531.; Lükő G., Havaselve és Moldva népei a X–XII. sz.-ban. Ethnographia XIV. (1934) 90–105. Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 245. A magyarországi kun nemzetségek közül például az Olas és Chertan nem egyes töredékei követhetők nyomon e területen. Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 249.; Ugyanide húzódtak vissza — a Hódta-Vereség után — a magyar megtorlás elől — a békési kunok, valamint a Borchol nemzetség népe is. Fodor I., FA 23 (1972) 239.; Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 250–251. További irodalomra lásd: 75. jegyz.

⁶⁴ Szabó L., A jászok magyarországi megtelepedése. Jubileumi Emlékkönyv a Jász Múzeum Alapításának 100. évfordulójára. (Jászberény 1974) 9–13., Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (Bp. 1953) szerk.: Székely Gy., 249–250.

⁶⁵ Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 97.

⁶⁶ Ua., ArchÉrt 101 (1974) 245.

⁶⁷ Ez az ékszertípus már a VII–VIII. századi avar leletanyagban is megtalálható. Kiss Gábor véleménye szerint ezen ékszerek D-i, bizánci gyökerűek, amelyeket az avar mesterek — több más bizánci eredetű tárgyhoz hasonlóan — leegyszerűsítve, silányabb anyagból utánoztak és tettek népi ékszerekké. (Egy avarkori fülbevalótípusról. ArchÉrt 110 (1983) 100–101., 108., 110.) A IX–X. században — nyilván szintén bizánci hatásra — különös képpen Pannóniától D-re és az Alpok előterében, majd széles körben egész Kelet-Európában terjedtek el. (Szölke B., A honfoglaló és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I (1962) 51–52., 479–486. j.) Használatuk az egész középkoron át követhető e területen. (Kiss G., i. m. 111.) Hazai előfordulásai a kun anyagban: Szabó K., i. m. 153–154., 173–179. kép; Széll M., Elpusztult falvak XI–XVI. századbéli leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolg 16 (1940). XXVIII. 1., 8., 24. Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 103., 10. kép 1–3., 5.

⁶⁸ Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 95–101.; Szentkirály: Szabó K., i. m. 75., 368. kép.; Pálóczi Horváth A., A felsőszentkirályi kun sírlelet. Cumania I (1972)

E művelődési kör most említett produktumai közül néhány fülbevaló fellelhető a ruhakorongos kincsleletekben is. Kövér Béla „három bogójú”, vagyis gömbdíszes fülbevalókat említ a brassói leletben,⁶⁹ s ezen fülbevalótípus egy variánsának tekinthető az *erneszt-házi* láncos-csüngős hajkarikapár,⁷⁰ amelynek fül- vagy hajkarikáját szintén gömböcskék díszítik.

Feltételezen ugyanezen balkáni-bizánci kulturális hatások közé sorolhatjuk a — korábban már említett — jászdózsa-i jász temetőben észlelt, K-i kereszténységre utaló, rituális kéztartást is.

3. A Képes Krónikában elsősorban a kunokra és jászokra jellemző ékszerként jelenik meg, s ide sorolhatjuk még a kódex pogány magyar, bolgár, tatár stb. . . . figuráinak viseletét is, akiknek a megjelenítéséhez szintén a korabeli kunok és jászok szolgálhattak modellül.⁷¹ A kizárólagos Ny-i eredeztetés elméletével állítható szembe az is, hogy a Képes Krónika Ny-i öltözeteinél csak a legritkább esetben találkozunk a palástkapcsokkal, viszont annál többször jelennek meg díszkorongjaink — kun mintára — nem köpenyre, hanem közvetlenül a ruhára varrva.⁷² A német császár előtt megjelenő Lél és Bulcsu,⁷³ valamint a halott Keán vezér⁷⁴ már egész egyértelműen vegyes viseletben látható: Ny-i típusú ruhájukat díszkorongok fogják össze — kun módra —, s fejükön kun süveget hordanak.
4. A konkrét tárgyi anyaghoz visszatérve: ha térképre vetítjük a felgyűjtött ruhakapcsok lelőhelyeit, kiderül, hogy azok mindegyike — a XIV–XV. sz.-ban — kunok vagy jászok által birtokolt területre, esetleg annak közvetlen szomszédságába esik⁷⁵ (7. kép). Sárospatak és Jászdózsa-Négyuszállás esetében egyértelmű okleveles bizonyítékok igazolják a települések kun, ill. jász voltát, a Hantos-, ill. Berény-székhez tartozását.⁷⁶

Bár az 1937-ben Komáromy József által ismertetett, jászdózsa-i Anjou-liliomos ruhakorongpár ágasegyházi hasonmásának meglete kétséges, azért megemlíthetjük, hogy maga Ágasegyháza szintén kun szállás volt, amelyet 1353-ban I. Lajos adományozott Karla János kun kapitánynak.⁷⁷ A Kiskunhalas-fehértói, -bodoglárpusztai és a kelebiai kincsek lelőhelyei a kun Csértán nemzetség népeségéből alakult Halas-szék területén találhatók.⁷⁸

177–204.; Csólyos: Pálóczi Horváth A., A csólyosi kun sírlelet. FA 20 (1969) 107–134., Ua. A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. MFMÉ (1969) 115–121.; Kígyópusztai: Tóth Z., A kígyópusztai csat jelentősége. Turul 47 (1933) 11–18., Ua., La boucle de Kígyópuszta. ArchÉrt (1943) 174–184.; Éri I., Adatok a kígyópusztai csat értékeléséhez. FA 8 (1956) 137–151., Kolba J., Epiográfiái adatok a kígyópusztai öv kormeghatározásához. FA 15 (1963) 77–85.

⁶⁹ Kövér B. i. m. 240.

⁷⁰ Hampel J., ArchÉrt 15 (1881) 175., 1a–b rajz.; Kövér B., i. m. 243., XI. t. 1a–b; Zsámbéky M., i. m. 23. kép.

⁷¹ Képes Krónika (Chronicon Pictum) Bp. 1964/I. 1, 9, 11, 21, 26, 32, 36, 41, 72, 78, 98, 121, 125, 128, 129, 144.

⁷² Uo. I. 5., 7, 26.

⁷³ Uo. I. 34.

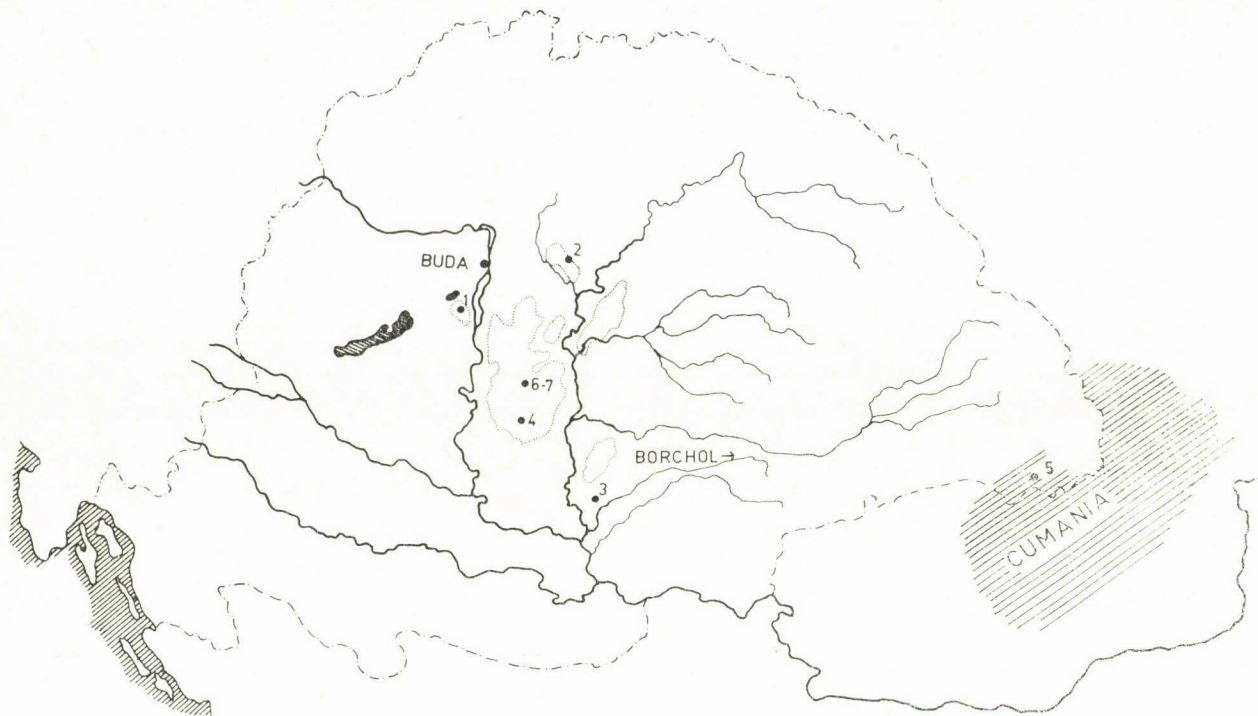
⁷⁴ Uo. I. 41.

⁷⁵ A kunok és jászok magyarországi településrendjéről összefoglalóan: Györffy Gy., A kunok. . . 248–250., 273–275.; Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 101 (1974) 250–255., 3. kép, 2 táblázat.

⁷⁶ Lásd: 1, 24. jegyz.; Selmeczi L., ComAH (1981) 165–169.

⁷⁷ Komáromy J., i. m. 2. jegyz.; Szabó K. i. m. 40.

⁷⁸ Pálóczi Horváth A., FA 20 (1969/134). Éri I., FA 8 (1956) 150. Ugyanakkor a Kiskunhalas-fehértói és a kelebiai kincsleletekben egyaránt találunk olyan feliratos díszlemezeket (MAGISTER SINKA, ARMELLA CONSORTIS PAULI BANI DEM), amelyek ellentmondhatnak e feltételezésnek (Hampel J., AK XIII 1880 (46–48.) Kőhegyi M., i. m. III t. 4–5.; Zsámbéky M., i. m. 3. és 10. kép). A feliratok mindkét esetben olyan valós törté-

7. kép. 14. sz.-i páros ruhakorongok lelőhelyei a középkori Magyarországon. 1. Sárospalotai Templomdomb — 2. Jászdózsánál — 3. Ernesztvára — 4. Kelebia — 5. Brassó — 6-7. Kiskunhalas-Fehértó és Bodoglárpuszta — — kun székek (Pálóczi Horváth A. nyomán) ///// — az egykori Milkói kun püspökség területe

Рис. 7. Местонахождения с парой круглых металлических бляшек для украшения одежды XIV века в средневековой Венгрии. 1. Шарошд-Темпломдomb — 2. Ясдожа-Недсалаш — 3. Эрнестхаза — 4. Келебия — 5. Брассо — 6-7. Кискунхалаш-Фехерто и -Бодогларпуста — -полевые области (согласно А. Палоци Хорвату) ///// — территория бывшего половецкого епископства в Милко

Abb. 7. Fundorte der Gewandscheibenpaare aus dem 14. Jahrhundert im mittelalterlichen Ungarn. 1. Sárospalotai Templomdomb — 2. Jászdózsánál — 3. Ernesztvára — 4. Kelebia — 5. Brassó — 6-7. Kiskunhalas-Fehértó und -Bodoglárpuszta — kumanische Sitze (nach A. Pálóczi Horváth) ///// — Gebiet des einstigen kumanischen Bistums von Milko

Az említett kincsleletek kun vonatkozásait látszik igazolni továbbá, a kelebiai kincs egyik préselt lemezdisze is, amelynek gyöngykeretezésű, hatkaréjos középmezéjében álló madáralak látható, körülötte indadíszekkel, virágmotívumokkal.⁷⁹ Hasonló díszkorongot ismerünk a

nelmi személyekkel hozhatók összefüggésbe, akiknél nem tételezhető fel semmilyen szorosabb kapcsolat jász vagy kun elemekkel. Sinka mesterről 1299 és 1317 között több ízben is megemlékeznek a források: III. András, majd Károly Róbert familiárisa. (Hampel J., AK XIII (1880) 46–50., Zsámbéky M., i. m. 106–107.) A kelebiai díszlemez felirata alapján biztosnak látszik, hogy a leletegyüttes néhány darabjának eredeti tulajdonosát az 1300–1350 közötti években élt Garai Pál macsói bán, valamint felesége Kós asszony (Neksei Demeter lánya) személyével azonosíthatjuk. (Kőhegyi M., i. m. 208–209., Zsámbéky M., i. m. 109–110) Elemzői ugyanakkor azt is megállapították e — mind összetételében, mind minőségében — igen vegyes képet mutató, több mester vagy műhely munkájára utaló kincsleletekből, hogy azok vagy hosszú időn keresztül, vagy több kézből gyűlte össze. (H. Tóth E., A kelebiai kincslelet fémtárgyainak ötvöstechnikai vizsgálata. Cumania I (1972) 219–233., Kőhegyi M., i. m. 209., Zsámbéky M., i. m. 108., 110.) Mivel a feliratos díszlemez esetében is több évtizedes eltolódással számolhatunk a készítés és elrejtés között, könnyen elképzelhető, hogy e darabok hosszas „vándorlás” után, több kézen át jutottak valamelyik Halas-széki kun előkelő birtokába.

⁷⁹ Kőhegyi M., i. m. II. t. 2.; Zsámbéky M., i. m. 10. kép 2.

MNM ötvösgyűjteményéből (lelőhelye ismeretlen), s egészen közeli rokonpéldányát találták meg a romániai Albestiben is. Ez utóbbi alapján B. Oberschall Magda és Kőhegyi Mihály egyaránt felvetette annak lehetőségét, hogy a ruhadísz a moldvai kun telepekkel hozható kapcsolatba.⁸⁰ Ez a tény ugyanakkor arra is figyelmeztet: a kunok és jászok anyagi kultúráját már a Balkánon is érhették Ny-i hatások.

A bodoglárpusztai kincs aranyozott ezüst, végén kiszélesedő, zsinórdíszes szegélyű karkötő-töredékével kapcsolatban ugyancsak B. Oberschall Magda jegyezte meg, hogy a Balotapusztai karkötőkkel rokonítható,⁸¹ s ehhez hozzátehetjük: a kelebiai karperecek díszítésükben szintén hasonló jellegűek.⁸² A két lelőhely geográfiai kapcsolata — balotapuszta szintén Kiskunhalas határterse — ugyancsak B. Oberschall hívta fel a figyelmet, kétségbe vonva annak korai, XII. sz.-i keltezését.⁸³ Pálóczi Hor-

⁸⁰ B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 16., 2. kép 3–4.; Kőhegyi M., i. m. 212., Zsámbéky M., i. m. 110., 12–13. kép.

⁸¹ B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 17., Hampel J., ArchÉrt 13 (1893) 368–370.

⁸² Kőhegyi M. (i. m. 209., I. t. 1–2.) a karkötőket korábbinak is tartja a lelet többi darabjánál. Zsámbéky M., i. m. 108., 10. kép.

⁸³ B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 17., Kutatásunk kronológiai bizonytalanságaira jellemző, s ugyanakkor talán egy újabb bizonyítéka a kunokat ért bizánci-balkáni hatásoknak az a tény, hogy balotapusztai lelet

váth András újabban a balotapusztai pogány módra eltemetett nőt kunnak tartja. A lelet részletesebb feldolgozásáig, előljáróban csak rövid összefoglalást ad: a lelet karperecei, préselt ruhadíszai és függője XII–XIII. sz.-i balkáni és bizánci ötvöstárgyakkal mutatnak rokonságot, a csavart testű, visszapödrött végű ezüst torques pedig a XI–XIII. sz.-i steppei torquesek pontos analógiája. Maga a sír egy középkori kun szállás (1493: Balthazallasa) területén került elő.⁸⁴

Az ernesztházi és a bizonyos fokig rokonvonásokat mutató dentai, dobricai kincsek a Maros–Tisza–Temes folyók szögében, a Koor és korábban még a Borchol nemzetség által is lakott terület — a Szentelt-szék körzetébe, környékére esnek.⁸⁵

Az ún. „Brassai kincs” feltételezett lelőhelyének szintén vannak bizonyos kun vonatkozásai. Bár a pontos lelőköörülményeket nem ismerjük,⁸⁶ a kincs valószínűleg Brassó környékéről, talán Brassó-vidéke D-i részéről, a havasalföldi kunsággal közvetlenül szomszédos határterületről származik. Maga a vidék is, az 1220-as években itt megtelepedő és megkeresztelkedő Barc kun vezérről nyerte nevét.

Lehetséges, hogy a kunok bizonyos Kárpátokon belüli beáramlásával is számolnunk kell, ezt jelzik talán azok az 1234–35-i adatok, melyek szerint Brassó és környéke nem az erdélyi, hanem a milkói kun püspökség része.⁸⁷

A brassói és Temes-vidéki leletekkel kapcsolatban említést érdemlő tény, hogy az esetleges továbbélés mellett, az XIV–XV. sz. folyamán jelentős havasalföldi, moldvai kun-kenéz betelepülési folyamat követhető nyomon e területeken.

Brassó környékén 1333 és 1407-i, a Temes-vidékről 1439, 1444 és 1459-i forrásadatok utalnak kun-kenéz falvak, birtokok meglétére.⁸⁹

VII. A viselet módjának kérdései

A viselet Ny-európai változata

Kovács Éva — a bizánci eredetű ruhakorongpárok elterjedése kapcsán — behatóan vizsgálta az ékszer típus szerkezetét, funkcióját. Leszögezi, hogy tulajdonképpen helytelen a „palást- vagy ruhakapocs” kifejezés. E díszkorongoknak nincs tűszerkezetük, nem kapcsolódnak közvetlenül az antik fibula-viselethez, önmagukban ruha- vagy palástszárnyak összekapcsolására, rögzítésére nem alkalmasak. Egyszerűen ruhára varrták őket, ezt bizonyítják a díszlemezek peremén a felerősítést szolgáló lyukak.

A Ny-európai példák szerint a palástot vagy köpenyt valójában az ún. „palástkötő” (zsinór, pánt, szíj) tartotta

össze, melynek két csomós-bojtos végét alulról felfelé átbújtatták egy-egy hasítékon. A felvarrt díszkorongok rendeltetése csupán e hasítékok elfedése volt.⁹⁰

A viselet kun és jász változata

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy hólyagos ruhakorongjainkhoz zavarba ejtően hasonló díszlemez ismerek az Ural folyó mellékéről, a lebegyevkai XII–XIV. sz.-i nomád temető egyik sírjából. Pontos forrásadataink vannak arról, hogy ez a vidék az egykori Dest-i, Kipsak területén kialakuló, kun elemeket is magába olvasztó Aranyhorda szállásterületéhez tartozott.⁹¹ Egyelőre semmilyen megoldás sem kínálkozik leletcsoportunkba való beillesztésére, Ruhakapcsainkat a D-oroszországi kamennaja babák más funkcióit betöltő, eltérő szerkezetű mellkorongviseletével szintén nem hozhatjuk kapcsolatba.⁹²

Mint láttuk, ékszer típusunk csak a balkáni időszakban, a bizánci kultúrkörrel való érintkezés jegyében vált a kun és jász öltözet sajátosságává.

Minden jel arra vall, hogy a jászok és kunok körében az ékszer típus viseletének több változata is meghonosodott. A nagyméretű, páros ruhakorongok összegyűjtésekor feltűnt, hogy azok szerkezete, felerősítése nem teljesen azonos, ebből következően viselésük módja is különbözött.

Korongjaink szerkezetük alapján két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy egyszerű, kerek lemezpárokról van-e szó, avagy a párok egyik tagjánál szögletes kapcsolót, és vele szemben — a másik lemez peremén — apró akasztófül található. A régészeti megfigyelések és a korabeli ábrázolások segítségével kísérletet tettünk a típusok szétválasztására, konkrét viseleti formákhoz való kötésére. A kutatás a legutóbbi időkig nem foglalt állást határozottan ebben a kérdésben. Ennek okát főként abban kereshetjük, hogy az eddig előkerült darabok vagy kincsleletekből (Kiskunhalas-fehértói, -bodoglárpusztai, kelebiai, ernesztházi, brassói), gyakran csak az ernesztházi, és az 1945-ben közölt jász dózsai példányoknál csak az egyik tag került elő, vagy olyan sírból származtak, amelyeknek leletköörülményeit nem ismerjük (sárodsi és jász dózsai Anjou-liliomos szórványok). Ennek köszönhető, hogy az ernesztházi, brassói és az 1945-ös jász dózsai példányokat Hampeltől kiindulva a mai napig többnyire csüngődíszként értelmezik a szakirodalomban.⁹³ Kövér Béla volt az első aki felvetette: esetleg mellkoronggal állunk szemben.⁹⁴ B. Oberschall Magda a kapcsolótágas típust a jász dózsai csonka példány alapján női öv tartozékának hitte, míg az egyszerű, kapcsolótágas nélküli darabokat — az ismert avar analógiák alapján — női boglárpároként határozta meg.⁹⁵

Véleményünk szerint a nagyméretű páros korongokat férfiak, nők egyaránt használták. Viseleti módjuk feltételezett változatai a következők:

1. A Képes Krónika — melynek a jász és kun öltözködésre vonatkozó információs értékét a kutatás már a kezde-

— melyet Kovács Éva XII. sz.-i, magyar együttesnek tart — egy olyan serlegtöredéket is tartalmaz, amelynek legközelebbi párhuzama egy XIV. sz.-i macedóniai sírleletből ismert. (Kovács É., Árpád-kori ötvösség. (Bp. 1974) 15.)

⁸⁴ Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 52. jegyz. E véleményt erősítheti meg az a tény is, hogy a balkáni eredetű, a magyar környezetben kunoknak tulajdonítható gömbdíszes fülbevalók (lásd: 67. jegyz.) töredékei a balotapusztai leletben is ott vannak. Hampel J., ArchÉrt 13 (1893) 368., 16–17. rajz.

⁸⁵ Györffy G., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. (Bp. 1963) 842., lásd: 73. j.

⁸⁶ Lemberger Miklós ékszerészttől vásárolta a múzeum. MNM ltsz. 1878.31.1. — 33., 58.73.B-76.B.; Hampel Brassóból szerzett ékszereknek említi, de nagyobb része magánkézbe jutott. Zsámbéky M. i. m. 108. j.; Kövér B., i. m. 246.

⁸⁷ Györffy Gy., Az Árpád-kori. . . 824.

⁸⁸ A Barcaság Tatárjárás idején bekövetkezett pusztulása és a Borchol nemzetség 1282-es kiköltözése cezurát jelenthet. Lásd: 63., 87. j.

⁸⁹ Rásonyi L., Hidak a Dunán. 149–150., 154.

⁹⁰ Kovács É., ArsHung. 1 (1973) 70.

⁹¹ Kazak SzSzK., Urali járás. Az ásató pajzsdíszként határozta meg. (K. Akisev: Kazakisztán aranykincsei. [Bp. 1984] 180, 198). Plano Carpini 1246-i útjáról írja: „... a Volga... partját Batu járta, a negyedik folyónak Jajuk (Ural) a neve, két ezredes járja, egyik az innenső, másik a túlsó parton. Télen leereszkednek valamennyien a tengerhez, nyáron meg ugyanazon folyót követve felhatolnak a hegyekig.” (Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Bp. 1965) 96., Ua., A honfoglaló magyarok települési rendjéről ArchÉrt 97 (1970) 192., 1. kép: A mongol főemberek téli és nyári szálláspárjai Kipsakban.

⁹² Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 93.

⁹³ Hampel J., ArchÉrt 15 (1881) 175–177., Zsámbéky M., i. m. 245.

⁹⁴ Kövér B., i. m. 245.

⁹⁵ B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 21.

8. kép. Karacsáj nő a Kart-Dsurt aulból

Рис. 8. Карачаевская женщина из аула Карт-Дшурт
Abb. 8. Karatschaische Frau aus dem Aul Kart-Dsurt

tektől felismerte⁹⁶ — több illusztrációja is arról vall, hogy a kun férfiak ferdén hasított, bő kaftánjukat általában a jobb vállon és a bal csípőn fogták össze szalagokkal, s ezek elfedését szolgálták az egyszerű, kapcsolótág nélküli díszkorongok.⁹⁷

Ennek a viseleti változatnak felelőnek meg: a Kiskunhalas-fehértői, -bodoglárpusztai és kelebiai kincs „rozettás” korongjai (4. kép 3, 6; 5. kép 2.). A régészeti vizsgálatok során Aranyegyháza, Ágasegyháza, Bene, Bócsa és Szeged-Öttömös kun szállástemetőkben több alkalommal is rögzíteni lehetett a viseleti formát.⁹⁸ Érdekes vagyoni különbségeket kifejező, társadalomtörténeti vonatkozású jelenség, hogy a sírokban csupán a viseleti mód azonos a Képes Krónikában látottakkal. A nagyméretű ruhakorongok túlnyomó része azon kincsegyüttesekből ismert, amelyeket bízvást köthetünk a Halas-szék kapitányi családjaihoz, legelőkelőbbéhez (Kiskunhalas környéki; kelebiai leletek).

A szállások előbb említett nagytemetőiben viszont ezeket a „representatív” ékszereket olcsó tömegtermékek helyettesítik. A szegény köznépi sírok zömé-

nél — gyakran csak a jobb oldalon — azokkal az Európa-szerte ismert, hazánkban is szinte minden késő-középkori leletben előforduló díszlemezekkel találkozunk,⁹⁹ amelyeket pártá, pártáöv vagy süveg ékesítésére egyaránt felhasználtak, a ruhák díszítése mellett.¹⁰⁰ A kun köztemetők másik sajátossága, hogy néhány esetben bőrrel körülragasztott, kerek üvegtükrökkel pótolták a ruhakorongokat,¹⁰¹ melyeknek kutatásunk egyben máig is, bajelhárító szerepet is tulajdonít.¹⁰²

2. A kapcsolótág nélküli díszkorongokat középen záródó kaftánok összefogására is használták. Ezt bizonyítja a Képes Krónika több ábrázolása is, ahol a korongok egyike közvetlenül a nyak alatt volt felvarrva. E viseleti változat pontos megítélésénél gondot jelent, hogy az övön látható másik korongot csatként is értelmezhetjük, ebben az esetben tehát páratlanul is viselhették a ruhakapcsokat.¹⁰³

A kódex miniaturái alapján úgy tűnik, hogy ez a változat felelt meg leginkább a Ny-i ízlésnek. Több ízben találkozunk díszkorongjainkkal az itáliai eredetű¹⁰⁴ lovagi ruhák ékszereként is.¹⁰⁵

3. A másik típushoz tartozó, kapcsolótágos példányok — melyek a sárosdi korong révén számunkra a legtöbb jelentőséggel bírnak — a jászdózsai „Anjou-liliomos” darab kivételével mind hólyagdíszesek. Ilyenek a brassói, ernesztházi, jászdózsai példányok, de ide sorolhatjuk még a Kiskunhalas-fehértői „griffes” és „majuszkulás” párokat, hiszen ez utóbbiaknál is megmarad keretelő motívumként (4. kép 1–2, 4–5; 5. kép 1, 3, 4, 6. kép 1–2).

Selmeczi Lászlónak a Jászdózsá-négyszállási jász temető több sírjánál is sikerül rögzítenie pontos viseleti módjukat.

A temető leggazdagabb női sírjaiban, a középen záródó kaftán két szárnyára, melltájékon varrták fel a korongokat, melyeket középen kapcsolótág fogott össze.¹⁰⁶ A viseleti forma „olcsó” kivitelére szintén Selmeczi László bukkant rá, az orgonda — szentmiklósi kun szállástemető 59. sírjában, ahol a mellkason egy átfúrt pénzdarabot, valamint tőle jobbra és balra egy-egy kerek üvegtükröt talált.¹⁰⁷

Gr. Zichy Jenő ázsiai expedíciója igen érdekes néprajzi analógiával szolgál a kapcsolótágos páros ruhakorongok elterjedésével, továbbbélésével kapcsolatban: a Kaukázus, ill. Kubán-vidéki, kun eredetű, nomád karacsájok női viseletében még a századfordulón is ott találjuk azokat¹⁰⁸ (8. kép).

Mint korábban már utaltunk rá, feltehetően ehhez a női ékszerviselethez kapcsolhatók a leggazdagabbaknál a láncos-csüngős hajkarikák, ill. fülbevalók. A bizánci mozaik ábrázolás mellett ezt látszanak megerősíteni, hogy az ernesztházi, brassói és kelebiai kincseletekkel együtt fordulnak elő a páros korongokkal. Jóllehet nincs még rá régészeti bizonyítékunk, indokolt-nak tűnik feltételeznünk, hogy a kapcsolótágos típus nem csak női ékszer lehetett. A Képes Krónikában a

⁹⁹ A temetők anyagán kívül lásd: 8., 20. jegyz. a Kiskunhalas-fehértői, -bodoglárpusztai és kelebiai kincseletekben ugyancsak nagy számban fordulnak elő. Lásd: 48–50. jegyz.

¹⁰⁰ Gerevich L., i. m. 30–31. kép, 31, 38–39, 62, XLVIII. sír ezenkívül lásd: 96. jegyz.

¹⁰¹ Szabó K., i. m. 44.

¹⁰² Mészáros Gy., A magyar kerek tükrök. Népr.Ért. 16. (1915) 35–38; Pálóczi Horváth A., FA 24 (1973) 245.

¹⁰³ Képes Krónika I. 1, 5, 7, 21, 26, 32, 34, 36, 78, 121, 144.

¹⁰⁴ Képes Krónika II. Bevezető (Dercsényi D.) 25.

¹⁰⁵ Képes Krónika I. 5, 7, 26, 34, 41, 121.

¹⁰⁶ Selmeczi L., ComAH (1981) 175., ua. Múzsák 1985/1., 4., 1. kép.

¹⁰⁷ Ua., Múzsák 1985/2., 14.

¹⁰⁸ gr. Zichy Jenő Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai I. (Bp. 1897) 42., II. t.

⁹⁶ Boncz Ö., Kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és Anjouk alatt. ArchÉrt 7 (1887) 193–207., Zichy I., A Képes Krónika miniaturái viselettörténeti szempontból. Petrovich Elek Emlékkönyv. (Bp. 1934) 59–70.; Varju E., A magyar viselet a középkorban. Magyar Művelődéstörténet I. szerk. Domanovszky Sándor. (Bp. 1939) 327–354.

⁹⁷ Képes Krónika I. 1, 9, 32, 72, 78, 121, 125, 129.

⁹⁸ Szabó K., i. m. 50–52.; Széll M. i. m. 162.; B. Oberschall M., Magyar Múzeum (1945) 14–16., Pálóczi Horváth A., ArchÉrt 109 (1982) 103.

kun süveges, pogány *Vérbulcsú* közepén záródó, keleti kaftánját ugyanilyen korongpár díszíti¹⁰⁹ (9. kép).

A fentiek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a páros ruhakorong viselet bizánci gyökerekre vezethető vissza. Bizonytalanság és a vélemények megoszlása jellemzi viszont a magyarországi megjelenést, pontosabban e bizánci eredetű viseleti elem terjesztő, közvetítő közegét.

Nyomós érvek támasztják alá Kovács Éva elgondolását, vagyis az ékszer típus Ny-i irányból történő beáramlását. Ugyanakkor azonban nem hanyagolhatók el azok a korongjaink egy meghatározott csoportjához kapcsolható történelmi, kultúrtörténelmi, történelmi földrajzi adatok és bizonyos leletösszefüggések sem, amelyek — mint láttuk — esetleg egy jóval közvetlenebb, a bizánci művelődési hatásoknak bizonyíthatóan nagyobb teret adó balkáni eredetet sejtetnek, kidomborítva benne a XIII. sz. végén hazánkban végleges otthonot találó jász és kun népesség közvetítő, honosító szerepét. Vagyis feltevézésünk szerint a bizánci eredetű páros ruhakorong viseletet Ny-Európa és a Balkán egymástól függetlenül, más csatornákon át, eltérő formában ismerte meg. A kunok és jászok viseletében, kaftánra varrt dísz formájában egyaránt megtalálhatók a korongok bizánci és nyugati típusai. Utóbbi esetben a kulturális hovatartozást nem a tárgy típus eredete, hanem funkcionális sajátosságai határozzák meg.

Végezetül hangsúlyoznunk kell, hogy adataink még eléggé hézagosak, a leletek jó része temetőkből származó szórvány, vagy elrejtett kincsegyüttesek darabja. Mindezek egyelőre nem tekinthetők perdöntő bizonyítékoknak, csupán arra elegendők, hogy létjogosultságot biztosítsanak egy másfajta megoldási lehetőségnek is.

A kérdés végleges tisztázásához — a kun és jász anyagi kultúra még behatóbb kutatása mellett — olyan XIV–XV. sz.-i magyar temetők teljességre törekvő feltárásaira lenne szükség, amelyek a jász-kun területektől

9. kép. Vérbulcsú vezér (Képes Krónika)

Рис. 9. Предводитель Вербулчу (Иллюстрированная Хроника)

Abb. 9. Der Fürst Vérbulcsú (Wiener Bilderchronik)

távolabb esnek, s így az egymás mellett élésből adódó kulturális kölcsönhatásokat, összemosódásokat, vagyis a művelődési hagyományok szétválasztásában jelentkező nehézségeket nagymértékben kiküszöbölhetnék.¹¹⁰

Hatházi Gábor

ПАРА КРУГЛЫХ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ БЛЯШЕК XIV ВЕКА ДЛЯ УКРАШЕНИЯ ОДЕЖДЫ ИЗ ШАРОШДА И ПАРАЛЛЕЛИ, СВЯЗАННЫЕ С ИСТОРИЕЙ КОСТЮМА

Резюме

О местонахождении Шарошд-Темпломдоб, находящимся в области Фейер, на основании письменных источников известно, что в XIV–XV веках оно являлось поселением хантош-сейкских половцев (кун). Круглые бляшки одежды, украшенные крупными полыми сферическими выпуклостями, из шарошдского кладбища, принадлежавшего зомовью, и примыкающие к нему находки круга Ясдожа-Недьсаллаш, Кишкунхалаш-Фехерто, -Бодогларпуста, Келеби, Брашшо, Эрнестхаза, вероятно, могут являться одним из нескольких элементов костюма половцев, которые влились в венгерский этнос. В связи с этим в данном случае возникает мысль о восточном обычае и вместе с тем о возможности более традиционного, продолжавшего существовать и далее обычая в костюме.

Обычай ношения пары круглых бляшек ведет к

византийским истокам, который, уже будучи распространенным, Западная Европа и Балканы узнали, независимо друг от друга, из разных источников. Согласно исследованиям автора, в костюме половцев и ясов могут быть встречены византийские и западные типы круглых бляшек, как украшения, нашитые на кафтаны. В последнем случае культурная принадлежность определяется не происхождением типа предмета, а его функциональными особенностями.

В сообщении дается обобщение исторических, культурно-исторических, археологических, а также данных и точек зрения исторической географии, которые могут соприкасаться с кругом этих вопросов.

Г. Хатхазу

GEWANDSCHEIBENPAAR DES 14. JHS AUS SÁROSD UND SEINE TRACHTGESCHICHTLICHEN BEZIEHUNGEN

Auszug

Aus Sárosd-Kirchenhügel (Kom. Fejér) kamen schon seit den Jahren 1920–30 kontinuierlich mittelalterliche Funde in das István Király-Museum zu Székesfehérvár. Wie es auch der Name des Fundortes zeigt, befinden sich

hier die einstige Kirche, der zu ihr gehörende Friedhof und das Dorf. (Abb. 1–3) Bei der Übersicht der materiellen Funde und der an den Fundort knüpfbaren urkundlichen Quellen kann festgestellt werden, daß der Vor-

¹⁰⁹ Képes Krónika I. 26.

¹¹⁰ Végezetül szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Lovag Zsuzsának és Holl Imrének, valamint Pálóczi Horváth Andrásnak és Selmeczi Lászlónak mun-

kámhoz nyújtott baráti segítségükért, szíves szakmai tanácsaikért.

A rajzokat Branczeiz Zsuzsa, a fotókat Gelencsér Ferenc készítette.

gänger des heutigen Sárosd schon in der Árpádenzeit existiert hat. Im 14–15. Jh. gelangte Hantos-szék in den Verband der einzigen kumanischen Siedlungsgruppe in Transdanubien. Seine Bewohner sind damals schon solche Kumanen östlichen, nomadischen Ursprungs, die sich immer mehr dem benachbarten Ungartum assimilierten.

Die Untersuchung der materiellen Kultur dieses Volkes ist eine äußerst schwere Aufgabe, da ja zu dieser Zeit (14–15. Jh.) nur in einigen Gegenständen die kumanischen Eigenartigkeiten vorausgesetzt werden können. Als wichtigste Aufgabe der archäologischen Erforschung der Kumanen ist die Aussiebung solcher archäologischer Erscheinungen, die auf diese ethnische Gruppe, genauer auf ihre einen eigenartigen Kulturkreis zeigenden Gegenstandstypen und abweichenden Bräuche hinweisen.

Das blasenverzierte Gewandscheibenpaar des Sippenfriedhofes von Sárosd ist vielleicht eines der wenigen kumanischen Trachtelemente, in dem noch der östliche Geschmack und zugleich ein Zeichen des Weiterlebens einer traditionsmäßiger auslegbaren Kleidertracht entdeckt werden kann. (Abb. 4: 1)

Das Gewandscheibenpaar selbst, als Trachtzubehör läßt sich der eindeutigen Meinung der Forschung nach auf byzantinische Wurzeln zurückführen. Eine Unsicherheit und die Teilung der Meinungen charakterisiert hingegen ihre Erscheinung in Ungarn, genauer die verbreitenden, vermittelnden Medien des Trachtelements byzantinischer Herkunft. Triftige Gründe unterstützen die Vorstellung von Éva Kovács über den Zustrom dieses Schmucktyps aus westlicher Richtung. Westeuropa lernte durch die Kreuzzüge diesen charakteristischen Schmuckgegenstand des byzantinischen Hofgewandes des 7–12. Jhs kennen, der in der Form des Tasselmantels (*tasseau*) bald unter die eigenen Modegebräuche aufgenommen wurde. Solche Zierbleche treffen wir in zahlreichen westeuropäischen und ungarischen archäologischen Funden, an gleichzeitigen Darstellungen an. Unter den zusammengekommenen Stücken kommen in sehr großer Anzahl diese gotischen Motive und westlichen Geschmack zeigenden Manteltasseln vor. (Kiskunhalas-Bodoglárpusztá, Kiskunhalas-Fehértó, Jászdózsa-Négyszállás, Kelebia, Abb. 4: 3, 4, 6; Abb. 5: 1, 2, 4.) Gleichzeitig können aber die an unsere Scheiben, insbesondere ihre gut trennbare Gruppe – an die Exemplare mit Schließglied und Blasenverzierte (Sárosd, Jászdózsa-Négyszállás, Kiskunhalas-Fehértó, Ernesztáza, Abb. 4: 1, 2, 5; Abb. 5: 1, 3, 4; Abb. 6) – knüpfbaren historischen, kulturgeschichtlichen, historisch-geographischen Daten und Befunde auch nicht vernachlässigt werden, die eventuell eine viel unmittelbare, den byzantinischen Kultureinflüssen nachweisbar größeren Raum sichernde balkanische Herkunft vermuten lassen und so eine vermittelnde, einbürgernde Rolle der Ende des 13. Jhs in Ungarn endgültig ihre Heimat gefundenen Jaßen und Kumanen hervorheben.

Eine schwere Lage schafft die Tatsache, daß dieser Schmucktyp weder ausschließlich für ein westliches, noch jaßisches oder kumanisches Trachtelement angesehen werden kann. Im Falle des am „Schnittpunkt“ des westlichen und byzantinisch-balkanischen Kulturkreises liegenden, mittelalterlichen Ungarns müssen wir jedenfalls mit zweierlei kulturellen Einwirkungen rechnen und so kann keine der Lösungsmöglichkeiten ausgeschlossen werden.

Das Problem wird dadurch weiter kompliziert, daß das Erscheinen der Tasseln byzantinischen Ursprungs in Ungarn – unabhängig von der Richtung des Zustromes – interessanterweise auf die Jahre 1260–70 fällt, als die Kumanen und Jaßen sich endgültig angesiedelt haben. Aus dieser Zeit kennen wir die ältesten, einheimischen Exemplare, Darstellungen der Scheiben und die Quel-

Das Vorhandensein der eigenartigen jaß-kumanischen Trachtvariante der Gewandscheibenpaare können folgende Beobachtungen unterstützen: Die Tasseln erscheinen in der Wiener Bildchronik vor allem als für die Jaßen und Kumanen charakteristische Schmuckgegenstände und hierher können wir auch noch die Tracht der heidnischen ungarischen, bulgarischen, tatarischen usw. Figuren der Chronik zählen, zu deren Darstellung gleichfalls die zeitgenössischen Kumanen und Jaßen als Modell gedient haben dürften (Abb. 9).

Führt man die Fundorte der Tasseln an der Karte vor, so stellt es sich heraus, daß diese auf die von Kumanen oder Jaßen besiedelten Gebiete, eventuell auf ihre unmittelbare Nachbarschaft fallen (Abb. 7).

Obwohl ein guter Teil dieser Scheiben aus solchen Hortfunden stammt, in deren Zusammensetzung und im Stil der Gegenstände keinerlei „nomadischen“ Eigenartigkeiten entdeckt werden können, müssen wir dennoch – aus ihren Verbergungsstätten geschlossen – daran denken, daß sie mit den auch Trachtelemente des benachbarten Ungartums in sich verschmelzenden Kumanen, vor allem mit ihrer führenden Schicht in Verbindung gebracht werden können. In diesem Falle lassen sich die gotischen Tasseln als solche örtliche ungarische Produkte interpretieren, die zwar in ihrem Stil neuartig sind, jedoch der Kaftantracht der Kumanen ebenso entsprechen, wie die als traditionsmäßiger betrachtbaren Exemplare von Sárosd-Jászdózsa.

Im Kreise der Kumanen und Jaßen haben sich auch mehrere Varianten der Tracht eingebürgert. Sie wurden nicht als Tasseln, sondern unmittelbar an das Kleid genäht getragen. Die Männer hielten ihren schräg geschnittenen, weiten Kaftan im allgemeinen an der rechten Schulter und an der linken Hüfte mit Bändern zusammen und zur Verdeckung dieser dienten die Scheiben ohne Schließglied. Man gebrauchte sie auch bei den sich in der Mitteschließenden Kaftanen, obwohl für diese vor allem die Variante mit Schließglied charakteristisch war. Sie wurden sowohl von Männern als auch von Frauen getragen (Abb. 8–9). Gleichzeitig wurden in den ärmeren Gemeinvolk-Friedhöfen diese – als relativ wertvoller betrachtbaren – Schmuckgegenstände mit billigen Massenerzeugnissen, mit fast an allen Fundorten des 14–15. Jhs vorkommenden, gepreßten oder mit Leder umklebten Glasspiegeln ersetzt.

Die eingeholten Tasseln stammen aus solchen Fundkomplexen oder Friedhoffunden, bei denen oft sehr starke byzantinisch-balkanische Kultureinflüsse zu beobachten sind (Haarreifen mit Kettenanhängern, Kugelhörgehänge). Als massenhafte Träger dieser byzantinisch-balkanischen Kulturelemente in Ungarn können vom 13. Jh. an Kumanen und Jaßen in Betracht kommen. Die in der Publikation ausführlicher ausgelegten historischen und archäologischen Daten trachten dies zu untermauern.

Es soll betont werden, daß unsere Daten noch ziemlich lückenhaft sind, die Funde bilden zum großen Teil Stücke aus Streufunden oder verborgenen Hortkomplexen. Alldiese können vorläufig noch nicht als entscheidende Beweise betrachtet werden, sondern genügen nur dazu, um auch irgendeiner anderen Lösungsmöglichkeit Lebensberechtigung zu sichern. Zur endgültigen Klärung der Frage wären noch – außer einer noch eingehenderen Forschung der kumanischen und jaßischen materiellen Kultur – solche sich auf Vollständigkeit bestrebte Erschließungen der ungarischen Friedhöfe des 14–15. Jhs notwendig, die von den jaßisch-kumanischen Gebieten weiter liegen und so die sich aus dem Nebeneinanderleben ergebenden kulturellen Wechselwirkungen, also die in der Absonderung der Kulturtraditionen erscheinenden Schwierigkeiten in großem Maße ausschalten könnten.

G. Hatházi

HUSZÁR LAJOS
1906—1987

Az éremgyűjtésnek több százéves hagyománya van hazánkban. A XIX. század előtt több kiváló és nagyobb gyűjtemény volt ismert, mégis Széchényi Ferenc az első, aki a Magyar Nemzeti Múzeum megalapításával közhasználatra szánt magyar éremgyűjteményt teremtett, s ezzel a magyar numizmatika megalakulásának útját megnyitotta. Az a 2675 Hungaricából álló mag gyarapodott fel a mecénások, lelkes honfiak adományai, cserék és vásárlások révén a ma több mint 300 000 egyedi példányt tartalmazó éremtárrá, hazánk legteljesebb gyűjteményévé, a numizmatikai tudomány fellegvárává. E nagy mű épülettimpanonjának tartóoszlopa volt Huszár Lajos, aki 40 évig volt gazdája a magyar pénz- és emlékérem-gyűjteménynek, és 60 éven át gyarapította a numizmatikai tudomány épületét hihetetlen kitartással, megszállottsággal. Téglákat, falakat és épületeket rakott, illetve ragasztott a tiszteletre méltó elődök, a vele együtt munkálkodók mellett a numizmatika várába.

A Maros-Torda megyei Nyárádszeredán született 1906. január 29-én. Középiskoláit a marosvásárhelyi ref. kollégiumban végezte, és 1924-ben tett érettségi vizsgát. Áttelepülve Budapestre, Kecskeméten letett második honosító érettségije után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatója lett történelem— földrajz szakon, de érdeklődése a művészettörténet, a klasszika archeológia, művelődéstörténet felé vonzotta, s mint szabadbölcsész 1928-ban numizmatika tárgykörből doktorált.

A Harsányi Pál halálával megüresedett állás adott számára lehetőséget, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum

Éremtárában kezdje meg a közszolgálatot az akkori rendnek megfelelően mint önkéntes gyakornok, majd 1929. január 1-jétől kinevezett szakdíjnok, segédőr, őr, s folyamatos előrehaladásával 1944-ben osztályvezetői rangot ért el. A nyilasuralom bekövetkeztével a főigazgató nélkül maradt Magyar Történeti Múzeum vezetésében egyre nagyobb szerepet kapott Huszár Lajos higgadtságával, udvarias modorával, következetességével, Erdélyből hozott csavaros észjárásával. Igen nagy szolgálatot tett a múzeumi anyag megmentésében, mikor az ostrom nehéz napjait az épületben vészelte át berendelt szolgálattevésben.

Egyéniségéből és emberi magatartásából adódó közszerepet játszott szerepet abban, hogy 1945 tavaszán megbízást kapott a múzeum vezetésére. A Magyar Nemzeti Múzeum tanácsa alá tartozó intézmények önállósulása után tudományos eredményei és emberi magatartása révén 1946. július 22-én nevezték ki főigazgatónak. A szakaszosan helyre állított termekben nyílt meg 1947-ben az „Új szerzeményi” kiállítás, amelyekből a múzeum történetében páratlan módon az Esterházy kincseket meglópták. A megindult fegyelmiben az élesedő kultúrforradalom vezetésre alkalmatlannak ítélte Huszár Lajost, s mint tudományos kutató került vissza régi frósztalához, kedvenc érmei közé. Bár a tettesek egyikét az osztrák rendőrség hamarosan elfogta, az anyagot letétbe helyezték, s 1985-ig kellett várnia Huszár Lajosnak, hogy az osztrák kormány által visszaszolgáltatót, elloptott kincsanyag egyharmadát — közöttük a jelentős rendjeleket — időszaki kiállításon újra láthatta a Magyar Nemzeti Múzeum épületében. 1955. július 1-jétől kinevezett kapott ismét az Éremtár vezetésére, s e beosztásból ment nyugdíjba 1968. december 31-én, 40 éves szolgálat után.

A Magyar Nemzeti Múzeumban szolgálatot teljesítő, numizmatikával foglalkozó kutatók közül egyedül ő, aki a szinte parttalanná nőtt tudományágban szűkebb körre szakosodott: a magyar és a vele összefüggő pénzverés és emlékérem kutatására. Ezekben nemzetközi tekintéllyel képviselte hazánkat, s kiemelkedő hírnévre tett szert.

Tudományos munkájának alapjául a gyűjteményt tekintette, amely a kiváló elődök — Érdy-Lutzenbacher János, Hampel József, és főképpen Réthy László, Gohl Ödön, Harsányi Pál — gyűjtőmunkájával mennyiségileg naggyá, minőségileg kiválóvá tették az Éremtár magyar és emlékérem gyűjteményét. A gyűjteménygyarapítás egyik alapja az újabb éremleletek felbukkanása, illetve azok feldolgozása. Huszár Lajos hosszú szolgálata során 132 éremleletet dolgozott fel, több mint 100 000 éremmel, amelyeket a Numizmatikai Közlönyben tett közzé. Folytatta elődei tevékenységét, ő látta el 1933—1976 között az 1901-ben megalapított Numizmatikai Közlöny szerkesztését. Az éremleletekben szemlélete a gyűjtőit tükrözte, csupán a gyűjteményben meg nem levőt vette be, vagy a rossz megtartású darabok helyett a jobbat olvasztotta be a gyűjteménybe, de a teljes leletegyüttes megőrzésére nem gondolt. Nem volt terepember, és korának megfelelően nem tartotta szükségesnek a helyszínelést, esetleges újabb darabok felkutatását, mert véleménye szerint a pénzforgalom kutatásához a pontosan meghatározott éremfeldolgozás elegendő. — A gyűjteménygyarapítás másik módja az ajándék, a csere, a vásárlás. 1929-től tagja volt a Numizmatikai Társulatnak, majd 1945 óta annak vezetője, így kitűnő kapcsolatot tartott fenn

a gyűjtőkkel, és teljes áttekintéssel rendelkezett a hazai közgyűjtemények, egyházi és magángyűjtők tulajdonában levő anyagról. A bizalom volt az alapja a duplum-példányok cseréjének, a vásárlásoknak, illetőleg az adományoknak, amelyeknek jórésze személyén keresztül jutott a múzeumba. A pontosság, az aprólékos, tüzetes vizsgálat révén olyan anyagismeretre tett szert, amellyel egyetlen magyar numizmatikus sem rendelkezett, és szinte csatlakozhatatlan volt a meghatározásban. Jó külföldi kapcsolataival kiterjesztette a gyűjtemény gyarapítását, és tovább emelte a gondjaira bízott gyűjtemény minőségének értékét. A gyűjteményi anyag első ízben történt teljes revíziójának elvégzésével rendezett gyűjteményt adott át utódjának. Az igen eredményes gyűjteményi munka még gazdagabb tudományos munkássággal párosult. 60 éves szakírói munkássága numizmatikai irodalmunkban egyedülállóan kiemelkedő. Az elismerést tükrözi az akadémiai minősítés: 1957-től a művészettudományok kandidátusa, 1983-tól a művészettudományok doktora fokozatot kapta meg. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes egyetemi tanári címmel ismerte el azt az évtizedeket betöltő oktatási tevékenységet, amelyet a numizmatikai ismeretek tanításával nyújtott a szakemberképzés jövőjének. 1969-ben a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremitani Társulat Rómer-, 1976-ban a Magyar Numizmatikai Társulat Réthy-, 1980-ban a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Széchenyi-éremmel tüntette ki. Az Elnöki Tanács 75 éves születésnapján a Munka Érdemrend arany fokozatát adományozta kimagasló tudományos munkásságáért.

A magyar pénztörténetnek szinte nincsen olyan ága, amelyet nem elemzett, ne gazdagította volna vele a numizmatika irodalmát. A közel 600 tanulmányt kitevő életművet nézve — amelyben monográfiák, tanulmányok, éremfeldolgozások, könyvismertetések, tudománytörténet, muzeológiai témák szerepelnek — ezekből 3 fő kutatási terület bontakozik ki:

a magyar pénzcorpus és pénzverés, emlékérem-kutatás, bibliográfia.

E témakörbe tartozik első írása: Körmöcbányai éremvadásók és emlékérmek a XVII–XVIII. században, 1927-ből. A marosvásárhelyi pénzverde működésének kérdése Apafi Mihály fejedelemsége idején (1931), Emlékérem bibliográfiája (1930). A három fő témát kezdettől fogva folyamatosan művelte, s az a 350-nél több tanulmány, amelyek hazai és külföldi szaklapokban jelentek meg, azok a téglák, az alapok, a későbbi, általam falaknak, épületnek nevezett műveikhez.

A magyar numizmatikai kutatás alapja a corpus. Réthy László nevéhez fűződik az Árpád-házi és vegyes

házi királyok korszakát felölelő Corpus Nummorum Hungariae I, az Árpád-házi királyok kora, 1899; Vegyesházi királyok kora II, 1907. Ezeknek az alapmunkáknak méltó társa Huszár Lajos Corpus Nummorum Hungariae III. 1.; Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657-ig, 1975. A későbbi korok megírására még Huszár Lajosnak sem volt ereje, s ezek cédulákon maradnak az utókorra. Kimagasló mű a Münzkatalog in Ungarn von 1000 bis heute (Corvina-Battenberg, Budapest–München, 1979). Hosszú utat kellett megtennie, hogy Schmeitzel Mart Erläuterung Gold und Silber Münzen von Siebenbürgen (Halle, 1774) munkája után a teljesség igényével készítse el Erdély pénzverésének szintézisét. Egész életén át tartó gyűjtéssel valósította meg a feladatot. Az erdélyi pénzverés katalógusa című, nyomás alatt levő munkájában, amelynek megjelenését már nem érthette meg. Kiemelkedő munkássága a Budai pénzverés története a középkorban (1958), amely a levéltári kutatás és a numizmatikai anyag történeti szintézise.

Az emlékérmek körébe sorolható munkái közül a Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn, Procopius Bélával együtt megjelent műve, a Szent György érmek, amely a Magyar Nemzeti Múzeum történeti sorozatának IV. köteteként 1940-ben jelent meg, és a Huszár–Varanai Medicina in nummis Hungaricis coins and medals related to medicine (1977).

A kutatáshoz elengedhetetlen a bibliográfia, amelyet 1939–1974-ig rendszeresen közreadott a Numizmatikai Közönyben, és több részösszefoglaló után Fehér Máriával közösen jelentetett meg, az első teljes összefoglalás a Bibliographia Numismatica Hungaricae.

Nagy művek sora látott napvilágot a numizmatika „nagy öregétől” abban a korban, amikor már általában lassú az agymozgás, a reszketeg kezekről szállkásabb lesz a betű, több pihenést kíván a test és a lélek. Huszár Lajos munkatempója változatlan életritmusban lüktetett, és a felhalmozódott tudásanyag megérlelte a nagy szintéziseket, s apró, szabályos, kerek betűi olvashatóbbá váltak. Már jelentkező betegsége idején is szülőföldje tiszteletének áldozott, az „Erdélyi pénzverés” végső simítását ereje megfeszítésével végezte el.

A páratlan szorgalmat, az ügy nemes szolgálatát legyőzte a halál, de él műveiben, tanítványai, barátai, tisztelői szeretetében.

Babits Sírversének négy sorával búcsúszom:
„Itt nyugszom. Végre megnyugodtam.
Elszállt az álom és a láz.
Ma föld fölöttem, föld alattam,
és nem emel, és nem aláz.”

Korok József

Szilágyi János, 1907. október 17-én Debrecenben született. Tanulmányait itt, az ősi civis városban végezte, ahol 1933-ban latin—történelem szakos tanári diplomát szerzett. Ugyanebben az évben doktorált a budapesti egyetemen Alföldi Andrásnál. Előbb a debreceni, majd a budapesti egyetemen volt gyakornok, illetve tanársegéd. 1935-től az Aquincumi Múzeumban (Fővárosi Múzeumok) dolgozott, 1947-től 1971-ig, nyugalomba vonulásáig, mint a múzeum igazgatója, majd osztályvezetője. 1947-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen római hadtörténetből magántanári képesítést nyert. 1953-ban tudományos munkássága elismeréseként megkapta a történettudomány (régészet) kandidátusi fokozatot.

Kutatási területe Pannonia római kori története és régészete. Sokoldalú munkássága a szakterület legkülönbözőbb ágait öleli fel, jóllehet érdeklődése elsősorban a római hadtörténet, azon belül Pannonia római kori katonatörténete felé fordult.

Régészeti feltárásai is — mint az aquincumi múzeum tudományos munkatársa — természetesen az aquincumi légiószállás emlékeinek kutatására irányultak. A polgárvárosi feltárások mellett elsősorban Óbuda házai, utcái alatt meghúzódó légiószállás és katonaváros maradványainak kutatása jelentette számára a legfőbb feladatot. A különböző építkezések, földmunkák során előkerült leletek megmentése, a feltárt emlékek topografikus rögzítése értékes adatokat szolgáltatott az Óbuda szanálásával kapcsolatban az 1970—80-as években végzett nagy-szabású mentési munkálatokhoz. Egyik legjelentősebb ásatása ugyancsak mentési munka volt: a Hajógyárszigeten, az egykori helytartói palota maradványainak feltárása. Pannonia egyik talán legjelentősebb, legművészibb kivitelezésű épületét sajnos nem lehetett teljesen felkutatni és az utókor számára megmenteni. Az ásatás doku-

mentációja azonban lehetővé tette ennek a kiemelkedő jelentőségű épületnek az értékelését.

Szilágyi János neve idehaza és külföldön egyaránt a római kori bélyeges téglák kutatásával forrt össze. Doktori disszertációjával indult meg 1933-ban professzorának, Alföldi Andrásnak a szerkesztésében a *Dissertationes Pannonicae* sorozata. Ez a munkája, az *Inscriptiones Tugarum Pannonicarum* az eltelt több mint fél évszázad után is hézagpótló műnek bizonyult, annak ellenére, hogy időközben az ásatások megszámlálhatatlan mennyiségű bélyeges téglát hoztak felszínre. Tanulmánya ma is állandóan idézett mű.

Másik, hasonló témájú, s ugyancsak a *Dissertationes Pannonicae* sorozatban 1946-ban megjelent munkája a dáciai bélyeges téglák első monografikus összefoglalása. Ez a könyv is gyakorta idézett dolgozat a Dacia hadrendjével, katonatörténetével foglalkozó munkákban.

Az aquincumi légiószállásban végzett feltárásai a pannoniai hadtörténet egy másik témájához, a limes-kutatáshoz vezetnek el bennünket. Az 1942-ben megjelent Budapest történetében az „Aquincum helyőrségei” c. fejezet az ő tollából származik. Ezt az első hadtörténeti összefoglalást további cikkek követték. Így a „Roman garrisons stationed at the Northern Pannonian-Quad frontiers sectors of the Empire (Acta ArchHung), vagy az „Adatok a belső pannoniai városok katonai jelentőségéhez” (ArchÉrt) c. tanulmányai.

Szűkebb kutatási területének, Aquincum történetének és emlékeinek magyar és német nyelven megjelent monografikus feldolgozása az akkori — 1954-es — eredményeket tükrözi, melyeket az újabb feltárások sokban módosítottak.

Az egyik legjelentősebb feltárását, a helytartói palota emlékeit összefoglaló tanulmányban és több kisebb-nagyobb cikkben adta közre, kiemelve a romterület építészettörténeti és művészeti jelentőségét.

Más kutatási területek is érdekelték Szilágyi Jánost. Több nagy lélegzetű összefoglalása jelent meg a római birodalom lakosságának halálzási statisztikájával, az árakkal és bérekkel, az építkezési költségekkel kapcsolatban. A Pauly-Wissowa Realenciclopédiába — Aquincum, Ziegelstempel —, a Der Kleine Pauly-ba írt címszavak — Emona, Intercisa, Illyricum, Mursa, Sirmium, Siscia stb. —, az Intercisa monográfiába készített tanulmányai, a Budapest Műemlékei II. kötetébe írt összefoglalásai, valamint különböző témakörökből — így különösen az epigráfia köréből — írt dolgozatai teszik teljessé irodalmi munkásságát, melyhez még több tucat könyvismertetés és számos ismeretterjesztő munka, közöttük a „Beszéljenek a köemlékek” c. aquincumi kőtári vezető tartozik.

Pályafutása során több külföldi tanulmányutat tett, részt vett és előadásokat tartott nemzetközi kongresszusokon. Így Carnuntumban és Rheinfeldenben, ahol a hazai limeskutatás eredményeiről számolt be. A régészettudomány szervezeti életéből is kivette részét mint a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat titkára, az MTA Régészeti Főbizottságának tagja. 1949-től 1953-ig folyóiratunk, az Archaeologiai Értesítő szerkesztője volt. Mint nyugdíjas a legutóbbi időkig tevékenyen részt vett szűkebb pátriájának, a III. kerület helytörténeti klubjának vezetésében.

Emlékét, munkásságát tudományos művei őrzik.

Soproni Sándor

**ANATOLIJ KONSZTANTYINOVICS
AMBROZ
1929—1985**

A. K. Ambroz elhunytával a kelet-európai régészeti kutatás egyik igen jelentős egyéniségét veszítettük el. A sokoldalú, tehetséges és rendkívül szorgalmas szakember már ifjúkorában felhívta magára a figyelmet. Tomszokban született, ott volt édesapja egyetemi tanár, de már gyermekkorában Brjanszkba került. 1948 és 1954 között a Moszkvai Lomonoszov Egyetem történettudományi karán végezte tanulmányait, utána 1954-ben a SzUTA Régészeti Intézetében P. N. Tretyakov aspiránsa lett. Érdeklődési köre a La Tène kortól a népvándorlás korig terjedt. 1964-ben védte meg kandidátusi értekezését („Fibuli jüga Jevropejszköj Časzi SzSzSzR, II. v. do nasej e. — IV. v. n. e.”), amely ma is sokat forgatott kézikönyv. Kritikus szelleme, széles körű anyagismerete és irodalmi tájékozottsága tette lehetővé, hogy ezután a népvándorláskori steppei és ligetes steppei régészeti emléktárgyak

időrendi kérdéseinek alapos felülvizsgálatát tűzhette ki célul maga elé. Hatalmas munkája — amelyet 1974-ben doktori értekezésékként védett meg — a szovjet régészettudomány legjelesebb alkotásai közé tartozik, amely új alapokra helyezte a szovjetföldi népvándorláskori leletanyag időrendjét („Hronologija rannjeszrednyevikovih drevnosztej Vosztocsnoj Evropi V—IX. vv.”).

A. K. Ambroz emellett igen igényes szerkesztő és jeles tudományszervező is volt. Az 1977-es moszkvai szovjet — magyar régészeti konferencia egyik szervezője volt, s a megjelent tanulmánykötetet is ő rendezte sajtó alá („Drevnoszti epohi velikogo pereszelenija narodov V—VIII vv. n. e.” Moszkva 1982). A kellő tudományos tájékozódás érdekében a magyar nyelvben is jártasságot szerzett. Emlékét a számunkra is fontos dolgozatai sokáig megőrzik.

Erdélyi István — Eugénia Szimonova

HARMATTA JÁNOS HETVEN ÉVES

Nem gyakran fordul elő, hogy az Archaeologiai Értesítő nyelvész professzor hetvenedik születésnapjáról is megemlékeznek. Harmatta János esetében azonban ez valóban indokolt. Ő a komplex, multi- és az interdiszciplináris kutatásnak — már ezek divatba jötte és elterjedése előtt — olyan művelője, aki példa régóta az újabb generációk számára, mégpedig olyan példakép, amelynek elérése ugyancsak nehéz feladat.

Harmatta János 1917. októ. 2-án Hódmezővásárhelyen született, s a Pázmány Péter Tudományegyetemen és az Eötvös kollégiumban folytatott tanulmányai után 1940-ben szerezte meg latin–görög szakos középiskolai tanári oklevelét és bölcsészdoktorátusát. „Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához” c. doktori értekezése mintegy megsejteti már egész életművének irányultságát: klasszikus képzettségéből kiindulva elsősorban az iráni nyelvek és népek történetével, majd számos indoeurópai és nem indoeurópai nyelvvel és néppel is foglalkozik. E kutatások azt a célt szolgálják, hogy az indoeurópai

nyelvek és népek történetét széles keretekben megvilágítsák. Így az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományok is szolgálatokat tesznek, sőt új, alapvető koncepciót adnak, közben viszont a nyelvészet mellett a történettudomány, a régészet, a néprajz és a vallástörténet stb. területén is jelentős eredményeket mutatnak fel. Sohasem tagadja meg azonban filológus voltát: mindig konkrét nyelvi forrásanyagból indul ki, s az írott szövegekből olyan, sokszor jelentős következtetéseket tud levonni, amelyek más kutatóknak eszébe sem jutnának, s szinte ugyanúgy szólaltatja meg a régészeti leletanyagokat is, mint a nyelvi forrásokat. Gyakran aprónak tűnő adatokból von le olyan következtetéseket, amelyek jelentőségére csak ekkor döbbenünk rá.

Az írott anyag megbecsülése mutatkozik meg folyóirat-szerkesztői tevékenységében is. Az Acta Antiqua és az Antik Tanulmányokat megindulásuk óta szerkeszti (főszerkesztője illetve szerkesztőbizottsági elnöke ezeknek), s az Annales Univ. Bud. Sectio Classica-nak is főszerkesztője, de éveken át szerkesztette az Acta Archaeologica is és az Archaeologiai Értesítő szerkesztőbizottságának is hosszú ideig tagja volt.

Életútjának főbb állomásai: 1942-ben egyetemi tanársegéd, 1947-ben egyetemi magántanár, 1948-ban egyetemi intézeti tanár, 4 évvel később a nyelvtud. kandidátusa, majd szintén 1952-ben (35 évesen és immár 35 éve) az ELTE BTK Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszék tanszékevezető egyetemi tanára, majd az Ókortudományi Tanszékecsoportnak is vezetője. A nyelvtud. doktora fokozatot 1957-ben érte el, az MTA lev. tagja 1970-ben lett, r. tagja pedig 1979-ben. Hazai és nemzetközi tudományos szervező tevékenységének és elismertségének felsorolása igen hosszú lenne, mégis megemlíteném, hogy az MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport vezetője csaknem 3 évtizede, az MTA I. Osztályának elnökhelyettese (1973–1985), az MTA Klasszika-filológiai Bizottságának elnöke is (1970–1980), majd társelnöke. Az Ókortudományi Társaság megalapításában övé a legnagyobb érdem, ennek első főtitkára volt 1958-tól, elnöke 1970 óta. Az Osztrák Tudományos Akadémia lev. tagja (1972–), a Francia Tudományos Akadémia lev. tagja (1976–) stb. Különböző nemzetközi tudományos szervezetekben is — elnökként és alelnökként is — igen jelentős munkásságot fejt ki, több hazai és külföldi kitüntetés tulajdonosa.

Harmatta János igazi rangját azonban nem mindezek, hanem az a sokszor bámulatos és szinte páratlan szélességű tudományos munkásság jelenti, amelynek fő területei: az indoeurópai nyelvtudomány (főleg az indoeurópai nyelvcsoport kialakulásának, a hettita nyelvek hangtanának, a görög és latin nyelv őstörténetének problémái), a klasszika-filológia (főleg a görög történetírás és

földrajztudomány kérdései), az iranisztika (az ó- és a középipáni nyelvek története, óperzsa, pártus, középperzsa, baktriai és szogd feliratok), az indológia (ind nyelvtörténet, bráhmī és kharoṣṭī feliratok, a gāndhārī prākṛit nyelv).

Az indoeurópai nyelvek kialakulásáról és az e nyelveken beszélő népek régi településterületeiről kidolgozott elmélete nagy jelentőségű a kézükönyvekben még ma is fellelhető, de már régóta tarthatatlannak mutakozó ama felfogással szemben, amely szerint az indoeurópai nyelvek egy kis területen, Dél-Németországban alakultak volna ki, s csak az i. e. 2000 táján kezdődött volna meg az indoeurópai népek szétvándorlása. Új módszerek kidolgozásával és új elméleti alapvetéssel kimutatta — meggyőzően értelmezve az archeológiai adatokat is —, hogy már a felső paleolitikum kezdeti szakaszában bekövetkezett az indoeurópai nyelvek szétvándorlása, míg az indoeurópai alapnyelvet kialakító populáció korábban Elő-Ázsiában élt és ott a sémi alapnyelv igen korai fejlődési formáival érintkezett, a finnugor—indoeurópai kapcsolatok pedig az indoeurópai alapnyelv felbomlása előtti korszakra teendők. Ez a koncepció a neolitikum régészeti kultúráinak etnikai meghatározását is lehetővé tette — időbelileg messzire kiterjesztve az indoeurópai nyelvek alakulásának és fejlődésének nyomkövetését.

Ezekhez a kutatásaihoz szervesen kapcsolódnak az ősgörög, a mykénai görögségre és a hettita nyelvekre vonatkozó kutatásai. E területeken egyik jelentős eredménye az Ahhiyawa—Achaioi országnév—népnév magyarázata, s egy másik az egyiptomi hieroglif írásban fennmaradt krétai gyógyító varázsmondás megfejtése és az i. e. III—II. évezredi Kréta nyelvének meghatározása.

Az indo-iráni korszakon (kb. i. e. 5000—1000) belül egy olyan nyelvtörténeti kronológiát dolgozott ki, amely segítségével az egyes nyelvi változások kora 300 éves pontossággal meghatározható. Pontos történeti képpé formálta érintkezéseiket a finnugoron kívül Kelet- és Közép-Európa, a Kaukázus, Közép- és Kelet-Ázsia népeivel is. Mindezek alapját a kelet-európai iráni nyelvek terén végzett kutatásai vetették meg. A kimmerekről írott monográfiája és a szármatakról szóló tanulmánygyűjteménye nemcsak nyelvészeti, hanem régészeti szempont-

tokból is igen jelentős. A nem iráni népekről, az avarokról és a hunokról szóló tanulmányainak sora fontos régészeti eredményeket is tartalmaz.

Különösen bravúros teljesítménye a három eltűnt közép-iráni nyelv emlékeinek megfejtése. A Dura-Europos-i pártus pergamenek és ostrakonok megfejtése révén az i. e. 260 körüli Mezopotámia életének sokoldalú, színes képét bontotta ki. A baktriai nyelvnek az afganisztáni és a víztárolókról, öntöző csatornák építéséről, javításáról, új mezőgazdasági körzetek megszervezéséről stb. szóló pakisztáni (Tochi völgyi) emlékeinek megfejtésekor nemcsak a szövegek történeti, vallástörténeti és művelődéstörténeti értékeléseit adta meg, hanem Északnyugat-India i. sz. III—IX. századi fejlődését is új megvilágításba helyezte. A Stein Aurél által megtalált szogd „régilevek” megfejtésén túl e dokumentumok keletkezési idejét is meghatározta, megvilágítva egyúttal a kínai késői Han-dinasztia bukásának körülményeit is.

Közép-Ázsia művelődésének megajzolását szolgálják a kharoṣṭī és bráhmī írásos nyelvemlékek megfejtései is, de kutatásai több más ókori nyelvre is kiterjedtek, így az elámira, az akkádra, az urartúira, a birodalmi arameusra és az elymaisira is. Az elymaisi feliratok megfejtése révén nemcsak egy addig ismeretlen arameus nyelv tűnt elő, hanem a mai Huzesztán történetének korábban ismeretlen korszakai is megvilágosítást nyertek.

A lényeges, nehéz kérdések megoldása közepette elméleti—módszertani tanulságok sora is kibontakozik számos alkalommal bravúros teljesítményeket nyújtó munkáiból. Érthető tehát, hogy tudományos munkássága nemcsak a nemzetközi tudományos világban szerzett számára nagy elismerést, hanem itthon — a nyelvészek és más tudományok művelői mellett — a régészek körében is.*

Tóttössy Csaba

* Tudományos munkásságának jegyzékét l.: az 1941—1970. évekre vonatkozólag: MTA I OK 27 (1972) 324—331, az 1941—1977. évekre: Acta Ant. Hung. 25 (1977) 13—24, az 1970—1981. évekre: MTA I OK 33 (1982) 15—19.

FEHÉR GÉZA HETVEN ÉVES

Nemrég töltötte be hetvenedik évét Fehér Géza, akit nemcsak mint régészt, hanem mint művészettörténészt, a török miniatűrök biztos kezű kutatóját is köszöntünk.

Négy évtizedes munkássága elválaszthatatlanul kapcsolódik a magyarországi török-kori kutatáshoz. Ezen idő alatt egyetlen munkahelyen, a Magyar Nemzeti Múzeumban híven szolgált a magyar múzeumügyet.

1923-tól három évig Bulgáriában élt szüleivel. Láttá édesapját, amint a madarai lovas szikladombormű feliratai megfejtésén tikkasztó napon — zord szélben fáradtságot nem ismerve munkálkodott. A fenséges madarai romok, a sumeni síkság Endzse majorján napfényre került hatalmas férfi és női sírszobor emlékképe korai gyermek-kora legélénkebb élményeit gazdagították. A budapesti diákévek szünidein is sűrűn megfordulhatott édesapjának Madarán, majd a környék KalugERICA melletti „KIRIKA” lelőhelyén és Mumdzsiláron vezetett ásatásain.

A fiatalkori szakmai indíttatás ellenére hosszabb kitérő után került múzeumi területre. Ez idő alatt dolgozott iparvállalatnál, a budapesti egyetem elvégzése után pedig a pécsi tudományegyetemen jogi doktorátust szerzett. 1942 végén a Vallás- és Közoktatási Minisztérium törökországi ösztöndíját nyerte el, mely a háború viharában néhány éves kinnmaradássá hosszabbodott. A gyermekkorában szerzett bolgár nyelvtudása mellett ez időben elsajátította a török nyelvet; ezzel együtt szakmai látóköre szélesedett, s mindezek későbbi kutatásai során is hasznára váltak.

1947. évi hazatérése után a Nemzeti Múzeumban kapott állást, s ez a körülmény végérvényesen ehhez az intézményhez és a magyarországi török hódoltság emlékeinek kutatásához kötötte.

Régészeti munkássága is elsősorban török emlékek feltárására irányult; így került sor az Esztergom-Szenttamáshegyi török edénygyűjtemény hitelesítő ásatásá-

ra, az Érd-Ófalui török palánkvár és dzsámi maradványai egy részének feltárására. Emellett más középkori emlékek leletmentő ásátását (Egervár rk. plébániatemplom, Esztergom-Széchenyi tér) vezette, vagy részt vett feltárásukban (Nyársapát-Templomhalom, Nagyvázsöny-Kinizsvár, esztergomi vár stb.) Ásátási feldolgozásainak nagyobb része a felsorolt ásátásokról készült.

Mint a Középkori Osztály tudományos munkatársa, a török gyűjtemény őrzője, fő feladatának tekintette ennek az emlékműnek beható tanulmányozását és feldolgozását. E munka eredményeként születtek a Nemzeti Múzeum rézedényeiről, a balkáni ezüstsészékről, a török sátorról készített feldolgozásai. Ugyanígy és részben ezekkel egy időben dolgozta fel a vidéki múzeumok egy-egy nagyobb vagy kiemelkedő jelentőségű gyűjteménycsoportját: Így a pécsi Janus Pannonius Múzeum török kerámiaját és rézedényeit, az esztergomi Balassa Bálint Múzeum rézedényeit, az egri várásatás fedeles ezüstkupáját és egyéb török ötvöstarjait, amelyeket a megfelelő balkáni és anatóliai párhuzamait felhasználva értékelte.

Ezeknek az alaposan, széles tárgyismerettel megírt értékes részfeldolgozásoknak mintegy szintézise a „Török kori iparművészeti alkotások” c. könyve, amelyben a Nemzeti Múzeum török gyűjteménye legszebb darabjainak bemutatásával adott összefoglalást. Itt dolgozta fel részletesebben a gyűjtemény legújabb, egyedülálló szerzeményét, a 16. század elejéről származó gazdag rátétdíszes török bőrköpenyt.

A hatvanas évek elejétől egyre többször nyílt alkalma külföldi, török művészeti és történeti kongresszusokon részvételre. Ezeken a tudományos tanácskozásokon tartott számos előadásával a magyarországi török kutatás magas színvonalát és eredményeit reprezentálta. Az aránylag rövid kinntartózkodási idő ésszerű beosztásával maradt ideje az isztambuli gyűjtemények tanulmányozására; a Topkapu Szeráj Múzeum (a török szultáni gyűjtemény) kódexeinek áttekintése a magyar kutatás számára addig ismeretlen ábrázolásianyagot, a szultáni krónikák

16. századi magyarországi eseményeit bemutató miniatúrák felfedezését eredményezte. A magyar művészettörténet ezeknek az ábrázolásoknak közzétételével olyan forrással gazdagodott, amelyre ma már igen ritkán kerül sor. A rendkívül értékes és érdekes miniatúrák a részlettanulmányok és ismertetések mellett „Török miniatúrák a magyarországi török hódoltság koráról” címmel négy nyelvű magyar kiadásban, ezenkívül két külföldi kiadónál, a teljes kandidátusi disszertáció pedig az Akadémiai Kiadónál jelent meg.

Tudományos munkássága mellett, amelyet eddig megjelent kb. 130 tanulmány, ismertetés, kongresszusi előadás, könyv tanúsít, említésre érdemes az Isztambulról és környékéről készített két útikönyve.

1984 végén nyugdíjazták. Szerencsére ez a változás csak rövid megtorpanást okozott, és szakmai munkáját tovább folytatja. A közelebbi munkatársak ma is olyan szeretettel és megbecsüléssel fogadják, mint korábban.

A nemzetközi tudományos életben kiemelkedő jelentős szerepét mutatja, hogy az V. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszusra 1975-ben Budapesten került sor, amelynek főtitkára volt, az állandó bizottságnak ma is tagja. A kongresszus előadásait magába foglaló testes kötetet is szerkesztette, mely 1978-ban jelent meg. Szakmai tudományos munkássága és a magyar – török kulturális kapcsolatok érdekében folytatott tevékenysége elismeréseként 1973-ban a Török Köztársaság 50 éves évfordulója díszoklevelével, 1986-ban pedig az isztambuli Műszaki Egyetem ötvenként odaítélt nagy bronzérmével tüntették ki. Szakmai tudásával és hozzáértésével a vele együtt dolgozó kollégák elismerését és megbecsülését vívta ki.

E jeles évforduló alkalmából e helyen is jó egészséget, töretlen munkakedvet, és sok, eredményes alkotómunkában eltöltendő évet kívánunk!

Parádi Nándor

AZ ÓKORI DUNA CARNUNTUM — BRIGETIO KÖZTI SZAKASZA ÉS BOLDOGFA

Észrevételek Mócsy András és Kubinyi András recenziójához

Az Archaeologiai Értesítő 1985 nyarán megjelent 1984. évi 1. számában az általam nagyrabecsült két fent megnevezett szakértő az Értesítő patinás lapjain szokatlan hangvételű bírálatban marasztalta el a Boldogfa címen megjelent ó- és középkori kérdésekkel egyaránt foglalkozó könyvemet. A monográfia alcíméből kiderül, hogy tárgya mindössze öt szabatosan meghatározott kérdéskört ölel fel. Éppen ezért aligha tekinthető indokoltnak egy praehistóriai fejezet vagy áttekintés hiánylása, amivel Mócsy András professzor a bírálatát vezeti be.

Mócsy professzor mindössze két kérdést vetett fel, és mindkettőben elutasító álláspontra helyezkedett. Az egyik Quintus Atilius Primus boldogfai feliratának általam közölt olvasata, a másik pedig az olvasattal szorosan összefüggő, a római limes vonalát meghatározó ókori fő Duna-meder helyzetével kapcsolatos kutatási eredményeim lényege. A joggal elvárt indoklást az állítólagos hibáknak mindössze egy sommás, a konkrét érveket nélkülöző felsorolása helyettesíti.

Természetesen ez az egyetlen járható út, amely a recenzius által is elfogadott Kolnik-féle olvasat hibáinak kikerülését lehetővé teszi. Ugyanis az a két sarkalatos epigráfiai alapszabályt sértő hiba, amelyre könyvemben nagyon konkrét formában mutattam rá, a Kolnik-féle olvasatot alapjaiban rendíti meg.

Az első hiba a felirat harmadik sorában található rövidítéshez kapcsolódik. Kolnik ugyanis az INTER R EX betűsorban az INTERPREX (= tolmács) rövidítését vélte felfedezni. Sajnos elkerülte a figyelmét a rövidítésképzésnek az az alapvető szabálya, hogy egy hosszabb szó rövidítése nem lehet egy rövidebb értelmes szó, esetünkben az interrex (- egy köztársaság-kori időszaki hivatali

tiszttség neve). Kolnik által alkalmazott eljárás olyan, mintha a harang szavunkat a -ra- kihagyásával hang alakban rövidítenénk, vagy a k ö z ö n y ö s szavunkat k ö z ö s-re kurtítanánk. Kolnik olvasatának nem csupán ez az egyetlen hibája. Az epigráfia alapszabályait nem kevésbé szembeötlően sértette meg a felirat 7. és 8. sorában, ahol egyszerűen megváltoztatta a ténylegesen felvett betűket. Konkrétan a C-t önkényesen G-vé, az I-t T-vé, az E-t pedig F-é nyilvánította. (Vö.: Boldogfa, 100–101. o. + a 36. kép.) Ezekután Mócsy professzor megállapításában, miszerint a sírfeliratot Kolnik „minden lényeges pontján helyesen értékelte” okkal kételkedhetünk.

Recenzióunk hallgatott arról is, hogy Kolnik olvasatának helyességében már mások is kételkedtek. Nevezetesen nagyjából a Boldogfa könyvünkkel egyidőben, de 1979-es dátummal Marta Pichlerova és Alfred R. Neumann. Az előbbi a pozsonyi Szlovák Nemzeti Múzeum jónévű régésze, az utóbbi meg a bécsi egyetem tanára. Ők a kritikus harmadik sort INTERREX-ként értelmezték. (Rímky náhróbný kameň v Boldogu. Interrex v canabae légie z Carnunta? — Sborník SNM LXIII, Historia 19.) Egy ilyen megoldás lehetősége bennem is felmerült, de súlyos időrendi problémája miatt — a felirat készítése idején ez a tiszttség már közel két évszázada használaton kívül volt — el kellett vetnem. (Vö.: Boldogfa, 97.)

Miután tehát az epigráfia szabályai és a római realitások a fenti két megoldást kizárják az elfogadhatók köréből, kötelességem volt egy további olvasat keresése. Ez vezetett el az általam közölt INTER Ripenses (vagy Riparienses) EX LEGIONE XV IDEM CENTURIO, azaz: „Ugyanő százados volt a XV. Légio partvédői (határerei)

között” feloldáshoz (vö: Boldogfa, 97–100. o.). A partvédő vagy határőr értelmű ripariensis pedig bevett korabeli kísérőneve volt a Duna vidéki meg a Rajna menti légióknak a császárság egész ideje alatt (vö.: Boldogfa, 99. o.).

E helyütt kapcsolódik a vitához egy újabb olvasási kísérlet, amelyet Radislav Hošek a prágai egyetem professzora közölt 1985-ben. Kiindulópontul elfogadja az általam közölt R betűrövidítést. Viszont azt állítja, hogy a helyszíni vizsgálaton az R felett egy alig látható vonalat vett észre, amely szerinte a TR ligatúra jele lenne. Ezért szerinte a szöveg helyes olvasata INTER TREcenarios EX LEGIONE lenne, vagy még helyesebben INTER TREcenarios {x} LEGionis (= Tituli latini Pannoniae Superioris annis 1967–1982 in Slovacia reperti, 78–83. és 145–149.).

Tekintettel arra, hogy a felirat betűjelei az eredeti első feliraton végig markánsak és egyenletes mélységűek, sehol másutt a bőségesen alkalmazott rövidítések esetében rövidítésre utaló általános vagy speciális jelent nem találunk, egy alig látható vonal ilyen TR betűligatúráként való értékelése nem fogadható el. Annál kevésbé, mert az állítólagos T-re utaló vízszintes vonal az R függőleges szárától bal felé még a töredékét is alig teszi ki a jobb felé eső vonalnak, amely ezért még azonos mélység esetén sem lehetne T.

Úgy véljük, hogy ez a TR féle ligatúra feltevése csupán egy újabb olvasat megalapozását célozza, ezt szolgálja a helyszíni vizsgálatra való utalás is. Ilyen mindenre kiterjedő vizsgálat esetén azonban azt is észre kellett volna vennie, hogy az örökösök neveit tartalmazó két utolsó teljes sor betűi sekélyebbek, kisebbek, kissé más karakterűek mint a felirat többi betűi, ami utólagos felvételük feltevésére jogosít fel, amint ki is fejtettünk, de de azt említés nélkül hagyja. Ezért az R körüli hajszálvonalak túlértékelése csupán eredetiségre való törekvést jelez.

Úgy vélem, hogy a felmerült vita lényege nem magában a felirat általam nyújtott olvasatában rejlik, hanem a mögötte húzódó sokkalta lényegesebb problémában. Mégpedig abban, hogy hol volt a birodalom Felső-Pannónia tartományának valóságos fizikai határa: a mai Csallóköz déli peremén húzódó újkori Nagy-Duna medrének vonalán, amint azt Theodor Mommsen és sok más jeles kutató a rendelkezésükre álló újkori térképek alapján egyszerűen feltételezte, avagy ott, ahova Claudios Ptolemaios helyezi a Hyphégesisben, a mai Csallóköz északi oldalán, a mai Kis-Duna térségében, pontosabban Pozsony – Nyárasd – Gellér – Aranyos – Gadóz-pusztá – Komárom vonalán?

Ez az ellentét közötttem és a recenzensem között mégsem elvi, hanem gyakorlati jellegű. Abban ugyanis mindketten egyetértünk, hogy a birodalmi határ vonala az ókori Duna fő medrét követte. A fő-meder időbeli helyzete pedig tetszésünkől és akaratunktól független ténykérdés, amelyet egyszerűen meg kell ismerni. Mérnöki térképszűntünk ismert emlékeinek sora sajnos csak 1528. évvel kezdődik, amikor a mai fő Duna-meder már nagy vonalakban kialakult. A kutatók körében 1930-ig fel sem merült, hogy a Csallóköz térségében az ókorban meg a középkor nagyobb részében a fő meder egészen másutt is lehetett. A prágai Károly Egyetem jeles germanista professzora, Emmanuel Simek ekkor figyelt fel arra, hogy Ptolemaios 135 körül készült térképe szerint a Carnuntum-Brigetio közt fekvő Duna szakasz a mai Csallóköz északi oldalán haladt. Ennek ellenére Ptolemaios ide vonatkozó adatainak részletes elemzése még soká váratott magára. Éppen négy évtized múlva, 1970-ben tettem közzé szlovák nyelven „Limes Romanus na Slovensku” címen (Historica. FFUK Bratislava XXI, 129–174.). Ekkor már bizonyossá vált, hogy Ptolemaios valóban a mai sziget északi oldalára helyezte az ókori Duna fő medrét. Azonban továbbra is kétséges volt, vajon a tényleges helyzet megfelelt-e Ptolemaios közlésének. Ennek kiderítése érdekében kiterjedt kutatást indítottam meg. Annak felderítésére törekedtem, hogy a létező történelmi forrásokban nyomon követhető időszakban (közvetett töredékes adatok már a IX. sz. elejéről, összefüggő közvetlen forrássorozat 1075-től kezdődik) milyen volt a Csallóköz

vízrajzi képe. Az eredmény: Ptolemaios által leírt fő Duna-meder az ókortól egészen a XII. századig változatlanul megőrizte eredeti helyzetét. A mai fő-meder Vének-Komárom közti szakaszának kialakulása ekkor indul meg, a felette fekvő Csölösztő-Vének közti szakaszé pedig csak a XV. században. (Kutatási jelentésem első, XIII. századig terjedő része a csehszlovákiai magyar tudomány új fórumában, az Új Mindenes Gyűjtemény 4. kötetében jelent meg.)

A boldogfai felirat általam felvetett olvasatának helyes vagy helytelen volta a most kifejtett fő probléma függvénye. Ha az ókori Duna fő medre a Ptolemaios által megadott térségben feküdt – és ebben a magam részéről a legkevésbé sem kételkedem – akkor az olvasat helyes. Ne feledjük, hogy ebben az esetben Boldogfa az akkori Limes Romanus, az előbb 7, majd 15 km széles birodalmi határsáv kezdő pontjától, a mai Fekete-víztől, nem is egészen négy kilométernyire feküdt.

A recenzio második részében Kubinyi András a monográfia túlnyomó részét képező középkori témák kapcsán mindössze három lazán körvonalazott kifogással él:

Először tévesnek nyilvánítja, de semmivel sem bizonyítja a könyvben tételesem felsorolt tényekből következő megállapításomat, hogy Tolvajföldre csupán az 1276 utáni években vált faluvá. Ha pedig ez a megállapításom helyes, akkor már az első mondatokban kifejezett nézetem: „Önmagában Boldogfa... története nem mond sokat, nem bővíti jelentős mértékben a középkori faluról és társadalmáról kialakított ismereteinket...” eleve hitelét veszti, hiszen ebben az esetben éppen Boldogfán épült az egyik legkésőbbi román stílusú templomunk. Építésének motívuma pedig a nem helyben lakó várnépek földhasználatát felváltó nemesi birtoklás megjelenése, illetve a megnagyobbításra alkalmas, templommá átépíthető ókori sírbolt értékes anyagának helybenléte.

Mindenekelőtt figyelmen kívül hagyta az 1276-os oklevél egyik – e tekintetből a leglényegesebb – adatát, éppen azt, amely kizárja a korábbi falualapítás lehetőségét. A mondott oklevél ugyanis világosan megmondja, hogy Boday fia István a Tholuoynak nevezett falut vagy földet a pozsonyi vár Szencen (Žemch) lakó vendégnépeinek adta el a királyi adomány előtti években. Márpedig ha a föld művelői Szencen laktak, akkor Tolvajföldre az említett adásvétel idején még nem volt falu, csupán művelt föld. Sőt az oklevél kiállítója még 1276-ban sem tekintette igazán falunak, amit a vagylagos megállapítása bizonyít. Ezek pedig nem feltevések, hanem oklevélbe foglalt tények. (Vö.: Boldogfa, 17. és 71. o.) Következésképpen az 1328-i már faluként is értelmezhető possessio megjelenés nem cáfolata az 1276-i viszonyoknak, annál kevésbé, hiszen jól tudjuk, hogy közben többrendbeli változás állt be Tolvajföldre körülményeiben. Tolvaj Jakab vagy fiai kezéből ugyanis átszállt a Jánoki családra, de közben az 1300-as évek elején rövid ideig Bogár fia Márton kezén is volt.

Miután pedig a nyugati karzat kegýúri építtetőre vall, s ez a várnépek (a szenci várszolgák) kommunálisára sehogy sem illik, a templom építése nem tehető a nemesi birtoklás 1276-ban kezdődő ideje elé. Mivel kegýúri templomot rendszerint a helyben lakó kegýúr építtette, a templomépítés Tolvaj Jakab vagy fiai birtoklásához köthető, tehát az 1276–1287/1305 évek közé, mert az utánuk következő birtokosok a Jánokiak Jánokon laktak. Márpedig ezekkel a konkrét, oklevelekből merített helyi adatokkal szemben nem állja meg a helyét valamiféle bizonytalan időkeretű és még bizonytalanabb értékű stílusjegyekre alapozott feltevés, annál kevésbé, hiszen a sokkal jelesebb jáki templomot 1220 és 1256, a számbékít meg 1230–1280 között emelték. Ha ott még szabad volt román stílusban építkezni, akkor Boldogfán ugyan miért nem teheték azt!

Kubinyi András második kifogása módszertani célzatú. Felróta, hogy a magyarszecei templom kapcsán nem használtam Pálóczi-Horváth András tudományos feldolgozását, amely – mint a recenzensem maga mondja – 1979-ben jelent meg. Nyilván elkerülte a figyelmét a forrásgyűjtés lezárásának a bevezetésben világosan megjelölt dátuma: az 1977. október 31. napja.

Recenzensünk harmadik tétele már nem is kifogás, hanem kifejezett vád: a tudatos hamisítás vádjára. A kifogásolt 11. ábrán, amint az a hozzá tartozó aláírásból kiderül, „A boldogfai román stílusú templom XIII. századi látképének és alaprajzának rekonstrukciója” található. A rekonstrukcióról meg azt tartja a Magyar Nyelv Értelmező Szótára, hogy „1. (Nagymértékben v. (majdnem) teljesen elpusztult műemléket, művészi alkotást a fennmaradt maradványok és adatok alapján) a hiányzó, elpusztult részek stíluszerű művészi pótlásával, kiegészítésével újra megalkot.” (V. köt., 967. o. Bp. 1966.) Következésképpen a nagyobb gyakoriságú félköríves szentély feltevése a ritkább négyzetessel szemben nem hamisítás, hanem egy nagy valószínűséggel bíró lehetőség jogos feltevése. A felvetésre meg a régészeti feltárás meg nem történte ad jogot. Az pedig elemi logikai szabály, hogy ahol nincs meghamisítható tény, hamisítani sem lehet.

A logikai ellentmondások az apróbb kifogásaiban is szembeötlőek. Közéjük tartozik a régi portálé köríves mezejének keletkezési kora is. Ennél kétséget sem fejeztem ki, vajon nem XVIII. századi pótlás-e. A logikus kérdés az lett volna: miért? Helyette egy megalapozatlan feltevés áll: „Szerzőnk ezzel nem tud mit kezdeni...” Pedig van válasz a miértra is: a timpanon kövének felülete épőbb a többi kő felületénél, a megmunkálási nyomok más jellegűek, mint a biztos román kori díszítő elemek esetében stb.

Más jellegű problémát vet fel a „viszonylag kevés számú okleveles tényanyag” pontosabb értelmezésének hiánya is. Jogosan róna meg, ha egy csomó ismert oklevelet figyelmen kívül hagytam volna (erre azonban nincsen példája), de egy műre nézve nem az az értékmérő, hogy a múltbeli véletlenek szeszélye hány oklevelet őrzött meg napjainkra, hanem az, hogy a megmaradtakat miképpen használja fel a szerző. Ha netán az oklevelek

kis számát a regesztákra érti, akkor sem helyes a véleménye, mert közéjük csupán az eddigi kiadatlanokat vettük fel. Így is lett 57, s köztük 38 Mohács előtti. Bakács István Hont várnegyéből pedig tudhatná, hogy sok esetben a kiadottakkal együtt még ennyi sincsen.

Figyelemre méltó azonban az is, amiről Kubinyi András nem beszél, s a könyv anyagának zöme tartozik ebbe a csoportba. Ha csupán az általa érintett témakörökben maradunk, akkor is a szerinte nem sokat mondó könyvből szóba kellett volna hozni néhány mégis csak általános érvényűnek mondható eredményt. Úgy vélem, hogy a román templomok szimbolikájának a kérdésében a korábbi vegyes értelmezések mellé sikerült egy egészen új, a keresztény középkor gondolatvilágának megfelelő egységes szimbólumrendszer körvonalaival felismernem. A művészettörténeti munkákban meg éppen ritkaságnak számít, ha egy szerzőnek sikerül az építkezési fázisok nagyobb részét okleveles anyaghoz kötni, ami Boldogfa esetében megtörtént. Az oklevélregeszták esetében, melyeknek csupán csekély számát hangoztatja, talán sokkal fontosabb azok szerkezetének egészen új típusa, meg a diplomatikai apparátusok ugyancsak új rendszere. Ezek kapcsán annál is inkább szívesen vettem volna Kubinyi András tárgyilagos észrevételeit, akinek középkori kutatási eredményeit eddig is tiszteltem és a célzatosság nélkülieket ezután is becsülni fogom, mert ebben a kis regeszta mellékletben éppen egy nagy csallóközi okmánytár kivitelezési formájára tettem kísérletet.

Boldogfa könyvem kapcsán már más jeles kutatók is hangot adtak véleményüknek, igaz az előbbiektől meglehetősen eltérő megállapításokra jutva. Közülük csupán a példa kedvéért említem Fodor Istvánt (Honismeret 1983/1) és Érszegi Gézárt (Műhely, Győr, 1984/3).

Püspöki Nagy Péter

RÓMAI AMPHORAKUTATÓK KONFERENCIÁJA SIENÁBAN 1986-BAN

Sienában 1986. május 22–24. között „Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerca” címmel rendezték meg a római amphorákkal és a gazdaságtörténet összefüggéseivel foglalkozó nemzetközi konferenciát, amely az elmúlt tíz év kutatásait összegezte. A tanácskozást a következő intézmények szervezték és rendezték: Università degli Studi di Siena, Università di Roma la Sapienza, Ecole Française de Rome és a C. N. R. S. RCP 403.

Az előadásokat négy fő téma köré csoportosították, a résztvevők még 49 posztert is kiállítottak. A bevezető előadásban F. Zevi összefoglalta az „amphorológia” eredményeit, a jelenlegi helyzetet és elemzte, hogy a jövőben milyen irányok, milyen tendenciák várhatók. — Az amphorák gyártásával és tipológiájával foglalkozó előadások között A. Tchernia egy kutatócsoport (A. Hesnard, M. Picon P. Arthur) munkáját ismertette, melyek a greco-itáliai és a Dressel I típusok itáliai műhelyeit vizsgálták.

A pannóniai kutatások szempontjából a legfontosabb előadást M. T. Cipriano és M. B. Carre tartotta. Az adriai tenger partvidékéről származó amphorák feldolgozása közben újrafoglalmazták a hagyományosan „istriainak” nevezett típus gyártási központjairól szóló nézeteket. Kimutatták, hogy a korábban E. Bucci által meghatározott Dressel 6A amphora típus bor tárolására szolgált, és készítési területe nem szűkíthető Észak-Itáliára, hanem az egész Adriatikumra kiterjeszthető. A Dressel 6B típusú amphorák pedig az Istriai félszigeten és az ahhoz kapcsolódó területeken termelt olíva olaj tárolására szolgáltak (legnagyobb termelők C. Laekanius Bassus, Calvia Crispinilla és császári műhelyek). A gall amphorákról F. Laubenheimer, az i. sz. 2. századi itáliai típusokról C. Panella tartott előadást. A Mediterráneum keleti területeinek

amphoraleleteit J. Y. Empereur és M. Picon ismertette. A tunéziai kutatásokat N. Ben Lazreg mutatta be (melyek D. P. S. Peacock és F. Bejaoui közreműködésével készültek).

A második napon került sor azokra a előadásokra, melyek a laboratóriumi vizsgálatokról szóltak. B. D'Ambrósio ismertette részletesen az Itáliában gyártott amphorák ásvány- és kőzettani vizsgálatának eredményeit. Az ostiai gall amphorák neutronaktivációs elemzéseit A. Naciri mutatta be (F. Widemann irányításával végezték a méréseket). Ezután a konferencia résztvevői a kiállított posztereket vitatták meg.

Az amphorák elterjedésével foglalkozó részben N. Cambi a Dalmáciában, C. Aranegui a Rajna mentén és a Rhône mentén feltárt darabokról tartott előadást. A harmadik napon a társadalom, a gazdaság és az amphorakészítés összefüggéseiről tartottak előadásokat: J. J. Paterson az amphorák bélyegei kapcsán a kereskedelem szervezéséről szólt. P. A. Gianfrotta az amphorák dugóin található feliratokat elemezte (a kutatásokat A. Hesnarddal közösen végezte). D. Manacorda a későközéskori itáliai amphorákkal kapcsolatos problémákról szólt. J. Remesal a baeticai amphorák feliratait kapcsán a föld-, bányá-, égetőkemencék tulajdonviszonyairól és a kereskedelem szervezéséről tartott előadást. B. Liou a baeticai amphorák festett feliratait tárgyalta.

Végül a történészek és régészek kerekasztal megbeszélése következett; a felkért előadók G. Pucci, A. Carandini, A. Giardina, J. P. Morel, A. Tchernia és C. R. Whittaker voltak.

A konferencia átfogó képet adott a jelenleg folyó kutatásokról. Néhány eddigi kevésbé kutatott terület anyaga is bemutatásra került.

Bevezky Tamás

FŐTITKÁRI BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1986. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Talán megbocsátják a jelenlevők, hogy közismert dolgok felidézésével kezdem beszámolómat, visszanyúlva a társulat kezdeti időszakába. A magyarországi múzeumok történetéről írt vázlatos áttekintéshez múlt századi kiadványokat lapozgatva, a korábban ismertnél érzékletesebben rajzolódott ki számomra társulatunk őskorának sokszínű, intenzív élete, és az a jelentős szerep, amelyet a hazai régészet, művészettörténet és műemlékvédelem igazi kibontakozásában, a múzeumok szakmai fejlesztésében betöltött. Vajon mi maradt meg mindebből egy évszázad elteltével? — kínálkozik a kérdés a maga anakronizmusával. Egyébként is a hagyomány és a korszerűség együttes követelménye és igénye olykor konfrontálódik nagymúltú intézmények, patinás társadalmi szervek tevékenységében.

Nálunk talán nincs erről szó, hiszen ha a társulat ellátja azt a feladatát, hogy ma is egyetlen közös platformja az általa képviselt szaktudományoknak, akkor követi legjobb hagyományait. Úgy tűnik, az idevonatkozó elvárásoknak jórészt sikerült eleget tenni, bár lehet, újabb száz év múlva másként ítélik meg. Más a helyzet, ha a társulat múltbeli és jelenkori társadalmi szerepét vizsgáljuk. Óriási a különbség, hiszen amíg a múlt század utolsó harmadában a spontán adakozások anyagi talaján működő társulatok, így a miénk is, a kultúra és a tudomány egyik társadalmi bázisát képezték, a ma társulatának egyre égetőbb kell keresni a társadalmi szféra azon mecenását, amely anyagi támogatást biztosít nehezen körvonalazható rekompenzációért. Bár igaz, fenntartó és felügyeleti szervünk, a Magyar Tudományos Akadémia, messzemenően támogat bennünket, de ennek finanszírozása a reális igényekkel nem tart lépést, erkölcsi oldala pedig a demokráciának elvénél érvényesítésében jut kifejezésre, azaz: majdhogynem önállóan tehetjük dolgunkat. Tesszük is, amint arra alább részletesen utalok, bár sajnos éppen azt nem tudtuk megvalósítani, amit főhatóságunk szorgalmazott: a költségvetési intézményeket leszámítva, jogi személyekkel bővíteni tagságunkat, a jobb anyagi háttér érdekében. A vezetőség örömmel fogadja a tagság esetleges javaslatát. Félreértés ne essék, a társulat működését biztosítani lehet, de szeretnénk igényesebbé tenni. Amint már jeleztük, a társulati életéről évenként néhány lapos híradást szeretnénk megjeleníteni; sajnos szervezési és nyomdai nehézségek miatt az első szám nem készülhetett el a mai napra.

Éppen egy éve, 1986. január 28-án tartottuk múlt évi közgyűlésünket, amelynek szakmai előadását Entz Géza tartotta, Középkori udvarházak Erdélyben címmel. Az emlékirtek közül az *Ipolyi érmet* KOMÁRIK DÉNES, a *Rómer érmet* KOVÁCS TIBOR, a *Kuzsinszky érmet* HORVÁTH ISTVÁN, a *Pasteiner érmet* LÁSZLÓ EMÓKE és NAGY ILDIKÓ kapta. A közgyűlés tiszteleti taggá választotta DERCSÉNYI DEZSÓT, VOIT PÁLT és WESSETZKY VILMOST.

Fitz Jenő egyéves princetoni tartózkodása idején az 1985. évi őszi szezonban Szabolcsi Hedvig, 1986 első felében Soproni Sándor alelnökök látták el az elnöki feladatokat. A beszámolóai időszakban a választmány egy, a vezetőség két alkalommal ülésezett; napirendjén az évi

működés megtervezése, ill. aktuális feladatok egyeztetése szerepelt.

Megszokottan kiemelt jelentőségű vándorgyűlésünk színvonalas megrendezése. Veszprémben tartottuk 1986-ban, az előkészítést és a lebonyolítást illetően is kisebb zökkenőkkel. Amit láttunk és hallottunk, jól szolgálta viszont célunkat — s gyarapította ismereteinket. Cs. Dax Margit, Perényi Ágota, Kralovánszky Alán, Uzsoki András, Dávid Katalin, Koroknay Éva, Molnár László és Szelényi Pál előadásában képet alkothattunk a megyében folyó régészeti, ipar- és képzőművészet-történeti kutatások újabb eredményeiről, az egyházművészeti emlékek gondozásáról, feldolgozásáról. A kiránduláson pedig megtekinthettük az egyre gazdagodó gyűjteményeket, a régi és új kiállításokat, a megye műemlékeit, köztük a nagyvolumenű balcai feltárások és rekonstrukció pillanatnyi állapotát.

Nagy érdeklődést váltottak ki tematikus ülésszakaink. A *korszerű múzeum* címmel tavasszal megrendezett vitatülés sokoldalúan tárgyalta az ipar- és képzőművészeti gyűjtemény fejlesztés és feldolgozás elvi, ill. gyakorlati problémáit, a korszerű muzeológiai és tudományos feltételek megteremtésének égető szükségességét. Vitaindító előadást tartott Marosi Ernő, Mojzer Miklós, Mravik László, Németh Lajos. Felkért hozzászólók voltak: Kovács Péter, Kovács Tibor, Rózsa Gyula, Szabolcsi Hedvig, Szabó Miklós. A *Korai helyneveink* és a honfoglalás címmel tartott rendezvényünkön Sándorfi György számolt be a számítógépes feldolgozás által kínált lehetőségekről. Felkért korreferátor volt Györffy György, Bálint Csanád, Fodor István. A kísérlet metodikai szempontból, de végkövetkeztetéseit illetően is, élenk polémiát váltott ki — számos kérdőjel felvetésével.

Az 1985. év fontosabb régészeti ásatásait ismertető ülésen Csányi Marietta a türkevei bronzkori tell, Honti Szilvia a kisalatonai későbronzkori temető, Tóth Endre az alsóhetényi későrómai temető, Istvánovits Eszter a tiszavasvári 5. századi telep, Lovász Emese a Borsod megyei népvándorláskori lelőhelyek, Nepper Ibolya a sárrétudvari 10. századi temető feltárásáról számolt be, Benkhardt Lilla pedig a buzsaí románkori kápolna, Sándor Mária a pécsi püspökvár újabb kutatási eredményeit ismertette.

1986-ban összesen 35 előadás hangzott el eddig említett rendezvényeinken, ill. a havonta tartott ún. felolvasó üléseken. Köztük Prof. H. D. KAHL (Gießen) *Neue Ergebnisse der Forschung der Anfänge der Salzburger Karantanmission* című referátuma. Említést érdemel: szakvezetéssel látogatást tettünk a Parlamentben, amelyet — tekintettel a nagy érdeklődésre — 1987-ben megismétlünk.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat taglétszáma 1986 végén 492 fő volt. Négyel kevesebb, mint ahányan lehettünk volna. Mind a társulatnak, mind szaktudományainknak súlyos veszteség *Fülep Ferenc* — hosszabb ideig alelnökünk —, *Maksay László*, *Salamon Ágnes* és *Szabó J. Győző* korai, váratlan halála. Emléküket megőrizzük.

Kovács Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1986. ÉVBEN

A Társulat az 1986-os évben is meg tudta őrizni a korábbi esztendő tudományos színvonalát és tagjai ügybuzgalmát. Régészeti tevékenysége a különféle rendezvények és a vándorgyűlés előadásaiiban testesült meg. A közgyűlés közönsége előtt Erdély középkori udvarházait bemutató ünnepi előadásra került sor. Az áprilisban rendezett hagyományos ásatási beszámolók a bronzkor és a késő-középkor közötti évezredek legújabb kutatási eredményeibe engedtek bepillantást. A havi felolvasó üléseken külföldi előadó is vendégeskedett, másrészt tagtársaink külhoni, igen nagy visszhangot kiváltó munkájával ismerkedhettünk meg. Nagy érdeklődés és a nézetek

szembenállása kísérte a honfoglalás kori témával foglalkozó előadást.

Az 1986. évi vándorgyűlés résztvevői Veszprém megyét keresték fel. Az együttes ülésen a megye múzeumi szervezetének bemutatása után Vetési Albert püspök és Rhé Gyula múzeumigazgató közös kiállításának megnyitására került sor, majd a régészeti szekció ülésén veszprémi és tihanyi illetőségű, továbbá a megye nagyobb tájegységeit érintő témákról tartottak előadást. A továbbiakban a program súlypontja a megye régészeti és műemléki bemutatására tevődött át. Első nap a Veszprém – Dörgicse – Ságpuszta – Badacsony – Tapolca – Taliándörögd – Pápa – Veszprém útvonalat járták végig. Másnap délelőtt a veszprémi vár kiállítóhelyeit tekintették meg, s délután újra útra keltek a Balácsa – Balatonszőlős – Tihany – Balatonfüred – Alsóörs – Felsőörs – Veszprém útvonalon.

Köszgyűlés:

Január 28. Entz Géza, Középkori udvarházak Erdélyben

Havi felolvasó ülések:

Február 27. Bezecsky Tamás – Gabler Dénes – Redő Ferenc, Rómaikori ásatások San Potitoban

Május 29. Kákossy László, Magyar ásatások Théában. Bevezetőt mondott Wessetzky Vilmos

Október 22. H. D. Kahl (Giessen), Neue Ergebnisse der Forschung der Anfänge der Salzburger Karantmission

December 15. Sándorfi György, Korai helyneveink és a honfoglalás. Felkért hozzászólását Györffy György és Bálint Csanád mondotta el.

Szakosztályülés:

Április 24. Régészeti kutatások 1985-ben

Csányi Marietta, Turkevei bronzkori tell-telep
Honti Szilvia, Későbronzkori urnatemetők a Kis-balatonnál

Tóth Endre, Alsóhetényi, későrómai temető
Istvánovits Eszter, V. századi telep Tiszavasvári határában

Lovász Emese, Borsod megyei népvándorlás kori leletek

M. Nepper Ibolya, X. századi temető Sárrétudvari-Hízóföldön

Businé Benkhardt Lilla, A buzásági románkori kápolna kutatása

G. Sándor Mária, Újabb adatok a pécsi püspökvár régészeti topográfiájához

Veszprémi vándorgyűlés szeptember 25-27.

A régészeti szekció előadásai

Regenye Judit, Neolitikum-kutatás a Balaton-felvidéken

Cs. Dax Margit – Perémi Ágota, Veszprém megye népvándorlás korának kutatása

Kralovánszky Alán, A veszprémi vár régészeti kutatásai

Rainer Pál, Vetési Albert püspök (†1486)

Uzsoki András, A tihanyi barátlakások

Kovács László

Dénes Gabler—Andrea H. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien, Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó 85 lap, 37 tábla.

A Pannónia és Dacia közti Barbaricum császárkori leleteinek kutatása az elmúlt évtizedekben egyre intenzívebbé válik. Az ásatások és terepbejárások nyomán mind több és több leletanyag és hiteles megfigyelés áll a kutatók rendelkezésére. Bár az alföldi múzeumokba bekerülő anyagnak csupán csekély hányadát jelentik a római késszítmenyek, jelentőségük korántsem elhanyagolható, s igen sokrétű. Részben ezek szolgálnak kulcsként a sírok és települések kronológiájában, de nem kisebb szerepet játszanak az utak, a kereskedelem kutatása szempontjából sem, a római—barbár relációk érzékeny indikátorait láthatjuk bennük.

Éppen ezért vált mind sürgetőbbé a barbaricum római tárgyak módszeres összegyűjtése és feldolgozása. E munka első, jelentős lépésének kell tekintenünk a Fontes sorozat legújabb kötetét: a Pannónia és Dacia közti Barbaricumban előkerült terra sigillaták és azok utánzatainak korpuszát.

A kötet két nagy egységből áll: az első a terra sigillatákat tárgyalja, a második az utánzatokat. Mindkét rész egy-egy leletkataszterre épül. Az első katalógus 163 lelőhelyről 267 darab ép, illetve töredékes sigillatát tartalmaz, az utóbbi 73 lelőhelyről 109 darab utánzatot a lelőhelyek alfabetikus sorrendjében. Az előkerülési körülmények, a darabok leírása és meghatározása mellett a szerzők feltüntették az anyag őrzési helyét, leltári számát, a rájuk vonatkozó irodalmat, valamint a sigillaták esetében a készítési helyet, a mestert és a gyártás idejét. A kataszter ilyenfajta összeállítása igen jól használható. Ugyanakkor sajnálatos, hogy a közölt adatok helyellközzel pontosításra szorulnak. (Például a katalógus 139. lelőhelyen a 62.331.1. leltári számú darab nem Drag. 37. típus, hanem Drag. 31. Ugyanott a 62.338.2. leltári számú nem sigillata, a 62.487.3. leltári szám helyesen 62.487.2. stb. Az utánzatoknál a katalógus 48. számán Nyíregyháza, Pazonyi út lelőhely szerepel két leltári számmal. Közülük a 64.865.1. jelzetű darab valóban erről a lelőhelyről származik, azonban valódi sigillata, a 64.903.17. valójában Tiszavasváriban került elő, s egy vízszintesen kihajló peremű lapos tál. Stb.)

Az értékelő rész egyik legjelentősebb, s egyben legterjedelmesebb fejezete a sigillaták műhely-, illetve műhelykörzetek — s ennek megfelelően kronológiai — felosztás alapján történő elemzése. Az észak-itáliai és dél-galliai sigillaták a Barbaricumban talált anyagnak csupán 1%-át jelentik. Ugyancsak viszonylag kis számban (9–10 darab = 4%) jelentkeznek a közép-galliai darabok. Szembeötlő változást jelent ezekkel szemben a rheinzaberni műhely termékeinek a száma: 59 darab (22,1%). Az újabb kutatási eredmények alapján sikerült szétválasztani ezt az anyagot egy korai és egy későbbi (Severus kori) csoportra. Míg az elsőbe sorolható példányok — bár nem nagy mennyiség tartozik ide — viszonylag zárt területen koncentrálnak a markomann háború politikai sakkhúzásainak megfelelő irányban, addig a későbbi rheinzaberni darabok — s a többség ilyen — már szétszórtan, az utak mentén sűrűsödve az egész Alföldön jelentkeznek. A barbaricum sigillata-anyag legnagyobb hányadát a westerdorfi műhely exportja jelenti, de nem elhanyagolható a pfaffenhofeni műhely termékeinek

mennyisége sem. Az előbbieket részletes feldolgozása már korábban megtörtént.

Összehasonlítva az 1968-ban az ArchÉrt. hasábjain megjelent számvetést a 10 évvel későbbi állapotokkal a szerző megállapítja, hogy a sigillaták száma ugyan a duplájára nőtt, az anyag összetétele — s így értékelése — lényegesen nem változott. Az egyetlen eltérés a pfaffenhofeni műhely esetében mutatható ki, ami azonban e műhely behatóbb kutatásával áll összefüggésben, mivel korábban termékeit gyakran a westerdorfi mesterek munkáival tévesztették össze.

Joggal merül fel a kérdés, melyet a következő fejezet tárgyal: vajon kereskedelem útján került a Barbaricumba e nem túl nagy mennyiségű anyag, avagy zsákmányról kell beszélnünk. Mindenképpen egyet kell értenünk azzal a megállapítással, hogy „Diese Menge lässt die Vermutung zu, dass von der spätantoinischen Zeit an bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts regelmäßige Handelsbeziehungen zwischen den Provinzen und dem Barbaricum bestanden haben.”

Meggyőző bizonyítékokat kapunk arra vonatkozóan, hogy a Pannoniától keletre eső területen a határmenti kereskedelem mellett távolsági kereskedők tevékenységével kell számolnunk, akik árukészletüket kifejezetten barbárok számára állították össze. Felmerül azonban ezzel kapcsolatban, hogy az olykor cseppet sem biztonságos távoli és fásasztó utak miért voltak kifizetődőek a római „exportörök” számára. Milyen árut vagy ellenszolgáltatást kaptak az eladott cikkekért? A másik kérdés, amely ugyancsak a „célirányos” kereskedelemmel kapcsolatban merül fel, hogy vajon nem voltak-e a kirajzolódó utak mentén olyan gócpontok, ahol piachelyek alakultak ki, s amelyek egyben kisebb-nagyobb terület központjai is lehettek. Északkelet-Magyarországon ilyen központnak tűnik például Tiszavasvári, ahonnan a Szabolcs-Szatmár megye területén előkerült sigillata-anyag több mint háromnegyed része származik.

Érdekes kísérlet az I. század vége és a III. század 60-as éveit közti leletanyag különböző eredetű késszítmenyeinek százalékos összehasonlítása. Ezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatnunk egyfajta kronológiai bizonytalanságra, amely azt sugallja, hogy ez az elemzés a kutatás mai állása mellett kissé elhamarkodottnak tűnik. Csúpan utalnék itt arra, hogy a szarmata temetőkön belül az egyes sírok kronológiai helyzete igen eltérő lehet — a temetkezési helyet olykor a II. századtól az V. század elejéig folyamatosan használták. A korábbi publikációk — melyekre e vizsgálatnál a szerző támaszkodott — e tekintetben pontatlanok, ami egy ilyen jellegű elemzés esetén igencsak torz képet eredményezhet.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az egyes területek földrajzi fekvésüknek megfelelően intenzívebb vagy kevésbé intenzív kapcsolatban álltak a római provinciákkal. Egészen más arányokat kapunk a Barbaricum centrális területein, mint a periférián.

A szarmata Barbaricum egy sajátos leletesoportjának első összefoglalása jelenti a kötet második részét. Párducz Mihály több ízben utalt arra (legrészletesebben Dolgozatok 1937.), hogy a szarmata kerámiaformák között több olyan található, amely római eredetű vezethető vissza, s köztük nem egy terra sigillaták utánzata lenne. Elképzelésének ellene szól az a tény, hogy az általa említett típusok a Barbaricum területén hiányoznak. A Fontes sorozat új köteté ezért mellőzi ezeket az edényeket. Alapvetően tehát két típussal kell számolnunk: a Drag. 33. és a Drag. 37. formával.

A bevezető fejezet nem csupán az eddigi nézetek kritikai elemzésére szorítkozik, hanem tartalmazza azokat a szempontokat is, amelyek alapján a szármata kerámia óriási tömegéből a sigillata-utánzatokat kiválaszthatjuk. Mik ezek a kritériumok? Az egyik a formai rokonság, a másik a méretbeli hasonlóság függetlenül a színtől, technikától és díszítéstől.

A továbbiakban a szerző külön tárgyalja a két alaptípus utánzatait, előbb a Drag. 37.-ét, majd a Drag. 33.-ét, nem választva szét a római és a barbár utánzatokat. Az előbbi típust jóval kisebb mennyiségű anyag képviseli. Közülük különválaszthatók a pecsételt díszűek, melyek „Kamen in den Sarmatengebieten bisher nur sporadisch zum Vorschein”. Meg kell azonban említenünk, hogy a szórványos előfordulás egyik oka az anyag publikálatlan volta, hiszen például Északkelet-Magyarország területéről említhetnénk a felsoroltakon kívül még itt az Apagy, peckési két töredéket (Jósa A. Múzeum 56.1.2., 56.1.29.), a geszterédi tálat (elvesztett), a Tiszaeszlár, bashalmi cserepet (MNM, Középkori gyűjtemény 68.33.2.B.), a tiszavasvári, józsefházi oldaltöredéket (Jósa A. Múzeum 63.275.8.), a Miskolc, rendezőpályaudvari darabot (Herman O. Múzeum 53.1183.1.) vagy a Miskolc, sötétkapuit (ugyanott 61.5.10.). Ezeknél a daraboknál kétségtelenül bizonyítható a római előkép léte.

Más a helyzet a Drag. 33. típusú poharak, illetve kis tálak esetében. A típustáblák és a leírás alapján nem minden esetben tűnik ki, hogy valóban utánzatról van-e szó, s amennyiben elfogadjuk valamennyi darabnál ezt a meghatározást, akkor ezek száma még meglehetősen nagy mértékben szaporítható. A kérdést nehezíti az a tény, hogy a felsorolt lelőhelyek közül (73) mindössze 9-et említhetünk, ahol az utánzat és a neki megfelelő típusú előkép egyazon lelőhelyen előfordul. Ez különösen a telepek esetében feltűnő, hiszen a sigillata-behozatal megszüntével éppen azokon a helyeken kellett volna jelentkeznie a megszokott forma hiányának, ahol az korábban is megvolt.

Ennek az ellentmondásnak a feloldására, a római és barbár utánzatok különválasztására, az egyes darabok kronológiai helyzetének revíziójára a szerző jelen kéziratának leadása — 1978! — óta tesz kísérletet disszertációjának egyik fejezetében (H. Vaday Andrea szíves szóbeli közlése).

A második rész záró fejezete ugyancsak ismeretlen területre kalauzolja az olvasót. A tiszaföldvári ásatások során előkerült leletek kapcsán a terra sigillata chiarákkal ismerkedhetünk. 1978-ban a szerző ásatásán került elő e sajátos edény egy példánya, amely mind ez ideig sem a szármata Barbaricumban, sem Pannoniában nem fordult elő. A töredék kapcsán képet kapunk a terra sigillata chiarák elterjedéséről, kronológiájáról és eredetéről. A tiszaföldvári példány kísérőleletei is rendkívül érdekesek: dörzstálak, üveg pohár és sajátos délföldi műhelyből származó besimított díszű tál. Mindezek alkalmat adtak e tárgytipusok átfogó elemzéséhez.

A kötetet rövid összefoglaló fejezet zárja, amely kiemeli a kutatási eredmények fő pontjait. A sigillaták és utánzataik rajzán és fotóin kívül összefoglaló táblázatok és térképek segítik a tájékozódást.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a Fontes sorozat legújabb kötete nagy lépést jelent a Barbaricum kutatása szempontjából, s reméljük, hogy követni fogja ezt az első összefoglalót a barbaricum fiabulák, más római tárgyak korpusza és nem utolsósorban a nem római eredetű anyag módszeres közlése is.

Istvánovits Eszter

Geophysics, March 1986 Tulsa, Okl. USA (Geofizika a régészetben a Geophysics c. folyóirat különszáma 1986 március)

Az alkalmazott geofizika egyik vezető folyóirata az amerikai Alkalmazott Geofizikusok Társaságának Geophysics című kiadványa 1986 márciusi számában jelentős teret biztosított a geofizika régészeti alkalmazásával

kapcsolatos tanulmányoknak. Több mint 100 oldalon 11 csoport számol be munkájáról; külön érdekesség (és ebben a folyóiratban nem mindennapos jelenség), hogy közöttük egy magyar szerző is szerepel.

A bevezetőben az Egyesült Államok Geológiai Szolgálatától J. C. Wynn mutatja be vendég-szerkesztőként a geofizika régészeti alkalmazásának történetét, a jelenlegi helyzetet és a várható fejlődést. Körülbelül a második világháborútól kezdve jelentkezett igény ilyen mérések iránt, s adódott lehetőség eredmények elérésére. Anglia, Olaszország és Franciaország kutatói vezettek ezen a téren. Jelenleg a leggyakoribb módszerek a mágneses és a geoelektromos, de egyre nő a földradar jelentősége. A jövőben a terepi számítógépes adatgyűjtés és megjelenítés révén vár nagyobb fejlődést, részben repülőgépről és műholdakról végzett nagy felbontóképességű mérések alapján.

J. M. Weymouth a nebraskai egyetem tevékenységét ismerteti; geomágneses méréseket végeznek két egymás fölött elhelyezett érzékelővel (30 és 60 cm) helyszíni mikroszámítógépes adatgyűjtéssel és -feldolgozással, majd a végleges feldolgozás a központi számítógépen történik. Kutatásaik egykori indián falvak kunyhóinak (tűzhelyeinek) kimutatását célozták. A szürke árnyalatokkal rajzolt térképek zavartalan területen egyértelműen jelölik ki a kunyhók helyét.

T. H. Gibson Nyugat-Kanadában kísérleteket végeztetett annak meghatározására, mekkora mágneses anomáliák várhatók különböző emberi létesítményektől. Egyértelműen a függőleges gradiens-módszer mellett foglal állást (két mágneses érzékelő egymás felett vagy speciális műszer); az égetett kő tisztán kimutatható, tűzhelyek viszont csak legalább három égetés után. Kerámia nagyobb mennyiségben a felszín közelében szintén jelentkezik. Saskatchewanban mérték és tártak fel egy nagyobb indián telepet.

A sorrendben következő tanulmány Pattantyús Miklósé, aki az ELGI méréseit ismerteti. Mágneses méréseket Visegrádról ír le, geoelektromos ellenállásméréseket az alsóhetényi, ságvári és balácai római erődökből és lakóhelyekről, végül részletesebben ismerteti a Budapest-Farkasrét-i tűzkőbányát, az ott végzett ellenállás-mérések eredményeit. A bánya helyének azonosítása háromdimenziós ábrázolás segítségével teljesen egyértelműen lehetséges.

A michigani Fort Wilkins régészeti lelőhely az 1840-es évek rézilaza idején jött létre. Az ottani egyetem (Ch. T. Young és D. R. Droege) kutatói az ellenállás-mérések alapján több épület (őrház, ácsműhely, árnyékszék) helyét tudták tisztázni, a mágneses mérések a modern csővezetékek miatt elég kevés eredménnyel jártak. Az alkalmazott módszerrel kapcsolatban, elsősorban az árnyékszék furcsa anomáliájának magyarázatára analóg modellméréseket is végeztek.

A. Tabbagh Garchyból, a Centre de Recherches Geophysique-ból az elektromágneses Slingram-módszerrel elért eredményeket mutat be. Külön kiemeli a talaj mágneses szuszceptibilitásának meghatározását, mint külön információt. Egy római fazekasműhely körül Burgundiában és egy mocsárban elrejtett bronzkori áruaktár környékén végeztek eredményes méréseket.

Ugyancsak Garchyból A. Hesse, A. Jolivet és A. Tabbagh traktorral egybeépített, vontatható talajellenállás-mérő berendezést szerkesztett és próbált ki. Ez a módszer rendkívül gyors, és versenyezhet a mágneses módszerrel. (Megjegyzem, hogy Hesse az egyik úttörője a régészeti célú geofizikai méréseknek: én 1967-ben találkoztam vele, s akkor már mutatott térképeket, egyiptomi lelőhelyek részletes felméréséről geomágneses módszerrel.)

C. J. Vaughan a földradart alkalmazta egy 16. századi baszk cethalász-telep sírjainak kutatására Labradoriában (nagy felbontóképességgel), és a quebeci embertan-múzeum területének felderítésében (kis felbontóképességgel). A nagy felbontóképességű mérés eredményét közepesnek ítélik meg, több anomália ugyanis nem kötődött sírokhhoz. A radar alkalmazása egészben véve mégis nagyon sikeres, elsősorban a felásandó terület nagyságának

csökkentése miatt, de egyes esetekben közvetlenül a lelet-felderítésben is.

M. J. Straight az USA Ásványkincs Gazdálkodási Szolgáltatástól egy, a régészeti alkalmazásban egészen szokatlan kutatásról számol be: nagy felbontóképességű szeizmikus mérést végeztek a Mexikói-öböl egy partszakaszán, 6–12 000 év előtti folyóteraszok és folyómedrek felderítésére, amelynek során a régészeti szempontokat is figyelemmel kísérték. A behatolóképesség 9 m volt. Ez a módszer rendkívül költséges, így régészeti alkalmazására kevés esetben van mód.

I. Scollar, B. Weidner és K. Segeth (a bonni Rheinisches Landesmuseumtól) a geomágneses mérések megjelöléséről ír. A modern számítógépes feldolgozás segítségével ki lehet emelni tetszőleges jellegű szerkezeteket (pl. vonalas, bizonyos mérettartományba eső stb.), és így olyan szürke tónusú ábrázolás kapható (a mágneses mérésekből), amely szinte topográfiai térképnek tűnik. A fortzheimi római erőd és Colonia Ulpia Traiana példáján mutatják be a módszert, amelynek eredményét szinte fantasztikusnak kell minősíteni.

Végül a newcastlei egyetemről D. H. Tarling, N. B. Hammo és W. S. Downey az archeomágneses mérések során kemencék esetében felmerülő problémákkal foglalkozik. Sorra veszik a lehetséges hibaforrásokat, így a falak be- vagy kidőlésének hatását, a fal és az aljzat közötti eltéréseket, a mágneses refrakciót (a fal- vagy fenék lemezben torzuló mágnes tér hatását), több angliai és krétai kemence részletes felmérésével támasztva alá elképzeléseiket. Végeredményben inkább optimista következtetésre jutnak a kemencék archeomágneses felhasználását illetően.

Végeredményben a cikksorozat széles skálán mutatja be a geofizikai módszerek alkalmazását, a modern irányzatokat jól szemlélteti, s elsősorban a számítógépes adatgyűjtés és -feldolgozás terén mutat új eredményeket. A sokféle régészeti lelőhely összehasonlítása értékes tájékoztatást ad a különböző lelőhelyeken nálunk is használható módszerekről. Szép eredmény, hogy ebben a rangos sorozatban Magyarország is képviselve van a két francia és egy angol tanulmány mellett negyedik európaiként.

A fenti cikksorozat kiegészítéseként, talán a kérdéses tanulmányok elkésztés beérkezése miatt, 1986 júliusában még két tanulmány jelent meg a Geophysics 51. kötetének 1404–1425. oldalán, 17 képpel. Ezek: A. J. Clark: Archeological geophysics in Britain. Ebben a tanulmányban a szerző a Hadrianus fala mentén végzett elektromos ellenállásmérések, valamint szász kunyhók, temetkezési helyek és templomok felderítésére végzett mágneses gradiométeres mérések eredményeit mutatja be. A gradiométerrel sokkal gyorsabban lehet mérni, mint a protonmagnetométerrel; az utólagos számítógépes feldolgozás során a falakat egészen határozottan fel lehet ismerni, sőt a Coneybury-i lelőhely esetében a geomágneses mérések alapján előrejelzett égett anyagmennyiségek jól megfeleltek az ásatással talált mennyiségeknek. B. Frohlich, W. J. Lancaster: Electromagnetic surveying in current Middle Eastern archeology: Application and evaluation. A szerzők Jordániában, Bahrainban és Kuwaitban kutattak kora- és késő-bronzkori lelőhelyeket speciális, a talajjal való közvetlen érintkezést nem kívánó elektromágneses módszerrel. Kellő gondosság mellett a rendkívüli időjárási körülmények között is megfelelő megbízhatóságú eredményeket kaptak, hitelesítő ásatások eredményei alapján is. Különösen a hamadi (Bahrain) sírmezőn elért eredmények imponálóak.

Verő József

Každová, E., Těšetice-Kyjovice 1. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou (Ältere Stufe der Kultur mit mährischer bemalter Keramik (MBK)). Brno 1984. Universita J. E. Purkyně 299 lap, 112 tábla, 64 kép.

A Těšetice-Kyjovicében hosszú időn át folytatott nagyjelentőségű ásatások és elemzések eredményeit be-

mutató monográfia sorozat első kötetében a kerámia-analízisből levont következtetéseket tárgyalja és foglalja össze E. Každová.

A V. Podborsky által vezetett módszeres feltárások, illetve a kollektív kutatásai nemcsak a morvaországi lengyeli-kultúra, hanem az egész lengyeli-komplexum, illetve későneolitikum szempontjából alapvető fontosságúak; a régészeti elemzésen kívül sor került az interdiszciplináris vizsgálatok elvégzésére is.

A tēseticei lelőhely különleges helyzetét mindenekelőtt az okozza, hogy Európában itt tártak fel elsőként neolitikus körök-rendszert a körültekvő egyéb objektumokkal együtt. Megemlítendő a régészet számára kedvező talajviszonyok, melyek — akárcsak Mórág-Tűzkődombon — jó állapotban őrizték meg a kerámia festett mintáit és a csontanyagot. Éppen a festett mintakincs szolgáltatja az egyik alapot az elemzésekhez használt kódrendszer kidolgozásához.

A szerző hat nagy telepobjektum, ún. agyaggödör gazdag leletanyagát analizálja, ezek többsége a morva festett kerámia (MBK) Ia-fázisából, vagyis a kultúra korai időszakából származik. Módszertani kiindulópont az MBK-ra kidolgozott kódrendszer volt: e módszer legnagyobb problémáját az okozza, hogy eddig még nem találtak általánosan elfogadható megoldást az ún. nyitott objektumok matematikai-statisztikai kiértékelésére. Így a jelen könyvben taglalt analitikai megoldást csupán egyetlen tekintetjük több lehetséges megközelítési mód közül.

A vizsgált nagyterjedésű agyaggödörökben sem rétegződés, sem superpositio nem jelzi az objektum relatív kronológiai helyzetét, ugyanez a helyzet a lengyeli-kultúra más lelőhelyein, pl. Mórág-Tűzkődombon is. Ezért a kutatókollektíva tagjai abból a feltételezésből indultak ki a leletanyag kiértékelése során, hogy ezek a gödörkomplexumok, melyek különben a lengyeli lelőhelyek nagy részét jellemzik, nem egyszerre töltődtek fel, és fokozatos feltöltődésük az egész lelőhely fejlődését tükrözheti egy adott időszakban, vagyis az MBK Ia-fázis idején.

Az említett kódrendszerrel végezték el a kerámiaelemzést, ehhez néhány jelleget emeltek ki: ezek segítségével mutattak ki kronológiai különbségeket. Minden objektumból külön-külön analizálták az edényfajták- és típusok, a festett-, karcolt és plasztikus díszű edénytörzdek előfordulását. A vizsgált objektumok relatív kronológiai helyzetét végül matematikai módszer alkalmazásával állapították meg.

A többi ismert morvaországi MBK lelőhely anyagának kiértékelése már korábban megtörtént, de a 94 lelőhelynek mindössze egynegyede volt alkalmas összehasonlító vizsgálatok elvégzésére. Az MBK Ia-fázisra a tēseticei objektumokat, az Ib-fázisra pedig a Jaroměřice n/R lelőhelyet tekintik kronológiai modellnek.

A tēseticei kerámiaanalízis kimutatta az összehasonlított objektumok közös jellegait: minden objektumban a festett kerámia fordul elő legnagyobb számban (73–97%), míg a karcolt és tűzdelt díszű cserepek aránya lényegesen alacsonyabb (kb. 1%). Minden gödörben túlnyomó az MBK Ia-fázis kerámiaja, a II-fokozat leletei csak néhány objektumból kerültek felszínre; még későbbi lengyeli-fokozatok anyagát pedig mindössze egyetlen objektumban találták meg.

A festett mintakincs bizonyos típusai (zeg-zug, meander és hullámvonalas festett minták) és a karcolt díszítésű cserepek általában a gödörkomplexumok legmélyebb szintjeit jellemzik; hasonló tapasztaltunk Mórág-Tűzkődombon is. A leletanyag és a lelőhely geográfiai helyzetének további elemzéséből arra lehet következtetni Těšetice-Kyjovicében, hogy az agyaggödörök nagyjából egyszerre létesítették, mégpedig közvetlenül az MBK népszerű itteni megtelepedését követően. A legtöbb agyagot a település felépítéséhez termelhették ki rögtön az MBK Ia-fázis kezdetén.

A kerámián túli leletanyag elemzésére már korábban sor került. A gödörökben több mint 31 kg festékanyagot találtak, 19,6 kg sárgát, 11,4 kg vöröset és csak 0,02 kg fehéret. Minden gödörben több volt a sárga, mint a vörös

festékanyag. A kutatások során felfedezték a település környékén előforduló festékforrásokat is, mégpedig egy 10 km-es körön belül: 9 helyen sárga, 2 helyen vörös pigment került elő (D. Draxler, E. Každová és J. Kovárik vizsgálatai).

A szerző ismerteti a korábbi elemzések eredményeit a csiszolt kőszerszögekkel (M. Salaš nyomán), a hasított kőszerszögekkel (A. Prichystal és M. Oliva nyomán), a csont- és agancsszerszögekkel (V. Ondruš nyomán) és az állatcsontokkal (O. Fejfar és L. Peške nyomán) kapcsolatban.

Az idősebb MBK morvaországi lelőhelyeit egy 94 tételes jegyzékben sorolja fel E. Každová: ezek közül 19 tartozik az MBK Ia-fázisba, 27 az MBK Ib-be, míg 5 lelőhely anyaga átmeneti jellegű. Az idősebb fokozat (I.) lelőhelyeit térképre vetítve egy majdnem teljesen összefüggő települési rendszer tűnik szembe a korai MBK időszakban, ez a betelepültség DNy–ÉK-i irányban húzódott és Brnotól É-ra végződött. Ettől északabbra már elszórtan helyezkednek el a lelőhelyek, a legészakibb lelőhely pedig már a lengyelországi lengyeli településrendszer része. A legdélibb morva lelőhelyek Znojmo és Mikulov környékéről származnak: mindkét irányban Alsó-Ausztriához kötődik az MBK betelepültség. Az egyes fázisok lelőhelyeit a térképen vizsgálva az is kimutatható, miként terjedt ki fokozatosan az MBK betelepültség a korai időszakban.

A morvaországi lengyeli leletanyag osztályozása új megvilágításba helyezte az eddigi felosztásokat, periódizációt. A kerámiaelemzés során megállapított jellegek segítségével vált lehetővé az idősebb MBK fázisok egymástól való elhatárolása.

A kronológiai eredményeken kívül jelentősnek tartathatók azok is, melyek a későneolitikum települési viszonyaira utalnak Těstice-Kyjovicében. A gödrök méreteiből (összesen 1760 m³) következtet a szerző a kitermelt agyag mennyiségére, melyet az építkezésekhez használtak fel. A leletanyag bizonyítja a lakosság magas színvonalú élelemtermelő életmódját, melynek egyik fő alapját a szarvasmarha tenyésztése jelentette; ugyanakkor a vadászat jelentősen hozzájárult a húsellátáshoz. Vagyis a morvaországi lengyeli népesség életmódja megegyezést mutat a lengyeli-kultúra többi területén élőkével.

E. Každová összefoglaló, elemző és kiértékelő munkája bizonyítéka annak, hogy a magas színvonalú statisztikai-matematikai módszerek alkalmazása (melyekben a cseh és morva régészeti iskola az elsők között van!), még ha csak a modellalkotás szintjén is, milyen kronológiai eredményeket hozhat, főként a lengyeli-kultúra nagyterjedésű lelőhelyei, települései esetében, amikor sem régtegződés, sem superpositio nem áll rendelkezésre a gödörkomplexumok relatív kronológiai problémáinak megoldásához.

A könyvet jó minőségű tárgyrajkok, és kevésbé színvonalas fekete-fehér, illetve színes fényképek teszik használhatóbbá. Kifogásolható, hogy ez a nagyjelentőségű régészeti szakmunka nem valamely szakmai „világnyelven” íródott, így éppen a lényeg, a matematikai módszer megértése ütközik nehézségekbe.

Zalai-Gaál István

E. Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich. Wien, 1985² 150 lap, 31 tábla

E. Ruttkay jelen műve egy, már nyolc évvel ezelőtt megjelent összefoglalás (Das Neolithikum in Niederösterreich — Forschungsbericht der letzten 25 Jahre. In: Mitt. Österr. Arbeitsgemein. Ur- u. Frühgesch. 25, 1974–1975, 41–64.) újraértékelése kibővítve a legújabb kutatási eredményekkel, s súlypontot a tipológiára és a kronológiára helyezve.

A bevezető részben Alsó-Ausztria földrajzi helyzetét taglalja a szerző különös tekintettel az őskori betelepül-

ség és a földrajzi viszonyok összefüggéseire. Mindezt a terület (ausztriai terminus szerinti) neolitikumának rövid kutatástörténete követi.

A közép-európai neolitikum kutatóinak többségével E. Ruttkay lényegében R. Pittioni korábbi felfogásával ért egyet, amennyiben a vonaldíszes kerámia eredetét nem feltétlenül egy DK-ről kiinduló expanzióra vezeti vissza; döntő szerepet tulajdonít a helyi elemeknek O. Menghin azon véleményét is elfogadva, mely szerint a mezolitikus hagyományok egészen a középső neolitikumig továbbéltek volna. Valójában, ha jelentősebb DK-i expanzióval nem is számolhatunk, az adaptációnak feltétlenül alapvető fontossága lehetett a közép-európai vonaldíszes kerámia létrejöttében: az utóbbi évek magyarországi kutatásai a DK-i eredetű Starčevo- és a Körös-kultúra döntő jelentőségét bizonyították. A különböző álláspontok annyiban konfrontálhatók, hogy a közép-európai vonaldíszes kerámia helyi, közép-európai eredetű népesség (népcsoportok) kultúrája, mely a DK-európai koraneolitikus komplexum északi ágának hatására keletkezett. A mezolitikus tradíciók továbbélését, az esetleges etnikai folyamatosságot a szerző azoknak a mikrolit-típusoknak a révén látja bizonyítottának, melyek a délnémet-osztrák területen úgy a mezolitikumban, mint a neolitikumban egyaránt előfordulnak; ugyanezt jelezzetik a szellemi élet bizonyos megnyilvánulásai is, mint pl. a koponyakultuszok. Az osztrák terminológia szerinti koraneolitikumba (Altneolithikum) a vonaldíszes kerámiát sorolják, mely Alsó-Ausztriában is teljesen kifejlett formában jelenik meg. Legtöbb lelőhelye a kottafejes kerámia időszakából ismert, a Wein- és a Waldviertel különösen sűrűn volt betelepült ebben az időben; a Dunától D-re is jelentős települési nyomokra bukkantak, a kottafejes betelepültség egészen Burgenland középvonaláig nyomon követhető. A legkorábbi vonaldíszes kerámiát azonban nem a kottafejes kerámia képviseli: Alsó-Ausztriában is, akárcsak a környező területeken egészen Közép-Németországig, megtalálhatók a legkorábbi és a korábbi vonaldíszes kerámia leletei. A legidősebb vonaldíszes kerámiát Alsó-Ausztriában a prellenkircheni lelet képviseli. A kottafejes időszakot itt is a szelizi-, illetve a Sárka-típusú kerámia időszaka követi. E. Ruttkay megemlíti a bukki-kultúra és a tüzdelt szalagdíszes kerámia (SBK) leleteit is. A szelizi anyag a kottafejessel együtt fordul elő Alsó-Ausztriában, a bukki leletek pedig a keletebbre fekvő területekkel való kapcsolatokra utalnak. A Sárka-típusnak ugyanakkor önálló elterjedési területe van, mely szervesen kapcsolódik a délmorvaországi Sárka-települési területéhez.

A tipológiai és kronológiai fejtegetések mellett külön figyelmet szentel a szerző a települési viszonyok, temetkezési mód és a kultikus élet problémáinak. A jellegzetes Ny-i vonaldíszes hosszúház-típus Mannswohrthból és Pulkauból ismert; E. Ruttkay szerint a Herrnbamgartenben és Schwechatban talált festett faltapasztás darabok a K-i vonaldíszes kerámia hatásait tükröztetik, minthogy ilyenek még nem kerültek elő a Ny-i vonaldíszes kerámiában.

Az osztrák neolitikus kutatás legújabb eredményei közé sorolhatók az Asparnban és Weinbergben légifotózással felfedezett, körárokkaal megerősített telepek, melyek — az utóbbi évek intenzív kutatásai szerint — már a legidősebb vonaldíszes kerámia idején is megvoltak. Ezeknek az árokrendszereknek a létesítésére a neolitikum egész időszakából vannak adatok, így a lengyeli-kultúrából is; e létesítményeknek a rendeltetése pontosan nem ismert, valószínűleg több célt is szolgálhattak (kultikus, törzsi, gazdasági központok, védelmi helyek?). A vonaldíszes népesség temetkezési szokásairól sok újat nem mondhat a szerző; megemlítendő a wümrítzi temetkezés. A vitatott korú poysdorfi leletet lengyeli kultúrréteg alatt elhelyezkedő „szokványos” vonaldíszes temetkezésnek tartja, és nem teletemetkezésnek, mint a korábbi feltételezések. A kultikus élet jelenségei közül kiemelten foglalkozik E. Ruttkay az idolkokkal és a Herrnbamgartenben feltárt többretegű agyagoltárral, mely — a leletkörülmények szerint — egyértelműen a termékenységi rítusokkal hozható összefüggésbe.

Alsó-Ausztria középső neolitikumát a lengyeli-kultúra fejlődése jellemzi. A késői vonaldíszes kerámia és a lengyeli-kultúra átmenetét a vizsgált területen az SBK fejlődéssel hozza összefüggésbe a szerző: ehhez M. Zápotocká csehországi SBK felosztási rendszerét veszi alapul. Alsó-Ausztriában azonban csak egyetlen biztos lelőhelyről ismert SBK leletanyag, Unterwölblingben ezzel együtt fordult elő lengyeli kerámia is. E. Lenneis összefoglalása nyomán két egymást követő SBK fokozatot állapított meg E. Ruttkay: az alsó-ausztriai idősebb SBK a csehországi II/III. fokozattal fejlődik párhuzamosan, míg a fiatalabb fokozat a csehországi IV. fokozattal egyidős. Kronológiai szempontból rendkívül fontosak az SBK és a lengyeli-kultúra kapcsolatai. Erre az említett unterwölbingi gödörlelet vizsgálata vethet fényt. Itt az idősebb lengyeli-kultúra (Wölbing-típus) azzal az SBK anyaggal együtt fordult elő, mely az alsó-ausztriai két fokozat közötti átmenetet képviseli. Arra az esetre, ha az unterwölbingi lengyeli leletanyag valóban a „morva-osztrák csoport” (MOG) kezdetét jelenti, a szerző szerint feltételezendő egy hiátus a csehországi SBK I, II és III. fokozata között az alsó-ausztriai területre.

A lengyeli-kultúra Ruttkay által megállapított morva-osztrák csoportjának belső kronológiáját a szerző változatos típusokban gazdag zárt leletkomplexumok alapján határozta meg. Elemzései szerint a lengyeli-kultúra zárt csoportot alkotott Alsó-Ausztriában és Morvaországban, azonban a két terület lengyeli anyaga között — főként a fejlődés kezdetén — eltérések is észlelhetők. Ugyanis az alsó-ausztriai Wölbing-típusnak csak egészen kis mértékben voltak kapcsolatai a morva korlengyeli anyaggal. Ezeknek az eltéréseknek az okát a két terület megelőző neolitikus fejlődésének különbözőségében látja a szerző. A Lengyel I (MOG I) kezdetére datált Wölbing-típust az ugyancsak a korai fokozatba sorolt Langenzersdorf-Wetzleinsdorf-típus követi. A Lengyel IIa (MOG IIa) fokozatba helyezi E. Ruttkay az Oberbergen-típust, a IIb-e (MOG IIb), vagyis a késői fokozatba a Wolfsbach-típust. A lengyeli-kultúra települési módjára a wetzleinsdorfi hosszúház utal, melynek jó állapotban maradtak fenn az alapárkai; hasonló építmény maradványait tárták fel Falkenstein-Schanzbodenben, a lengyeli-kultúra legjelentősebb és legjobban kutatott alsó-ausztriai lelőhelyén, ahol a hármas körárok-rendszer ásátásait is elvégezték. Nem ismert a területről sem lengyeli temető, sem nagyobb sírsoport; ilyenek csak a kultúra K-i elterjedési vidékein kerültek elő. Alsó-Ausztriából csak szórványos temetkezésekről vannak adatok. Mindössze 27 egyén maradványairól tudunk ebből a korszakból: a legnagyobb sírsoport 6 temetkezéssel a Mauer-Antonshöhe-i sílex-gödörben feküdt. A kevés adat szerint birituális temetkezési szokás jellemezte a lengyeli-kultúra népességét ezen a területen, ugyanis az ismert temetkezések 22,20%-a hamvasztásos: vannak szórt hamvasztásos és urnatemetkezések egyaránt. A sírokat itt is, akárcsak a lengyeli-kultúra más területein, kerámia, eszköz- és ékszer/viselési mellékletek jellemzik. Itt sem hiányoznak a „különleges”, „nem szokványos” temetkezések, így vannak adatok koponyatemetkezésekre (Bisamberg-Parkring, Poysdorf). Az áldozati jelleg, erőszakos halál nyomait több esetben is megfigyelték; megemlítendő az eggenburgi és langenloisi leletek, illetve a bernhardsthal kultikus kutyatemetkezés.

A lengyeli- és a badeni-kultúra közé datálják az ausztriai későneolitikumot, mely kevésbé kutatott időszak Alsó-Ausztriában: ide keltezi E. Ruttkay az „Epi-lengyel-Horizontot” a Wolfsbach-típussal és a Bisamberg-Oberpullendorf-csoportot, a tölcseáresszájú edények kultúráját (TBK), illetve a különböző Furchenstich-kerámiás csoportokat, melyek azonban közelebből itt még nem kutattak. Annyi megállapítható, hogy a lengyeli-kultúra területén, és az azzal határos É-i, ÉNy-i és Ny-i vidéken olyan csoportok alakultak ki, melyeket egyrészt lengyeli jellegek, másrészt DK-i elemek jellemeznek. Az Epi-Lengyel-Horizont Bisamberg—Oberpullendorf-csoportja Bécs-környékén, a Wein- és Waldviertelben, illetve az Alpok előterében terjedt el. Legfontosabb edényformája a kétfülű bögre típus, mely az újabb vizsgálá-

tok szerint a Salcuta-Krivodol-Bubanj-Bakarno-Gumno-komplexummal hozható összefüggésbe, vagyis ÉNy-Bulgáriáig, Pelagóniáig nyomom követhető. M. Garašanin és H. Todorova nyomán E. Ruttkay is ezeken a területeken látja a metallurgia kezdetét; míg a Dunántúlon a rézék-szerek nagyobb mennyiségben már a lengyeli-kultúra korai (I.) szakaszának vége felé megjelennek, addig Alsó-Ausztriában csak az Epi-Lengyel-komplexum idején lép fel a réz.

A Bisamberg-Oberpullendorf-csoportban E. Ruttkay a Jordansmühli-csoport és a Lasinja-kultúra közötti összekötő kapcsolatot látja: ez a korszak Alsó-Ausztriában a K-magyarországi korai és késői rézkorral párhuzamos időben.

A tölcseáresszájú edények kultúrájával kapcsolatban annyit állapít meg a szerző, hogy nem tudott biztosan, mikor jelenik meg a kultúra Baalberg-csoportja ezen a területen: tipológiai jellegei világosan és kialakult lépnek elének. A Baalberg-csoport némelyik alsó-ausztriai lelőhelyén előfordulnak a Furchenstichkeramik leletei is.

Nem ismert, hogy milyen folyamatok előzték meg a badeni-kultúra kialakulását Alsó-Ausztriában: kimutatható egy idősebb szakasz, a Boleráz-csoport főként a K-i és az É-i részekben települt meg; egyértelműen a morvaországi, nagyrészt egykorú jelenségekkel van kapcsolatban, így az Ohrozim-i típusal és a Jevišovice V₁-településekkel. A szomszédos területek Boleráz-jelenségeit vizsgálva a szerző is felfedezi, hogy ez a csoport D-Morvaországtól a Tiszáig egységes horizontot alkotott. A késői fokozatba sorolható az Ossarn-csoport, melynek trapéz-alakú házát Pottenbrunnban tárták fel, de ismertek sírjai is. A zsugorított csontvázakat a kerámia- és eszközmel-lékletekkel együtt olykor kőpakolással is borították.

Alsó-Ausztria későneolitikumába (Endneolithikum) a Mödling-Zobing-csoportot sorolja E. Ruttkay. Ez voltaképpen egy olyan típuscsoport, mely a morvaországi Jevišovice-csoporttal képez régészeti egységet. Egyik fő települési területét a Kamp- és a Traisen völgyében találjuk, a másikat az Alpok K-i területén. Idősebb horizontját „Vor-Jevišovicének” nevezi a szerző, ezt D-Morvaországban mutatták ki, és a bajorországi Chamer-csoport hatása alatt fejlődött. Ennek a bajorországi későneolitikus csoportnak a leletei Felső-Ausztrián keresztül egészen Alsó-Ausztria Ny-i széléig előfordulnak: Mödling-Zobing/Jevišovice és Cham egy olyan nagy kultúrkomplexum részei, melyek kerámiaanyaga eltérő, csupán a belül díszített tál köti össze őket. Itt említenéd meg Aspern, ahol Alsó-Ausztria első és eddig egyetlen neolitikus stratigráfiája előfordult: az alsó rétegben voltak a Mödling-Zobing-csoport leletei, míg a felső réteg a Kosihi-Čaka/Markó-csoport kerámiáját tartalmazta.

A későneolitikumot reprezentálja a zsinédíszes kerámia (Schnurkeramik) is Alsó-Ausztriában: Herzogenburgban két sír került elő, melyek a Herzogenburg-típusba tartoznak; voltaképpen helyi csoportról van szó, mely összekötő láncszem lehet a morva Dřevohostice-típus és a bajor Geiseltal-típus között. Noha ezt a típust még nem helyezték el pontosan Alsó-Ausztria későneolitikumába, annyit megállapít a szerző, hogy ezek a leletek még a harangedényes időszak előtről származnak, és inkább a K-Alsó-Ausztria-i Kosihi-Čaka/Makó-Somogyvár/Vinkovci-komplexummal egyidősek.

A harangedényes nép kultúrájával a fejlődés átmegy a neolitikumból a bronzkorba. Ennek a kultúrának csak öt lelőhelye ismert Alsó-Ausztriában, szórványleletekről van szó egy lelőhely kivételével. Ezzel a kultúrával végződik Alsó-Ausztria neolitikumának története.

R. Ruttkay összefoglaló és kiértékelő művében egy viszonylag kis terület neolitikus fejlődését vizsgálja fel a legújabb adatok tükrében, a helyi fejlődést tágabb összefüggéseiben elemezve. A könyv használhatóságát nagymértékben növeli az ausztriai, illetve a szomszédos országok kutatásával kapcsolatos szinte teljes szakirodalom felsorolása, a relatív kronológiai táblázat, illetve a C¹⁴-datumokat bemutató függelék mellékelése és a 31 kép-tábla a legfontosabb leletek rajzaival, térképekkel.

Zalai-Gaál István

G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe. Forschungen zur antiken Sklaverei. Im Auftrag der Kommission für Geschichte des Altertums der Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Hrsg. von J. Vogt und H. Bellen. Bd. XII. Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1980. 254 lap.

Az arezzoí sigillatákon található névbélyegek a római kézműves ipar egyik ágának, térben és időben egyaránt jól körülhatárolható kis csoportjánál lehetőséget adnak arra, hogy segítségükkel meghatározhassuk a vállalkozók és a fazekasok társadalmi összetételét. G. Prachner erre a feladatra vállalkozott; könyve az 1976-ban a münsteri egyetemen sikerrel megvédett disszertációjának átdolgozott változata. Első eredményeiről már az 1973. évi ljubljani RCRF kongresszuson is tartott beszámolót, s hogy a szerző a témát még nem merítette ki teljesen, azt a 246. oldalon jelzi, előrebocsátva, hogy a *manumissio*-nak a rabszolgamunkán alapuló gazdasági szerkezetben betöltött szerepéről másutt tesz közzé tanulmányt. E kiadvány témaválasztását tekintve Gummerus (Industrie und Handel in: PWRE IX (1916) 1381—) és a Prachner által is, méltatlanul elfelejtett W. L. Westermann munkáinak (The slave systems of Greek and Roman Antiquity. Mem. of the American Phil. Soc. 1955; uo. Sklave-rei in: PWRE suppl. VI (1935) 894— különösen 1028—1030) vonalába illeszkedik.

A munka forrásanyaga az arretiumi sigillata-manufaktúra 600 ismert fazekasától származó névanyag. A néhezsegek sora — ezt pannoniai tapasztalatokból is jól ismerjük — már ott kezdődik, hogy sokszor nehéz eldönteni hogy egy-egy fazekas Arezzóban vagy valamelyik itáliai centrumban működött-e, vagy esetleg több helyen is lehetett filiáléja? Ennél még nehezebb magának a névanyagnak időrendbe állítása, ami a fejlődés irányvonalának megrajzolása, a rabszolgatartáson alapuló gazdaság tendenciáinak kitapintása szempontjából nélkülözhetetlen. Ez már lényegesen meghaladja a szokásos névanyag-elemzés lehetőségeit (bár az arezzoí fazekasnevek jó része a feliratokról általában nem is ismert). Míg az inkább epigráfiai, onomastikai felkészültséget igényel, a keltezés a kerámiautalások minuciózus elemzéseiben való jártasságot, a keltezhető lelőhelyek történeti-kronológiai kérdéseiben való eligazodást teszi szükségessé. A szerző fejtegetései minduntalan a római jog disciplínájához tartozó kérdések felé terelődtek, így a társadalomtörténeti elemzések csak kitérőkön keresztül vezettek eredményre. Erre az elemzésre azonban mindenképpen szükség volt, annak ellenére, hogy az arezzoí névbélyegeket már a századforduló táján vizsgálták, osztályozták, és a téma azóta már társadalomtörténeti vonatkozásban is vonzóan bizonyult. Prachner vállalkozását a vizsgálati szempontok és a kutatási módszerek arzenáljának bővülésén kívül az 1968-ban megjelent Oxé-Comfort féle katalógus (Corpus Vasorum Arretinorum. Antiquitas III. 4) alapozta meg, amely megsokszorozta az addig ismert bélyegek, bélyegvariánsok számát, nem is szólva arról, hogy az előfordulási helyek és a bélyegek formájának pontos regisztrálásával a Corpus Vasorum Arretinorum fontos időrendi kulcsot is ad a kutatók kezébe, annak ellenére, hogy a kötetben időrendi adatok nem találhatók az egyes mestereknél.

A munka négy részből áll. A bevezető (1—7) a forrásanyagot mutatja be; az időrendi kérdésekben való eligazodáshoz E. Ettlingernek a JSGU 54 (1968/1969) kötetében megjelent szinkronisztikus táblázatát használja, amely a legfontosabb sigillatátípusok mennyiségét, a jól keltezhető germaniai lelőhelyek időrendi helyzetét mutatja be, kapcsolatba hozva a korai császárok legfontosabb történeti eseményeivel.

A második részben (7—187 o.) az elemzésbe bevont névanyag ismertetését találjuk. A szerző 29 arezzoí firmát vizsgál, amelyben signáló fazekasok dolgoztak. Valamennyinél táblázatos összefoglalásban találja az olvasó a legfontosabb adatokat, így a bélyegző fazekasok signatúráinak változatait, maguknak a bélyegeknél számát, formáját, Itáliában és a tartományokban való előfordulását, valamint a névbélyeges edények formájára vonatkozó információkat. Kár, hogy utóbbinál nem az Itáliá-

ban használatos Goudineau-féle osztályozást, hanem a Ha formákat használja. Az egyes firmákon belül megkísérli az anyag időrendi csoportosítását, de ehhez a keltezett lelőhelyek adatain kívül inkább csak a bélyegek formája és elhelyezése nyújt időrendi támpontot. A pannoniai kutatás szempontjából különösen L. Gellius, A. Manneius és a Perenniusok műhelye fontos, mivel ezeknek a firmáknak termékei tartományunkba is eljutottak, bár pl. L. Gellius esetében kérdéses, hogy vajon a vállalkozó arezzoí műhelyéből. Hasznos az ún. későitáliai műhelyek fazekasaira vonatkozó ismeretek táblázatos összefoglalása (185—).

A harmadik részben a szerző értékeli az anyagvizsgálatok eredményeit (188—244. o.); ebben a fejezetben foglalkozik az arezzoí sigillataipar szerkezetével (188—202. o.); Oxé óta először (!) a firma- és fazekasbélyegek nomenklátúra-problémáival (202—213. o.) a dombordízes és a díszítetlen, ún. készlethez tartozó edényeken fellelhető fazekasbélyegek funkciójával, jelentőségével (213—218. o.), a libertusok és a rabszolga-felszabadítások szerepével (218—222. o.), a latin és görög nevek arányával, amely pl. a reliefsízes és a sima edények esetében eltérő (222—228. o.), a latin és görög neveknél az egyes névkategóriákban megfigyelhető arányával (228—236. o.), a fazekaskollégiumok (236—240. o.), valamint a sigillataipar Arezzon belüli topográfiai tagolódásának kérdésével (241—244. o.). Eredményeit a 245—247. oldalakon rendkívül mértéktartóan foglalja össze, kerülve minden, a korábbi kutatások megállapításaival egyező tézis ismétlését. A munkát jó antik személy- és földrajzi névmutató, latin terminológia, ill. általános tárgymutató zárja.

A szerző eredményeihez az alábbi megjegyzéseket fűzhetjük. Prachner ugyan hivatkozik arra, hogy a fazekasbélyegek listáját nemcsak a Corpus Vasorum Arretinorum alapján állította össze, hanem azóta megjelent publikációk adatait is felhasználta; az irodalomjegyzékben mégsem találjuk meg J. Baradez, Lybica 5 (1957) 221—275; S. Lancel, Bull. d'Arch. Algérienne 4 (1970) 218— vagy J. Boube cikkeit (Bull. d'arch marocaine 12 (1979—1980) 217—235), amelyekben az arezzoí manu-faktúra számos, Észak-Afrikába exportált bélyeges darabját közölték.

Fontosnak tartjuk a szerzőnek Cn. Ateius műhelyére vonatkozó megállapítását (33 o.), amely szerint ennek a vállalkozásnak Itáliában Arezzon és Pisán kívül is lehetett filiáléja, és a kutatás Galliában is számolhat Lyonon kívül más gyártóhelyekkel, ahol Ateius-kerámia készült. A szerző fejtegetéseit a san potitoi ásátás tapasztalatai is alátámasztják, ha nem is Ateius, hanem más arezzoí firmák (P. Cornelius, L. Rast (Pre) példáival). A középitáliai villa feltárása során ezeknek az arezzoí vállalkozóknak eddig még nem lokalizált középitáliai filiáléiból származó sigillatáit találtuk, holott eddig csak arezzoí műhelyükről volt tudomásunk. Érdemes felfigyelni Prachnernek a 66. oldalon található megfigyelésére, amely szerint P. Cornelius Arezzo után Róma környékén nyitott műhelyt, mivel egyes bélyegípusok csak Közép-Itáliában tűnnek fel. Egyetértünk a szerzőnek a L. Gellius gyártmányok arretititása kérdésében kifejtett kételyével. Szerintünk Prachner M. Schindlerrel és S. Scheffeneggerrel szemben joggal feltételezi, hogy a Gellius áru gyakori aquileiai, noricum és pannoniai felbukkanása „läßt kaum eine andere Vermutung zu-als daß die Firma nach Nord-oder Nordostitalien übersiedelt ist oder dort eine Filiale gegründet hat” (75. o.). Figyelemre méltó, hogy a szerző pusztán a bélyeges darabok alapján is észrevette. (176 o.), hogy az aquileiai piac körzetében Noricumban, Pannoniában és Raetiában hiányoznak egyes műhelyek termékei, míg más firmák áruja nagyobb mennyiségben található meg. Fontos az a 35. o.-on olvasható megállapítás, miszerint Cn. Ateius és mások, az I. sz. második évtizedét követően a rajnai piacok elvesztése miatt kísérlék meg áruikat Észak-Afrikában és a keleti tartományokban eladni. A szerző fejtegetéseit többek közt az is igazolja, hogy a dunai tartományokban az arezzoí kerámia mennyisége a késői Tiberius-Claudius korban jelentős növekedést mutat. Az Ateius műhelyek kérdésében a könyv megjelenése óta S. v. Schnurbein és

M. Picon munkája (Die unverzierte Sigillata aus Haltern. Münster 1982) vezetett új eredményekhez, ezek alapján az egyes gyártóhelyek anyaga pontosan különválasztható.

A. Manneius Capella működését Prachner az I. sz. első és második évtizedére teszi (84. o.). Ennek az arezzoi fazekasnak árúja Pannoniában is korai leletegyüttesekben tűnik fel, így az I. századi carnuntumi legiotábor hulladéklerakataiban [Pingitzer Baugrube vö. M. Grünwald, RLiÖ 32 (1983) Taf. 7, 8], de még ezek a korai leletegyüttesek sem keltezhetők az I. sz. negyedik évtizede előtti időszakra, A. Manneius vállalkozása tehát még az I. sz. harmadik, sőt negyedik évtizedében is működhetett, amit ezenkívül is bizonyít, hogy pl. a portorecanati (Macerata) temetőben Flavius kori sírból került elő Manneius bélyeges sigillata [L. Mercando, La necropoli romana di Portorecanati. NotScavi 28 (1974) fig. 252 a–b, 33]. A korai – ma már túlhaladott – keltezés azonban Prachner nemcsak Manneiusra vonatkoztatta, hanem az egész arezzoi reliefdíszű sigillatagyártásra, mint ez munkájának 218. o.-án is kiderül, holott ezt az időrendet a kutatás már korábban revidálta, s olyan összefoglaló munkákban, mint H. Comfortnak az *Enciclopedia Italiana dell'Arte Antica Classica e Orientale* (ed. R. Bianchi Bandinelli e G. Becatti) c. kiadványban megjelentetett cikkében már 1973-ban azt találhattuk (54. o.), hogy Arezzóban legalább Claudius koráig, gyártottak dombordízes sigillatákat [vö. továbbá Ch. Goudineau, *Annales litt. de l'Univ. de Besançon* 36 (1980) 127]. A téves keltezés viszont a szerző egyik-másik társadalomtörténeti megállapítását is megkérdőjelezheti, hiszen pl. a libertusok számának növekedését a fazekasiparban azzal hozta kapcsolatba, hogy az idősebb rabszolgákat előbb-utóbb felszabadították. Ha azonban a műhelyek időrendjére vonatkozó adatok birtokában az időhatárokat kitágítjuk, máris új fazekasgenerációhoz érkeznünk, amelyiknél már nem indokolható a manumissio a rabszolgák öregedésével; itt tehát más magyarázatra van szükség.

A munka sok vonatkozásban a korábbi kutatások eredményeit erősíti meg, így pl. az iparág egyenetlen struktúrájára vonatkozó megállapításokat, a nagy vállalkozók és a kis kézműves műhelyek eltérő fejlődésére, a termelésben és az értékesítésben mutakózó különbségekre vonatkozó fejtegetéseket Prachner legfeljebb csak nagyobb adatanyaggal támasztotta alá. Érdekes viszont a jogi forrásanyaghoz új adalékok jelentőse, a köelmékeken alig található STA formula *sta(tu liber)* feloldása, ami azt bizonyítaná, hogy az arezzoi manufaktúrában is szerept játszott ez a rabszolgafelszabadításhoz vezető jogállás, annak első lépcsőfoka. (A rabszolgafelszabadítás kérdéséről korábban Alföldi G. jelentetett meg nagyobb tanulmányt a *Rivista Storica dell'Antichità* II (Bologna 1972) hasábjain (97–).).

Érdekesek a görög és latin rabszolganevek arányára vonatkozó vizsgálatok, amelyek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a magasabbban kvalifikált mesterek, akik a domborműves edényeket készítették, általában görög nevűek, tehát ismereteiket hellénisztikus területen szerezheték, míg a kevesebb képzettséget igénylő díszítetlen edényeket készítő fazekasoknál a latin és a görög nevűek aránya megközelítően azonos. Nem lehet véletlen az sem, hogy a görög nevek túlsúlya csak Arezzóban mutatható ki, míg a többi, színvonalban az arretiumi mögött maradó itáliai műhelyben a latin nevek száma jóval nagyobb a görögénél. A fazekasok értékesítési lehetőségeinek kérdésében fontos az a felismerés, hogy Arezzóban nem alakult ki kézműves kollégium (*collegium figulorum*) – szemben pl. a galliai-germaniai provinciákkal. Erre nemcsak az Arretiumra vonatkozó adatok hiányából következhet, hanem az etruriai forrásanyagból általában. Megállapítja, hogy a differenciáltan fejlődő figlinák, társadalmi struktúrájukban különböző típusú, egymással gyakran érdekellentétben, sőt kíméletlen konkurrenciában álló vállalkozások rendszere nem kedvezett az ilyesfajta társulásoknak. A bélyegek tanúsága szerint legfeljebb két-három fazekas rabszolgatartó léphetett kapcsolatba egymással. Ugyanakkor Prachner vitába száll Ch. Goudineauval, aki azt feltételezte, hogy Arezzóban az egész fazekasipar

három kartell kezében volt. A szerző fejtegetései szerint ennek többek közt az is ellentmond, hogy a 110 ismert firma közül 40-nek Arezzo 13 különböző, egymástól gyakran nagyon is távollévő pontján volt műhelye. A nagyobb üzemek valószínűleg a városban kívüli birtokokon (*suburbanum praedium*) lehettek, ahol agyag és víz volt.

Prachner munkáját az ókortörténetészek haszonnal forgathatják; hiányosságai elsősorban abból fakadnak, hogy a szerző nem tudta teljességében áttekinteni a szerzőgazó régészeti forrásanyagot és annak összefüggéseit.

Gabler Dénes

B. Branston, Gods of the North. London 1980. Thames and Hudson. 318 lap.

Kárpát-medencében az I. évezred első felében egy sor germán nép élt, kezdve a sort a quadokkal és befejezve a gepidákkal. E népek történetének és régészeti emlékeinek kutatása mindennapos dolgunk, viszont hitviláguk vizsgálata – az érthető forráshiány miatt – meg lehetőségen háttérbe szorult. A Duna-medencei germánok hitvilágának megismerése azonban ennek ellenére sem teljesen reménytelen feladat. Ahogyan a Kárpát-medencei neolitikum vallási elképzeléseire nézve a korabeli magas kultúrák (Makkay J.); a keltakori kultuszra a galliai kelta vallás (Szabó M.); a honfoglaló magyarok vallási világára vonatkozóan a rokon népek recens vagy közel recens samán hite (Diószegi V., Dienes I.) adott – analógiaszerűen – felvilágosítást, úgy a Kárpát-medencei germánok kozmográfiájáról, isteneiről nemcsak az antik auctorok (pl. Tacitus) más germán népekre vonatkozó bővebb leírásai, a „mi germánjainkra” vonatkozó minimális adat, hanem az északi germán hitvilág is kitűnő forrásul szolgálhat.

Brian Branston könyve egy rövid bevezető után 45 oldalnyi terjedelemben igen jó áttekintést ad arról a folyamatról, ahogyan a skandináviai kivándorlók 874 után metelepedtek Izlandon, magukkal vive az élő, pogány mythológiát. Ezt az északi germán mythológiát a IX. században – tehát az 1000 körül felvett kereszténység elterjedése előtt – keletkezett Verses Edda (legrégibb kézírata 1300 körül!), és a tudós Snorri Sturluson (1179–1241) feldolgozásában készült Próza Edda (legrégibb kézírata kb. 1300 körül) örököltette ránk. Természetesen e két ősforráson kívül egy sor egyéb forrás (Saxo Grammaticus, Brémai Ádám és az ún. ságák) adnak további adatokat. Ezt követően 10 fejezetben – 250 oldalon – mondja el a szerző az északi germán mythológiát: a természetes történetét, a kozmográfiát, az egyes istenekre vonatkozó ismereteket és a velük kapcsolatos történeteket. Mondanivalóját az „istenek alkonyával” és megújulásával zárja. A 11. fejezetben a szerző a mítoszokra vonatkozó következtetéseit összegezi.

Branston könyve az általam ismert korábbi feldolgozásokkal szemben – ami persze semmit sem jelent, ha figyelembe vesszük, hogy a R. Simek által összeállított 'Lexikon der germanischen Mythologie' (Stuttgart 1984, Kröners Taschenausgabe Bd 368) pp. 479–525 több, mint 1500 tételnyi(!) irodalmat ad a germán mythológiára vonatkozóan – azt a módszerbeli többletet tartalmazza, hogy: ahol lehet nem saját szavaival jellemzi az északi germán isteneket, mondja el az eseményeket, történeteket, hanem az eredeti forrásokat beszéli, szóról szóra való idézetekkel – s ettől lesz a munka élvezetes olvasmány! Így mindig pontosan tudja az olvasó, hogy az eredeti forrásban mi van, s nem kell két-három – nehezen vagy egyáltalán el sem érhető – fordítás, feldolgozás lépcsőjén keresztül utánanéznünk megállapítani: mennyi a nyers valóság (ti. a különféle forrásokban levő valódi adat) és mennyi a tudós következtetés!

Régészeti oldalról – de ez a munka érdemi részét természetesen nem érinti – Branston munkájában a 3. ábrán közölt állatábrázolás meghatározása kifogásolható. Ugyanis a szerző a martinovkai lelet (VII. sz.) –

Kanef lelőhely meghatározással – British Múzeumba került részből származó leletet – nyilván hibás régészeti közlés alapján – (V. sz. és gót) vette fel munkájába.

Kiss Attila

B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Fontes Archeologické Ústavu Slovenského Národného Muzea v Bratislave. VIII. kötet. Košice 1986. 346 lap, 146 kép, I—XXVI tábla.

Krásna nad Hornádóm, azaz a Hernád melletti Széplak Kassa mellett található (ma Kassához tartozik). A Boldogságos Szűz Máriának tiszteletére Martirius egri érsek által 1143-ban felszentelt Benedek-rendi kolostor egy fennsík peremére épült (e szerzetesrend építészete és szokásaira nagyon jellemző módon). Egyike volt a legkorábbi kolostoroknak nemcsak Kelet-Szlovákia, hanem az egész Magyarország területén. Az alapítás idején II. Géza volt a magyar király. A 16. században elpusztult kolostor maradványait tártá fel Belo Polla, és e feltárás eredményeit igen nagy részletességgel publikálja ebben a kötetben.

A régészeti feltárásnak köszönhető, hogy a kolostor alapítását megelőző körülményekre is fény derül, amelyekről semmiféle oklevél adat sem tudósít. Ez a terület az igen előkelő, a királyi családdal is rokon Aba nemzetség birtoka volt, s az alapítvány is a nemzetség monostoraként jött létre. A templom alatt feltárult egy kis falusi templom, amely egy- vagy több környező falutelepülés temploma volt 1143-at megelőző időben. E települések létezését, sőt folyamatoságát tanúsítják a kötetben bemutatott 9–12. századi terjedő kerámialeletek.

Az utóbbi évtizedekben Magyarországon végzett számos régészeti kutatásnak sikerült megragadnia egy-egy település kontinuitását (Dömös, Pilisszentkereszt). Egyházi épületek tekintetében is bizonyosodott, hogy az alapító — legyen az a király vagy valamely nemzetség — magán kápolnákat, vagy birtokukon épült falusi templomokat engedtek át az általuk letelepített szerzeteseknek. Ez történt a Buda melletti kánai apátság esetében is, amelynek alapítási ideje a széplakiéhoz igen közeli időben történt (feltárása most van folyamatban). Később, a 13. században fellépő koldulórendi szerzetesek esetében sem volt másként (például: a budai domonkosoknál vagy a budaszentlőrinci pálosoknál). Ez a korai falusi templomoska határozta meg tehát Széplakon a későbbi szerzetesi templom helyét egy fennsík peremén. Következésképpen a kolostorépületnek nem is adódott más helye, mint a templom északi oldala mellett. Nem kellett tehát a kolostoroknak törvényszerűen a déli oldalon épülni — mint korábban hittük. Meghatározó lehetett azonban a felszín alakulása. A templomokat építették a legkiemelkedőbb felszínre. Ennek minden időben jelentősége volt, de kiváltképpen az lehetett midőn István király rendelkezésére 10 falunak legalább egy templomot kellett építeni.

A kolostort és templomát dél- és nyugat felől védte a természetes lejtő, észak- és kelet felől pedig épített fal. Építőanyaga kő és téglá volt vegyesen. A nagyon lepusztult épületnek kőfaragványai nem maradtak meg, a háromhajós templom alaprajza azonban így is elárulja, hogy

a dunántúli lombard építészeti műhelyek stílusában épült. Van egy különossége azonban, amely más kolostoroknál nem fordul elő. A kolostorépület észak-keleti sarkába beleépült egy rotunda. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ez is az alapító Ába nemzetséggel volt kapcsolatban. A feltárást vezető régész leírása szerint a rotunda az északi kolostorszárny falával épült szorosan össze. A rajzi dokumentáció ezzel a leírással nincs összhangban, mert az a keleti szárny és a rotunda egybeépülését igazolja. A kolostor falaiból olyan csekély maradt meg, hogy építési periódusokat már megállapítani nem lehet, csak sejtethők. Lehet, hogy nem periódus, csupán fáziskülönbség a templomhoz épült sekrestyének és a keleti épületszárnynak elválása és a kolostorépület nyugati felén több helyen megfigyelhető eltolódás a falak helyzetében. A kolostor északi szárnya mellett és részben alatt előkerült egy fűtőberendezés, amelyről a szerző azt írja: több rendeltetése is lehetett, például szauna is volt. Erre bizonyítotték ugyan nem került felszínre. Fűtőberendezés rendeltetését a 16. és 123. képeken fényképen és rajzban ábrázolt lelet igazolja. Ez egy padlóban elhelyezhető közepén kerek nyílással ellátott padlólap töredéke. A kerek nyílást szegélyező vályú a nyílást alkalmilag elzáró fedő miatt volt. A régészeti irodalomban régi és újonnan feltárt fűtőberendezések számos példája megtalálható, és szinte minden esetben az ilyen padlóburkoló-lapoknak jelenléte is. Amennyiben ez a fűtőberendezés az első kolostorépülethez épült, úgy figyelemre méltó ennek koraisága. Egyébként a feltárásnál 3., a kolostorépülettől távolabbfekvő kemence is előkerült. Az 1-es számú kemence tartozott a kolostorhoz és kenyérsütés célját szolgálta. A másik kettő későbbi volt.

A kolostor kegyuraságát a 16. század elején a Rozgonyi család gyakorolta. Ez időben pusztította el egy hatalmas tűzvész, amely a szerzeteseket elköltöztésre készítette. A kolostor fennállásának időszakából 13–16. századig terjedő leletanyagot mutat be a szerző. A középkori régészet az alap kutatások tekintetében még csak ott tart, hogy a 13. századtól kezdve tudja századokra bontani leletanyagát. Ekkor, a 13. században következett be olyan formaváltozás a háztartási kerámiában és ekkor változott meg teljesen a díszítése is annyira, hogy lehetővé teszi az elkülönítést, szemben a korábbi századok (9–12. század) még nehezen szétválasztható termékeivel. Sok tábla mutatja be a leletanyagot: épületkerámiát (padló-tégla), kályhaszemeket és csempéket, háztartási kerámiát, üvegedényeket, esztergályozott csontokat, könyvvretek, vaseszközöket, illetőleg más fémből készült tárgyakat.

A kolostor pusztulása után a területet egy ideig temetőnek használták. Ezekből a sírokból 17. századi ékszereket mutat be a kötet. Hiányoznak a kolostorral egykorú szerzetesi sírok, illetőleg a kegyuraságot gyakorló családok tagjainak sírjai. Lehetséges, hogy a hiány oka a kolostor nagymértékű lepusztulása, esetleg a kolostor és templom lebontásakor semmisítették meg azokat?

Sajnálatos, hogy a kiadók mindenütt mostohán bántak a képek minőségével a szakirodalom esetében. A papír minősége miatt a fényképek nehezen értékelhetők, pedig ez a tudományág különösen a képanyagára támaszkodik. Ez az értékes kötet is sok új információval gazdagította a középkor-kutatást.

H. Gyürky Katalin

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. július — Terjedelem: 17,50 (A/5) ív
88.16692 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Kedves Olvasóink!

Folyóiratunk 114—115. kötete 1987—88-as évszámmal összevontan jelenik meg. A kiadó így tudja az MTA elnökségének határozatát végrehajtani, s az elmaradást 1989-re megszüntetni. A 116. kötettől változatlanul jelenik meg a folyóirat. Az 1987-re befizetett előfizetési díj 1988-ra is érvényes.

A gazdasági és technikai nehézségekre való tekintettel kérjük megértésüket és türelmüket.

A szerkesztőség

Dear Readers!

In order to avoid further delay this volume comprises the issues of 1987 and 1988 and is numbered as Vol. 114—115. Volume 116 will be published again in its ordinary form.

Editorial Board

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

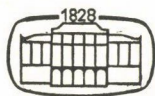

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOLS. 114—115.

1987—1988. 1. SZÁM

114—115. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1988

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>N. Kalicz</i> : Culture changes in the Carpathian Basin during the Late Neolithic and Copper Age	3
<i>T. Nagy</i> : The Óbuda „Hatház” inscription	16
<i>E. Tóth</i> : Research at the 4th century fort and cemetery at Alsóhetény 1981—1986. Results and debatable questions	22
<i>K. H. Gyürky</i> : The Szt. István outer district of Medieval Buda in light of archaeological research	62

REPORTS

<i>A. Endrődi</i> : Baden culture idol fragment from Káposztásmegyer—Farkaserdő	80
<i>G. Szabó</i> : Early Iron Age incised and stamp decorated ceramic finds at the Hódmezővásárhely — Gorzsa-Cukor-major site	86
<i>A. Gaál</i> : Bronze harness ornament with Silenos picture from Szekszárd	100
<i>G. Hatházi</i> : 14th century pair of clothing diskettes from Sárosd and their historical costuming connections	106

REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Lajos Huszár (1906—1987)	121
<i>S. Soproni</i> : János Szilágyi, (1907—1988)	123
<i>I. Erdélyi—E. Simonova</i> : Anatoli Konstantinovich Ambros (1929—1985)	124
<i>Cs. Tóttóssy</i> : Hommage to János Harmatta	124
<i>N. Parádi</i> : Géza Fehér, seventy years old	125
<i>P. Püspöki Nagy</i> : The Carnuntum-Brigetio stretch of the Danube in the Antiquity and Boldogfa	126
<i>T. Bevezeky</i> : The conference of Roman amphora researchers in Siena, 1986	128
<i>T. Kovács</i> : Report on the 1986 activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History	129
<i>L. Kovács</i> : Report on the 1986 archaeological activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History	129

BOOK REVIEWS

<i>E. Istvánovits</i> : D. Gabler—A. H. Vaday, Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien	131
<i>J. Verő</i> : Geophysics, March 1986	132
<i>I. Zalai—Gaál</i> : E. Kazdová, Těšetice-Kyjovice I. Starší stupeň kultury s moravskou malovanou keramikou	133
<i>I. Zalai—Gaál</i> : E. Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich	134
<i>D. Gabler</i> : G. Prachner, Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe	136
<i>A. Kiss</i> : B. Branston, Gods of the North	137
<i>K. H. Gyürky</i> : B. Polla, Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom	138

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22. Tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

1 szám ára: 60,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

ARCHAEO
LOGIAI
ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

114—115. kötet (teljes sorozatban) 1987—1988

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 120 Ft

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR,
KOREK JÓZSEF

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segéd-szerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>G. Szénádszky Júlia</i> : Korai bronzkori leletek Békés megyéből	141
<i>Beveczky Tamás</i> : A Borostyánkő út amphoraleletei	156
<i>Holl Imre</i> : A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése	183
<i>Irásné Melis Katalin</i> : A pesti későközépkori városfal kutatása	199

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Dobosi Viola</i> : Ásatás Sajóbábony-Méhéztetőn	226
<i>Nagy Tibor</i> : Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei	236
Mócsy András : Még egyszer Attila sírjáról	243

SZEMLE

<i>Tóth Endre</i> : Mócsy András (1929-1987)	245
<i>Entz Géza</i> : Emlékezés Dercsényi Dezsőre (1910—1987)	247
<i>Fitz Jenő</i> : B. Thomas Edit (1923—1988)	248
<i>Kovács Tibor</i> : Bándi Gábor (1939—1988)	249
<i>Fitz Jenő</i> : Jaroslav Šašel (1924—1988)	251
<i>Mozsolics Amália</i> : Bognárné Kutzián Ida köszöntése	251
<i>Dienes István</i> : Györffy György 70 éves	253
<i>Kalicz Nándor</i> : Pátek Erzsébet 70 éves	255
<i>Dér Terézia</i> : Szádeczky-Kardoss Samu 70 éves	256
<i>Gabler Dénes</i> : Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1986. évi XV. wörsmi kongresszusáról	257
Archäologische Forschungen im Jahre 1986. Szerk.: <i>Czeplédy Ilona</i>	258

IRODALOM

<i>Korek József</i> : A komáromi múzeum száz éve. Új Minden Gyűjtemény 5.	285
<i>Csornay Boldizsár</i> : Szabó Miklós, Archaikus agyagszobrászat Boiótiában	285
<i>Kállay István</i> : Gedai István, A magyar pénzverés kezdete	286
<i>Nagy Mihály</i> : Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983	287
<i>B. Bónis Éva</i> : O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
<i>Györffy György</i> : Der Mongolensturm (Szerk.: H. Göckenjan)	289

KORAI BRONZKORI LELETEK BÉKÉS MEGYÉBŐL

Az ország délkeleti sarkában, Békés megyében a bronzkor középső szakaszát jelentő gyulavarsándi kultúra leleteit számos lelőhely gazdag anyaga képviseli, itt folyt többek között a kultúra egyik legfontosabb feltárása is.¹ A battonyai temető 1964-ben megkezdett ásatásaival pedig a terület szoros bányai kapcsolataira derült fény. Világossá vált, hogy ez a vidék a bronzkor középső szakaszában határterületet képezett az északkeleti illetve déli nagyobb kulturális egységek között.

Sokkal hézagosabbak azonban ismereteink a Maros kultúra megjelenését megelőző korai bronzkori évszázadok történetét illetően, pedig az ekkor lejátszódott folyamatok elemzése jelentős hatást gyakorolhat a középső bronzkort kialakító komponensek megítélése szempontjából. A korai bronzkorban végbement kulturális átrendeződések jobb megismerése céljából tartjuk érdemesnek a legutóbbi években folytatott ásatásaink ismertetését. Fontosak ezek a leletek, hiszen ha csak ránézünk a korszakról közölt elterjedési térképekre, azonnal kitűnik, hogy éppen ez a vidék mutatja a legtöbb bizonytalanságot, az egyes kultúrák közötti határok éppen itt látszanak a legkevésbé élesen meg húzhatónak.

Battonya — Aradi út I.

A község határában lefektetett gázvezeték földmunkái közben két ízben folytattunk leletmentést. Először 1984-ben találtunk a mintegy tíz méter szélesen húzott árokban egy korai bronzkori leleteket tartalmazó hulladékgyödröt (1. gödör), majd 1985-ben egy további hasonló objektumot (2. gödör). Az 1984-es leleteknek akkor a 144-es kútkörzet nevet adtuk, miután a leletek közvetlenül az olajkút keleti oldalán kerültek elő. A következő évi leletmentés során meggyőződhattünk arról, hogy a tovább ásott árokban, az 1. gödörtől mintegy 250 m-re nyugatra feltárt 2. gödör ugyanehhez az igen ritkán lakott településhez tartozhatott.

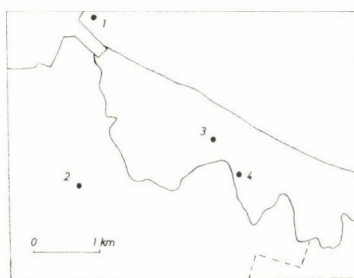
1. gödör

Vesetál alakú, lefelé szélesedő, 130×70 cm alaprajzú gödör. Mélysége a mai járószintől mér-

ve 210 cm. Kitöltése egységes, laza volt, benne igen sok kerámiatöredéket és állatcsontot találtunk. Leletei:

1. Fazekak. Alacsony hengeres nyakú, kissé kihajló peremű gömbös testű, profilált aljú darabok tartoznak ehhez a típushoz. Közülük kettő kiegészíthető (8. kép 3, 5), néhány töredékes peremet is bemutatunk (7. kép 1, 2, 4). Kissé eltérő formát mutatnak azok a darabok, amelyeknél a vállvonal kevésbé éles, profiljuk pedig íveltebb (6. kép 4, 7, 9; 7. kép 3).

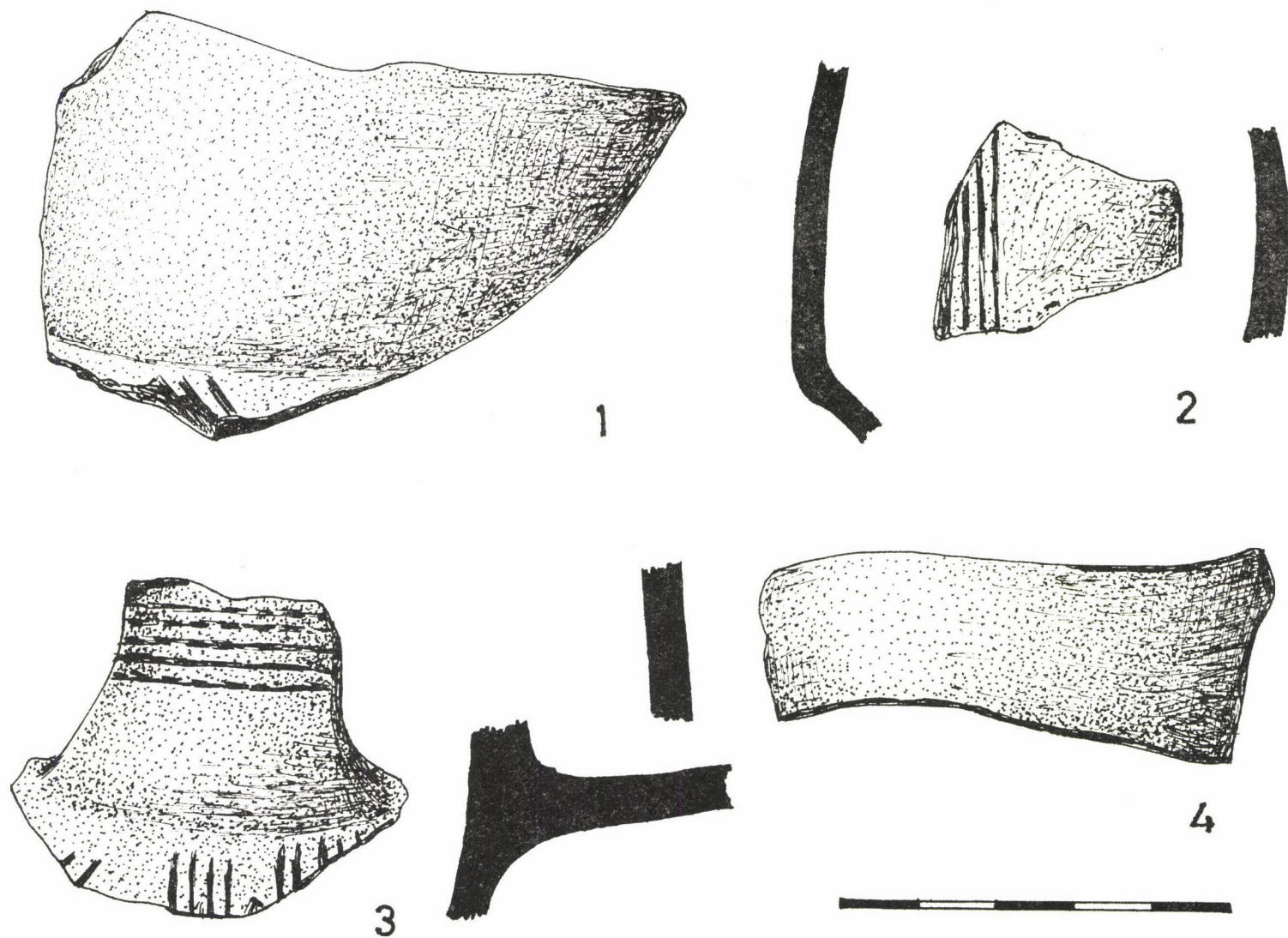
2. Korsók. a) Hengeres, vagy ívelt nyakú, zömök testű, faluk általában vékony (5. kép 4, 6; 6. kép 5). Ugyanez a forma vastagabb fallal, és na-

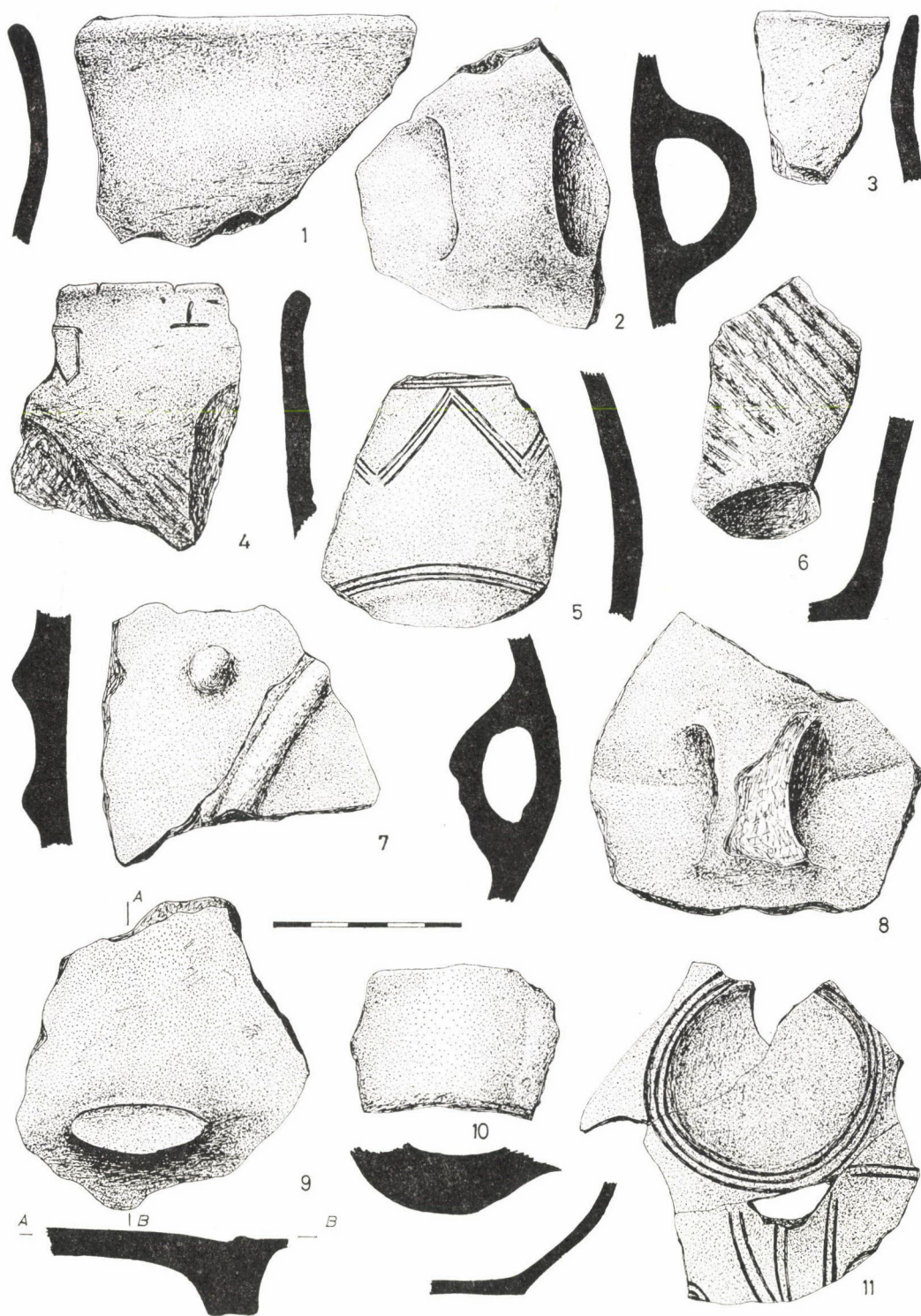
1. BATTONYA - GÖDRÖSÖK
2. BATTONYA - FŐVEZETÉK II.
3. BATTONYA - ARADI ÚT I.
4. BATTONYA - GEORGEVICS TANYA
5. GERLA - NAGY TANYA
6. MEZŐGYÁN - GÉPKÖNYV
7. SZÉGHALOM - KÖRNYÉ

1. kép. Korai bronzkori lelőhelyek Békés megyében
Abb. 1. Frühbronzezeitliche Fundorte im Komitat Békés

¹ Banner, J. — Bóna, I., Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Budapest, 1974.

2. kép: Gerla-Nagy tanya 3. gödör
Abb. 2. Gerla-Nagy-Gehöft, Grube 3

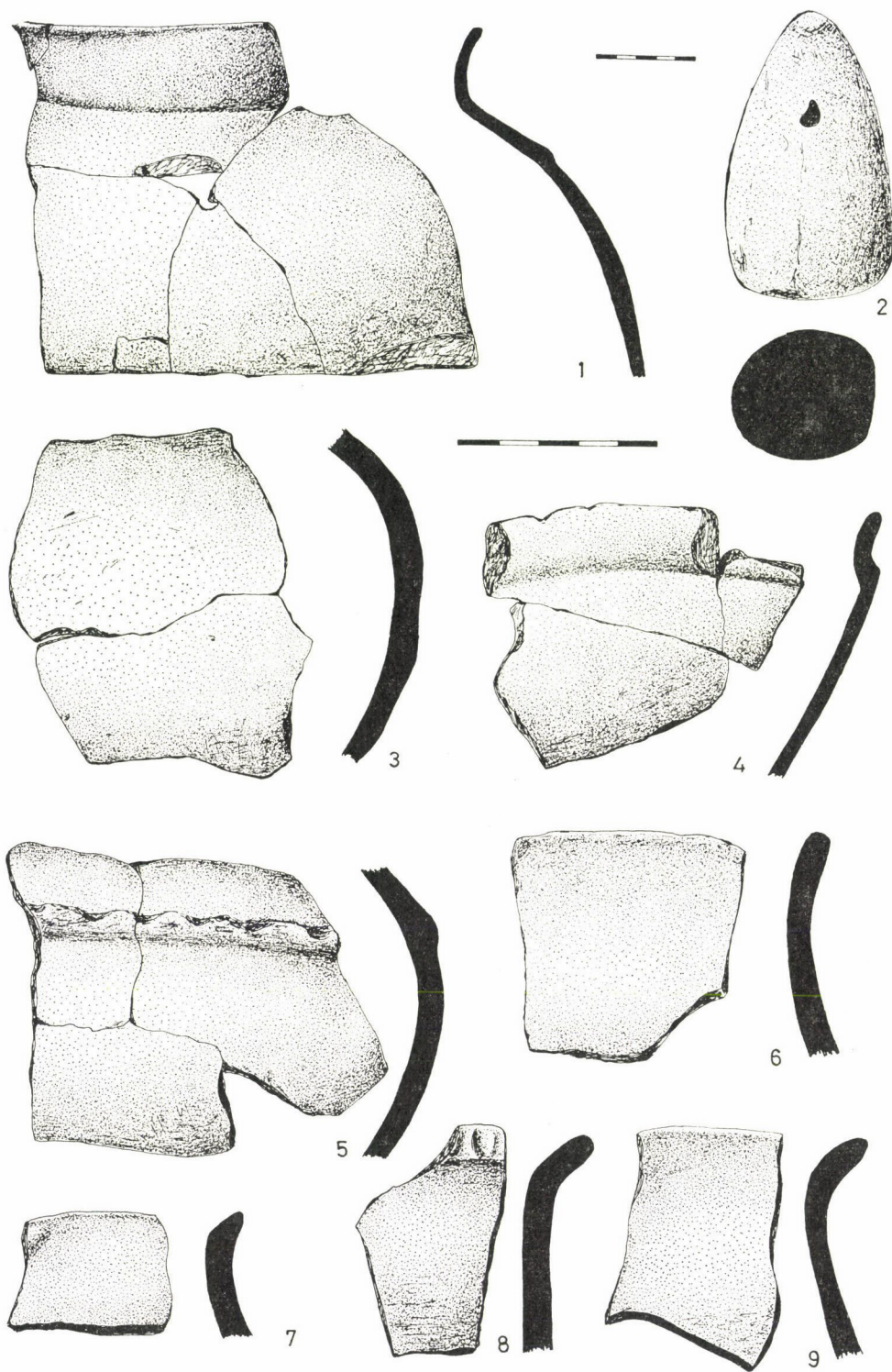

3. kép. Gerla-Nagy tanya 3. gödör
Abb. 3. Gerla-Nagy-Gehöft, Grube 3

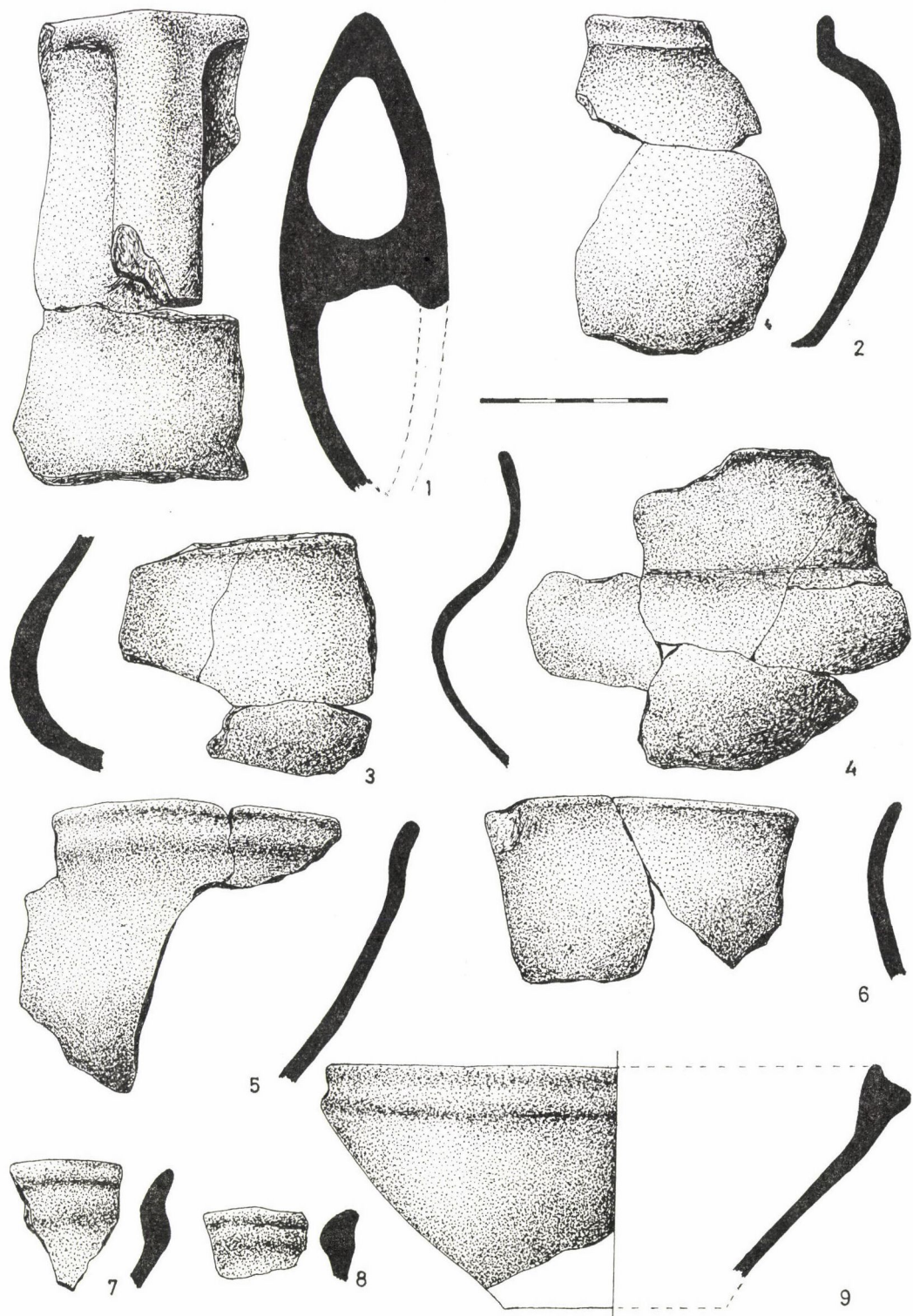
gyobb méretben is előfordul (5. kép 3; 6. kép 6). *b*) Magas hengeres nyakú forma, peremükből vízszintesen osztott fül indul (5. kép 1).

3. Tálak. *a*) Duzzadt, ívelt peremű, igen jellegzetes típus (5. kép 5, 7–8). Egyik darabon köz-

vetlenül a perem alatt a külső oldalon kis bütyök látható (5. kép 9). *b*) A makói kultúra jellegzetes, S profilú táljának töredéke (6. kép 1–2). *c*) Függőleges peremű, zömök testű alak (5. kép 2). Az egyik példányon karcolt díszítés látható (6. kép 8).

4. kép. Battonya-Fővezeték II. 1-4, 6. 1. gödör; 5, 7-9. 2. gödör
 Abb. 4. Battonya-Hauptleitung II. 1-4, 6. Grube 1; 5, 7-9. Grube 2

5. kép. Battonya-Aradi út I. 1. gödör
Abb. 5. Battonya-Aradi út I. Grube 1

2. gödör

Csaknem szabályos kör alakú, átmérője 2 m, mélysége a mai felszíntől 152 cm. Tartalma igen szegényes volt.

Leletei:

1. Fazekak. Az 1. gödörnél leírt típushoz hasonló található benne.

2. Tálak. Az 1. gödörben *a*) típussal jelzett fordul elő itt.

Battonya — Fővezeték II.

Az előző lelőhelytől nyugatra, mintegy 2 km-re egy gyűjtővezeték 4 m széles árkanak földmunkái során találtuk meg a lelőhelyet. A vezeték árka mentén 250 m hosszon kilenc gödört tártunk fel, közülük az 1. és a 3. köthető korszakunkhoz. A kettő közötti 53 m-es távolságban korai bronzkori lelet nem volt.

1. gödör

Az árok közepén szabályos kerek alaprajzú gödör alja. Felsőbb részeit elpusztították. Paticсот, égésnyomokat találtunk a kevés kerámialelet mellett, ez utóbbiak egy része is deformálódott volt. Mélysége a mai járószinttől 170 cm. Leletei:

1. Fazekak. Hengeres nyakú, ívelt peremű, zömök testű típus (4. kép 1, 3, 6).

2. Tálak. Belül duzzadt, ívelt perem jellemző az itt található (4. kép 4). Ebben a gödörben találtunk egy kerek alaprajzú, kúpos, felső harmadában átfúrt nehezéket is (4. kép 2).

3. gödör

Szabályos kör alakú, átmérője 2 m, mélysége 150 cm. Ennek is csak az alsó része maradt meg. Paticсот és állatsontok mellett több durva felületű, seprűdiszes töredék volt benne.

1. Fazekak. Kihajló peremű töredékek, az egyik külső peremoldalán ujjbenyomással tagolt borda látható (4. kép 7–9). Soros, ujjbenyomással tagolt borda egy oldaltöredéken is előkerült (4. kép 5).

Gerla — Nagy tanya

Korai avar temető leletmentése közben a szelvényekben mindenütt kerültek elő szórványosan korai bronzkori edénytöredékek. Mindössze egy objektum volt korszakunkhoz köthető, a 3. gödör, amely felső részében bolygatott volt. Alaprajza kerek, megfigyelt része egyenletesen mélyült. Mélysége a mai felszíntől 160 cm, átmérője 120 cm. Leletei:

1. Fazekak perem, oldal- és aljtöredékei (3. kép 1–3, 8), melyek között seprűdiszes is volt (3. kép 4, 6). Egy vöröses színű, jól megmunkált oldaltöredéken ívelt, rátett bordát figyeltünk meg (3. kép 7).

2. Korsók. Feltehetően egy vörösseszürke, fényezett felületű korsó nyak- és válltöredékei. Sorosan bevagdalt díszítés található három darabon, közülük az egyik fül (2. kép 1–4). Egy másik töredék vastagabb aljú, fekete, fényezett felületű, három párhuzamosból álló sekélyen bekarcolt vonalköteggel díszített korsóból származik (3. kép 5). Hasonló módon díszítették egy vékonyfalú korsó aljtöredékét (3. kép 11).

3. Lapos aljú, alacsony lábakon álló kerámia töredéke (3. kép 9).

Mezőgyán — Gépműhely

A község területén folyó csatornázás számos leletet hozott napvilágra, közöttük a makói kultúra egy gödrét a nevezett lelőhelyen. A méhkas alakú gödör átmérője 140 cm, mélysége 110 cm. Igen sok edénytöredéket, kevés állatsontot és paticсот tartalmazott. Az alsó 20 cm-ben bőséges mennyiségű faszenet is találtunk, ennek radiocarbon vizsgálata még folyamatban van. A leletek egy része a másodlagos égéstől annyira deformálódott, hogy nem lehetett összeállítani. A gödörnek, miután csatornázás során került elő, csaknem harmada elveszett. Leletei:

1. Fazekak. Hengeres és ívelt nyakú, gömbös testű fazekak részben összeálló perem- és oldaltöredékei (9. kép 2, 8), köztük egy nagyobb méretű seprűdiszes durvított felületű (9. kép 1, 5) került elő. Zömökebb változatai is előfordultak (9. kép 6, 7). Ez utóbbiakon a peremből induló és a vállra támaszkodó rövid szalagfűl (9. kép 3, 4) sem ritka, és itt körbefutó, rátett ujjbenyomásokkal tagolt borda is előfordul (9. kép 6).

2. Korsók. Egy zömök, gömbös testű típusát találtuk (10. kép 1, 5), egy kiegészíthető darabnak hengeres nyaka, széles szalagfüle, emellett pedig háromszög alakban elhelyezett 3–3 kis rátett bütyke van (10. kép 3).

3. Tálak. *a*) Ívelt és duzzadt peremű tálak peremtöredékei alkotják az egyik típust (10. kép 2, 6). *b*) Ívelt, befelé hajló és megvastagodó peremű forma (11. kép 4). *c*) Meglehetősen ritka forma a fordított csónakakúp alakú, igen kis tál, melynek pereme kívül — belül megvastagodik (11. kép 3). *d*) A makói kultúra jellegzetes, belső díszes tálja. Az itt előkerült példányt mészbetéttel kitöltött párhuzamos vonalkötegek, sraffozott háromszögek és bekarcolt keresztek díszítik. A bemutatott két darab egy edényhez tartozik (11. kép 1a-b). *e*) Magas tál, elkeskenyedő pereme függőleges, válla kidudorodik. Itt négy ujjbenyomással tagolt, lapos, rátett bütyök foglal helyet (10. kép 7).

Szeghalom — Környe

A Hármas-Körös és a Berettyó zugában a Körös-gát megerősítésére nagyobb felületéről gyalulták le a földet. A több, mint 5000 négyzetméter

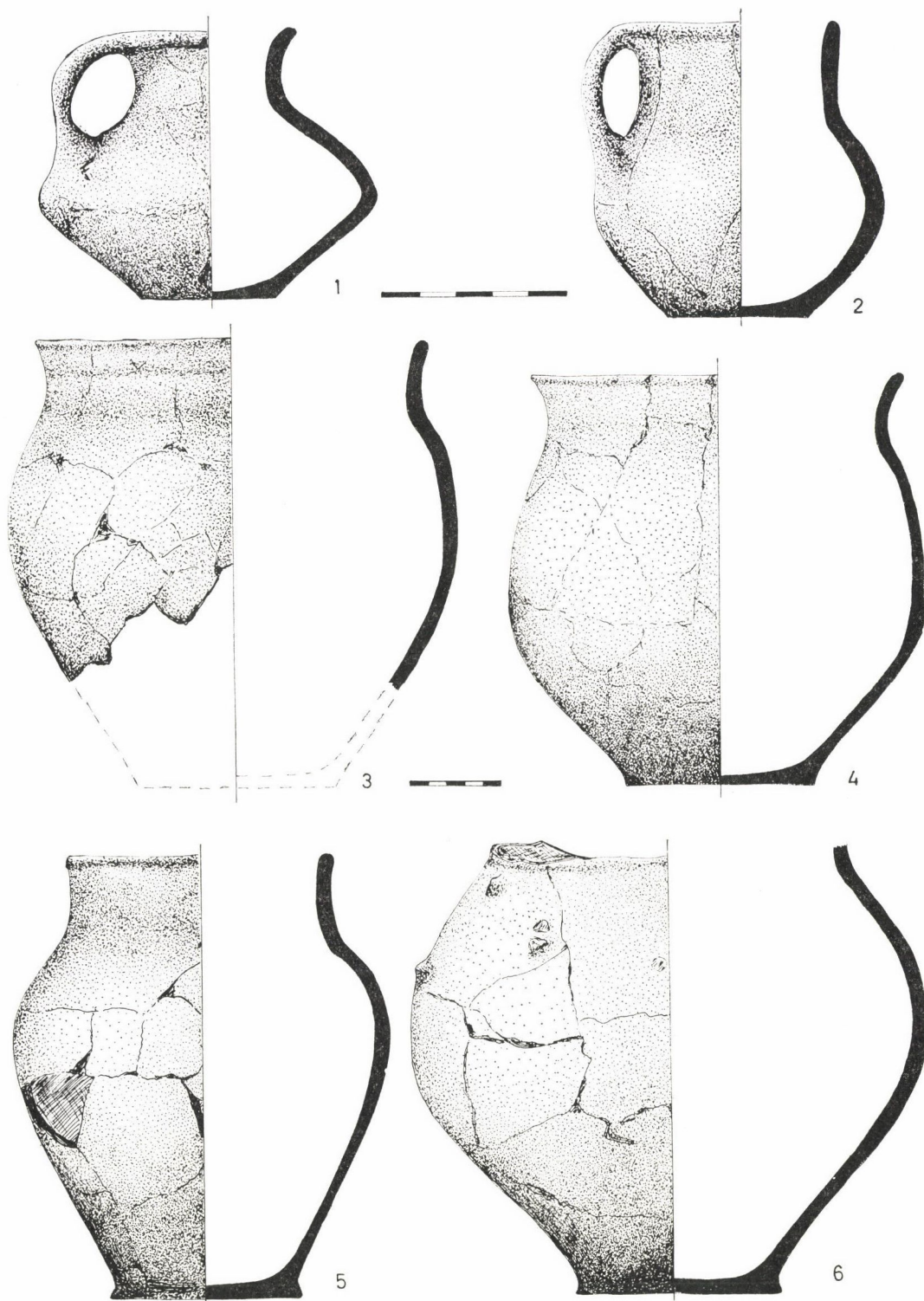

6. kép. Battonya-Aradi út I. I. gödör
Abb. 6. Battonya-Aradi út I. Grube 1

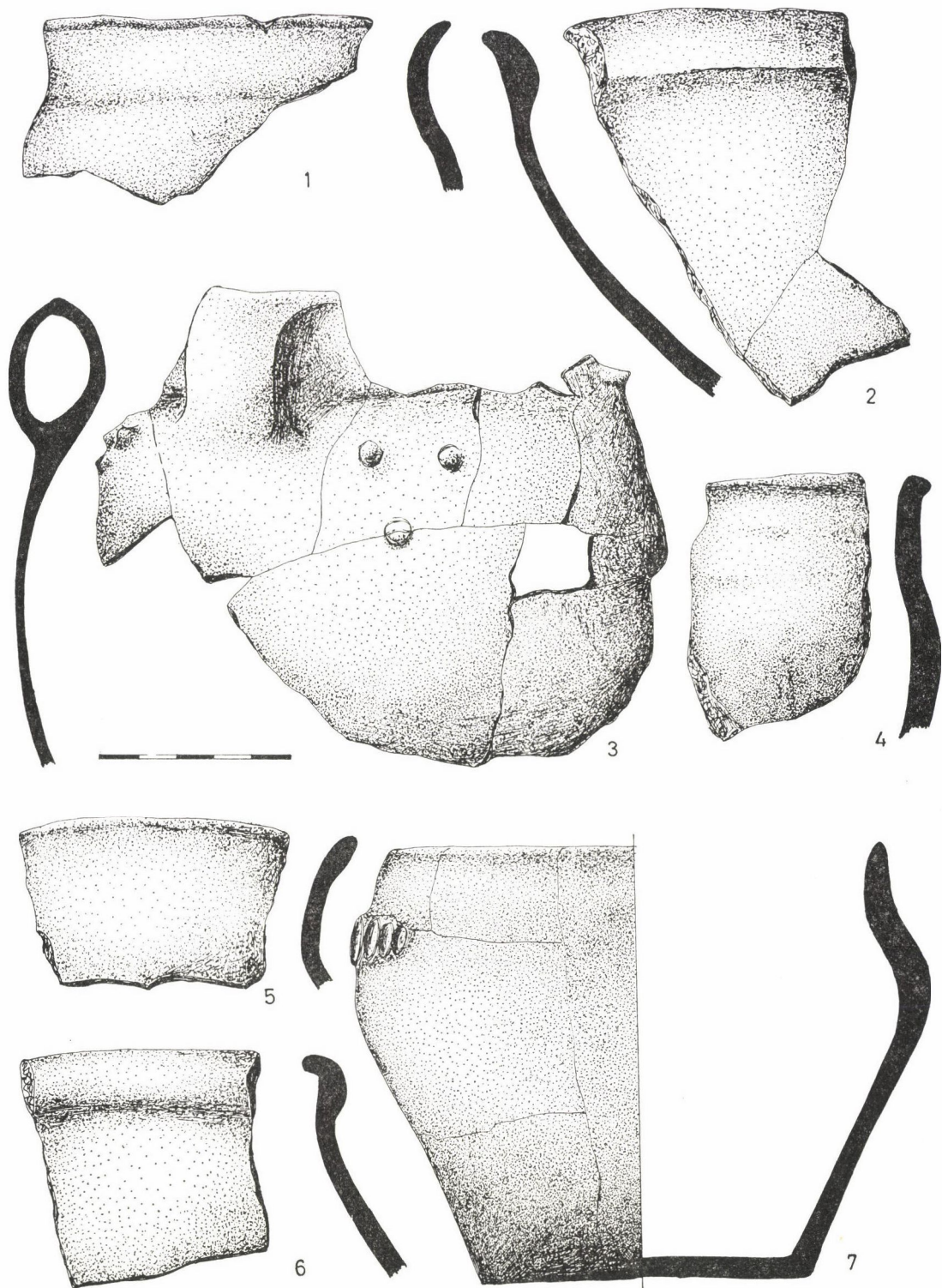
7. kép. Battonya-Aradi út I. 1. gödör
Abb. 7. Battonya-Aradi út I. Grube 1

8. kép. Battonya-Aradi út I. 3,5. 1. gödör; 1—2,4,6. Szeghalom—Környe
 Abb. 8. Battonya-Aradi út I. 3,5, Grube 1; 1—2,4,6. Szeghalom—Környe

9. kép. 1 a–b, 3–4. Mezőgyán-Gépműhely. — 2. Szeghalom–Környe
 Abb. 9. 1 a–b, 3–4. Mezőgyán – Maschinenwerkstätte. — 2. Szeghalom–Környe

10. kép. 1–7. Mezőgyán—Gépműhely
Abb. 10. 1–7. Mezőgyán—Maschinenwerkstätte

kiterjedésű részüben mindössze egy kis gödör tartalmazta a makói kultúra leleteit. Alaprajza ovális volt, hosszabb átmérője 60 cm volt, a mai felszíntől mérhető mélysége 50 cm. Kicsiségéhez képest gazdag leletanyagot tartalmazott; öt kiegészíthető edényt, de azon kívül csak faszenet.

1. Fazék. Kihajló peremű, ívelt falú, profilált aljú fazekak. A talált két példány közötti különbség, hogy az egyiknek magasabban (8. kép 6), a másikon mélyebben (8. kép 4) ívelt hasa van. Az előbbinek vállát rátett bütykök díszítik.

2. Bögre. Két példány került elő, az egyik hengeres nyakú, gömbös testű (8. kép 2), a másik nyaka ívelt, teste kettőskúpos (8. kép 1). Mindkettőn kis szalagfül található.

3. Tál. Egyetlen darabja teljesen megegyezik a Mezőgyánban talált c) típusú tállal (11. kép 2).

Az eddigiekben leírt leletek kivétel nélkül, kétértelműen a korai bronzkorhoz tartoznak, nagyobbbrészt a makói kultúrához, kisebb részűk pedig, ahogyan alább részletezzük majd, a nyírségi kultúrához. Elemzésükkel úgy véljük, közelebb juthatunk a korai bronzkor néhány kérdésének ismeretéhez. Tekintsük át először a makói kultúra leleteit!

A Battonyán és Szeghalmon talált fazekak közül négynek tudtuk teljes alakját rekonstruálni. Ezek két típusba sorolhatók, a fő különbség közöttük legnagyobb kiöblösödésük magasabban képzett (8. kép 3, 5, 6), illetve ejtettebb (8. kép 4) formája. Az utóbbi ritkább² az elsőként említett a gyakoribb, Kalicz N. ezeket a legáltalánosabbak közé sorolta.³ Ilyen alakú, de valamivel kisebb edény került elő Jánosszállásról, ahol egy öblösebb, a 8. kép 6-on bemutatott formával azonos típus is előkerült.⁴ A szeghalmi fazék alakján kívül még vállán elhelyezett kis bütykeivel is nagyon emlékeztet egy Csongrád-Vidre szigeten feltárt fazékhoz.⁵ Ez a típus a Somogyvár-Vinkovci kultúrával közönsnek tekinthető.⁶ Valószínűleg egy edényhez tartozó, össze nem illő töredékek kerültek elő Mezőgyánban (9. kép 1, 5). Ezek jellegzetessége, hogy a váll simított, de alatta a felület durva, seprűzött bevonatú, ami ugyancsak a makói kultúra sajátja.⁷ A seprűdíz mellett a fazekakon az ujjbenyomással tagolt, rátett borda két ízben fordult elő (4. kép 5, 9. kép 6). A perem külső oldalának bevagdálása gyakori mind a makói, mind a Somogyvár-Vinkovci kultúrákban,⁸ de ez leleteink között nem fordul elő. Ebben a körben említjük azonban meg azt a peremen ujjbenyomással tagolt

töredéket (4. kép 8), amelyhez hasonlólt Nagyrápadról⁹ és Lánycsókról¹⁰ ismerünk.

Igen jellemző a makói kultúrára az olyan korsó, melynek egyik füle nagyobb, a vele szemben fekvő pedig kisebb. Természetes, hogy biztos példányait csak nagyobb összefüggő töredékekben találhatjuk meg, ami leleteink között nem fordult elő. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy ilyen edényekhez tartozhattak a 9. kép 2, 8. sz. töredékek.

Leleteink között többféle füles korsó is van. Találtunk egy alacsony nyakú, zömök, füle két oldalán három-három kis bütyökkel díszített formát (10. kép 3), amit a makói kultúra lényeges jellemzői között sorol fel Kalicz N.¹¹ Ide soroljuk az 5. kép 4, 6 alatt bemutatott korsótöredékeket is, amelyek legjobb megfelelőit Hódmezővásárhely-Szakálhátról ismerjük,¹² de Bosuton is előfordul a Somogyvár-Vinkovci kultúrában.¹³ Figyelemreméltó óbébai megjelenése.¹⁴

A kisebb egyfülű korsók közül egy szeghalmi darab (8. kép 2) leginkább egy kömlőihez hasonlít,¹⁵ de ez a forma a somogyvári területről is ismert.¹⁶ Radanovácson is előkerült, ami még méreteiben is azonos a szeghalmival.¹⁷ A Szeghalmon talált másik kis kancsó (8. kép 1) alakját általában a nagyobb, egymással szemben különböző méretű fülekkel ellátott korsók között látjuk viszont.¹⁸

A középen osztott szalagfülű, Battonyán előkerült töredék, amit az 5. kép 1. alatt mutatunk be, típusának legkeletibb előfordulása. Déli megjelenését Horváth F. foglalta össze az adai és radanovaci példányok kapcsán,¹⁹ ugyanakkor a Somogyvár—Vinkovci kultúra északi részén több lelőhelyről is ismerjük,²⁰ vinkovci területen azonban szinte soha sem fordul elő.²¹

A makói kultúra táltípusai között az egyik legáltalánosabb a belül megvastagított, ívelt peremű forma, amit leleteink között több helyütt is megtalálunk (4. kép 4, 5. kép 5, 8, 9, 10. kép 2, 6). Más lelőhelyek hasonló darabjainak felsorolása helyett a kultúra legutóbbi összefoglalását idézzük.²² Az S-profilú tál az előző tálhoz hasonlóan rendkívül elterjedt a kultúrában,²³ de a Békés megyei lelőhelyeken viszonylag ritkább, mindössze három pél-

⁹ Bándi G., MittArchInst Beih. 2. Taf. 6/3.

¹⁰ Ecsedy I., i. m. VI. t. 6, 9.

¹¹ Kalicz N., i. m. 97.

¹² Banner J., Dolg XV (1939) II. t. 1, 4.

¹³ Tasič, N., Die Vinkovci-Kultur. in: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans III. I.

¹⁴ Bóna I., A Regia 1965. IX. t. 5.

¹⁵ Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Budapest, 1968 Taf. III/1.

¹⁶ Bándi G., i. m. Taf. 4/2.

¹⁷ Horváth F., MFMÉ 1980—81/1 2/1. kép.

¹⁸ Kalicz N., i. m. Taf. III/2, 3.

¹⁹ Horváth F., i. m. 20.

²⁰ Bándi G., i. m. Taf. 10/3.

²¹ Tasič, N., i. m. 21.

²² Kalicz, Die Makó-Kultur Taf. XXI/2.

²³ Ua. 96.

² Kalicz N., Die Makó-Kultur. in: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans Taf. XXII/4 (a továbbiakban Kalicz, Die Makó-Kultur).

³ Uo. Taf. XXII/4, 8, 10.

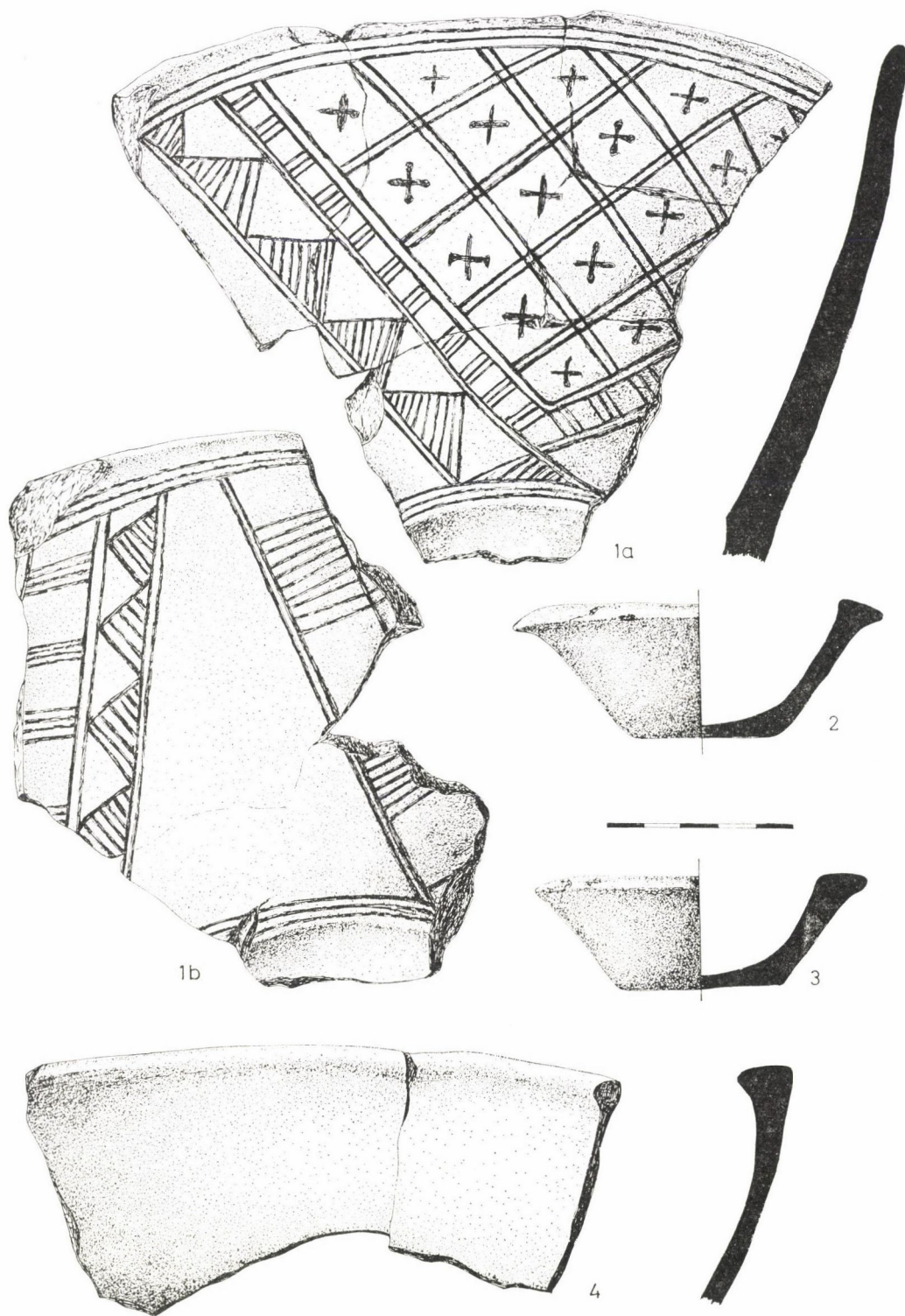
⁴ Kürti B., MFMÉ 1971/1972 8. kép.

⁵ Publikálatlan, Koszta József Múzeum, Szentes, Isz. 76. l. 357.

⁶ Ecsedy I., JPMÉ XXIV (1980) IX. t. 4.

⁷ Kalicz, Die Makó-Kultur 96.

⁸ Uo.

11. kép. 1 a–b, 3–4. Mezőgyán–Gépműhely — 2. Szeghalom–Környe
Abb. 11. 1 a–b, 3–4. Mezőgyán–Maschinenwerkstätte — 2. Szeghalom–Környe

dányban találtuk meg (6. kép 1–3). Ismereteink szerint csak Hódmezővásárhely-Szakálháton²⁴ került elő viszont olyan függőleges peremű táltípus, amit Battonyán találtunk (5. kép 2, 6. kép 8).

Ritka forma a kis, fordított csónkakúp alakú, vízszintesen kihajló peremű tál (11. kép 2, 3). Legkorábban a makói kultúrában tűnt fel,²⁵ majd a korabronzkor második szakaszában a hasonló pe-

²⁴ Banner J., i. m. II. t. 1, 4.

²⁵ Kalicz N., i. m. 97.

remképzésű edény általános sírmellékletté vált.²⁶ A mezőgyánihoz leginkább hasonlót Bóna I. között Somogyvárról.²⁷ Ugyancsak vízszintesen levágott, de befelé duzzadt az a perem, amit Mezőgyánban találtunk (11. kép 4). A tál teste gömbszelet alakú volt. Ilyen tálhoz tartozhattak a Tiszaluc-sarkadpusztai töredékek.²⁸

Mindössze egyetlen példányban került elő a jellegzetes belső díszítésű tál, ami háromszög alakban osztott mezőivel általánosan elterjedt. A mezőkben párhuzamos vonalak között látható bekarcolt keresztalakú díszhez hasonlót azonban csak Vučedolban,²⁹ illetve Zókon³⁰ találtunk, de meg kell jegyeznünk, hogy itt is a bekarcolt kereszt, mint díszítés a közös vonás, ezt a díszítést belsődíszes tálon nem találtuk meg.

A Battonyán, Mezőgyánban és Szeghalmon feltárt leletegyüttesek a makói kultúrához tartoznak, legfőbb ismérveik, a belsődíszes tál, a megvastagított, ill. S alakban kihajló peremek, a fazekak körében pedig az eddigiekben leírt közös vonások ezt egyértelművé teszik. Be kell azonban látnunk, hogy a leletegyüttesek összetételében megfigyelhető bizonyos hangsúlyeltolódás, egyes általános típusok gyakoribb, vagy éppen ritkább megjelenése, ami talán lehetőséget ad majd a makói kultúrasajátos területi megoszlásának kimunkálására. Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyozzuk, hogy a dél-alföldi leletek talán szorosabb összefüggést mutatnak a Duna túloldalán elterjedt Somogyvár-Vinkovci kultúrával, olyannyira, hogy a két kultúra között csak bizonyos edénytípusok jelenléte, vagy hiánya alapján húzható meg az egyelőre nem éles határ.³¹ Nem állhatunk tehát messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a délpannon és dél-alföldi területek — talán a közös alapok révén³² — szoros kapcsolatban álltak egymással a legkorábbi bronzkor folyamán. Úgy véljük, ilyen fejlődési keretek között kell értékelnünk azokat a leleteket is, amelyeket Horváth F. legutóbb Ada-csoport néven foglalt össze.³³

A jelen tanulmányban ismertetett lelőhelyek kivétel nélkül véletlenül, kisebb-nagyobb földmunkák során kerültek elő a megye különböző pontjain. Battonyán sok kilométer hosszú, 10 m széles árokkal igen nagy felület vált láthatóvá, Mezőgyánban a battonyainál valamivel keskenyebb, 5–6 m koronaszélességű csatornákkal behálózták a község teljes külterületét, Szeghalmon pedig több, mint 5000 négyzetméter felületről gyalták le a humuszt. Hasonló volt a helyzet János-

szálláson, ahol kb. 250 m hosszúságú területről hordták le a földet,³⁴ és Csongrádon is, ahol a Saroktanyán kiterjedt homokbánya működött.³⁵ Viszonylag nagy területet tártunk fel Csongrád–Vidreszigeten, a makói kultúra települése azonban itt is igen alacsony intenzitású volt. Nagy alapterületen, ritkán előforduló kis gödrökben gazdag keramikus leletanyag tehát a jellemző, így ma is megerősíthetjük Bóna I. megállapítását, aki szerint a makói leletek szórványosan kerülnek elő.³⁶ Ennek a „szórványosságnak” van azonban gyakorisága, amit magyarázhatnánk az egyes területek nagyobb kutatottságával is, de ha figyelembe vesszük, hogy pl. Mezőgyánban és Battonyán egyaránt kiterjedt földmunkák folytak, azok árkait egyaránt bejártuk, ott mégis csak egy, itt pedig számos objektum került elő, nem valószínű, hogy a makói lelőhelyek gyakorisága a felszíni kutatások gyakoriságának függvénye lenne. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a lelőhelyek, objektumok bizonyos csoportosulásáról lehet szó, bizonyos területeken több településsel kell számolnunk. Így például Battonya környékén feltétlenül sűrűbb megtelepültség jellemezte a makói kultúrát, hiszen a most ismertetett lelőhelyeken kívül, azok közvetlen környezetében további két települést ismerünk, a Georgievics-tanyait, ahol a későbronzkori településnyomok között egyetlen, de leletekben gazdag gödör került elő,³⁷ illetve a Gödrösökben talált szórványos leleteket.³⁸

A fentebb leírt lelőhelyek közül a Gerla-Nagy tanyán feltárt objektum a nyírségi kultúrába sorolható. A 2. képen bemutatott darabok nagy valószínűséggel egy korszakhoz tartoztak, amelyhez hasonló töredékek Tiszavasváriban³⁹ és Paszabon⁴⁰ kerültek elő. Ezt a típust kiegészítve Kalicz N. mutatta be.⁴¹ Ugyancsak Paszabról ismerünk⁴² egy párhuzamos vonalakkal bekarcolt díszítésű edényt, amelyennek aljtöredékét Gerlán találtuk (3. kép 11). Besimított vonalkötegek díszítik a 3. kép 5. alatt bemutatott darabot is. A nagyrévi kultúra sajátja az íveit, rátett borda, mellette kis bütyökek.⁴³ Ilyen is került elő Gerlán (3. kép 7). Különleges, lábas kerámialap töredékét tartjuk még említésre méltónak a gerlai anyagból (3. kép 9), ehhez hasonló is a nagyrévi kultúrában található.⁴⁴

A gerlai település a makói kultúra területén van, tőle északra magunk is leírtunk két lelőhe-

²⁶ Kalicz-Schreiber R., Acta ArchHung XXVII (1975) Abb. 5.

²⁷ Bóna I., i. m. XI. t. 1.

²⁸ Kalicz N., SIA 29 (1981) 3t./2.

²⁹ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. Zagreb 1945. 36. t.

³⁰ Ua. 84 kép 1.

³¹ Kalicz-Schreiber, R., Die terminologischen und chronologischen Probleme der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. in: Atti Lazise-Verona 1982. 141.

³² Kalicz N., i. m. 98.

³³ Horváth F., i. m.

³⁴ Bálint Cs., MFMÉ 1971/2. 295.

³⁵ Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 93(1966)

³⁶ Bóna I., ActaAntetArch VIII(1965) 62.

³⁷ Szabó J. J., RFüz 32(1978) 4.

³⁸ Idézi: Kürti B., i. m. 45.

³⁹ Kalicz N., Die Frühbronzezeit . . . XIXt./1–2.

⁴⁰ Ua. XXIt. 3., 6.

⁴¹ Kalicz, N., Die Nyírség-Kultur. in: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984. XXIV t. 1–3.

⁴² Kalicz N., Die Frühbronzezeit . . . XIII t. 7.

⁴³ Bóna I., ARegia 1965. XII. t. 2, 10.

⁴⁴ Kalicz-Schreiber, R., Komplex der Nagyrév-Kultur. in: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984. XLVI t. 8.

lyet, így ez a lelet is megerősíti Kalicz N. azon álláspontját, amely szerint a makói és nyírségi kultúrák között időrendi különbség áll fenn.⁴⁵ Külön kihangsúlyozza ezt az időbeli eltérést az a néhány sajátosság, amely a gerlai leletek között a nagyrévi kultúra felé utal, amint a két kultúra között több rokonvonás is található.⁴⁶ A kis gerlai lelet abban a tekintetben is figyelmet érdemel, hogy jelen ismereteink szerint ez a nyírségi kultúra legdélebbi előfordulása.

⁴⁵ Kalicz, N., SIA 29 (1981).

⁴⁶ Kalicz, N., Die Makó-Kultur 115.

A korai bronzkor I. szakaszában a kerámiai formák megjelenése, elterjedése, a típusokon belüli csoportosulások összefoglalásaként arra az eredményre kell jutnunk, hogy az Alföld déli felében feltárt leletegyüttesek intakt részei a makói kultúrának, nem találunk olyan jellemző vonásokat, amelyek indokolnák egy kultúrán belüli csoport kialakítását. A korai bronzkor II. szakaszában pedig a makói kultúra egykori területének északi részét egészen a Körös-völgyig a nyírségi kultúra veszi birtokába, míg a Tiszavölgyben a nagyrévi kultúra legidősebb leleteit találjuk. Ebben az időszakban lép fel a Maros-völgyben a Maros kultúra legkorábbi csoportja, az Óbéba-Pitvaros csoport.

G. Szénádszky Júlia

FRÜHBRONZEZEITLICHE FUNDE AUS DEM KOMITAT BÉKÉS

Auszug

Die in Battonya (Abb. 4–7; 8, 3, 5), Mezögyán (Abb. 9–10; 11, 3–4) und Szeghalom (Abb. 8, 1–2, 4, 6; 11, 2) erschlossenen Fundkomplexe gehören in die Makó-Kultur. Ihre wichtigsten Merkmale: die innen verzierte Schüssel, die verdickten bzw. in S-Form ausladenden Ränder, die im Kreise der Töpfe im bisherigen beschriebenen, gemeinsamen Züge machen dies eindeutig. Wir müssen jedoch einschen, daß die in der Zusammensetzung der Fundkomplexe wahrnehmbare gewisse Betonungsverschiebung, das häufigere oder gerade seltenere Erscheinen einzelner allgemeiner Typen vielleicht ermöglichen werden, die eigenartige territoriale Verteilung der Makó-Kultur auszuarbeiten. Gleichzeitig muß aber auch betont werden, daß die Funde des südlichen Alföld vielleicht einen engeren Zusammenhang mit der an der anderen Seite der Donau verbreiteten Somogyvár–Vinkovci-Kultur zulassen, in solem Maße, daß zwischen den beiden Kulturen nur aufgrund des Vorhandenseins oder des Fehlens gewisser Gefäßtypen vorläufig keine scharfen Grenzen gezogen werden können.³¹ Wir stehen vielleicht also von der Wahrheit nicht allzu fern, wenn wir voraussetzen, daß Südpannonien und das südliche Alföld – vermutlich gerade durch die gemeinsamen Grundlagen³² – in der ältesten Bronzezeit miteinander in enger Verbindung gestanden haben dürften. Wir sind der Meinung, daß auch diejenigen Funde, die F. Horváth unlängst unter dem Namen Ada-Gruppe zusammengefaßt hat, zwischen solchen Entwicklungsrahmen auszuwerten sind.³³

Die in der vorliegenden Abhandlung erörterten Fundorte kamen ohne Ausnahme, zufälligerweise, im Laufe kleinerer oder größerer Erdarbeiten an verschiedenen Punkten des Komitats zum Vorschein. In Battonya erschloß sich mit einem viele Kilometer langen, 10 m breiten Graben eine sehr große Fläche, in Mezögyán wurden die ganze Peripherie der Gemeinde – im Gegensatz zu Battonya – mit etwas schmälere Kanälen von 5–6 m Kronenbreite umspannt, in Szeghalom der Humus von einer Fläche von mehr als 5000 m² mit dem Erdhobel weggeschaffen. Ähnlich war die Lage in Jánosszállás, wo an einer etwa 250 m langen Fläche die Erde abgetragen wurde und auch in Csongrád, wo sich auf dem Gehöft Saroktanya eine ausgedehnte Sandgrube befand. Ein verhältnismäßig großes Gebäude legten wir auf der Csongrád-Vidre-Insel frei, die Siedlung der Makó-Kultur war aber auch hier nur von sehr niedriger Intensität. Für eine große Grundfläche, in selten vorkommenden kleinen Gruben ist also ein an Keramik reiches Fundmaterial charakteristisch und so können wir auch heute nur die Feststellung von I. Bóna bestätigen, dessen Meinung nach die Funde der Makó-Kultur zerstreut zum Vorschein

kommen.³⁶ Diese "Zerstreuung" hat aber eine Häufigkeit, was sich vielleicht auch mit der größeren Erforschung einzelner Gebiete erklären läßt, jedoch wenn wir in Betracht ziehen, daß z.B. in Mezögyán und in Battonya ausgedehnte Erdarbeiten im Gange waren, deren Gräben wir begingen und im ersten dennoch nur ein Objekt, im letzteren hingegen zahlreiche solche fanden, so ist es unwahrscheinlich, daß die Häufigkeit der Fundorte der Makó-Kultur von der Häufigkeit der Untersuchung der Oberfläche abhängen würde. Es scheint viel wahrscheinlicher zu sein, daß es sich um eine gewisse Gruppierung der Fundorte und der Objekte handelt, in bestimmten Gebieten müssen wir mit mehreren Siedlungen rechnen. So charakterisierte die Makó-Kultur z.B. in der Umgebung von Battonya unbedingt eine dichtere Besiedlung, da ja außer den hier bekanntgegebenen Fundorten uns in ihrer unmittelbaren Umgebung weitere zwei Siedlungen bekannt sind: die Siedlung vom Georgievics-Gehöft, wo unter den spätbronzezeitlichen Siedlungsspuren eine einzige, jedoch an Funden reiche Grube erschlossen wurde³⁷ bzw. die im Gödrösök genannten Teil zutage geförderten Streufunde.³⁸

Die Siedlung von Gerla befindet sich im Gebiet der Makó-Kultur, nördlich davon haben wir auch selbst zwei Fundstellen beschrieben, so bekräftigt auch dieser Fund den Standpunkt von N. Kalicz, wonach zwischen den Makó- und Nyírség-Kulturen ein chronologischer Unterschied besteht.⁴⁵ Eigens betonen diese chronologische Abweichung jene einige Eigenartigkeiten, die unter den Funden von Gerla in die Richtung der Nagyrev-Kultur hindeuten, so wie auch zwischen den beiden Kulturen mehrere verwandte Züge zu finden sind.⁴⁶ Der kleine Fund von Gerla (Abb. 1–2) ist schon in jener Hinsicht zu beachten, daß er unseren gegenwärtigen Kenntnissen nach das südlichste Vorkommen der Nyírség-Kultur zeigt.

In der I. Phase der Frühbronzezeit müssen wir aus der Zusammenfassung des Erscheinens, der Verbreitung und der Gruppierungen innerhalb der Typen auf das Ergebnis kommen, daß die in der südlichen Hälfte des Alföld erschlossenen Fundkomplexe intakte Teile der Makó-Kultur sind und wir finden keine solchen Züge, die die Gestaltung einer Gruppe innerhalb einer Kultur begründen würden. In der II. Phase der Frühbronzezeit nimmt den nördlichen Teil des einstigen Gebietes der Makó-Kultur ganz bis zum Tal der Körösflüsse die Nyírség-Kultur ein, indessen wir im Theiß-Tal die ältesten Funde der Nagyrev-Kultur antreffen. Zu dieser Zeit tritt im Maros-Tal die älteste Gruppe der Maros-Kultur, die Gruppe von Óbéba-Pitvaros auf.

J. G. Szénádszky

A BOROSTYÁNKÓ ÚT AMPHORALELETEI*

A Borostyánkő út földrészünk egyik jól ismert, ősi kereskedelmi útvonala. Az út mellett elhelyezkedő települések történetéről, az itt élő lakosságról alapvető fontosságú munkák jelentek meg.¹ Ismerjük az itt található feliratos kőemlékeket, valamint terra sigillata-, üveg- és más leleteket, ám az — ezekhez hasonló jelentőséggel bíró — amphorák megismerése és publikálása csak a közel-múltban kezdődött el.²

Az amphorák elterjedése nemcsak a különböző tartományok közötti kereskedelmi kapcsolatokra utalnak, hanem formájuk, bélyegeik, felirataik többnyire lehetővé teszik a gyártási hely meghatározását is. Eredetük megismerésével rekonstruálható néhány fontos élelmiszer (pl. bor, olaj, olajbogyó, halmártások) termelési helye, mivel ezek egybeestek a tároló-amphorák gyártási helyével.

A leletek feldolgozásakor a kutatásban kialakult módszereket érvényesítettük.³ Az egyik leg-

fontosabb felismerés H. Dressel nevéhez fűződik,⁴ aki összefüggéseket írt le az amphorák típusa és tartalma között. Dressel összeállított egy formátáblázatot az általa feldolgozott leletek alapján, melyet bizonyos fontos kiegészítésekkel és változtatásokkal⁵ a kutatók mind a mai napig használnak.

A leletek a következő lelőhelyekről (1. kép.) származnak: Nauportus (Vrhinka), Emona (Ljubljana), Celeia (Celje), Poetovio (Ptuj), Ad Arrabonem (Katafa—Kavicsdomb) Salla (Zalalövő), Savaria (Szombathely), Scarbantia (Sopron), Carnuntum (Petronell, Deutsch-Altenburg). Az aquileiai amphorákat M. B. Carre vezetésével dolgozza fel és teszi közzé egy kutatócsoport.⁶

Rövid történeti áttekintés

Az i. e. 2. században, Rhodos kereskedelmi szerepének csökkenése után, Korinthos és Karthago lerombolását követően az itáliai kereskedők meghódították a Kelet-Mediterráneum piacait, s ez a kis-ázsiai kereskedelmi központok hanyatlását hozta magával. A Mithridates elleni háborúk által okozott válságok az Adriatikum és az Égeikum árucseréjében is megmutatkoztak. Az itáliaiak tőkebefektetéseikkel új termelési központok kialakulását segítették elő.⁷ Ugyanakkor a római nobilitas egyes tagjai számára vonzóvá vált, hogy Észak-Itáliában fektessék be, a Keleten megszerzett vagyonukat. A köztársasági kor végén pedig az istriai területek is felemelkedtek azon központok közé, melyek vonzották a senator és lovagrend tőkéjét. Amint az amphora leletekből kiderült, az istriai területek termelése meghatározó volt Pannónia kereskedelmében.

Az Alpokon túl elhelyezkedő tartományok — köztük Noricum és Pannónia — jó felvevő piacot kínáltak; a hódítások után véglegesen kialakultak a szilárd kereskedelmi kapcsolatok. A meglevő ősi kereskedelmi útvonalak — aquileiai kiindulási

* A tanulmányban tárgyalt leletek összegyűjtését és feldolgozását Fenyő I. (BME Villamoskari Matematika Tanszék) és Mócsy A. professzor urak támogatták annak állami megbízásnak a keretén belül, melyet a Művelődési Minisztériumtól (Tudományszervezési és Informatikai Intézet közreműködésével) nyertük le az 1981–85. években.

A leletek és a feltárások körülményeinek megismerését számos szakember és múzeum segítette elő.

Köszönettel tartozom a magyarországi leletek megismeréséért Bónis É.-nak, Buócz T.-nek, Cserményi V.-nak, Fitz J.-nek, Gömöri J.-nak, Horváth L.-nak, Kocsis L.-nak, Medgyes M.-nak, Mócsy A.-nak, Redő F.-nek, Póczy K.-nak, Szentlélek T.-nak, Szőnyi E.-nek, Tóth E.-nek.

A jugoszláviai anyaggyűjtésben B. Jevremov, V. Kovačič, S. Petru, L. Plesničar-Gec, B. Sulč, E. Boltin-Tome segített.

Az aquileiai amphorák vizsgálatát L. Bertacchi, a triestieket M. Scotti-Maselli szíves engedelmével tanulmányoztam. Ugyancsak köszönettel tartozom G. Bandellinek, M. T. Ciprianonak, M. Fanonak, és C. Panellának egyes itáliai leletek megismeréséért.

Köszönettel tartozom tanácsaiért és kritikai megjegyzésaiért Barkóczy L.-nak, Mócsy A.-nak, Szabó M.-nak, Szilágyi J. Gy.-nek, Tóth E.-nak és M. B. Carre-nak.

A teljes leletanyagot a B. A. R. International Series-ben (no. 386., 1987.) publikáltuk, itt elsősorban a legfontosabb típusokkal foglalkozunk.

¹ Az élelmiszerimporttal kapcsolatos kérdéseket Mócsy A. választa a PWRE IX. Suppl. 681–682.

² Vö. Bezeckzy 1983, Bezeckzy 1984. Gabler—Kelemen 1984=Gabler—Kelemen 1985.

³ Az egyes formák leírásakor Hammon—Hesnard 1977. módszerét alkalmaztuk.

⁴ Dressel, H. CIL XV./2. 1899.

⁵ A jelentősebb javaslatok: Pelichet 1946, Lamboglia 1955, Beltrán 1970.

⁶ Az École Française de Rome, az Università degli Studi di Roma és az Università di Trieste kutatóinak közreműködésével.

⁷ Baldacci 1967, 14.

ponttal — lehetővé tették áruk eljuttatását a felvevő piacokra.

A Borostyánkő út menti településekre az amphorákat szárazföldi úton szállították,⁸ bár ismerjük Strabonnak egy olyan megjegyzését, mely szerint a nauportusi átrakodóhelyről⁹ vízi úton is továbbították a termékeket. Ezt az adatot csak a tartomány délkeleti részébe történő szállításokra értelmezhetjük.

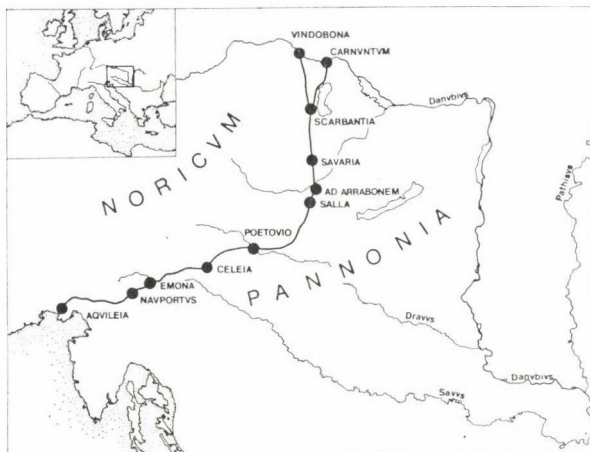
Rendszeres áruforgalommal talán már Tiberius, de legkésőbb Claudius korától kezdve számolhatunk. Ez azt jelenti, hogy a Pannóniában lakó vagy itt tartózkodó rómaiak ettől kezdve folyamatosan fogyasztották a Mediterráneumban termelt élelmiszereket.

A különböző élelmiszereket meghatározott formájú amphorákba töltötték. A tulajdonosok vagy fazekasok bélyegeit a szájperemen, a nyakon, a fülön vagy az edény hasán találjuk, bár egyetlen római amphora típus sem viseli szabályszerűen a gyártás jelét, ezért nem ismerjük a lebélyegzett amphorák arányát a teljes amphoratermelésen belül, sem pedig a bélyegek meglétének vagy hiányának okait. A tartalomra és a súlyra, valamint a kereskedő személyére vonatkozó feliratokat és grafittokat az edény nyakán vagy hasán helyezték el.

A következőkben áttekintjük a Borostyánkő úti lelőhelyeken összegyűjtött amphorákat. A csoportosításnál a hagyományos Dressel féle osztályozás szerint haladunk.

I. Dressel 2–4 típus

E formák közös jellemzője a szalagszerű száj és a hengeres nyak. Éles törés található a nyak és a has találkozási pontjánál, a has profilja ívelt. A fülek kettős pálcára emlékeztetnek, az egész forma jól megkülönböztethető alkotórészekkel rendelkezik. Ilyen típusú amphorák bor szállítására szolgáltak. A Borostyánkő úti leletek között, jellegzetes formája alapján, sikerült egy Tarraconensisből importált amphorát azonosítani.¹⁰ A többi darab származási helyét formájuk alapján nehéz meghatározni, ezt a típust számos helyen készítették: Itáliában, Galliában, Görögországban Kósz szigetén.¹¹ Azonos formai sajátosságokkal rendelkezik két poetovioi (2. kép 1, 2), öt savariai¹² és egy sallai¹³ amphora, melyek színe és anyaga is hasonlít egymásra. Más jellegzetességekkel rendelkeznek azok a sallai leletek (8. kép. 7, 8), melyeken a füleket nem két önálló részből illesztették össze, hanem csupán vágjattal jelölték a fül kettős osztatát.¹⁴ Egy

1. kép. A Borostyánkő úti lelőhelyek (települések)
Abb. 1. Fundorte (Siedlungen) an der Bernsteinstraße

ilyen típusú amphora pereme és fültöredéke került elő a Borostyánkő út egyik órállomásáról Ad Arrabonemből.¹⁵

Geológiai vizsgálatok

Készítési helyként több egymástól eltérő területen működő műhelyt lehet megjelölni. Jól elkülönülnek, de pontosabban nem lehet a készítési helyüket meghatározni azoknak a sallai daraboknak, melyek intermedier vulkanit ásvány- és kőzettörmelékeket tartalmaznak.¹⁶

A vizsgált daraboknál¹⁷ a törmelékiszemcsék aránya — az alapanyaghoz képest — viszonylag magas (2–22%). Csaknem valamennyi mintában előfordul, néhol jelentős mennyiséget ér el a plagioklász (2–25%); a kvarc is viszonylag nagy mennyiségben mutatható ki. Az egyik poetovioi (2. kép. 2) és az egyik savariai¹⁸ amphora anyagának összetétele nagyon hasonlít a később bemutatásra kerülő C. Laecanius Bassus műhelyében készült darabokhoz.

Kronológia

Egy sallai fültöredék¹⁹ a főút ÉNy-i árkának átvágásakor került elő a 6. rétegből, egy másik töredék²⁰ a katonai tábor II. periódusával egyi-

⁸ Strabon V. 1, 8.

⁹ Strabon VII. 5, 2.

¹⁰ Plesničar-Gec 1972. 129. sir, XXXIV. t. 1.

¹¹ Guenoche—Hesnard 1983. 191–193.

¹² Bezecsky 1983. VI. t. 4., XI. t. 19, 20, 21, 22, Bezecsky 1984. 161. Pl. 10. no. 55.

¹⁴ GM. ltsz. 83. 5. 88; 83. 5. 104.

¹⁵ Cserményi-Tóth 1979. 188. 5. rajz

¹⁶ GM ltsz. 83. 5. 135, 83. 5. 105.; A geológiai vizsgálatokat Józsa S. és Szakmány Gy. (ELTE TTK Közettan-Geokémia Tanszék) végezték el, a röntgen diffrakciós méréseket Papp G. és Weisburg T. (ELTE TTK Ásványtani Tanszék) készítették munkájukért ezúton mondunk köszönetet.

¹⁷ Ebből a típusból 17 darabot vizsgáltunk meg.

¹⁸ Bezecsky 1983. XI. t. 20.

¹⁹ Bezecsky 1984. 161. Pl. 10. no. 55.

²⁰ Bezecsky 1984. 161. Pl. 10. no. 53.

2. kép. 1–2. Dressel 2–4, – 3. Dressel 5, – 4. Dressel 6A. – 5–6. Dressel 6B amphorák
 Abb. 2. 1–2. von Typ Dressel 2–4. – 3. von Dressel 5. – 4. von Dressel 6A. – 5–6. von Dressel 6B

dős. Ennek megfelelően az előbbi töredék az i. sz. 20–85 közötti, az utóbbi pedig az i. sz. 50–85 közée eső időszakra keltezhető.²¹

Két savariai darabot²² az i. sz. 1. század második felére keltezett rétegben találtak, egy másik töredéket egy urnasír befedésére használták az i. sz. 1. században.²³

Az Ad Arrabonemnek meghatározott őrállomáson előkerült perem a K-i árokból származik, keltezése az i. sz. 2. század.

II. Dressel 5 típus

Ebből a típusból csak Poetovioban (2. kép 3.) és Savariában²⁴ találtunk egy-egy példányt. A poetovioi amphora nyakán vörös festéssel festett, rosszul olvasható betűket találtunk: P. T

Geológiai vizsgálatok

Az elemzések megállapították, hogy mindkét amphora anyaga kis mennyiségben augitet (2%), andezitet (7%), kvarcitot (3%), kevés kvarcot (12%), nyomokban plagioklász és jelentős mennyiségben karbonátot (ami jelen esetben mikrit 69–80%) tartalmaznak. Az augit és az andezit itt is vulkánikus eredetű készítése helyre utal.²⁵

III. Dressel 6 típus

A cisalpinai amphorák feldolgozásakor P. Baldacci,²⁶ a veronai darabok publikálásakor E. Buchi²⁷ meghatározta a Dressel 6-os formán belül található variációkat.

Buchi a típuson belül megkülönböztetett 6A és 6B csoportot, ma a kutatás ezeket az envezéseket használja.

Dressel 6A

Ez a forma számos variációban készült és bor tárolására szolgált. Ebből a típusból a Borostyánkő úton néhány példány Emonából²⁸ (2. kép 4.) és talán egy töredék Savariából ismert.²⁹ (8. kép 6.). A típus formai jellemzőit nehéz meghatározni, mi-

vel számos formavariáció létezik; az emonai ép példány sajátossága, hogy a fülek görbe fogantyúkhöz hasonlítanak, melyek ívelten futnak a has felső részéhez, a has formája tojás alakú, alul hosszú csúcsban végződik. A szájszerem éles kiugrással csatlakozik a hosszú ívelt nyakhoz.

Dressel 6B

A típus jellegzetessége a kehely alakú szájszerem, melyhez a nyakhoz többnyire törés nélkül csatlakozik; a profil folytonos a fülek és a has vonala mentén. A test körte vagy tojásdad alakú, többnyire lefelé szélesedik és gombban végződik.

A Borostyánkő úti lelőhelyeken számos darabot találtak ebből a típusból, ezek túlnyomó többségét C. Laecanius Bassus, Calvia Crispinilla és a császári műhelyek gyártották.

A következőkben részletesen elemezzük ezeket az istriai műhelyeket és a hozzájuk tartozó belyegeket.

C. Laecanius Bassus műhelye

A Laecanius gensről tudjuk, hogy a család itáliai, feltehetően etruszk eredetű, tagjai megtalálhatók Pola colonia alapítói között; és a polgárháború után kerültek be az arisztokráciába.³⁰

A család első jól ismert képviselője, Caius Laecanius Bassus,³¹ aki i. sz. 32-ben praetor urbanus, 40-ben consul suffectus, később, azonos nevű fia³² viselte ugyanezt a tisztséget.

Istriai birtokának létezését Claudius korából származó matteriai felirat³³ bizonyítja. Pola colonia territoriumán is voltak jó minőségű földjei, ezek egyikén lehetett az a fazenai fazekasműhely, melynek leletei között amphorák tömegén találtak meg Laecanius belyegeit.³⁴ A Gnirs a polai Val San Pietro öbölben, egy villa raktárában,³⁵ számos szájjal lefelé fordított amphorát talált három rétegben egymásra rakva. Brioni szigetén is nagy mennyiségben találtak amphorákat a Val catenai villában,³⁶ melyek szintén Laecanius belyegeivel voltak ellátva. A fazenai műhellyel kapcsolatban felvetették³⁷ vajon biztosak lehetünk-e abban, hogy a tulajdonos Laecanius Bassus volt? Vagy esetleg egy vállalkozó volt, aki főleg Laecaniusnak készített amphorákat? A senator neve mellett gyakran jelennek meg a műhelyvezetők vagy villicusok nevei is. Belyegeiket mindig az egyik

²¹ A sallai leletek keltezéséért Redő F.-nek tartozom köszönettel.

²² Bezecsky 1983. XI. t. 20, 21.

²³ Medgyes 1977. 180, VIII. t. 2. és Bezecsky 1983. VI. t. 4.

²⁴ Bezecsky 1983. X. t. 14.

²⁵ Egy Aquileiában és egy Ostiában talált Dressel 5 amphorát is megvizsgáltunk, az összetevők a Borostyánkő úti darabok anyagának összetevőivel megegyező képet mutattak.

²⁶ Baldacci 1967. 15.

²⁷ Buchi 1973. 550–553.

²⁸ MM ltsz.: —, F 64–223.

²⁹ SM ltsz.: 54. 91. 15.

³⁰ Tassaux 1982. 244.

³¹ PIR¹ 259, PIR² V. 1. 7–8, no. 30. PWRE XII. 1. 1924. 396.

³² PIR² V. 1. 8. no. 31.

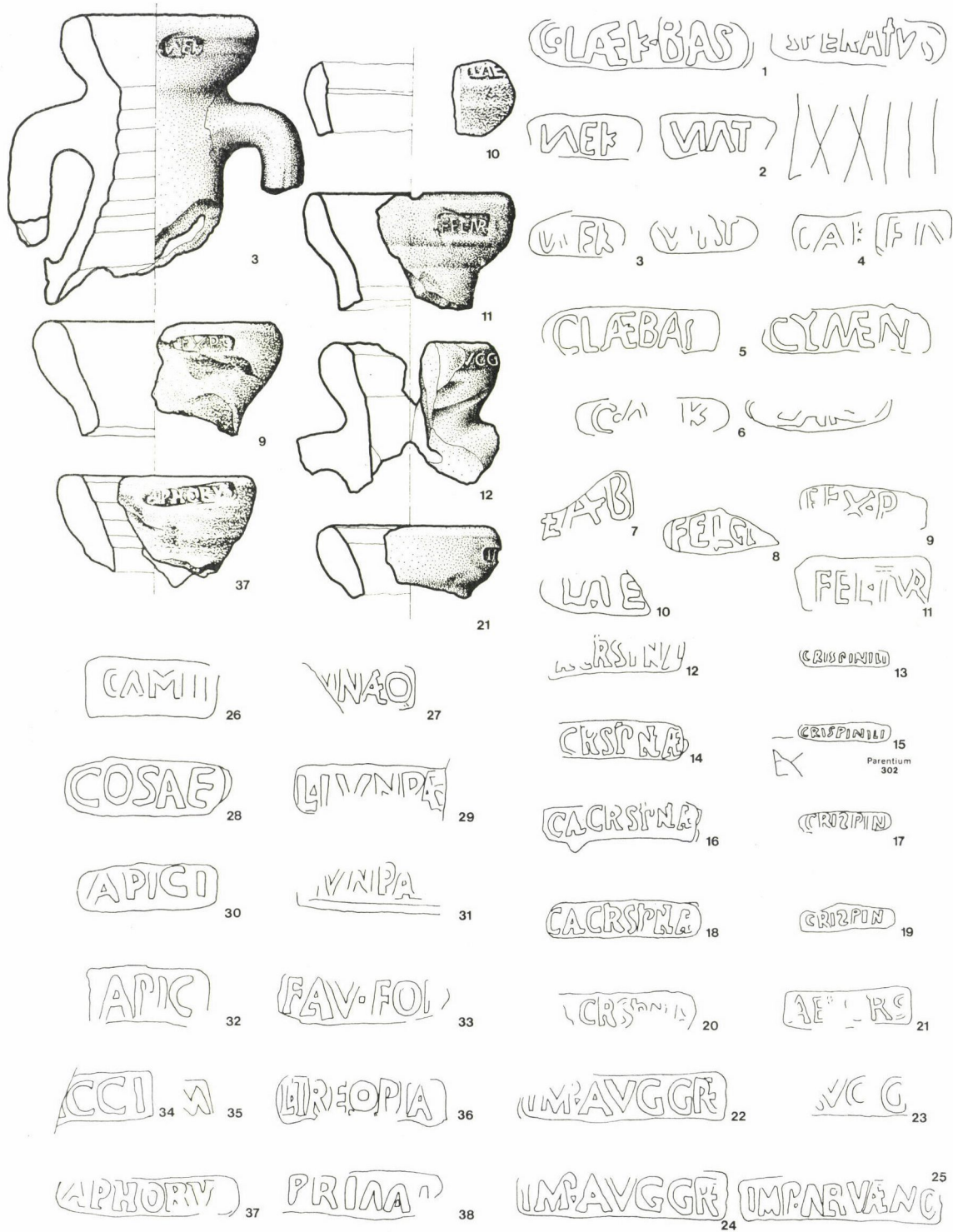
³³ CIL V. 698. Tassaux 1982. 245., Buchi 1974. 42. jegyzet

³⁴ Gnirs 1910. 95, Gnirs 1910. a. 79–88.

³⁵ Gnirs 1910. 99–

³⁶ Gnirs 1904. 145–146.

³⁷ Tassaux 1982. 254.

3. kép. Dressel 6B amphorák és bélyegek
Abb. 3. Amphoren und Stempel von Typ Dressel 6B

fül fölött nyomták a peremre, Laecaniusé pedig mindig a szájerem fülek közötti részén volt. Ezt a szabályosságot a Borostyánkő úti amphorákon lehetett megfigyelni.

F. Tassaux által publikált összeállításból³⁸ ismerjük Laecanius közel 30 vilicusának nevét. Ezek közül Magdalensbergből a következő neveket ismerjük:³⁹ ADEL(phus), BAR(...), BARB(...), CLARVS, COM(...), COMI(...), EVCHAR(istus), FA(...), FELIX, FELIX.PET, FELIX.SER(vus), FEL.TVR, FVI(...), H(...), HER(...), HERME(...), HOM(...), IALIS, L(...), OPTA(...), SPERATVS, VRBA(nus), VIAT(or). Ezek a mesterek Tiberius és Claudius uralkodása alatt működtek,⁴⁰ azonban a Laecanius műhelyében készült amphorák gyártásának pontos időpontjáról keveset tudunk. Az azonban biztosnak tűnik, hogy Magdalensbergben egy bélyeges töredék — LAE bélyeggel az i. sz. 15–20 közé⁴¹ keltezhető rétegből került elő. A műhely valamikor ebben az időpontban kezdhetette meg működését és termékeinek exportálását.

Az eddig publikált bélyegek feliratából látható, hogyan változtak az egyes bélyegek:

C.LAEC.BASSI, C.LAĒK.BASSI, CĀB, LA, AĒK...

Megfigyelhető az is, hogy a bélyegző azonos villicus vagy műhelyvezető esetében is változott:

VAĒk	VIAT	Emona, Savaria ⁴² (3. kép 2, 3)
LAĒk	VIAT	Aquileia ⁴³

Az emonai és a savariai azonos bélyegzővel jelölt darabok esetében a forma kialakításában jelentős különbségek tapasztalhatók. Ilyen méretű kerámia edények esetében természetesen előfordulhat eltérés,⁴⁴ mivel az amphorákat nem egy darabból állították össze. Az is elképzelhető, hogy más-más sorozatban készültek ezek az amphorák.

A Borostyánkő út mentén fekvő lelőhelyek amphora bélyegei között Aquileiában és Emonában jelenik meg a C.LAĒK.BASSI, SPERATVS⁴⁵ bélyeg (3. kép 1.). Továbbá Emonában a VIAT bélyegen⁴⁶ (3. kép 2.) kívül egy bizonytalanul olvasható bélyegen a FELIX név is (3. kép 4.) felbukkan.⁴⁷

³⁸ Tassaux 1982. 255–256.

³⁹ Az amphorák egy részének feldolgozását Fuchs 1978. disszertációjában találjuk meg a következő számok alatt 960–963, 965–967, 969–987, 989–990, 992–1000, 1057.

⁴⁰ Az egyes darabok tanulmányozását G. Piccottininek, keltezését M. Schindler-Kaudelkának köszönhetem.

⁴¹ Fuchs 1978. Band I. 55. Raum OR/40.

⁴² MM ltsz: F 249, SM ltsz: 65. 52. 1.

⁴³ Ltsz: 378.

⁴⁴ Lamboglia 1955. 245.

⁴⁵ Plesničar-Gec 1972. 116. sir. I. XXXII. Tábla 7.

⁴⁶ Vö. 42. jegyzet

⁴⁷ MM. ltsz: —, lh: Sumi kv. 29.

Poetovioban AMETHYST(i),⁴⁸ BAR⁴⁹ és FELIX⁵⁰ neve ismert az irodalomból. Publikáltak ezen kívül még FEL(ix) OF(ficina) (3. kép 8.) és LAĒKB (3. kép 7.) bélyegeket⁵¹ is, az officina olvasat nem egyértelmű. Ugyancsak Poetovioban találtuk a C.LAĒKBAS, CLYMEN(us) (3. kép 5.) bélyegeket egy amphora peremen.⁵² Egy ilyen bélyeggel kapcsolatban feltételezi Baldacci,⁵³ hogy Laecanius halála után a műhely császári kezelésbe került. Kimutatta, hogy CLYMEN(us) neve együtt szerepel egyszer Laecaniuséval (CIL V. 8112.52.) és egy más alkalommal egy IMP bélyegzővel (CIL V. 8116.6.) ellátott amphorán. A műhelyben a tulajdonos megváltozása után a formákat továbbra is készítették, apró módosításokkal. Még Hadrianus bélyegei⁵⁴ is feltűnnek az ilyen típusú amphorákon, később a gyártás csak helyi szükségletekre korlátozódott.

Sallából FELIX.PE (3. kép 9.), LAE (3. kép 10.) és FEL.TVR⁵⁵ (3. kép 11.), Savariából VAĒk, VIAT⁵⁶ (3. kép 3.) bélyegeket ismerjük.

Carnuntumban LAE (CIL III. 12010.20.) bélyeg került elő.

Csak Celeiából és Scarbantiából nem ismerünk Laecanius bélyegzővel ellátott amphorát. Aquileiában természetesen számos példány található a fažanai műhely jelzéseivel.⁵⁷

Laecanius amphoráinak geológiai vizsgálata

A vizsgálatokat 32 amphora esetében lehetett elvégezni, az eddig felsorolt leleteken kívül az aquileiai múzeumban őrzött darabokat is értékelni lehetett.⁵⁸ A mikroszkópos és a röntgen-diffrakciós analízisből kitűnt,⁵⁹ hogy egy darab eltér a műhely átlagától, a felhasznált anyag összetétele kissé változott még azonos amphora különböző részei esetében is.⁶⁰ Felmerül a kérdés, vajon ugyanazt a nyers-

⁴⁸ CIL III. 14371. 5.

⁴⁹ CIL III. 12010. 3.

⁵⁰ CIL III. 12010. 16.

⁵¹ Abramčić 1925. 110.

⁵² PM ltsz: 10094.

⁵³ Baldacci 1967. 34.

⁵⁴ Baldacci 1967. 31, Pais 1077. 4.

⁵⁵ GM. ltsz: 84. 1. 2., 83. 5. 91, 83. 5. 90.

⁵⁶ Vö. 42. jegyzettel

⁵⁷ Pais 1077. 11, 20, 70, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93.

⁵⁸ Köszönetet mondunk L. Bertacchinak, hogy lehetővé tette a leletek vizsgálatát.

⁵⁹ GM ltn: 83. 5. 91. LAĒ bélyeg; A röntgen diffrakciós elemzés hasonló eredményeket adott, mint a mikroszkópos vizsgálat.

⁶⁰ Egy Aquincumban talált CLAEKB, BAR bélyeges amphorából lehetőségünk volt mintát venni a szájeremből, a nyakból, a has alsó részéből és a fülből. Kimutatható volt többféleképpen kevert agyagot használtak az egyes részekhez. Azok a részek, melyek szerepet játszottak az emelésben szívósabb anyagból készültek, mint a többi rész.

4. kép. C. Laecanius Bassus amphoráinak elterjedése
Abb. 4. Verbreitung der Amphoren von C. Laecanius Bassus

anyagbányát használták-e a műhely hosszú működése alatt?

A műhely darabjaira jellemző a magas karbonáttartalom (pátit, mikrit). Néha nagyobb mennyiségben mikroösmaradványok (foraminiférák, mollusca héjtöredékek, kovaszivacsstük stb.) is előfordulnak, melyek tengeri agyag előfordulására utalnak. Viszonylag alacsony a magmás törmelékek bemosódása, de néhány amphora esetében nagyobb számban találunk metamorf (fillit) kőzetdarabkákat is. A nyersanyaglelőhely zömében üledékes-kőzet lepusztulási területre jellemző.

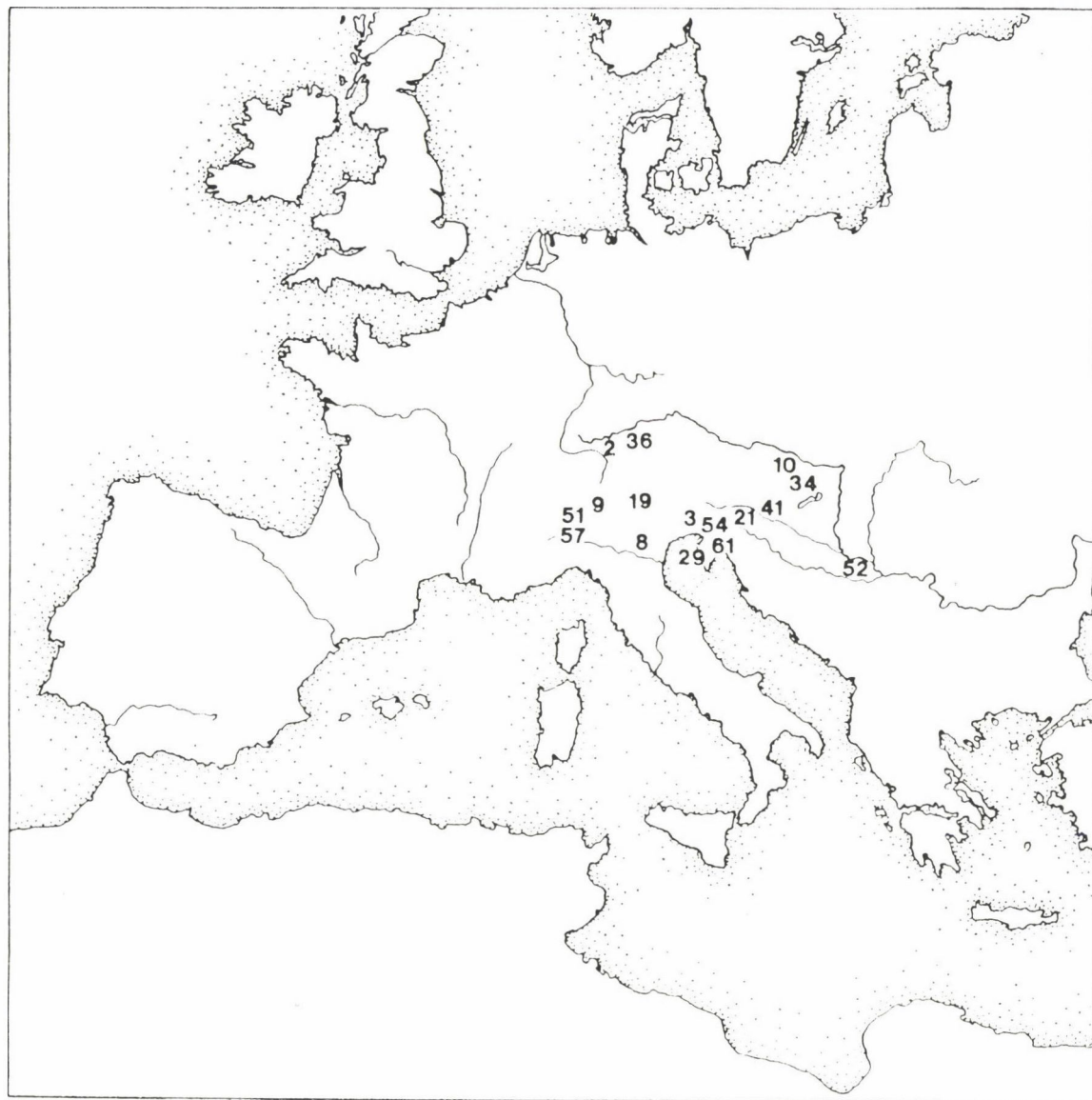
A vizsgált amphorák nyolc csoportba sorolhatók, jelentős eltérés csak a kvarcit, a plagioklász, az ösmaradványok és a karbonát mennyiségében fedezhető fel.

Laecanius amphoráinak keltezése

A műhelyben készült amphorák jó keltezhetősége fontos a pannóniai kutatások szempontjából, mivel Laecanius amphoráit a Borostyánkő úton kívül más lelőhelyeken is megtaláljuk tartományunkban.⁶¹

Jelenlegi ismereteink szerint Magdalensbergben az i. sz. 15–20 közé keltezhető rétegben talált LAE bélyeges amphora jelentheti a műhely működésének kezdetét. Laecanius Bassus halálának időpontja pedig azt az időpontot, ameddig a műhely

⁶¹ *Bruckner* 1981. 159. T. 47, Teutoburgium, CIL III. 13549. I. Ráckeve.

5. kép. C. Crispinilla amphoráinak elterjedése
Abb. 5. Verbreitung der Amphoren von C. Crispinilla

a tulajdonában volt. Tassaux kutatásai szerint, amikor az idősebb Laecanius i. sz. 32-ben praetor urbanus lett, legalább 27 éves volt.⁶² A. Degrassi rekonstruálta⁶³ C. Laecanius Bassus P(ater) nevét, a nemrég felfedezett Soldales Augustales Claudiales névjegyzékben, melyet 64-re kelteznek, amikor az ifjabb Laecanius M. Licinius Crassus Frugival volt consul. Az ifjabb Laecaniusról consulságán kívül, csak annyit tudunk Plinius jóvoltából,⁶⁴ hogy kevéssel i. sz. 78 előtt meghalt. Tassaux ezzel kapcsolatban felveti,⁶⁵ hogy a Laecaniusok senatori ágát a kihalás veszélye fenyegette, ezért ők is,

más senatori családokhoz hasonlóan, örökbefogadással igyekeztek pótolni a hiányzó utódokat.

Amennyiben ez igaz, akkor a M. H. Callender által javasolt i. sz. 80. évet érezzük reálisnak, amikor a műhely a császári ház kezelésébe került.⁶⁶

A Laecanius műhelyében készült amphorák elterjedése (4. kép)

Az eddig ismert lelőhelyeket Baldacci,⁶⁷ majd Tassaux⁶⁸ publikálta, most pedig az Emona, Salla, Savaria leleteiben talált bélyegek egészítik ki az

⁶² Tassaux 1982. 245.

⁶³ Degrassi 1942. 17–22.

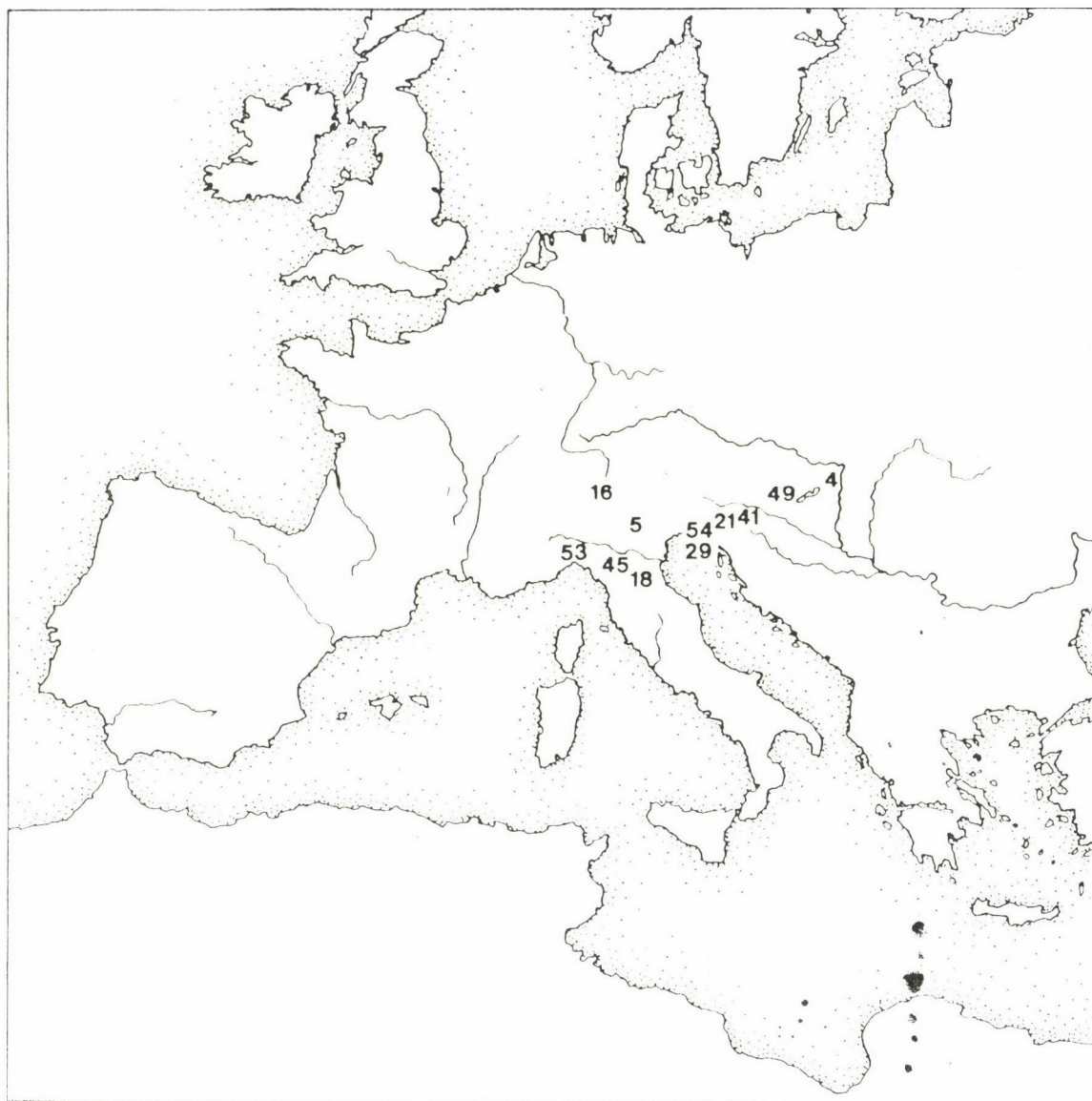
⁶⁴ NH. XXVI. 5.

⁶⁵ Tassaux 1982. 260.

⁶⁶ Callender 1965. 104.

⁶⁷ Baldacci 1967. 35–36.

⁶⁸ Tassaux 1982. 255–259.

6. kép. A császári bélyeges amphorák elterjedése
Abb. 6. Verbreitung von Amphoren mit kaiserlichem Stempel

eddig kialakított képet. Közöltek egy-egy bélyeget még Aquincumból,⁶⁹ Teutoburgiumból⁷⁰ és Aguntumból.⁷¹ A Laecanius műhely amphorái várhatóan Pannónia többi lelőhelyén is kimutathatóak lesznek.

Calvia Crispinilla műhelye

A másik ismert gyártulajdonos Calvia Crispinilla volt, akinek műhelyében számos Dressel 6B típusú amphorát gyártottak.

Tacitus „Magistra libidinum Neronis” —ként említi,⁷² továbbá megjegyzi, hogy Nero bukásakor Crispinillának sűrűn távoznia kellett Rómából, mivel bűnei miatt megharagudtak rá. Később viszont az egész Város rokonszenvét megnyerte. Consuli rangú házassága révén megszilárdította pozícióját, majd gazdagsága befolyásos személyiséggé tette.

Az amphorákat CAL(via).CRISPINILLAE illetve CRISPINILI bélyegekkkel jelölte (3. kép 12—16, 18, 20.). Ismerünk még TRAVL ET CRIS és TAF.CRISPINAE bélyegeket is, de ezekről Tassaux kimutatta,⁷³ hogy nincs kapcsolatuk Crispinilla műhelyével.

⁶⁹ Nagy 1948. 108.

⁷⁰ Vö. 61. jegyzet

⁷¹ Alzinger 1955. 16. no. 109.

⁷² Hist. I. 73.

⁷³ Tassaux 1983. 203—204.

A Crispinili bélyeggel gyakran előfordult, hogy CRISPINI O(fficina)-nak olvasták (3. kép 13.). Ez történt M. Abramić⁷⁴ esetében is akinek téves olvasatát átvette Callender,⁷⁵ Baldacci⁷⁶ és Tassaux⁷⁷ is. Ez a hiányos dokumentáció miatt eshetett meg, mivel fényképet nem közöltek a bélyegről. Az Aislingenből⁷⁸ és Oberstimből⁷⁹ tévesen publikált ugyanilyen bélyegeket E. Schallmayer⁸⁰ helyesen korrigálta.

A CAL.CRISPINI LAE Crispinilla bélyeggel jelölt amphorák közül Emonában kettő (3. kép 12, 14.), Poetovioban három (3. kép 16, 18, 20.) és Carnuntumban⁸¹ egy darabot találtunk. Természetesen Aquileiában is előfordulnak ilyen amphorák⁸² és előkerült egy ilyen bélyeges darab a Savaria — Arbona úton fekvő Mursellában is.⁸³

A CRISPINILI bélyeg Poetovioban két amphora peremen található meg.⁸⁴

Feltűnt még, két ebbe a típusba tartozó amphorán Emonában és Poetovioban egy — egy CRIŹPIN bélyeg⁸⁵ (3. kép 17, 19.). Ezeknek a daraboknak nem ismerjük a készítési helyét, annyit azonban tudunk, hogy feltűnnek Aquileia és Magdalensberg⁸⁶ leletei között is.

A CRISPINILI és CRIŹPIN bélyeggel ellátott amphorákat magdalensbergi előfordulásuk alapján az i. sz. 1. század első felére kell kelteznünk, a CAL.CRISPINI LAE bélyeggel jelölt darabok pedig Nero koriak.

Crispinilla amphoráinak geológiai vizsgálata

CAL.CRISPINI LAE bélyeges amphorák anyagában a törmelékszemcsék aránya viszonylag kevés (2–6%) az alapanyaghoz képest. Minimális mennyiségű plagioklász (1–2%), karbonátot (pátit, mikrit 2–4%) lehetett kimutatni, de annál magasabb volt — ahol megjelent — az ortoklász (3–12%) értéke.

A CRISPINILI bélyeges amphorák esetében a törmelékszemcsék mennyisége (1–6%), az egyes közetek, ásványok aránya és összetétele hasonlít az előző csoporthoz.

A CRIŹPIN bélyeges darabok anyaga nem rendelkezett azokkal a jellegzetességekkel, mint a fenti két csoport.

A lroni műhely

Calvia Crispinilla műhelye, a feltételezések szerint a Poreč melletti Loronban működött.⁸⁷ V. Kovačičsal⁸⁸ 1984-ben végzett terepbejárás alkalmával a tengerparton, az állítólagos műhelyből megmaradt 50–60 cm széles alapfalak közelében, számos amphora, néhány méces és üveg töredékét gyűjtöttük össze. A tengerben és a parti rétegekben megszámlálhatatlanul sok, vörös színű azonosíthatatlan, cseréptöredéket találtunk.

A múlt században erről a helyről gyűjtötték azokat az amphora bélyegeket, melyekre C. Crispinilla, valamint Domitianus, Nerva és Traianus neve volt bélyegezve.⁸⁹

A lroni műhely területén eddig még nem végeztek feltárásokat, ezért nem tudjuk mikor kezdte meg működését; arról sincs információnk, mikor került császári kezelésbe ez a műhely is.

A poreči múzeumban található egy amphora szájrperem,⁹⁰ melyre a kiégetés előtt CRISPINILI bélyeget nyomták rá, majd a kész amphorára C. Laecanius Bassus szignóját karcolták rá (3. kép 15.). Amennyiben a jelzés Laecaniustól származik, akkor valószínűleg az történhetett, hogy valamilyen okból átvették a szomszédos műhely kész amphoráit.

Ugyancsak Loronban gyűjtötték AELI.CRISPINI bélyeget is,⁹¹ ami szintén megtalálható Poetovioban⁹² és Savariában.⁹³

Császári bélyeges amphorák

A császári bélyeggel jelölt amphorákat Baldacci a II. b. csoportba sorolta — megfelel a Dressel 6B típusnak — s ezekről azt állította, hogy nincs jellegzetes formájuk.⁹⁴ Azonban úgy tűnik, hogy Laecanius és Crispinilla műhelyében készült amphorákat apróbb módosítással egészen a 2. század első negyedének végéig gyártották.

Nerva császár bélyegeivel (IMP.NERVAE.AVG) Poetovioból⁹⁵ (3. kép 25.) ismerünk egy amphorát, Domitianus (IMP.AVG.GER) császár bélyege feltűnik Emonában⁹⁶ (3. kép 22.), Poetovioban⁹⁷ (2. kép 6. és 3. kép 24.) és Sallában⁹⁸ (3. kép 23.).

⁷⁴ Abramić 1925. 110.

⁷⁵ Callender 1965. 114. no. 463. b.

⁷⁶ Baldacci 1967. 33.

⁷⁷ Tassaux 1983. 203.

⁷⁸ Ulbert 1959. 52. Abb. 9. 3.

⁷⁹ Schönberger 1978. 274. no. 533. Abb. 82. 1.

⁸⁰ Schallmayer 1983. 295–299.

⁸¹ Grünwald 1983. 45. T. 11.

⁸² Pais 1077. 16, 51. a, b.

⁸³ Szőnyi 1981. 98. 8. kép.

⁸⁴ PM ltsz.: 3546, 10932.

⁸⁵ MM ltsz.: M 841., PM ltsz.: 10953

⁸⁶ Aquileia ltsz.: 447, Fuchs 1978. K 890–892.

⁸⁷ Tassaux 1982. 204.

⁸⁸ Ezúton mondok köszönetet V. Kovačičnak

⁸⁹ Gregorutti 1886. 230. no. 65, 66, 67.

⁹⁰ ltsz.: 302.

⁹¹ Gregorutti 1886. 231. no. 71.

⁹² Mikl 1960. 156.

⁹³ Bezecsky 1983. II. t. 3.

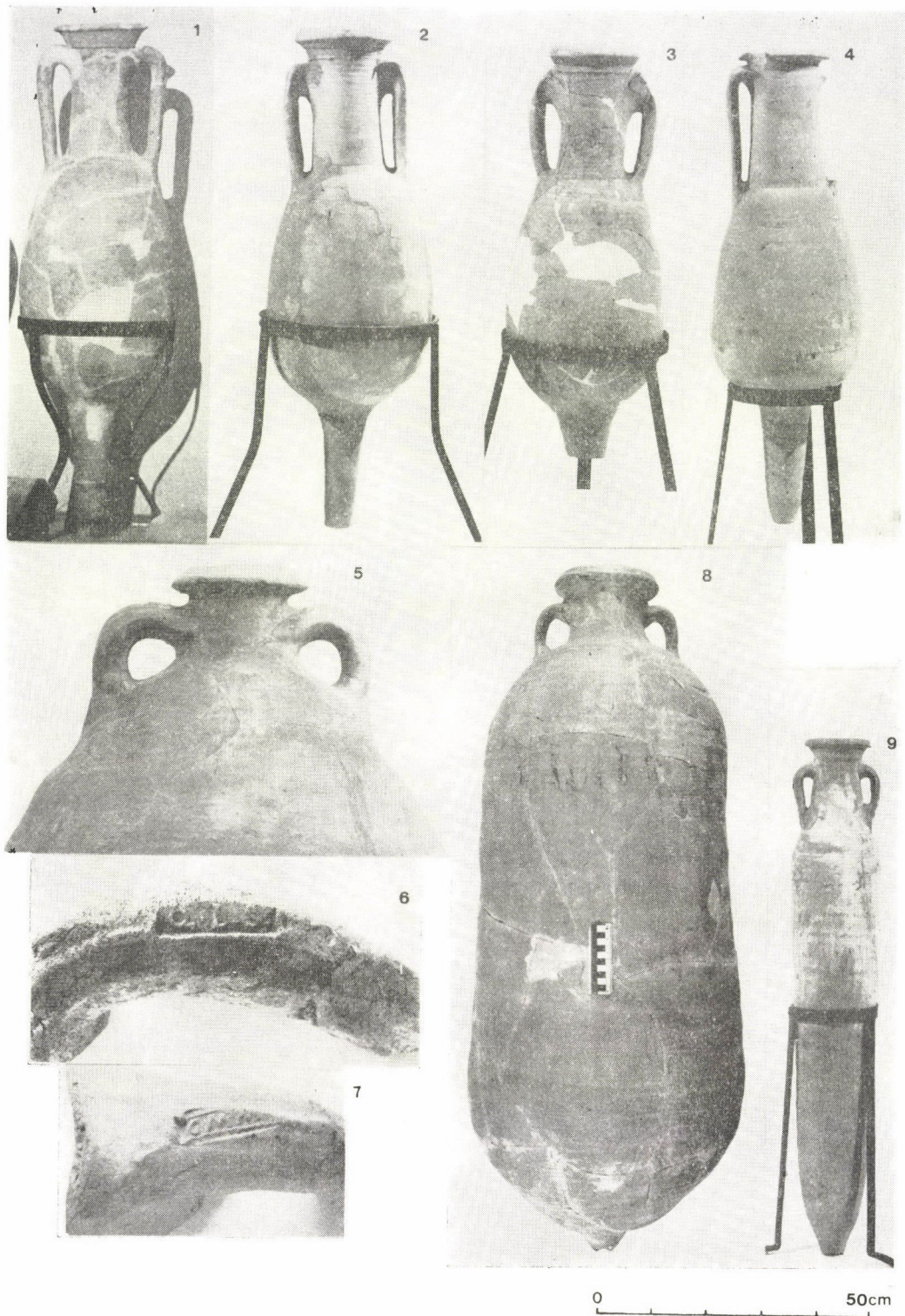
⁹⁴ Baldacci 1967. 49.

⁹⁵ PM ltsz.: 7611.

⁹⁶ MM ltsz.: —, lh: Gregorčičeva Maja

⁹⁷ PM ltsz.: 7534.

⁹⁸ Bezecsky 1984. 157. no. 7. 371. 1–2.

7. kép. 1–4. Dressel 7–11, – 5–7. Dressel 20. – 8. afrikai. – 9. spatiai amphorák
 Abb. 7. 1–4. Typ von Dressel 7–11. – 5–7. von Dressel 20. – 8. afrikanische Amphoren. – 9. Amphoren aus Spatia

Ezekben az amphorákban kimutatható törmelékszemcsék hasonló képet nyújtottak, mint a Laecanius illetve a Crispinilla műhelyek termékei. Így talán más úton is igazolható Baldacci feltételezése, mely szerint a tulajdonos megváltozása után csak a bélyegzőket cserélték ki, és a termelés változatlanul folyt tovább.⁹⁹

A Nerva bélyegzővel ellátott amphora magas fillit tartalma (61.2%) miatt nem sorolható egyetlen műhelyhez sem.

A poetovioi¹⁰⁰ és a sallai IMP.AVG.GER bélyegzővel jelölt darabok a Crispinilla műhelyben készülhettek.

Megjegyezzük azonban, hogy két Aquincumból gyűjtött IMP bélyegzővel pecsételt amphora viszont a Laecanius műhelyben készült.¹⁰¹

Az 1984-ben a laroni műhely területéről gyűjtött amphorák törmelékszemcséinek összetétele és jellege megegyezett a Crispinilla bélyeges darabokkal.

Császári bélyeges amphorák elterjedési területe (6. kép)

Ezeket az amphorákat a fažanai és a laroni korábbi tulajdonosok termékeivel megegyező területeken találjuk Cisalpinában, Noricumban és Pannóniában. Ez természetesen tűnik, ha a folyamatos szállításokat tételezzük fel az adott műhelyekből.

Egyéb Dressel 6B amphorákat készítő műhelyek

A Borostyánkő út menti lelőhelyeken még a következő Dressel 6B típusú bélyeges amphorákat találtuk: Nauportus : CAMI (3. kép 26.)

Emona : APIC (3. kép 32.), APICI (3. kép 30.), COSAE (3. kép 28.), FLAV.FON (3. kép 33.), L.IVN.PATIEN (3. kép 29, 31.), (VARI PA)CCI (3. kép 34.), ...M (3. kép 35.), ...NAEO (3. kép 27.)

Celeia : L.TRE.OPTA (3. kép 36.)

Poetovio : PRIMI (3. kép 38.)

Salla : APHORVS (3. kép 37.)

A bélyegek feloldását részben Baldacci megoldotta,¹⁰² a műhelyek lokalizálása azonban még nem történt meg. Ezeknek az amphoráknak a geológiai vizsgálata a korábban bemutatott műhelyektől eltérő ásványokat és kőzeteket mutatott ki. Vulkánikus eredetre utaló augitot lehetett találni az L.IVN.PATIEN és az APIC, COSAE bélyeggel jelölt amphorák anyagában. Ez arra utal, hogy ezeknek az amphoráknak a gyártási helyét az Istria kívül kell keresni.

A Dressel 6-os formával kapcsolatban F. Zevi a CIL XV. 2.-ben közölt feliratok elemzésekor kimutatta,¹⁰³ hogy a bor mellett olaj tárolására is használták. Közelebb jutott a kutatás a megoldáshoz, amikor meghatározták a Dressel által megkülönböztetett 6 és a „formae 6 similis” típusok milyen amphora formákat takarnak. Legutóbb M. B. Carre bizonyította, hogy a Dressel 6A amphorákban bort, a 6B amphorákban pedig olajat tároltak.¹⁰⁴ Az utóbbi típusról megemlíthető, hogy Aguntumban az egyik ilyen formán OLEUM HISTR(icum),¹⁰⁵ Magdalensbergben OLEI HISTR(ici)/flos/P(ondo) V/...Q(uinti) (L)usidi DEXT(ri)...¹⁰⁶ felirat olvasható.

IV. Dressel 7–11 típus

A hispaniai halmártásokat jellegzetes formájú edényekben szállították. Ezek az amphorák, melyeket Dressel 7–11 számokkal jelölt, Zevi szerint annyira hasonlítanak egymásra, hogy különválasztásuk nem indokolt.¹⁰⁷

Ezeket az edényeket a felfelé szélesedő szájrésszel és hosszú nyak jellemzi. Az alul hosszú csúcsban végződő ovális testhez szalagszerű fülek csatlakoznak. Néhány formán a fül felső részén hosszanti horony fut végig. Az agyag színe sárgás-narancsos, a bevonattal ellátott daraboknál a szín sárgás és zöldes árnyalat között változik.

A Borostyánkő úton előforduló leletek között Emonában egy Dressel 8 amphora fülén CLANI. AVG CLNI.AVG† (7. kép 1. és 10. kép 9.) bélyeget találtunk.¹⁰⁸ Bár ezeken a formákon rendkívül ritkán találunk bélyegeket, azonban ugyanez a bélyeg Magdalensbergben is előfordul.¹⁰⁹

Poetovioban számos Dressel 7–11 típusú amphorát találtunk, az egyik nyakán (7. kép 2. és 10. kép 7.) fekete festéssel írt felirattól megtudjuk, hogy az amphora hispaniai módon készült garumot tartalmazott G(ari) F(los) / HISP(anici) / T.THORII.¹¹⁰ Ugyanez a felirat Magdalensbergben szintén előfordul.¹¹¹

Egy másik poetovioi töredéken (10. kép 8.) pedig vörös festéssel írt felíratrész maradt ránk: T.TR.A.¹¹² Ugyancsak poetovioi az a darab melynek nyakán bekarcolva találtunk néhány betűt:

K A \ \ \ \ I¹¹³

¹⁰³ Zevi 1966. 217–219.

¹⁰⁴ Vö. 26. és 27. jegyzetek, Carre 1985. 224–225.

¹⁰⁵ Alzinger 1955. K. 145.

¹⁰⁶ Egger 1950. 486. no. 8.; Fuchs 1978. K. 1099.

¹⁰⁷ Zevi 1966, 229, bár újabban megkülönböztetnek Beltran I, II.B, IV.A, IV.B.c csoportokat; vö. Beltran 1970. 388, 433, 456.

¹⁰⁸ MM ltsz: M 2896.

¹⁰⁹ Jobst-Piccottini 1986. 273. no. 15.

¹¹⁰ PM ltsz: 11385.

¹¹¹ Ltsz: M68 NG/13

¹¹² PM ltsz: —, m = 32 cm, szá = 17 cm,

¹¹³ PM ltsz: —, m = 38 cm, szá = 15,5 cm,

⁹⁹ Baldacci 1967. 34.

¹⁰⁰ Vö. 97. jegyzettel

¹⁰¹ ltsz: 41.673, 55.304.

¹⁰² Baldacci 1967. No. 55, 56, 58, 59, 69.

1

Poetovio
2CIL.V.8111.2
3CIL.V.8111.3
4Celeia
1Aguntum
6Vindobona
5

8

7

9

10. kép. 1—6. Schörgendorfer 558 típusú amphorák festett feliratai. — 7—9. Dressel 7—11. amphorák bélyege és festett feliratai

Abb. 10. 1—6. Bemalte Inschriften an Amphoren von Typ Schörgendorfer 558. — 7—9. Stempel und bemalte Inschriften an Amphoren von Typ Dressel 7—11

Zevi a Dressel 7—11 amphorák feliratai alapján kimutatta,¹¹⁴ hogy fekete festékkal, csupa nagybetűvel, gondos írással — hasonlóan, mint a Dressel 20-as formán — a termelési helyen készült feliratok az edényben tárolt termék megnevezésével kezdődnek, majd az érlelés időpontja következik (ebben az esetben az elkészítés módjára találunk utalást). A feliratot végül a termelő neve zárja genitívusban.

A vörös festékkal készült feliratokról feltételezik, hogy talán akkor készültek, amikor az amphorák megérkeztek a kereskedőhöz.¹¹⁵

Az ókori források említik¹¹⁶ a garum készítésének módszereit. A CIL kötetekben M. Della Corte,¹¹⁷ Dressel¹¹⁸ és A. Mau,¹¹⁹ az augsti amphorák

¹¹⁴ Zevi 1966. 243.

¹¹⁶ Plinius NH. XXXI. 93.4., Martialis XIII. 102.

¹¹⁷ CIL IV. 9387—9406.

¹¹⁸ CIL XV. 2. 4686—4695, 4697—4799, 4701, 4705—4706, 4709, 4718.

¹¹⁹ CIL IV. 5657—5659, 5663—5679.

¹¹⁴ Zevi 1966.232—233

kapcsán pedig O. Bohn¹²⁰ publikált különböző garum fajtákat. Bohn azt feltételezi, a garum Hispanorum kapcsán, hogy Columella, aki Cadizból (Gades) származott, egy ősi receptet közölt munkájában,¹²¹ melynek bizonyítékát ezekben az amphorákban találták meg.

A Dressel 7–11 típusú amphorákat Pannóniában megtaláljuk még Vetus Salinában,¹²² Aquincumban¹²³ és Gorsiumban.¹²⁴

V. Dressel 20 típus

A baeticai olajat és olajbogyót jellegzetes, gömbalakú amphorákban forgalmazták, melyeket Augustus korától a 3. század közepéig használtak.¹²⁵ Az olcsó hispaniai olajjal megtöltött amphorák a birodalom csaknem minden tartományába eljutottak, így Pannóniában is számos darabot találunk ebből a típusból.¹²⁶

A forma jellemzője a gömbalakú has, amely alul rövid csúcsban végződik. A szájrprofil, a fül keresztmetszete és formája, a nyak kialakítása egyes időszakokban eltérően alakult.¹²⁷

A legrégebbi típusok szája az i. sz. 1. század közepe táján gyűrű alakú, a nyak rövid, a fülek körív alakúak és a fülek felső érintkezési pontjánál magasabbra emelkednek. A Flaviusok alatt, illetve a 2. század első évtizedeiben, a szájrprofil metszete lencse vagy háromszög alakú. A nyak és a fülek kissé nyújtottak. A 2. század közepétől a nyak ismét megrövidül, a fülek közelebb kerülnek a testhez, a szájrprofil egészen lapos lesz.

A Borostyánkő úti leletek között számos publikálatlan példány található Aquileiában; egy darabot közöltek Emonából.¹²⁸ Poetovióból Abramič publikált bélyeget¹²⁹ — a típus megjelölése nélkül —, melyek fültörédekeken találhatók (7. kép 6, 7.). Sallából számos oldaltörédékek mellett, két szájrperemet (8. kép 3, 4.) és egy fültörédeket találtunk.¹³⁰ Savariából két törédékek ismert, az egyik egy amphora felső része (7. kép. 5.), mely a városfalon kívül került elő, a Tanárképző Főiskola parkjában végzett építkezéskor,¹³¹ a másik egy fültörédékek.¹³² A

carnuntumi leleteket képi dokumentáció hiányában nehéz meghatározni.¹³³

A poetovioi G.M.M bélyeg (7. kép 7.) tabula ansata keretbe van foglalva és a fül felső részén találjuk. G.E. Bonsor El Judioból, Arva-Axati körzetéből publikált ilyen bélyeget,¹³⁴ melyet Callender az i. sz. 2. század második felére keltezett.¹³⁵

A másik poetovioi bélyeggel Q.L.S. (7. kép 6.) megegyező darabot Bonsor szintén Arva-Axati vidékéről, Real Tesoroból közölt.¹³⁶ Ezt a fület kissé megnyújtott formája alapján a 2. század közepe előtti időre keltezzük.

Az egyik sallai peremtörédékek (8. kép 4.) a 4/A–D. rétegből került elő, így a 2. század első negyedétől a harmadik negyedéig tartó időszakban került földbe, a másik törédékek szórvány, típusát tekintve a 2. század végére jellemző.

Ezeknek az amphoráknak geológiai vizsgálata csillámpalát és kvarcitot közepes mennyiségben mutatott ki. A muszkovit és a biotit nagyon kis mennyiségben van jelen. A kálföldpát, plagioklász és mikrokvarcit, valamint a karbonát és a kalcitos ősmaradványok közepes arányban jelentkeztek. Mindkét poetovioi amphorában kimutatható volt augit is.

VI. Pelichet 46 típus

Ez a típus megegyezik a Dressel 38, Beltran II.A. illetve a Callender 6 formával.¹³⁷

A szájrperem gyakran a fülekre hajlik, a fülke keresztmetszet mindig ovális, a nyak és a has találkozásánál éles törés tapasztalható. A test megnyújtott körte alakú, hosszú csúcsos aljban végződik, a fülek egészen a nyak mellé simulnak.

Poetovióban ebből a típusból egy csaknem ép edényt (7. kép 4.), Sallában két kisebb törédeket találtunk,¹³⁸ Savariából pedig egy has és a hozzá tartozó fül törédékek került elő.¹³⁹

A sallai törédekek közül az egyik az „a” munkahely 5–6. rétegéből, a másik a „t” munkahely 5. rétegben volt található. Ez azt jelenti, hogy mindkét darab az i. sz. 1. században került földbe. A savariai példány az i. sz. 1. század második felére keltezhető rétegből került elő.

Pannóniában ezt a típust Gorsiumban,¹⁴⁰ a Vetus Salinai táborban¹⁴¹ és Aquincumban¹⁴² találjuk meg. Formai jellemzői és anyaga alapján valószínűleg Hispaniában készültek ezek az amphorák.

¹²⁰ Bohn 1926. 202–203.

¹²¹ Bohn 1926. 203. 4. Columella 12. 6.

¹²² MNM Itsz.: 9. 1951. 34. vö. Barkóczi–Bónis 1954. 167. no. 86. 24 T. 11.; Itsz.: 2. 1951. 145, Itsz.: 2. 1951. 122. publikálatlanok

¹²³ Kocsis L. ásatásából fültörédékek.

¹²⁴ Itsz.: 72. 160/750. 3. publikálatlan

¹²⁵ Tchernia 1967. 224, Zevi 1966. 221.

¹²⁶ Gabler–Kelemen 1984., ezen kívül fültörédekek találhatók Gorsiumban Itsz.: 78.145/835. 5.; 60.270.10; 78.250/805.4, 79.150/805.4; Mursából Itsz.: 1360, bélyeg: DOM(S)

¹²⁷ Tchernia 1967. 224.

¹²⁸ Plesničar–Gec 1972. 969. sir. 1.

¹²⁹ Abramič 1925. 110.

¹³⁰ GM Itsz.: 83.5.80; 83.5.93; 83.5.117

¹³¹ magángyűjtő tulajdona

¹³² SM Itsz.: 60.1.59.

¹³³ Carnuntum-Jahrbuch 1957. 68; 1959. 87.35; 1960. 87.

¹³⁴ Bonsor 1931. T. XXXV. 160.

¹³⁵ Callender 1965. 106. no. 392.

¹³⁶ Bonsor 1931. T. XXXIX. 334, Callender 1965. 228. no. 1473.

¹³⁷ Pelichet 1946. 192., Beltran 1970. 421.

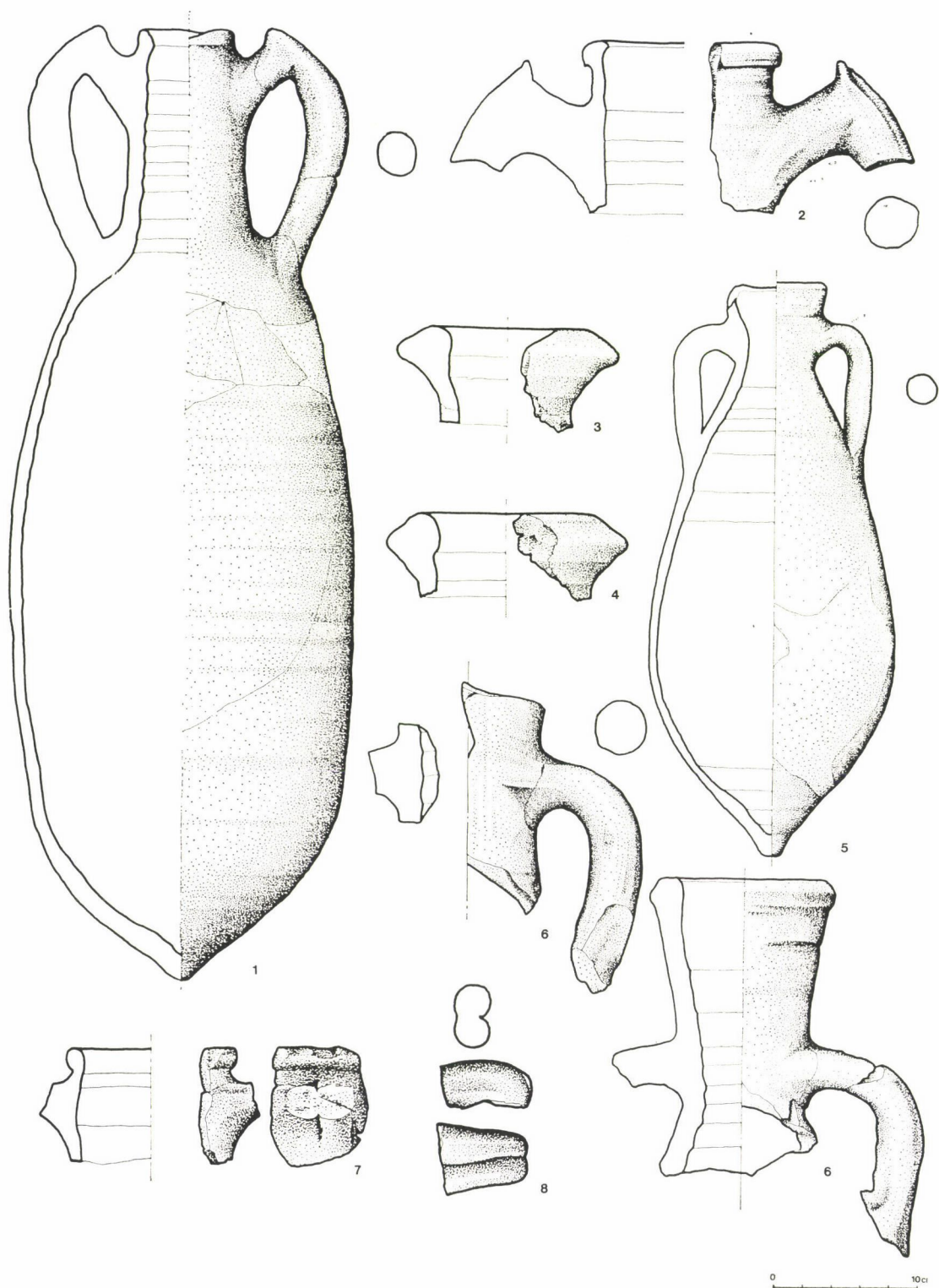
¹³⁸ GM Itsz.: 83.5.119; 83.5.118.

¹³⁹ SM Itsz.: 77.2.2154.

¹⁴⁰ Itsz.: 72.160/750.3; 72.210/830.5. publikálatlan

¹⁴¹ MNM Itsz.: 2.1951.146. publikálatlan

¹⁴² Kocsis L. ásatásából fül- és peremtörédékek

8. kép. 1. Dressel 43/Knossos 4–5, – 2. Rhodosi. – 3–4. Dressel 20. – 5. Bónis XXXI/5. – 6. Dressel 6A. – 7–8. Dressel 2–4. – 9. portorecanati amphorák

Abb. 8. 1. von Typ Dressel 43/Knossos 4–5. – 2. von Rhodos. – 3–4. von Dressel 20. – 5. von Bónis XXXI/5. – 6. von Dressel 6A. – 7–8. von Dressel 2–4. – 9. Amphoren von Portorecanat

VII. Rhodosi típus

Jellegzetes amphorák tartoznak ebbe a csoportba. A rövid szájrperem gömbölyűen kiugrik, a nyak hosszú henger formájú. A has kigömbölyödik, majd egyenletesen szűkül és alul csúcsban végződik. A fül felső része a szájrperem alatt csatlakozik a nyakhoz, majd hegyes szögben meghajlik és a has felső részéhez csatlakozik, keresztmetszete kör alakú.

Formai jellemzőik alapján két csoportra oszthatók azok a rhodosi típusú amphorák, melyeket a Borostyánkő úti leletek között találtunk:

- a) Cispalínában elterjedt forma (Dressel 43/Knos-sos 4–5),¹⁴³ mely vöröses sárgás színével, kis méretével tűnik ki (8. kép 1.).
- b) Ezt a csoportot karcsú forma, vékony pálcaszerű fülek és vörös színű agyag jellemzi (8. kép 2.)¹⁴⁴ (Camulodunum 184)

Az első csoportot csak Scarbantiában képviseli egy példány,¹⁴⁵ a második csoport pedig valamennyi Borostyánkő úti lelőhelyen jelentős mennyiségben megtalálható. Ezek egy része Rhodos szigetén vagy annak környékén készült.¹⁴⁶ Azok a darabok, melyekkel ezeket utánozták feltehetően Itáliában készültek.¹⁴⁷

Csak a sallai töredékek leletkörülményeit ismerjük, valamennyi az i. sz. 1. században volt használatban.¹⁴⁸ Ez a bortároló amphora típus közkedvelt volt. Előfordul számos pannóniai lelőhelyen,¹⁴⁹ Itáliában, Germaniában és Britániában¹⁵⁰ is megtalálható katonai táborokban és polgári településeken.

VIII. Schörgendorfer 558 típus

A. Schörgendorfer katalógusában 558. szám alatt publikálta ezt a különleges formájú olajbogyó tároló amphorát.¹⁵¹

A szájrprofil kialakítása lépcsőzetes. Henger alakú a nyak és az alj, a has két szembefordított csónakakúpból áll. A fülek vízszintesen csatlakoznak a szájrhoz, majd merőlegesen meghajtván a nyakkal párhuzamosan futnak, majd a has felső részéhez kapcsolódnak. A fülmetszet lapos, kívülről két borda tagolja, közöttük mély vájat található. A belső oldalon három kevésbé kiemelkedő bordát találunk. A has felső részén koncentrikus körök mentén barázdák találhatók.¹⁵²

É-Itáliából Baldacci olyan változatát közölte ezeknek az amphoráknak, melyeken a fülek kialakítása erőteljesebb és a has alsó része is másképp alakul, fokozatosan szűkül az aljig.¹⁵³

Végül ezeknek a formáknak a leírásakor meg kell említenünk egy olyan kisméretű amphorát (9. kép 3.) melyen a szájrperem kialakítását nem ismerjük, a has egyenletesen szűkül az aljig.¹⁵⁴

Festett feliratok

A tartalomra utaló feliratokat — egy kivétellel (9. kép 3.) — vörös festékekkel készítették, a betűket gondosan rajzolták meg. Az eddig publikált leletek zöld és fekete olajbogyót említenek.

OL(iva)/ALB(a)/EXD(ulcis)/EXC(ellens) felirattal Celeiából (9. kép 1.), OL(iva)/ALB(a)/EXDUL(cis) . . . felirattal Poetovioból¹⁵⁵ (10. kép 2.) ismerünk egy töredéket. Az egyik vindobonai leleten¹⁵⁶ a másként elrendezett felirat is zöld olajbogyót említi (10. kép 5.) . . ./EXD(ulcis)/. . .EL(lens)/ALB(a).

Fekete olajbogyót tartalmazó amphorákat is több helyről ismerünk, OL(iva)/NIG(ra)/EXD(ulcis)/EXC(ellens) felirattal Vindobonából¹⁵⁷ és Savariából (9. kép 2.) kerültek elő amphorák. Az utóbbi egy kisméretű amphorához tartozik. Egy másik savaria darabnál (9. kép 4. és 11. kép 2.) az utolsó sor kopott . . ./EX . . . betű mellett a XXII számot fedezhetjük fel.

Az eddigiektől eltér az a fekete festékekkel írt felirat, mely egy kisméretű sallai töredéken került elő OLIVA/ . . ./EXCEL(lens) (9. kép 3.).

Keltezés

A leletek keltezése nagy időhatárok között mozog. Schörgendorfer a vindobonai amphora használati idejét az i. sz. 3–4. századra határozta meg.¹⁵⁸ Baldacci egy milanoi lelet alapján az i. sz. 1. századra keltezte ezt a típust.¹⁵⁹

A sallai leletek közül az egyik fültöredék¹⁶⁰ egy olyan gödörben volt, melyben Claudius 41-ben és 43-ban vert érmeit találták, egy szájrperem¹⁶¹ pedig az 1. század végére-2. sz. középére keltezett rétegből került elő.

A savariai töredékek közül egy (9. kép 2.) az 1–2. századi leletkörnyezetből került elő, a többi darab¹⁶² a múlt században végzett ásatásokból

¹⁴³ Panella 1986. 615. fig. 7.

¹⁴⁴ Peacock 1977. 266–270, Panella 1986. 614. fig. 6.

¹⁴⁵ LM ltsz.: 59.3.47.

¹⁴⁶ Peacock 1977. 270.

¹⁴⁷ Baldacci 1969. 114.

¹⁴⁸ Bezczyk 1984. 159. no. 29. 161. no. 49, 50, 51, 52.

¹⁴⁹ Brukner 1981. 157. T. no. 26, 27, 28;

¹⁵⁰ Peacock 1977. 270.

¹⁵¹ Schörgendorfer 1942. 65–66.

¹⁵² SM ltsz.: 54.321.26; 54.321.27; 65.49.82

¹⁵³ Baldacci 1972. 22–23, 27.

¹⁵⁴ GM ltsz.: —, lh: F–D/XV. f munkahely, 4. réteg

¹⁵⁵ Mikl 1960. 156.

¹⁵⁶ Neumann 1967. 46. XXIX. T. 2.

¹⁵⁷ Schörgendorfer 1942. 65–66.

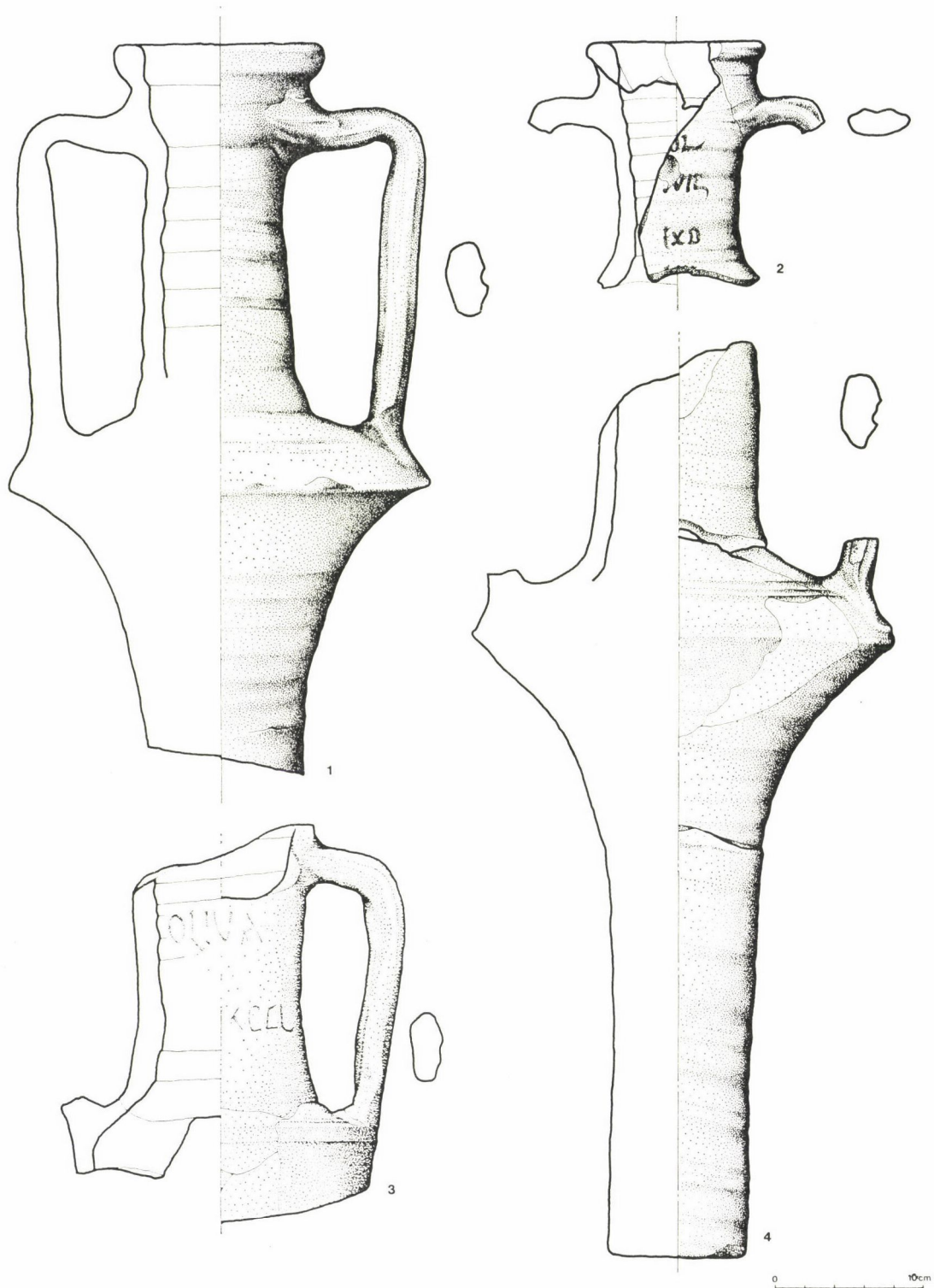
¹⁵⁸ Vö. 157. jegyzet

¹⁵⁹ Baldacci 1972. 28.

¹⁶⁰ GM ltsz.: 83.5.84.

¹⁶¹ GM ltsz.: 83.5.30. vö. Bezczyk 1984. 159. 376. no. 30.

¹⁶² Vö. 152. jegyzettel

9. kép. Schrörgendorfer 558 típusú amphorák
 Abb. 9. Amphoren von Typ Schörgendorfer 558

származik, s így nem rendelkezünk rétegtani megfigyelésekkel.

A fenti leletek alapján megerősíthetjük Baldacci megállapításait, mely szerint az i. sz. 1. században használták ezeket az edényeket.

Az a sallai lelet viszont, mely formájával és fekete feliratával is eltért a többitől, olyan rétegből került elő, mely Hadrianus uralkodásának kezdetétől a markoman háborúig keltezhető.¹⁶³

Elterjedési terület (12. kép)

Ez az amphora típus a Borostyánkő úton kívül kimutatható még Aquincumban¹⁶⁴ (11. kép 3.) és Gorsiumban,¹⁶⁵ de Pannónián kívül Moesiában, Noricumban és Cisalpinában is találkozunk ilyen leletekkel.¹⁶⁶

Az eddig publikált cisalpinai leleteket Baldacci foglalta össze,¹⁶⁷ felsorolása szerint Vercelliben (10. kép 3; CIL V. 8111.2.), Milanóban (11. kép 9.), Chiavennában (11. kép 5; CIL V. 8111.1.), Comóban, Cremonában, Astiban (10. kép 4; CIL V. 8111.3.), Feltrében és Aquileiában találhatók meg ezek az amphorák. Noricumban Ovilavából (Wels),¹⁶⁸ Auguntumból (10. kép 6.)¹⁶⁹ és Magdalensbergből¹⁷⁰ ismerünk ilyen amphorákat, bár az ovilavai lelet formáját nem ismerjük.

D. Bojović a singidunumi múzeum gyűjteményéből publikált¹⁷¹ egy ismeretlen lelőhelyű darabot (11. kép 8.). Állítása szerint ilyen amphorákból számos példány került elő a Djerdap vidékén.¹⁷²

Készítési hely

Ezeknek az amphoráknak a gyártási helyét nem ismerjük. Degrassi két cikkében is felvetette¹⁷³ azt a lehetőséget, hogy ezeket az amphorákat az Istria-félszigeten készítették. Baldacci elfogadta ezt a feltételezést.¹⁷⁴

Az anyaggyűjtés során az Istria-félsziget múzeumaiban — Pulában és Porečben — a leletek között ilyen típusú amphorákkal nem találkoztunk. A fažanai Laecanius műhelyből egyetlen ilyen darabot sem publikált Gnirs.

A számításba jöhető híres olajbogyótermelő és olajkészítő helyek az Istria-n kívül Baeticában és

Venafrumban voltak.¹⁷⁵ A Pó völgyében csak a tavak környékén terem meg az olajfa,¹⁷⁶ Emilia tartományban, Romagnat is beleértve, az olajtermelés jelentéktelen volt. Marche tartományban, Picenumban voltak elszórtan olajfák, de annyira jelentéktelen számban, hogy Plinius felsorolásában nem is szerepeltek.

A baeticai gömbalakú amphorákban az olaj mellett olajbogyót is szállítottak,¹⁷⁷ egyedül a venafrumi olaj exportjáról nem rendelkezünk semmiféle tárgyi bizonyítékkal. A kutatók többsége ezért azt az álláspontot képviseli, hogy talán csak egy feltételezést nagytítottak fel.¹⁷⁸

A Schörgendorfer 558 típusú amphorák eredetének megállapításához talán közelebb jutunk, ha figyelembe vesszük az anyagvizsgálatok eredményeit.

Geológiai vizsgálatok¹⁷⁹

A leletek anyagának vizsgálata alapján csak két esetben mutatható ki azonosság a Schörgendorfer 558 típusú amphorák, illetve a közismert istriai termelők által készített amphorák között.

A geológiai vizsgálat szerint a törmelékszemcsék mennyisége jelentős 16–54% között változik, de átlagosan is 25%. Az istriai amphorákban a törmelékszemcsék aránya a következő megoszlást mutatja:

C. Laecanius Bassus	3–10%
Calvia Crispinilla	2–6 %
P. Iturius Sabinus ¹⁸⁰	6,9 %
IPM bélyeges darabok	1–8 %

A Schörgendorfer 558 típusú amphorákban található törmelékanyagban kimutatható volt augit, Ti-augit, egerinaugit, pigenot, oxiamfiból és vulkánit-törmelék, mely vulkánikus eredetű készítési területre utal. Ezek az ásványok nem mutathatók ki a megvizsgált istriai amphorák anyagában.

Két amphora esetében¹⁸¹ jelentős mennyiségben találtak karbonátot; viszonylag sok ősmaradványt is tartalmaznak ezek a darabok. A karbonát tartalom ezeknél azonban nem törmelékes hanem utólagos (esetleg a földbe kerülés után) átitatódásos (mésziszap-konkréciós) átalakulás eredménye.

A vizsgálatokat végző Iváncsics Jenő Közép-Itáliát jelölte meg a vulkánikus összetevőket tartalmazó amphorák készítési helyeként. A többi darab gyártási helyének megállapításához további vizsgálatokat folytatunk.

¹⁷⁵ Martialis XII. 43, Plinius NH. XV. 8.

¹⁷⁶ Degrassi 1956. 107.

¹⁷⁷ Tchernia 1967. 228.

¹⁷⁸ Degrassi 1953. 57, Degrassi 1956. 107, Zevi 1967.

30.

¹⁷⁹ A Schörgendorfer 558 típusú amphorák mikroszkópos és röntgen diffrakciós vizsgálatát Iváncsics J. végezte el, ezúton mondok köszönetet munkájáért.

¹⁸⁰ Bezecsky 1985. 69–74.

¹⁸¹ PM Itsz.: 1471. és GM Itsz.: 83.5.30.

¹⁶³ Vö. 154. jegyzettel

¹⁶⁴ Kocsis L. ásatása

¹⁶⁵ Ltsz.: 69.190/825.3.

¹⁶⁶ E területeken kívül egyenlőre nem ismerünk ilyen típusú amphorákat

¹⁶⁷ Baldacci 1972. 27–28.

¹⁶⁸ Polaschek PWRE XVII. 1. 1936. col. 1040.

¹⁶⁹ Alzinger 1955. 18. 140–142.

¹⁷⁰ Kisebb töredékeket ismerünk Ltsz.: M50/1217; M80 Graben I/80 M86 SH/4A

¹⁷¹ Bojović 1977. 58. no. 559. LXIV. T.

¹⁷² Bojović 1977. 58.

¹⁷³ Degrassi 1953. 60, Degrassi 1956. 108–109.

¹⁷⁴ Baldacci 1972. 28.

OL
NIG
EXD
OO

Savaria
1

EX

EXD
EX

Savaria
2

EX
EX
EX

OLIVA

EXCEL

Salla
4

COC PHIL

Aquincum
3

OL
NIG
EXDVL
EXCEL
B
CIL.V. 81111.1
5

OL
NIG
EXDVL
EXCEL
EXCEL
EXCEL

OL
NIG
EXDVL
EXCEL
EX

OL
NIG
EXD
EXG

Singidunum
8

EX
EX

Milano ViaRugabella
9

EX
EX

Aguntum
7

11. kép. Schörgendorfer 558 amphorák festett feliratai
Abb. 11. Bemalte Inschriften an Amphoren von Typ Schörgendorfer 558.

IX. Portorecanati típus

A Borostyánkő úti leletek között néhány olyan amphora töredéke is előkerült, melynek szájrpereme és nyaka hosszú, tölcseres formájú. Az Aquileiában és Augstban talált darabok alapján sikerült meghatározni egyes formavariációkat.¹⁸²

Az egyik típusnál a has tojásdad alakú és az alj gombban végződik. A másik típusnál a has alsó része hosszan megnyúlt és egyenletesen szűkül, ehhez csatlakozik a rövid csúcsos alj. A fül mindkét típusnál a nyak középső részéből indulva félkörívet ír le és a has felső részéhez csatlakozik, keresztmetszete kör alakú.

Az ilyen leleteket Aquileián kívül Emonában,¹⁸³ Poetovioban¹⁸⁴ és Sallában¹⁸⁵ (8. kép 9.) találjuk meg.

Pannóniában még Aquincumból ismerünk ilyen amphorát.¹⁸⁶ Ebből a ritkának tartott típusból E. Ettlinger Aventicumból¹⁸⁷ publikált egy darabot Magdalensbergből is ismert néhány példány.¹⁸⁸

Portorecanatiban L. Mercado számos ilyen töredéket ásott ki,¹⁸⁹ Oberstimmben is előfordul egy hasonló forma,¹⁹⁰ a rovinji múzeum kiállításában is található egy példány, melyet a tengerből halásztak ki.¹⁹¹

Geológiai vizsgálatok

A törmelékes elegyrészek vizsgálatából megállapítható, hogy a kvarc mennyisége jelentős, ugyancsak jelentős a biotit és a muszkovit tartalom. A káliföldpát kis mértékben, de minden amphora anyagában előfordul. A karbonát is jelentős arányban jelenik meg, kivétel egy sallai darab, ahol csak nyomokban találjuk meg. A tojásdad alakú aquileiai amphoránál augitot is ki lehetett mutatni.

A portorecanati típusnak a gyártási helyét nem ismerjük — eddig csak egyetlen bélyeges darab került elő Portorecanatiban, mely alapján még nem lehetett a műhelyt meghatározni — de feltételezhető, hogy ezt az amphora formát több műhelyben is készíthették.

Kronológia

A sallai leletek az i. sz. 1. század közepétől a 2. század első negyedéig keletkezett rétegekből

¹⁸² Bohn 1926. Taf. XI. no. 321.

¹⁸³ MM ltsz.: —, lh: Rjaia Plast, 1/4 92–95, G77

¹⁸⁴ PM ltsz.: 3678.

¹⁸⁵ Bezecsky 1984. 158–159, No. 18–28, 46; GM ltsz.: 83.5.130.

¹⁸⁶ Nagy T. ásatása ltsz.: 71.3.471. lh: Óbuda, Raktár u. 7–9.

¹⁸⁷ Ettlinger 1977. 1. ábra.

¹⁸⁸ Fuchs 1978. K 828, M62 AA/13, M65 NG/5

¹⁸⁹ Mercado 1974. 66, 79, 116, 121, 133, 158, ábrák

¹⁹⁰ Mercado 1979. 138, 139, 176, 177, ábrák

¹⁹¹ Schönberger 1978. no. 523. 103.

¹⁹² Vrsalovic 1974. no. 113.

kerültek elő.¹⁹² Portorecanati temetőjében talált leleteket Mercado Domitianus és Antoninus Pius uralkodása közötti időszakra datálja.¹⁹³ A magdalensbergi darabok viszont az i. sz. 1. század közepe előtti időpontot is lehetővé tesznek.

X. Afrikai típus

Egyetlen ún. afrikai típusú amphora került elő a poetovioi leletek között (7. kép 8.).

Ennek, a kihajló szájrperemű darabnak a nyaka rövid s hozzá két kicsi, lapos keresztmetszetű fül tartozik. A has kiszélesedik, legnagyobb átmérőjét az aljhoz közel éri el. Az alj kicsi, hegyes csúcsban végződik.

Ezek az amphorák valószínűleg észak-afrikai olaj szállítására szolgáltak, pontos készítési helyüket egyenlőre nem lehet meghatározni,¹⁹⁴ használatuk időpontját az i. sz. 5–6. századra teszik.

XI. Spatii típus

A spatiai kifejezést az amphoráknak arra a csoportjára használják, melyeknek kihajló szájrprofilja, keskeny hosszú hasa és hegyes csúcsban végződő alja van. A nyak viszonylag hosszú, melyhez két rövid fül tapad.

Poetovioban találtunk egy példányt ebből a típusból (7. kép 9.), viszont Aquileiában számos ilyen amphorát ástak ki.

Grace¹⁹⁵ munkája alapján feltételezzük, hogy bort szállítottak ebben a formában. J. A. Riley a tartalom kapcsán azt állítja,¹⁹⁶ hogy még ma sem ismerjük, mit is tároltak ezekben a formákban az 5–6. században.

XII. Bónis XXXI/5. típus

Kisméretű szépen megmunkált amphorák tartoznak ebbe a csoportba. Ívelt szájrprofil, szűk nyak, tömlő formájú test jellemzi ezeket a darabokat. A fülek a szájrperem alatt, valamint a has felső részénél csatlakoznak a testhez, keresztmetszetük kör alakú.

Emona koracsászárkori temetőjéből Bónis É.¹⁹⁷ publikált először, ilyen típusú amphorákat. Ezekkel megegyezik két Savariában talált darab (8. kép 5.).¹⁹⁸ Hasonló formát ismerünk Sallából¹⁹⁹ ez anyagában és színében eltér a többitől. Az aquileiai múzeum raktárában ebből a típusból is találunk példányokat.

¹⁹² Bezecsky 1984. no. 21, 22, 24,

¹⁹³ Mercado 1979. 266. 340. jegyzet

¹⁹⁴ C. Panella szíves közlése, vö. Keay 1984. XLII.

típus

¹⁹⁵ Grace 1961. 67.

¹⁹⁶ Riley 1982. 226.

¹⁹⁷ Bónis 1942. 232.

¹⁹⁸ SM ltsz.: —, 54.91.43.

¹⁹⁹ Bezecsky 1984. 159. no. 32.

XIII. Égeikumi típus

(Ostia VI, Niederbieber 77, Kapitän II, Zeest 79)

Formai jellegzetessége, hogy az egész testen vízszintes barázdákat találunk. A száj és a nyak kúpos kialakítású, a has felső része lapos, az alsó rész lefelé szűkülő kúpban végződik. A vastag, lapos, barázdált fülek a nyakból indulnak meredeken lefelé, a száj magasságában élesen meghajtva függőlegesen futnak le a has felső részéhez. Az amphora fala vastag, színe vörös.

Scarbantiából ismerünk egyetlen fültörédket,²⁰⁰ ez az égeikumi bor-tároló amphora a limes mentén számos példányban fordul elő.

Ezeket az amphorákat az i. sz. 3. század közepe-től kezdve használták.

A következőkben olyan bélyegeket ismertünk, melyekről nem tudjuk, milyen formákon szerepeltek:

AVLVS	CIL III. 12010.6.	Poetovio
ZOAS vagy		
ZOEN	CIL III. 12010.36.	Poetovio
LI	CIL III. 12010.44.	Poetovio
SPENDO	CIL III. 13549.7.	Poetovio
TRAVL ET		
CRIS	CIL III. 12010.7.	Poetovio
TRAVL ET		
CRIS	CIL III. 14371.7.	Poetovio
TOMO+	CIL III. 14371.6.B.	Carnuntum

Összefoglalás

A bemutatott amphorák segítségével megkíséreltük — Pannónia nyugati részén — rekonstruálni az i. sz. 1–2. századi élelmiszerkereskedelmet. Ez a kép azonban csak a római hadsereg és a velük összefonódó lakosság fogyasztására jellemző. Az amphorák vizsgálatával közvetett úton olyan információkhoz jutottunk, melyek a már korábban publikált korai leletanyagokkal együtt szintén jó adatokat szolgáltathatnak Pannónia meghódításának pontosabb megismeréséhez.

Az amphorákban szállított termékek a mindennapi főzéshez, étkezéshez voltak szükségesek. Az azonosított darabok mennyiségi arányai a bennük szállított termékek mennyiségére is jellemzőek, így borból 29%, olajból 48%, olajbogyóból 6%, halmártásokból 7%, egyéb termékekből 10%-os a megoszlás. Általában ezek az arányok figyelhetők meg a magdalensbergi amphorák esetében is. Ugyanezt lehetett megállapítani a közép-itáliai Alba Fucens territoriumához tartozó San Potito-ban feltárt koracsászárkori villa anyagának tanulmányozásakor is.²⁰¹

A bortároló amphorák közül hiányzik az egyik legismertebb forma a Dressel 1. Ez a Mediterráneumban mindenhol megtalálható, de a Borostyánkő úti lelőhelyeken sehol sem fordul elő Aquileia kivételével.²⁰² Noricumban is csak Magdalensbergből publikáltak ilyen leleteket. Ezt a típust — amint azt feltételezik — a köztársaságkor végén már nem gyártották²⁰³ és ezért Pannónia meghódításakor már nem volt használatban. Az i. sz. 1. század jellegzetes bortároló amphorái a Dressel 2–4, 5, 6A és 43 számos példányban megtalálható a mi leletanyagunkban is.

A borosdények közel 50%-át a Dressel 2–4 típusú amphorák teszik ki a Borostyánkő úti leletek között. Ugyanakkor ezek a formák ritkán fordulnak elő Cisalpinában és az adriai parti előhelyeken. A római castro pretorioi festett feliratos Dressel 2–4 amphorákon a consulok neveit viselő darabok az i. sz. 1. század elejére keltezhetők,²⁰⁴ az ostiai leleteknél a 2. század eleje jelenti a felső határt.²⁰⁵ A Borostyánkő úti leletekre ugyanez a felső határ jellemző.

Ezekben az amphora típusokban a legismertebb borokat szállították:²⁰⁶ a campaniai *amneumot*, a délgalliai *baeterrensét*, a hispaniai *laurenensét*, az észak-itáliai *lambruscot* valamint *pucinumot* és a helyhez nem kötött, mézzel kevert *mulsumot*. Az istriai bor jelentőségét az ókori források közül Plinius és Cassiodorus méltatták. Plinius szerint²⁰⁷ az, hogy Livia császárné magas kort élt meg a pucinumi bor fogyasztásának is köszönhető. Magdalensbergből R. Egger közölt olyan amphora bélyegeket, melyeken LIVIA nevét lehetett olvasni,²⁰⁸ ám ezeket a bélyegeket a leletanyag átvizsgálása során nem találtuk meg.²⁰⁹ A kutatásnak eddig még nem sikerült megnyugtatóan kimutatni azt, hogy az istriai műhelyekben is készítették ilyen Dressel 2–4 típusú amphorákat.²¹⁰ A. Hesnard hívta fel a kutatás figyelmét, hogy ugyancsak Magdalensbergben Laecanius bélyegével ellátott Dressel 2–4 amphorát találtak.²¹¹ A leletek között azonban a Hesnard által megjelölt darab nem létezik, valószínűleg a publikáció félreérthetőségén alapult ez a feltételezés.²¹²

A Dressel 5 típusú amphorák feliratai általában görög borokra utalnak,²¹³ ezeket a formákat lelet-

²⁰² Baldacci 1969. 107.

²⁰³ Lamboglia 1955. 264.

²⁰⁴ Zevi 1966. 214. Carre 1985. 227.

²⁰⁵ Tchernia-Zevi 1977. 45.

²⁰⁶ Zevi 1966. 216.

²⁰⁷ NH. XVI, 60; XVII, 31; III, 127.

²⁰⁸ Egger 1959. 129. no. 14.

²⁰⁹ Feltehetően C. Laecanius Bassus egyik vilicusának bélyegével cserélhette fel, mivel a VIÁT bélyeget megfordítva könnyen LIVIA-nak lehet olvasni.

²¹⁰ Valamennyi hivatkozás Hesnard 1980. 145. (211. jegyzetben) megjegyzésén alapul vö. Tassaux 1982. 250, Carre 1985. 226.

²¹¹ Vö. 210. jegyzettel.

²¹² Vö. Egger 1958. Abb. 57,9. 151–152. Abb 25,5. 81–82.

²¹³ Zevi 1966. 216.

²⁰⁰ LM ltsz.: SC. 7.

²⁰¹ Bezeczky-Gabler-Redő 1986. 79–87.

12. kép. Schörgendorfer 558 amphorák elterjedési területe
Abb. 12. Verbreitungsgebiet der Amphoren von Typ Schörgendorfer 558

anyagunkban csak két darab képviselte. Ugyan- csak görög borokat tartalmaztak a Dressel 43/Knossos 4–5 és az ún. rhodosi/Camulodunum 184 típusok, melyek és Rhodos szigetén készülhettek. Feltételezzük, hogy ezt a formát Itáliában is gyártották.²¹⁴

A Dressel 6A típusú amphorákban az adriai partvidéken termelt bort szállították. Ezeket a formákat az i. e. 30-as években kezdték gyártani és az i. sz. 1. század közepéig voltak használatban.²¹⁵ Pannóniában ezek az amphorák csak a Drávától délre eső területeken Sisciában,²¹⁶ Sir-

miumban²¹⁷ és a Borostyánkő úton Emonában²¹⁸ találhatók meg. Savariában is található egy töredék, mely ehhez a csoporthoz sorolható.²¹⁹ Ennek az amphora típusnak azt elterjedése megegyezik a tartomány elfoglalásának menetével.

A bortároló amphorák az i. sz. 2. század közepén eltűnnek a leletanyagból és csak a 3. században tűnnek fel az égeikumi bortároló edények. Csak Scarbantiából ismert egy ilyen típusú fültöredék, a limes mentén azonban számos példány került elő.²²⁰

²¹⁷ Spomenici Sremske Mitrovice, Trece Izdanje Muzeja Srema, 1981. 47. a hombárok mellett látható amphorák ltsz-a: A/1275–76.

²¹⁸ Vö. 1. kép. 4.

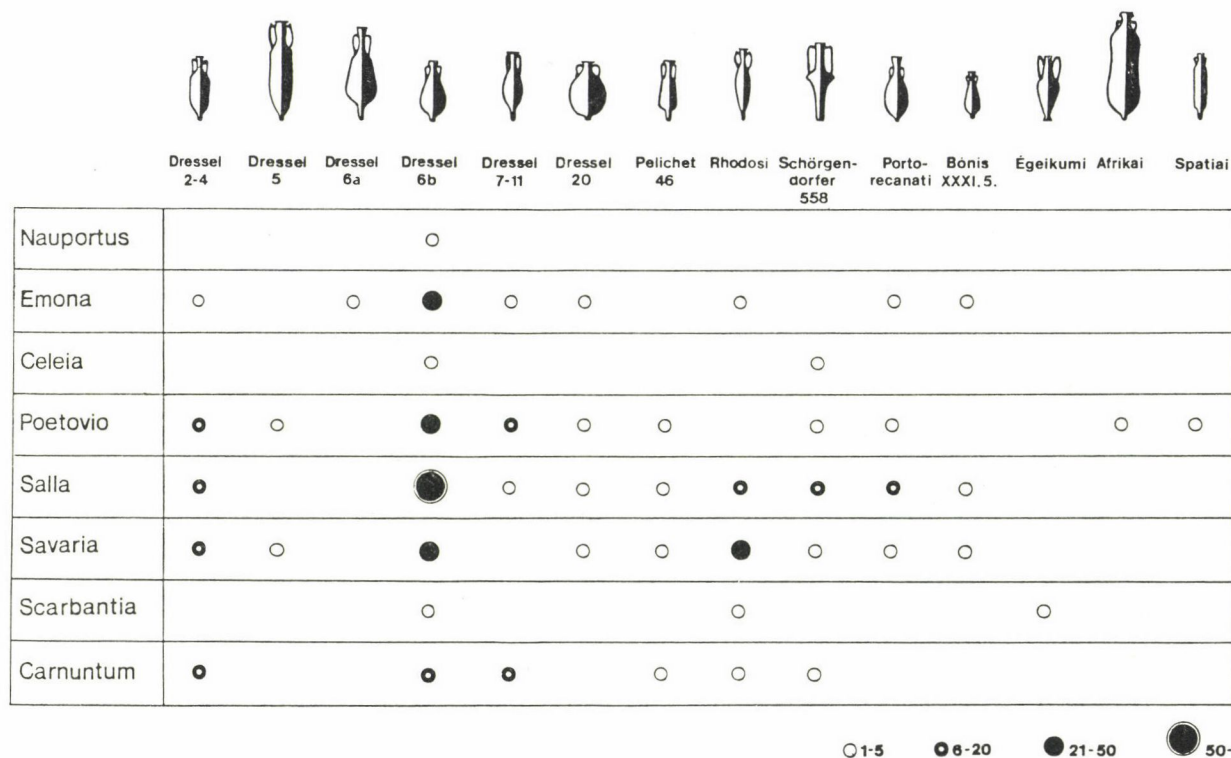
²¹⁹ Vö. 7. kép. 6.

²²⁰ Aquineumból BTM ltsz.: 33.773; 927.2.7; 62.13.490.

²¹⁴ Baldacci 1967. 45.

²¹⁵ Carre 1985. 211–213.

²¹⁶ CIL III. 12010.30

13. kép. Amphora típusok lelőhelyenkénti megoszlása
Abb. 13. Verteilung der Amphorentypen je nach Fundorte

A bort Aquileián keresztül fahordókban is szállították. Strabon erre vonatkozó megjegyzését²²¹ igazolják az aquineumi Gázgyári fazekastelepen talált hórdóleletek.²²² Lehetséges, hogy a 2. században a Borostyánkő úti településekre is fahordókban érkezett a bor.

A Mediterráneum egyik kedvelt csemegéje, az olajbogyó fogyasztására is találunk adatokat leletanyagunkban. A különleges formájú Schörgendorfer 558 típusú amphorák nyakán festett feliratok árulják el azt, hogy kitűnő minőségű zöld vagy fekete olajbogyót tároltak bennük. Az oliva eredetere vonatkozóan pontos információk nincsen, az anyagvizsgálatok alapján ezeket az amphorákat vulkánikus területen készítették. Ez azt jelenti, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben ezek az amphorák nem istriai olajbogyót tartalmaztak.

Pontosan ismerjük viszont, hogy az oliva olajat honnan hozták a tartományunkba. Közvetlenül az apuliai termelés²²³ megszűnése előtt az istriai olaj — Aquileián és Nauportuson keresztül — az i. sz. 1. század elejétől kezdve jelenik meg a Dressel

6B típusú amphorákban s Borostyánkő úti településeken. Ezek az amphorák leletanyagunk jelentős hányadát képviselik és megtalálhatók valamennyi lelőhelyen. A legismertebb termelőkön — C. Laecanius Bassus, Calvia Crispinilla és a császári műhelyeken — kívül azonban mások is szállítottak olajat Pannónia déli településeire (APIC, CO-SAE, L. Ivnius Patientis stb.). Az anyagvizsgálatok az utóbb említett termelők amphoráinál vulkanikus összetevőket mutattak ki. Ez azt jelenti, hogy a gyártást az istriai területeken kívül is folytatták.²²⁴

Az istriai olaj termelésének hanyatlása után az i. sz. 2. század első negyedétől kezdve, a Borostyánkő úti településeken és egész Pannóniában, a hispaniai olaj fogyasztására térnek rá, amit a Dressel 20 típusú amphorák bizonyítanak. A baeticai olajat a 3. század közepéig szállították, ez után az afrikai olaj jelenik meg Pannóniában is.

A Strabon által említett „tengerből származó” áruk, mely hal, rák, kagyló, sózott és füstölt hal, halszószt lehetett, melyek a Dressel 7–11 típusú amphorákban érkeztek Hispaniából. Ezek az amphorák a Borostyánkő úton megtalálhatók Emonában, Poetovióban, Sallában, Savariában és Carnuntumban.

Az egyik poetovioi amphorán festett felirat hispaniai recept szerint elkészített garumot említ. Egy másik egzotikus ételre utaló osztrigahéj a sal-

²²¹ Strabon V. 1. 8. és 12.

²²² Kuzsinszky 1932. 71–87.

²²³ Baldauci (1972, 7, 27) véleménye alapján az egyik apuliai olajtároló edény a Lamboglia 2 típusú amphora, — ez Pannóniában csak egy helyen, az emonai múzeumban fordul elő, bár a feltételezett nauportusi leletkörülményekről pontos információink nincsenek — újabban kiderült, hogy a gieni hajóroncsban egy lezárt ilyen típusú edényben bor nyomát lehetett kimutatni.

²²⁴ Carre 1985. 225,

lai ásatásokon került elő. Szürkésfehér színe miatt Mócsy A. adriai eredetűnek tartja — Plinius leírása alapján — ezt a példányt.²²⁵ Ha az Adriai partjáról érkezett ez az osztriga, akkor egyenlőre nem azonosítható, milyen típusú amphorában szállították.

A Hispaniában készült halmártásokat és más tengeri termékeket az i. sz. 1. században a Birodalom területén belül mindenhol szállították. Bármely tartományba akadály nélkül eljutottak ezek a termékek, ellentétben a hispaniai olajjal, melynek ebben az időben komoly konkurenciát jelentett az istriai termelés, elsősorban Cisalpinában és az Alpokon túli tartományokban.

A Borostyánkő úti amphora leletek elsősorban a korai császárkorra keltezhetők, néhány darab azonban a császárság késői időszakában volt használatban. A feltételezhetően hadseregnek érkező rendszeres szállítások lebonyolításához kialakították a megfelelő kereskedelmi kapcsolatokat. Az Aquileián keresztül lebonyolított forgalmat kereskedőházak végezték Hispania, Gallia-Narbonensis, Itália, a görög szigetek és később talán Afrika nagy termelőivel. Egyenlőre kevés információval rendelkezünk a kereskedők személyéről, mivel ezek az adatok a festett feliratokon szerepelnek. Az élelmiszer termeltetésekről, illetve az amphora készítőkről a bélyegek révén és a formák alapján jóval többet tudunk. Az ellátás az északi tartományokban hasonló képet mutat, eltérés a rajnai és a dunai tartományokban csak az olajtároló amphorákban mutatható ki az i. sz. 2. század első negyedéig. A rajnai és a többi nyugati tartományban valamint Itáliában a baeticai olajat, Cisalpinában és a dunai tartományokban az istriai olajat fogyasztották. Ennek megfelelően az egyik helyen

Dressel 20 a másik helyen Dressel 6B típusú amphorákat találunk. Az istriai olajtermelés hanyatlása után mindenhol a baeticai olajat fogyasztották. A katonák igényeinek kielégítésekor feltételeznünk kell az ellátás folyamatosságát, ezért néhány bélyeges amphora alapján aligha tétélezhetjük fel, hogy a baeticai szállítmányok szinte kizárólag a Severus dinasztia korában érkeztek Pannóniába.²²⁶ A Borostyánkő úti bélyeges és bélyeg nélküli baeticai amphorák bizonyítékot szolgáltatnak a folyamatos ellátásra, a 2. század végére keltezett (?) amphorákban szállított olajat nem tekinthetjük a dunai hadseregnek nyújtott kedvezménynek.²²⁷

A hadseregnek szóló szállítások esetében — mivel vámmentes árukról volt szó — nem jelentett akadályt a vámsorompó.²²⁸ Az amphorák, illetve a bennük tárolt élelmiszerek vizsgálata más összefüggéseket ad, amelyeket másként kell értékelnünk, mint a más célokat szolgáló luxus kerámiákat.²²⁹ Így például nem fogadható el az a feltételezés, mely szerint a Noricumba és Pannóniába szállító vállalkozók bélyeges amphorái sohasem találhatók meg Galliában vagy a Rajnavidéken.²³⁰ Például az a G.M.M bélyeg, mely Dressel 20 amphorán található, kimutatható Britanniában, Germaniában, Rómában és Pannóniában (Poetovioiban).²³¹

A római amphorák közlésével számos területen tudunk segítséget nyújtani a további kutatásokhoz.

Bevezeky Tamás

²²⁵ Mócsy 1983. 80.

²²⁶ Gabler-Kelemen 1984. 136–137. = Gabler-Kelemen 1985. 79–80.

²²⁷ Gabler-Kelemen 1985. 79.

²²⁸ L. az előző jegyzetet

²²⁹ Gabler 1986. 97–98.

²³⁰ Gabler 1986. 97.

²³¹ Callender 1965. 106. no. 392., Beltran 1970. 134. no. 102.

A szövegben használt rövidítések

- Abramić 1925 = M. Abramić: Poetovio, Führer durch die Denkmäler der Römischen Stadt, Wien 1925.
 Alzinger 1955 = W. Alzinger: Kleinfunde von Aguntum aus den Jahren 1950 bis 1952. Wien 1955.
 Baldacci 1967 = P. Baldacci: Alcuni aspetti dei commerci nei territori Cisalpini, Atti del Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana I. 1 (1967–68) 7–50.
 Baldacci 1969 = P. Baldacci: Le principali correnti del commercio di anfore romane nella Cisalpina dal III. sec. a.C. al II. d.C., in Problemi della ceramica romana e dell'alto Adriatico, Atti del Convegno internazionale di Ravenna, 10–12 Maggio, 1969. Bologna, 103–131.
 Baldacci 1972 = P. Baldacci: Importazioni Cisalpine e produzione Apula, Recherches... 1972, 7–28.
 Barkóczi-Bónis 1954 = L. Barkóczi-É. Bónis: Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta ArchHung 4 (1954) 129–
 Beltrán 1970 = M. Beltrán Lloris: Las anforas romanas en España, Zaragoza 1970.
 Bevezeky 1983 = T. Bevezeky: Amphora findings from Savaria, Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely, 15 (1981) 167–198.

- Bevezeky 1984 = T. Bevezeky: Roman amphorae from Zalalövő, MittArchInst 12/13 (1982/1983) 153–166, 371–382. (1984)
 Bevezeky 1985 = Bevezeky T.: P. Iturius S. amphorája Vetus Salinában FA 36 (1985) 69–74.
 Bevezeky-Gabler-Redő 1986 = T. Bevezeky-D. Gabler-F. Redő: Gli scavi nella villa Romana a San Potito-Di-Ovindoli (L'Aquila) 1983–1984. Acta ArchHung 38 (1986) 41–87.
 Bohn 1926 = O. Bohn: Pinselschriften auf Amphoren aus Augst und Windisch, Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde 28 (1926) 197–212.
 Bojović 1977 = D. Bojović: Rimska Keramika Singidunuma, Beograd 1977.
 Bónis 1942 = É. Bónis: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonia, I. Dissertationes Pannonicae, II. 20. 1942.
 Bonsor 1931 = G. E. Bonsor: The Archaeological Expedition along the Guadalquivir, 1889–1901. New York 1931.
 Brukner 1981 = O. Brukner: Rimska keramika a Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije, Beograd 1981.
 Buchi 1973 = E. Buchi: Banchi di anfore Romane a

- Verona. Note sui commerci Cisalpini, in: Il territorio Veronese in età Romana, Atti del Convegno tenuto a Verona 1971. Verona 1973.
- Buchi 1974 = E. Buchi: Commerci delle anfore "istriane". Aquileia Nostra 45–46. (1974–75) 431–444.
- Callender 1965 = M. H. Callender: Roman amphorae with index of stamps, London 1965.
- Carre 1985 = M. B. Carre: Les amphores de la Cisalpine et de L'adriatique au début de L'Empire, MEFRA 97 (1985) 207–245.
- Cserményi–Tóth 1979 = V. Cserményi–E. Tóth: Eine römische Strassenstation und die Strassenstrecke Zwischen Salla und Arrabona, Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője Szombathely. 13–14. (1979–1980) 171–203.
- Degrassi 1942 = A. Degrassi: Un nuovo frammento dei Fasti dei Sodales Augustales Claudiales, Epigraphica. 4. (1942) 17–22.
- Degrassi 1953 = A. Degrassi: Aquileia e l'Istria in età Romana, Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin, Aquileia 1953. 51–65.
- Degrassi 1956 = A. Degrassi: L'Esportazione di olio e olive Istriane nell'età Romana. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e storia patria (1956) 104–112.
- Egger 1958 = R. Egger: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1954 und 1955. Carinthia I. 148 (1958) 3–173.
- Egger 1959 = R. Egger: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1956 und 1957. Carinthia I. 149 (1959) 3–143.
- Ettlinger 1977 = E. Ettlinger: Aspects of amphora typology, seen from the North, Méthodes Classiques... 1977. 9–16.
- Fuchs 1978 = M. Fuchs: Die römischen Amphoren vom Magdalensberg, Band I–III. Dissertation, Universität Innsbruck 1978.
- Gabler 1986 = D. Gabler: Differences between imported pottery in Western and Danubian provinces of the Roman Empire Acta ArchHung 36 (1986) 93–104.
- Gabler–Kelemen 1984 = D. Gabler–M. Kelemen: Olio betico in Pannonia. Anfore ispaniche nella Valle danubiana, Archivo Español de Arqueología 57 (1984) 121–142.
- Gabler–Kelemen 1985 = Gabler D.,–H. Kelemen M.: Hispaniai olaj Pannoniában. ComAH. o. (1985) 69–84.
- Gnirs 1904 = A. Gnirs: Antike Funde aus Pola und Umgebung, JÖAI 7 (1904) Beibl. 131–146.
- Gnirs 1910 = A. Gnirs: Eine antik-römische Tonwarenfabrik und ihr Warendepot bei Pola, JÖAI, 13 (1910) Beibl. 95–103.
- Gnirs 1910a. = A. Gnirs: Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, JfA 4 (1910) 79–88.
- Grace 1961 = V. R. Grace: Amphoras and the ancient wine trade, American School of Classical Studies at Athens, Excavation of the Athenian Agora, No. 6. 1961.
- Gregorutti 1886 = C. Gregorutti: La figulina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e storia patria, II. fasc. I–II. (1886) 1–37.
- Grünewald 1983 = M. Grünewald: Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum, Der Römische Limes in Österreich 32 (1983) 34–35. T. 44–45.
- Guenoche–Hesnard 1983 = A. Guenoche–A. Hesnard: Typologie d'amphores romaines par une methode logique de classification, Computers and the Humanities, 17 (1983) 185–198.
- Hamon–Hesnard 1977 = E. Hamon–A. Hesnard: Problèmes de documentation et de description relatifs à un corpus d'amphores romaines. Méthodes classiques... 1977. 17–33.
- Hesnard 1980 = A. Hesnard: Un dépôt Augustéen à la Longarina, Ostie. Memoirs of the American Academy in Rome, 36 (1980) 141–147.
- Jobst–Piccottini 1986 = W. Jobst–G. Piccottini: Die Inschriften 1972 bis 1976 und 1978. in: Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg, Klagenfurt 1986.
- Keay 1984 = S. J. Keay: Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. BAR International Series, no. 196. Oxford 1984.
- Kubitschek–Frankfurter 1923 = W. Kubitschek–S. Frankfurter: Führer durch Carnuntum, Wien 1923.
- Kuzsinszky 1932 = Kuzsinszky B.: A Gázgyári római fazekastelep Aquincumban, BpR. 11 (1932).
- Lamboglia 1955 = N. Lamboglia: Sulla cronologia delle anfore romaine die eta repubblicana (II–I. secolo A. C.) Rivista Studi Liguri 21 (1955) 241–270.
- Medgyes 1977 = Medgyes M.: Leletmentések Savaria É-i temetőjében 1970–1975, Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely 11–12. (1977–1978) 177–208.
- Mercando 1974 = L. Mercando: La nekropoli romana di Portorecanati, Notizie degli Scavi di Antichità 28 (1974) 145–
- Mercando 1979 = L. Mercando: Portorecanati (Macerata), Notizie degli Scavi di Antichità 34, 3 (1979) 180–280.
- Méthodes claciques... = Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'études typologique des amphores, École Française de Rome, Rome 1977.
- Mikl 1960 = I. Mikl: Rimske najdbe iz Ptuja po letu 1954. AV 11–12. (1960–1961) 153–
- Mócsy 1980 = Mócsy A.: Osztrigahéj Zalalövőről, ArchÉrt 107 (1980) 79–80.
- Nagy 1948 = Nagy T.: Az albertfalvai római telep, AntH I. 2. (1947) 92–114.
- Neumann 1967 = A. Neumann: Forschungen in Vidobona 1948 bis 1967. I. Teil. Lager und Lagerterritorium. Der Römische Limes in Österreich 23. (1967)
- Pais = H. Pais: Corporis Inscriptionum Latinarium, Supplementa Italica 1884. 156–167.
- Panella 1986 = C. Panella: Oriente ed Occidente: Considerazioni su Alcune anfore "Egee" di età Imperiale a Ostia. Recherches sur les Amphores Greques, Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplement XIII. 1986. 609–636.
- Peacock 1977 = D. P. S. Peacock: Roman amphorae: typology, fabric and origins, Méthodes Classiques... 1977. 261–278.
- Pelichet 1946 = E. Pelichet: À propos des amphores romaines trouvées a Nyon. Zeitschrift für Schweizerische Archæologie und Kunstgeschichte, 8 (1946) 189–202.
- Plesničar–Gec 1972 = L. Plesničar–Gec: Severno Emonsko Grobišče, Ljubljana 1972.
- Plesničar–Gec 1983 = L. Plesničar–Gec: Starokrscanski Center v Emoni, Ljubljana 1983.
- Riley 1982 = J. A. Riley: The coarse pottery from Berenice, in: J. A. Lloyd: Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) vol. II. Suppl. Libya Antiqua 1982. 91–466.
- Recherches... Recherches sur les amphores romaines, École Française de Rome, Rome 1972.
- Schallmayer 1983 = E. Schallmayer: Römische Okkupationslinien in Obergermanien und Raetien, Zur chronologischen Typologie der Amphoren, Producción y comercio del aceite en la Antigüedad, Segundo congreso internacional, Madrid 1983. 281–336.
- Schönberger 1978 = H. Schönberger: Kastell Oberstimm, Berlin 1978.
- Schörgendorfer 1942 = A. Schörgendorfer: Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer, Wien 1942.
- Szónyi 1981 = Szónyi E.: Kutatások Mursellában, ComAH. 2 (1981) 87–119.
- Tassaux 1982 = F. Tassaux: Laccanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie, MEFRA, 94. (1982) 227–269.
- Tassaux 1983 = F. Tassaux: L'Implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire Romain, Atti dei civici Musei di Storia ad Arte, Quaderno 13.2 (1983/1984) 193–229. Trieste.
- Tchernia 1967 = A. Tchernia: Les amphores romaines et l'histoire économique, Journal des Savants, 1967. 216–
- Tchernia–Zevi 1972 = A. Tchernia–F. Zevi: Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise á Ostie. Recherches... 1977. 36–67.

Ulbert 1959 = G. Ulbert: Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe, Berlin 1959.

Vrsalović 1974 = D. Vrsalović: Istraživanja i zaštita Podmorskih Arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj. Zagreb 1974.

Zevi 1966 = F. Zevi: Appunti sulle anfore romane, Archeologia Classica 2 (1966) 208–247.

A közzölt leletek a következő múzeumokban találhatóak: MM — Mestni Muzej, Ljubljana; PM — Pokrajinski Muzej, Ptuj; GM — Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg; SM — Savaria Múzeum, Szombathely; LM — Liszt Ferenc Múzeum, Sopron;

A térképeken használt számok a következő lelőhelyeket jelölik: 1. Aguntum; 2. Aislingen; 3. Aquileia;

4. Aquincum; 5. Asolo; 6. Asti; 7. Aventicum; 8. Baone (Este); 9. Bergamo; 10. Carnuntum; 11. Carpi; 12. Casteggio; 13. Cecina; 14. Celeia; 15. Chiavenna; 16. Chur; 17. Como; 18. Concordia; 19. Cortaccia (Alto Adige); 20. Cremona; 21. Emona; 23. Fažana (Fasana); 24. Feltre; 25. Fornovo d'Adda; 26. Gomolava; 27. Gorsium; 29. Loron-Poreč (Parentium); 30. Magdalensberg (Heidenberg); 31. Milano; 32. Monteu da Po; 33. Mortara; 34. Mursella; 35. Nîmes; 36. Oberstimm; 37. Ovilava (Wels); 38. Padova; 39. Paperiano; 40. Parma; 41. Poetovio; 42. Porolissum; 43. Portorecanati; 44. Pula (Pola); 45. Reggio Emilia; 46. Rimini; 47. Róma; 48. Rovinj; 49. Salla; 50. Savaria; 51. Spinimbecco (Legnano); 52. Teutoburgium; 53. Tortona; 54. Trieste; 55. Vallera; 56. Veleia; 57. Vercelli; 58. Vienne; 59. Vincenza; 60. Virunum; 61. Visinada; 62. Vindobona.

DIE AMPHORENFUNDE DER BERNSTEINSTRASSE

Auszug

Mit Hilfe der vorgeführten Amphoren versuchten wir — im westlichen Teil Pannoniens, an der Bernsteinstraße (Abb. 1) — den Lebensmittelhandel im 1–2. Jh. u.Z. zu rekonstruieren. Dieses Bild ist aber nur für den Verbrauch des römischen Heeres und der mit diesem zusammenlebenden Bevölkerung charakteristisch. Durch die Untersuchung der Amphoren gelangten wir auf indirektem Wege zu solchen Informationen, die mit dem bereits früher publizierten, älteren Fundmaterial zusammen zur genaueren Erkenntnis der Eroberung Pannoniens gleichfalls wertvolle Daten liefern können.

Die in Amphoren transportierten Produkte waren zum alltäglichen Kochen und zur Beköstigung vorgesehen. Die quantitativen Prozentsätze der identifizierten Stücke sind auch für die Menge der in ihnen gelieferten Produkte charakteristisch, so betrug die Verteilung aus Wein 29%, aus Öl 48%, aus Oliven 6%, aus Fischsoße 7% und aus sonstigen Produkten 10%. Im allgemeinen können diese Werte auch im Falle der am Magdalensberg zutage geförderten Amphoren beobachtet werden. Dasselbe ließ sich auch bei der Untersuchung des Materials der in zum Territorium von Alba Fucens (Mittelitalien) gehörenden San Petito erschlossenen frühkaiserzeitlichen Villa feststellen.²⁰¹

In diesen Amphorentypen wurden die bekanntesten Weine befördert²⁰⁶: das kampanische *amineum*, das südgalische *baeterrense*, das hispanische *lauronense*, das norditalische *lambrusco* sowie *pucinum* und das an keinen Ort gebundene, mit Honig vermischte *mulsum*. Die Bedeutung des istrischen Weines wurde in den antiken Quellen von Plinius und Cassiodorus gewürdigt. Laut Plinius²⁰⁷ konnte die Kaiserin Livia ihr hohes Alter auch dem Genuß des Weines von Pucinum verdanken. Vom Magdalensberg veröffentlichte R. Egger solche Amphorenstempel, an denen der Name von LIVIA zu lesen war,²⁰⁸ jedoch konnten wir diese Stempel bei der Prüfung des Fundmaterials nicht finden.²⁰⁹ Der Forschung gelang es bisher noch nicht in beruhigender Weise nachzuweisen, daß auch in den istrischen Werkstätten solche Amphoren von Typ Dressel 2–4 hergestellt worden wären.²¹⁰ A. Hesnard lenkte die Aufmerksamkeit der Forschung darauf, daß ebenfalls in Magdalensberg mit dem Stempel von Laecanius versehene Amphoren von Typ Dressel 2–4 gefunden wurden.²¹¹ Unter den Funden liegt aber das von Hesnard bezeichnete Stück nicht vor, diese Annahme ist wahrscheinlich durch die Mißverständlichkeit der Publikation entstanden.²¹²

Von den für die Aufbewahrung von Wein gebrauchten Amphoren fehlt die eine bekannteste Form von Typ Dressel 1. Diese kann im Mediterraneum überall vorgefunden werden, jedoch kommt sie an den Fundstellen der Bernsteinstraße — mit Ausnahme von Aquileia — nirgends vor.²⁰² Selbst in Noricum wurden nur vom Magdalensberg solche Funde publiziert. Diesen Typ stellte man

— wie es vorausgesetzt wird — in der ausgehenden Republikzeit nicht mehr her²⁰³ und war daher anläßlich der Eroberung Pannoniens nicht mehr im Gebrauch. Die charakteristischen Amphoren des 1.Jh.u.Z. zur Aufbewahrung des Weines von Typ Dressel 2–4, 5, 6A und 43 können auch in unserem Fundmaterial in zahlreichen Exemplaren vorgefunden werden.

Fast 50% der Weingefäße machen unter den Funden der Bernsteinstraße die Amphoren von Typ Dressel 2–4 (Abb. 2, 1–2) aus. Zur selben Zeit kommen diese Formen in Cisalpina und in den Fundorten an der Adria nur selten vor. Auf den bemalten, mit Inschriften versehenen Amphoren von Typ Dressel 2–4 im Castro Pretorio in Rom können die Exemplare mit den Namen der Konsuln auf den Beginn des 1. Jh.u.Z. datiert werden,²⁰⁴ bei den Funden von Ostia bedeutet der Anfang des 2.Jh. die oberste Grenze.²⁰⁵ Für die Funde der Bernsteinstraße ist dieselbe obere Grenze charakteristisch.

Die Inschriften der Amphoren von Typ Dressel 5 (Abb. 1, 3) weisen im allgemeinen auf die griechischen Weine hin,²¹³ diese Formen repräsentierten in unserem Fundmaterial nur zwei Stücke. Gleichfalls griechische Weine enthielten die Gefäße von Typ Dressel 43/Knosos 4–5 (Abb. 8, 1) und der sog. Typ von Rhodos/Camulodunum 184 (Abb. 8, 2), die wahrscheinlich auf der Insel Rhodos hergestellt worden sind. Es wird angenommen, daß diese Form auch in Italien erzeugt worden ist.²¹⁴

In den Amphoren von Typ Dressel 6A (Abb. 2, 4) wurde der an der Adria gebaute Wein befördert. Diese Gefäßformen begann man in den 30er Jahren v.u.Z. herzustellen und sie waren bis zur Mitte des 1.Jh.u.Z. in Gebrauch.²¹⁵ In Pannonien können diese Amphoren nur in den südlich von der Drau gelegenen Gebieten in Sisacia,²¹⁶ Sirmium²¹⁷ und an der Bernsteinstraße in Emona²¹⁸ gefunden werden. Auch in Savaria ist ein Fragment zu finden, das zu dieser Gruppe gereiht werden kann.²¹⁹ Die Verbreitung dieses Amphorentyps stimmt mit den Etappen der Eroberung der Provinz überein.

Die Amphoren zur Aufbewahrung des Weines verschwinden um die Mitte des 2.Jh.u.Z. aus dem Fundmaterial und erst im 3.Jh. erscheinen die ägäischen Weingefäße (Ostia VI, Niederbieber 77, Kapitän II., Zeest 79). Nur aus Scarbantia kennen wir ein Henkelfragment von solchem Typ, am Limes sind aber zahlreiche solche Exemplare zum Vorschein gekommen.²²⁰

Der Wein wurde auch über Aquileia in Holzfässern transportiert. Die diesbezüglichen Bemerkungen von Strabon²²¹ beweisen die in der Töpfersiedlung von Aquincum-Gasfabrik gefundenen Faßfunde.²²² Es ist möglich, daß im 2.Jh. der Wein auch in den Siedlungen der Bernsteinstraße in Holzfässern angekommen ist.

Auch für den Konsum der Olive, einer der beliebtesten Delikatessen des Mediterraneums finden wir Angaben in unserem Fundmaterial. Die gemalten In-

schriften am Hals der in eigenartiger Form hergestellten Amphoren von Typ Schörgendorfer 558 (Abb. 9) verraten, daß in ihnen grüne (Abb. 10, 1–6) oder schwarze (Abb. 10) Oliven von ausgezeichneter Qualität aufbewahrt wurden. Über das Herkunftsland der Oliven stehen uns keine genaueren Informationen zur Verfügung, aufgrund der Materialprüfungen wurden diese Amphoren in einem vulkanischen Gebiet erzeugt. Dies bedeutet, daß diese Amphoren — im Gegensatz zu den früheren Voraussetzungen — keine istrischen Oliven enthalten haben.

Hingegen wissen wir genau, von wo das Olivenöl in unsere Provinz geliefert wurde. Unmittelbar nach dem Einstellen des Ölanbaues in Apulien²²³ erscheint das istrische Öl — über Aquileia und Nauportus — vom Anfang des 1. Jh. u. Z. in Amphoren von Typ Dressel 6B (Abb. 2, 5–6; Abb. 3) in den Siedlungen der Bernsteinstraße. Diese Amphoren vertreten einen bedeutenden Prozentsatz unseres Fundmaterials und können an sämtlichen Fundorten angetroffen werden. Außer den bekanntesten Produzenten — C. Laecanius Bassus (Abb. 3, 1–11), Calvia Crispinilla (Abb. 3, 12–16, 18, 20) und den kaiserlichen Werkstätten — haben aber auch andere in die südlichen Siedlungen Pannoniens Öl geliefert (T. Flavius Fontanus (Abb. 3, 33), L. Iunius Patientis (Abb. 3, 29., 31 usw.). Die Stoffprüfungen haben bei den Amphoren der letztgenannten Produzenten vulkanische Komponenten nachgewiesen. Dies bedeutet, daß die Produktion auch außerhalb der istrischen Gebiete fortgesetzt wurde.²²⁴

Nach dem Rückgang der istrischen Ölproduktion ging man vom ersten Viertel des 2. Jh. u. Z. in den Siedlungen der Bernsteinstraße und in ganz Pannonien auf den Konsum des hispanischen Öls über, was die Amphoren von Typ Dressel 20 (Abb. 7, 5–7) beweisen. Das Öl von Baetica wurde bis zur Mitte des 3. Jh. geliefert, nach dieser Zeit erscheint auch in Pannonien das afrikanische Öl (Abb. 7, 8).

Die von Strabon erwähnten, „aus dem Meer stammenden“ Waren dürften Fische, Krebse, Muscheln, Salz- und Räucherfische sowie Fischsoße gewesen sein, die in Amphoren von Typ Dressel 7–11 (Abb. 7, 1–3) aus Hispanien gekommen sind. Diese Amphoren können an der Bernsteinstraße in Emona, Poetovio, Salla, Savaria und in Carnuntum gefunden werden.

Die gemalte Inschrift an der einen Amphora von Poetovio erwähnt das nach hispanischem Rezept gefertigte garum (Abb. 7, 2). Auf eine andere exotische Speise verweisende Austerschale kam bei den Ausgrabungen in Salla vor. Infolge ihrer gräulichweißen Farbe setzt bei diesem Exemplar A. Mócsy — aufgrund der Beschreibung von Plinius — die adriatische Herkunft voraus.²²⁵ Kam diese Auster von der Adriaküste, so kann vorläufig noch nicht identifiziert werden, in welchem Amphorentyp sie geliefert wurde.

Die in Hispanien gefertigten Fischsoßen und andere Meeresprodukte wurden im 1. Jh. u. Z. innerhalb des Römerreiches überall hingeliefert. Diese Produkte gelangten in sämtliche Provinzen ohne Hindernis, im Gegensatz

zum hispanischen Öl, dessen ernste Konkurrenz zu dieser Zeit die istrische Produktion, vor allem in Cisalpina und in den Provinzen jenseits der Alpen war.

Die Amphorenfunde der Bernsteinstraße können in erster Reihe auf die Frühkaiserzeit datiert werden, einige Stücke waren aber auch noch in der Spätphase des Kaisertums in Gebrauch. Zur Abwicklung der vermutlich für das Heer kommenden regelrechten Lieferungen wurden auch die entsprechenden Handelsbeziehungen ausgebaut. Der Handelsverkehr über Aquileia mit den großen Produzenten von Hispania, Gallia-Narbonensis, Italien, der griechischen Inseln und später vielleicht mit Afrika wurde von Handelshäusern abgewickelt. Vorläufig haben wir nur wenige Informationen über die Person der Kaufleute, da diese Angaben die gemalten Inschriften enthalten. Von den Lebensmittelproduzenten bzw. Amphorenherzeugern wissen wir durch die Stempel und die Formen viel mehr. Die Versorgung in den nördlichen Provinzen zeigt ein ähnliches Bild, eine Abweichung kann bis zum ersten Viertel des 2. Jh. u. Z. in den Rhein- und Donauprovinzen nur in den für die Aufbewahrung von Öl dienenden Amphoren nachgewiesen werden. In den Rhein- und in den übrigen Westprovinzen sowie in Italien wurde das Öl von Baetica, in Cisalpina und in den Donauprovinzen das istrische Öl konsumiert. Dementsprechend finden wir an der einen Stelle Amphoren von Typ Dressel 20 und an der anderen Stelle solche von Typ Dressel 6B vor. Nach der Abnahme der istrischen Ölproduktion wurde überall Öl aus Baetica verbraucht. Zur Befriedigung der Ansprüche des Militärs müssen wir auf die Kontinuität der Versorgung schließen, und so ist es aufgrund einiger gestempelter Amphoren kaum anzunehmen, daß die Transporte aus Baetica fast ausschließlich zur Zeit der Dynastie der Severer nach Pannonien gekommen sind.²²⁶ Die Amphoren aus Baetica der Bernsteinstraße mit oder ohne Stempel dienen als Beweise für die kontinuierliche Versorgung, das in den auf das ausgehende 2. Jh. datierten (?) Amphoren gelieferte Öl kann nicht als eine für das Donauheer gebotene Begünstigung angesehen werden.²²⁷

Im Falle der Transporte für das Heer bildeten die Zollschranken kein Hindernis, da es sich um zollfreie Waren handelte.²²⁸ Die Untersuchung der Amphoren bzw. der in ihnen aufbewahrten Lebensmittel gibt andere Zusammenhänge, die anders auszulegen sind, als die für andere Zwecke dienenden Luxuskeramiken.²²⁹ So kann z.B. die Annahme nicht akzeptiert werden, wonach die gestempelten Amphoren der nach Noricum und Pannonien liefernden Unternehmer in Gallien oder im Rheingebiet nie vorgefunden werden können.²³⁰ Beispielsweise läßt sich der Stempel G. M. M. (Abb. 7, 7), der an der Amphore von Typ Dressel 20 vorkommt, auch in Britannien, Germanien, Rom und Pannonien (Poetovio) nachweisen.²³¹

Durch die Mitteilung der römischen Amphoren können wir in zahlreichen Gebieten zu den weiteren Forschungen Hilfe leisten.

T. Bezeczký

A BUDAI VÁRPALOTA EGY KÖZÉPKORI RÉTEGSORÁNAK ELEMZÉSE

A középkori régészet jelenlegi fellendülését lehetőségeinek, témakörének kiszélesedése is mutatja s közben a felhasználható módszerek is egyre bővülnek — nézzük akár a természettudományos vizsgálatok ritkábban kínálkozó lehetőségeit, akár a történettudomány adatainak szélesebbkörű bevonását. (Utóbbi a vizsgálható kérdések körét egyre jobban tágítja, ugyanakkor konkrét adataival a feldolgozást támaszthatja alá.)¹ E közben úgy tűnik, az alapvető *régészeti módszerről* kevesebb szó esik, s néha már nem is használják fel fontosságának megfelelően.² Feledésbe merült volna az alapszabály: „A gyakorlatban a rétegek felismerése és magyarázata az ásató legfontosabb feladata és idejének legnagyobb részét foglalja le” (Sir Mortimer Wheeler). Néha az ásatás során megfigyelhető rétegződés elemzése és dokumentálása még döntő esetekben is elmarad, ugyanakkor a feldolgozó ásatási kormeghatározásra hivatkozik. Ezek után már nem is kifogásolható, ha pl. a történész felhasználó már nem lát különbséget az objektíven bizonyítható és a régész által feltételezett kormeghatározások között, s az előbbit is megkérdőjelezi.

Az alábbiakban néhány emlékcsoport vizsgálati lehetőségeit tárgyalva, szeretném bemutatni a régészeti módszer lehetőségeit és korlátait is — mint első lépésofokot —, amely után a másfajta adatok bevonása segít a végleges eredményhez.

A rétegelemzés gyakorlati fontossága

A települési rétegek megfigyelése, kiértékelése több szempontból nélkülözhetetlen. 1. A feltárt objektum kormeghatározása, sorsának, pusztu-

lásának bizonyítása. Ehhez a megfigyelhető rétegek *jellegének* meghatározása és *koruk* felderítése szükséges. Az odakerülés korát a leletek már más-honnan ismert típusai, valamint ha vannak, az érmek árulják el. Jól megfigyelhető, rövid időszakokat jelentő rétegződést általában csak az ásatás egy-egy kis területén lehet találni, számunkra szerencsés körülmények összejársása eredményeként.³ Egy-egy rétegben sok esetben hosszabb időszak (50—100—150 év) leletei is kimutathatóak; a réteg helyére kerülését a legkésőbbi leletek határozhatják meg. Különösen akkor találkozunk azonos rétegen belül hosszú időszak tárgyaival, ha a réteg tudatos feltöltés, rendezés eredménye; például egy új építési szakasz esetében. Így eredetileg máshol lerakódott szemétanyagot is hordtak oda. Ez gyakori jelenség szemétdöbrök, kutak, pincék esetében is — amit sokan nem vesznek tudomásul.⁴

Előfordul, hogy egy máshol felhalmozódott rétegből többször is hordanak ki végleges fellelési helyére anyagot, tehát a feltárt rétegekben másodlagosan odakerült leletek is fekszenek. Így több, egymástól jól szétválasztható rétegben is találunk azonos korú, sőt azonos tárgyból származó tördékekkel. Ez jól meghatározható korú típusok, vagy érmek esetében mutatható ki egyértelműen: így egymás fölött több, egymást átfedő hosszú

³ Szerencsés esetben a következő lépésben a történeti események évszáma pontosítja ezt. — A morva Mstěnice falu toronyvárában a bejáratú torony alsó részében sikerült csak ilyeneket megfigyelni 3 égsréteggel tagolva; ez megadta az egész korszak (13. sz. — 1468) életének hármas tagolását: *Nekuda V.*, Mstěnice. I. (Brno 1985) 121—122. kép.

⁴ Az osztrák Gaiselberg motte-várának feldolgozása-kor hat kerámia-horizontba sorolták a leletanyagot, mindegyiket viszonylag rövid időszakokra (pd. 12. sz. második fele; 13. sz. e. fele, stb). A máshol előkerült, jobban datált analógiák azonban azt mutatják, egyes horizontokba (melyeket egyes rétegek alapján választottak ki) ennél hosszabb idő leletei kerültek (fél helyett 1—2 évszázad is). *Felgenhauer F.*—*Schmiedt, S.*, AAu 61 (1977) 213—320: Kiindulópontját az első sáncárok rétegei adták, a meghatározásokat sajnos érmek nem segítették. — Az I—II. horizont kormeghatározásának kritikája (12. sz. m. f., 13. sz. e. f. helyett: 13. sz. m. feléig) *Unger, J.*, ArchHist 6 (1981) 315—328. Ezt bizonyítják a budai leletek is.

Hosszabb időszak leletanyaga budai kutakban: Dísz tér 10. esetében másfél évszázad, a Dísz tér 8. esetében pedig legalább 250 év. Utóbbi feldolgozója szerint 13—14. sz.-i: *I. Melis K.*, BpR 23 (1973) 145—; szerintem még a 15. sz. m. feléből is tartalmaz leleteket (bécsi faze-kak: 5. kép 5—8.).

¹ Középkori régészeti tudományos ülésszak, 1970. RFü Ser. II. 14 (1971). L. különösen Gerevich L., Kubinyi A., Holl I., Nagy E. előadásait.

² I. m. 105: *Kozák K.* hangsúlyozza, hogy a várásatások feldolgozásai tudományos megalapozottsággal, de apparátus mellőzésével jelennek meg. Magam mintegy 15 várásatás megjelent tanulmányainál alig felüknél láltam bizonyító rétegrajzot, de még ezeknél sem mindig elemezték ezek alapján leleteiket és a kronológiai támpontokat. Ez nem terjedelmi kérdés: 1—2 rajztábla elegendő egy előzetes jelentésben is a keltező anyag válogatott bemutatására. Sok esetben nyilvánvaló, hogy az ásató bővebb feldolgozást később sem akar közreadni. Pedig jellegüknél fogva elsősorban a vár- és városátások adnak értékelhető rétegmegfigyeléseket: *Gerevich L.*, A budai vár feltárása. (Bp. 1966)

időszakot felölölő réteg jelentkezik. Az ilyen másodlagos fekvés esetében sem célszerű a rétegződés értékének, felhasználhatóságának kétségbe vonása: az egyes rétegek legkésőbbi leletei és a rétegek anyagának különbségei elárulhatják, hogy *különböző időben* kihordott, planírozott rétegekkel van dolgunk, nem pedig egyidejű feltöltéssel. (Ez a várak esetében gyakori, ahol több építkezés, részleges pusztulás teszi szükségessé a belső terület folyamatos rendezését.)⁵ A régészet módszertani irodalmában alig esik szó az ilyen megfigyelések kiértékelésének lehetőségeiről és a leletek kormeghatározásának korlátjairól.

A rétegek megfigyelését követő elemzés során az előzőekben vázolt szempontokat, illetve azokat eldöntő tényeket szem előtt tartva jutunk el egy relatív, majd abszolút kronológiai meghatározáshoz. A kétségbevonhatatlan tényeket, megfigyeléseket lehetőleg meg kell szabadítani a — bennünk szükségszerűen felmerülő — teóriáktól; ezeket csak egy további magyarázat során használhatjuk, leszögezve szubjektív bizonytalanságukat.

2. A feltárás megfigyeléseinek kiértékelésén túl, jelentős további eredményeket hozhat — amit már a későbbi kutatás hasznosít — egy-egy réteg *leletegyüttesének saját forrásértéke*, ha a kormeghatározás azt mutatta, hogy rövidebb korszak tárgyai kerültek oda. (Kultúrréteg esetében előfordulhat, hogy csupán néhány évtizedé.) Hisz ilyenkor a már jólismert lelettipusok mellett előkerülő, addig ismeretlen, vagy nem jól keltezhető leletek is meghatározást kapnak. A leletegyüttesek közlésének régóta ismert módszere ezért is vált általánossá. Az új ásatási feldolgozások ugyan sokszor szakítanak ezen elvvel — hogy műfajonkénti szakosodott kiértékeléseknek adjanak helyt (pl. kerámia, fém, üveg stb.), lehetőséget adva az egyes tárgyköröket jobban ismerő kutatók bekapcsolására, vagy a leletek jobb áttekintésére. De ekkor sem lehet eltekinteni a kormeghatározó együttesek részletes felsorolásától (és képhivatkozásától). Ez nemcsak az ásatás bizonyító anyagát adja, de a további kutatás lehetőségeit is.⁶

A magyarországi középkori kályhacsempék feldolgozása során⁷ kiindulásnak a budai palota anya-

gát vettük. Itt a korszakok meghatározásánál az ásatás régészeti megfigyeléseit elsősorban az Anjou-kor csempéinek besorolásához használtuk. A későbbi csempéanyagnál egy-két Zsigmond kori csempe kivételével⁸ erre már nem hivatkoztunk, legfeljebb az egyes kályhák *pusztulásának* nagyjából meghatározásánál. Ugyanis, mint már többször említettük, az egyes csempék készítése idejének felderítéséhez a régészeti megfigyelések rendszerint keveset jelentenek, hisz a pusztulásuk esetleg 50—100 évvel is meghaladhatja ezt. (A művészi kivitelű kályhákat sokszor javították, átépítették.)⁹ Ezért a pontosabb kormeghatározáshoz, ha lehetséges, *másfajta* adatokat kell felhasználnunk: a technológiai kivitel (cserép, mázárnyalat, a csempe hátrészének formája, mérete) és a stílusjegyek, valamint a feudális megrendelő egyes csempéken esetleg szereplő címere sokszor jóval részletesebb csoportosítást és kormeghatározást ad.¹⁰ Ilyen vizsgálatok segítségével sikerült a Zsigmond kori csempék nagyobb részét (összesen 58 típus) felosztani öt egymást követő csoportba az 1408/15 és 1437 közötti évekre,¹¹ Hasonló módon és heraldikai bizonyítékok alapján lehetett a Lovagalakos kályha készítése idejét V. László korára tenni, valamint több századvégi kályha esetében is szorosabb időrendet valószínűsíteni.

Mint említettük, a 15. századi csempék esetében a régészeti megfigyelések bizonyítékait alig hasznosítottuk — hisz az említett másfajta módszerek jóval pontosabb csoportosítást és kelteztést tesznek rendszerint lehetővé. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a régészeti adatok esetünkben semmitmondóak. Az alábbiakban a budai palota feltárásának egy rétegsorát fogjuk elemezni.

A kápolna melletti udvar rétegsora

A kápolnától É-ra fekvő területen a várfalakal határolt szűk udvarrész és egy egyhelyiségszélességű, mint utóbb kiderült, kora Zsigmond kori épületrész foglalt helyet.¹² A terület építéstörténetét és pusztulását Gerevich L. részletesen ismertette, sőt bemutatta az itt felvett két rétegmetszetet is. Sajnos, valószínűleg terjedelmi okokból az északabbra felvett metszet rétegsorának kronológiájával nem foglalkozott (az építéstörténet szempontjából a másik metszet a döntőbb). Rajzanyagában viszont megadta e rétegsor alsó részének jellegzetes leleteit.¹³ Miután a leletrajzok

⁵ Ilyen másodlagos rétegek ismerhetők fel pl. az említett Gaiselberg esetében. — Ilyen feltöltés (3—4—5. r.) került Kőszegen 2 m vastagságban az É-i épület helyére: *Holl I.*, *ArchÉrt* 112 (1985) 54, 3. kép. — A most elemzésre kerülő budavári rétegsor esetében pl. a 4/b rétegben 1579 körül kihordott, de középkori leletek közt feküdt egy cserépminta töredéke; hozzáillő másik darabja viszont 25 m-el távolabb egy 15. sz. végén betöltött szemétdörrben feküdt (7. kép 1). A 8/c réteg egyik Zsigmond-kori csempéjének két darabja feljebb a 7/a rétegben került elő. — Mint látható, még az összetartozó töredékek sem jelentik minden esetben azonos korú planírozás bizonyítékát: ehhez a teljes leletanyag koregyezése szükséges.

⁶ Ezért hibás B. Novotny feldolgozása (Rec.: *Holl I.*, *ArchÉrt* 111 [1984] 125.) amikor számos kút és emésztőgödör anyagát csak leletfajták szerint csoportosítja és részben lehetetlen visszakeresni a leletegyüttest.

⁷ *Holl* 1958, 1971, 1983.

⁸ *Holl* 1958, 68—69. kép.

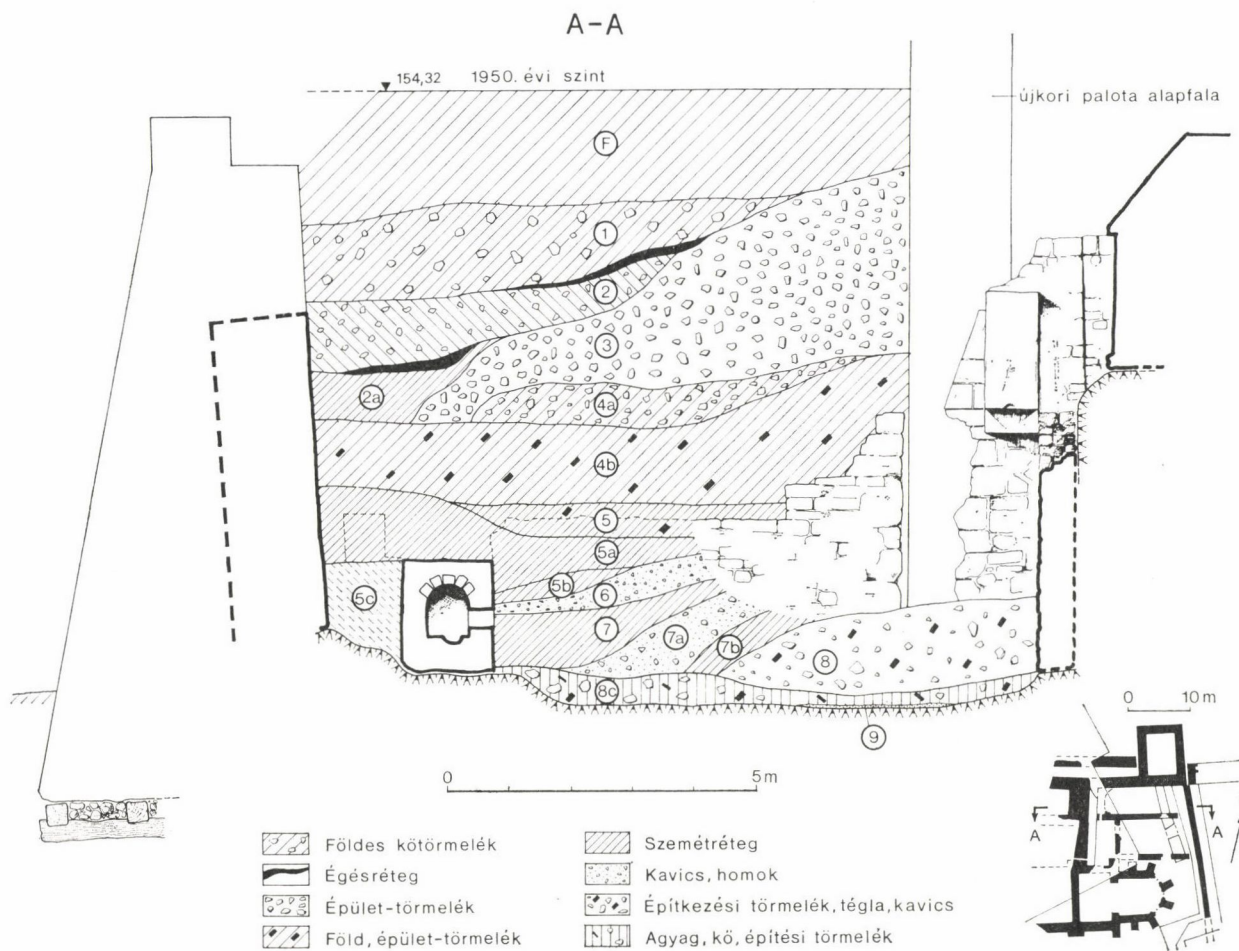
⁹ Még az egyszerűbb szemeskályhák javítása is sokszor szerepel számadáskönyvekben.

¹⁰ Módszertani kérdésekről: *Holl I.*, Dunántúli kályhacsempék. VMMK 17 (1984) 209—211.

¹¹ Az I. csoport 1408 után, talán 1415 körül készült (*Holl* 1971, 163—164: 12. és 13. típus alapján), az V. csoport 1423 után. Az évszámokat a címerek bizonyítják, a közbülső csoportok relatív rendjét a másolatok.

¹² *Gerevich L.*, i. m. 222.

¹³ *U. o.*, 328—332. képen a 7. rétegtől lefelé. Az anyag egy részének felhasználása a kerámia fejlődéstörténeté-

1. kép. Buda, palota. Kápolna melletti udvar rétegrajza
Abb. 1. Buda, Palast. Schichtenzeichnung des Hofes neben der Kapelle

nagyobb része még az ásás ideje alatt készült, a lassabban restaurálható csempeanyag képei csak kis számban szerepelnek ezeken a rajzokon, inkább a keletkezés szempontjából biztosabb háztartási kerámia fontosabb típusait találjuk itt. Az É-i metszet rétegsorának kronológiai adatai azonban bizonyos mértékig az egyes főbb korszakok kályhacsempéit is érintik, ha nem is olyan pontossággal, mint a korábbiakban jelzett módszerek. Az egyes rétegekben lett nagyszámú éremanyag nagyon jól bizonyítja, hogy itt is általában hosszabb időszak leletanyaga került egy-egy rétegbe, azaz részben másodlagos szemétanyag is került ide. Az érmek (és a leletek) *felső határa* azonban bizonyítja, hogy a rétegsor egymásutánja valóban egymást követő időrendet ad (1. kép).

Felülről lefelé az alábbi képet kaptuk:¹⁴

— *F-1-2-2/a rétegek*: a palota pusztulása utáni feltöltés (17–19. sz.).

hez: *Holl I.*, Középkori cserépedények a budai várpalotából. BpR 20 (1963) 366. felsorolása, 77–80. kép.

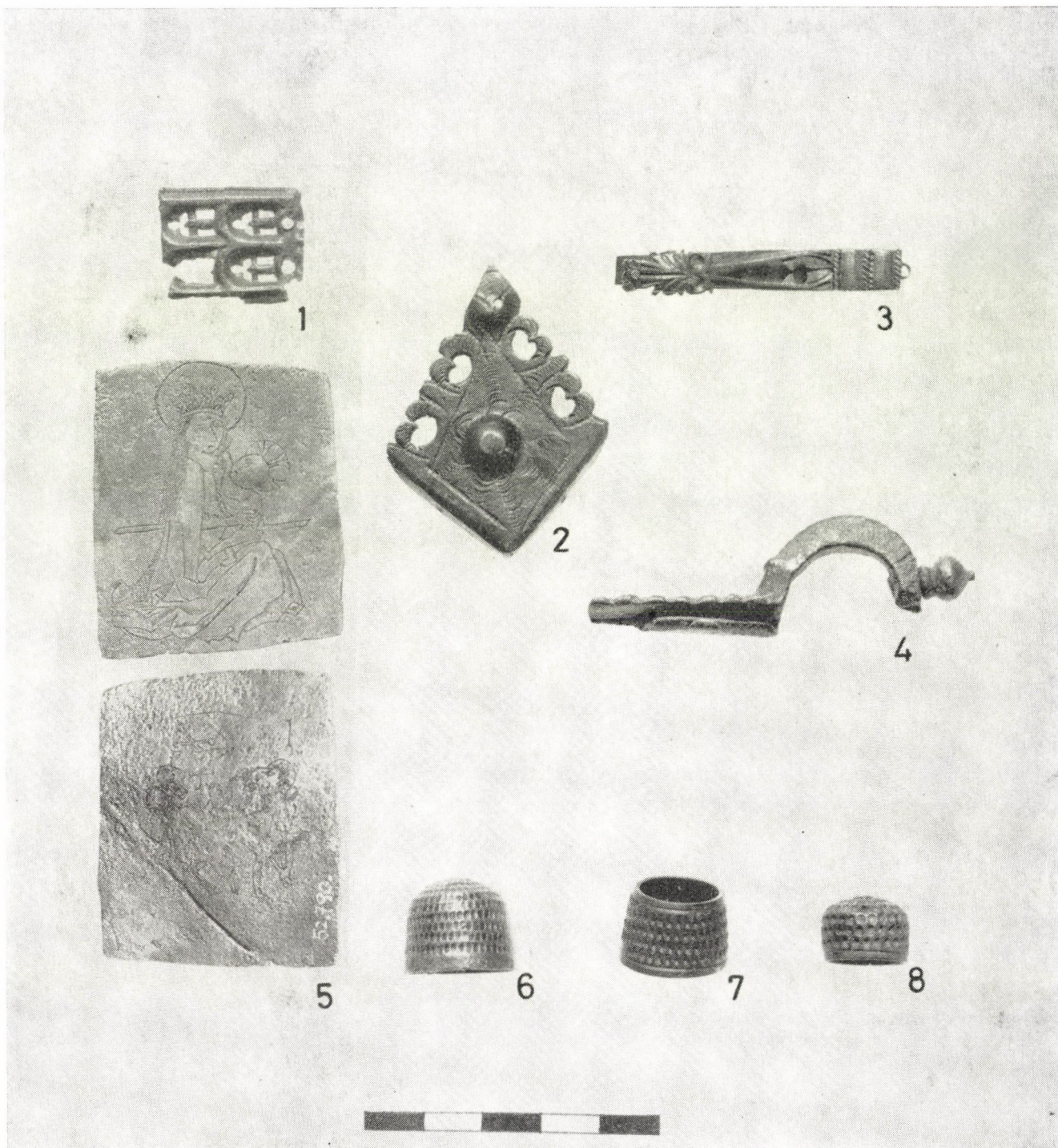
¹⁴ A leírásnál az 1951–56. évi ásási naplóm adatait használtam fel; az éremanyag: *Huszár L.*, A budai várpalota ásásának éremleletei. BpR 17 (1956) 223–224,

— *3–4/a réteg*: a palota török kori pusztulásának törmeléke, amelybe azonban a hódoltság kori leletanyagon kívül még jelentős mennyiségű késő-középkori leletanyag is került. A 3. rétegben reneszánsz vörösmárvány faragvány utalt a palota pusztulására. A 4/a rétegben hódoltság kori kerámia mellett olasz és spanyol majolika, 15. sz.-végi színesmázás kályhacsempék és a Lovagalakos kályha csempéi is előkerültek.

— *4/b réteg*: földdel és törmelékkel kevert szemetes betöltés. Leletanyagában kékmintás kínai porcelán, zöld szeladonmázás kínai porcelántányér, hódoltság kori szürke jóliszapolt cserépből készült korsók töredékei, velencei üveg (közte aranyozott díszítésű), sok itáliai és spanyol majolika, rajnavidéki és morvaországi kőcserép, mázas, angóbos házi kerámia,¹⁵ majolika padlótegla, ab-

összesítése alapján. (Az a–b–c alszámozású rétegek ebben valódi helyzetüknél hátrább szerepelnek.) A Mátyás-kori veretek évszámai: *Huszár L.*, Mátyás pénzei. — Mátyás Emlékkönyv. (Bp. 1940) I. k. 549–572, ami a pontosabb kronológiát adja.

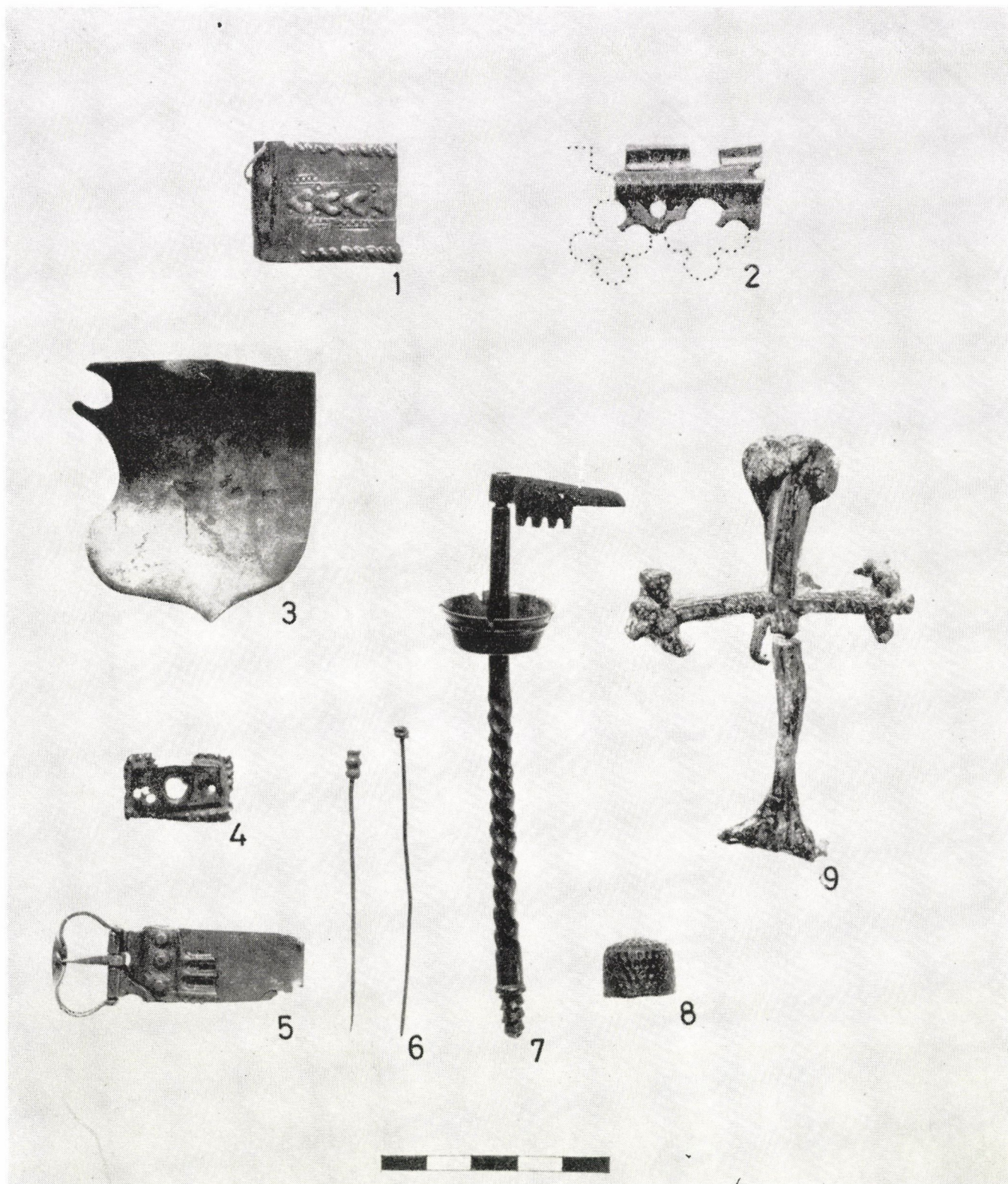
¹⁵ Itt és a továbbiakban ez az a kerámia csoport, melyet jellegzetes Mátyás-kori budai készítményekként mutattam be: *Holl I.*, BpR 20 (1963) 351–354.

2. kép. 15. sz.-i réz- és bronztárgyak 16–17. sz.-i személtretegekből. 1, 3: csatveretek; 2: könyvsarok veret; 4: római fibula; 5: rézlemez mindkét oldalt vésett dísszel; 6–8: gyűszűk. 2, 4, 6–7: 4. réteg; 5, 8: 4/b. réteg.) B.T. M.-Vármúzeum
Abb. 2. Kupfer- und Bronzegegenstände des 15. Jh. aus Abfallschichten des 16–17. Jh. (4: römische Fibel; 2, 4, 6–7: 4. Schicht; 5, 8: Schicht 4b). BTM-Burgmuseum

laküveg; 15. sz.-i rézgyűszű (2. kép 8) és fehér cserépből készült domborműves minta (ném. Formmodel, 7. kép 1.). A kályhacsempék között voltak színesmázás példányok és figurális díszű zöldmázás csempék a század végéről (feldolgozatlan), a

svájci kályha 6. csempetípusa, a regensburgi kályha csempéi; Lovagalakos kályha 1., 5. és 6. típusa. Érmek: összesen 28 db veret (7 db római, valószínűleg Mátyás király gyűjteményéből) és Zsigmondtól 1579-ig.

3. kép. Fémleletek 15. sz.-i rétegekből. (1, 4, 5: csat, övveret, 15.sz. m. f. — 7: hajóformájú asztaldísz árbóca, 8: gyűszű, 9: zarándokjelvény, 15. sz. első fele.) Vármúzeum

Abb. 3. Metallfunde aus Schichten des 15. Jh. (1, 4, 5: Schnalle, Gürtelbeschlag, zweite H. des 15. Jh. 7: Mast eines schifförmigen Tischaufsatzes, 8: Fingerhut, 9: Pilgerabzeichen, erste H. des 15. Jh.) Burgmuseum

— 5. réteg: szemetes földréteg, mely az udvart a kápolna felé lezáró kis épület részben elpusztult falát is fedi. (Az összesítés során kiderült, hogy itt egy korai ostrom [1530, 1540, 1541?] pusztítása után kihordott réteget találtunk, mely a részben lebontott épület helyére került.) Leletanyagában a sok konyhai szemét mellett (osztriga kagylók is!) mázas-angóbos házi kerámia, kínai porcelán¹⁶ (7. kép 2), itáliai majolikák, budai majolika, siegburgi és morvaországi kőcseréppohár, szürke kályhaszemek voltak. (Tipikus hódoltságkori kerámia a rétegben nem volt.) A királyi udvarban dolgozó műhelyek tevékenységére utalt egy kis táltörredék, belsejében ráégett barnászöld üvegsalakkal és beleolvadt gombostűfejnyi aranszemcsékkel, valamint egy kifolyt üvegmassza sötétkék salakja (8. kép).

A kályhacsempék között a svájci kályha több töredéke, közte az 1. és 2. típus is; a regensburgi kályha több csempetípusa; a Lovagalakos kályha 5. és a műhely *másik* kályhájának 17. és 18. csempetípusa; több Zsigmond kori típus (II. cs. 2, 3, 11, 12.; III. cs. 5.) Érmek: összesen 49 veret Zsigmondtól 1494/1545-ig.

— 5/a réteg: nagyon kevés leletet tartalmazó feltöltés, 1 db Mátyás érme (1482–86).

— 5/b réteg: lelet nélküli vékony feltöltés.

— 5/c réteg: az udvart átszelő csatorna mögötti földfeltöltés, kevés 14. sz.-i jellegű cseréppel. Korábbi, mint az udvar többi, kezdetben nyitott részének betöltése.

— 6. réteg: homok, kavics betöltés. Leletei: kevés mázas-angóbos házi kerámia, vörös cserépedények, itáliai majolika töredék, morva kőcserép; bronz súly, vésett díszű áttört bronzlap (3. kép 2), 1 db osztriga kagyló; tálalakú szürke kályhaszemek. Csempeanyag: a Lovagalakos kályha sarokcsempéje. Érmek: 8 db veret, Zsigmondtól 1468/71-ig.

— 7. réteg: vastagabb szemétfeltöltés. Leletei: itáliai albarelló, kőcseréppoharak (Dreihausen, Siegburg, Lostitze (7. kép 5), budai díszkerámia (füleskupa), mázas angóbos házikerámia; egy belül zöldmázas kis bögre, belsejében vörös festékmaradvánnyal (miniátor-műhely?), rézlemez hulladékok (rézműves műhely?). T-bélyeges grafitos olvasztótégely és egy kisméretű tégely, belsejében aranszemcsékkel (ötvösműhely); két tárcsapajzsalakú bronzveret (egyiken címeralakként plasztikus rozetta, a másik sima: 3. kép 3), vékony lemezből préselt kis veretek (övveret; egyik kerek,

középen homorú, a másik téglalapalakú, közepén homorú bemélyedés. (3. kép 4). Rézlemezéből készült övcsat, áttört díszítése kis gótikus ablakot utánoz (3. kép 5).¹⁷ Rézdrót gombostűk drótóból tekert, illetve tagolt fejjel (3. kép 6), gomb és csontgyöngy-készítés hulladéklemeze, kobaltkék velencei üvegserleg töredéke, kerek ablaküvegtöredékek, szürke kályhaszemek. A csempeanyagban a Lovagalakos-kályha 1. és 3. típusa; ugyane műhely másik nagyobb-méretű kályhájának mérműves csempéje; Zsigmond kori csempék (II. cs. 1.). Egy középkori jeton és 18 db érme, 1430–1471/81 között.

— 7/a réteg: sárga homokréteg. Leletei: fehér cserépfazekak, ablaküveg, bronz buzogányfej, szürke kályhaszemek. Csempék: a Lovagalakos kályha műhelyének 1. típusa és egy sarokrész töredéke; Zsigmond kori csempék (II. cs. 9.; IV. cs. 12. típus). Érmek: 2 db Mátyás 1465. évi (napló szerint).¹⁸

— 7/b réteg. Leletanyagában a fehér-cserép házi kerámia már túlsúlyban van (fazekak, talpaspoharak); barnászörös kancsók bordázott szájjal, szürke kályhaszemek ebben is voltak. Másfajta leletei között ablaküvegek, vaslakat, két bronz gyűszű (3. kép 8), réz csörgő¹⁹ (ruhadísz), valamint egy bronzrudacska csavart testtel, fölül kis zászlócskával. Utóbbi meghatározását a felső részen látható kerek csészealakú rész árulja el. Ez tulajdonképpen egy kis hajóárbóc, felül a megfigyelőkosárral. Az alsó végének csavarmenetével illeszkedett a hajótestbe (3. kép 7). Nyilvánvalóan egy kisméretű bronz hajócska egyetlen megmaradt tartozéka.²⁰ A réteg kályhacsempé leletei: Zsigmond kor II. cs. 1–3. típus töredékei. Érmek: 16 db: I. Ulászló — 1465-ig.

¹⁷ A csat azonosítása bizonytalan, mert egy utólagos restaurálás sok fém aprólelet számát törölte le. (Napló-leírása: „későgótikus díszítésű bronz csatt”.)

¹⁸ 1952. III. 25–26. Huszár feldolgozásából kimaradt. — A csillagos bronz buzogányfej: *Magyar M.*, BpR 17 (1956) 2. kép 2.

¹⁹ A középkori gyűszűkre jellemző az öntött vastagabb fal, a furóval vagy poncolóval készített bemélyedések esigasoros elrendezése. Ritkább esetekben a legalsó pontsor végén kis beütött mesterjegy látható. A nyitott tetejű gyűszűket bőrvarráshoz használták. *Holl I.* — *Parádi N.*, Das mittellaterliche Dorf Sarvaly. (Bp. 1982) 62: Falusi környezetben kivételesek, nemesi kúriákhoz tartoztak. — Csak a 16. sz. folyamán tértek át a vékonyabb sárgarézlemezéből kinyomott gyűszű készítésére (matricába kalapálva, majd poncolóval megdolgozva). Nagyon kevés városban volt megtalálható ez a speciális mesterség; a hazai kereskedelemben esetleg Köln, általánosabban Nürnberg árujával számolhatunk. — RDK VIII. Sp. 1196–1202.

A főleg ruhadíszként kedvelt, vékony lemezből préselt csörgők szintén a feudális környezetre jellemzők a 13–15. sz.-ban. Ábrázolások és leírások szerint használták övdíszként is. A középkori várak gyakori leletei (a budai palotában mintegy tucatnyi került elő). L. még: *Holl I.* Kőszeg vára a középkorban. (Monográfia, kézirat 1985)

²⁰ Hajóformájú asztaldíszeket a 15. sz.-ban fejedelmi udvarokban kedveltek, eddig csak ötvösművű nemesfém alkotásokról tudunk. Lásd pd. ünnepi ebéd ábrázolása flandriai miniatúrán 1500 körül, *Breviarium Grimani* (január hó lapja). Ezüsthajó, Nürnberg 1503.

¹⁶ A kínai porcelánok nem jelennek minden esetben törökkori leletet, már korábban is eljuthattak Budára. L. pd. a kisázsiai és késői itáliai fajánások megjelenéséről: *K. H. Gyürky*, Venezianische und türkische Importartike) ... aus der E. H. des 16. Jh. *Acta ArchHung* 26 (1974-413–423. A palotában előkerült na gyszámú kínai porcelán kis része véleményem szerint ugyancsak még János király illetve Izabella udvarához köthető. A török pasa u. i. a 16–17. sz.-ban nem lakott a palotában, ott csak őrség és a „várfelügyelő” tiszt tanyázott. *Fekete L.* Budapest a törökkorban. (Bp. 1944) 85.

— 8. réteg: homok, kavics, téglatörmelék. Leletei: fehér bordázottfalú fazekak, vörös hálósfestésű kancsótöredékek, grafitos fazéktöredékek; talpas üveg pohár,²¹ csontgyöngy. Hagymaalakú barnamázás kályhaszemek (Zs. II. csop.); csempek: Zs. I. csop. 1. típus, II. csop. 12. és 16. típus, valamint egy csoportba nem sorolt Zsigmond kori.²² Érmek 15 db, 1390–1457 között.

— 8/c réteg: szürke agyag, kő, téglá, tetőcserep. Ez a réteg fedte az udvar alját (alatta csak egy vékony habarcsos csík húzódott, mely a kis épület építéskor került a fal mellé: 9. r.). Leletei: fehér cserep fazék és pohártöredékek, vörösfestésű kancsótöredékek, szürke tálalakú és vályúalakú kályhaszemek, szürke hagymaalakú kályhaszem. Itt találtuk egy korai itáliai majolikatányér darabját (kék és mangánszínű festett virágdísszel: 7. kép 8).²³ Ritka lelet még egy korai vékonyszárú üvegserleg töredéke²⁴ és egy ólomkereszt (3. kép 9).²⁵ Csempeanyag: Zsigmond kori II. csop. 4. típus; IV. csop. 1, 12. és 14. típusai. Érmek: 6 db 1390–1444 között.

Amint a leírásból látható, a kápolna melletti udvar rétegsorának alsó része a 15. és 16. századot is átöleli. Amíg a két felső szemétréteg (4b–5) hosszabb időszakot — legalább egy-egy századot képvisel, lejjebb már az egyes rétegek valamivel rövidebb idő (40–60 év) leletanyagát tartalmazák, ha a nagyszámú éremlelet bizonyító adatait nézzük. Az is nyilvánvaló, hogy bár a legtöbb rétegbe került másodlagos helyzetű szemétanyag is (hiszen pl. a Zsigmond kor csempéi és érméi végigkísérik majd mindegyik réteget, még a 16. században is), az egyes rétegek egymás után egy-két évtized elteltével kerültek ide kihordásra. Ezt első sorban az éremleletek záró évszáma bizonyítja. Sajnos a másodlagos szemétanyagok miatt egyetlen réteg sem használható egy egész rövid időszak bizonyító keltezésére; csak egy nagyjából fél évszázados meghatározásra alkalmasak. A középkori régészet viszonylatában azonban már ez is jó eredmény, különösen ha tekintetbe vesszük, milyen sok tárgytípus kormeghatározása bizonytalan, vagy túlságosan tág keretek közé helyezett. Nem mindig világos, mi az, ami változatlan formában hosszabb ideig élt, s mi az, amit csak nem tudunk jól keltezni. Így például a budai palota viszonylatában a bronz gyertyatartók számos típusa majd mindig csak a hódoltságkor szemétrétegeiből ke-

rült elő (e lelőhelyen és másutt is), így a későközépkori darabok kiválasztásához más adatokat, illetve középkori ábrázolásait is figyelembe kell vennünk.

Ma már tudjuk, hogy a gótikus gyertyatartók közül a hengeres, sima testű foglalatú, alján gyűrűvel képzett forma a 15. sz. első harmadában volt divatos²⁶ és a 6- vagy 8-szögletű foglalatú későbbi (4. kép 1–2). Az összetett szerkezetű, tagolt talpú asztali gyertyatartó ritka megoldása Budán két különböző méretű példány részleteivel bizonyítható.²⁷ A kisebbik töredék ásatási adatai alapján (nem e területről, hanem a Ny-i belső udvarból) legkésőbb a század derekán volt használatban (4. kép 4). A hosszúnyelű talpas gyertyatartók a 15. sz. második felében, a ballusztéres nyelűek a 16. sz. első harmadában lehettek Budán divatosak, ha a középkori ábrázolásait nézzük.

A 4/b rétegnél említett római bronzérmék társaikkal együtt, valamint egy római hagymafejes fibulával (2. kép 4) a budai humanista műgyűjtés emlékei.²⁸ A változatos megoldású könyvveretek és csatok esetében két oka is lehetett, hogy ezek a hódoltságkor szemétrétegeiből kerültek elő: többségüknek arra utal, hogy a királyi könyvtár lassú pusztulása ekkor következett be (2. kép 2). Néhány esetben azonban lehetséges (szerintünk különösen a régebbi veretekenél), hogy a gótikus kódexek újrakötésekor távolították el őket (és így réteghelyzetük másodlagos).²⁹ Ugyancsak másodlagos helyzetűek a 16. századi rétegekben talált gótikus csatok veretei (2. kép 1, 3), mivel sérülékenységük miatt nem használhatták őket sokáig. A mélyebb, jobban keltezett rétegekből sajnos

²⁶ A hengerestestű gyertyatartó foglalat áttört díszítés nélkül a hozzá tartozó tányérkával, melynek pereme kis liliomsorral díszített, a kőszegi várban már a 15. sz. végén szemétre került. Ilyet a 15. sz. e. harmadában festményeken is ábrázolnak. *Holl I., Kőszeg vára* . . . kézirát. (Világítás fejezet)

A 15. sz. elejére tehető analógiái szerint az alakos asztali gyertyatartó (*Gerevich, L., The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Bp. 1971. 224. kép.). A teljesebb darab lelőhelye Szendrő vára, Borsod m. 1932-ben házépítéskor került elő — és nem a délvidéki Szendrő, amint egy tévedés folytán hivatkoznak rá: *Fodor, FA 35* (1984) 163. — Az alakos gyertyatartó talapzatával egyező töredékek Budán a Kápolna melletti udvar 4. rétegéből kerültek elő: 4. kép. 3. Ltsz. 52. 451.

²⁷ A két szorítókarral képzett gyertyatartó rajza nyugat-európai műgyűjtemény példánya alapján készült. A keltezett budai kisebb töredék a Ny-i udvar 3/c rétegéből került elő, itt 13 db érmet találtam Zsigmondtól Hunyadi J.-ig. A réteg leírása: *Gerevich, A budai vár* . . . i. m. 175–176. (Az érmek: *Huszár, i. m.* 221, sajtóhiba folytán ide sorolta a 7,2 m mélység érmeit is, de ezek már feljebb kerültek elő!) A másik, nagyobb gyertyatartó részlete 16. sz. eleji szemétrétegben volt, a leletek rajza: *Gerevich, i. m.* 296. kép; ezt a gyertyatartót még a század végén is használták.

²⁸ Összesen 32 db római érem került elő: *Huszár, i. m.* 209. — A reneszánsz kor gyűjtőtevékenységéről *Gerevich L., Acta HistArtHung 6* (1959) 334.

²⁹ *Írás-Melis, K., Die Funde aus einer Buchbinderwerkstatt des 15. Jh. . . . Gutenberg Jahrbuch 1974, 303–310; az utóbbi magyarázattal. A darabokról megállapítja, hogy Nürnberg környéki kereskedelmi áruk.*

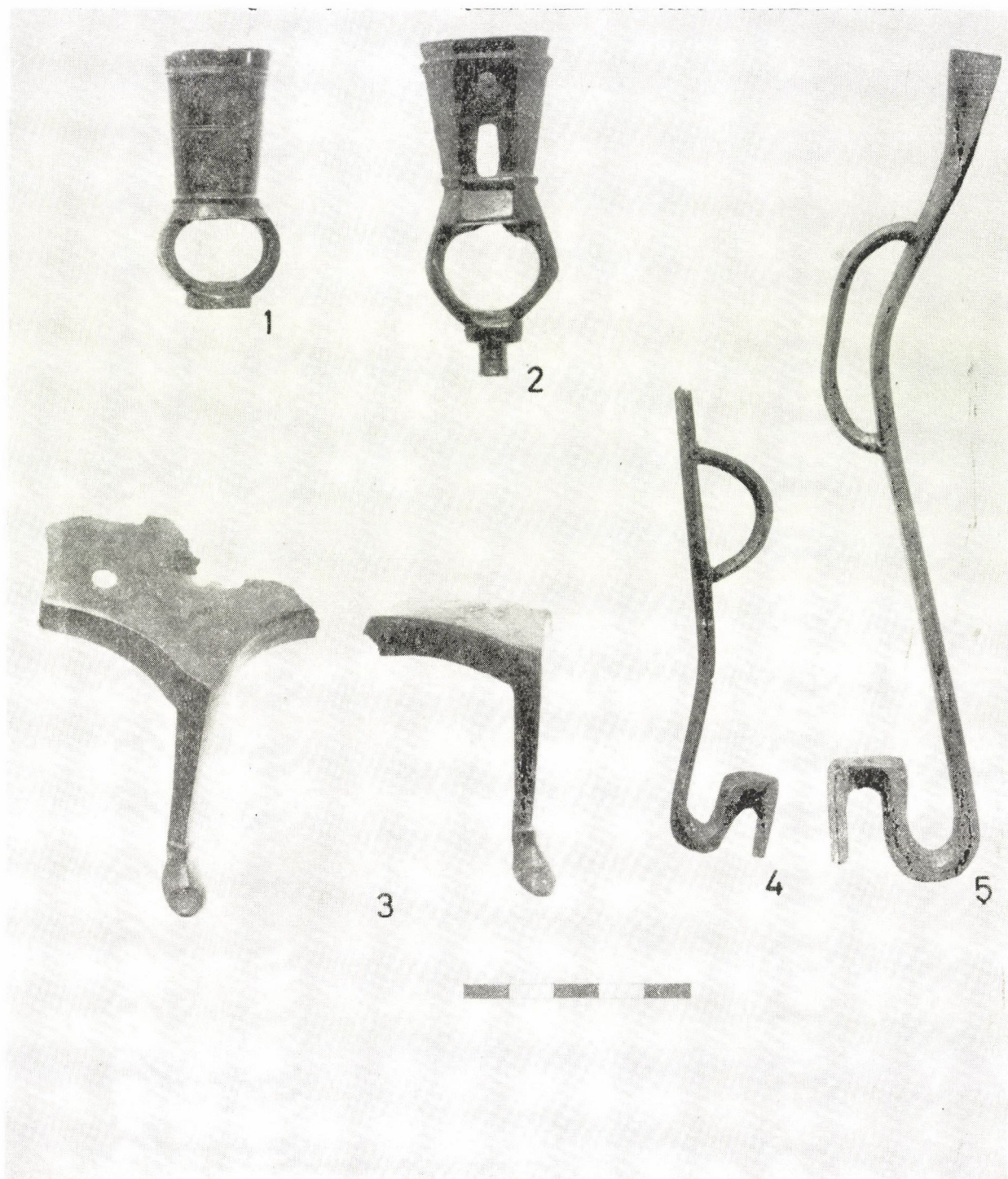
²¹ *H. Gyürky K., Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V./Bp. 1986/XV. típus 3. a. 1.*

²² *Holl 1958, 69. kép.*

²³ *Gerevich, i. m.* 329/b. kép 4. Ltsz. 51. 2765.

²⁴ *H. Gyürky K., i. m.* XV. típus 2. 1. Valószínűleg korábbi a 15. sz.-nál.

²⁵ Az öntött ólomkereszt véleményem szerint ruhára varrható zarándokjelvény. Hanyagul készített sorozatpéldány, melynek aljáról az öntéskor túlfolyt sorját nem vágták le. A kereszt vízszintes szárán eredetileg felirat lehetett, elmosódott betűk sejtethetők. Ltsz. 51. 1642.

4. kép. Gyertyatartók. (1, 3: 15. sz. eleje; 4–5: 15. sz. e. f.; 2: 15. sz. m. f.) Vármúzeum
Abb. 4: Kerzenständer. (1, 3: Anfang des 15. Jh.; 4–5: erste H. des 15. Jh.; 2: zweite H. des 15. Jh.) Burgmuseum

keveset ismerünk (3. kép 4–5), ezek Mátyás koránál nem későbbiek.³⁰

³⁰ Áttört mérműdíszítéses veret és szíjvég Csut sírjaiból ismert, ásatója Mátyás korára valószínűsíti őket: Gerevich L., A csuti középkori sírmező. BpR 13 (1943) 144. XXXVI. és XLIV. sír.

Az 1579-es pénzzel záródó 4/b réteg számos, még a 15. századból származó lelete közül külön kiemelést érdemel két vésett díszű vörösrézlemez. A szabálytalanul körülvágott alak és a mindkét oldalt felhasználó megoldás kizárja azt a lehetőséget, hogy valamilyen díszített tárgy töredékei lennének. Valószínű, hogy a királyi udvarban dolgozó

ötvösműhely egyik mestere használta fel a lemezeket próbálkozásként (ilyen díszítések az ötvöstárgyak sima felületein gyakoriak voltak).³¹ Az első darab egyik oldalán Mária a gyermekkel, a másikon keresztes-zászlós Agnus Dei ábrázolás vésete látható. A közelben e mélységből került elő pár darabjának töredéke. Ennek egyik oldalán Christophorus ábrázolás alsó része maradt meg, másikon későgótikus levéldísz. A lemezek a 15. sz. második felénél nem későbbiek (2. kép 5; 6. kép).

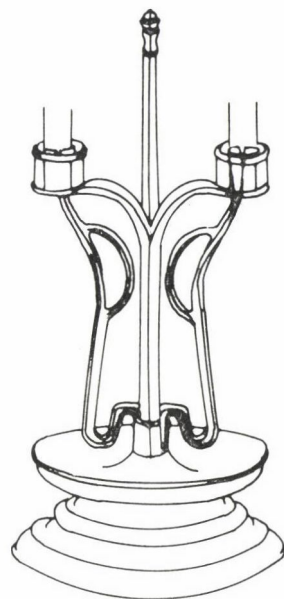
Amíg a hazai készítésű kerámia időrendjének tagolásához a nagy mennyiségű anyag jobban használható, a ritkább — és nyilván inkább becsült — külföldi luxusáru általában csak később, a palota első pusztulásakor került szemétre. Ezek használati idejére csak néhány eset utal: a 7. rétegben türkizkék mázas itáliai albarellot és siegburgi kőseréppoharat találtunk, ezek pusztulása tehát legkésőbb az 1480-as években bizonyítható (7. kép 4–5). Az előbbi darab esetében ez a keltezés a kerámiakutatás számára is fontos, míg az utóbbinál inkább csak azt mutatja, hogy a Rajna-vidéki kőseréppoharak még Mátyás idejében is használatban voltak (készítésük külföldi keltezett példányok szerint még az 1440-es évek).

A külföldi kerámiák idekerülésének kérdésköréhez megjegyeznénk, hogy ez nem jelent talán minden esetben egyszerű kerámiaimportot. Az előbb említett itáliai majolika albarelló (és a feljebbi rétegekben szereplő társai) talán különböző gyógyszerek, növények szállításakor mint tartóedények is szerepelhettek — különösen az egyszerűbb, vagy az alig díszítettek. Beatrix királynő egyik leveléből ugyanis tudjuk, hogy például 1487-ben Ferrara udvarából a királyi pár számára ajándékként Bécsbe (akkor az udvar ott volt) ritka élelmiszerek (pd. gesztenye, hagyma, „... néhány edény szép olajbogyó . . .”) érkeztek. Ekkor Mátyás király „... elrendelte, tárolják a hagymát . . . az eredeti edényekben”. (Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. 423.) Ugyanilyen módon másfajta küldeményekkel is számolnunk kell — és nem csak ajándékok esetében.

*

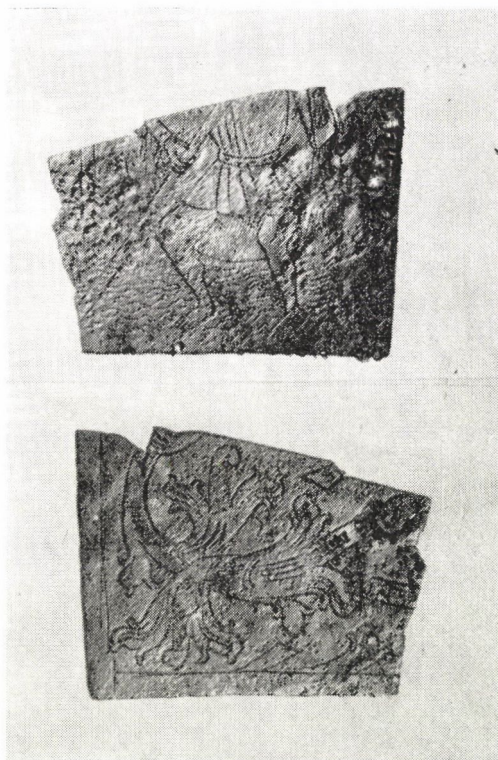
Az itt bemutatott anyag számos művelődéstörténeti adata mellett talán alkalmas volt arra is, hogy a régészeti módszerek keltező lehetőségeit, illetve korlátait szemléltesse. Hangsúlyozandó, hogy a lelőköri körülményekből levonható következte-

³¹ A kutatás már régen bebizonyította, hogy a 15. sz.-ban hosszú időn keresztül a nyomtatott rézmetszetek készítői is mind ötvösök voltak, s csak lassan került át ez a tevékenység a festőkhöz. Geisberg, M., Die Anfänge des deutschen Kupfertiches und der Meister E. S. (Leipzig 1909) 10–13. Az újkori magyar ötvöscéhek szabályzata egyenesen előírta, hogy felszabadításukkor (réz-, ezüst-) metszeteket adjanak be az inasok a céhbe; „... rezekeket . . . 12 darabot . . .” (Kassa 1639). 18–19. sz.-i rézlemez maradtak ránk. Magyar Iparművészet 6 (1903) 221. — A budai lemezeknél jól látható, készítőjük nem mestere a figurális ábrázolásnak: a térbeliség hiányzik, az arc elrajzolt, a ruha plasztikáját szolgáló satírozás rosszul van alkalmazva. Vármúzeum, Ltsz. 52. 790 és 51. 1531.

5. kép. Gyertyatartó, 15. sz. e. f.
Abb. 5. Kerzenständer, erste H. des 15. Jh.

tések az *elsődlegesek*, de további értékelésük és magyarázatuk során kerülnünk kell a sematikus értelmezést. Mint látható, gyakran kell számolnunk az-
zal, hogy leleteink egy része korábbi a réteg záró korszakánál.

6. kép. Vésett rézlemez 1:1
Abb. 6. Graviertes Kupferblech. 1:1

7. kép. Kerámia leletek. 1: cserép pozitív, 15. sz. e. f.; 2: kínai porcellán, 16. sz. e. f.; 3–4: itáliai majolika albarellok, 15. sz. vége; 5: siegburgi kőcseréppohár, 15. sz. e. f.; 6–7: csalikorsók töredékei, 15. sz. m. f.; 8: itáliai majolika tányér, 15. sz. eleje; 9: üvegserleg, 14. sz. ? (1: 4/b r.; 2–3: 5. r.; 4–5: 7. r.; 6: 7/b r.; 8–9: 8/c. réteg)

Abb. 7. Keramikkunde. 1: Tonpositiv, erste H. des 15. Jh.; 2: chinesisches Porzellan, erste H. des 16. Jh.; 3–4: Albarelllos aus italischer Majolika, Ende des 15. Jh.; 5: Steinzeugbecher aus Siegburg, erste H. des 15. Jh.; 6–7: Fragmente von Scherzkrügen, zweite H. des 15. Jh.; 8: italischer Majolikateller, Anfang des 15. Jh.; 9: Glaskelch, 14. Jh (?) (1: Schicht 4/b; 2–3: Schicht 5; 4–5: Schicht 7; 6: Schicht 7/b; 8–9: Schicht 8/c.)

A 15. századi kályhacsempék kronológiájához

A kápolna melletti udvar alsó rétegsora a csempék kormeghatározásához csak egy nagyon tág időrendet ad, s ezért is használtunk ezeknél

más (technológiai, heraldikai és stílustani) feldolgozási módszereket. Az azonban a rétegsor összeállításából (9. kép) leolvasható, hogy a 7/b–8/c rétegekben még csak Zsigmond kori csoportok fordulnak elő, a 7/a rétegben ezek mellett már a

Lovagalakos kályha két csempetípusa is megjele-
nik, ugyanígy a 7. rétegben is (tehát 1465 után,
legkésőbb 1471/81 körül már megsérül az egyik³²
ilyen kályha). Mátyás király korára keltezett kály-
hák csempéi *először* az 5. rétegben jelentkeznek:
ilyen pl. a svájci kályha egyik csempéje (1469–85)
és a Regensburgból küldött kályha (1487–90)
több csempéje. Mátyás e kályháinak pusztulása
tehát valószínűleg csak az első ostromok egyikénél
következett be, a többi (valószínűleg néhány
korábbi, de még álló kályhával együtt) csak a török
megszállás során tört össze.³³

A rétegsor tehát a csempék *készítésének* idejét
nem adja meg, de a fő korszakok *egymásutánját*
(Zsigmond, V. László, Mátyás) azért kirajzolja még
egy ilyen, sokáig használatban álló leletfajtanál is.
A magunk részéről továbbra is úgy látjuk, a Budán
álló Lovagalakos kályhák a címersorozat alapján
csak V. László személyéhez köthetők. Bár ezt a
hazai és a külföldi kutatás jó része elfogadta,³⁴
akadtak ellenzői is. A későbbi keltezést itthon
néhány felállítási hely építéstörténetével, illetve
ezek tulajdonosaival kapcsolatban indokolták:
Egerben Beckensloer püspök (1468–) palotaépítés-
éhez kötik,³⁵ Egervárott az 1476-os újjáépítés-
hez,³⁶ míg Ötvöskónyi kastélyának biztos építési
évszámával nem rendelkezünk, de egyelőre a 15.
sz. második felére valószínűsíthető.³⁷ Az egri püs-

8. kép. Mázolvadék aranszemesékkal és kék üvegsalak
Abb. 8. Glasurschmelze mit Goldkörchen und blaue
Glasschlacke

pöki rezidencia esetében úgy látjuk ma is, nem
kizárólagos érvényű Beckensloer építkezéséhez köt-
ni az itteni kályhát, hiszen itt korábban is püspöki
székhely volt, ha ennek épületeiről az átépítések
miatt keveset is tudunk. Egervár és Ötvöskónyi
kastélya már jogosabb kételyeket ébreszthet, de
nem mellékes az a körülmény, hogy ezekben nem
egy Lovagalakos kályha állt, hanem egy szeré-
nyebb felépítésű, amelynek csempéi (mindkét
esetben a 18. típus a pelikánnal, s Egervárott egy
egész másfajta csempe is) a műhely készítményei,
de nem szükségszerűen a nagy királyi kályhák fel-
állításával egykorúak. Korábbi véleményemet ab-
ban kell módosítanom, hogy a műhely további, az
eredetiektől egészen *eltérő felépítésű* (valószínűleg
lényegesen egyszerűbb, kevesebb áttört elemmel
képzett) *kályháinak mintáit talán hosszabb ideig
használták*, vagy néhány egyszerűbb csempe nega-
tívja tovább öröklődött egy következő műhely-
be.³⁸ (Feltűnő pl., hogy a 2. típus az oroszlan-
nal

amit más adat nem támaszt alá! Ez nem cáfolata egy
új ajándék kályha felállításának a Rozgonyiak idejében.
Itt sem lehet véletlen, hogy ez esetben is olyan főurak
rezidenciája, akik Lászlót, sőt már anyját Erzsébet
királynét pártolták kezdettől: Hunyadi László elfogatásá-
val összefüggésben Beheim Mihály – a szemtanú – tör-
téneti énekében a király híveként sorolja fel a három
Rozgonyi fivért is 1457-ben. Bleyer J., Századok 36
(1902) 460; Wertner M., Turul 31 (1913) 56–68. – Leg-
újabbban Nagyvázsöny várának néhány csempéjét sorolja
Mátyás korába, Feld érveit átvéve: Tamási J., VMMK 18
(1987, 251.); két különböző műhely csempéiből rekon-
struált kályhán!

³⁸ A kályhásműhelyek negatívjainak fennmaradási
idejéről, átvételéről (a kiégetett pozitív minták megtar-
tásáról) alig van jól értékelhető adat; előfordult – azonban,
hogy cserépmoletteket több generáción keresztül meg-
őriztek (Salzburg).

³² A palotában legalább 2–3 Lovagalakos kályha
állt, valamint egy nagyméretű, jórészt ismeretlen felépíté-
sű, másfajta csempékből e műhely munkájaként. Holl
1958, 1971. – A készítési helyre még nincsenek tárgyszerű
bizonyítékok, bár lehet, hogy Budán dolgoztak. A nagy-
számú magyarországi lelet erre mutat. – Új leletekről
Holl I., VMMK 17 (1984) 215–217.

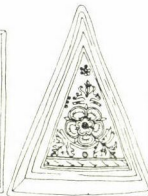

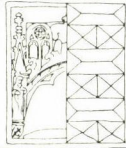

³³ Eddig nem került feldolgozásra a palota 16. sz.-i
csempéanyaga. Ez azonban a korábbihoz képest nem
túl számos, így feltételezhető, hogy a régebbi kályhák
egy része továbbra is állt még. Mint mostani összeállítá-
sunkból is kitűnik: 9. kép.

³⁴ Többek közt: Gerevich L., Budapest története. 2. k.
(Bp. 1973) 282. Entz G., A gótika művészete. (Bp. 1973)
168. kép; 174. Minne, J. P., La céramique de Poêle de
l'Alsace Médiévale. (Strasbourg 1977) 254. – Michna, P.-
J., Archäologische Nachweise . . . FA 25 (1974) 191–192,
már elfogadja keltezésemet, csak a morva másolatokat és
hatásokat teszi Mátyás ottani uralma idejére.

³⁵ Kozák K., EgriME 3 (1965) 101–104.

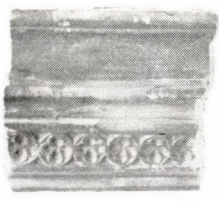
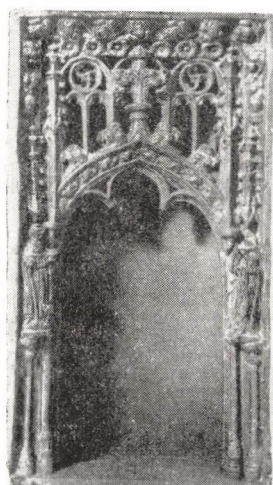
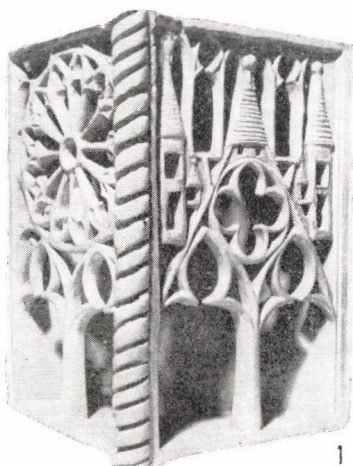
³⁶ Nagy E., ArchÉrt 92 (1965) 204.

³⁷ Magyar K., Az ötvöskónyi Báthori várkastély.
(Somogyi Múz. Fü. 18, 1974) 46–47. – Az eltérő véle-
mények rövid összefoglalása és a műhely későbbre helye-
zése: Feld I., Munkatanulmányok a magyarországi kö-
zépkori keramikáról. (Kézirat 1985) Szerinte „erőltetett
... a műhely működését arra a néhány hónapra szűkíteni,
amíg V. László Budán tartózkodott.” De magam bőven
3 évre kelteztem: 1454–57, tehát uralkodása azon éveire,
mikortól Magyarországra jövetelét már elhatározta és
palotájáról rendelkezett (Holl 1958, 266.), nem pedig tény-
leges ittlakása idejére. – Szatmári–Bíró S., Städtisches
Leben des Marktfleckens Tata. In: Das Leben in der
Stadt des Spätmittelalters. (Wien 1980) 45, a tatai kályha
felállítását Mátyás korára helyezte. Indoka a várkastély
elhanyagolt állapota a királyi átépítés előtt. [Sajnos
részletes feldolgozása még nem jelent meg. L.: ArchÉrt
101 (1974) 52, 32. j.] Az erre utaló forráshely: a „... már
majdnem földdel egyenlővé vált (vár, melyet) az isteni
Mátyás néhány év alatt csodálatos munkával felépített”
(P. Ransanus, 1488–90) jellegzetes humanista túlzás,

RÉTEG: SCHICHT:		ÉRMEK: MÜNZEN:
5	 M Zs L 	1390-1494/1545
5/a		1482/86
6	 L 	1430-1468/71
7	 Zs L 	1430-1471/81
7/a	 Zs L 	1465
7/b	 	1438-1465
8	 	1390-1457
8/c	 	1390-1444

9. kép. A rétegsor fontosabb csempetípusai és éremleletei. (Zs: Zsigmond kor, L: Lovagalakos k. műhelye, M: Mátyás kor)

Abb. 9. Die wichtigeren Kacheltypen und Münzfunde der Schichtenreihe (Zs: Sigismundzeit, L: Werkstätte von Kacheln mit Rittergestalt, M: Matthiaszeit)

10. kép. Mázelemzésre kiválasztott kályhacsempék a 15. századból (1–2: 15. sz. e. f.; 3–5: 1454–57; 6: 1482 után; 7; 1480–90) Vármúzeum

Abb. 10. Zur Glasuranalyse ausgewählte Ofenkachel aus dem 15. Jh. (1–2: erste H. des 15. Jh.; 3–5: 1454–57; 6: nach 1482; 7; 1480–90). Burgmuseum

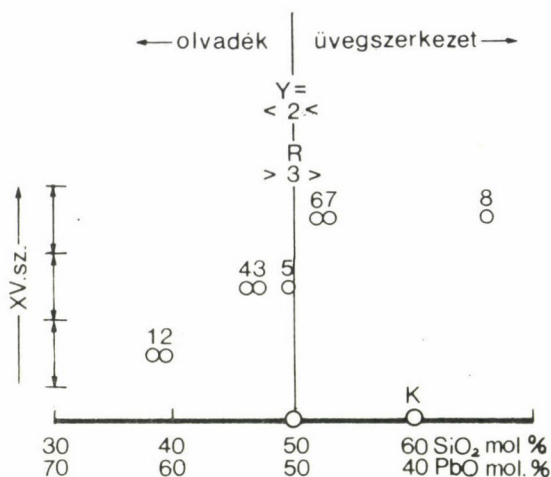
több eltérő negatívval szerepel már Budán is; a 16. és a 18. pelikános csempe pedig más kályhákhoz tartozott.) Talán nem véletlen, több esetben ilyen egyszerűbb alsó részzel felrakott kályhára utalnak a leletek (Egervár, Ötvöskőnyi, talán Bács) és nem a díszes, Lovagalakos kályhára. Ezek könnyebben elkészíthetők, másrészt nem is a király személyére utalnak, tehát később is, másoknál is felállíthatták. Abban azonban bizonyos vagyok, hogy a rekonstruált Lovagalakos kályha címersorozatával nem későbbi,³⁹ s az ilyen *eredeti*

alkotások megjelenése Cseh- és Morvaországban is V. László személyéhez, illetve híveihez kapcsolódott. (Csehország esetében ez Mátyás alatt az el-lenséges helyzet miatt sem volna érthető.)

Úgy hiszem, ma már nem eléggé szembetűnő az a felemás politikai helyzet, amit Lászlónak erőszakos kiszabadítása (1452) gyámságából eredményezett — nem annyira Magyar- és Cseh-Morvaország szempontjából, mint a Habsburg hercegek hagyományos tartományainak lehetséges sorsát tekintve .III. Frigyes ugyanis szívósan törekedett ezek bekebelezésére, miközben ezek egy része rokonai örökrésze volt (ezért sem akarta Lászlót kezéből kiadni). V. László címersorozata a kályhákban a tényleges öröklött hatalom: (Alsó- és Felsőausztria, Bács) és az elérni vélte hatalom Stíria, Karintia) jelképe — ugyanúgy,

³⁹Többen (Feld, Szatmári) Karintia címerének szereplése miatt sem fogadják el V. Lászlót megrendelőnek (Feld még III. Frigyes személyét is lehetségesnek tartja). A két Habsburg között nehéz ugyan az eddig talált címerek alapján az elkülönítés, de Karintia sem döntő. V. László ugyanis örökösödési jogon számos tartomány urának vallotta magát; így pd. 1454. évi nagypesejtjének feliratában „Ducis Austrie, stirie. lucembge. carinthie.” . . . is szerepel mintegy 10 hagyományos habsburg terület sorában. *Sava, K.*, Die Siegel der österreichischen Regen-

ten. (Wien 1871) Fig. 83–84. — Ez a szokás a Habsburg ház tagjainál gyakori, címzésükben, címerhasználatukban nem tartották magukat a tényleges helyzethez, mintegy kifejezve igényüket. Így aztán, bár Stíria és Karintia Frigyesé, nem csak László, de még a szerényebb tiroli Zsigmond is Ausztria, Stíria, Karintia hercegének címezi magát pesejtjén 1443-ban. Lásd: *Sava*, i. m. 133–134.

11. kép. Kályhacsempék mázelemzésének kiértékelése (Duma Gy. alapján)

Abb. 11. Auswertung der Glasuranalyse von Ofenkacheln (nach Gy. Duma)

mint nagypecsétjének feliratai 1454-ben. A pártjára állt és *Frigyessel ellenséges* osztrák, magyar, cseh és morva főurak tényeleges hatalmának (mely területileg jóval felülmúlta Frigyes tartományait) kiterjesztését is segíthették volna. Hisz Frigyes csak mintegy megelőlegezte magának azokat a tartományokat is, amelyek törvényesen testvérét, nagybátyját és gyámfiait illették, s amelyek László hirtelen halála után később ténylegesen újra kezébe kerültek.

Így pl. Frigyes bécsújhelyi székhelyén a vár címerfalán 1443-ban készített címorsorozattal mind a 14 Habsburg tartomány urának tünteti fel magát (s e mellett még 93 fantáziacímert alkottak!). Az osztrák (Alsó- és Felsőausztria) rendek jogos véleménye az volt, hogy Frigyes meg akarja fosztani Lászlót örökségétől. Ezért 1447. évi országgyűlésük, majd 1451. évi szövetségük is László kiszabadítását célozta, a gyámságot felmondta. Frigyes közben 1453-ban egy saját maga által hitelesített privílegiumlevéllel egész Ausztria élére helyezi magát — miközben Tirol ténylegesen III. Zsigmond, Felső-Ausztria pedig (1439–63) VI. Albert tartománya. Frigyes örökrésze csupán Stájerország, Karintia és Krajna (de az előbbi kettőben a Cillei grófok jelentős hatalommal bírtak). Egyes tartományok birtoklása, a hatalmi küzdelem hosszú időn keresztül anarchiát eredményezett. Tény, hogy Frigyes célratörő tervei ellenében sokan Lászlót állították kezdettől fogva, s ennek csak egyik mozzanata, midőn 1455-ben a *császár ellen* szövetséget köt Alberttel és Zsigmonddal s közben hívei csapatokkal törnek szomszédos tartományokba.⁴⁰

A kiemelkedő értékű alkotások kormeghatározásának kérdése — mint látható koránt sem egyszerű. Bizonyos fokig természetes a kutatók egy részének az a fajta szemlélete, amely ilyenkor jelentős személyek korszakához akarja kötni a

⁴⁰ Gutkas, K., In: Friedrich III. Kaiserresidenz Wiener Neustadt. (Wien 1966) 154–158; Kat. Nr. 41: Abb. 14. — Teleki J., Hunyadiak kora Magyarországon. 2. k. (Pest 1862) 192–392. — „... mindent elkövetnek... mi által öt atyai birodalmi, tartományai és uradalmi független birtokába helyeztethetik; mind azt, mit abból a római király vagy öccse Albert alkalmi cím, vagy szín alatt eltulajdonított, visszaveszik...” A magyar, osztrák és cseh főurak szövetségelevélből, Bécs 1451. *Teleki*, i. m. 207.

műveket. (Nem véve figyelembe, hogy a közbeeső évtizedek kevésbé látványos korszaka sem nélkülözhetette a mesterek munkáit.) Nem véletlen ezért, hogy nálunk inkább Mátyás, Csehországban viszont II. Ulászló személye és korszaka tűnt a kutatás számára elfogadhatóbbnak — háttérbe szorítva az így is adódó időkülönbség magyarázatát és mellőzve a címorsorozat jelentőségét, amit sem e személyekhez, sem a korszakokhoz nem lehet jól kötni.⁴¹

Amíg az újabb hazai régészeti adatok csak a műhely, vagy örökségének utóéletéhez adtak új támpontot, a külföldi kevés számú régészeti megfigyelés jelenleg elegendő annak kimondására, hogy a műhely készítményeinek hatása, másolása a 15. század második felében már kimutatható (Brno, Suceava).⁴² Egyértelműen V. László korára utal viszont a Garamszentbenedek (Szlov.) apátságában újabban feltárt kályha, amelynek egyik ábrázolását a király eljegyzésének (1457) megörökítésé-ként értelmezzük.⁴³ Ezt a helyi — felvidéki — műhelyt viszont bizonyosan a Lovagalakos kályha egyes csempetípusai inspirálták (pd. az oroszlanos csempe másolata, a címorsorozatos oromcsempék leegyszerűsített újrarendezése, a mérműves csempék hatása). Az oromcsempén szerintem az *adományozó apát címere* látható. Ez a kályha így közvetve megerősíti a mintául vett királyi kályhák kormeghatározását (1454–57), hisz László halála miatt a házasság nem jött létre, később pedig már nem lett volna értelme az esemény megörökítésének.

Természettudományos vizsgálatok felhasználása

A középkori régészet számára kezdettől fogva léte-dek, hogy saját eredményeit más tudományágak adataival bővítsék és szembesítsék (történettudomány, néprajz). A természettudományok sorából az utóbbi időben főleg a zoológia és a régészeti növénytan kutatói bővítik ismereteinket, míg a modern kémiai-fizikai vizsgálatok még ma is ritka alkalmazása inkább csak a technológia műhelykérdéseiben segít. A budai ásatási anyag ilyen vizsgálata kezdettől cél volt, de az ezek közül végzett fém-,

⁴¹ A csehországi leletekről: Holl 1971, 184–185. — *Feld*, i. m. szerint a címorsorozatnak nem volt jelentősége. — A feudális világ számára azonban ez döntőbb, mint ma az írott szöveg. A reprezentatív műalkotások (építészet, ötvösmű) esetében a címerek „beszéltek”.

⁴² Brno: Nekuda, V., ČMM 48 (1963) 73–84. Ilyen képe: Holl 1971, 168. kép. — Suceava: a lovagalak motívumát továbbfejlesztő csempéket Nagy István fejedelm (1458–1504) idejére teszik; újabb leletek: *Butariuc*, P.-V., Suceava, Annuarul... 10 (1983) 245–259, Pl. II: 1–3. (A városi fejedelmi udvarból, a várban régebben többfajta találtak.)

⁴³ *Holčák*, S., Stredoveká kachliarstvo. (Bratislava 1978) 21–24, IV–VII. tábla és 44–46. kép. — Holčák az oromcsempén látható kétfejűsasos címert császárnak tartja; szerintünk ennek itt nem lehet helye, ez a Széchi család címere, ami az adományozóra, Széchi II. János apátra (1456–1463) utal! A sasok fejéről hiányzik az aureola.

üveg- és kerámia-analízisek akkori lehetőségei, módszerei⁴⁴ még nem voltak elegendőek áttörően új eredmények közlésére a feldolgozások során.

Duma György, aki már korábban is ezek alapján több technológiai kérdést tisztázott, az akkor végzett máz-analízisek új feldolgozása során hét kályhacsempe mázának, valamint egy aranyozott tetődísz mázának összehasonlítását végezte el. Az első két minta a Zsigmond kori III. csoport 4. típusa és az I. csop. 11. típusának csempei; a 3–4–5. minta a Lovagalakos kályha 3, 4, és 8. típusának csempei; a 6. minta egy zöldmázas, alakos csempe, mely a Háromkirályok — kályha egyik alakjának helyi másolata Mátyás király korából;⁴⁵ a 7. minta egy színesmázas Mátyás — alakos csempe darabja volt, a 8. az említett tetőcserép (ami mostani kérdéseink szempontjából nem annyira döntő) — lásd a 10. képet.

Az összehasonlító vizsgálat többek közt megállapította,⁴⁶ hogy nem egyszerűen a kémiai összetétel, hanem csak az ólomszilikátok molekula arányait összevető további kiértékelés ad értelmezhető eredményt. E szerint kiderült, hogy egyrészt hasonlóságot, csoportosítást ad az 1–2, illetve a 3, 4, 5. minta anyaga: tehát a két Zsigmond kori, illetve a három Lovagalakos csempe az anyagvizsgálat szerint is két fő csoportot alkot, de ugyanígy elválik tőlük a 6–7. minták két csempeje is! Másrészt, ami ennél is lényegesebb, a mázak olvadási viszonyait meghatározó összetétel egy folyamatos javulást, technológiai fejlődést mutat: a 15. sz. elején és közepén egy könnyen lecesepegő olvadékokat nyertek csak, míg a két Mátyás kori budai csempe esetében már egyenletesen olvadó üvegszerű mázat nyertek, amelyek közel állanak az újkori népi fazekasmázakhoz. A Lovagalakos kályha vizsgált három csempeje tehát az ólomszilikátok aránya szempontjából *közbülső he-*

lyet foglal el a század első évtizedeinek és a 80-as éveknek kályhacsempei között; technológiai fejlettségében pedig (mázolvadás) közelebb áll a korai csempekhez, mint a Mátyás koriakhoz! Úgy tűnik, a középkori mázak vizsgálata lehetőséget nyújthat relatív kronológiai csoportosítások (fejlődési sor) végzésére, azaz új objektív fogódzó-pontok kialakítására. (Nehézséget jelent viszont a mintavétel: szennyezetlen vastag mázréteg szükséges; valamint a kiválasztás: összevethető csoportok.) — Esetünkben utólagos megerősítést kaptuk korábbi kormeghatározásunknak, illetve egy azt alátámasztó *relatív kronológiai sornak* (10. kép). Egy finomított kronológia kidolgozásához anyagelemzéssel már nem lehet jutni: a Zsigmond kori I. és III. csoport csempei itt fordított sorrendben jelentkeztek⁴⁷ — talán azért, mert az I. csoport műhelye jóval kvalitásosabb (és plasztikailag is magasabb fokú) csempeket tudott már készíteni — de ezek a kályhák nem nagy időkülönbséggel készültek.

* * *

Talán sikerült bemutatnunk, hogy az ásatási rétegsor elemzése alapján egyrészt már magában is forrásértéket jelentő tárgyakat és megfigyeléseket nyerünk (melyek az épület tágabb értelmű történetéhez is tartoznak), máskor azonban a további, másirányú kutatás vezet egy pontosabb kormeghatározáshoz. Az utóbbi nem kötelessége az ásatonak, de a szakosított (csak leletcsoportokat feldolgozó) kutatás az ásató megfigyeléseire épül.

Holl Imre

Rövidítések

Holl 1958: Holl I., Középkori kályhacsempek Magyarországon I (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I) BpR 18 (1958) 211–300.

Holl 1971: — II. BpR 22 (1971) 161–207.

Holl 1983: — III. ArchÉrt 110 (1983) 201–230.

⁴⁴ A természettudományi vizsgálatok 1954–56 között elsősorban a klasszikus kvantitatív kémiai analízisek alapján történtek. Az anyagi keretek nagy sorozatok végzését nem tették lehetővé.

⁴⁵ Holl 1983, 28. kép.

⁴⁶ Duma Gy., Középkori ólomházak. Építőanyag 34 (1982) 392–399; Duma, G., Farbige Bleiglasuren im Spätmittelalter. Mitt. d. Kommission für Burgenforschung u. Mittelalter-Archäologie. Nr. 24 (Wien 1978) 249–262.

⁴⁷ A két csempe mázának különbsége csak 1%, azaz lényegében azonos és nem ad valós sorrendet, ettől még azonos műhely is lehetne (lásd Duma, 2. táblázat). A korszakok között már 2–4–8%-os eltérések vannak. (Az 5. minta eltérését talán kivételes technológiája: barna párkánycsempe, adja.)

ANALYSE EINER MITTELALTERLICHEN SCHICHTENREIHE DES BURGPALASTES VON BUDA

Auszug

Die Studie erörtert im Zusammenhang mit der Vorführung der verschiedenen spätmittelalterlichen Funde auch theoretisch-methodologische Fragen. Den Ausgangspunkt hierzu bilden die bei der Ausgrabung der Burg von Buda¹² beobachtete Schichtenreihe aus dem 15–16. Jh. und ihre Analyse vom Gesichtspunkt der Auswertung des Fundmaterials. Außer den primären Kulturschichten kommen häufig sekundär hingelangte, mit dem Abfall vermischte Aufschüttungsschichten vor (obwohl man in der Bearbeitung des Grabungsmaterials ihren solchen Charakter nicht hervorzuheben pflegte),

deren Fundmaterial gewöhnlich eine längere Zeitspanne (50–100–150 Jahre) umfaßt. Oft wird ihr derartiger Charakter gar nicht erkannt und das ganze Material auf eine kurze Periode bestimmt.^{4–6} Nicht nur im Falle von Aufschüttungen (besonders bei Burgen), jedoch auch bei der Einfüllung von Abfallgruben, Brunnen, Kellern ist dies eine häufige Erscheinung. Im Falle der mit solchem sekundären Material vermischten Schichten bestimmen die spätesten Funde das Hingelangen der Schicht; zuweilen erscheinen auch mehrere, übereinander liegende solche Schichten, die aber nicht unbedingt zur gleichen

Zeit hingelangt sind (selbst auch dann nicht, wenn in den verschiedenen oder entfernteren Schichten Fragmente von ein und denselben Gegenständen vorliegen). Dies weist nur darauf hin, daß aus einer anderswo gelegenen Abfallschicht im Laufe der Aufschüttungen auch öfters das Auftragsmaterial anlässlich der wiederholten Geländeregungen, Bautätigkeiten an seinen endgültigen Platz gekommen ist.

Das Nacheinander der Schichtenreihe in Buda deuten glücklicherweise die zahlreichen Münzfunde schon an sich an. Eine jede Schicht enthielt auch früheres — in die vorangehende Periode zurückreichendes — Fundmaterial (dies wird außer den Münzen hauptsächlich vom Ofenkachelmateriel bewiesen), jedoch zeigt die Aufeinanderfolge der Schichten die abschließende Jahreszahl der Münzen gut an (—1444, —1457, —1465, —1465, 1471/81, —?; 1482/86, —1495/1545).

Im weiteren werden die verschiedenen, wichtigeren Funde der Schichtenreihe erörtert; bei einem Teil dieser wird die Zeitbestimmung auch durch die Lage der Schicht angegeben, jedoch muß in anderen Fällen ihre Herstellungszeit mit anderen Datierungsmöglichkeiten beleuchtet werden, da in einer relativ späten Zerstörungsschicht auch noch alte Gegenstände zum Vorschein kommen können. Andere Grabungsdaten, an mittelalterlichen Gemälden dargestellte Gegenstände in Betracht gezogen, stellt es sich heraus, daß trotz ihrer späten Fundumstände z.B. die Fingerringe (Abb. 2, 6—8), Riemenbeschläge, Buchdeckelbeschlag (Abb. 2, 1—3, Abb. 3, 1) noch in die zweite Hälfte des 15. Jh., den auf stilkritischer Grundlage datierten Parallelen des Tonmodells noch sogar in die erste Hälfte des Jahrhunderts (Abb. 7, 1) gereicht werden können. Von den Kerzenständern datiert nur die Schichtenlage von einem Stück seine Zeit auf die erste Hälfte des 15. Jh.²⁷ (Abb. 4, 4), demnach ist auch das ähnliche, größere Exemplar von diesem Alter; der Ständer (Abb. 4, 3) kann aufgrund der ausländischen figürlichen Stücke und des Stils von der Burg von Szendrő auf den Anfang des Jahrhunderts gesetzt werden.²⁸ Das Exemplar mit der zylindrischen Fassung (Abb. 4, 1) war anderen Grabungsdaten und Darstellungen nach im ersten Drittel des 15. Jh. in Mode, die eckigen sind die späteren (Abb. 4, 2). Aufgrund seiner Schichtenlage läßt sich nachweisen, daß das blau-bemalte chinesische Porzellan im Palast schon im ersten Drittel des 16. Jh. bekannt war (Abb. 7, 2); weiße und türkisblau glasierte italische Albarellos waren während der Regierungszeit von Matthias in Gebrauch (Abb. 6, 3—4), obwohl ihr größerer Teil erst später in den Abfall geriet. Die frühe italische Majolika erscheint aber schon im ersten Drittel des Jahrhunderts im Hof von Buda (Abb. 7, 8).

Zahlreiche Funde zeugen von Hofwerkstätten: bräunlichgrüne Glasschlacke mit Goldkörnern und blaue Glasschlacke (Abb. 8) aus der 5. Schicht; kleiner Tontopf mit roten Farbresten (Miniaturen); Kupferplattenabfälle (Kupferschmied); kleiner Schmelztiegel aus graphitgemischtem Ton, in dem einen Goldspuren (Goldschmied) in der 7. Schicht. Auf einen Goldschmied deuten ebenfalls zwei Kupferplatten hin, an beiden Seiten mit gravierter Verzierung (Abb. 2, 5; Abb. 6).³¹ — Ein Teil der Funde ist also mit den Grabungsbeobachtungen schon an sich von Quellenwert und bietet sichere Daten für viele weiteren Forschungen.

Aus dem Ofenkachelmateriel ist aufgrund der Schichten nur die Aufstellung einer gröberen chronologischen Reihe möglich (Abb. 9), da ja diese nach ihrer Herstellung viel später in den Abfall kommen. So zeichnen sich nur die *H₂*-upperioden (erste Hälfte, Mitte und zweite Hälfte des 15. Jh.) ab, zu ihrer genaueren Datierung sind andere (technologische, stilkritische, heraldische usw.) Methoden nötig.⁷ Der Schichtenreihe nach kamen die Öfen der Sigismundzeit vom Jahre 1444, die mit Rittergestalt von 1465, die der Matthiaszeit von 1495/1545 an dieser Stelle in die Aufschüttung. Das kontinuierliche Vorhandensein der sigismundzeitlichen Öfen in den Schichten erklärt nicht nur ihre sekundäre Lage, da von diesen viele Öfen wahr-

scheinlich auch noch lange Zeit hindurch in der Tat gestanden haben.

Die Studie befaßt sich ausführlicher mit den Datierungsproblemen der Werkstätten der Öfen mit Rittergestalt: die neueren Funde untermauern einerseits die ältere Zeitbestimmung,⁴²⁻⁴³ jedoch kann im Falle der einzelnen Kacheln (Löwen, Pelikan, Rosette) aufgeworfen werden, daß sie auch noch später angewendet wurden (Egervár 1476).³⁶ Die mit der Rosette und dem Pelikan verzierten Kacheln sind keine Bestandteile des Ofens mit Rittergestalt, sondern gehören zu einem anderen Ofen der Werkstätte, der geeignet war später aufgestellt zu werden, da er nicht an die Person des Königs László V. gebunden war. Es kann auch sein, daß sich ihre Negative weiter vererbt haben. — Die mit Rittergestalten verzierten, Wappenserien tragenden Öfen wurden hierzulande und auch im Ausland weiterhin an László V. bzw. an seine Anhänger gebunden. Der in Garamszentbenedek (Slowakei) gestellte Ofen⁴³ und der Ofen mit den Heiligen Drei Königen aus der Schweiz (1457; 1469—73) in Buda bekräftigen von neuem unsere frühere Bestimmung, da ja diese Öfen schon in Kenntnis der Stücke mit Rittergestalt hergestellt wurden, sie stammen also aus einer früheren Zeit.

Im Laufe der Neubewertung der schon früher durchgeführten Glasuranalysen verglich György Duma sieben Ofenkacheln und einen vergoldeten Dachziegel miteinander.⁴⁶ Die zur Untersuchung ausgewählten Kacheln (Abb. 10) vertraten zwei Typen der Sigismundzeit, drei Typen der Öfen mit Rittergestalt und zwei Kacheltypen des ausgehenden Jahrhunderts. Den chemischen Untersuchungsergebnissen nach gibt der die Molekelproportionen der Bleisilikate vergleichenden Auswertung ein gut auslegbares Ergebnis. Demnach entspricht nämlich die Gruppierung der Muster den archäologisch-typologischen Gruppen: die Kacheln der drei Perioden können auseinandergehalten werden. Andererseits zeigt die Schmelzverhältnisse der Bleiglasuren bestimmende Zusammensetzung eine *technologische Entwicklung*: die Glasur der ersten fünf Muster ist noch ein einfaches Bleisilikat, das allzu leicht schmilzt, an zwei Kacheln vom Ende des Jahrhunderts (und auf dem Dachziegel) kam schon eine echte glasartige Glasur, die langsamer schmilzt (mit geringerem Bleioxydgehalt). Die letzteren Glasuren stehen schon nahe den Töpferglasuren des 19. Jh. — Die chemische Untersuchung bekräftigt also durch die Erforschung der einstigen Technologie und ihrer eigenen Methode die Hauptergebnisse der archäologisch-typologisch-stilkritischen Untersuchung: gibt eine relativchronologische Reihe und Gruppierung an!

*

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß die Auswertung der primären archäologischen Beobachtungen die erste Stufe bildet, der dann die typologische Auswertung des Fundmaterials, sodann ein erneuter Vergleich mit den gleichen Funden anderer Fundorte folgen muß. Die typologisch-stilkritische Untersuchung und die eventuellen historischen Daten (Heraldik usw.) können bei der Verfeinerung der erhaltenen Chronologie und der Fixierung an Zeitpunkten behilflich sein. Bei jeder Bearbeitungsmethode ist die Schematisierung, die Vereinfachung (z.B. die Aussage der Gleichzeitigkeit der in denselben Schichten gelegenen Gegenstände ohne weitere Kontrolle⁴⁻⁵) zu vermeiden; gleichzeitig muß die Grabungspublikation auf die Bedürfnisse der weiteren Forschung Rücksicht nehmen (übersichtliche Mitteilung von datierbaren Fundkomplexen, Unterscheidung der objektiven und subjektiven Elemente der Auswertung). Das aus feudalem Milieu erschlossene Fundmaterial zeichnet sich gewöhnlich nicht nur mit seinem Reichtum ab, sondern verfügt auch über genauer bestimmbare Fundarten (Abb. 7; 9); durch seine Bestimmung können die Beobachtungen anderer Ausgrabungen von viel schlechteren Fundumständen genauer geklärt werden.

I. Holl

A PESTI KÉSŐKÖZÉPKORI VÁROSFAL KUTATÁSA

A pesti városfalak feltárása aránylag lassan halad, mert a Belvárosban ritkán adódik lehetőség arra, hogy a sebtiben végzett leletmentésekből megbízható, s jól értékelhető adatokat nyerjünk. Szerencsére azonban az utóbbi két évtizedben a Belváros általános építészeti rendezésével és a METRO állomások kialakításával kapcsolatos földmunkák néhány helyen a városfal kritikussabb szakaszait is érintették. Így majdnem teljes egészében sikerült feltárnunk a későközépkori városfal kaputornyai közül kettőt; a Váci utcában levő É-i, váci kapu és a Kálvin térnél levő DK-i, kecskeméti kapu közműárkokkal darabokra szabdaltnak maradványait. Különösen figyelemreméltó eredmények születtek a váci kapu vizsgálatánál, amelyek nemcsak a városfal építéstörténetének, hanem a középkori Pest város topográfiájának újabb szempontok szerinti vizsgálatát is szükségessé teszik.

A későközépkori városfallal gyakran találkozunk a tudományos irodalomban. Az újabb publikációk bemutatják az egymás után feltárt és műemlékileg helyreállított falszakaszokat, ezek azonban a városfallal kapcsolatos legfontosabb kérdések megválaszolásához nem vittek közelebb.¹ Továbbra is vitatható a városfal építési ideje, az átalakítások mértéke és időpontja, és nincs eléggé kidolgozva a városfal megépítésének jelentősége, szerepe a későközépkori Pest topográfiai fejlődésében sem. Mivel a középkori eredetű források számának növekedésével nemigen számolhatunk, és jól ismertek az újkori, idevonatkozó levéltári iratok, térképek, a várost ábrázoló metszetek, a régészeti kutatástól várhatjuk az újabb, lényeges kérdéseket eldöntő adatokat.²

¹ *Irásné Melis K.*, Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BpR 24(1976) 313–348, *Csorba Cs.*, Pest városfalának vázlatos története BpR 24(1976) 349–368. *Irásné Melis K.*, – *Horler M.*, Pest középkori városfalai. Kézirat. Szerkesztés alatt a Budapest Műemlékei III. kötete számára.

² A későközépkori városfallal kapcsolatos tanulmányok mind ismertetik és használják a legfontosabb dokumentumokat, ezek azonban szinte teljes egészében a fal XVII–XVIII. sz.-i állapotát mutatják. A rajzok, térképek és alaprajzok egyaránt a török kiűzése körüli időszak erőrendszereire fektették a hangsúlyt, s elég gyakran meglehetősen szematikus képet nyújtanak. Néhány rajzból azonban következtethetünk bizonyos középkori eredetű részletekre. A legjelentősebb metszetek *Rózsa Gy.*, Budapest régi látképei 1493–1800. Bp. 1963 – megfélelő helyein publikálták. A Buda és Pest török alóli felszaba-

A pesti későközépkori városfal mint építészeti alkotás, majd műemlék, fennállása óta közismert.³ Napjainkban a kb. 2,2 km hosszú falszakasz műemléki és régészeti védetség alatt áll, és a két oldaláról hozzáépített házak udvarán műemlékileg helyreállított formában egyre több részlete válik szabadddá. Igen sajnálatos körülmény azonban, hogy a kaputornyok, előttük rondellával, és a külső tornyok közterületekre, főként forgalmas útkereszteződésekre esnek, s ezért a 18. sz.-i bontásokból még megmaradt falrészletek jelentős része is megsemmisült a mai, korszerű közműhálózat és forgalmi rend kialakításával. Ez lett a sorsa a Kosuth Lajos utca K-i végén álló Hatvani kapu rondellájának, a Kecskeméti utca végén álló kapunak és az előtte levő rondellának is. A Váci utca É-i végén levő kaputorony felét az utca Ny-i oldalán álló bérházak építése során bontották le a 20. sz. elején.

Két részletben, 1973-ban és 1975-ben került sor a középkori Pest város DK-i kapujának részleges feltárására a Kálvin térnél a Kecskeméti utca végén.⁴ 1973-ban csak a kaputorony belső terében dolgozhattunk, 1975-ben pedig csak korlátozott mértékben a kapu D-i oldalát kutathattuk. 1968-ban, és 1975-ben egy-egy közműárkokkal átvágták a város É-i Váci kapuját is, de csak 1985-ben nyílt lehetőség a kaputorony maradványainak teljes feltárására.⁵ A jövő kutatási feladata az Astoria szálló előtti járda és úttest alatti Hatvani kapu maradványainak lehetőség szerinti kutatása, és a Váci utca D-i végénél levő kevésbé bolygatott rondella maradványainak feltárása.

dításával kapcsolatos irodalomból kiemeljük *Károlyi Á.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. (Bp. 1936) és *Kelényi B. O.*, Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában 1683–1718 (Bp. 1936) c. műveket, amelyekben a történelmi események illusztrálását szolgálják az ott bemutatott térképek és metszetek. Az újkori, XVIII–XX. sz.-i városrendezés iratanyaga, számos térképpel és helyszínrajzzal a Fővárosi Levéltárban van. A Fővárosi Levéltár térképei 1705–1918. Repertorium. Összeállította: *Farkas E.-né*, PB 1-PB 70. jelzetek alatt.

³ Mint pusztuló, értékes műemlékre elsőként Römer Flóris hívta fel a közvéleményt és az illetékesek figyelmét. *Römer F.*, A régi Pest. (Bp. 1873) 75.

⁴ *Irásné Melis K.*, i. m. (1976) 325–326. 89–90. ábra, 309–310. kép. *Irásné Melis K.*, Középkori városkapu maradványai a Kálvin térnél. Honismeret 1975/1–2. 44–47.

⁵ *Irásné Melis K.*, i. m. (1976) 322. 86/ab ábra, 302. kép.

1. kép. Budapest V. Belváros. A középkori pesti városfalak elhelyezkedése a mai utcahálózatban
Abb. 1. Budapest V. Innenstadt. Lage der mittelalterlichen Stadtmauern von Pest im heutigen Straßennetz

A közelmúltban feltárt két kapu szinte megegyező alaprajza, és néhány 18. sz.-i városrendezési terv, térkép arra a következtetésre ösztönöznek, hogy eléggé nagy biztonsággal megállapítsuk, hogy a Hatvani kapu is a feltártakkal megegyező lehetett.⁶ A külső tornyok közül eddig csak egyet sikerült részleteiben megvizsgálni, a Múzeum krt. 27–29. sz. ház udvarán, a többinek a pontos helyét sem ismerjük.⁷ (1. kép)

Budapest, V. Kecskeméti utca 17–19. sz. előtti úttest

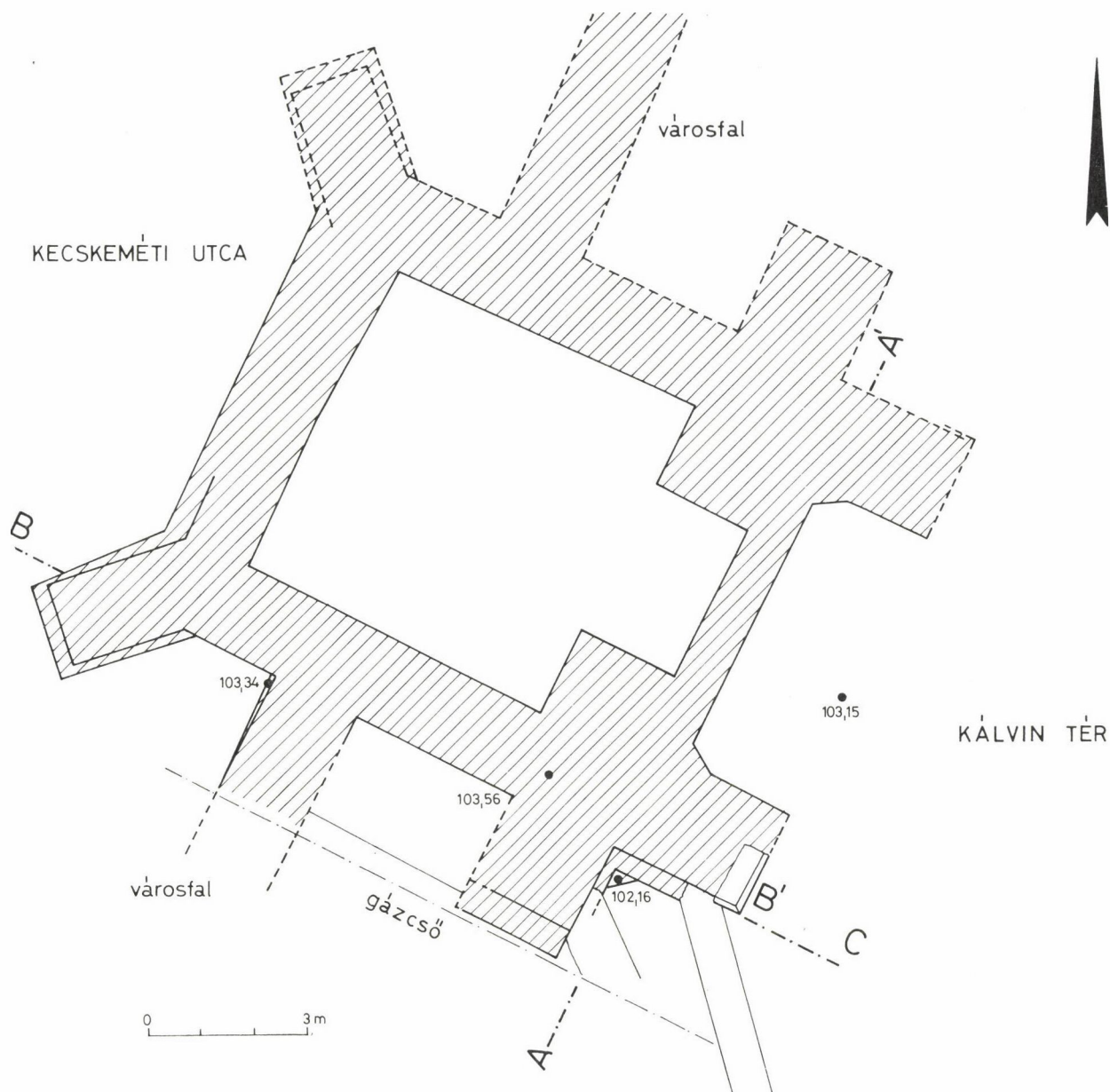
KECSKEMÉTI KAPU. A középkori kaputorony az úttest Bátya utca felé eső harmadában helyezkedik el, hosszanti ÉNy–DK-i irányú tengelye merőleges a Bátya utca–Tolbuchin körüti házak közös telekhatárán húzódó városfalra. Négyzetes alap-

rajzú belső terének egy-egy oldala 6,3 m, amelyhez a kaputorony külső, K-i oldalán egy 2×3 m-es, kövezett aljú előtér csatlakozott. A fal vastagsága a középkori járószintnél az É-i és a D-i oldalon 1,9 m, a város felé eső oldalon 1,8 m, a külső K-i fal pedig 2,7 m széles volt. A téglalap alakú előtér, farkasverem külső fala viszont 0,9 m-re keskenyedett. Ennek kövezett alját a középkori járószinttől 3 m mélyen találtuk meg. A belső négyzetes térben a fal alja ettől mélyebben volt, a pontos adat nem ismert, mert a 3,2 méternél feltörő talajvíz miatt a mélyítést abba kellett hagynunk. Két évvel később a külső oldal kutatásánál is elértük a talajvizet, és megállapítottuk, hogy a kaputorony falai egész évben a talajvízben állnak⁸ (2. kép). Az épí-

⁶ A leletmentésre 1963-ban került sor F. Tóth Rózsa vezetésével. A kaputoronyból előkerült egyetlen részlet alapján a kaput négyzetes alaprajzúnak rekonstruálta. F. Tóth R., A régi pesti városfal, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest 1966/4 20–22.

⁷ F. Tóth R., ásatása 1960-ban. *Irásné Melis K.*, i. m. (1976) 324. 87. ábra, 307–308. kép.

⁸ A középkorban egész más volt a Belváros vízrajzi képe. A múlt századi szabályozással a rakpart kiépítéssel a Duna vízszintje jelentősen megemelkedett, a meder beszűkült. A geológiai kutatások segítségével jól megrajzolható a Duna holocén medre. A bal oldalon a partvonal az Újpesti szigetből indult ki, és innen haladt D–DK-i irányban. Nagyvonalakban a Fiastrúk utca–Baross tér érintésével futott a Soroksári-Dunához. A jobb oldalon a Gellérthegytől D-re eső partvonal különösen messzire kanyarodott a maitól. A Duna a két partvonal között hol egyik, hol másik medrében kanyargott, az egyes folyóágak között szigetként emelkedtek ki a pleisztocén-végi

2. kép. Budapest V. Kecskeméti utca 17–19. sz. előtti úttest. A későközépkori kecskeméti városkapu alaprajza
Abb. 2. Budapest V. Kecskeméti utca 17–19, Straßenkörper. Grundriß des spätmittelalterlichen Kecskeméter Stadt-
tores

tőanyag gyenge minőségű, sárgás puhamészkö, Pest határában több helyen is megtalálható. (A legnagyobb kőbányák az újkorban a mai X. kerületben Kőbányán voltak.) Az építésmód meg-
egyezik a kötőgátakon korábban megfigyeltekkel,

a kapu falát is szabálytalan kövekből épített fal-
mag képezi, s ezt szabályos kváderekből álló bur-
kolat fedi.⁹ A középkori út és járószint magasságá-
ban 30 cm széles kiszögellést figyeltünk meg az
É-i fal belső oldalán, az ÉNy-i belső sarokban a

mederfenék maradványai, amelyeket az 1838-as rendkívül
magas árvíz is szárazon hagyott. A szigetek között a leg-
nagyobb a Belváros magját alkotó, amely a Bazilikától
kb. a Kossuth Lajos utcáig terjed. A XIX. sz.-i szabályo-
zások előtt a Duna medre a mainál jóval szélesebb volt,
a belvárosi rakpartok mind az egykori mederben épültek
fel. Ezenfelül jelentős mértékben szűkítették a természe-
tes medret a Soroksári és a Budafoki Duna-ágon is. *Pécsi*
M., Budapest természeti földrajza (Bp. 1959) Több helyen.

⁹ Ez az építésmód nagyban hozzájárult a városfal
pusztulásához. A háborús károk és az időjárási ártalmak
elsőként a kváderborítást rongálták, tették tönkre. Az új-
korban a leomlott kvádereket nemhogy visszaépítették
volna, de még a falon maradtakat is leszedték és fel-
használták az újabb építkezéseknél. A telektulajdonosok
általában építőanyag nyerése céljából a falmagba is
belebontottak, a falsík lefaragása, kibontása több helyen
jól megfigyelhető.

3. kép. Budapest V. Kecskeméti utca 17–19. sz. előtti úttest. A kapu É-i falában előkerült palánknyomok
 Abb. 3. Budapest V. Kecskeméti utca 17–19. Straßenkörper. In der N–Mauer des Tores zum Vorschein gekommene Plankenspuren

4. kép. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A kapu külső, DK-i sarkára épített kettős támpillér feltárás közben
 Abb. 4. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. Straßenkörper. Der äußere, an die SO-Ecke gebaute doppelte Strebepfeiler des Tores bei der Erschließung

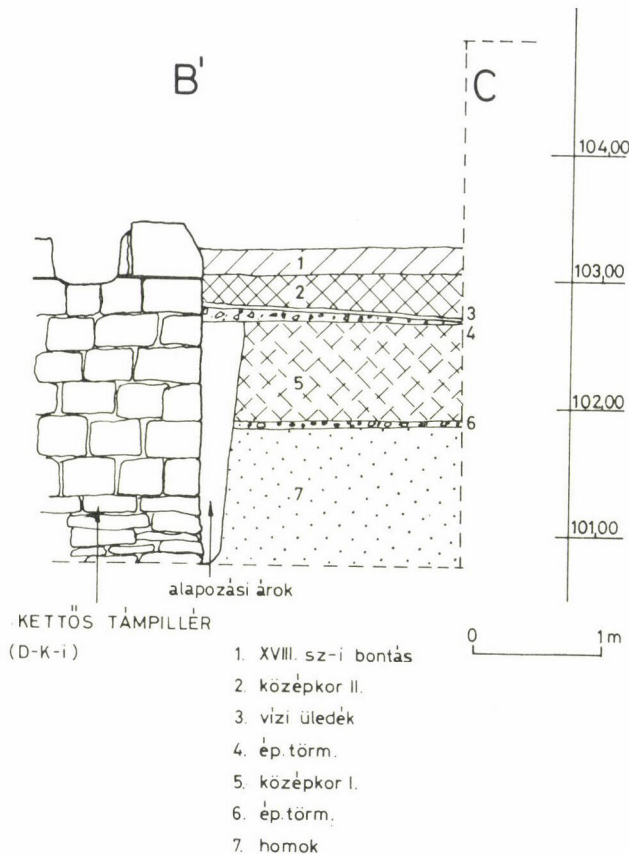
5. kép. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A kapu külső, DK-i sarkára emelt támpillér a hozzá csatlakozó rétegekkel

Abb. 5. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. Straßenkörper. Der an der äußeren, SO-Ecke errichtete Strebepeiler des Tores mit den anschließenden Schichten

6. kép. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A kaputorony D-i falába csatlakozó városfal feltárás közben

Abb. 6. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. Straßenkörper. Die sich der S-Mauer anschließende Stadtmauer des Torturmes bei der Erschließung

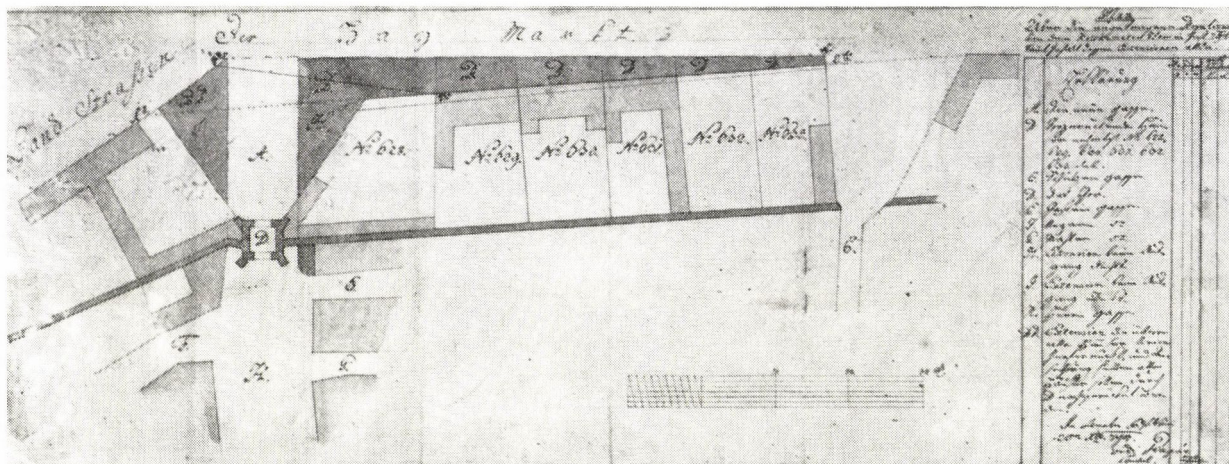
7. kép. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A kapu DK-i sarkához futó középkori rétegsor Abb. 7. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19, Straßenkörper. Die zur SO-Ecke des Tores laufende mittelalterliche Schichtenreihe

felvonóhíd keresztgerendájának falba épített perselye is megmaradt. A D-i fal belső síkját lebontották a hozzáépített újkori csatorna kialakítása során. Az É-i fal belső síkján habarcskifolyást figyeltünk meg, ugyanabban a magasságban, amelyről a Ny-i fal belső oldalán egyelőre ismeret-

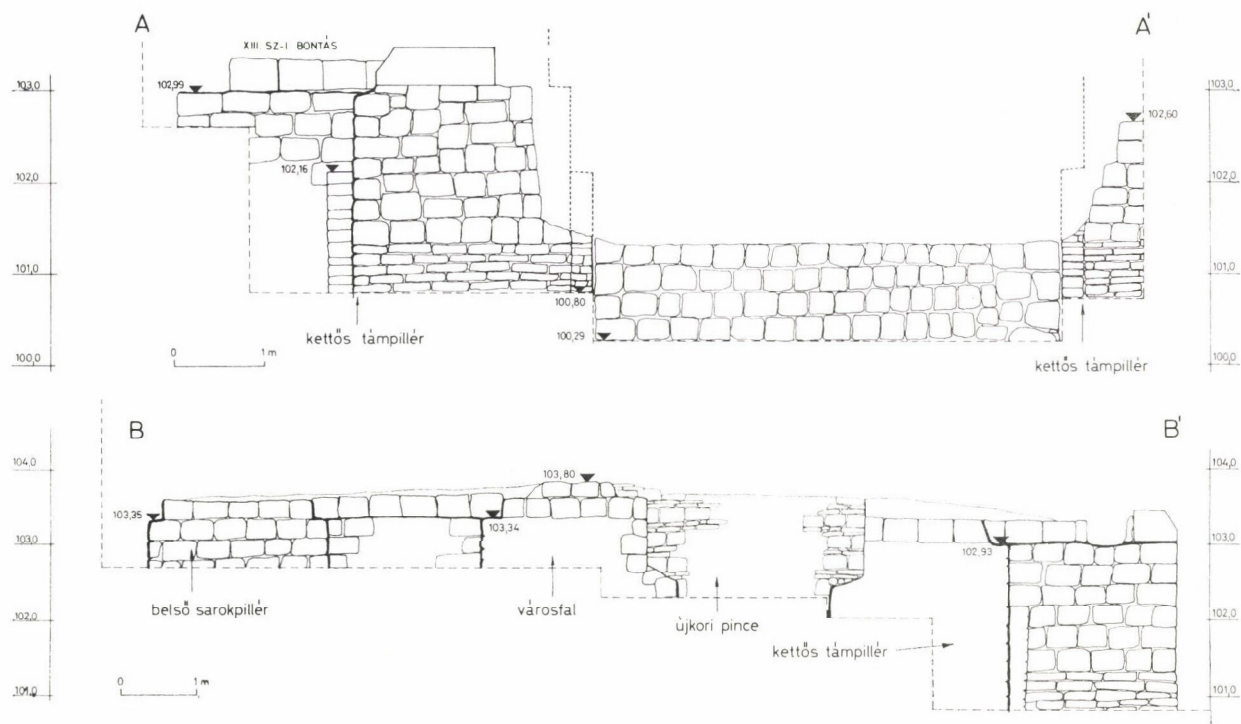
len korú boltozat indítása került elő. Úgy tűnt, a habarcskifolyást követően az É-i belső oldalán más alkalommal is volt átalakítás, habarcsba kötött farostmaradványokat figyeltünk meg, amelyek 30–34 cm széles, 8–12 cm vastag palánkokból származtak. Ezek lehetnek a zsaluzott technikával épített felépítmény segédanyagai, de lehetnek valamelyik későbbi javításból származó funkcionális darabok is. Ez utóbbi mellett szól az a megfigyelés, hogy palánknyomok a toronyfal aljáig lenyúlnak. A szemben levő oldalon az újkori csatorna építésével ezek a nyomok is megsemmisültek (3. kép). Később, a kapu D-i oldalának kutatása közben kiderült, hogy ha voltak is változások a felépítményben, az alaprajz, a támpillérek rendszere változatlan maradt.

Az 1975. évi kutatás legfontosabb eredménye a torony külső falsíkjainak és a sarkokon levő támpillérek pontos helyzetének feltárása volt. A torony városfalon kívüli, két külső sarkán egymásra merőleges, kettős támpillérek állottak. A városfalra merőleges irányúak 2,7 m hosszú és 2,1 m szélesek voltak, aljuk a középkori járószinttől 2,2 m mélyen került elő. A járószint alatt a falsíkot nagyméretű, durván kidolgozott felületű kváderek borították. A teljesen feltárt támpillér végén a középkori járószinten rendkívül nagyméretű, (128 cm hosszú, 60 cm széles, 42 cm magas) rézsűsen lemeztzett, finomra csiszolt felületű lábazati követ találtunk. Ilyen profil volt a külső oldalon megmaradt lábazati részekben is, azzal a különbséggel, hogy a felmenő fal első kősorát a falazó kváderek elnagyolt lefaragásával alakították ki. A középkori járószint alatt 30 cm-es kiugrása volt, majd ettől 80 cm-rel mélyebben a két támpillért ferde síkban összekötő alapfalban folytatódott az aljáig. (4. kép) Az É-i oldalon a támpillér belső oldalát eddig a mélységig lebontották 1973-ban.

A D-i támpillér külső síkjához kapcsolódó rétegsor sajnos semmilyen tárgyi emléket sem tartalmazott. A száraz homoktalajban alig látszott az alapozási árok, amely ezen az oldalon eléggé keskeny

8. kép. A keckskeméti kapu és környezete egy XVIII. sz.-végi területrendezési terven
Abb. 8. Das Keckskemeter Tor und seine Umgebung an einer Gebietsplanung aus dem ausgehenden 18. Jh.

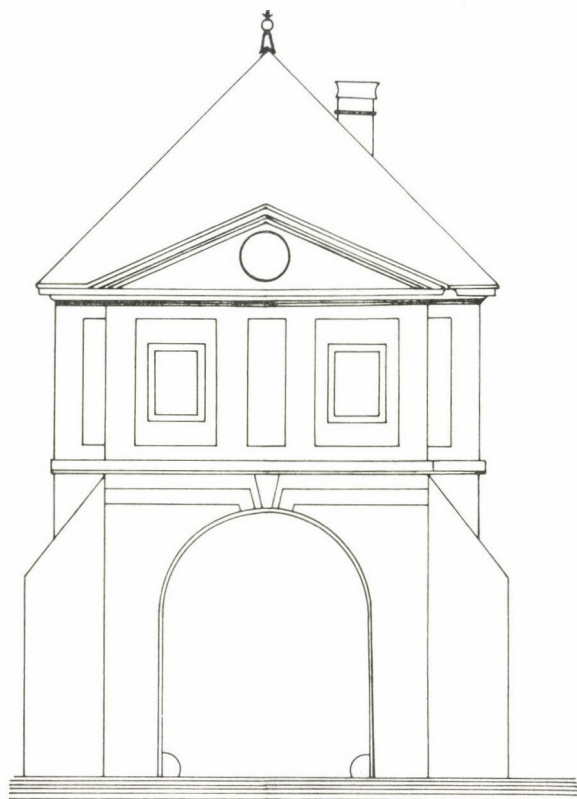

9. kép. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A–A': a kapu K-i falának külső oldala. B–B': a kapu D-i falának külső oldala

Abb. 9. Budapest V. Kecskeméti u. 17–19, Straßenkörper. A–A': die Außenseite der O-Mauer des Tores. B–B': die Außenseite der S-Mauer des Tores

volt. A torony belsejében talált, bolygatott feltöltésnek látszó homok bizonyossága szerint az építkezést az egész kaputornyot magába foglaló mély gödör kiásásával kezdték, és a belső oldalon állva rakták a falakat. Visszatérve a támpillér külső oldalán húzódó rétegekhez, egy másik metszetben elég jól szembejött az alapozási árok a középkori rétegekkel. Mindkét réteg alján vékony, épülettörmelékcsík húzódott. Az alsó épülettörmelékcsík, amelyet az alapozási árok átvágott, egyelőre komoly fejtörést okozott. Később kiderült, hogy a városkapu építését megelőzően a kapu közvetlen szomszédságában álló, és a városfal építése miatt lebontott épülethez tartozott. Ez a réteg azt is bizonyította, hogy a támpillér és vele a kapu, illetve a városfal középkori járószintjét a korábbihoz képest az építkezéssel kb. 90–100 cm-rel megemelték. Ennek oka lehetett a környék egyenetlen járószintjeinek kiegyenlítése, a városfal és a vizesárak megépítése előtt. A támpillérhez csatlakozó, felső épülettörmelékcsík felett barnás homokból álló töltés van, amelynek alján egész vékonyan jelentkezett a vízi üledéknek meghatározható zöldes homok, amelyet a szembenlevő támpillérnél jobban megfigyelhettünk. A felső középkori töltés a járószintig emelkedett, s a 18. sz.-végi bontásból származó vastag kőporos réteg fedte. (5, 7. kép) A kutatott támpillérhez D-i irányban csatlakozott a másik támpillér, amely a középkori járószintnél 1,8 m hosszú volt. A szint alatt 60 cm-rel meghosszabbították. Belső falsík-

ját az újkorban megbontották, s csak mélyebben mérhettük meg az alapfal szélességét, ez 2,15 m volt. A 18. sz.-ban a támpillérekhez ferdén futó falakat építettek, ezek a századvégi rendezési tervekben mint lebontandó épületrészek felismerhetők (8. kép). Az alapozásból világosan kitűnt, hogy mindkét támpillér a kaputoronnyal egyszerre, egyforma építőtechnikával épült. Ugyanezt figyeltük meg a kapu belső sarkára 45 fokos szögben épített támpillérnél is. Ez utóbbi keskenyebb, mint a külső sarkon állók, a járószint felett csak 1,6 m széles volt, hosszúsága is csak 2,2 m volt. (A járószint alatt 30 cm-rel hosszabb és 30 cm-rel szélesebb.) A feltárás egyik legfontosabb eredménye a kaputoronyhoz csatlakozó városfal feltárásánál született meg. Annak ellenére, hogy a kaputorony D-i oldalán zsúfolt újkori beépítést találtunk, sértetlenül előkerült a két fal csatlakozása, a két fal egy időben való építésének csatlakozatlan technikai jegyeivel. A városfal külső oldalán újkori pince volt, de mélyebben az alapfal teljes szélességében feltárható volt. A belső oldalon a középkori járószint is megmaradt, a felmenő fal rézsúsan faragott alsó kvádersora a kaputorony falán folytatódott. Ezen a helyen sikerült először megállapítani és pontosan felmérni a városfal és a kaputorony külső-belső középkori járószintjeit (6. kép). A városfalon a külső és belső szintek között nem volt különbség, viszont a kettős támpillérek külső járószintje 45 cm-rel volt alacsonyabb, mint a belső járószint (9. kép).

10. kép. A kecskeméti kapu belső homlokzata a XVIII. sz. végén, a lebontása előtt készült felmérési rajzon
Abb. 10. Die innere Fassade des Kecskeméter Tores am Ende des 18. Jh., an einer Vermessungszeichnung vor dem Abriß

A városfal járószint feletti szélessége 1,7 m volt. A vizsgált szakaszon a külső falsík nagyrészt lefaragták az újkorban, érintetlen belső oldalán 25–30 cm-es kiugrással haladt lefelé. A városfal derékszögben csatlakozott a kapuhoz.

A kaputorony alapterületének kétharmad része a városfalon kívül, egyharmada a városfalon belül helyezkedett el. A felépítményre vonatkozóan egyetlen biztos adatunk van; a kapunyílás 3,1 m széles volt (10. kép). Ha figyelembe vesszük, hogy a kapu belső terében a kapunyílás mellett mindkét oldalon 1,8 m vastag alapfalak vannak, feltételezhetjük, hogy a gyalogosok számára keskeny gyalogkapukat is építhettek, esetleg a nagy kapu mindkét oldalán is. A toronyfal belső oldalán a járó szinten levő falkiugrás a felvonóhid támasztéka lehetett, amelyet keresztgerenda mozgattott. Mivel az épület kétharmad részét 1973-ban az aluljáró építése idején elhordták, nem tudtuk megállapítani, milyen jellegű, korú lehetett a belső feltöltés. Maradtak nyomokban bolygatatlannak látszó régészeti réteg foltok, de nem tudtuk összefüggésbe hozni a külső rétegekkel. Mivel úgy gondoljuk, hogy a középkori tornyok egyformák lehettek, a Váci kapunál megfigyeltek alapján úgy véljük, hogy a középkorban a Kecskeméti kapu négyzetes belső terében sem volt pince. A felvonó-

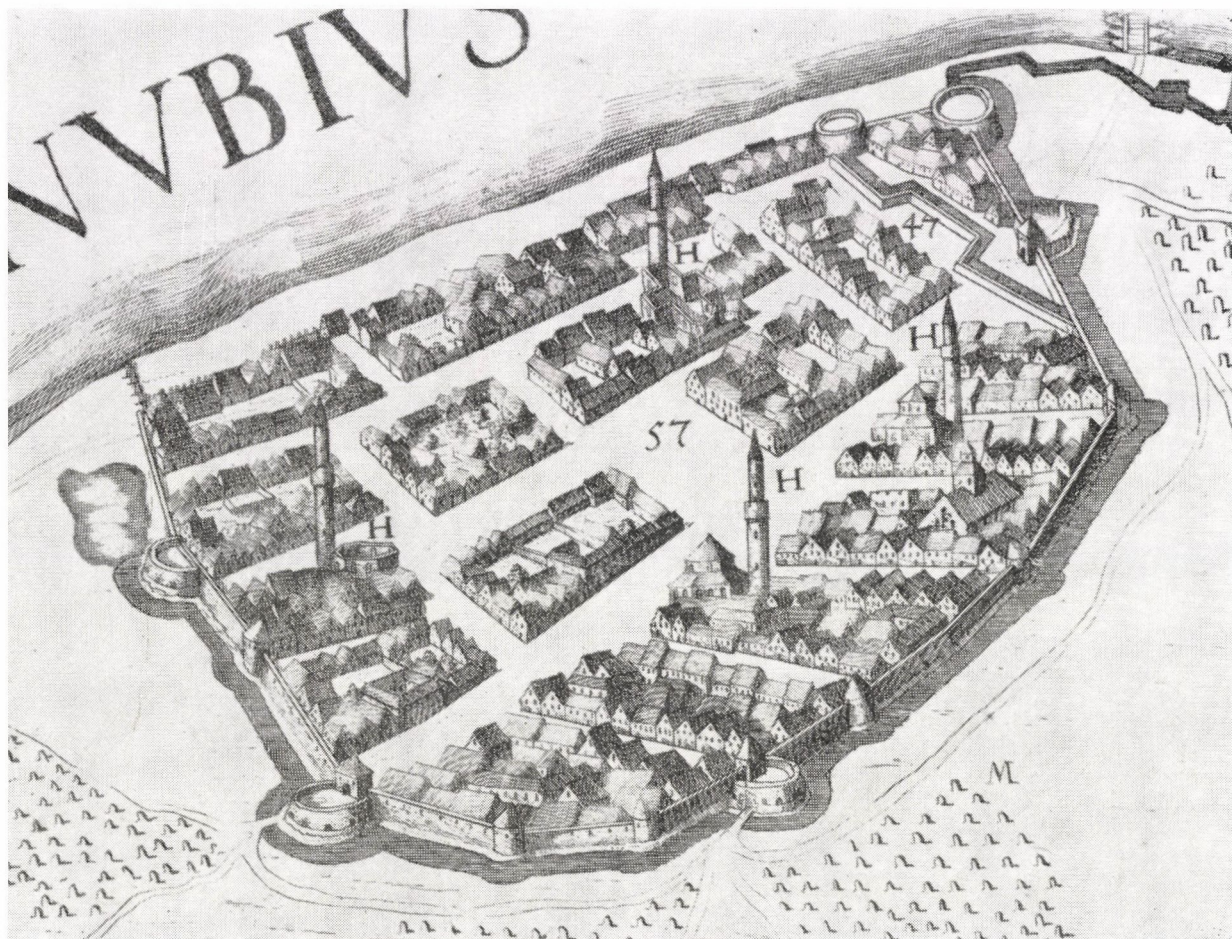
hid a belső kapunyílást zárta, a külső oldalon levő, kövezett aljú pince, modern szóval akna, pedig a külső kapunyílás zárására szolgáló hid, vagy rács elhelyezésére szolgált. Az igazság az, hogy a kapu zárását többféleképpen is elképzelhetjük, biztosan változott is a zárás módja, ha máskor nem, akkor, amikor a kapu elé építették a rondellát. A kapu zárásával kapcsolatos részletnek tartjuk a Ny-i fal belső oldalán levő kövezett aljú pincét is, -aknát-, amelynek egy kis részletét fel is tártuk. Elképzelhető, hogy ebben helyezkedtek el a felvonóhid láncai, koloncai, főként a kapu nyitvatartása idején.¹⁰

A közmunkák során a Kálvin téren már többször kerültek elő olyan falcsontok, amelyekben a kapu előtti rondella maradványait ismerték fel. Ilyen irányú kutatás azonban sohasem volt. 1973-ban is tévedésbe estünk, szerencsénkire 1975-ben lehetőségünk nyílt a rondella részletének vélt fal alaposabb kutatására. Erről a középkorinak látszó falról rövidesen kiderült, hogy a kapu elé épített 18. sz.-i vámház 2,5 m széles alapfala, méretei, elhelyezkedése megfelelnek a 18. sz.-i térképeken ábrázoltaknak.¹¹ Egyébként az aluljáró építésével az egész teret felbolygatták, de sajnos a földmunkáknál nem kerültek elő olyan falmaradványok, amelyek a rondellával lennének azonosak. Azonban van még lehetőség a rondella tisztázására, a Kecskeméti utca végén levő, két üres telken. A kapu két oldalán, a távolabbi városfalhoz való csatlakoztatását. Ilyenformán a kecskeméti kapu előtti rondella továbbra is csak a városképi metszetekről ismert formájában áll előttünk.¹² (11. kép)

¹⁰ A pesti városkapuk legközelebbi analógiáját Budán találjuk meg a királyi palota D-i erőrendszerezében. Méreteiben és alaprajzi elrendeződésében a Rondellában feltárt korábbi kaputorony hasonlít legjobban a pestiekhez, ez ugyancsak billenő hidas kapu volt. Hossza 7,25 m, szélessége a gyalogkapuval együtt 11,12 m. A kocsibejárat rész négyzetes belső tere 3,49 × 4,4 m, déli oldalán csatlakozott hozzá a keskeny, téglalap alakú előtér, amelyet a 2,45 m vastag falból alakítottak ki. A felszínre került ásatási adatok azonban kevésnek bizonyultak a kapu építési és használati idejének pontosabb meghatározásához, ami biztosnak látszik az csak annyi, hogy a Zsigmond-féle D-i erőrendszernél korábbi, és a XV. sz. első felében bontották le. A kapu rekonstrukcióját Seitzl K. végezte el. Gerevich L., Seitzl K., Holl I., Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. MűÉ. 2(1953) 213. Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 249–252. 379–388. kép.

¹¹ Országos Levéltár. Pesti kamarai adminisztráció. 296. raktári csomó 386. o.

¹² A 17–18. sz.-i városképi metszeteket tanulmányozva azonnal szembetűnik a Kecskeméti kapu előtti erődtípus kétféle ábrázolása. Az egyik, 1684-es Hallart metszeten pedig nagyon jól láthatók az egymás melletti Hatvani és Kecskeméti kapu elé emelt erődtípusok eltérő vonásai is (BTM Metszettár, ltsz.: 93, 991, 3683). Míg a Hatvani kapu előtti félkör alakú rondella a kapu két oldalán a városfalhoz csatlakozik, addig a Kecskeméti kapu elé majdnem teljes kör alakban, barbakszerűen rajzolták az erődöt. Falai a kaputorony külső falsarkaiból indulnak, a külső támpillérek meghosszabbításaként. Barbakszerű építményt ábrázol Rossi réz-

11. kép. Pest madártávlati képe a XVII. sz. végén (Hallart 1684–1686)
Abb. 11. Das Bild von Pest aus der Vogelperspektive am Ende des 17. Jh (Hallart 1684–1686)

Budapest V. Váci u. 2–4. sz. előtti úttest

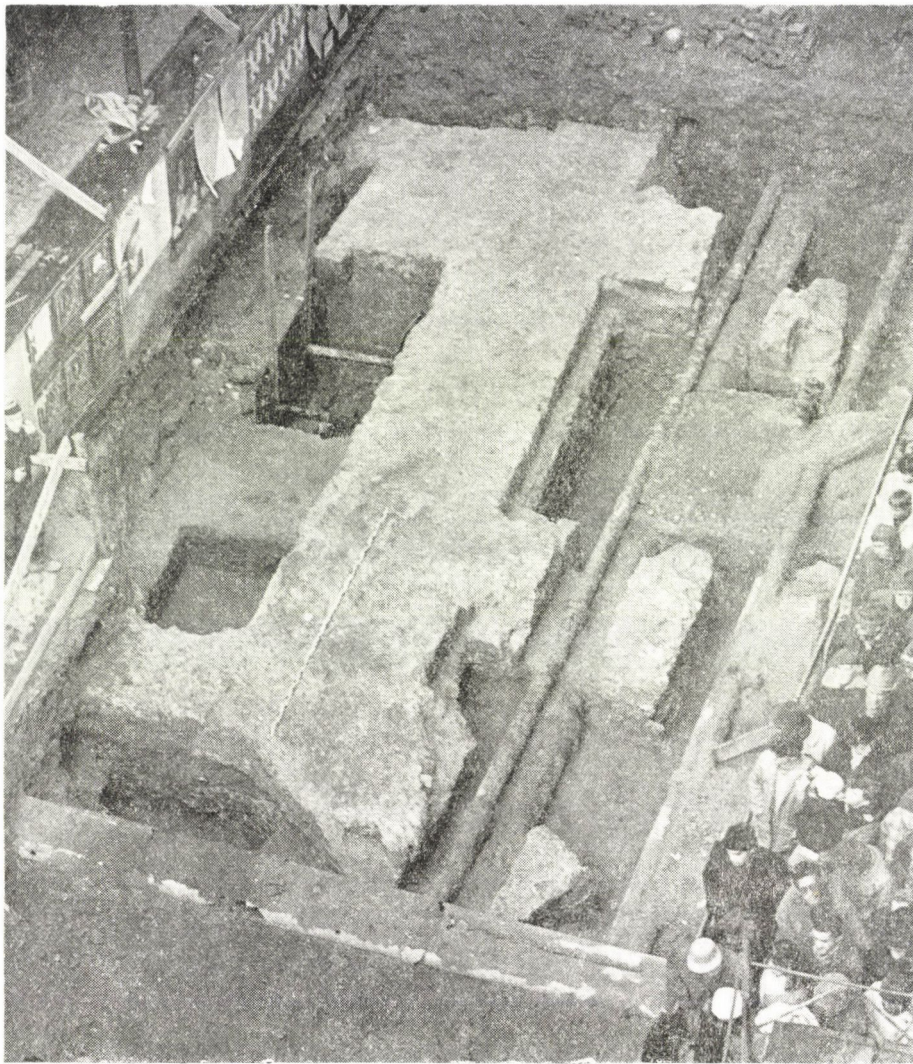
VÁCI KAPU. 1968-ban és 1975-ben a kapu területén gázcsöveket fektettek le, és a leletmentésen felmértük a torony É-i és D-i falának egy-egy kisebb szakaszát. Ezáltal megismertük a kapu belső terének legnagyobb méretét és körülbelüli elhelyezkedését a Váci utca É-i végén. Az 1975. évi árok a kapu Ny-i oldalán haladt át, és az árok falában előtűnt egy különösen nagyméretű, lekerekített végű konzol. Ekkor már felismertük, hogy a kapu alaprajza és mérete hasonló a Kecskeméti kapuéhoz, de azt is lehetségesnek tartottuk, hogy a két kapu egyforma volt. 1985-ben azután tisztázódtak a kérdések a kaputorony maradványainak teljes feltárása közben. Sajnos azonban ez a munka is több részletben zajlott, először az épület K-i részét tártuk fel, majd a középső részen levő falak összesen három, különböző időszakban nyitott közműárókban láttak napvilágot, a Ny-i rész

pedig, mint már korábban említettük megsemmisült a Váci utca 2–4. sz. házak építése idején (12–13. kép).

Munkánk során váratlan eredmények születtek. A középkori város topográfiai fejlődésének két fontos mozzanata tárult elénk. Megismertünk egy négyzet alaprajzú toronymaradványt, rendeltetése ma még eléggé bizonytalan, de az biztos, hogy a későközépkori városfal építése előtt jelentős építmény volt. A városkapu építése során pedig ezt a tornyot alakították át a Váci kapuvá. A két építési periódust mindennél jobban elkülöníti a falak eltérő anyaga, eltérő építési technikája.

A későközépkori épület magvát képező, négyzetes belső terű torony rendkívül nagyméretű, simára csiszolt felületű kváderkövekből épült, amelyek átlagos magassága 40–45 cm, szélessége pedig 65–150 cm volt. Szabályos éleket képeztek ki, így az egymásra rakott kövek között alig volt rés, a kövek között nem látszott a kötőanyag sem. A belső falsarkok is pontosan derékszögben találkoztak, sima, határozott élük volt a külső felsarkoknak is. Ilyen volt a kaputorony ÉK-i támpillére, a belső, ÉK-i falsík, és a belső, ÉK-i sarok is.

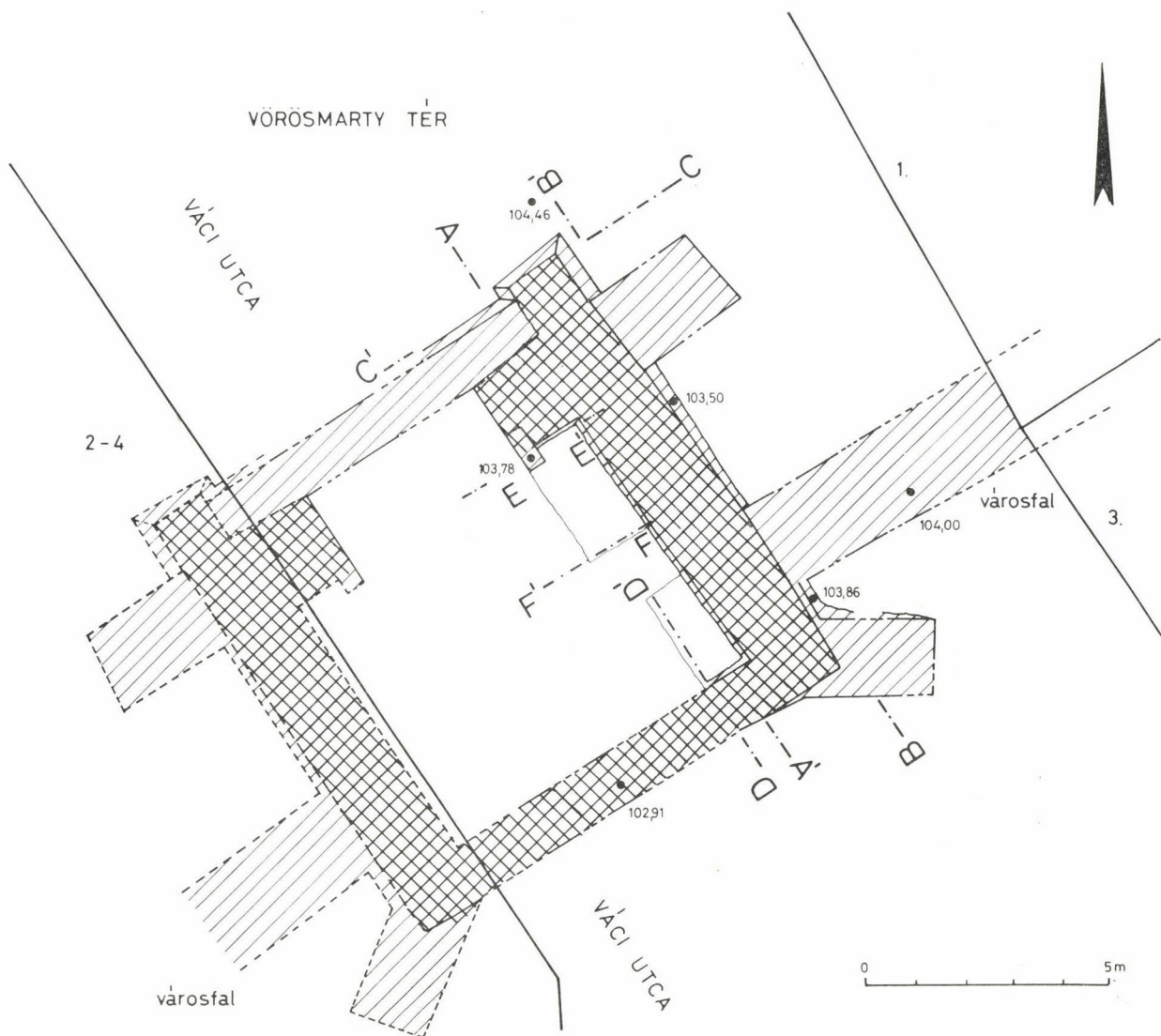
karca is (BTM Metszettár ltsz.: 64) és ilyen építmény látható egy 18. sz.-végi rendezési terven is. (Fővárosi Levéltár PB 37).

12. kép. Budapest V. Váci utca 2–4. sz. előtti úttest. A későközépkori váci város kapu feltárt maradványai 1985-ben
Abb. 12. Budapest V. Váci utca 2–4., Straßenkörper. Die erschlossenen Reste des spätmittelalterlichen Váci Stadttors
i. J. 1985

A toronybelső K-i oldalát szabálytalan, elnagyolt kváderkövekből építették. A négyzetes belső tér 6,1 m hosszú és 7 m széles volt. Az ÉK-i sarkon a későközépkori járószintnél 1,4 m hosszú és 1,2 m széles támpillér helyezkedett el, amelyik a K-i fal folytatásaként épült. A támpillér É-felőli falsíkját, a kutatott mélységig 2–2 fokozatosan szélesedő, hatalmas kváder borította, amelyek lefelé a támpillér két oldalán részsísen szélesedtek a fal aljáig. A későközépkori járszinttől 1,3 m mélyen a támpillérbe egy olyan nagyméretű kvádersort építettek, amelyben a kövek részsí felületén tompaszögű törésvonalat alakítottak ki, de az így módosult irányban is simára csiszolt felületű kövek sorakoztak az utolsó előtti sorig. A későközépkori járószinttől kb. 2,5 m mélyen levő alsó kősort szabálytalan alakú, viszonylag vékonyabb, lapos kövekből alakították ki. Az É-i toronyfal 1,6 m hosszú és 1,7 m széles volt (16. kép). A kapunyílásban a későközépkori járszinttől kb. 0,8 m

mélyen egy négyzetes kb. 70×50 cm-es üreg volt a falban, mélységét, pontos méreteit azért nem ismerjük, mert a kutatóárok fala ezen a részen laza épülettörmelékből állt, és a zsaluzás megakadályozott bennünket a pontos munkában. Az viszont látszott, hogy a fallal egyszerre épült, nem utólagos bevágással keletkezett. Újkori épülettörmelék volt benne. Feltehetően a kapu zárására szolgáló rács, vagy a kapuszárnyakhoz tartozó gerenda elhelyezésére szolgált. Az É-i és a K-i fal alja a későközépkori járószinttől 3,7 m mélyen volt, 1,2 m-rel mélyebben, mint a támpilléré. A belső falsíkot a későbbi ráépítés alatt részben a D-i oldalon is feltártuk. A torony belső terének kutatásához már értékes adatokat nyertünk 1975-ben, egy közműárokban végzett leletmentés során. Ekkor tártuk fel az ÉNy-i belső sarkon elhelyezkedő, a falsíkból kiugró, lekerekített sarkú konzolt és a mellette lévő falsarkot (14–15. kép). Ezen a részen nagyobb felületekben vakolatnyo-

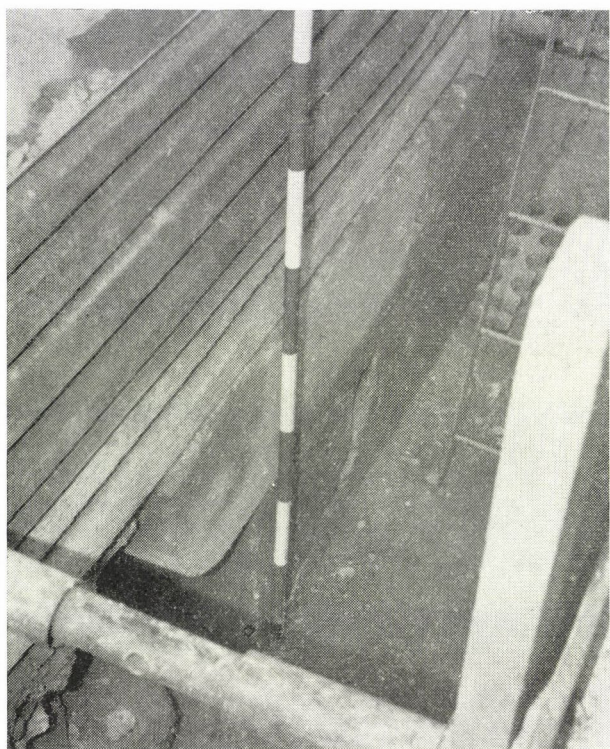

13. kép. Budapest V. Váci utca 2–4. sz. előtti úttest. A váci kapu rekonstruált alaprajza
Abb. 13. Budapest V. Váci utca 2–4, Straßenkörper. Rekonstruierter Grundriß des Váci Tores

mokat láttunk, ez feltehetően a későbbi, középkori átépítésből maradt fenn.

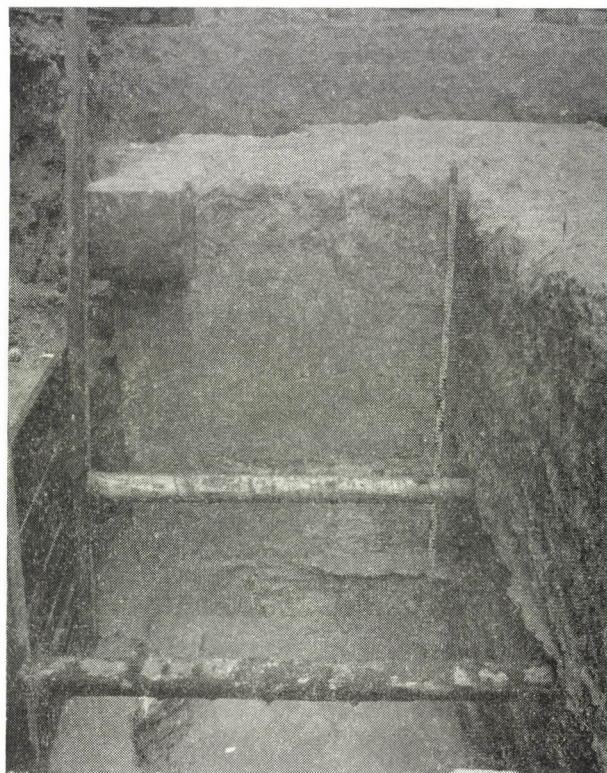
A későközépkori kaputorony kialakításánál az építés első mozzanataként a kapu magvát képező korábbi tornyot a járószintig lebontották. Ekkor keletkezett a vastag, kőporos, kőzuzalékos réteg, amelyet faltól-falig a torony egész belső terében megtaláltunk. Az átalakított torony járószint feletti részét zsaludeszkák közé rakott fal alkotta, belső oldalán bevakolva (18. kép. F–F). A külső oldalakat másképpen alakították ki. A hozzáépített részeket kváderkövekkel borított tömör fal-mag alkotta, a korábbi torony alapfalait ugyancsak kváderekből álló falköpennyel megvastagították. Az alapfalban levő kövek 36–68 cm magasságúak, hosszuk 80–25 cm-ig váltakozott. A kősorok szélessége egyenletes volt, a falazó kövek egyenletesnek mondható magassága következében. A két építési korszakból származó falak kö-

zötti különbségek jól látszóttak a torony K-i falának külső oldalán, különösen az É-i, kettős támpillérnél. A korábbi, É-i támpillérhez derékszögben épített K-i szárny 2,5 m hosszú és 1,8 m széles volt. Különböző méretű kváderok borították a függőleges, egyenletes felszínű falsíkot. É-i oldalon lábazat kialakítását sem figyeltük meg. A hozzáépítés vonala követte a korábbi támpillér ferde síkban lefelé szélesedő élét, kisebb falbontással feltártuk a hozzáépítés alatt a korábbi támpillér szabadon maradt részeivel megegyező falsíkját. A K-i támpillér külső falsíkját a lehetőségekhez képest igyekeztek egyenletessé tenni, hogy hasonló legyen a korábbi részletekhez, de a belső oldalon ezt a gondosságot már nem tapasztaltuk (17. kép). Az É-i támpillér külső falszéle beleszaladt a K-i toronyfalba, mert az újonnan épített fal szélesebb volt, mint a korábbi. A későközépkori torony belső oldalán 10 cm-es kiugrással épült a régebbire, kívül

14. kép. Budapest V. Váci utca 2—4. előtti úttest. A váci kapu belső terében feltárt ÉNy-i falsarok

Abb. 14. Budapest V. Váci utca 2—4, Straßenkörper. Die im inneren Raum des Vácer Tores erschlossene NW-Mauerecke

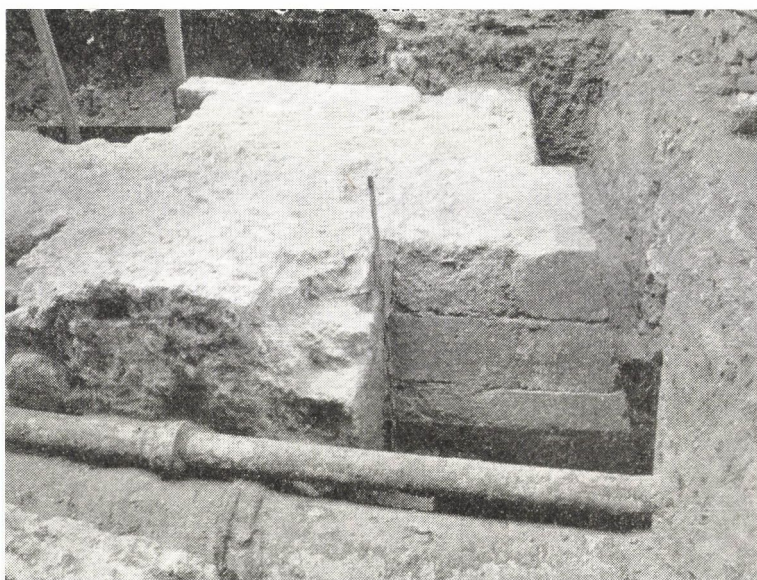

15. kép. Budapest V. Váci utca 2—4. sz. előtti úttest. A váci kapu belső terében feltárt ÉK-i falsarok

Abb. 15. Budapest V. Váci utca 2—4, Straßenkörper. Die im inneren Raum des Vácer Tores erschlossene NO-Mauerecke

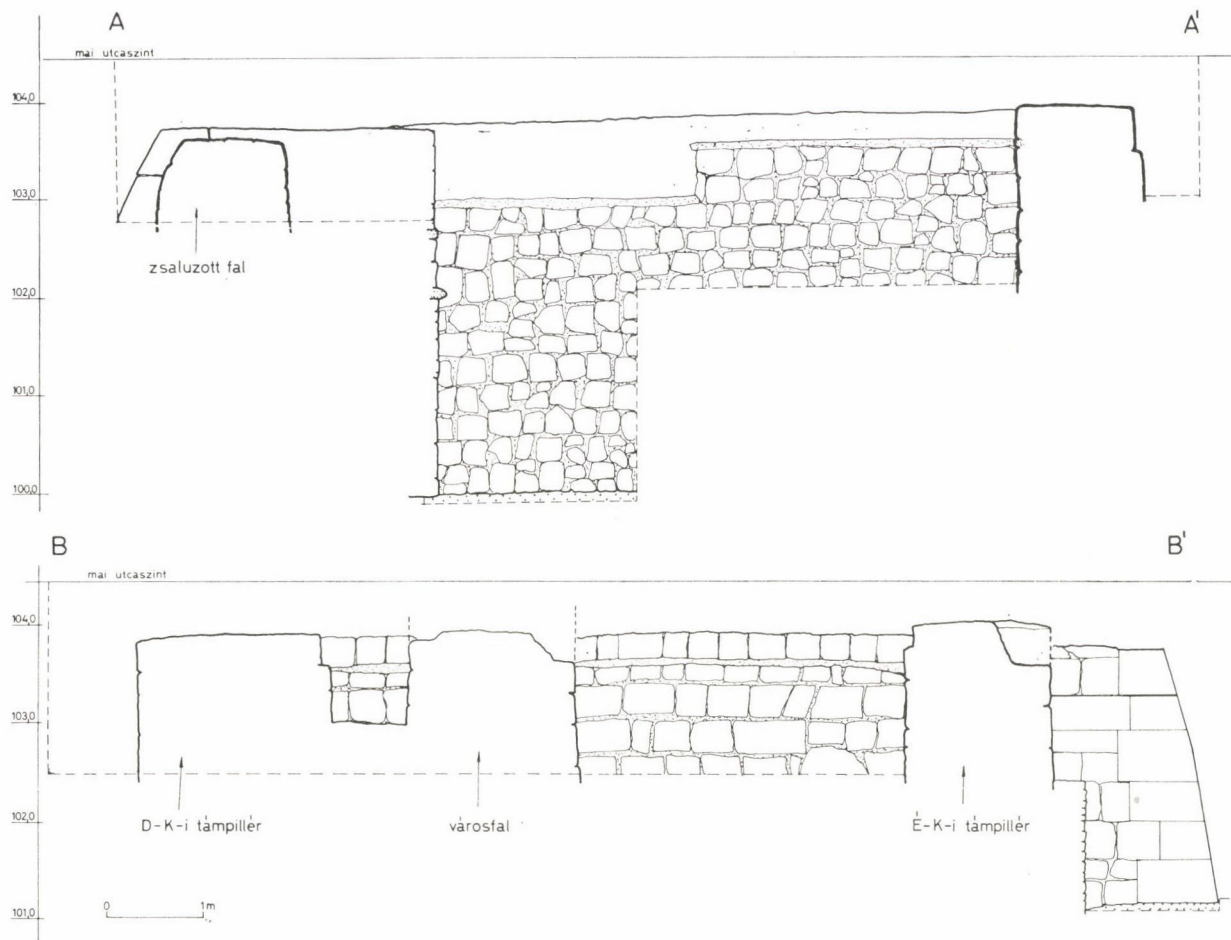
is egyértelműen látszott a megvastagítás. Az épület K-i oldalán megfigyelt technikai jegyek ugyanazt az építési módot mutatták, mint amilyent a Kecskeméti kapunál megfigyeltünk. A derék-

szögű támpillérek, a torony felmenő falai, a belső sarkokon elhelyezkedő, tompaszögben csatlakozó támpillérek a városfallal egyidőben, egyszerre épültek (19. kép).

16. kép. Budapest V. Váci utca 2—4. sz. előtti úttest. A váci kapu külső, ÉK-i sarkán elhelyezkedő kettős támpillér

Abb. 16. Budapest V. Váci utca 2—4. Straßenkörper. Der äußere, an der NO-Ecke stehende doppelte Strebeböfeler des Vácer Tores

17. kép. Budapest V. Váci utca 2–4. sz. előtti úttest. A váci kapu keleti falának maradványai a feltárás után. A–A': belső oldal, B–B': külső oldal

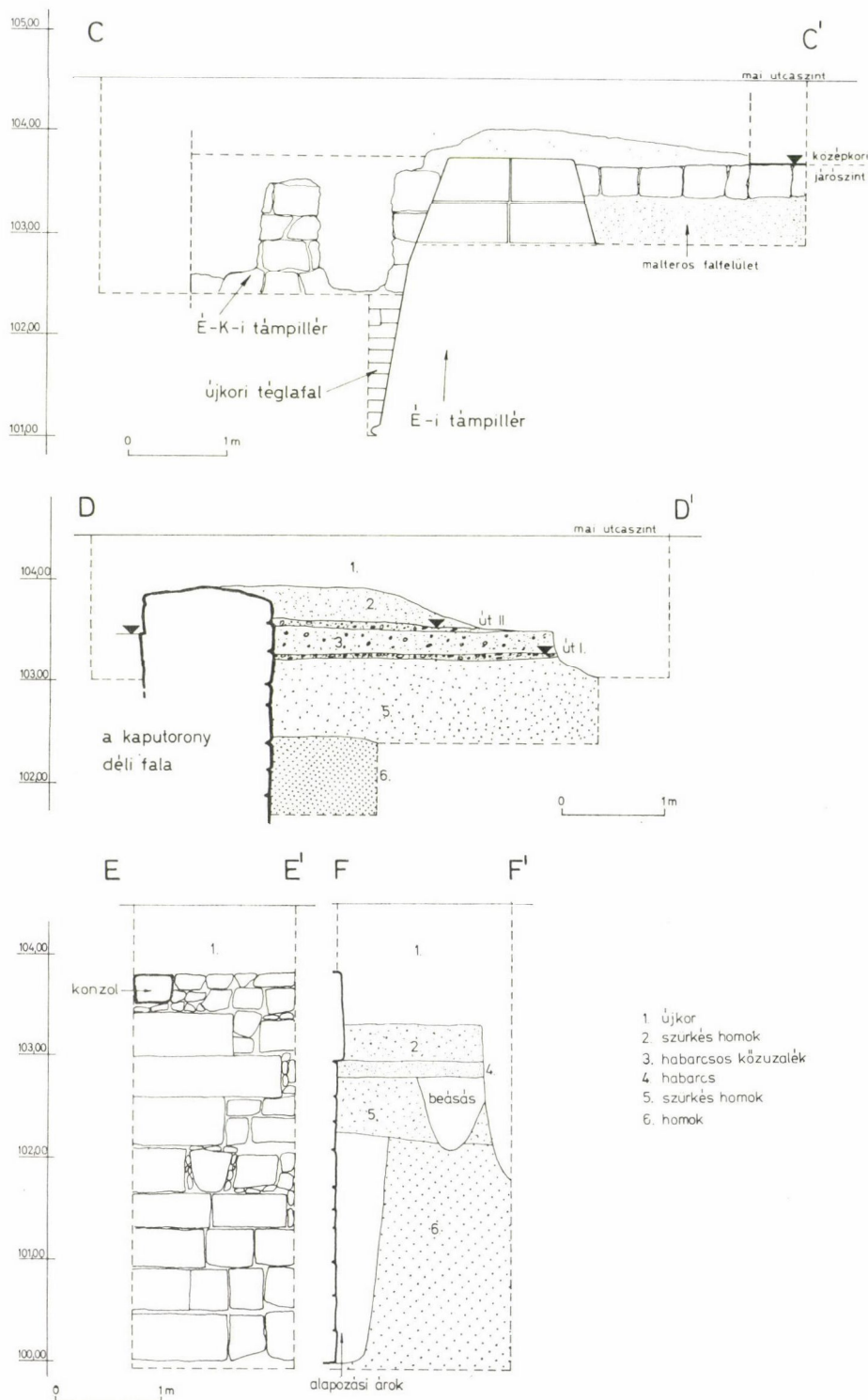
Abb. 17. Budapest V. Váci utca 2–4. Straßenkörper. Reste der östlichen Mauer des Vácer Tores nach der Erschließung. A–A': Innenseite, B–B': Außenseite

A váci kapu két építési periódusát mutatják a belső térben feltárt rétegek is. A legalsó, bolygatatlan homokban a későközépkori járósínt alatt 1,2 m-re jól kirajzolódott az alapozási árok (18. kép F–F). Lezáródása egybeesett a belső, É-i fal-síkon levő, alsó, széles habarcskifolyással. Fölötte közel 60 cm-es szürke feltöltés csatlakozott a fal-hoz, ez a réteg a D-i falnál 82 cm-re vastagodott. Tetején a kapunyílás szélességében kezdetleges útkialakítás nyomai látszóttak, ez egyben a ko-rábbi járósínt is megadta. Az út kialakítása ha-sonló volt a budai Várhegyen feltárt legkorábbi középkori útkialakításokhoz, a kőkeményre leta-posott 10–15 cm-es rétegben jellegtelen cserép-darabok, állatsont és vaseszközök töredékei vol-tak beszórva.¹³ A vasdarabok legtöbbjéről nem

tudtuk megállapítani, milyen tárgyakból szár-maztak. A kerámiatöredékek közül hiányoztak a 16. sz.-i vörös, rosszul égetett, magas korsók, a vékonyfalú fazekak, kupa alakú kályhaszemek töredékei, de hiányoztak a jellegzetes Mátyás kori engobe-os, vagy mázas vörös cserépdarabok is. Úgy tűnt, már amennyire lehetséges az ilyen tárgy-csoportnál valamilyen meghatározás, a cserepek

során is így építették az újabb szakaszokat, csupán a töl-tésanyagba került régészeti leletek kora változott. A ka-vicsburkolat helyett szabálytalan kövekből álló felső rétegű utat is építettek a középkor folyamán. *Bertalan V.-né–H. Gyürky K.*, Középkori útrendszer kutatása a budai Várnegyed területén, BpR XXI (1964) 345–363. Pesten a forgalmas utakon nem találtunk még ennyire szilárd útburkolatokat sem. A Ferenciek terén végzett leletmentés, vagy a Petőfi Sándor, Váci utcai megfigyelé-sek eredményei azt mutatták, hogy az útalapozásokat ugyanúgy készítették, mint Budán, kötöttebb, agyagos talajt szilárdítottak a mindennapi élet tárgyi hulladékai-val, és csak földet hordtak rá, és ledöngölték, lejárták. Pesten eddig csak egy helyen, az Irányi utcában találtunk kövezett korábbi és későbbi középkori járósíntet, de ez inkább kövezett udvarhoz, vagy kapualjhoz tartozhatott. *Iránsné Melis K.*, i. m. (1976) 319.

¹³ A Várnegyedben több helyen kerültek elő útrész-letek. A leletmentésekből kiderült, hogy a természetes talajfelszín a forgalom hatására járhatatlanná vált, és szükségessé vált járható utak kialakítása. Az első út-burkolatokat folyami kavicsból készítették, amely alá kerámia, csont és vastöredékeket tartalmazó töltést hord-tak. A későbbi városrendezéssel járó útvonalváltozások

18. kép. Budapest V. Váci utca 2–4. sz. előtti úttest. C–C': a váci kapu É-i fala (külső oldal), D–D': a kapun keresztül haladó középkori utak, E–E': a kapu ÉK-i belső sarka, F–F': a keleti fal belső oldalán feltárt rétegek
 Abb. 18. Budapest V. Váci utca 2–4, Straßenkörper. C–C': die N-Mauer des Váci Tores (Außenseite), D–D': die durch das Tor führenden mittelalterlichen Straßen, E–E': die innere NO-Ecke des Tores, F–F': die an der Innenseite der Ostmauer erschlossenen Schichten

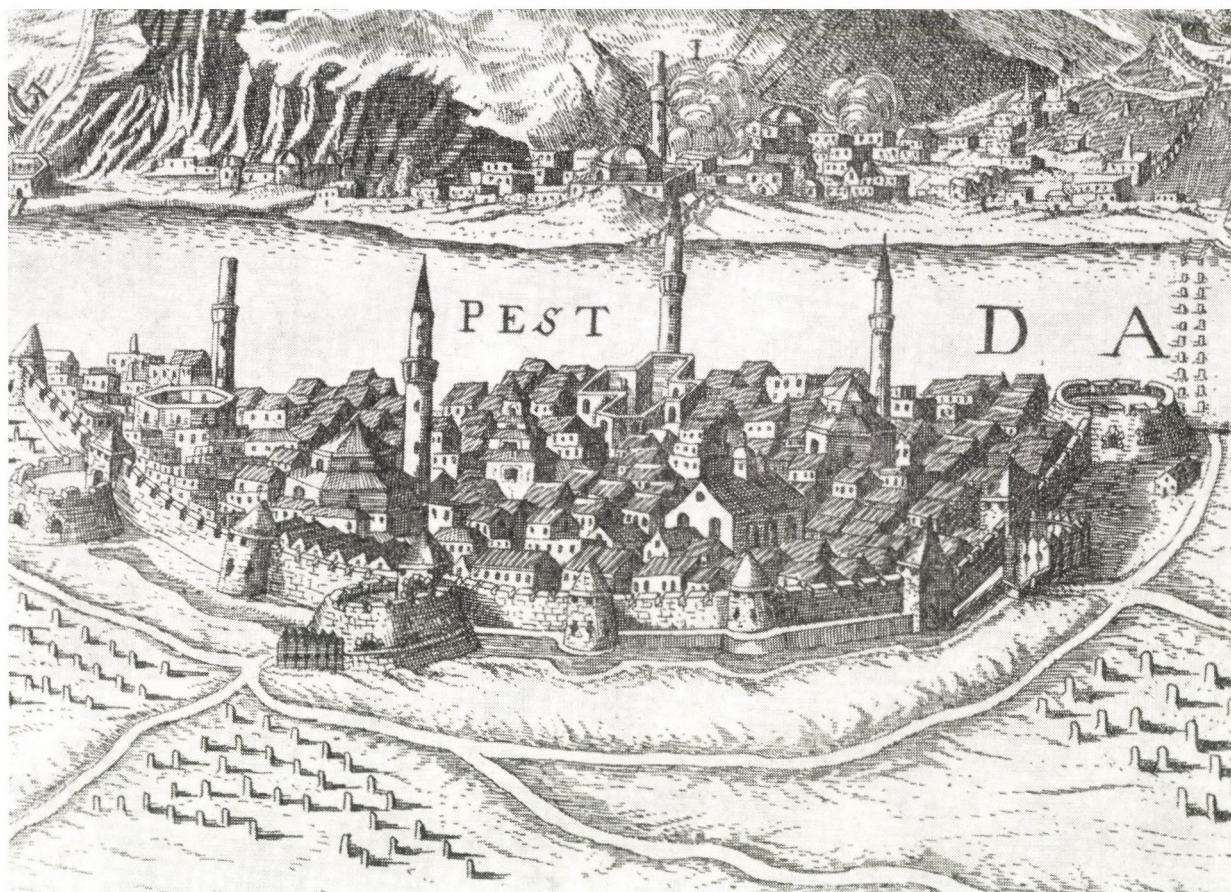
14–15. századiak, Mátyás kora előttiak lehetnek. A jól kivehető lejárt felszín — út — 40–50 cm-rel volt mélyebben, mint a későbbi, s egyben azt is mutatja, hogy a torony belsejében nem volt pince. Az É-i fal Ny-i oldalában levő négyszögletes nyílás is ebben a mélységben helyezkedett el, ezért gondoljuk, hogy a kapu zárásához szükséges berendezéshez tartozott. A torony első átalakítását jelző habarcsos, kőporos, kőzúzalékos réteg 20–40 cm vastagságban a torony egész belső terében megtalálható. A K-i oldalon jól láthattuk, hogy erre a rétegre ült rá a 10 cm-es kiugrással a későbbi, zsaluzott falszövet. Az újkori bolygatásoktól mentes foltokban a habarcsos, kőporos réteg tetején szürkés, barnás homokos feltöltést találtunk, alapján, tehát közvetlenül a kőporos réteg tetején, 6–10 cm vastag, kőkeményre lejárt szint mutatkozott nagyjából a kapunyílás szélességében. Sajnos csak egészen morzsalékos leletek, kevés jellegtelen cserép, vas, csontdarabkák, voltak benne. Ezekről szinte semmit sem lehetett megállapítani, azonkívül, hogy középkoriak. Viszont a felette levő, ugyancsak tömör rétegből igen sok, a 16. sz. első felére jellemző edénytöredék, vas és állatsontdarab került elő. Ez a réteg is tömörebb volt a kapunyílás szélességében. Tulajdonképpen elképzelhető, hogy ennek a tetején is volt egy tömörebb rész,

19. kép. Budapest V. Váci utca 2–4. sz. előtti úttest. A váci kapu K-i falába csatlakozó városfalrészlet feltárás közben

Abb. 19. Budapest V. Váci utca 2–4, Straßenkörper. Sich der O-Mauer des Váci Tores anschließendes Stadtmauerdetail bei der Erschließung

jobban lejárt felszín, út, de ez elpusztult az újkorban. A lejárt szintek közötti rétegekből, különösen a későbbi, 2. sz. út feletti töltésből kikerült leletekről a következőket állapíthattuk meg. Az edény-

20. kép. Pest kelet felől nézve a XVII. sz. végén (Hallart-Wening 1684)
Abb. 20. Pest am Ende des 17. Jh. von O gesehen (Hallart-Wening 1684)

töredékek között nem volt egyetlen olyan darab sem, amelyik kizárólag a Mátyás kortól, a 15. sz. 2. felétől lett volna jellemző, és hiányoztak a 16. sz. közepétől máshonnan nagy számban megjelenő török cserepek is. Úgy tűnik, hogy az újkori bolygatásokkal megsemmisült a rétegsor törökkori része, a 18. sz.-végi bontás nyomaival együtt (18. kép. D—D¹). A torony feltárt rétegeit áttekintve feltűnt, hogy a Belvárosban más helyen, szerencsés esetben megfigyelhető két nagy égési réteget itt nem láttuk. A korábbi, 1241-es tatárjárással kapcsolatos égés nyoma azért hiányozhat, mert akkor itt még nem állott épület, a török alóli felszabadító háborús események égési rétegei pedig elpusztultak az újkorban. A torony külső oldalán levő rétegsorok is teljesen elpusztultak az eddig vizsgált mélységeig. Az É-i oldalon, annak ellenére, hogy a támpillér falsíkja a legalsó kősorrig igen gondos megmunkálást mutat, nem kaptunk megbízható adatokat a torony előtti árokra vonatkozóan. Az ÉK-i, kettős támpillérhez újkori építmény csatlakozott, a fal aljáig húzódó fekália gödör. Ez valószínűleg a török utáni időben a 17—18. sz. fordulóján épült. A kapu É-i oldalán haladó közműárokban eddig nem érték el az alsó, középkori járószintet, a sekélyebb árkok falában pedig csak újkori bolygatott rétegeket láttunk. A torony É-i előtere bizonyára különböző átalakításokon ment át a középkor folyamán is. Nem valószínű, hogy már a legkorábbi torony kapuja is közvetlenül a pesti síkságra nyílt volna. A 17. sz.-i metszeteken félköralakú palánk helyezkedik el a szögletes kaputorony előtt, ez egyben azt is jelenti, hogy a városfalat övező árok miként a rondellát, itt is kikerülte a palánkkal körülvett részt, a kapu előterét (20. kép). A Kecskeméti kapunál megfigyelt vízesárokra utaló jelenséget itt sajnos nem találtunk, de biztos, hogy volt árok a kapu előtt. Kérdés az is, milyen mértékben került föld alá a korábbi torony gondosan megépített É-i támpillére. A falsíkokon kialakított tompaszögű törés és a kapunyílásban levő négyszögletes üreg kb. 10—12 cm-rel voltak mélyebben, mint a torony belsejében megfigyelt, legkorábbi útrészletek. Ebben a kérdésben is csak a további földmunkákkal léphetünk előbbre. A torony K-i oldalán sajnos a középkori szintek alá nyúlnak a közműárkok, a D-i oldalon pedig közvetlenül a fal mellett egy falazott oldalú kutat találtunk. A talajvíz feltöréséig mélyítettünk a kútban, de csak újkori épülettörmelék került elő. A kút és a D-i toronyfal között újkori feltöltés volt a korábbi középkori út magasságában is, ezért a kutat újkorinak gondoljuk.¹⁴

Azért tartottuk fontosnak a kaputorony és a körülötte elhelyezkedő rétegek, járószintek aprólékos vizsgálatát, mert ennél a kapunál találtunk olyan régészeti adatokat, amelyek talán valame-

lyest közelebb visznek a későközépkori városfal építési idejének meghatározásához. Tisztában vagyunk azzal, hogy az utakba szórt, általában jellegtelen régészeti leletek nem teszik lehetővé a pontos időmeghatározást, de ennél a kapunál mégis el lehetett választani két jellegtelen csoportot, az utak közötti bontási-építési réteg segítségével. A későközépkori városfal építési idejének meghatározása szempontjából a korábbi toronynak csak annyiban van jelentősége, hogy a rajta keresztül vezető út szerény leletei az épületet Mátyás uralkodása előtti időre kelteznek. A Váci kaputorony építési idejének meghatározásához a II. út, lejárt szint, feletti töltés régészeti leletei adnak támpontot. Ez azt jelenti, hogy egy, a 15. sz. második felében átalakított toronyban a 16. sz. első felében ismét szintemelésre került sor. A döngölt feltöltést lezáró járószint sajnálatos módon elpusztult, de az biztos, hogy törökkori régészeti leleteket még nem tartalmazó időszakban készült. Itt jellemezzük meg, hogy a Kecskeméti kapunál sem találtunk törökkori leleteket a felső középkori rétegben sem. Igaz, itt az út kialakítás nyomaival sem talákoztunk, mert a kapunyíláson és a torony belsejében elhelyezkedő rétegeket a METRO építésével 1973—75-ben jórészt megsemmisítették. A külső támpillérek melletti feltöltésekben pedig nem volt szükség út kialakítására.

Budapest V. Kossuth Lajos utca 18. előtti úttest

HATVANI KAPU. 1963-ban az Astoria aluljáró és metro állomás építésével járó földmunkákkal feldúlták a városkapu és az előtte elhelyezkedő rondella maradványait. A sebtében végzett leletmentés tisztázta a kapu pontos helyét a Kossuth Lajos u. D-i oldalán, s kiderült, hogy a torony D-i fala benyúlik a szálló alá, illetőleg valószínűleg elpusztult annak építése közben. A szálló főbejárata előtti munkagödörben 1,2 m mélyen előbukkant a kapu egyik, félköríves gyámköve, amely a kutatást végző Feuerné Tóth Rózsa szerint a kapu külső falsíkján helyezkedett el.¹⁵ A torony alaprajzának rekonstruálásához a 18. sz.-i adatok mellett az előzőekben tárgyalt másik két kapu segít hozzá. 1772-ben a pesti városi tanács elrendelte a városfal felmérését, amely még ez év őszén el is készült. Chim Mihály telekhivatali segéd a tanács elé terjesztette bejárásának eredményeit, a városfal külső részeinek pontos helyi viszonyairól szóló jelentését. Szerinte a három városkapu egyformán épített, 8×7 öles négyzetes alapterületű torony volt.¹⁶ Néhány 18. sz.-i helyszínrajzon jól felismerhetők a Hatvani kapu a másik két kapuéval megegyező részletei is, a 6 m körüli négyzetes belső térhez épített külső farkasverem, a külső sarkokra emelt

¹⁴ Egyetlen újkori helyszínrajzon sem találtuk meg a kutat, lehetséges, hogy nem is volt látható közkút.

¹⁵ Feuerné Tóth Rózsa kutatása. BTM Adattár.

¹⁶ Gárdonyi A., A pesti városfal. Historia, Pest-Budai emléklapok II. 1929/4—5. 3. o.

21. kép. Budapest V. Kossuth Lajos utca 19. sz. előtti úttest. A későközépkori hatvani városkapu előtti rondella részlete feltárás közben (1963)

Abb. 21. Budapest V. Kossuth Lajos utca 19, Straßenkörper. Teil der Rondelle vor dem spätmittelalterlichen Hatvaner Stadttor bei der Erschließung (1963)

kettős támpillérek és a belső sarkokon állók. A közmű árkokkal átvágott kapu építőanyaga, építésmódja megegyezik a Múzeum körúti városfalszakaszokéval.

A 17–18. sz.-i rajzokon a Hatvani és a Kecskeméti kapuk előtt a tornyokhoz képest nagy átmérőjű rondellák láthatók. Eddig csak a Hatvani kapu rondellájából került elő egy kisebb részlet, 1963-ban. Egy 20 m hosszú, összefüggő ívelt vonalú szakasz került elő, amelynek a vastagságát is megmérték. A feljegyzésekben feltüntetett 6 méteres falvastagságot feltehetően a fal alján mérték. A rondella építőanyaga és építésmódja más volt, mint a városfalé, vagy a kaputornyoké. Az átvágott fal teljes egészében nagy méretű kváderekből épült, a városfalba épített kövekhez képest keményebb kőfajtából, mészkőből (21. kép). A rondella bejárata nem esett a munkagödörbe, valószínűleg D-i irányban, távolabb helyezkedett el, megfelelően a 17–18. sz.-i ábrázolásoknak.¹⁷ 1963-

ban a kapu és a rondella viszonyáról, illetve a rendszer építéstörténeti összefüggéseiről semmi sem derült ki, továbbra is nyitott kérdésekkel állunk szemben. A Váci és a Kecskeméti kapunál megfigyeltek alapján véleményünk szerint a kapuk előtti félkör, vagy kör alakú rondellák, vagy barbakánszerű erődök a városfal utolsó középkorvégi átalakítása idején keletkeztek. (24. kép) A 17. sz.-eleji metszetek már feltűntetik mind az öt rondellát, a századvégieken pedig már olyan részletezés is látható, amelyek egy újabb átalakításra engednek következtetni. Ez utóbbiakon a rondel-

kapunál. Figyelemreméltó a torony külső sarkán ábrázolt támpillér is, amely a feltárt kapuk külső kettős támpilléreinek megegyező részletével lehet azonos. A kapu előtti rondella a 17. sz. legelején már állt. Tanúsítják Dilich rézkarcai 1600-ból és 1606-ból. *Rózsa Gy.*, i. m. 105. 114. katalógus sz.: 40. 43. X. XI. t. De la Vigne 1684-ben készített városképén a városfal belső oldalát látjuk. *Rózsa Gy.*, i. m. 69–72. katalógus sz.: 21. XXXIV. t. Az ugyanekkor keletkezett Hallart–Wening metszeten a Hatvani rondella alacsonyabb a városfalnál, félköralakban övezi a kaputornyot. *Rózsa Gy.*, i. m. 168. Katalógus sz.: 70.

¹⁷ A Fővárosi Levéltár idézett helyszínrajzán (PB 37) a Hatvani kapunál is jól látható a farkasverem kialakítása. Úgy tűnik, ugyanolyan volt, mint a feltárt másik két

23. kép. Varság Jakab: A régi Hatvani kapu. Olajfestmény

Abb. 23. Jakab Varság: Das alte Hatvaner Tor. Ölgemälde

leteket. Közvetlenül a rondella előtt az utcasarkokon mindkét Zaiger értéktelen épületet, fából készült házat, kunyhót tüntet fel, de mellettük mindjárt kőházak következnek a város többi, jelentős részében látható beépítési sűrűségben. Szembetűnő, hogy míg máshol a városfalhoz kivezető mellékutcákban, vagy a városfallal párhuzamosan futó utcákban lényegesen kevesebb, s főként sokkal kisebb kőépület volt, a mai Váci utca teljes hosszában mindkét végén egyenletes, egyforma eloszlásban, ugyanolyan későközépkori beépítettséget mutat, mint a többi kapuhoz, révhez, vezető útvonal. Itt is nagyobb telkek voltak, több kőházzal, emeletes kőházzal, amelyek a város értékesebb ingatlanai közé tartoztak.²² Néhány középkori forrás szól csak a városfalról illetve a kapukról. Ezek alapján semmit sem tudunk meg magáról a városfalról sem, s nem szólnak többi épülethez való elhelyezkedéseikről, műformáikról, az átépítésekről stb. Nagyjából ugyanez a helyzet a 17. sz.-i adatok-

kal is, s hogy tovább léphessünk az építéstörténeti kérdések megválaszolásában, minden, újabb adatra szükségünk van. Az 1684-es Hallart rajzon a városfal DNy-i, Duna-parti sarkán is látunk egy kis tornyot, amelyről egyelőre ugyancsak nincs több adatunk. Ugyanolyan külső toronynak látszik, mint amilyenek a városfal tompaszögű sarkain állottak. Elképzelhető, hogy ettől K felé haladva a mai Váci utca végén egy újabb külső torony állhatott, de a későközépkori városalaprajz alapján ez inkább kapu lehetett. A városfal hadi erejét növelő későközépkori rondella lebontása előtt, 1796-ban is még jelentős építmény volt. 19 öl hosszúságban csatlakozott a városfalhoz, átmérője a falakkal együtt 21 öl volt. A 4 öl magas rondella fala a járószintnél 3,5 öl volt, amely felfelé fokozatosan csökkent.²³ A D-i nagy rondella, és a városfal DNy-i sarkán levő külső torony hadászatiilag úgy egészítették ki egymást, mint a városfal É-i oldalán felépített Duna-parti rondella és a váci kapu (24. kép).

Budapest V. Apáczai Csere János u. 9—10. (Vigadó tér 1.)

A 17—18. sz.-i rajzokról, térképekről ismert rondella részletei eddig még nem kerültek feltárára. Pontos elhelyezkedését sem ismerjük, így jelenleg azt sem tudjuk, hogy milyen kapcsolatban áll a közelében, vagy talán a belsejében Garády Sándor által feltárt falrészletekkel²⁴ (24. kép).

A városfalkutatás eredményeinek összefoglalása

Az utóbbi évtizedekben feltárt épületmaradványok, kapuk, külsőtornyok, kötőgátak részletei egységes építészeti tervezés és egyszerre történő építés emlékei. Megismertük a városfal legjellegzetesebb műformáit, építéstechnikai adatait. Az építőanyag főként puha mészkő, kétféle kötőanyaggal. A szabálytalan alakú kövekből álló falmag öntött fal, a kváderborítást pedig laza szerkezetű, homokos, mészszegény habarccsal rakták fel.²⁵ A fal szélessége a középkori járószintnél 1,9—

²² Gárdonyi A., i. m. 5—6.

²⁴ Garády S., Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásatásokról. BpR XIII(1943) 415—416, térkép: 417.; Rokken F., A hajdani Angol-királyné szálloda és az első dunaparti sétány. TBM I(1932) 112—116, helyszínrajz: 123.

²⁵ A városfal egyes szakaszain nagyobb, összefüggő vakolt falfelületeket találtunk, amelyek feltehetően a legutolsó rekonstrukció eredményeként keletkeztek. A török kiűzése, 1686 után a rendkívül romos, égett városfalat rövidesen kijavították. Ezt bizonyítja az 1703 szeptember 1.-én tartott tanácsülés jegyzőkönyve, amelyben olvashatjuk, hogy őrséget rendeltek a falakra a kurucok esetleges támadása ellen. A török utáni felújítás emléke a Váci kapun fennmaradt vakolat is, ahol ugyan a kváderborí-

²² Nagy L., Pest város XVIII. század végi topográfiájának forrásai. TBM XIV(1961). Térképek a 168—169. oldalak között. 1. Pest 1688-ban. 2. Pest 1696-ban. Adattár. 183—185. „A városba észak felől a Váci kapun (a XVII. század végén még Ofner Thor, Budai kapu) kelet felől a Hatvani kapun (a XVII. század végén Erlaner Thor, Egri kapu volt a neve) délkelet felől a Kecskeméti kapun lehetett bejutni. A XVII. század végén volt még egy kapu a mai Molnár utca déli végén is, a Wasser Thor, a Vízi kapu.” Nagy L., Budapest története 1686—1790. BpTört III. (Bp. 1975) 49.

24. kép. Pest madártávlati képe DNy-felől (Hallart-Wening 1684)
Abb. 24. Das Bild von Pest aus der Vogelperspektive von SW her (Hallart-Wening 1684)

1,7 m volt, a kaputornyok falai ettől vastagabbak. A kötőgátak magassága 9,6–10 m között változik, mindkét oldalán jól megfigyelhető műformákkal. A fal koronáját egymástól szabályos távolságra épített lőréses párták zárják le, a pártázat egy-egy foka 135 cm magas, és 255 cm hosszú. A fokok közötti rés pedig csak 70 cm. A pártafokokban befelé töleséren táguló, 65 cm magas, 8–10 cm keskeny lőrések vannak. A lőrések alakja is mutatja, hogy a fal még a löfegyverek tömeges használata előtt épült. A falkutatás és újabb kori ábrázolások tanúsága szerint helyenként kulcslyuk formájú lőréseket is találhatunk.²⁶ A pártákat kifelé lejtő kőlapok fedik. A falkorona belső oldalán gyilokjárót képeztek ki, olyanformán, hogy a gyilokjáró szintjénél a falat a belső oldalon felére keskenyítették, kívül a fal síkja egyenletes maradt. A gyilokjáróra valószínűleg fa védőfolyosót ácsol-

tak. Helyenként megfigyelhető a gyilokjáróra felvezető falkiszögelés is²⁷ (25, 26. kép). Jelenlegi ismereteink szerint a városfal pártázatát a későbbi évszázadokban változatlanul hagyták, a városfal hadierejét más építményekkel növelték. A kötőgátak a városfal legjobb állapotban megmaradt szakaszai, mert erősen megcsontított állapotban ugyan, de három évszázada kerítésként választják el a két oldalán kimért házhelyeket.

Pest első, középkori városfalát az Árpád korban, legkésőbb a 13. sz. első felében építették. Félkör alakban övezte a várost, É-on a Duna partjáról indult az Apáczai Csere János u. 2. sz. alatti ún. Színházi rondella területéről. Majd a Martinelli téren befordult a Városház utcába, keresztezte a Ferenciek terét, az Irányi-Cukor utca saroknál befordult a Cukor utcába, és a D-i szakasz itt fordult ismét a Duna felé. Feltehetően a volt Angolkisasszonyok templománál, a Váci utca 47. számánál érte el a Duna-partot.²⁸ (1. kép) A tatárjárás idején, 1241-ben lőégett, s később a rombadőlt fa-

tásra hordták fel, de több Múzeum körüli ház udvarán levő falrészleten láthatóan közvetlenül a falmagot vakolták be a kváderburkolat hiányának eltüntetésére. De az is előfordult, hogy ahol nagyobb összefüggő szakaszban megmaradt a kváderburkolat, nem találtunk újkori bevakolást. (V. Bátya utca 1–7. sz. házak udvarán, a városfal első oldalán.)

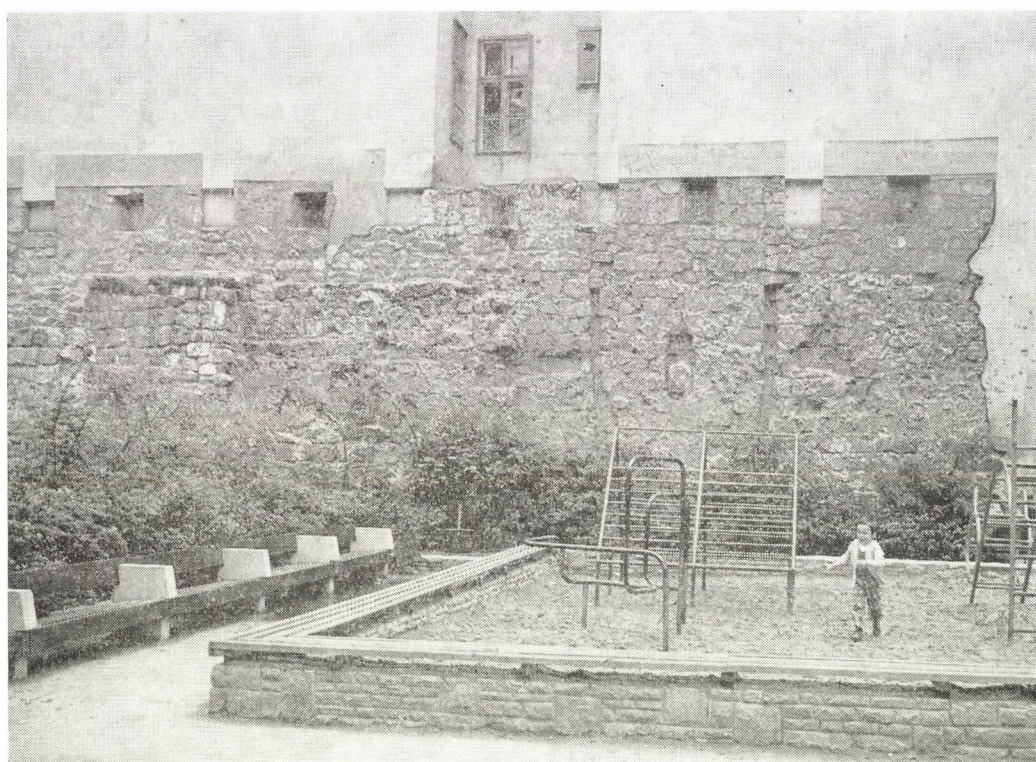
²⁶ A Múzeum körút 21–Magyar utca 28. sz. házak udvarán álló falon ma is jól láthatóan megmaradtak a kulcslyuk formájú lőrések. Hasonlókat látott Bergh Károly is a múlt században. ArchÉrt (1870) 46–50.

²⁷ A fa védőfolyosó, gyilokjáró, rekonstrukcióját Lux Géza végezte el a Királyi Pál utca 13/b. sz. ház udvarán húzódó fal feltárása és műemléki helyreállítása során. Lux G., A régi pesti városfal. Technika (1941) 401–402. Újabban Horler Ferenc rajzai tüntetik fel ugyanitt a gyilokjáró felvezető lépcsőinek helyét. Budapesti Történeti Múzeum középkori rajztára.

²⁸ Irásné Melis K., i. m. (1976) 313–315.

25. kép. Budapest V. Múzeum körút 21. sz. udvara. A városfal műemlékileg helyreállított külső oldala
 Abb. 25. Budapest V. Múzeum körút 21, Hof. Die denkmalpflegerisch hergestellte Außenseite der Stadtmauer

26. kép. Budapest V. Bátya u. 1–7. sz. lebontott házak helye. A városfal műemlékileg helyreállított belső oldala
 Abb. 26. Budapest V. Bátya u. 1–7. Stelle der abgerissenen Häuser. Die denkmalpflegerisch hergestellte Innenseite der Stadtmauer

at nem is építették oly mértékben újjá, hogy ismét a város erődítménye lehetett volna. Ez az oka annak, hogy a 15. sz. első felében keletkezett történeti források határozottan falak nélküli városnak írják le Pestet, 1433-ban Betrandon de la Brocquiere lovag, és néhány évvel később, 1444-ben Aeneas Sylvius Piccolomini.²⁹ A városfal legkorábbi okleveles említése a 15. sz. végéről származik, 1493-ban úgy szólnak róla, mint amelyik nem sokkal korábban épült a város köré.³⁰

A városfal különböző pontjain megfigyelt jelenségek és a történeti adatok segítségével eléggé jól meghatározhatjuk ma már a fal építési idejét. Építésének gondolata, terve a század közepén már megszülethetett, lehet, hogy az építésnek is neki fogtak, de a munkálatok zöme a 15. sz. második felében Mátyás uralkodása idején zajlott. Erre az időszakra esik Pest álló, független városi életének megteremtése is. A város fokozatosan vonta ki magát Buda fennhatósága alól, 1443–1457 között vívták ki a pesti polgárok a hattagú városi tanács választásának jogát, majd 1469–1478 közötti időszakban érték el, hogy 12 tagú városi tanácsot választhattak. Pest Budával egyenrangú, szabad királyi város lett, 1481-ig elnyerte a szabad királyi város valamennyi ismervét és a tárnokszék tagja lett.³¹ Az 1443–1479 közötti időszakban felépített városfal nyomvonalát a régi fallal párhuzamosan jelölték ki, így bekerítették a rohamosan fejlődő Pest városközpontja körül kialakult külvárosokat is. Ezzel Pest területe a korábbi 23 hektárról 55 hektárra nőtt. A fal teljes hossza a Duna-parti résszel együtt 3 km volt, ez utóbbi nélkül csak 2,2–2,4 km. Három, vagy négy kapuja, mint az Árpád koriak, a városból kivezető, országos főútvonalakon állottak, közöttük négyszögletes vagy félkör alakú külső tornyokkal. A Duna parton rondellák épültek, és a kapuk közül három elé is nagy félkör alakú erődítményeket emeltek a későbbi átalakítások során.

A kutatás jelenlegi állása szerint világosan látszik, hogy a 18. sz. végén eltüntetett városfal több építési periódusban nyerte el akkori, korunkra fennmaradt formáját. Az első periódusban az egész városfal felépült, négyszögletes kaputornyaival, a kapuk közötti külső tornyokkal, és vízesárok övezte. A legjobb állapotban a kötőgátak maradtak meg, sajnos más városainkban is csak ezek, de lehetőségünk van műformáik összehasonlítására. A magyar városok középkori falai közül a kolozsvárin maradtak fenn olyan részletek, amelyek a legjobban hasonlítanak a pestiekhez. A kolozsvári Szabók bástyája (Bethlen bástya) melletti falszakasz pártázata méreteiben is meg-

egyeznek a pestivel, hasonló a fal belső oldalán kialakított gyilokjáró is.³² Bizonyára a többi, 15. sz. közepe táján épült fal is hasonló részletekkel rendelkezett (Kisszeben, Zsolna stb.) azonban ezek is nagymértékben átépültek, vagy megsemmisültek a későbbi évszázadokban.³³ Ha a középkori magyar városokról fennmaradt metszeteket, térképeket vizsgáljuk, szinte mindenütt megtaláljuk a kapuk közé épített külső tornyokat. Ezek formája igen változatos, félkör, kör, patkó alakú, vagy négyszögletes alaprajzú. A pesti metszeteken és térképeken a városfal íves hajlását kialakító tompaszögű sarkokon félkörös és négyszögletes tornyokat látunk.³⁴ Pesten mind ezideig egyetlen torony régészeti kutatására volt lehetőség a Hatvani és a Kecskeméti kapuk közötti szakaszon, a Kecskeméti kapu közelében levő a mai Múzeum körút 27–29. sz. házak udvarán. Bebizonyosodott, hogy a torony a városfallal egyszerre épült, belső átmérője a városfallal 6 m, a városfalra merőleges átmérője pedig 5 m volt. Falszélessége a városfaléval megegyezett. Feltárták az egyik lőrés maradványát is. Mivel a torony nagyobbik fele elpusztult, nem lehetett pontosan megállapítani, a külső oldal falsíkjait, nem dőlt el a kérdés, köríves, vagy szögletes záródású volt-e?³⁵ (22. kép). Az igen zsúfolt jelenkori beépítettség miatt alig hisszük, hogy a többi toronyból maradtak volna hasonló részletek. Sajnos ma még a tornyok pontos elhelyezkedését, alaprajzát sem ismerjük. A Pestet ábrázoló 16–18. sz.-i metszeteken, városképeken jól látszanak a kapuk, az eléjük épített rondellákkal, palánkokkal. Mint az eddigiekből kiderült a D-i nagy rondella kivételével mindegyik épület területén volt kisebb-nagyobb régészeti kutatás, megfigyelés, így legalább a mai városalaprajzban való elhelyezkedésüket ismerjük. Továbbra is nyitott kérdés azonban, milyen volt a városfal Duna-parti része, voltak-e itt is kőfalak tornyokkal, kisebb kapukkal, vagy csak egyszerűbb palánkokkal építettek. Az az érzésünk, hogy a Ny-i falakból, palánkokból, már semmi sem található a mai modern rakpartok alatt, áldozatul estek a múlt századi hatalmas földmunkáknak, amelyekkel kialakították a pesti Duna-part mai arculatát.

A 16. sz.-ban megszaporoztak a városfallal kapcsolatos írásos adatok. Oklevelek említik még a század elején a város topográfiája szempontjából jelentős kapukat, 1512-ben olvashatunk a Hatvani, 1516-ban és 1522-ben pedig a Bécsi, később Váci kapuról esik szó.³⁶ 1536-ban történeti munkájában Oláh Miklós is említi a pesti falat. Elmondja, hogy a falak széles körben övezik a várost, amelyet még

²⁹ Haraszti S.,—Pethő T., Útikalandok a régi Magyarországon (Bp. 1963) 58., Bánfi F., Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM V(1936) 120.

³⁰ Kubinyi A., Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig) BpTört II. (Bp. 1973) 13. és 41.; Csorba Cs., i. m. (1976) 352.

³¹ Kubinyi A., i. m. (1973) 164–165.

³² Lux G., i. m. 402.

³³ Csorba Cs., i. m. (1976) 355–356.

³⁴ Fővárosi Levéltár PB 37. XVIII. sz.-végi helyszínrajz.

³⁵ Feuer Istvánné kutatása. Budapesti Történeti Múzeum Adattár. Írásné Melis K., i. m. (1976) 324.

³⁶ Kubinyi A., i. m. (1973) 13. és 41. Csorba Cs., i. m. (1976) 360.

a Duna egyik ága is körbeveszi. A városfal alul felül a Dunát érintette, és hosszan csatlakoznak hozzá a Duna-parti külvárosok.³⁷

Ebben az időszakban már nagy pusztulással járó hadiesemények zajlanak az ország fővárosa körül. 1526-ban a törökök elfoglalták Budát és Pesten is nagy harcok dúltak. A törökök elvonulása után lassan visszatértek az elmenekült pestiek, és megkezdtek a romok kijavítását. János király kivonult a romos budai palotából, így a következő év őszén az ország másik, 1527 november 3-án megválasztott királya, Habsburg Ferdinánd, osztrák főherceg elfoglalhatta az ország fővárosát. Ferdinánd katonái Pestre is bevonultak. A hatalomért versengő magyar királyok egymás elleni küzdelmeikben a török szultánhoz fordultak segítségért. Ezt követően 1529 augusztusában a János királyt támogató török seregek elfoglalták Budát. A János és Ferdinánd közötti politikai küzdelem 1538-ra fontos állomásához érkezett, s ez a nagyváradi békét eredményezte. Felismerve a török veszélyt, a két király abban is megegyezett, hogy együtt védik Budát és Pestet a török ellen, tervbe vették, hogy a Gellért-hegyen is erődöt építenek. 1540-ben azonban János király halála után a királlyá választott cseszemő János Zsigmond érdekében, Ferdinánd ellen, katonai őrseggel látták el Budát, erre Ferdinánd sereget küldött Buda ellen, de a németek csak Pestet tudták elfoglalni. 1541 tavaszán Fráter György megkísérelte Pest visszafoglalását, de amikor Ferdinánd seregei Roggendorf vezetésével Buda alá érkeztek, Pest ostromát abbahagyták. Majd rövidesen megérkezett Mehmed bég felmentő segédhada és Török Bálint csapata, két tűz közé foghatták Roggendorft, és a német csapatot teljesen szétverték. 1541 augusztus 21-én Buda felszabadult az ostromzár alól, és ugyennekkor kivonultak a németek Pestről is. Augusztus 26-án Szulejmán hatalmas sereggel megérkezett Buda alá, és három nappal később Buda török kézre került, s az ország három részre szakadt.³⁸ 1542 őszén az egyesült magyar-német seregek megkísérelték Buda visszafoglalását. A felvonuló ostromló seregek Pest falai körül helyezkedtek el, körülzárták a várost és erős ágyútűz alá fogták. A falakat helyenként 70–80 m hosszan lerombolták, és október 4-én rohamot indítottak a város ellen. A gyalogság három bástyát is elfoglalt. A törökök a falon belül új töltéseket emeltek, és elszántan védekezve az ostromot visszaverték. Az időjárás viszontagságai és a kedvezőtlen hadi körülmények miatt a Buda visszafoglalására felvonult sereg négy nap múlva megkezdte a visszavonulást.³⁹

Mint az elmondottakból kitűnik, a 16. sz. első felében a pesti városfal már nem volt jelentéktelen építmény, a város stratégiaileg kedvezőtlen földrajzi fekvése ellenére sem. A falak ellenállóképességét bizonyítja, hogy a rövid időn belül egymást követő ostromoknak is ellenállt. Különösen figyelemreméltóak ebből a szempontból az 1541–1542. év eseményei. Ebben a két évben a városfal négy háborús pusztítást, köztük igen heves ágyútűzet is kibírt. Ez egyben bizonyítja, hogy a városfalat már 1541 előtt jelentős mértékben átalakították, valószínűleg az 1538-as nagyváradi békében megkötött egyezség következményeként. Ekkor, tehát a 16. sz. első felében, átalakították a kapukat is, megszüntették a vizesárkot, feltöltötték a helyét, illetve a kapuk elé emelt újabb védőművek elé

terelték a vizet. Ezek az újabb védőművek lehetnek a török kor végéig fennmaradt rondellák, félkör alakú erődítmények. Ez utóbbiak átmérője 40 m körül lehetett, a fal szélessége pedig 6 m körüli volt. A 18. sz.-i térképek szerint nemcsak a kapuk előtti rondellák voltak ekkorak, hanem a Duna-partiak is. Ez újfent arra mutat, hogy a rondellák is egy időben, egységes elgondolás szerint keletkeztek. Lehetséges, hogy ebben az időszakban változtattak a külső tornyokon is, hiszen a Múzeum körúton feltárt torony csak a városfal szélességével megegyező vastagságú volt, amely nem bizonyulhatott túlságosan ellenállónak a tüzérségi lövedékekkel szemben.

1542 után a törökök kijavították a sérült falakat, de lényeges alaprajzi változtatásokkal járó munkálatokba nem fogtak. Török építészeti jellegzetességeket eddig seholsem tapasztaltunk, a kevés régészeti lelet között sem volt török kori darab. Pest török uralom alatti városképéről két 16. sz.-i leírás egybehangzóan kiemeli a városfal jó minőségét. 1577-ben Sweiger Salamon körbejárta a pesti falakat, egy órájába tellett a séta. A kőből épült városfalat erősnek és vastagnak találta, s végül megjegyezte, hogy jobbak, mint Buda, Esztergom vagy Belgrád falai, mert azok erődítései erősen rongáltak. A falakon belül rossz és csúnya házakat látott.⁴⁰ 1587-ben Reinhold Lubenau mint a császári követség tagja járt Pesten. Szerinte „Pest városa sok sarkú, vagy kerek tornyokkal ékes, szilárd fallal van körülvéve. Sokkal jobbak és szebbek a házai, mint Budának.”⁴¹

Az 1600-as évek elején újabb nagy megpróbáltatás várt Pestre. Lala Mehmed budai pasa 1602–1604 közötti időszakban Budáról gyakran ágyúztatta a német kézen levő Pestet. Ennek ellenére 1604 szeptemberében a város kiürítése idején a falak még mindig olyan állapotban voltak, hogy Pest hadierőjének teljes megsemmisítéséhez szükségesnek látszott a városfal szervezett lerombolása.⁴² Ezt követően a 17. sz. folyamán a törökök újra kijavították a falat, lehet, hogy a fejlettebb haditechnikának megfelelő átalakításokat is végeztettek a járószint feletti részekben, az biztos, hogy a falak erejét földsáncokkal, árkokkal, külső palánkokkal növelték. A török kor vége felé, 1660–1664-ben Evlia Cselebi török világutazó hazánkban is járva útbeszámolójában Budáról és Pestről lelkendezve írt. Pestről feljegyezte, hogy a várost a szárazföld felől kőfal, a Duna felől pedig csak egyszerű palánk védte. Említi a falat övező árkot is, amely csekély volt ugyan, de elég széles, s hozzáfűzte, hogy régebben a Duna táplálta. A kőfalon 12 kerek tornyot látott, ebből 5 egész rondella, iszkederi bástya, a többi torony a kapuk között volt, a tornyokban 5–6 ágyú helyezkedhetett el. A tornyokat deszkazsindelyes kupolák fedték, a

³⁷ Nicolaus Olahus: Hungaria-Athila. Ed. C. Eperjessy—L. Juhász (Bp. 1938) 17.

³⁸ Kubinyi A., i. m. (1973) 201–231.

³⁹ Fekete L.—Nagy L., Budapest története a török korban. BpTört (Bp. 1973) 337–343.

⁴⁰ Némethy L., A pesti főtemplom története I. (Bp. 1890) 134–135.

⁴¹ Haraszi S.—Pethő T., i. m. 90.

⁴² Fekete L.—Nagy L., i. m. (1973) 343.

tornyokat ötven lépésnyire építették, a lőrések két lépésnyiek voltak. Összesen hat kapuja volt a városnak.⁴³ Evlia Cselebivel csaknem egy időben két nyugati utazó is megfordult Budán. Ottendorf Henrik 1663-ban csak annyit jegyzett fel Pesttel kapcsolatban, hogy „rossz fallal és egyes helyeken tornyokkal és félköralakú bástyákkal van megerősítve.” 1669–70-ben Eduard Brown Budáról áttekintve szemlélte Pestet, amely négyszög alakban terült el a síkvidéken és kellemes látványt nyújtott városfalával és karcsú mecsettornyaiival.⁴⁴ A 17–18. sz.-i metszetekről térképekről megismert városfal kiterjedésében, erődítéseinek számában megfelelt a fal akkori, valóságos állapotának. A török-kor végére a városfalon összesen 12 bástya volt. A Duna parton állt az É-i nagy, és az É-i kisorondella, a nagyrondelta közelében helyezkedett el a Váci kapu, előtte palánk, vagy sövénykerítéssel. A Deák tér táján talán szögletes saroktorony állt, lehet, hogy kisebb kapu is volt benne, majd utána a városfal ÉK-i oldalán két kerek torony következett. Az Astoria szálló előtti úttestre helyezhető Hatvani kapu előtt is rondella magasodott, majd a városfal folytatódó, DK-i részén ismét kerek torony állt. A Kecskeméti kapu előtt is volt rondella, vagy barbakán, a városfal D-i szakaszán egy torony következett, a D-i dunai rondella volt az utolsó nagyobb erődítmény. A Duna partján jóval gyengébb minőségű fal, vagy csak palánk húzódtott, vízikapukkal. 1684-ben és 1686-ban Buda ostroma alatt Pestet kiürítették és felgyújtották.⁴⁵

A török kiűzése után a városfal még mindig kijavítható állapotban volt. A 18. sz. legelején, a Rákóczi szabadságharc idején került sor a városfal utolsó, teljes felújítására. Ekkor átalakították a kaputornyokat, a századvégi rajzokon fennmaradtak a barokk homlokzatok. A városfal kváderborítását nem mindenütt pótolták, a sima falfelületeket vastag vakolatréteggel borították. A következő leírás 1737-ből maradt ránk, Bél Mátyás toblából. A jó állapotban levő falakról feljegyezte, hogy bár szilárdan állva övezik a várost, katonai jelentőségük nincs. Tőle tudjuk, hogy ekkor még a városfal árka is látható volt.⁴⁶

A 18. sz. második felére a rohamosan fejlődő város életében a középkori városfal egyre több problémát okozott, különösen a közlekedésben. A jelentőségüket veszített, használat és karbantartás nélküli falak, rondellák, tornyok pusztulásnak indultak, a lakosság a kapuk közötti részeket több helyen áttörte, új kijáratok létesültek. A pesti tanács is mind többet foglalkozott a városfallal kapcsolatos kérdésekkel, s a felmerülő problémák megoldására az 1770-es években elrendelték a

városfal felmérését, 1772-ben Chim Mihály telekhivatali segéd ezt a munkát el is végezte. Chim ez év novemberében a tanács elé terjesztette bejárásának eredményeit, a városfal külső részeinek pontos helyi viszonyairól szóló jelentését.⁴⁷ A városfal részeinek teljes lebontása ugyan csak két évtized múlva következett be, de már ekkor megpecsételődött a városfal sorsa.

A fal pusztulásának kezdete szembetűnő Balla Antal 1784–86-ban készített kitűnő térképén. Több faláttörés látszik, a váci és hatvani kapu közötti 3 külső torony közül már csak a középső, a Deák téri torony volt meg, a többit és a kapuk előtti rondellákat még ez a térkép feltünteti. A városfal mentén épített házak ekkor a városfalat még szabadon hagyták, csak később került sor a telkek teljes beépítésére.⁴⁸

A városfal először az É-i oldalán épült be, a fal telekhatáráként, mint kerítés, vagy éppen felhasználható építőanyag került az új tulajdonos birtokába. Ekkor még a városfal külső oldala a K-i és a D-i részén a Hatvani kaputól szabadon állt. A Hatvani kapu mellett a Kecskeméti kapu felé húzódó 80 ölnyi területen a városi lövöldé helyezkedett el, amelyet az Országúttól (mai Múzeum körút) deszkakerítés választott el. Ezek szerint a század közepe táján a városfal körüli vízesárkot már megszüntették, s megkezdődött az így nyert hasznos terület telkekre való osztása.⁴⁹

Az 1780-as években a város határainak rendezésével, a falon kívüli területek beépítési terveivel kapcsolatban számos rendezési terv, felmérési rajz készült el, amelyek pontosan feltüntetik a lebontandó városfalrészleteket is. 1786-ban elsőként lebontották a Deák tér melletti Új kapu helyén levő tornyot, és áthelyezték a városi lövöldét a fal D-i oldalára a Királyi Pál utca környékére. A lövöldé helyét házhelyekre osztották. 1788-ban már mindegyiknek volt gazdája. 1783-ban a Királyi Pál utcánál levő toronyban egy Mayer Mihály nevű horvát suszter lakott, majd rövidesen ezt a tornyot is lebontották, mert a mellette levő falat már úgyis áttörték. 1787–89 között bontották le a Duna parti É-i rondellát, a váci kaput és a Váci utca D-i végén levő rondellát. A városfal K-i és D-i szakasza 1794 után tűnt el. Elsőként a Ferenczy István utcánál álló torony semmisült meg, amely a tanácsülési jegyzőkönyvekben ekkor már Cukor kapu néven szerepelt. Ebben az évben határoztak a Kecskeméti kapu felől is. A tanácsülési jegyzőkönyvekből megtudjuk, hogy a vevő milyen feltételekkel kapta meg a kapu építőanyagát. A kaput fél év alatt kellett lebontani és a bontási anyagot saját költségen elfuvaroztatni. A munkálatokat úgy kellett végeztetni, hogy az átjárás, azaz a közlekedés a Kecskeméti utcán át ne sokáig szüneteljen. A lebontásra eredetileg Jung építőmester vállalkozott, de végül is Gartner Mihály mészáros

⁴³ Karácson I., Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664 (Bp. 1904) 258–259.

⁴⁴ Ottendorf Henrik útleírása és rajza Pestről: Hermann E., Budáról Belgrádba 1663. (Pécs 1942) 35. 37. Brown feljegyzései: Haraszti S. – Pethő T., i. m. 142.

⁴⁵ Fekete L. – Nagy L., i. m. (1973) 426.

⁴⁶ Gárdonyi A., i. m. 2.

⁴⁷ Gárdonyi A., i. m. 3.

⁴⁸ Gárdonyi A., i. m. 3.

⁴⁹ Irásné Melis K., i. m. (1976) 323. 337.

vette meg a bontás jogát. A Hatvani kapu állt a legtovább, csak a 19. sz. elején, 1808-ban bontották le, bár az előtte levő rondella már korábban eltűnt.⁵⁰ (23. kép.) A városfalhoz két oldalt kitűzött telkek gazdái a legjobb esetben kerítésként fenn tartották a falat, másodrendű építményeket, ólakat, fészereket toldottak hozzá. Általában lebontottak és építőanyagként használták fel a régi köveket. Ma már alig találunk sértetlen falsík foltokat.

A 2,2 km hosszú pesti későközépkori városfal hazánk egyik jelentős műemléke. A Belváros általános építészeti rendezési tervei szerint egyre több szakaszát tártják fel, és a szabaddá tett részeket műemlékileg helyreállítva bárki megtekintheti a kiskörúti házak udvarán.

Írásné Melis Katalin

F ü g g e l é k

A pesti későközépkori városfal feltárt és látható szakaszai

1. Bástyá u. 1–3–5. A városfal 40 m-es, műemlékileg helyreállított szakaszának belső oldala. A gyilokjáró járószintje és 12 pártafok körvonalai láthatók a Tolbuchin körúti házak tűzfalában.
2. Bástyá u. 9–11. A városfal belső, roncsolt falsíkja látszik a Tolbuchin körúti házak tűzfalában. Kivehetők az átépített pártafokok körvonalai is.
3. Királyi Pál u. 13/b. A városfal 26 m-es, műemlékileg helyreállított szakaszának belső oldala. A gyilokjáró és nyolc és fél pártafok látható. A szabadon álló fal-

⁵⁰ Gárdonyi A., i. m. 6. *Írásné Melis K.*, i. m. (1976) 325–326. 338.

szakasz külső oldala a Tolbuchin körút 16. sz. ház udvarán látható.

4. Kecskeméti u. 17–19. sz. előtti úttest. A kecskeméti kapu maradványai és a hozzácsatlakozó városfal részlete került feltárássra, majd a falakat visszate-mették.
5. Magyar u. 46–48–50. A városfal 28 m-es, műemlékileg helyreállított szakaszának belső oldala. A faltető a gyilokjáró szintjéig elpusztult.
6. Magyar u. 28. A városfal belső oldala látható, egy egész és két fél pártaelemmel. A külső oldal a Múzeum körút 21. sz. ház udvarán látható, hat és fél bevakolt pártafokkal.
7. Magyar u. 12–14. A városfal műemlékileg helyre-állított szakaszának belső oldala, két egész és két fél pártával. A szabadon álló falszakasz külső oldala a Ferenczy István u. 28. sz. ház udvarán látható.
8. Magyar u. 6. A városfal 17 m-es, műemlékileg helyre-állított szakaszának belső oldala. A pártázat elpusztult. A külső oldal a Múzeum körút 3–5. sz. ház udvarán látható.
9. Ferenczy István u. 28. sz. ház előtt. A városfal műemlékileg helyreállított külső oldala látható.
10. Múzeum körút 23–29. A városfal 18 m-es, műemlékileg helyreállított szakaszának külső oldala. Négy pártafokkal.
11. Múzeum körút 29. A városfal műemlékileg helyre-állított külső oldala látható. Az itt állott külső torony maradványait visszate-mették.
12. Múzeum körút 31–33. A városfal 20 m-es, műemlékileg helyreállított szakaszának külső oldala, öt párta-fokkal.
13. Kossuth Lajos u. 19. előtti úttest. A hatvani kapu maradványai kerültek elő, a rondella részletét elbon-tották, a torony falait visszate-mették.
14. Semmelweis u. 13. A városfal műemlékileg helyre-állított szakaszának belső oldala. A pártázat a gyilok-járó szintjéig elpusztult.
15. Tanács körút 6. A városfal külső oldalának részlete.
16. Váci u. 2–4. sz. előtti úttest. A váci kapu maradványai és a hozzá csatlakozó falrészletek kerültek feltárássra, majd a romokat visszate-mették.

ARCHÄOLOGISCHE DATEN ZUR ERFORSCHUNG DER SPÄTMITTELALTERLICHEN STADTMAUER VON PEST

Auszug

In den letzteren zwei Jahrzehnten wurden in Buda-pest, in der Innenstadt (V. Bezirk) mit größeren Erdarbeiten einhergehende Bautätigkeiten in Gang gesetzt, die an einigen Stellen auch die kritischeren Abschnitte der spätmittelalterlichen Stadtmauer berührten. So gelang es von den Stadttürmen zwei, das nördliche "Vácer Tor" in der Váci-Gasse und die mit Gräben der Wasserleitungs- und Kanalisationsleitungen gestörten Reste des südöstlichen "Kecskeméti Tores" bei dem Kálvin-Platz fast gänzlich zu erschließen. Die spätmittelalterliche Stadtmauer von Pest ist als architektonische Schöpfung, sodann als Kunstdenkmal seit ihrem Bestehen allgemein bekannt. Die etwa 2,2 km lange Mauerflucht steht in unseren Tagen unter archäologischer Aufsicht und Denkmalpflege. Auf den Höfen der von beiden Seiten angebauten Häuser wurden in denkmalpflegerisch hergestellter Form stets mehrere Teile frei und sichtbar. Bedauerlich ist jedoch, daß die Tortürme, eventuell mit Rondelle vor ihnen sowie die Außentürme auf die jetzigen, verkehrsreichen Straßenkreuzungen fallen und so ist bis auf heute auch ein bedeutender Teil der durch die Abbruchsarbeiten des 18. Jh. noch erhalten gebliebenen Mauerabschnitte zugrunde gegangen.^{1–7}

Budapest V. Kecskeméti-Gasse 17–19, Straßenkörper. Kecskeméti Tor. Sich an die Erdarbeiten der Unterführung am Kálvin-Platz und der METRO-Station anschließend konnten wir 1973 den inneren Raum des Torturmes frei-

legen, 1975 die S-Seite des Tores erforschen. Die eine Seite des inneren Raumes des Turmes von viereckigem Grundriß beträgt 6,3 m, dem sich an der Außenseite (O-Siete) eine 2×3 m große Wolfsgrube, ein Schacht mit gepflastertem Grund anschließt. Das Baumaterial ist ein gelblicher, weicher Kalkstein von schwächerer Qualität. Die Bauweise stimmt mit der des Deichbaues überein, die aus Steinen von unregelmäßiger Form gebaute Kernmauer wurde mit regelrechten Quadersteinen belegt. Im inneren Raum des Torturmes haben wir an den Seitenmauern in der Höhe der mittelalterlichen Straße und des damaligen Gehnniveaus eine 30 cm große Vorkragung beobachtet, in der Ecke blieb auch in der Mauer das Angelloch des Querbalkens der Klappbrücke erhalten. An der N-Mauer kamen in Mörtel gesetzte Holzfaserreste zum Vorschein, die aus 30–40 cm breiten, 8–12 cm dicken Planken stammten. Diese können Bestandteile des mit Verschalungstechnik errichteten Oberbaues, jedoch auch aus späteren Ausbesserungen stammende funktionelle Stücke sein. Schließlich stellte sich im Laufe der Forschung heraus, daß wenn es auch im Oberbau zu Änderungen gekommen ist, blieb der Grundriß des Tores, das System der Strebe Pfeiler unverändert. Die wichtigsten Ergebnisse der Forschung aus dem Jahre 1975 war die Erschließung der äußeren Mauerflucht des Turmes, der Strebe Pfeiler an den Ecken und der sich an den Turm anschließenden Stadtmauerabschnitte. An den zwei

äußeren Ecken des Turmes außerhalb der Stadtmauer standen aufeinander senkrechte, doppelte Strebepfeiler mit einer Basis von schräg abgeschnittenem Profil. Die sich den Strebepfeilern anschließenden Schichten enthielten leider keine archäologischen Funde und dennoch lieferten sie wertvolle Daten. Der Fundamentierungsgraben durchschnit eine schmale, Bauschutt enthaltende Schicht, von der sich herausgestellt hat, daß sie die Abbruchschicht einer der Stadtmauer vorangehenden Gebäudegruppe war. Der den Fundamentierungsgraben abschließende, oberste Streifen mit Bauschutt enthielt eine dünne Sedimentschicht, die Spur eines Wassergrabens, sodann zeigte die neuere Aufschüttung die mit dem Umbau des Torturmes einhergehende Niveauerhöhung an. Die archäologische Schichtenreihe wurde von einer den Abriß des Tores am Ende des 18. Jh. andeutenden Steinstaubschicht abgeschlossen. Bei dem Anschluß der Stadtmauer gelang es zuerst die äußeren und inneren mittelalterlichen Gehniveaus der Mauer authentisch zu erschließen, die mit den Niveaus des Tores des 15. Jh. zusammenfielen. Zweidrittelteil der Grundfläche des Torturmes lag außerhalb der Stadtmauer. Hinsichtlich des Oberbaues haben wir eine sichere Angabe, die Toröffnung war ungefähr 3,2 m breit.¹⁰⁻¹¹ Die Stiche über das neuzeitliche Stadtbild führen auch die Rondelle vor dem Tor vor, doch haben wir aus ihren Resten bisher noch nichts gefunden (Abb. 1–15).

Budapest V. Váci-Gasse 2–4, Straßenkörper. Vácer Tor. Bis 1975 wurde das Bereich des Tores mit mehreren Wasserleitungs- und Kanalisationsgräben durchschnitten, doch konnte festgestellt werden, daß es dem Keckskeméter Tor ähnlich gewesen sein konnte (Abb. 1). Die Grabung im Jahre 1985 hat unsere Vorstellung bestätigt und gleichzeitig wurden auch wichtige, neuere Daten der topographischen Entwicklung der mittelalterlichen Stadt geliefert. Zwei wichtige Momente der Entstehung der Stadtstruktur erschlossen sich vor unseren Augen. Es kam ein Turm von viereckigem Grundriß und heute noch ziemlich unsicher bestimmbarer Funktion zum Vorschein, den man später zur Zeit des Baues der Stadtmauer zu einem Stadttorturm umgebaut hat. Die zwei Bauperioden sondernten besser als alles andere das abweichende Material der Mauern und ihre Bautechnik ab. Das frühere Gebäude wurde aus außerordentlich großen, glatt polierten Quadersteinen gebaut (40–45×65–150 cm), man formte regelrechte Kanten aus, in den kleinen Spalten zwischen den Steinen konnte das Bindematerial kaum gesehen werden. Der innere Raum des Turmes war 6,1 m lang und 7 m breit. An der äußeren Ecke befand sich als Fortsetzung der Turmmauer ein Strebepfeiler. In der Toröffnung war vom spätmittelalterlichen Gehniveau in 0,8 m Tiefe eine viereckige (70×50 cm große) Aushöhlung, diente vermutlich zur Unterbringung eines dem Abschluß des Tores dienenden Gitters oder des zu den Torflügeln gehörenden Balkens. Als erstes Moment des späteren Baues des Stadtors wurde das frühere Gebäude bis zum Gehniveau abgerissen. Der Teil des umgebauten Turmes über dem Gehniveau wurde mit Verschalungstechnik gebaut, die Innenseite mit Mörtel beworfen, die Außenseite verdickt und mit Quadersteinen bedeckt. In der zweiten Bauperiode wurden die an den äußeren Ecken untergebrachten, doppelten Strebepfeiler ausgebildet und so stimmt das Tor in seinem Grundriß, in seinen Maßen und auch in den kleineren Details mit dem Keckskeméter Tor überein (Abb. 12–17). Die zwei Bauperioden des Vácer Tores zeigen auch die in dem inneren Raum erschlossenen Schichten. Über dem in den ungestörten Sand gegrabenen Fundamentierungsgraben waren atypische, doch für die Wende des 14–15. Jh. oder für die erste Hälfte des 15. Jh. charakteristische Ton- und Eisenfragmente, um die durch das Tor führende Straße zu befestigen und dies zeigte zugleich auch, daß sich im Turm kein Keller befunden hat. Die durch den dem Bau des Stadtturmes vorangehenden Abriß entstandene, dicke Schicht aus Stein- und Mörtel und winzigen Steinfragmenten bedeckte das Innere des ganzen Turmes. Es war gut ersichtlich, daß diese verschaltete Mauerung auf diese Schicht angebracht wurde. In der Breite der Toröffnung folgte eine neuere

Auffüllung mit geringen, atypischen archäologischen Funden, abgetretenem Niveau, das das erste Gehniveau des Stadtturmes zeigte. Darüber gelang es die Flecke einer neuen Auffüllung zu beobachten, in der hingegen schon für den Beginn des 16. Jh. charakteristische ungarische Funde waren.¹³ Leider gingen mit den neuzeitlichen Störungen das Gehniveau vom Anfang des 16. Jh., die türkenzeitliche Schichtenreihe sowie die Spuren des Abrisses im 18. Jh. zugrunde (Abb. 18). Bei der Bestimmung der Entstehungszeit des Gebäudes ist die Erscheinung beachtenswert, daß die in der Innenstadt an mehreren Stellen vorhandene, dicke Brandschicht aus 1241 gefehlt hat, was soviel bedeutet, daß der erste Turm nach 1241 entstanden ist. Die Schichtenreihe abschließenden, großen türkenzeitlichen Brandspuren sind nicht sichtbar. So wie der Turm, wurde auch sein Vorraum im Laufe des Mittelalters öfters umgebaut, jedoch ohne Rondelle. An den Stichen des ausgehenden 17. Jh. war vor dem eckigen Turm eine halbkreisförmige Planke, die von einem die Stadtmauer umgebenden Wassergraben umgangen wird (Abb. 20).

Budapest V. Kossuth Lajos-Gasse 19. Straßenkörper. Hatvaner Tor. 1963 wurden mit dem Bau der Unterführung bei dem Hotel Astoria die Reste des Tores und der davor gebauten Rondelle aufgewühlt. Zur Rekonstruktion des Grundrisses des Turmes helfen außer den Daten aus dem 18. Jh. die vorangehend erörterten zwei Türme und wir denken, daß er eine von der früheren Rekonstruktion abweichende Form hatte. Auch dieses Tor hatte einen viereckigen inneren Raum, an der Außenseite eine Wolfsgrube, an den äußeren Ecken mit doppelten Strebepfeilern. Auf den inneren Ecken standen in 45°-igem Winkel gebaute Strebepfeiler.¹⁷

Auf den Zeichnungen aus dem 17–18. Jh. sind vor dem Hatvaner und dem Keckskeméter Tor im Verhältnis zu den Türmen Rondellen von großem Durchmesser sichtbar. Bisher kam nur aus der Hatvaner Rondelle ein 20 m großer Abschnitt zum Vorschein. Aufgrund unserer Beobachtung bei dem Vácer und Keckskeméter Tor scheint es, daß die halbkreis- oder kreisförmigen Rondellen vor den Toren oder die barbakanartigen Festungen zur Zeit des letzten, auf die erste Hälfte des 16. Jh. datierbaren Umbaus der Stadtmauer entstanden sind. Die Stiche zu Beginn des 17. Jh. führen schon alle fünf Rondellen vor, auf den zu Ende des Jahrhunderts entstandenen ist sogar eine solche Detaillierung sichtbar, die auf einen weiteren Umbau schließen läßt (21., Abb. 36, Abb. 23).

Budapest V. Dimitrov-Platz 6. Südtor von Pest. An der neuzeitlichen, zwischen 1784–86 gefertigten Karte können wir sehen, daß die hier stehende Rondelle bereits durchbrochen wurde und der Ausgang als Porta Nova bezeichnet wird.¹⁹ Obwohl die meisten Quellen nur auf drei Pester Tore schließen lassen, finden sich unter den Daten des ausgehenden 17. Jh. auch solche, aufgrund welcher auch das Vorhandensein des vierten Tores vorausgesetzt werden kann. Von unseren indirekten Beweisen erwähnen wir an erster Stelle, daß die Hauptverkehrsstraßen der Stadt durch Tore führen und so ist es wahrscheinlich, daß an beiden Enden der N-S Hauptstraßenlinie ein Tor gestanden haben dürfte. Aus der spätmittelalterlichen Bebauung erhellt auch, daß in der S-Hälfte der heutigen Váci-Gasse außerordentlich wertvolle Häuser gestanden haben, in einer in den übrigen bedeutenden Teilen der Stadt sichtbaren Baudichte bzw. das System der Bebauung dasselbe Bild zeigt, wie das der zu den übrigen Toren führenden Gasse. Die neuzeitlichen Stiche stellen neben der südlichen großen Rondelle an der SW-Ecke der Stadt, am Donauufer einen Außenturm dar, diese ergänzen sich strategisch derart, wie die an der N-Seite gebaute Rondelle am Donauufer und das Vácer Tor.²⁰⁻²³ (Abb. 24)

Budapest V. Apáczai Csere János u. 9–10. Die Teile der aus den Daten des 17–18. Jh. bekannten Rondelle haben wir bis heute noch nicht gefunden, so sind uns ihre genaue Stelle und Maße auch nicht bekannt²⁴ (Abb. 24).

Von den in den letzteren Jahrzehnten erschlossenen

Gebäuderesten, Toren, Außentürmen, Dammresten konnten wir feststellen, daß sie Denkmäler einer einheitlichen architektonischen Planung und gleichzeitig vor sich gegangenen Bautätigkeit sind. Die erste, arpadenzeitliche Stadtmauer von Pest brannte 1241 nieder und wurde auch später nicht mehr in solchem Maße neu aufgebaut, daß sie die Festung der Stadt gewesen sein konnte.²⁸ Dies ist der Grund dafür, daß die in der ersten Hälfte des 15. Jh. entstandenen historischen Quellen Pest entschieden als eine Stadt ohne Mauern beschreiben. (1433: Bertrandon de la Brocquiere, 1444: Aeneas Sylvius Piccolomini)²⁹ Die Stadtmauer wird in einer Urkunde zuerst 1493 erwähnt, als ein Objekt, das nicht viel früher um die Stadt errichtet wurde.³⁰ Die Bauzeit der Stadtmauer setzen wir auf die Regierungszeit des Königs Matthias (zweite Hälfte des 15. Jh.), auf den Zeitpunkt als Pest zu einer mit Buda gleichrangigen königlichen Freistadt geworden ist (1481/1516 und 1522) werden in Urkunden das Wiener bzw. Vácer Tor der Stadt erwähnt, jedoch ist etwas früher, im Jahre 1512 auch von dem Hatvaner Tor die Rede.³⁶ 1536 wird die Stadtmauer beschrieben (Miklós Oláh), obwohl es zu dieser Zeit um Pest zu mit großen Zerstörungen einhergehenden Kriegseignissen gekommen ist. Die Widerstandskraft der Mauern beweist daß sie den binnen einer kurzen Zeit nacheinander folgenden Belagerungen trotzen konnten und selbst noch in den Jahren 1541–42 vier Belagerungen unter diesen ein sehr starkes Geschützfeuer überstanden haben. Diese letztere Angabe zeigt daß man die Stadtmauer schon vor 1541 in bedeutendem Maße umgebaut hat, wahrscheinlich als Folge des Abkommens des Friedens von Nagyvárad vom

Jahre 1538 (Bündnis zwischen János Zápolyai und Ferdinand von Habsburg gegen die Türken). Die Tore wurden umgebaut, zu dieser Zeit entstanden die neueren Wehrbauten, die bis zum Ende der Türkenherrschaft stehenden Rondellen. Den Beschreibungen nach waren die Mauern im 16. Jh. in gutem Zustand. (1577: Salamon Sweiger, 1587: Reinhold Lubenau) 1604 wurde die Stadtmauer von Pest als Schlußakt der sich wiederholenden Kriegseignisse gegen die Türken von den abziehenden Deutschen abgerissen und niedergebrannt. Später wurden die Mauern von den Türken von neuem ausgebessert und auch Wehrbauten aus Erde errichtet. 1684 und 1686 wurde Pest während der Belagerung von Buda evakuiert und in Brand gesteckt.^{37–45} Nach der Vertreibung der Türken war die Stadtmauer noch immer in ausbesserbarem Zustand. Zu Beginn des 18. Jh., zur Zeit der Freiheitskämpfe von Rákóczi kam es zu einem letzteren Umbau. Die Türme erhielten zu dieser Zeit ihre auf den Zeichnungen des ausgehenden Jahrhunderts sichtbare Barockform (Abb. 10, Abb. 23). Bis zum Ende des 18. Jh. bildete die mittelalterliche Stadtmauer im Leben der sich dynamisch entwickelnden Stadt Pest eine immer größere Sorge. Schließlich entschloß sich der Stadtrat von Pest zum Abriß der Tore und zur Errichtung von neuen Ausgängen. Zwischen 1787–89 wurden die nördliche Rondelle am Donauufer, das Vácer Tor und die am südlichen Ende der Váci-Gasse stehende Rondelle abgerissen. 1794 faßte man den Entschluß zum Abbrechen des Kecske-méter Tores und zuletzt verschwand im Jahre 1808 auch das Hatvaner Tor aus dem Leben der Stadt.

K. Irás-Melis

ÁSATÁS SAJÓBÁBONY—MÉHÉSZTETŐN

Kutatástörténet

A lelőhelyet Schréter Zoltán találta. 1927-ben, a júliusi terepbejárásán gyűjtött régészeti anyag között egy üveges kvareporfir szilánkot vitt a Földtani Intézetbe, lelőhelye: „Sajóbábonytól délre, Kis-méhész dűlő”. Ez a szilánk (Ltsz: Pb 62/139) a Magyar Nemzeti Múzeum őskőkori gyűjteményébe került.

Tóth Lajos a 60-as években azonosította a lelőhelyet.¹ Májig tartó kutatását 1966-ban kezdte meg Ringer Árpád, eredményeit szakdolgozatában majd doktori disszertációjában foglalta össze.²

Sajóbábony—Méhésztető és a hozzá kapcsolódó lelőhelyek régészeti anyagának kulturális besorolása igen változatos pályát futott be. Szokatlanul szenvedélyes viták szélsőséges eredményekre vezettek hazai és külföldi kutatók körében egyaránt.³

A leletegyüttes tipológiai elemzését Ringer végezte el megnyugtató alapossggal⁴, a kultúra időrendi helyzetének végleges rögzítése jelenleg is kutatás tárgyát képezi. A Méhészettőn 1974 októberében egy hetes hitelesítő ásatást végeztünk. Jelen dolgozatunkban ennek a feltárásnak az eredményeiről számolunk be.

A lelőhely

Méhésztető stratégiailag ideális telephely. A Sajó alluvialis völgyét kísérő jobb-parti teraszokat közel Nyugat-Keleti folyású patakok szelik át. Ezek egyike a Bábony-patak. Déli jobb partján emelkedik a Méhészttető. Enyhe lejtőkkel, nyergekkel kapcsolódik a nagyjából ÉNy—DK irányú domborhoz, s a Sajó felé meredeken leszakad. A tetőről betekinthező a Bódva és a Sajó összefolyásától északra elterülő síkság, a Borsodi medence középső szakasza, a Sajó s részben a Bódva völgyének jelentős része.

Az ásatás során a Méhészttető tetején Kazincbarcika felé vezetett nagyfeszültségű távvezeték 45. számú oszlopa környékén nyitottuk meg kutatóárkainkat. A domb keleti lejtőjén húztunk öt, Észak—Dél tájolású, 10×1 méteres árkot, valamint a dombhoz csatlakozó nyereg-

ben egy ÉNy—DK-i 10×1 méteres szelvényt. A rétegsor az árkokban azonos volt, csak a térszín kiegyenlítődsének megfelelően a humusz vastagodott a lejtő irányában. 0—20 cm (a lejtő alján 0—70 cm) művelt, bolygatott humusz, újkori hulladékkal;

20—70 cm (ez a réteg a lejtő alján is elérte a fél méteres vastagságot) vöröses, erősen kötött agyag (fosszilis talaj);

70 cm alatt: ez a fosszilis talaj fokozatosan világosodik, szürkül, s átmegy meszes, mangános konkréciókkal teli laza, szürkés-sárga rétegbe.

A leletek a felszínen, a humuszban, a vöröses agyag-rétegben elszórtan, kultúrréteghez, járósínhez nem köthetően kerültek elő. A lejtő alján — talán éppen ezért bolygatatlanul — az 5. árkban tártuk fel az egyetlen in situ jelenséget, a tűzhelyet.

A tűzhelyet 40—45 cm-es mélységben észleltük először, egy közelítően 100×85 cm kiterjedésű faszéngyűrű formájában. Alakja lekerekített sarkú, közelítően szabályos téglalap. (1. kép 1) 5 cm-rel mélyebben, a következő bontási szintben a négyszög közepén hasított és ép kavicsokat találtunk (1. kép 2). Ahogyan haladtunk lefelé a bontással, ezek a kavicsok sűrűsödtek, míg a felszíntől 60 cm mélységben, az első faszénzemcséktől pedig 20 cm-re összefüggő kavicspalástot alkottak (2. kép 1). A kövek alatt a négyszögben vastag faszénréteget észleltünk. Metszetben a faszén-négyszög alja enyhén teknős, a kavicspakolás enyhén domború (2. kép 2). Mesterséges, határozott peremű mélyítést nem figyeltünk meg. A tűzhely környékén a talaj átégett, elszórt faszén-szemcsékkel. A kavicspakolás kövei repedezettek, kormosak: a még izzó fahasábokat bo rították be kövekkel. A kavicspakolás anyaga intakt vagy hasított kavics, néhány égett kvareporfir szilánkkal és eszközzel vegyest. A kavicsok és a faszén felszedése után eltűnik az égett folt is. A tűzhely környékén szelvénné bővítettük a kutató-árkot, de egyéb települési jelenséget nem észleltünk.

Miután nem találtunk hagyományos kultúrréteget, s a lejtőn nyitott kutatóárkok közül a legalsóban találtuk meg ezt a tűzhelyet, sztratigráfiai bizonyítékunk nincs a tűzhely és a leletanyag összetartozására. A kavicspakolásban talált bábonyien eszközök és szilánkok alapján a tűzhely lehet a régészeti leletekkel egyidős és fiatalabb. A faszénből végzett radiokarbon kormeghatározás irreális értékeket adott.⁵

A Sajóbábony—Méhészttetői kavicspakolásos tűzhelyekhez hasonlókat a későpaleolit Pincevent-ben talált Leroi-Gourhan és Brezillon⁶. 40—60 cm átmérőjű, ovális, enyhén mélyített faszén-koszorút, kissé kidomborodó kavicspakolás alatt. A tűzhely környéke üres volt, semmilyen, a funkcióra utaló, a rekonstrukcióhoz támpontot nyújtó lelet vagy jelenség nem volt megfigyelhető.

A nyílt tűzön hevített kövek felhasználására számos analógiát kereshetünk. Az évezredek szauna-hagyomány már közhelyszámba megy. Közép-Ázsiában újkő-

¹ Tóth L., HOMKözl 12(1973) 17—.; T. Dobosi V. ArchÉrt 102(1975) 69.

² Ringer Á., Egy levéleszközös formakör szórvány-leletei a Bükk hegység területén. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. 1981. Ringer Á., Bábonyien, eine Mittelpaläolithische Blattwerkindustrie in Nordostungarn. DissArch Ser. II. No. 11(1982) A szebb eszközök fényképével üveges kvareporfirból készített eszközöket illusztráltunk: T. Dobosi V., FA 29(1978) Fig. 1—2.

³ A Bábonyien részletes kutatástörténete: Ringer i. m. 7—12. A hazai középsőpaleolitikum ártértékelése: Gábori M., Les civilisation du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest 1976. 80. oldalon a Kárpát-medence bifaciális iparairól. Gábori M., MTA (II). 30/1 (1981) 100. Gáboriné Csánk V., BpR. 26 (1984) 19. Rétegtisztázó ásatások Korlát-Ravaszlyuktetőn, Simán K., RFűz 1. 38 (1984) 17.

⁴ Ringer i. m. 74—91. Új Bábonyien lelőhely: Simán K., HOME 22—23 (1985) 9—.

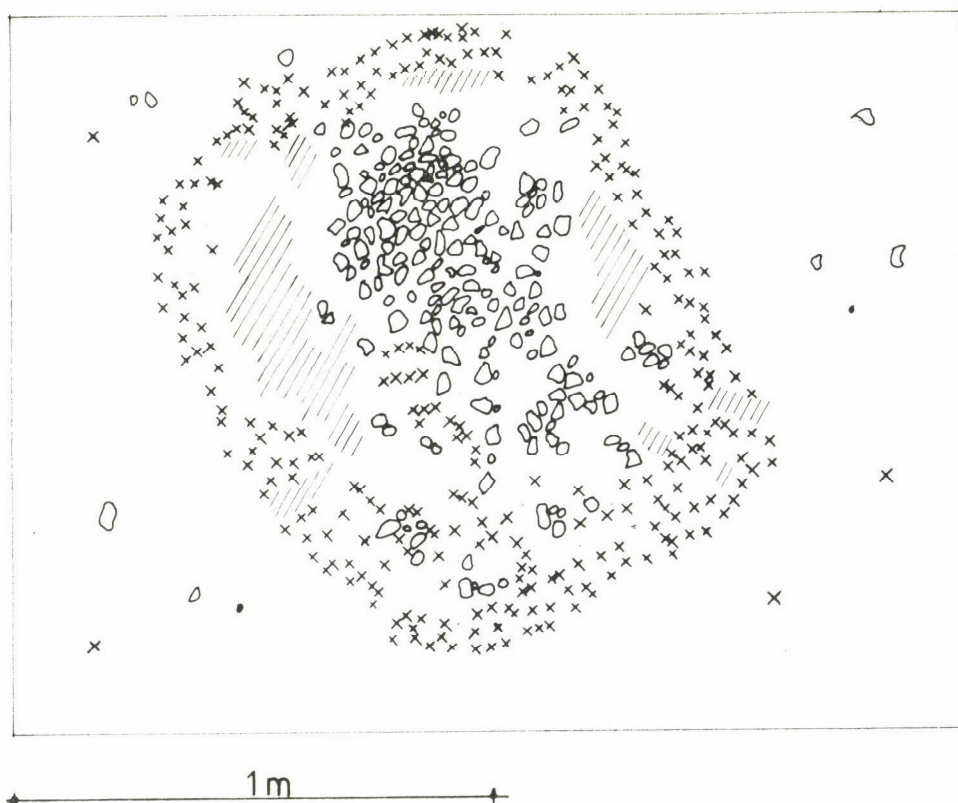
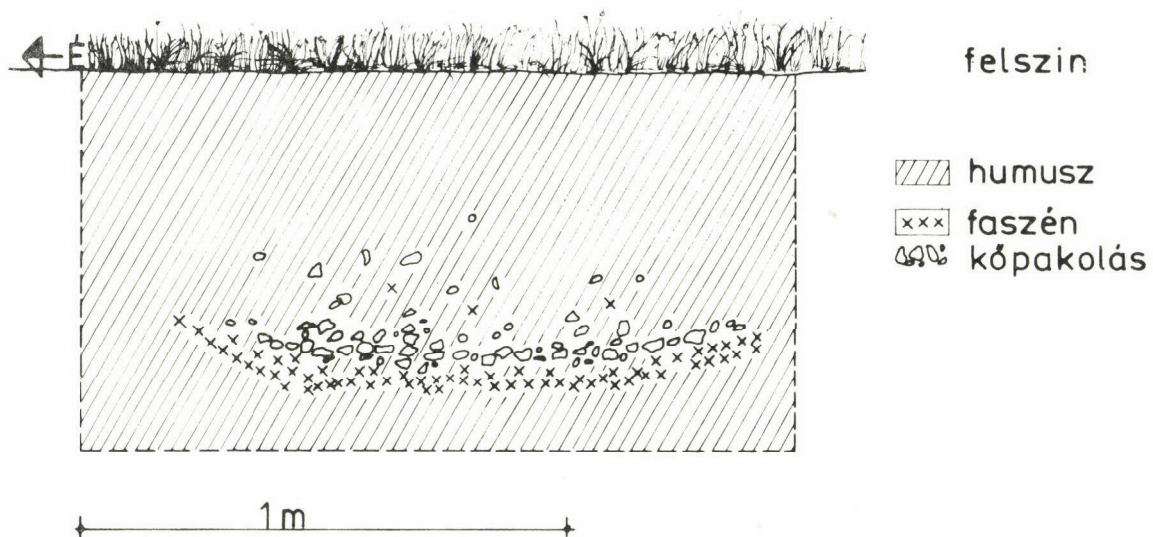
⁵ H. Quitta (Akademie der Wissenschaften der DDR) BLN — 2063.: 185±50 BP. (A. D. 1765 !)

⁶ Leroi-Gourhan, A.—Brezillon, M. Fouilles de Pincevent 1972. 227—232. 152. kép.

1. kép. Kőpakolásos tűzhely bontás közben
Fig. 1. Stone-paved fireplace during excavation

Sájóbabony-Méhészdűlő
5. árok K-i profilja

2. kép. Kőpakolásos tűzhely
Fig. 2. Stone-paved fireplace

kori bizonyítékai vannak a hevített kövekkel való főzésnek.⁷

Recens példa Róna-Tas András a mongóliai nomád darigangák között szerzett tapasztalata a hús elkészítésének módjáról: összevarrt állatbőrbe dobálják az apróra vágott húst, izzó köveket, fűszereket, s együtt párolják.⁸

Újabb megfigyeléseket lehetővé tevő, nagyobb területre kiterjedő hiteles megfigyelésekig nem látjuk indokoltnak, hogy a méhészeti tűzhely funkciójának meghatározására bármely tetszetős magyarázatot is ráerőszakoljuk.

Régészeti leletanyag

Az ipar összképét döntően befolyásolja a leggyakrabban használt nyersanyag, az üveges kvareporfir (vagy hamuszürke kalcedon vagy felzites sávós riolit, egyszerűen: a klasszikus Szeleta-nyersanyag). Ez a vulkáni eredetű, jellegzetes kőzet Bükk-szentlászló mellett nagy tömbökben, a Szinva hordalékában lapos, kopott kavicsok alakjában gyűjthető.⁹ Primer lelőhelyén tömör, egységes, peremeken áttetsző, igen kemény, szilánkosan hasad.¹⁰ A kevésbé homogén, sávosan váltakozó keménységű padok hamarabb aprózódtak, mállottak szét, kerültek bele a patak hordalékába. Így tehát a kavicsként gyűjtött és úgy felhasznált nyersanyag-darabokból készített eszközök (eredetükről a többé-kevésbé megmaradt kavicskéreg tanúskodik) kevésbé tipikusak, megmunkálásuk esetleges, megmunkálatlan felszíneik egyenetlenek, erősen bordásak. A tömörebb nyersanyag-tömbök is hasábosan, lemezesen törnek. Az iparnak enyhe geometrikus jeleget kölcsönöz a kőzetnek ez a tulajdonsága, s a tipológiai meghatározásoknál, analógiák keresésénél is okoz némi nehézséget. A durván megmunkált, vaskos eszközöknek rendszerint asszimmetrikus négyszög — trapéz alakú a keresztmetszete, esetleg plan-parallel. Sok a keresztelű, transzverzális szilánk: a leütési felszín a proximális oldal közepén van, s az így tájolt szilánk szélesebb, mint hosszabb. Gyakori a déjté leütés: a leütési felszín a szilánk hossz tengelyéhez képest ferdén van. A leütési felszín lehet pontszerű (felsőpaleolit jellegű), széles (erős bulbussal clactoni jellegű), lehet a leütési felszín maga a megmunkálatlan kavicskéreg, s találunk megmunkált bázist is. A gyártási hulladékok között sok az áttetszően vékony, kissé csavart pengeszerű szilánk. Ha az eszközök felszíne patinás, akkor világos sárgás színű.

Az 1974-es ásatáson gyűjtött leletanyag a Ringer által feldolgozott mennyiséghez képest csekély. Néhány szerszám közül néhány újat nem hozott, Ringer eredményei erre az anyagra is érvényesek.¹¹

Eszközleírás

levélhegy (Pb 74/29) M: $65 \times 37 \times 10$ mm, üveges kvareporfir; mindkét felszínén és peremeken megmunkált, alapja ferdén csónkított; enyhén ívelt peremei 90° -ban találkoznak, csúcsnál lapszög $35-40^\circ$;

Ringer 25. típusa¹² (3. kép 1–2; 5. kép 1–3)

levélkaparó (Pb 74/28) M: $61 \times 42 \times 19$ mm, üveges kvareporfir; ívelt alapjának lapszöge $50-60^\circ$, enyhén S-alakú bal éle 80° -osan retusált, csúcs közelében egyenes jobb éle 50° körüli; hátlapján csak durva felszíni retus, patinás, F. Bordes „biface triangulaire” típus (3. kép 3; 4. kép 1; 5. kép 5–7)

⁷ Masszon, V. M. Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzszejtun. 1978. 65–66.

⁸ Róna-Tas Á., Nomádok nyomában. 1961. 320.

⁹ Ringer Á., DissArch 11 (1982) 59–60.

¹⁰ Dobosi V., FA 29(1978)7–. 3. ábra.

T. Biró K., ArchÉrt 111(1984). 46.

¹¹ Ringer Á., i. m. II/c–d. fejezet, 64–89.

¹² Ringer típusmeghatározásaira vagy rajzaira való hivatkozást ld. Ringer i. m. megfelelő helyén.

levélkaparó (Pb 75/4) M: $65 \times 32 \times 13$ mm, üveges kvareporfir; munkaél retusa $60-65^\circ$, alap ferdén csónkított, hátoldalon nagy, vékonyító leütések, keresztmetszete asszimmetrikus; „Faustkeilblatt?” (4. kép 2; 6. kép 2)

levélkaparó töredéke (Pb 75/30) M: $39 \times 38 \times 12$ mm, üveges kvareporfir, égett; bal éle szórványosan bifacialisan megmunkált, jobb élén altern retus, enyhén ívelt hátlappal, közelítően plan-konvex keresztmetszet (4. kép 10)

hegy töredéke (Pb 74/21. F) M: 30×15 mm, üveges kvareporfir; csapott bázisú lapos szilánk, peremei retusálva: jobb él az előlap, bal él a hátlap felől; nyílhegy töredéke?

kaparó (Pb 74/27) M: $45 \times 44 \times 5$ (!) mm, üveges kvareporfir, fehéres patinával; rendkívül lapos, gondos kidolgozású egyenes élű kaparó. „D” alakú eszköz keresztbe merőlegesen csapott fele; élszög 20° , felszíne részben megmunkált; Ringer 35. rajza (3. kép 5; 5. kép 4)

kaparó (Pb 75/13) M: 46×34 mm, üveges kvareporfir, keresztelű, négyszögletes plan-parallel szilánkon; a 12 mm vastag szilánk a munkaéleken 5 mm-re elvékonyítva, gondosan retusált, lemezesen hasadt, trapéz alakú; Ringer 39. típusa, (6. kép 3)

kaparó (Pb 75/7) M: $51 \times 30 \times 9$ mm, üveges kvareporfir, lapos, plan-parallel szilánk, nyújtott „D” alakú kaparó keresztbe merőlegesen csapott fele, atipikus perem megmunkálással (6. kép 5)

kaparó (Pb 75/14) M: $36 \times 35 \times 6$ mm, üveges kvareporfir, trapéz alakú, keresztelű, lapos szilánkon, munkaél a hasított lapra 70° -ban megmunkált, Ringer 39. típusa, (7. kép 5)

kaparó (Pb 74/22) M: 68×55 mm, kvare, szemcsés, rossz, nagy durva gerezd, munkaéle egyoldalú chopper-retussal kidolgozva (3. kép 9)

vakaró (Pb 74/359) M: 32×15 mm, üveges kvareporfir, magas gerincű pengén — pengeszerű szilánkon kettős vakaró: a distális, csúcsos munkaél az előlap felől, a proximális ívelt lapos vakaróél a hátlap felől kidolgozva, Ringer 47. típusa

vakaró (Pb 75/33) M: 43×31 mm, üveges kvareporfir, asszimmetrikus hossz- és keresztmetszetű pengeszerű szilánkon atipikus, 3 mm magas 60° -os retus, égett, (4. kép 9; 5. kép 10–11)

véső (Pb 75/5) M: $93 \times 56 \times 20$ mm, üveges kvareporfir, háromszög alakú, trapéz keresztmetszetű durva szilánk, csúcsán széles ferde árvésőélel, előlap bal élén peremretus

véső (Pb 75/6) M: 77×57 mm, üveges kvareporfir, háromszög alakú durva szilánk distális végén ferde, fogazott árvésőél; az 5. és 6. eszköz egymással szimmetrikus, mindkettő hossz- és keresztmetszete trapéz, peremüket szakóca-retussal munkálták meg, széles munkaélük szokatlan tájolással ÉNy–DK illet DNY–ÉK, (7. kép 3)

véső (Pb 75/8) M: $29 \times 24 \times 7$ mm, üveges kvareporfir, háromszög alakú szilánkon középső árvéső, Ringer 48. típus, az ipar felsőpaleolit jellegű komponenséből

véső (Pb 74/25) M: $30 \times 22 \times 12$ mm, hidrokvareit, kavicskérges, viaszos fényű, sötétszürke hidrokvareit szilánkon 8 mm széles, ferde vésőél (3. kép 7)

véső (Pb 74/21. D.) M: 65×28 mm, üveges kvareporfir nyúlánk, csavart szilánk distális végén középső árvéső, proximális végén atipikus lapos árvésőél

véső (Pb 74/21. A.) M: 70×50 mm, üveges kvareporfir, transzverzális, vaskos szilánkon keresztelű árvéső szórványos peremmegmunkálással, hátoldala erősen bordás, nagy bulbus és széles leütési felszín

véső (Pb 74/21. C.) M: 61×45 mm, üveges kvareporfir déjté leütésű pengeszerű szilánkon atipikus, retusált oldalsó árvésőél

fúró (Pb 75/31) M: 42×22 mm, kova, égett, ellentett élű tetraéder alakú szilánkon megmunkált, atipikus fúróhegy (6. kép 4)

fúró (Pb 75/39) M: 36×26 mm, üveges kvareporfir lapos szilánkon hátoldali és előlap felőli retussal és elvékonyító árvéső pattintékkal kialakított oldalsó fúróhegy

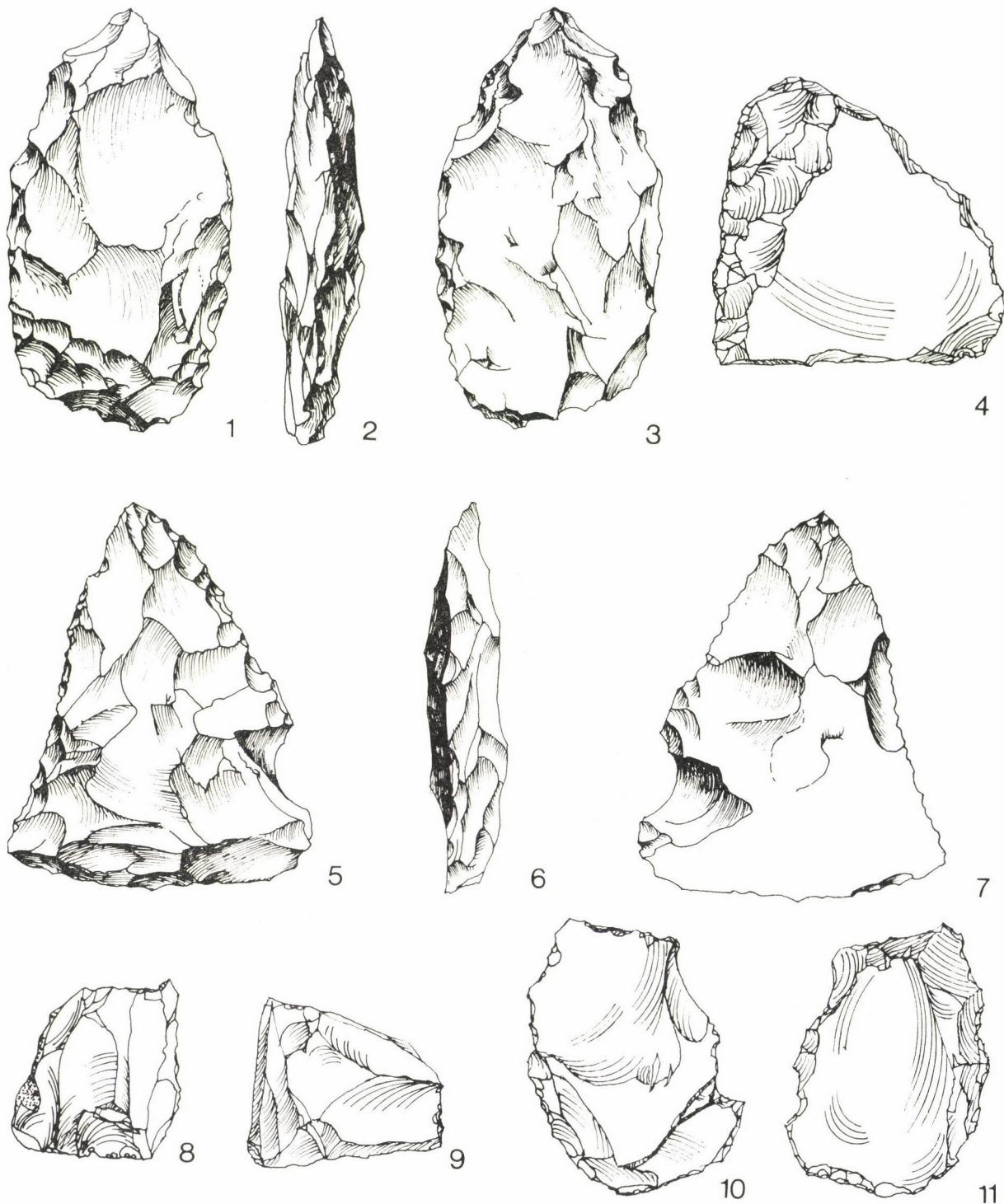
magkő (Pb 75/35) hidrokvareit, M: $30 \times 26 \times 21$ mm, kettős gyalutalpú, felsőpaleolit jellegű magkő, szilánk és pengenegatívokkal (5. kép 8–9)

3. kép. Kőeszközök. 1 : 1
Fig. 3. Stone implements 1 : 1

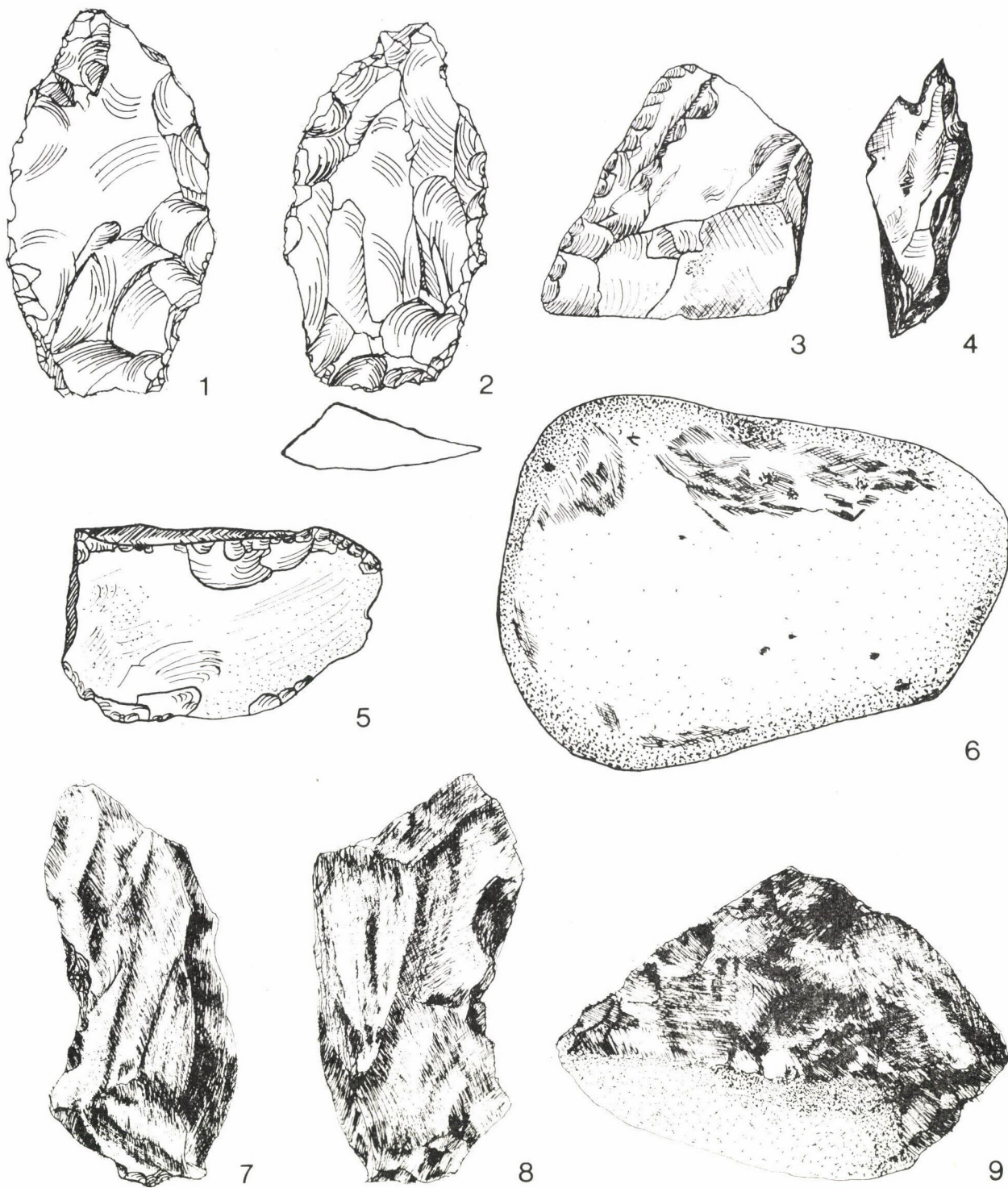
4. kép. Kőeszközök. 1 : 1
 Fig. 4. Stone implements 1 : 1

5. kép. Kőeszközök. 1 : 1
Fig. 5. Stone implements 1 : 1

völgyelt szilánk (Pb 74/21. B.) M: 71×42 mm, üveges kvareporfir, pengeszerű szilánkon széles, igen gondosan megmunkált meredek völgyelés, előlapján kavicskéreg
nyeles töredék (Pb 74/21. E.) M: 34×37 mm, üveges kvareporfir, szakócaszerű igen vastag, trapéz keresztmetszetű eszköz nyelezett töredéke, altern durva retussal, Ringer 49. rajz

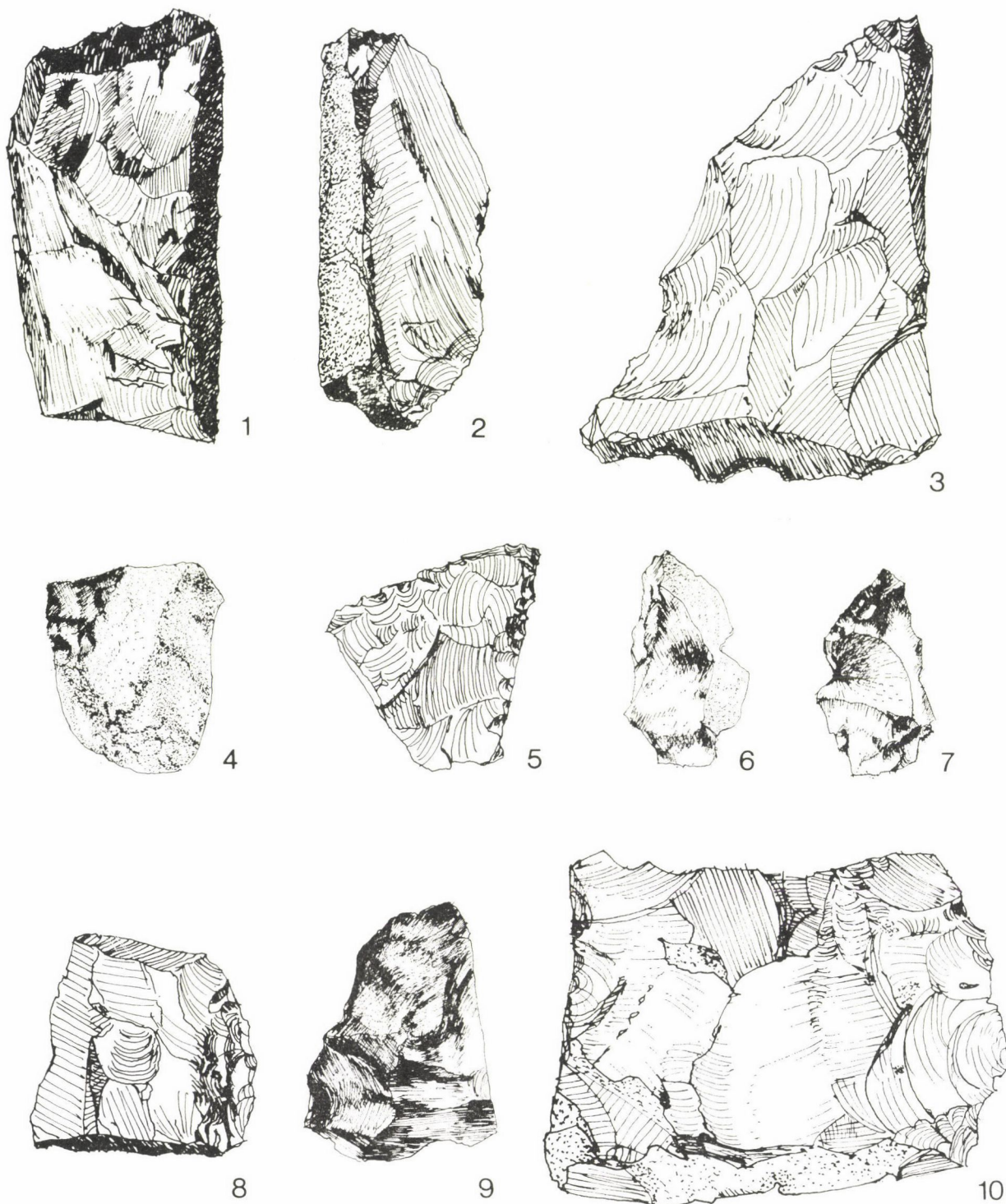
megmunkált töredék (Pb 74/26) M: 44×28 mm, üveges kvareporfir, clactoni jellegű, 110° -os leütési felszín, megmunkálva előlapnál, bázison (3. kép 8)
megmunkált töredék (Pb 74/23) M: 64×37 mm, üveges kvareporfir, téglalap alakú, merőleges keresztmetszetű töredék, atipikus vésőélel (3. kép 4; 7. kép 2)
megmunkált töredék (Pb 74/357) M: 75×59 mm, hidrokvarecit, nagy, vaskos négyszögletes szilánk, felületén

6. kép. Kőeszközök. 1 : 1
Fig. 6. Stone implements 1 : 1

penge- és szilánknegatívokkal, ívelt, kanalas, kissé fogazott peremmegmunkálással, keresztmetszete lapos bikonvex (7. kép 10)
megmunkált töredék (Pb 75/24) M: $63 \times 22 \times 17$ mm, üveges kvarcporfir, égett, merőleges keresztmetszetű, hasábos töredéken lapos retussal (7. kép 1)
megmunkált töredék (Pb 75/25) M: $67 \times 34 \times 19$ mm, üve-

ges kvarcporfir, vaskos, hasábos nyersanyagdarab, hátoldalról elvékonyítva, völgyeléssel (6. kép 7)
megmunkált töredék (Pb 75/27) M: $34 \times 35 \times 13$ mm, üveges kvarcporfir, vaskos, szögletes szilánkon ívelt, atipikus kaparóél (7. kép 8)
kavics (Pb 74/355) M: $80 \times 60 \times 25$ mm, szerpentin? sérülésnyomokkal (6. kép 6)

7. kép. Kőeszközök. 1 : 1
Fig. 7. Stone implements 1 : 1

A MNM őskőkori gyűjteményében még több olyan szilánk, töredék kapott egyedi leltári számot, amelynek pereme vagy felszíne kisebb-nagyobb szakaszon meg van munkálva. Az eszközök vizsgálatánál együtt kezeltük a felszínen gyűjtött és az ásatás során az árkokból kiszedett leletanyagot. A gyűjteményben van összesen 182 tárgy Sajóbábony Méhésztetőről, ebből egyedi leltározású 57 db, eszköz, illetve részletesen leírt tárgy 31.

Nyersanyagmegoszlás:
12 db különböző eredetű hidrokvareit,
15 db kvarcit-kavics vagy töredéke
3 db mészkő
3 db andezit-kavics
2 kovaszilánk
1 szerpentinkavics és a túlnyomó többség:
146 üveges kvareporfir.

A Magyar Nemzeti Múzeum anyaga beleillik a Bábonyienről alkotott általános képbe. Sajóbábony-Méhésztető ennek az újonnan körvonalazódott középső paleolit kultúrkörnek az eponim lelőhelye. Az ásatás idején még nem voltak publikáltak Ringer eredményei, s a lelőhely jelentősége sem volt annyira nyilvánvaló a szegényes leletanyag s a hiányzó sztratigráfia és fauna okából.

Most várjuk az új, a tipológián túlmutató, a friss sztratigráfiai eredményeket is értékelő feldolgozást annak reményében, hogy ennek a szerény ásatásnak néhány adatával hozzájárulhatunk ennek a szép és karakteres középsőpaleolit iparnak a megismeréséhez.

T. Dobosi Viola

EXCAVATIONS AT SAJÓBÁBONY-MÉHÉSZTETŐ

Summary

Based on survey and collection by Z. Schréter and L. Tóth a short test excavation was carried out in 1974 in Sajóbábony at the eponymous site of the Middle Paleolithic Bábonyian bifacial culture. One hundred-eighty objects, among them 31 tools, were collected from the surface, the humus disturbed by agricultural work, and a 50 to 70 cm thick layer of strongly cohesive red clay. From any point of view (typology, technology, raw material distribution etc.) the material from the Hungarian National Museum corresponds to the picture outlined by Á. Ringer of the Bábonyian.

There were no cultural layers, living floors, or paleontological materials. The single *in situ* feature was a rectangular, slightly concave, stone packed fireplace which may be associated provisionally (lacking evidence to the contrary) with the find material of Bábonyian industry origin. This report on the find material is intended as a preliminary publication providing data for the soon to be published newest study. That analysis will include, beyond the basic typological evaluation, a clarification of the stratigraphic-chronological situation of the assemblage.

V. T. Dobosi

VETTIA FORTUNATA SZARKOFÁGJA ÉS MELLÉKLETEI

A Budapest, III. ker. Bécsi út 102. sz. ház telkének NY-i végében Kőfaragó műhely létesítése alkalmával a hegyoldal leásásakor 1899-ben egy sírtábla és négy bolygatlan szarkofág került napvilágra. E kőemlékek az akkori telektulajdonos, Back Károly ajándékaiként még ez évben az A(quinicum) M(úzeum) gyűjteményét gazdagították, míg az egyik szarkofág nemes anyagú (arany, elefántesont, borostyánkő) mellékleteit, melyek semmiképp sem jelenthették a teljes leletegyüttest, a telektulajdonos a mai Kiscelli Kastély (Múzeum) akkori gazdájának, Zichy Jenő grófnak adta el, akitől 1913-ban szerezte meg az AM. A fentiekben említett sírtáblát, valamint a négy szarkofágot felirataikkal együtt már 1900-ban közreadta Kuzsinszky Bálint¹, a kísérő leletekről azonban e publikációban egy szóval sem történt említés. Erre részben jóval később, 1923-ban került sor, amikor Láng Nándor közölte a ma már közismert háromalakos elefántesont-táblát,² amely Héraklész, Omphalé és mögötte Deianeira álló alakjait ábrázolja (1. kép). E publikáció kapcsán a szerző megemlíti, hogy e reliefet Back K. márványcsiszoló telkén „egy dísztelen, síma szarkofág föl-szerelése között találták.” Kuzsinszky B. a BudRég ugyanezen kötetében, 56sk. a Bécsi út 102. sz. ház telké-ről egy 1912-ben napvilágra került másik gazdag sírlelet közlésekor megjegyzi, hogy ugyanitt már korábban, 1899-ben egy sírtáblát és négy szarkofágot ástak ki és ez utóbbiak egyikéből szerezte meg Zichy J. azt a sírleletet, amelynek egyik darabját Láng N. e kötetben ismerteti. Ez az általánosságban tartott közlés arra enged következtetni, hogy írójának nem volt biztos tudomása arról, hogy a Héraklész–Omphalé-relief, valamint a kísérő leletek az 1899-ben feltárt 4 szarkofág melyikéből is kerültek elő.

Ugyancsak adós maradt ezzel szerzőnk az 1934-ben megjelent Aquincum c. munkájában, ahol 84 sk. azonban felsorolja szerencsére azokat sírleletegyütteseket, amelyek az AM akkori, még általunk is látott kiállításának első (középső) termében nyertek elhelyezést. Rövid leírásban és képből is bemutatja a IX. sír mellékleteként Héraklész és Omphalé elefántesontreliefjét hozzáfűzve: „weitere Gegenstände von ebendort: Das große Medusenhaupt aus Bernsteine (4. kép), ein Goldröhrchen in dem befand sich ein Amulett³ und der Amethyst eines Goedringes, der zeigt den eingeschnittenen Kopf des Kaisers Caracalla.” (5. kép).

A fentebbi közlésből első ízben értesülünk annak a leletegyüttesnek összetételéről, amelyet 1899-ben az akkor kiásott négy szarkofág egyikéből hoztak napvilágra. Továbbra is homályban maradt azonban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hát melyik szarkofágból is került elő a fentiekben felsorolt leletanyag. Erre a későbbi irodalmi közlésekben és az AM leletárkönyveiben sem találtunk választ.

Mindezek után a lelőköri körülményeket illetően az említett irodalmi közlésekre vagyunk utalva, melyek közül azonban kettő különös figyelmet érdemelhet. Az egyik, hogy a szóbanforgó leletegyüttes az 1899-ben a Bécsi út 102. sz. ház telkén kiásott négy szarkofág egyikéből került

napvilágra (Kuzsinszky). A másik, hogy ez a szarkofág díszítetlen, síma szarkofág volt (Láng). Az említett évben és az említett lelőhelyen mármost az alábbi négy szarkofágot ásták ki:

1. Aur. Bitus *cornicen* fiának, a 8-éves korában elhunyt Vitalis-nak gyermekszarkofágját, amelynél a sírláda előlapján a két szélső fölkében az elhunyt gyermek, valamint apjának álló alakjait faragták ki.⁴ (1. kép 1.)
2. Vettia Fortunata szarkofágját, amelyet az elhunyt feleségének férje, Aur. Hierax, a *leg. II. Ad. Antoniniana* veteránusa készíttetett. E szarkofág sírládája egészen dísztelen és az előlapon a feliratos mező egyszerű ún. „profilgerahmte” mezőben foglal helyet.⁵ (1. kép 2.)
3. A 18. életévében elhunyt L. Sep. Fuscus *scholasticus* nagyméretű szarkofágját, amelynél a láda előlapján, a két szélső fölkében egy-egy Attis alak fordul a szokásos öltözetben, pedumjára támaszkodva a feliratos mező felé.⁶ (2. kép 1.)
4. Az alig másfél éves leánygyermek, Ulpia Optata kisméretű szarkofágját, amelynek előlapján a feliratos mezőt keskeny oldalain beívelődő egy-egy félkör határolja.⁷ (2. kép 2.)

A fentebbi négy szarkofág közül mármost egyedül Vettia Fortunata 2. helyen említett szarkofágjának sírládájára illik a teljesen síma, díszítés nélküli megjelölés. Ennek figyelembevételével az előbbiekből felsorolt leletanyag aligha vitatható, hogy Vettia Fortunata sírládájából került napvilágra. Emellett szólhat a Héraklész–Omphalé-relief (3. kép) is, amely a férfivel szemben a gyepelt kézben tartó nő mithikus ábrázolása s mint ilyen tartalmánál fogva nem illene sem a 8-éves fiú-, sem a másfél-éves leánygyermek, de még a 18-éves joghallgató sírmellékletéhez sem, viszont annál inkább helyet kaphatott a korosabb veteránus talán kissé kardos felesége sírjában.⁸ E háromalakos elefántesontdombormű viszont egyúttal arra is utalhat, hogy nemcsak a határvidéken, katonai szolgálatban, mint az ellenséget legyőző *Hercules Illyricus*, hanem otthon, nem ritkán a családi életben is, ahol ugyancsak Herculeshez hasonlóan az asszonynak engedte át az uralmat. Konkrétan, reliefünk Omphalé és Héraklész alakjaiban nem minden alap nélkül Fortunata és Hierax mithikus megszemélyesítőit láthatjuk.

A többi melléklet közül a Medusa-fő (4. kép) és a hengeres arany tokban viselt amulett együttese Aquincumból ismert még az ugyancsak a Bécsi út 102. sz. ház telkén 1912-ben kiásott másik, igen gazdagon felszerelt női sírból, amelynek mellékletei sorában, ha más nemes anyagból is, aranylemeze prelést Medusa-fejes medaillon két

⁴ L. l. jz., 26. sz.-C III 15 160.

⁵ L. l. jz., 27. sz.-C III 15 161.

⁶ L. l. jz., 28. sz.-C III 15 166.

⁷ L. l. jz., 29. sz.-C III 15 165.

⁸ Korábban már ismételten rámutattunk arra, hogy az illyricumi katonaság a Severusok korától herculeusi szerepkörben érezte magát (*T. Nagy*, *Das Bildwerk*, 1942, 3. BpTört I/1942, 413).

¹ *Idem*, BpR VII (1900), 34 sk., 25–29. számok.

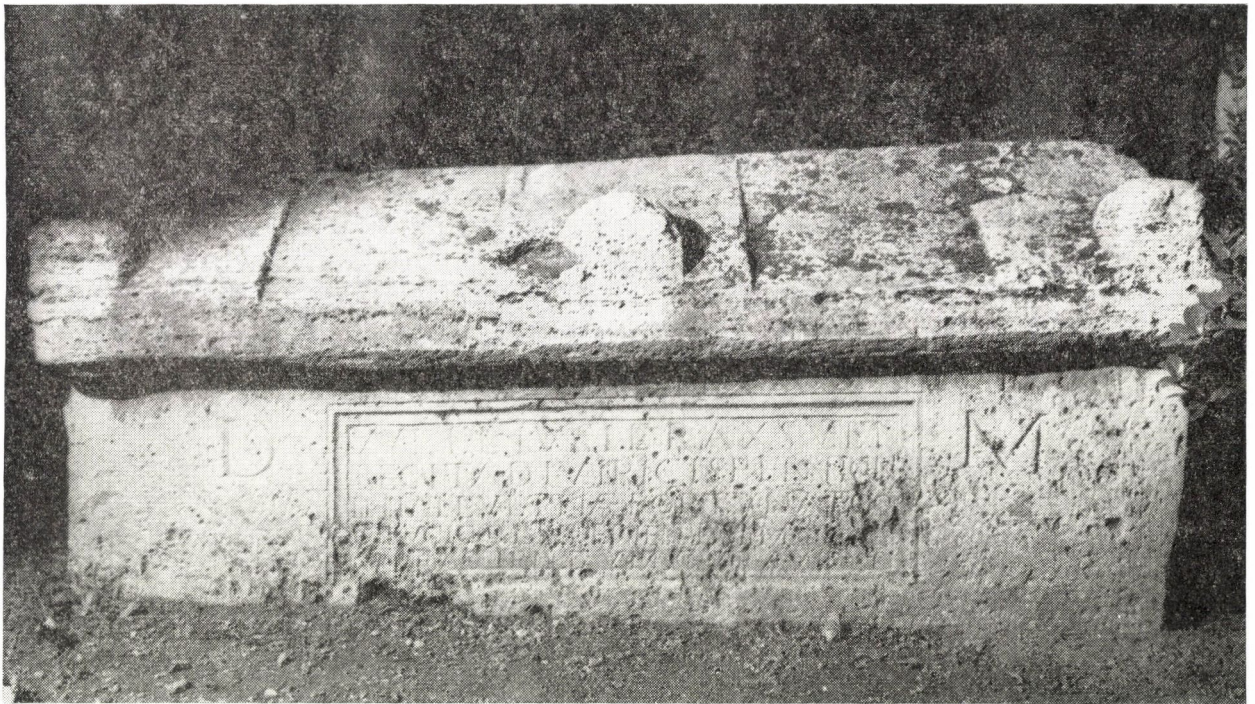
² *Idem*, BpR X (1923), 3sk.

³ Közelebbi erről az amulettől nem ismert.

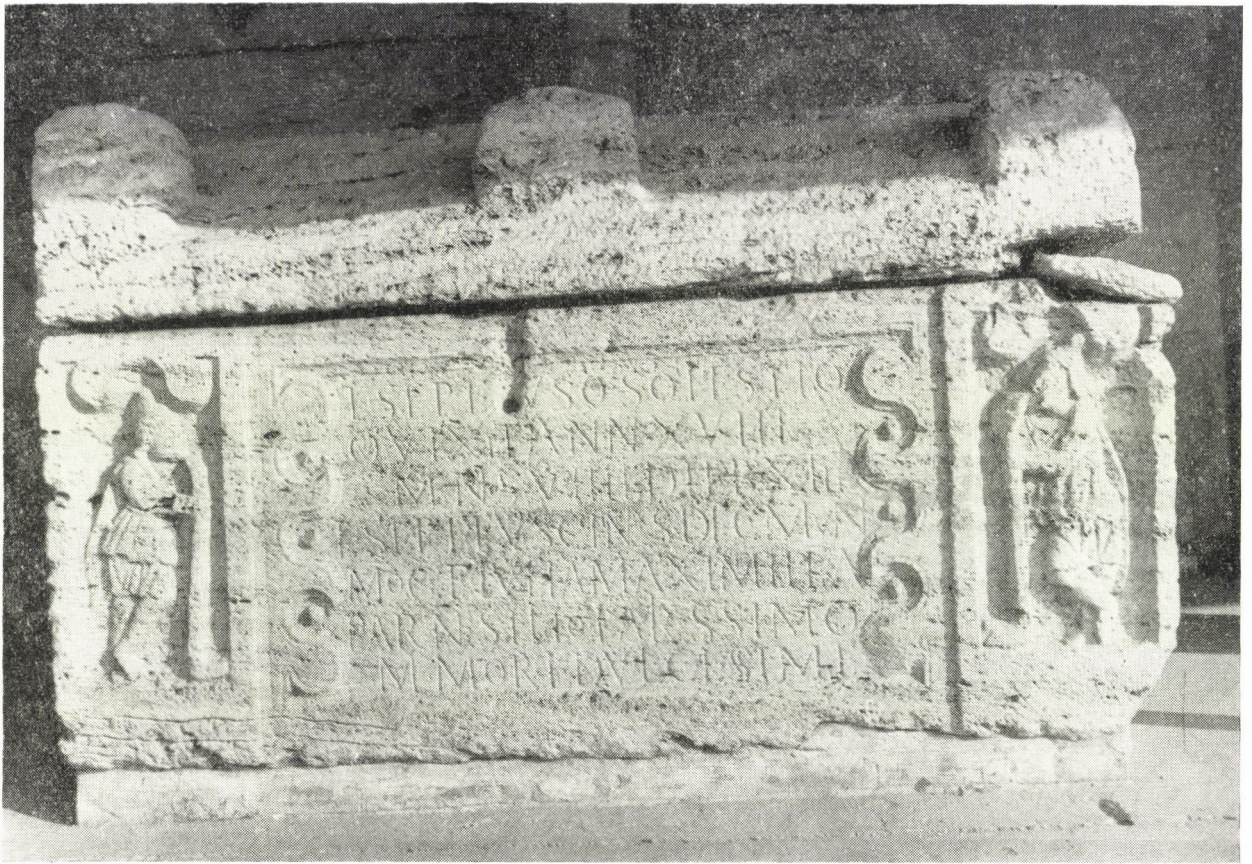
1.

2.

1. kép. Budapest III. (Óbuda) Bécsi út 102. 1. A gyermek Aurelius Vitalinus szarkofágja. — 2. Vettia Fortunata szarkofágja

Abb. 1. Budapest III. (Óbuda) Bécsi-Str. 102. 1. Sarkophag des Kindes Aurelius Vitalinus. — 2. Sarkophag der Vettia Fortunata

1.

2.

2. kép. Budapest III. (Óbuda) Bécsi út 102. 1. Septimius Fuscus Scholasticus szarkofágja. — 2. A másféléves Ulpia Optata sírládája

Abb. 2. Budapest III. (Óbuda) Bécsi-Str. 102. 1. Sarkophag des Septimius Fuscus *scholasticus*. — 2. Grabkiste der anderthalbjährigen Ulpia Optata

3. kép. Budapest III. (Óbuda) Bécsi út 102. Elefántesontrelief Herakles, Omphale és Deianeira alakjával
Abb. 3. Budapest III. (Óbuda) Bécsi-Str. 102. Elfenbeinrelief mit der Gestalt von Herakles, Omphale und Deianeira

példányban is előkerült.⁹ A Gorgoneion, amely a szepulchrális emléktárgyban sírkövek oromzati részén, szarkofágok fedőlapjain Aquincumban is elég gyakori, az antik ember vallásos hiedelme szerint sírmellékletként is az elhunyt zavartalan, örök nyugalma, a *perpetuam securitatem* biztosító elrettentő, apotropaikus erőt képviselte.

A Fortunata-sírládájából származó leletgyűjteményből — amely újlag hangsúlyozzuk, csak részben jutott ránk — hátra volna még a Caracalla-portrés aranygyűrű, (5. kép) amelynek jelenléte egy női sírban kétségtelenül magyarázatra szorul.

Aranygyűrű viselése a Principatus első két évszázadában a közrendűekkel szemben a lovagrendűek privilégiuma volt.¹⁰ Az aranygyűrűnek ez a ragnjelző volta azonban megszűnt 197-ben, amikor a Clodius Albinus

elleni polgárháborúban győztes Septimius Severus katonáinak megadta az *anulus aureus* viselésének jogát (*δακτυλίοις χρυσοῖς κοῦσασθαι*),¹¹ ami azonban számukra nem jelentette egyúttal a lovagrendűséget. Mindezt régészeti is igazolhatja a *legio I Minervia pia fidelis* egyik *optio*-jának, valamint a *legio XXII Primigenia pia fidelis* egyik fegyverraktár őrének (*custos armorum*) a 3. sz. első évtizedeiből nyilván tartható egy-egy aranygyűrűje.¹² A British Múzeum gyűjteményéből ismerünk továbbá egy aranygyűrűt, amelynek foglalatában Caracalla 215-ben vert *aureus*-ának császárportréja látható,¹³ akárcsak az aquincumi aranygyűrű szép lilás ametiszt

¹¹ *Herodian.*, 3. 8, 5.

¹² *C XIII* 10 024, 30 és 32 *Riese*, 545 és 1213.

¹³ *F. H. Marshall*, *Catalogue of the Finger Rings . . . in the British Museum*, London 1907, Pl. VII. Nr. 263. U. o. aranygyűrűk Elagabal, illetve Severus Alexander *aureus*-aival, Nos 265, 266–67.

⁹ *Kuzsinszky*, BpR X (1923), 56sk. L. még Aquincum, 1934, 87, Abb. 34.

¹⁰ Részletesen erről *A. Stein*, *Der röm. Ritterstand*, München 1927, 30sk.

4. kép. Budapest III. (Óbuda) Bécsi út 102. Medusafőt ábrázoló borostyánkő medaillon

Abb. 4. Budapest III. (Óbuda) Bécsi Str. 102. Bernstein Medaillon mit Medusenkopf

5. kép. Budapest III. (Óbuda) Bécsi út 102. Aranygyűrű, gemmáján Caracalla mellképével

Abb. 5. Budapest III. (Óbuda) Bécsi Str. 102. Goldring mit Caracalla-Büste an seiner Gemme

gemmáján.¹⁴ Ez utóbbi ugyan egyedi alkotás, amint ezt a balra néző paludamentumos császár mellképe mögött készítőjének egyértelműen fel nem oldható monogrammjára is elárulja, ami az irodalomban felvetette annak a lehetőségét, hogy e gemmás gyűrűt talán a császár adományozta.¹⁵ Ennek valószínűsége azonban igen csekély. Vettia Fortunata, akinek sírmellékleteként tartható nyilván ez az aranygyűrű, ilyen adományban legfeljebb Caracalla

¹⁴ A „krystallizierete Quarzit” ékszerként való korábbi használatára l. A. Furtwängler, Die antiken Gemmen, III. Leipzig—Berlin, 1900, 392sk.

¹⁵ Nagy, L., BpTört I (1942), 627. A. Mócsy, PWRE Suppl. IX(1962), s. v. Pannonia, 564.

feltételezett, de aligha igazolható 214. évi aquincumi látogatása alkalmával részesülhetett. Egy, a közelmúltban közzétett feliratról¹⁶ ugyan világosan kitűnik, hogy a 213 vége előtt még a Rajna-vidéken tartózkodó császár a következő évben a Duna mentén, többek között Pannonia limes-sávján keresztül kívánt a keleti hadszíntérre vonulni. Ez a program 213 utolsó hónapjaiban azonban megváltozott. Caracalla visszatért Rómába és onnan 214 tavaszán az *It. Ant.* 124. lsq. megőrzött Róma—Aquila—Sirmium—Antiochia útvonalon haladt kitűzött célja felé.¹⁷ Erről az útvonalról a *V. Caracal.* 5, 4 adata szerint pedig egyedül Dacia tartományba tett kitérőt. Herodianus közlése tehát, hogy Caracalla ez alkalommal a dunamenti katonai táborhelyeket is meglátogatta¹⁸ aligha vitathatóan a Sirmiumtól keletre fekvő moesiai táborhelyekre (Singidunum, Viminacium, stb.) vonatkozatható.¹⁹ Azzal a lehetőséggel sem nagyon számolhatunk, hogy a szóban forgó gemmás aranygyűrűvel Caracalla talán Veturia férjét, Aur. Hierax veteranus-t még mint aktív katonát tüntette ki. A *legio II Adiutrix* ugyan kétségkívül részt vett a császár 214—217. évi keleti expedíciójában.²⁰ ahonnan 217 második felében tért vissza pannoniai állomáshelyére.²¹ Aur. Hierax még mint aktív katona részt vehetett ugyan ebben a hadmenetben, amennyiben a feleségének állított szarkofág sírládájának feliratát, amelyben már veteranus, Elagabal uralkodása idejére keltezzük.²² De ennek elfogadása esetén is aligha részesülhetett a császártól ilyen kitüntetésnek számító adományban, amely a *dona militaria* sorában példa nélkül állna.²³ De még egyedi esetként elbírálva sem számolhatunk az aranygyűrű adományozásával, amikor erről a *donatio-ról* Aur. Hierax a feleségének állított sírfeliratában említést sem tesz. Az ilyen kitüntető adományozást azonban nem szokták elhallgatni. L. pl. M. Petronius Fortunatus kiszolgált centurio elhunyt fiának állított sírfeliratot, amelyben a veteranus nem mulasztja el megemlíteni, hogy milyen kitüntetésekben részesült *ob virtutem*-valószínűleg Septimius Severustól — *in expeditione Parthica*.²⁴ Különbösen is a császártól kapott kitüntetést Aur. Hierax aligha tehetné mellékletként elhunyt felesége sírládájába. E kérdés megítélésénél nem hozható fel párhuzamul Cassius Dio közlése,²⁵ amelyben arról értesülünk, hogy Augustus császár temetési szertartása keretében a római városi praetorianusok kitüntetéseiket mélyszégyaszuk kifejezéséeként az elhunyt *princeps* máglyájára helyezték, minthogy itt a *praetoriani* a *dona militaria* annak adták vissza, akitől e kitüntetések kaptak. Hierax és felesége vonatkozásában erről viszont alig lehet szó. Mérlegelhető volna végül még, hogy a veteránust elhunyt után talán felesége mellé temették és a Caracalla-gemmás aranygyűrű így az ennek viselésére jogosult Aur. Hierax sírmellékletének volna ítélni. A Vettia Fortunata-szarkofág sírládája méretei (207 cm hosszú, 73 cm széles) meg is engednék az ilyen kettős temetkezést, amely ismeretesen Aquincumban is igen gyakori. Hogy erre csak néhány példát említsünk. Háaspár nyújtott vázait találták pl. a gázgyári műhely

¹⁶ Fitz, J., ARegia XIII (1972), 254.

¹⁷ D. Van Berchem, in: Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines, București—Köln 1974, 30lsk. Nem vette figyelembe H. Halfmann, Itinera principum, Stuttgart 1986, 226.

¹⁸ Idem, 4. 8, 1: (Caracalla 214-ben) τὰ παρὰ τῷ ἱστορῶ στρατόπεδον διόκησε.

¹⁹ Vö. T. Nagy, Acta ArchHung XXVIII (1976), 87.

²⁰ E. Ritterling PWRE XII(1925), s.v. Legio, 1450.

²¹ Ezzel kapcsolatban elég csak utalnunk a 217. évre keltezett besnyőpusztai oltárkö feliratára (Alföldi, A., ArchÉrt 1940, 201), amelyet L. Sep. Victor a(gens) c(uram) leg(ionis) II Ad(iutricis) állított.

²² L. alább, 29. jz.

²³ Vö. Valerie A. Maxfield, The military decorations of the Roman army, London 1981 (a teljes emlékananyag rendszerezésével és értékelésével).

²⁴ D 2658+Add.

²⁵ Idem, 56.42,2.

mellett 1913-ban kiásott felirat nélküli szarkofágban;²⁶ a Rózsa-dombi, Boróka utcai szarkofágban pedig egy név szerint ismeretlen *signifer* és felesége nyugodott.²⁷ Az ilyen kettős temetkezés egyik késői szép példaként idézhetjük továbbá a Bécsi út 98. sz. ház telkén feltárt házaspár sírját.²⁸ A Veturia-szarkofág esetében sajnos nincs közvetlen, de még közvetett adatunk sem arra, hogy a régész szakember felügyelete nélkül kiásott kőkoporsóban annak felnyitásakor a sírládában hány emberi csontvázra akadtak. De ami Aur. Hierax esetében ettől függetlenül határozottan a későbbi betemetés ellen szól, az a Fortunata-szarkofág felirata, amely a *faciendum curavit* záróformula előtt elhagyta a későbbi betemetkezésre utaló *et sibi vivus* kitételt, amiből világosan kitűnik, hogy ez a szarkofág egyedül az elhunyt feleség részére készült és férjének nem állt szándékában, hogy felesége mellé temessék.

A mondottak után annyi meglehetősen bizonyossággal állítható, hogy a Caracalla-gemmás aranygyűrű a veteránus személyi tulajdonához tartozott és ezt az aranygyűrűt

nem közvetlen, személyének szóló császári adományként, kitüntetésként birtokolta, hanem a Septimius Severustól 196-ban kiadott rendelkezés figyelembevételével, amely a legiós katonáknak (*τοῖς στρατιώταις*) megadta az aranygyűrű viselésének jogát.

Aur. Hierax, aki legkorábban 213-tól, legkésőbb pedig a 219-ik és következő évektől kezdve a veteránusok állományába tartozott,²⁹ katonai szolgálatát a 2. sz. 90-es éveinek közepén vagy a közvetlenül következő évek egyikében kezdhetette és így mondhatni még mint *tiro* részesült a Septimius Severustól katonáinak megadott kedvezményekben. A költséges aranygyűrű viselésének jogával a jelek szerint azonban aktív katonai szolgálatának csak utolsó éveiben tudott élni, amikor már Caracalla volt az uralkodó. Caracalla erőszakos halála 217 áprilisában lehetett azután egyik kiváltó oka annak, hogy a veteránus megvált a tragikus sorsú császár mellékes aranygyűrűjétől és azt elhunyt felesége sírmellékleteként az alvilági istenek, a *dis inferis* gondjaira bízta.

Nagy Tibor

²⁶ AM. Inv.: 66.11.52. Közöletlen.

²⁷ Nagy, L., BpR XIV(1945), 537 sk. Cf. Nagy, T., XXII(1971), 137 és 59. kép. Más alkalommal térnék ki arra, hogy ez a *signifer* nem az aquincumi, hanem a brigetioi legióban szolgált.

²⁸ Nagy T., BpR XIII(1943), 376 és 18. kép.

²⁹ Következik ez abból, hogy felesége sírfeliratában társadalmi állását, mint *vet. leg. II. Ad. Antoninianae* adja meg. A legio e császársjelzője a feliratos köemlékeken Caracalla egyeduralkodója idején 213-tól, Elagabal alatt pedig 219-től fordul elő. Vö. J. Fitz, *Honorific titles of Roman military units in the 3rd century*, Budapest—Bonn, 1983, 55sk.

DER SARKOPHAG VON VETTIA FORTUNATA UND SEINE BEIGABEN

Auszug

Am W-Ende des Hausgrundes unter Bécsi-Straße Nr.102 (Budapest, III. Bez.) kamen 1899 eine Grabtafel und vier ungestörte Sarkophage ans Tageslicht. Diese Steinendknäler gelangten noch im selben Jahr in die Sammlung des Aquincumer Museums und ihre Inschriften wurden schon im folgenden Jahr publiziert (A. 1 und 4—7). Die aus Edelmateriale bestehenden Beigaben des einen Sarkophags, das heute schon allgemein bekannte Elfenbeinrelief von Héraklés und Omphalé (Abb. 3), die Bernsteinscheibe mit Medusenhaupt (Abb. 4) sowie ein in der Fassung eine Amethystgemme enthaltender Goldring (Abb. 5) wurden vom Grundeigentümer an Jenő Zichy, dem damaligen Besitzer des Kisceller Schlosses verkauft, von dem dann das Aquincumer Museum diesen wertvollen Fundkomplex im Jahre 1913 erwarb.

Bei der Veröffentlichung des erwähnten Elfenbeinreliefs wurde bemerkt, daß man diese Tafel 1899 auf dem Hausgrund unter Bécsi-Straße Nr. 102 „unter den Ausstattungen eines unverzierten, glatten Sarkophags fand“ (A. 2). An diese Mitteilung fügte noch die spätere Literatur hinzu, daß sich unter den Beigaben desselben Sarkophags auch ein Medaillon mit Medusenhaupt und der Goldring befanden (A. 9., 15), jedoch ohne nähere Bezeichnung dieses Sarkophags. Hierfür fanden wir auch in den Inventarbüchern des Aquincumer Museums keine Antwort.

Aufgrund der oben angeführten ersten literarischen Mitteilung kann aber dies — unserer Meinung nach — eindeutig angegeben werden, da von den 1899 zum Vorschein gekommenen 4 Sarkophagen die Bezeichnung „unverziert“ und „glatt“ allein auf den Steinsarg der Vettia Fortunata paßt (Abb. 1:2), während an der Vorderplatte der Grabkisten der anderen drei Sarkophage entweder eine figürliche Darstellung (Abb. 1:1 und 2:1) oder ein etwas verzierter Rahmen (Abb. 2:2) zu sehen ist. Unter den Beigaben hätte das Medaillon mit Medusenhaupt zwar in einem jeden Sarkophag Platz gehabt als Repräsentant der eine ungestörte, ewige Ruhe und Sicherheit, die *perpetuum securitatem* garantierenden, abschreckenden, apotropäischen Kraft. Jedoch das Omphalé-Héraklés-Relief, das die mythische Darstellung einer — im Gegensatz zum Mann — die Zügel in der Hand haltenden

Frau ist, würde keinesfalls in die Reihe der Steinsargbeigaben des 8jährigen Aur. Vitalianus oder der anderthalbjährigen Ulpia Optata, ja selbst nicht einmal des 18jährigen Rechtsstudenten L. Sept. Fuscus passen. Dasselbe kann auch vom Goldring mit der Kaiserbüste gesagt werden, dessen Vorhandensein aber im Grabe der Frau eines Veteranen und nicht eines zum Ritterstand gehörenden Mannes oder Legionars zweifelsohne einer Erklärung bedarf.

Das Tragen eines Goldringes war in den ersten zwei Jahrhunderten des Prinzipats im Gegensatz zu den unadelligen das Privileg des Ritterstandes (A. 10). Dies hörte aber 197 auf, als der im Bürgerkrieg gegen Clodius Albinus siegreiche Septimius Severus seinen Soldaten das Recht zum Tragen des *anulus aureus* einräumte (A. 11), was aber für uns nicht zugleich die Zugehörigkeit zum Ritterstand bedeutete. Alldies kann auch archäologisch die eine *Optio* der *legio I Minervia pia fidelis* sowie der vermutlich aus den ersten Jahrzehnten des 3. Jg. stammende Goldring des Kustos (*custos armorum*) des einen Waffenarsenals der *legio XXII Primigenia pia fidelis* beweisen (A. 12). Aus der Sammlung des British Museum kennen wir einen weiteren Goldring, in dessen Fassung das Kaiserporträt des 215 geprägten *aureus* von Caracalla (A. 13) zu sehen ist, ebenso wie an der schönen lilafarbenen Amethystgemme des Aquincumer Goldringes (A. 14), deren sehr gute Qualität in der Literatur auch die Möglichkeit aufgeworfen hat, daß mit diesem Goldring mit Gemme von Caracalla vielleicht der Mann der Veturia, der Veteran Aur. Hierax noch im aktiven Militärdienst ausgezeichnet wurde (A. 15). Die *legio II Adiutrix* nahm zwar zweifellos an der östlichen Expedition des Kaisers zwischen den Jahren 214—17 teil (A. 20), von wo sie erst in der zweiten Hälfte des Jahres 217 auf ihren pannonischen Garnisonsort zurückkehrte (A. 21). Aur. Hierax dürfte noch als aktiver Soldat an diesem Feldzug teilgenommen haben, falls wir die Inschrift der für seine Frau gemachten Grabkiste, an der er schon als Veteran erwähnt wird, auf die Regierungszeit des Elagabal datieren (A. 29). Jedoch würde eine für solche Auszeichnung geltende *Donation* in der Reihe der *dona militaria* ohne Beispiel dastehen (A. 23). Jedoch selbst als ein reiner

Einzelfall könnte die Schenkung des Goldringes kaum beurteilt werden, da ja Aur. Hierax dieser *donatio* in der Inschrift des von ihm errichteten Sarkophags keine Erwähnung tut, obwohl z.B. der altgediente *centurio* M. Petronius Fortunatus in der seinem Sohn gewidmeten Grabinschrift es nicht versäumte zu erwähnen, welche Auszeichnungen er *ob virtutem* von Sept. Severus bekommen hat (A. 24).

Es läßt sich ferner auch nicht erwägen, daß der Veteran nach seinem Hinscheiden vielleicht neben seiner Frau bestattet wurde und der Goldring mit der Caracalla-Gemme zur Beigabe des mit diesem ausgezeichneten Hierax gehört hätte. Die Maße der Grabkiste des Sarkophags von Vettia Fortunata (207 × 73 cm) würden zwar die auch in Aquincum Relation ziemlich häufige Doppelbestattung zulassen (A. 26–28), jedoch was im Falle von Aur. Hierax entschieden gegen eine spätere Nachbestattung spricht, ist gerade die Inschrift des Fortunata-Sarkophags, die vor der Schlußformel *faciendum curavit*

die auf das Vorhaben der späteren Nachbestattung verweisende Bemerkung *et sibi vivus* weggelassen hat, woraus es klar hervorgeht, daß der Mann nicht die Absicht hatte, sich neben seine Frau bestatten zu lassen.

Aur. Hierax, der am frühesten von 213, spätestens aber von 219 in den Veteranenstand gehörte (A. 29), dürfte seinen Militärdienst in den 90er Jahren des 2. Jh. begonnen haben und auf diese Weise sozusagen noch als *tiro* der den Soldaten von Sept. Severus verliehenen Privilegien teilhaftig geworden sein. In der Relation des kostbaren Goldringes dürfte aber hierzu — den Anzeichen nach — erst in den letzten Jahren seines aktiven Militärdienstes gekommen sein, als schon Caracalla der Kaiser war. Der gewaltsame Tod Caracallas im April 217 konnte dann dazu geführt haben, daß der Veteran sich von seinem Goldring mit der Kaisersbüste trennte, ihn als Beigabe seiner Frau in den Sarkophag legte und hiermit auch das Andenken des ermordeten Kaisers der Obhut der *dis Manibus* anvertraute.

T. Nagy

MÉG EGYSZER ATTILA SÍRJÁRÓL

Attila eltemetésének melankolikus leírása Jordanesnél időről időre kisebb filológiai adalékok, sőt ma már filológiai-régészeti ötletek megírására indítja a kutatókat. Ezúttal nem ezt a sorozatot kívánjuk megtoldani, hanem abból az a priori valószínűtlenségből kiindulva, vajon eltemethették-e egyáltalán a hun királyt *három* (!) koporsóba, megvizsgáljuk a főforrásnak tekintett Jordanes idevágó szöveghelyét. A régebbi kutatók ugyanis szemlátomást az egyetlen és egyedül hiteles olvasatnak a *fercula* szót tartják, ami ugyan nem koporsó, hanem pontosabban „Szent Mihály lova”, „Tragbahre”, stb. és mint ilyen, *többsben*, egyetlen személy (halott) temetésénél akkor sem hihető, ha nem a hunkorról lenne szó. A három *ferculum* úgy adódott, hogy Jordanes arany-, ezüst- és vas vereteket, vagy díszítéseket sorol fel, mintha mindegyik fém egy-egy *ferculum*hoz tartozott volna. Ha a még mindig figyelemreméltó Móra-esszét elfogadjuk, Ipolyihoz jutunk el, márpedig itt már a filológiának kell szóhoz jutnia. Ipolyi Arnold, — aki szemlátomást el nem törölhető hatással van erre az Attila — kérdésre, akkor írta hatalmas adattömeget görgető munkáját, amikor Jordanesnek még csak egy kétes értékű kiadása állt rendelkezésre: az egyébként érdemes (vö. Müller: FHG; Ptolemaios, stb.) Firmin—Didot-féle auctorsorozatban, ahol minden kétség nélkül a *fercula* szó áll. A francia fordítás is azt sugallja, („corceuil”), hogy hármas, három fémmel kivert koporsóra gondoltak, — de kérdés, hogy Jordanes is?

Sajnos máig elkerülte a többség figyelmét, hogy Jordanesnek van egy jobb, újabb és gondozottabb szövegkiadása is az MGH-ban, amelyet nem kisebb tudós gondozott, mint Th. Mommsen. Ő az apparátusban jegyzi a

* A Mócsy András hagyatékából való közleményt a szerző súlyos betegen írta egyik magyar folyóiratban való megjelentetésre.

Szerk.

fercula-t is, de helyette *copercula*-t adott, ami fedőt, szemfedet jelent. Mommsen megérezte, hogy a *fercula* tárgylag valószínűtlen, míg paleografaiilag nem kifogásolható módosítás, a *copercula* tárgyi szempontból találat. Először is közismert — ma már jobban, mint Mommsen korában (!), hogy a steppei népek temetkezésében a szemfedő rendkívül gyakori. Nyomai, ha másként nem, akkor a bőr, textil stb. kendőt fűszítő flitterekről felismerhetők. A nehézséget legfeljebb Jordanes nehézkes szóhasználata okozhatja, aki a kendőszerű anyagnál zavaró, oda nem illő *rigore muniunt* és más hasonló kifejezésekkel hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szilárd, ládaszerűnek képzelt *ferculumból* koporsó váljon.

Ehhez az értelmezéshez és szövegkorrekcióhoz természetesen illő lenne régészeti bizonyítékokat is hozni. Kézenfekvő közeli példaként a szarmata terület sírjaira is hivatkozhatunk (pl. Szentes-Nagyhegy) vagy a hazai hun korból néhány gazdag aranyelet apró aranyvereteire stb. Ebben az esetben természetesen számolnunk kell azzal is, hogy csakis az aranyveretek maradnak fenn kielégítő állapotban, de az ezüst- vagy vasveretek, amelyek Jordanes alapján várhatók lennének, vagy nyomtalanul elpusztultak, vagy visszahozhatatlanul elkallódtak. Óvatosan kell tehát eljárunk szöveges és anyagi tárgyként fennmaradt források egyeztetésében — mindkét forrásfajtnak megvannak a maga buktatói, amelyeket csak a megfelelő módszerrel lehet áthidalni.

A „kérdések kérdése” persze megválaszolatlan. Nem tudjuk, és fölös is lenne a sír hollétét kutatnunk, ami különösen azért kilátástalan, mert nem tudjuk, hogy Attilát elhamvasztották, vagy elföldelték-e? Szemfedél, a hamvakat borító díszített veretes takaró mindkét temetkezési módban elképzelhető. De reméljük, hogy az agyontárgyalt Attila-sír problémájához a Jordanes szöveg rehabilitálása bizonyos támpontot fog majd nyújtani.

Mócsy András

NOCH EINMAL ÜBER DIE SÄRGE DES ATTILA-GRABES

Auszug

Die Romantik der Wiederauffindung eines bedeutenden Fürstengrabes fesselt, nicht nur die Lokalforscher, die alles in ihrem Dorf haben wollen, sondern auch Philologen und Archäologen; dies ist eben der Fall des Attila-Grabes; die melancholische Beschreibung bei Jordanes scheint konkret, authentisch (Priskos?) zu sein und wegen ihrer Detailliertheit als Schlüsselquelle zu dienen. Dieses Mal möchten wir nur auf ein einziges Detail eingehen, das sich zumindest in der ungarischen Literatur derart eingebürgert hat, daß wenig Hoffnung besteht es kritisch zu erledigen. Laut der herkömmlichen Interpretation liegt der Großkönig in drei (!) Särgen. Die Särge werden *fercula* genannt, was freilich nicht „Särge”, sondern genauer „Tragbahre” bedeutet. Drei Särge wären sinnlos, die Dreizahl in der auf Jordanes beruhenden Tradition folgt wohl daraus, daß die *fercula* mit Gold, Silber und Eisen also mit drei Metallen beschlagen und verziert waren.

Diese überreiche Bestattung ist aber so gut wie unwahrscheinlich. Drei ineinandergeschachtelte Särge passen zu einem Pharaonen, nicht aber zu einem Barbarenfürsten der Spätantike. Die sachliche Unwahrscheinlichkeit beruht aber auf Jordanes, wir müssen daher ein archäologisches Problem mit den Methoden der Textkritik prüfen. Die zur Attila-Bestattung auch noch heute wiederholt herangezogene Textstelle findet sich am leichtesten in der Autoren-Serie Firmin-Didot, wo die Interpretation auch die französische Übersetzung beeinflusst haben dürfte. Die spätere und bessere Textausgabe von Mommsen (MGH) wurde unbegreiflicherweise außer acht gelassen. Der Grund liegt wohl darin, daß Mommsen „unphilologisch” vorgegangen ist: er hat *fercula* aus sachlichen Gründen verworfen und mit *copercula* ersetzt, was sachlich wahrscheinlicher und auch paläographisch nicht anfechtbar ist. Unwahrscheinlich schien nur, daß die Verzierung der *copercula* mit *rigore muniunt* ausgedrückt

wurde, was zu einem festen und harten Gegenstand, zum Beispiel zu einem Sarg oder einer Kiste usw. besser passt als zu einem ledernen oder gewebenen Tuch (*coperculum*). Solche waren jedoch in den Gräbern der Steppenvölker vom Sarmatenland in Ungarn bis zum Fernen Osten üblich. Die reicheren Gräberfunde enthalten oft eine Unzahl kleiner Beschläge aus Edelmetall, die von Jorda-

nes unsachlich beschrieben wurden (*rigore muniunt*). Das darf uns aber nicht daran hindern, der Mommsenschen Lesung den Vorzug zu geben und die romantische Idee der drei Särgе, die Dilettanten so gerne aufgreifen, zu verwerfen.

A. Mócsy

MÓCSY ANDRÁS
1929—1987

1987 január 20-án hajnalban meghalt Mócsy András professzor. Nem volt osztályrésze a gyors halál kegyelme. Másfél éves küzdelem a létért: ólomlábon járt az idő, amíg pusztulás és megváltás között hányódott, hogy azután végtelennek tűnő ideig tartó szenvedés után teljesedjék be rajta emberi sorsunk legnehezebb állomása: kiszakadás az életből. Rendkívüli emberi nagyságról tett tanúságot, ahogy az életből távolodva és mindinkább magára maradván, az egyre gyötrelmesebb halálos kórt határtalan türelemmel és lelkierővel elviselte. *Denn alles Fleisch es ist wie Gras und alle Herrlichkeit des Menschen wie des Grases Blumen. Das Gras ist verdorret und die Blume abgefallen* (1 Péter 1, 24): kedves zeneszerzője, Johannes Brahms választotta szavakkal búcsúzom tőle.

Mócsy András 1929 május 15-én született Budapesten. Az ókor iránti érdeklődése a szülői házban sarjadt. Része lehetett ebben apja nagy, római éremgyűjteményének is. Elbeszélése szerint a latin nyelvvel gyermekkorában, Lénárt Sándor Mici mackó fordítása segítségével ismerkedett. Általános és középiskoláit Budapesten végezte. A Piarista Gimnáziumban tanult és az érettségi vizsgát is ott tette le 1947-ben. Még abban az évben beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcseészkarára: latin-történelem szakos, tanárképzős hallgató lett, majd műzeológia szakon régészetet tanult. 1951-ben kapta kézhez ókori régész képesítésű diplomáját. 1950 júniusától a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán alkalmazták gyakornokként, majd műzeológusként. Dolgozott a római gyűjtemény háború utáni rendezésében, revíziós munkáiban. Számos ásatáson vett részt, majd önálló leletmentéseket és ásatásokat végzett (Fenékpuszta, Dunaújváros, Szöny, Bicsérd, Felsőcikola, Visegrád, Nagytétény, Százhalombatta, Dunafalva, Szombathely, stb.). Később évekig tartó munkával feltárta a tokodi későantik erődöt, majd kezdeményezte, elindította a Régészeti Tanszék tanásátását Zalalövön.

Pályája kezdetén megismerkedett a régészet elméleti és gyakorlati feladataival. Kutatásainak fő irányát a kisebb adatközlések és feldolgozások mellett a római provinciák lakosság- és társadalomtörténetének új módszerrel végzett vizsgálata jelentette, amely Barkóczy Lászlóval végzett több éves közös munka után a személynévelmezés módszere alapjának kidolgozásához vezetett. Ennek segítségével készítette el kandidátusi disszertációját Pannonia i. sz. 1–2. századi lakosság- és társadalomtörténetéről, amelyet aspirantúrában kívül nyújtott be és védett meg 1956 őszén. Utána tanulmányúton volt Albániában, ahonnan novemberben tért haza. Disszertációja 1959-ben jelent meg (Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest 1959). Munkája széles körű tudományos vitát indított el: a vita elősegítette a névelmezési módszer meghonosodását a római provinciális kutatásban.

1959 márciusában pályázat útján az ELTE Bölcsészettudományi Karának Régészeti Tanszékén adjunktus lett: visszakerült egykori gimnáziumának épületébe, ahol ettől kezdve generációkat oktatott. 1958–1962 között a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportjában másodállásban tudományos munkatárs volt. Oktatói pályafutása alatt kezdettől a római provinciális régészetet és egyes részterületeit tanította. Ezidő alatt készítette el monográfiának beillő, hiánypótló szócikkét a Pauly–Wissowa Realencyklopädie des klassischen

Altertumswissenschaft részére (Stuttgart 1962). Munkája minden Pannonia-kutató vagy a Közép-Duna vidék ókori történetével foglalkozó számára nélkülözhetetlen kézikönyv. Ezirányú tevékenységét tovább folytatta: széles körű irodalmi ismeretei alapján rendszeresen összefoglalta a Pannonia-kutatás újabb és újabb eredményeit, kritikai megjegyzésekkel értékelte a megjelent munkákat (Eirene 4, 1965: Acta ArchHung 21, 1969; 25, 1973; 29, 1977).

A provinciális társadalom vizsgálata munkáiban mindvégig meghatározó jellegű. A névkutatási módszert továbbfejlesztve írta meg Moesia Superior romanizációja c. akadémiai doktori értekezését, amelyet 1968-ban védett meg. A munka saját fordításában jelent meg (Gesellschaft und Romanisation der Römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970). Könyvének jelentős fejezetei a névkutatási és statisztikai módszer elvi és módszertani kidolgozását tartalmazzák.

Pannonia-kutatásait, a tartomány történetét, kultúráját az Apolló Könyvtár 3. és 4. kötetében összegezte (Pannonia a korai császárság idején, Pannonia a késői császárságban, Budapest 1974). Munkája kibővítve másik kutatási területével, a szomszédos tartománnyal, Felső Moesiával, a The Provinces of the Roman Empire sorozatban Pannonia and Upper Moesia címmel (London—Boston 1974) jelent meg.

1962-től docens, 1969-től egyetemi tanár lett, 1974–1976 között az ELTE rektorhelyetteseként működött, majd 1977-től a Régészeti Tanszéknek, 1983-tól az Ókortudományi Tanszéknek is a vezetője lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban választotta levelező,

1982-ben rendes tagjai közé. 1985-ben megválasztották az Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnökévé, miután az osztályt helyettesként már évek óta vezette. 1983-ban munkássága elismeréseként Állami Díjat kapott.

Számos nemzetközi kongresszuson és konferencián képviselte hazánkat. E kongresszusokon majdnem minden esetben előadást is tartott. Részt vett 1962-ben a bécsi, 1967-ben a cambridgei, 1972-ben a müncheni, 1977-ben a mamaiai görög–latin epigráfiai kongresszusokon. 1964-ben az arnoldsheimi, az 1969-es cardiffi, az 1972-es mamaiai, az 1974-es xanteni, az 1976-os székesfehérvári, az 1979-es stirlingi, az 1983-as aaleni limeskongresszusokon.

Tagja volt a Limeskongresszusok hattagú nemzetközi állandó bizottságának és a Nemzetközi Balkánkutató Társulat Régészeti Állandó Bizottságának. Részt vett az 1959-es wittenbergi humanizmus-konferencián, a Corpus Inscriptionum Latinarum jubileumi ülésén Berlinben 1963-ban, az 1966-os brnói ókortudományi konferencián, a romanizáció-konferencián Celjeben, a ravennai flotta-kongresszuson 1967-ben, a liblícei Eirene konferencián. Szervezője és titkára volt az 1968-ban Balatonalmádiban tartott II. Seminarium Epigraphicumnak.

Ösztöndíjjal vagy más módon számos országban járt: Olaszországban, Albániában, Jugoszláviában, Romániában, Ausztriában, Csehszlovákiában, az NDK-ban, Nyugat-Németországban, Angliában. Nemzetközi megbecsülésének a jelei más mellett az előadás-meghívások Heidelbergbe, Münsterbe, Konstanzba, az Accademia dei Lincei-be Rómába, a Rheinisch-Westfälische Akadémiától stb.

A hivatásához és kutatói terveihez szorosan kapcsolódó utazásokon, konferenciákon való aktív részvétel és szervezés mellett Mócsy András nagymértékben kivette részét a tudományszervezéssel kapcsolatos társadalmi feladatokból, amelyek nem egyszer súlyos és fáradtságos elfoglaltságot jelentettek annak az embernek, aki a legszívesebben íróasztalánál dolgozott vagy tanított volna. Tevékenységét a szakszerűség a higgadtság, tárgyilagosság, megértés jellemezte. Éveken keresztül a MTA Régészeti Bizottságának a titkára volt, haláláig elnöke a Római albizottságnak, elnöke a Tudományos Minősítő Bizottság művészettörténeti-régészeti szakbizottságának. Tagja volt a MTA Régészeti Intézete tudományos tanácsának, az Acta Archaeologica szerkesztőbizottságának, a magyar–román történész vegyesbizottság magyar nemzeti bizottságának, a bölcsészki tudományos bizottságnak, elnöke a múzeológus tanszékesopornak.

Nem tudjuk, hogy mi vezette — vagy kényszerítette? — Mócsy Andrást a sok tisztség elvállalására. Ebben a tényben óhatatlanul karrierista hatalmi koncentrációt is láthatnánk. Ítéletünk mégsem lehet negatív. Az igazi kutató, aki tudománypolitikai tevékenységet is vállal, a szakterületet, és nem egyéni érdekeit képviseli; áldozatot hoz: kutatási idejének egy részét áldozza fel. Mócsy András e hivatalok, tisztségek egy részét egyébként sem tartotta a kutatást ténylegesen befolyásoló tényezőknél, mert ezen szervezetek jórésze csak tanácsadási joggal rendelkezik és a szakterület előrehaladását ténylegesen, pozitív értelemben nem befolyásolják (vö.: Mócsy András, ArchÉrt 109, 1982. 287.) Mócsy András ezirányú tevékenységének az értékelése a jövő feladata lesz.

A Mócsy András kezében összpontosuló „hatalommal” kapcsolatban szólnom kell arról a tulajdonságáról, amelyet egy tudományos pályán működő nagytekintélyű szakember esetében különösen fontosnak tartok. Elmondhatom: Mócsy András mindig túljutott a szakmai féltékenységen; hatalmával nem élt vissza. Nem gátolta meg azoknak a munkáknak, véleményeknek megjelenését, amelyek saját elképzeléseivel nem egyeztek. És főképpen: az övétől eltérő vélemény vagy kritika esetén a tudományos nézeteltérések szakmai területen maradtak és nem fajultak személyi ellentétekké. Emberi tulajdonság, hogy a kritikát nem könnyű elviselni és ebben nincs is kivétel. Küzdeni a féltékenység, a viták elfajulása ellen, kötelesség. A kritikára, más véleményre adott válasz, viselkedés, a kutató tudós jellemét minősíti. Mócsy

András e tekintetben kiállta a próbát. Magatartása példa lehet.

Tudományos munkásságának elismeréseként tagjai sorába választotta az Osztrák Tudományos Akadémia. Tagja volt a Deutsches Archäologisches Institutnak, levelező tagja az Österreichisches Archäologisches Institutnak és a londoni Society of Antiquariesnek tiszteleti tagja. Az Année Épigraphique-nak ő volt a magyarországi referense. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat a Kuzsinszky Bálint, majd a Rómer Flóris érmeikkel tüntette ki. 1986-ban elsőként kapta meg az ELTE újonnan alapított Arany Emlékérmét.

Kutatásai a már felsorolt összefoglalásokon kívül a császárkori Pannonia-történet majd valamennyi részlet-problémájára kiterjedtek. Számos történeti tanulmányt írt, főként Illyricum korai történetéről, a tartomány meghódításáról (Antik Tanulmányok 9, 1969; Annales Univ. Budapest 5, 1963, ArchÉrt 90, 1963, Historia 15, 1966; Acta ArchHung 25, 1977, ArchÉrt 106, 1979, Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms, Opladen 1978). Hadtörténeti, epiráfiai munkái mellett első tanulmányától kezdve (Újabb adatok a canabae belső szervezetéhez Aquincumban, ArchÉrt 77, 1950) mindvégig foglalkoztatták a peregrinus civitasok, az urbanizáció, az attribútum, a katonai territoriumok, és az ezekhez kapcsolódó közigazgatási kérdések (ArchÉrt 78, 1951, Acta ArchHung, 3, 1953, DissArch 6, 1964, in: Studien zu den Militärgrenzen Roms, Graz—Köln 1967, Germania 44, 1966, Annales Univ. Budapest 9, 1967, in: Studien zur antiken Sozialgeschichte, Köln—Wien 1980, Historia 6, 1957, AntTan 11, Argo 3, 1964, FA 22. 1971 stb.). A viszonylag elhanyagolt területtel, a tartomány ókori topográfiájával és földrajzával kapcsolatban kutatásait több tucat szócikk őrzi a Pauly—Wissowa lexikonban, továbbá: ArchÉrt 88, 1961, AntTan 12, 1965, 13, 1966, Klemencé—Zbornik, DissArch 7, 1965).

Nevéhez fűződik az új magyar feliratgyűjtemény munkáinak megkezdése, amelynek kötetei könyvkiadásunk nehéz körülményei ellenére folyamatosan jelennek meg. Az első köteteket Mócsy András Barkóczi Lászlóval készítette el (Die römischen Inschriften Ungarns I, Bp. 1972, II. Bp. 1976). A RIU eddig mejelent kötetével a Dunántúl jelentős részének a köfeliratai modern kiadásban állnak a kutatók rendelkezésére.

A 70-es évek közepén kezdte el nagyszabású munkáját, a korábbi névkutató-névelemző munkásságának a betetőzését, a nyugati tartományok teljes személynévanyagának az összegyűjtését és feldolgozását. A hallatlan nagy munkát a rá jellemző rendkívüli kitartással, szorgalommal végezte. A munka végzésére munkaközösséget hozott létre. Ez irányú kutatásainak legfontosabb jellemzőit röviden így fogalmazta meg: „teljesség a nyersanyagban és komplexitás a szempontokban” (A római név mint társadalomtörténeti forrás, Akadémiai székfoglaló 1983, Bp. 1985, 8.). A nagyszabású vállalkozás első kötete a birodalom európai provinciáinak és Gallia Cisalpinának a személynéveiről készült számítógépes gyakorlati kimutatás, amely a Mócsy András által ismét elindított Dissertationes Pannonicae III. sorozatának első köteteként jelent meg Budapesten 1983-ban, majd ugyanennek a sorozatnak a harmadik kötete, a névelemzésről írt összefoglaló munkája (Beiträge zur Namensstatistik, Bp. 1985.) Tragikus, hogy a hatalmas vállalkozás, anyaggyűjtés alapján értékelést, a császárkor számos problémáját érintő társadalmi-etnikai mozgásokat a tartományokon belül és között, éppen csak felvillantani tudta, amikor Gallia és Dácia egy-egy területének a személynévelemzését végezte el akadémiai székfoglalójában. Csak reménykedni tudunk e munka folytatásában.

Visszaidézve emlékezetembe egyetemi óráit: tárgy-szerűség, pontosság, nagy ismeretanyag jellemezte előadásait és szemináriumait. Pontosságra, érthetőségre, egyértelműsége törekedett beszédében, és ezt elvárta hallgatóitól, majd a tanulmányok szerzőitől is. A teljességre törekvés vezetett akkor is, amikor a jobb és több ismeretszerzés miatt vizsgát ismételtetett: emberien, megértően vizsgáztatott, de követelt. Biztos tudást adott. Oktatói tevékenységét nem tudom összehasonlítani

nagynevű elődjével, Alföldi Andráséval. Azt pedig csak kívánni lehet, hogy az a folyamat, amely a jó képzettségű, anyaggyűjtő, leletfeltáró és feldolgozó szakemberek sorát adta a pannóniai ókorkutatásnak, továbbra se szakadjon meg. Ezt különösen hangsúlyoznunk kell most, amikor Pannonia római korának kutatása nincsen könnyű helyzetben. Ennek okairól részletesen írt Mócsy András (ArchÉrt 109, 1982, 287–290). Megszívlelendő véleménye mellett fel kell hívnunk a figyelmet a római-koros szakemberrel való ellátottság nagyméretű csökkenésére, amely különösen a Dunátúlön okoz és fog okozni súlyos gondot: különböző úton-módon a Dunán-

túlön dolgozó római kori szakemberek egyharmada került el a múzeumi területről.

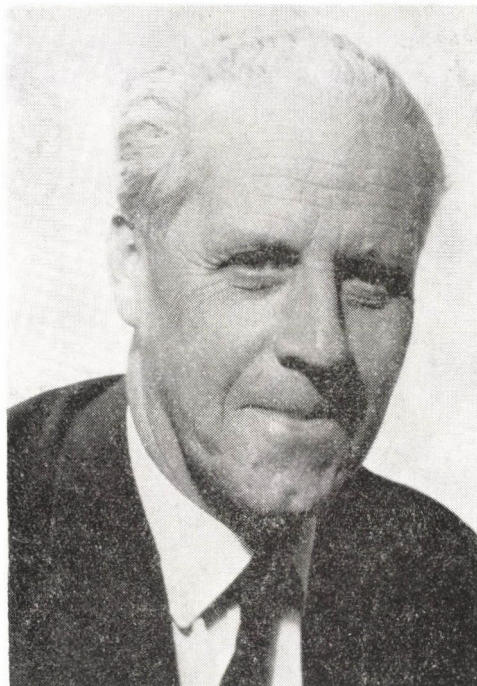
Halálával lezárult a magyar föld ókorkutatásának harmadik jelentős szakasza. A három évtized alatt végzett régészek, azok is, akik egyetemi előadásait nem hallgatták, vagy szemináriumain nem vettek részt, a tanítványai vagyunk, mert Pannonia történetét tárgyaló összefoglalásai tudásunk, ismereteink biztos kiindulópontja. A viták, amelyek alapkövetelményei a tudományos fejlődésnek, feloldódnak a közös célban.

Tóth Endre

EMLÉKEZÉS DERCSÉNYI DEZSŐRE 1910–1987

Munkatárs- és barátként 1970-ben én köszöntöttem a Műemléki Felügyelőségen a 60 éves, 1980-ban a Műemlékvédelem folyóiratban pedig a 70 éves Dercsényi Dezsőt. Váratlan halál után most nekem jutott a búcsúztatás nehéz feladata, egy nagy élet szavakba foglalásának megkísérlése. Mi tette Dercsényi életét „nagygyá”? Nem a külsőségek, nem a feltűnni és vezetni vágyás, hanem olyan szellemi értékek, olyan céltudatos elképzelések és ezek következetes megvalósítása, amelyek hatása messze túlment személyén és munkássága hosszú, de mégis korlátolt idején. Tevékenysége ritka egységességű: a magyar műemlékvédelem és a magyar művészettörténetírás adott számára keretet, ösztönzést, valós tartalmat s a kettőnek szerves összefonódású, jövőbe irányuló lendületet. Olyan vezető egyéniség volt, aki széles működési területének minden részletét nemcsak ismerte, hanem a legalsóbb foktól a legfelsőig maga is végigjárta. Így tapasztalataiból merítve építette korszerű elvekkel megalapozott megvalósításait utat találva működésének mindkét főirányában olykor súlyos akadályok ellenére is a gátak és lehetőségek között.

Fő célként talán első sorban a korszerű magyar műemlékvédelem megteremtése lebegett szeme előtt a jog, a szervezet és a módszer hármas követelményeinek egyidejű megoldásával. A második világháború utáni műemlékvédelemre vonatkozó törvények, rendeletek, szabályozások formai és tartalmi tekintetben mind az ő döntő közreműködésével és irányításával jöttek létre. Az új szervezet kidolgozásában és továbbfejlesztésében országnrészt vállalt. Hogy a megszületett szervezet nem csupán formai keret, hanem lényegre törő belső erő tartja össze, annak köszönhető, hogy a műemlékvédelmi munka korszerű módszere határozza meg: a kutatás, tervezés, kivitelezés és felügyelet négyes egysége. Nem véletlen a sorrend s így a kutatás elsőbbsége, hiszen a kiindulás csakis a műemlék mai teljes valósága lehet. A műemlék korábbi életének pontos ismerete vezethet el a jelenlegi állapot történeti értékű megállapításaihoz, korszerű bemutatásához. Az írott és ábrázolt források mellett századunk második felében a helyszíni kutatás döntő jelentőségét Dercsényi már tudományos pályája kezdetén felismerte. Először a harmincas évek székesfehérvári ásatásán, majd az esztergomi királyi palota feltárásán vett részt. A negyvenes évek végén ő folytatta a visegrádi királyi palota helyszíni kutatását. A felsorolt munkák általa végzett részleges vagy teljes művészettörténeti feldolgozása igazolta, hogy megkezdődött a középkori Magyarország legfontosabb művészeti központjainak felfedezése. E körülmény döntő fordulatot hozott a hazai román kor és gótika értékelésében, hiszen addig úgyszólván ismeretlen vagy csak nagyon kevésbé ismert főművek, a királyi művészeti tevékenység legjelentősebb bizonyosságai töredékesen bár, de a maguk valóságában kerültek elő. A székesfehérvári királyi bazilika kőtárának létesítése meggyőzően tárt a szakemberek és minden rendű érdeklődők elé a koronázó város XII. századi szerepét az akkori, már hazai kőfaragók tudásának európai színvonalát s új összefüggésekre

irányította a figyelmet (Pécs, Somogyvár). A váratlan véletlen folytán feltáruklózó esztergomi palotának nemcsak magyarországi szerepe, hanem európai összefüggései is új távlatokat nyitottak. A visegrádi királyi palota pedig a XIV–XV. századi világi építészeti, szobrászati, iparművészet eddig ismert legmagasabb színvonaláról, ösztönző erejéről ad hiteles fogalmat. Bár nem volt régész, vállalta az idő parancsának teljesítését. Mielőtt azonban megfelelő szakemberre talált, habozás és további igények nélkül, nagyvonalúan adta át a folytatást (Visegrád). Székesfehérváron sem ment túl a feladat diktálta feltétlen szűk-séges fokon. Esztergomban — ha nem is tőle való az első feldolgozás — az eredmények pontos rögzítése mellett, de egyúttal a művészet szépségéhez méltó stílusban megfogalmazva írta le és értékeli a klasszikus gótikát igen korán megcsilllantó királyi palotát. E közvetlen tapasztalatok a mai kívánalmaknak megfelelő műemlékvédelem számára rendkívül hasznosnak bizonyultak mind a kutatás módszere, mind a műemlékvédelem szervezete és munkaköre meghatározásának szempontjából. A helyszíni kutatás igényének elismertetése és gyakorlatának következetes bevezetése Dercsényi tevékenységének egyik legjelentősebb eredménye. A falkutatáshoz kapcsolódó régészet a műemlékvédelem egyik legfontosabb ága lett, amely az ország történetének alakulása következtében

hazánkban megkülönböztetett szerephez jutott. A kutatás távlatait nemcsak finomítja, hanem ki is szélesíti. Nem kétséges, hogy a budavári ásatások mellett a műemlékvédelemmel kapcsolatos régészet a művészettörténet számára is döntő fontosságú gazdagodást hozott annál is inkább, mivel a korszerű műemlékvédelem feladata ma már a művészet minden ágára kiterjed. Dercsényi Dezső mindezt tudta és feldolgozó, valamint tudományszervező munkásságával példát adott arra, hogyan lehet és kell a gyakorlatot a tudomány továbbfejlesztése érdekében kamatoztatni. E ponton nemcsak páratlanul kiterjedt és elmélyült saját szakmai és ismeretterjesztő tevékenységét kell kiemelni, hanem főként azokat a kollektív munkákat,

amelyek részben anyagfeltárássra, részben az egyre növekvő eredmények nyomán újabb, meg újabb összefoglalásra irányultak. Az ország műemlékeinek topográfiája és a hazai művészettörténetnek új szempontok szerinti megfogalmazása olyan lépcsőfokokat jelentenek, amelyek a megalapozott tudást egyre magasabbra emelhetik. A tudomány e területe mozgásba jött s ennek lendülete előre mutat. Semper ad anteriora! Ez lehetett volna az ő jelmondata, de egyszersmind annak a nagy életnek legmélyebb és követendő tanulsága, amelyet a Farkasréti temető hallgatag sírjában nyugvó Dercsényi Dezső ránk, munkatársaira, barátaira és a következő nemzedékre hagyott.

Entz Géza

B. THOMAS EDIT
1923–1988

Halála, amelyet néhány hónapi betegség előzött meg, azokat is felkészületlenül érte, akik szemmel kísérték állapotának gyors romlását. Súlyos betegségein, amelyek nem egyszer a halál küszöbéig juttatták, élni akarása, szívós természete mindig úrrá lett — ezt vártuk tőle ez alkalommal is. A kór azonban ezúttal erősebbnek bizonyult: gyötrelmes hónapok után 1988. március 3-án, egy héttel 65. születésnapja előtt megszűnt élni.

Ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek egyetemi éveit a második világháború két periódusra osztotta. Verscen született, innen hozta szerb nyelvismeretét, apja neves műépítész volt, tőle kapta az indítást, érdeklődését az építészeti témák iránt. Egyetemi tanulmányait 1941-ben kezdte, de azt házasság, szülés, férjének halála, a 45-ös események hamar félbeszakították. 1948-ban doktorált klasszikus, provinciális és keresztény archaeológiából. Pályája az egyetemi Klasszika Archaeológiai Intézetben indult, ahol előbb gyakornokként, majd mint tanársegéd tevékenykedett. Ezt a múzeumi központi szervezetben (Közgyűjtemények Országos Felügyelősége, majd Múzeumok és Műemlékek Országos Központja) töltött évek követték. A Magyar Nemzeti Múzeumba 1951-ben került, ahol változatos feladatokat ellátva — a Régészeti Osztály római részlegében, az Adattárban, mint tudományos titkár, végül a Restaurátori Osztály élén — 1978-ig dolgozott. Utolsó tíz éve nem csökkenő aktivitás-

sal telt, Budapest, Bécs, különböző külföldi konferenciák között.

Egyetemi disszertációja a „Római kori villaépítészeti Pannóniában” (1948) még családi indítású volt, de villákkal, tágabb értelemben provinciális építészettel egész pályája alatt foglalkozott. Ezek közül három érdemel kiemlést: 1955-ben tette közzé az 1933–1939 között végzett táci ásatások eredményeit, majd 1961-ben a „Római kori villák a Balatonvidéken” című munkáját. A pannóniai villákról szóló összefoglaló monográfiája, „Römische Villen in Pannonien” címmel 1964-ben látott napvilágot. E tárgyban írt későbbi munkái, mint a „The Archaeology of Roman Pannonia” villa fejezete (1980), a monográfia eredményei összefoglalásainak, egyes részletek finomításainak tekinthetők. Villa-könyvében bírálói sok kivét-nivalót találtak, megállapításai egy része felett eljárat az idő, a monográfia mégis, néhány szórványos előtanul-mány után, először adott képet a pannóniai vidék építke-zéséről.

A római építészeti nem vált B. Thomas Edit munkás-ságában kizárólagos, de még csak domináló kutatási terü-letté sem. Nem kötődött a provinciális régészet egyik ágához sem kizárólagos érdeklődéssel, ez tevékenységét különlegesen sokoldalúvá tette. Vonzódott az elhanya-golt, kevésbé kutatott témákhoz, így nem egy kérdésben, ha igazi összefoglalásig nem is jutott el, munkássága szá-mos területen alapvetést adott. Ezek a témaválasztásai tették a provinciális régészet nem egy ágában a pannóniai kutatások elismert reprezentánsává.

Építészeti cikkeinél nem sokkal későbbi keletűek val-lási vonatkozású feldolgozásai. Csupa speciális részletké-rdés, amely általában egy-egy tárgyhöz, egy-egy típus-hoz kötődtek. Ilyenek a pannóniai ólom fogadalmi emlé-kek feldolgozása (1952), Aphrodite Kabeire kultusza a Dunavídeden (1960, 1961), Isis-kultusz Scarbantiából (1960), egy Sol-Luna papnő ornátusa és kultusztárgyai (1963), az itáliai Mater Matuta votív tárgyai (1969), a thrák Diana kultuszképe Pannóniában (1975). A pan-nóniai vallásosságról adott összefoglalásában (The Ar-chaology of Roman Pannonia, 1980) kiemelt helyet kap-tak említett, periferikus jellegű közleményei.

Szorosan kapcsolódtak vallási tárgyú témáihoz az antik kisbronzokról írt tanulmányai. Ezek sora a tamási Athena szoborral kezdődött (1956), amelyet a tamási háziszentélyek feldolgozása követett (1963), a nagydedmi Lar (1963) és lararium (1965), a Barbaricumban előkerült Victoria (1972), egy női fej Isis-jelvénnel (1985). Profán témájú tanulmányai között említésre méltó két kísérlete, amelyekben két késői uralkodó, Honorius (1984) és Justinianus (1983/84) portréját vélte felismerni. E téma-körökhöz kapcsolódik a késő antik pannóniai fémleletek-ről adott összefoglalása. Idő előtti halálával B. Thomas Edit adósunk maradt a pannóniai kisbronzok corpus-jel-legű feldolgozásával, amelynek anyaggyűjtését az István Király Múzeum közreműködésével már befejezte.

A bronz szobrok mellett számos tanulmánnyal gaz-dagította a pannóniai művészet és iparművészet mosto-hán kezelt ágazatait. Ezek sorában a belső dekorációt a balácai villa freskói, stukkói és mozaikjai képviselik

(1964), a kőfaragást az ajkai Hercules-szentély kultusz szobra és oltárai (1952), valamint az albertfalvai női fej (1956). Ebben a körben említhető a szombathelyi Dorffmeister-freskók antik ábrázolásaival foglalkozó tanulmánya (1962, 1966), amely végül önálló kötetben jelent meg az Osztrák Akadémiai Kiadó Denkschriften sorozatában (1981). Íparművészeti vonatkozású munkái között a viminaciumi Severus-kori aranyszőttes (1965/66, 1968), egy aranygyűrű Isis-Sothis ábrázolással (1968), a jász-szentlászlói figurális díszű edény (1977) mellett az éles vitát és ellenkezést kiváltó könyve kíván említést, amely Dávid király tancával foglalkozott (1969, 1970). E tárgyakhoz kötődő cikkek mellett összefoglaló jellegű az itáliai hatások vizsgálata a koracászárkori Pannóniában (1963). A pannóniai művészetre vonatkozó tanulmányai mintegy gerincét adják annak a fejezetnek, amelyet Pannónia művészetéről írt a „The Archaeology of Roman Pannonia” kötetben (1980).

A művészeti témákhoz többé-kevésbé kötődnek a használati tárgyak különböző típusairól írt munkái is: medaillon applikációk díszedényeken (1960, 1962), mázas díszedények a győri múzeumban (1961, 1967/68), a lauriumi (1962), carnuntumi üvegek (1967), valamint a pannóniai üvegről írt rövid összegezése a „The Archaeology of Roman Pannonia”-ban (1980). Ezeknél hangsúlyosabban a díszfegyverekről szóló tanulmányai. Legkorábbi közülük a dunaföldvári tör publikációja (1969), amelyet a pannóniai pajzsdudorok feldolgozása követett (1970), majd a contra-aquincumi és az intercisai sisakok (1973), végül egy koracászárkori díszpáncél (1976) zárta le a sort. A díszfegyverekről összefoglaló tanulmánya jelent meg a Hadtörténeti Közleményekben (1972) és a „The Archaeology of Roman Pannonia” monográfiában (1980): mindkettő az 1971-ben kiadott könyvének, „Helmschilde-Dolche” eredményeivel.

A csopaki márvány asztallapról írt tanulmányát (1954) nem számítva, tevékenységének utolsó korszakában a késő római és ókeresztény témák kerültek előtérbe. Korakeresztény mártírok emléke Brigetioban (1974), pannóniai mártírok (1974, 1975), a pannóniai kereszténység emlékei (1975), Arius téglakarc ábrázolása (1973/74, 1975), Savaria ókereszténysége (1975/76, 1977), a korai kereszténység továbbélése a nyugat-pannóniai térségben (1978), pannóniai reliquia-oltárok (1978), Quirinus és a martír-kérdés Savariában (1981), a korai kereszténység Pannóniában (1982).

Szerteágazó, mindig látványos — ugyanakkor elhanyagolt — témákat felkutató tudományos érdeklődést részben a magyar régészetben elfoglalt helyzete magyarázza. Aktivitását, jó kapcsolatteremtését, vitathatatlan szakmai sikereit, külföldi elismertségét a szokottnál erősebb negatív és pozitív indulatok kísérték. A hivatalos ajtók gyanakvással és ellenszenvvel zártak be előtte. Ha időnként szősz jutott, csak figyelmetlenségből történhetett: a magyar hivatalos régészet következetesen elzárkózott az elől, hogy a benne feszítő energiákat, ügyességét, reprezentáló képességét a maga előnyére kiaknázza. Partizán munka volt, ahogy egy amúgy is gya-

nakvó, nehézkes korban, nyílt rosszalással szembenézve létrehozta a „Magyarország régészeti leletei” reprezentatív kötetet, de döntő szerepet vállalt a „The Archaeology of Roman Pannonia” kiadvány megjelentetésében is. Szabad teret — jellemző módon — csak a kiállításrendezésben kapott. Se szeri sem száma azoknak a kisebb-nagyobb régészeti kiállításoknak, amelyekben az ókori rész megtervezése, rendezése rá hárult. A vidéki kiállítások közül különösen veszprémi kiállításai említésre méltóak (1950, 1958, 1963), amelyekben kísérletet tett a balcai freskók összeállítására, továbbá két szekszárdi (1964, 1970) és tihanyi (1965) kiállításai. Ezeknél nagyobb szabású volt a Magyar Nemzeti Múzeum 1961. évi állandó régészeti kiállításának teljes megrendezése. A „Rómaiak Pannóniában” című vendéghiállítását Prágában Nijmegenben, Krefeldben és Münchenben mutatták be.

A hazai tudományos életben elsősorban a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulathoz fűzték kapcsolatokat, amelynek választmányában is helyet kapott. A Társulat vándorgyűlésein (1966, 1968, 1983), vitaülésein (1979) és havi felolvasó ülésein (1957, 1963, 1967, 1975) hallottuk tőle később nyomtatásban megjelent kutatásainak összegezését. Tevékenyen részt vett több nemzetközi kollokvium hazai megrendezésében is: így a Rei Cretariae Romanae Fautores Fautores budapesti konferenciáján, vagy legutóbb Székesfehérvárt a VII. Antik Bronz Kollokvium előkészítésében és lebonyolításában.

Aktivitásának súlypontja azonban már jó ideje a határokon túlra helyeződött át, ahol széles körben elismerés és megbecsülés fogadta. Külföldi szereplése 1955 kezdődött, amikor a Csehszlovák Tudományos Akadémia szakmai tanácsadóként vette igénybe szolgálatait. Előadásai, amelyeket Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Ausztriában, az NSZK-ban, az NDK-ban, Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban, Norvégiában, egyetemeken, régészeti intézetekben, múzeumokban, társulatokban, az általa rendezett kiállításokkal kapcsolatban tartott, különösen nagyszámúak azután lettek, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban tíz éve befejezte aktív működését. Erre az időre esett több éven át tartó megbízatása a bécsi Tudományegyetemen, ahol provinciális régészeti tárgyi előadásokat tartott. Állandó résztvevője volt az RCRF, az antik bronzokkal foglalkozó konferenciáknak, a keresztényrégészeti kongresszusoknak, az üvegekkel, az ezüst tárgyakkal foglalkozó kollokviumoknak, de részt vett és előadott a nemzetközi thrák konferenciákon, a Klasszika Archeológiai Kongresszusokon, a Limes Kongresszusokon is. Mindig aktív szereplése nemzetközi viszonylatban a legismertebb magyar régészek egyikévé tette.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat munkásságát Kuzsinszky Bálint emlékéremmel ismerte el. Levelező tagjává választotta a Német és az Osztrák Régészeti Intézet. A legnagyobb elismerés is külföldön érte: levelező tagsággal tisztelte meg az Osztrák Tudományos Akadémia.

Fitz Jenő

BÁNDI GÁBOR 1939—1988

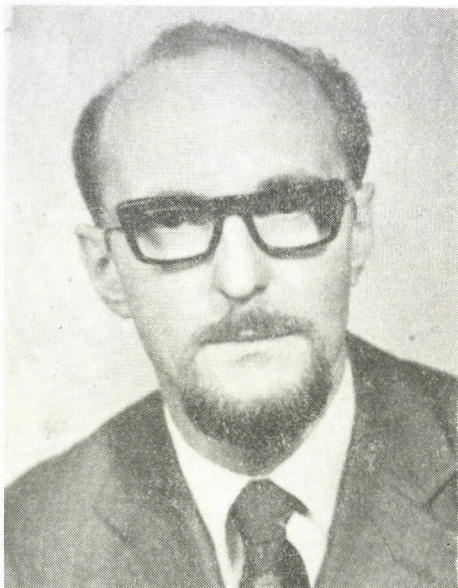
Csupán az adhat megnyugvást mindazoknak, akik — oly sokan — szerettük Bándi Gábort, hogy életének szenvedéstől meggyötört utolsó óráiban, amint szinte mindig, tennivalói, tervei foglalkoztatták. Mert Mont Beuvray-be készült, folytatni a francia — magyar együttműködés keretében Velemszentviden megkezdett feltáró munkát. A célállomás fájdalmasan megváltozott. Barátunk, kollégánk örökre távozott.

Bándi Gábor humán érdeklődésének és műveltségének gyökerei Kalocsához, a nagy hagyományú egyházi központhoz és barokk iskolavárosához kötődnek. Itt járt középiskolába, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1957—1962 között, régészet-történelem szakon

folytatta tanulmányait. Diplomadolgozatának témája — a nyergesújfalu korabronzok település feldolgozása — hosszú időre meghatározta szakmai érdeklődését. Nevezetesen: a Dunántúl korai és középső bronzkori történetének ambiciózus kutatója, kitűnő ásató régész és elméleti szakember lett.

Tevékenysége három városhoz kötődött, s ennek megfelelően életműve is három olyan szakaszt ölel fel, amelyekben változó súllyal kapott szerepet a régészet, a múzeumirányítás és a múzeumpolitika.

A pécsi Janus Pannonius Múzeumban eltöltött évtized (1962—1972), ahol a régészeti osztály vezetője volt, Bándi Gábor régészeti munkásságának legtermékenyebb

időszaka. Doktori disszertációját 1963-ban védte meg, amely *Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslowakei* (Musaica 14, 1963, 3–25) címen jelent meg, mintegy kezdeteként a Dunántúli korai bronzkorát taglaló elméleti jellegű tanulmányok sorának: Adatok a Közép-Dunamedence korai és középső bronzkorának települési kérdéseihez (JPMÉ 1962, 103–109), Adatok a Dunántúli korai bronzkori történetéhez (JPMÉ 1964, 65–72), Die Beziehungen der südungarländischen frühen Bronzezeit zum Gebiet der Unteren Donau (MFMÉ 1966–67, 71–78), Remarks on the History of Research in The „Vučedol Problem” (Alba Regia 8–9, 1967–68, 23–33). Már korai munkáiban is érvényre jut kutatási módszerének néhány, később is fellelhető, fő vonása. Így, az adott téma kutatástörténetének jó érzékű kritikai áttekintése, az előremutató megállapítások bázisértékű felhasználása; a földrajzi tényezők maximális figyelembe vétele valamely népesség törzsterületének, életmódjának meghatározásakor; a tárgyalt korszakra, területre vonatkozó topográfiai adatok teljességre törekvő felgyűjtése és kiértékelése; dinamikus történelemszemlélet és szenvedélyesen megújuló kísérlet az őskori eseménytörténet rekonstrukciójára.

A hatvanas években Bándi Gábor egyike a legtöbbet ásató ősrégészeknek. E tevékenysége — az adódó, különböző korú lelőhelyeken végzett, főként Baranya megyei, leletmentések mellett — két téma köré csoportosult. Egyrészt tudatos szívóssággal kereste és tárta fel a mészbetétes edények kultúrájának tezeit (Turony, Szébeny) és temetőit (Siklós, Siófok-Széplak), másrészt aktívan részt vett — Petres Évával és e sorok írójával együttműködve — a vatyka kultúra magaslati telepeinek szisztematikus vizsgálatában, s ehhez kapcsolódóan önálló temető feltárásai is voltak (Eresi, Kiskőrös, Dunapataj).

Jórészt saját ásataira, terepjárásaira épült A déldunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete (Dunántúli Dolgozatok 4, Pécs 1967) című összefoglaló munkája, valamint A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése című, magas színvonalú topográfiai elemzésre épülő írása (VMKK 11, 1972, 41–58). Ezekben az alapvető, polémiát kiváltó tanulmányokban a korábbiaktól eltérő eredményre jutva keresett választ a Dunántúli talán legkarakterisztikusabb emlékműanyagot ránk hagyó népességének etnogenézisére. E témában számos kisebb forrásközlés mellett, különösen figyelmet érdemel az a két cikk, amelyekben az általa mindig fontosnak tartott antropológiai vizsgálatok régészeti adaptációjára tesz kísérletet Nemeskürri Jánossal és Zoffmann Zsuzsával együttműködve: Das bronzezeitliche Brandgräberfeld

von Környe-Fácánkert, Methoden der archäologischen und anthropologischen Aufarbeitung von Brandgräberfeldern (Alba Regia 11, 1970, 7–34), Untersuchung der Bestattungsbräuche bei bronzezeitlichen Brandgräberfeldern (JPMÉ 16, 1971, 59–67). Kiváló eredményt hozó, továbbgondolkodásra késztető írások. Mégis, figyelmet alig keltettek, követők máig nem akadtak. Amikor a fentiekkel szinte egyidőben megjelent A dunántúli mészbetétes edények népének kelet-magyarországi kapcsolatai című, a dunántúli és alföldi népességek szinkronológiaiájának körvonalait felvázoló cikke is (JPMÉ 13, 1968 (1971) 63–73), úgy tűnt, hamarosan elkészül az az összefoglaló munka, amelyet egymáshoz kapcsolódó, egymásra épülő tanulmányok, forrásközlések sora alapozott meg.

Hogy mégsem így történt, az azzal a kihívással magyarázható, amit a Vas megyei múzeum igazgatói székének elfoglalása jelentett számára 1973 elején. Bándi Gábor nagy tervekkel, világos célokkal indult — és sok mindent meg is valósított. A korszak színvonalán túlmutató, széles körű szakmai és közönség kapcsolatra épülő múzeumszervezetet hozott létre. Funkcionálisan előremutató épületrekonstrukció valósult meg, a képző- és iparművészet számára távlatokat nyitó intézmény épült fáradtságot nem ismerő irányításával. Európai rangot vívott ki az általa menedzselte textilművészeti biennálé és a gyorsan gyarapodó gyűjtemény. Ekkortájt tüntették ki Móra Ferenc emlékéremmel.

Mindez sok energiát emésztett fel, s óhatatlanul megváltozott régészeti tevékenységének jellege. Folytatta a Baranya megye története az őskortól a honfoglalás koráig (Pécs 1979) című kötet szerkesztését, amelynek társszerzője is volt; 1974-ben megindította Velemszentviden a több évtizedre tervezett ásatás sorozatot; ehhez kapcsolódóan hasznos és emlékezetes baráti-szakmai összejöveleket szervezett az európai hírvő lelőhelyen; folyamatosan részt vett a Közép-Európa eneolitikumának és korai bronzkorának kutatási eredményeit taglaló szakkonferenciákon (Lazise, Budapest, Plovdiv, Xanthi, Drezda), itthon és külföldön elismerést kiváltó nemzetközi konferenciát rendezett 1982-ben Bozsokon (Kapcsolatok Észak-Dél között), amelynek előadásai alig egy éven belül megjelentek az általa újjászervezett és szerkesztett Savariában. E konferenciákon tartott előadásai közül azok emelkednek ki, amelyekben a Kárpát-medencei bronzkori emlékek európai kapcsolatrendszerét vizsgálja: Über den Ursprung und die historischen Beziehungen der Tonstempel der bronzezeitlichen Gruppen Madarovec und Polada (Preistoria Alpina 10, 1974, 237–252), Das Golddiadem von Velem (Savaria 16, 1982, 81–93). Über den Ursprung der Glockenrockidole der Bronzezeit (Xanthi 1983-kiadás alatt). Mindezek elismeréseképpen is, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1981-ben Kuzsinszky emlékéremmel tüntette ki.

Érthető módon kevesebb ideje maradt forrásközlésekre, nagyobb elméleti tanulmányok írására ezekben az években. Amit talán leginkább sajnálhatunk, éppen csak elkezdni tudta — a korai bronzkori, teljesen feltárt Pécs-nagyárpádi telep mellett (1963–1967) — legjelentősebb ásatásának, Velemszentvidnek feldolgozását.

Maradandó alkotásai ellenére méltatlan körülmények között kellett távoznia Vas megyéből 1985 őszén. Volt ebben valami törvénytelen törvényszerűség! A minden helyzetben, olykor önmagát is — talán tudatosan — becsapva, optimizmust sugárzó ember helyett egy belül vívódó, a szakmai újrakezdésben inkább kételkedő, mint bizakodó Bándi Gábor került Budapestre, ahová kezdetektől vágyott. A pécsi és szombathelyi állandó kiállítások őskori részének invenciózus rendezője új hivatalában, a Központi Múzeumi Igazgatóság igazgató-helyetteseként, több mint két éven át az ország különböző pontjain születő múzeumi kiállítások kivitelezésének irányítója lett. A rá jellemző hivatástudattal és lelkesedéssel látta el feladatát, bár tudjuk, aligha elégíthette ki ez tényleges, a magyar múzeumügy jobbátételére irányuló ambícióit. Erre 1988 májusától nyíltott lehetősége, amikor a Művelődési Minisztérium múzeumi osztályának vezetője lett.

Igazgatói tapasztalata, s azon jártassága, amelyet az Országos Múzeumi Tanács főtákaraként és a Múzeumi

Közlemények egyik szerkesztőjeként korábban szerzett, s nem utolsó sorban muzeológiai célú tanulmányútja az Egyesült Államokban, segítette abban, hogy már kezdetben koncepciózusan vázolja fel a múzeumirányítás aktuális és jövőbeni feladatait. Ekkor ismét megtalálta önmagát, újra komoly szakmai terveket kovácsolt. Önálló kötetben szerette volna publikálni nagyobb korabronz-kori ásatásait, munkatársakat keresett a velemszentvidi régi bronzleletek feldolgozásához, s igazi örömmel töltötte el, hogy 1988 nyarán folytatódott a velemszentvidi kutatások, magyar–francia együttműködés keretében.

Amikor ezekről beszéltünk, megint hitt abban, hogy a régészet – a szakma –, a múzeumügy – a hivatal –

tennivalói, a közélet és a család gondjai összeegyeztethetők. Egyre inkább tudjuk, hisz körünkben is szomorú példák figyelmeztetnek, rohanó világunkban ez csak keseknek sikerül.

Kollégánk és barátunk fájdalmasan korai távozása után régészeti munkáinak bibliográfiáját összegezve – 1 önálló kötet, 44 szakeikk, 3 recenzió, 6 ismeretterjesztő írás –, tudjuk, az életmű lezárt. Ha majd feldolgozatlan ásatásait, félbemaradt munkáit kell számbavennünk, feladatunk lesz – kortársainak és a jövő generáció arra érdemes képviselőinek – befejezni azokat, ily módon is méltón emlékezve a kitűnő ősrégészre.

Kovács Tibor

JAROSLAV ŠAŠEL 1924–1988

1988. március 25-én súlyos betegség után 65. életévében elhunyt Jaroslav Šašel, szlovén epigráfus, ókortörténész, az észak-itáliai-noricumi-pannoniai térség legjobb ismerője, kutatója.

1924. január 21-én született Smarjeban, Jelše mellett. Régészeti, ókortörténeti egyetemi tanulmányait a ljubljana egyetemen végezte, ahol 1950-ben szerzett diplomát. Doktori disszertációját, évekkel később „A romai viae publicae Szlovénia területén” címmel írta. Tanulmányait Grazban, majd az athéni École Française-ben folytatta. A ljubljana egyetemen eltöltött tíz év (1951–61) után haláláig a Szlovén Tudományos Akadémia keretében tevékenykedett, amely munkásságának elismeréseként 1985-ben levelező tagjai közé választotta. 1972 és 1981 között rá hárult a tekintélyes archaeológiai folyóirat, az Arheološki Vestnik szerkesztése.

Munkássága kivételesen lépett túl Illyricum, Észak-Itália, Noricum területén, e határokon belül azonban nemcsak jártas volt a kutatás minden területén, de komplex elemzéseiben kivételes teljességgel jutott el. Tanulmányaiban topográfiai ismeretei szorosan fonódtak össze epigráfiai-, névkutatási-, auctor-elemzésekkel; egyaránt foglalkoztatták katonai, politikai, adminisztratív kérdések és történeti események. Disszertációja mellett egy sor alapvető tanulmánnyal járult hozzá az Itáliából északra vezető utak ismeretéhez, védelmük kérdéséhez, kezdve az illyricumi előzményekkel, Cisalpinia köztársaság kori védelméről, a *legio XV Apollinaris* korai történetét át a marcomann háborúk idején létrehozott *praetentura Italiae et Alpiumig*. E témakörben legjelentősebb alkotása a *Claustra Alpium Iuliarum* első kötete, amelyet munkatársaival az Alpokban kiépített védelmi rendszer teljes felmérésével állított össze. A *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, a *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* és a *Grosse Poetz* számára írt összefoglalásai (Celeia, Emona, Poetovio, Neviodunum, Siscia, számos noricum, pannoniai, dalmatiai állomás) mellett a

legfontosabb topográfiai mű, amelynek szerkesztését, összeállítását végezte, a *Tabula Imperii Romani K 34* (Naissus) kötete.

A régészeti-topográfiai feldolgozások mellett kutatói tevékenységében a legnagyobb hangsúly az epigráfiára esett. A jugoszláviai epigráfiai kutatásokról adott összegezései és számos résztanulmánya mellett kiemelkedő jelentőségű a jugoszláv területeken (amelyek a teljes Dalmatia és Moesia Superior mellett Macedonia, Thracia, Pannonia Superior és Inferior, Noricum és Histria egy részére is kiterjednek) a CIL lezárása óta ismertté vált latin feliratok corpora (*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia . . . repertae et editae sunt*), amelyet Ana Šašellal három kötetben adott ki (1963, 1978, 1987). Epigráfiai érdeklődése elsősorban a névkutatás és a prosopographia felé fordult. Egy sor észak-itáliai, aquileiai, polai név elterjedésére vetett fényt, így a Caesarnii, Barbii, Dindii, Furi, Pontii, Settidi, Kalendini. A helyi vonatkozású senatorok és lovagok között Tropaiophorus-szal, [I]arius [P]riscus-szal, Varius Clemens-szel, Cassius Sabinus-szal, C. Iulius Vepoval, C. Vindonius Successus-szal foglalkozott. E témakörben írt összefoglaló tanulmánya a Daciából, Thraciából, Moesiából, Dalmatiából és Pannoniából származó senatorokról az *Epigrafia e ordine senatorio* kiadványban látott napvilágot.

Helyi események és viszonyok foglalkoztatták történeti munkáiban is. A római előnyomulás kérdése a Keleti Alpokban, az ifjabb Drusus Emonában, a magdalensbergi hódoló felirat, Elagabalus utazása Pannónián át, a gallienus-kori *Bellum Serdicense*, egy második Numerianus Carus családjában, Magnentius és Iulianus, Libonius Severus e munkák témája.

Idő előtti halála az illyricumi-észak-itáliai régió kutatásának nem pótolható vesztesége. Csak azoknak vesztesége súlyosabb ennél, akik az embert szerették benne, a mindig segítőkész barátot, elfogulatlan vitapartnert.

Fitz Jenő

BOGNÁRNÉ KUTZIÁN IDA KÖSZÖNTÉSE

Bognárné Kutzián Ida pályafutása röviden összefoglalható, ha az egyetemről az utolsó munkahelyéig nézzük; annál érdekesebb az ezek közötti évek alatt végzett munka. 1940-ben kapta meg az abszolutoriumot a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Érdeklődése sokirányú volt, mert a legkülönbözőbb tárgyakból hallgatott előadásokat (őskor, egyiptológia, filozófia-esztétika, ókori történet, római kor, néprajz, művészettörténet). Professzorai közül további tudományos munkásságára talán Tompa Ferenc volt a legnagyobb hatással; tőle kapta disszertációja témáját is, nála doktorált 1942-ben. Második főtanára a néprajz volt. Eleinte Györffy Istvánnal hallgatott, majd az ő korai halála után Visky Károllyal. Második és harmadik szigorlati vizsgája a néprajz és az

ókeresztény régészet volt. Ki kell emelni a professzorok közül, akik óriási tudásukkal nagyon hatottak a hallgatókra, Alföldi Andrást és Gerevich Tibort, a filozófiában pedig Kornis Gyulát.

Az egyetemhez hosszú évekig kötődött. 1940-től először gyakornok, majd tanársegéd, később adjunktus volt az egyetem Ősrégészeti Intézetében és előadásait később is folytatta éveken keresztül (a Paléolitikumtól a római korig).

1949-től 1960-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán dolgozott. Valóban kivette részét a nehéz munkából: az őskori gyűjtemény – a Magyar Nemzeti Múzeum legnagyobb gyűjteménye – rendezése, restaurálása, leltározása, a modern követelményeknek megfe-

lelő elhelyezés, kiállítások rendezése és végül az óriási anyag revíziója sokszor nagyon mostoha körülmények között. Beosztása szerint részlegvezető majd helyettes osztályvezető volt. Sajnos a légkör nem volt kedvező, amit nehezített a sok értekezlet, ideológiai konferencia és különösen nehéz volt az 1955-ös év, amikor az osztályvezetőt — Párducz Mihályt — Szegedre száműzte a főigazgató. Egyesek megúszták fizetéscsökkentéssel. A következő év őszén nagy károkat okoztak az ötvenhatos események a Nemzeti Múzeum épületében és a kiállítást is le kellett bontani.

A tudományos munkához az időt sokszor az éjszakai pihenőből kellett elvenni. Bognárné K. I. az 1950–1954-ben Tiszapolgár-Basatanyán végzett ásatásainak eredményeit dolgozta fel; 1963-ban a munka meg is jelent *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya* címmel. Abban az évben nyerte el a kandidátusi fokozatot. A MTA Régészeti Kutató Csoportjának megalakulásakor a MTA meghívására az ottani munkába kapcsolódott be részlegvezetőként. Ott sem hiányoztak a kezdeti nehézségek, mert a szervezési munkákon túl folyt a romos épület tatarozása.

1971-ben lett Bognárné K. I. az interdisziplináris osztály vezetője. 1973-ban nyerte el a történelemtudomány (régészet) doktora fokozatot a *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin* c. könyvével.

A már említett basatanyain kívül más ásatásai is fontos eredményekhez vezettek, így Szakmár (a Körös kultúra legészakibb megásott lelőhelye a Duna mellett), Ószentiván (Körös- és korai Vinča-kultúra), Szilmeg (új csoport), Csőszhalom (Európa legészakibb neolithikus tellje), vagy Bodrogzsádány (bükk- és tiszai kultúra).

Tudományos munkájához Bognárné K. I. számos tanulmányútja során (Írország, Portugália és Albánia kivételével minden európai ország) anyaggyűjtése, tapasztalatai, kongresszusokon és régészeti összejöveteleken való részvételével hozzájárult nagy anyagismeretéhez. Három megjelent könyvén kívül (A Körös-kultúra 1944; angolul kivonatosan 1947-ben; továbbá a már említett két könyve) számos tanulmányt írt bel- és külföldi szaklapokba. Tagja különböző bizottságoknak: The Prehistoric Society of Great Britain, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques - Conseil Permanent, Deutsche Arch. Inst.; MTA Régészeti Bizottságnak tagja alapítás óta két év megszakítással, továbbá az INQUA Nemzeti Bizottságának.

Kutatásai elsősorban az újkőkorra és rézkorra koncentrálnak, de vizsgálatai kiterjednek a korabronz- és késővaskorra is. Munkássága méltatásánál a neolithikum és rézkorra vonatkozó kutatásait kell kiemelni.

A Körös-kultúra teljes feldolgozása magában foglalja a Kárpát-medencét, de vizsgálja a dél-európai és a vonatkozó közép-európai leletanyagokat is. Elsőnek határozta meg az összefüggéseket a Mediterraneum kultúráival és állapította meg a Körös-kultúra mediterrán származását és időrendi helyzetét. Ezt átvette a nemzetközi szakirodalom is és az újabb ásatások, nem csak a hazaiak, hanem a jugoszláviai, görögországi és itáliai ásatások is megerősítették ezt.

A magyarországi neolithikumról publikált szintézisében jellemzi az egyes kultúrákat, ezek fázisait, meghatározza kultúrhorizontjaikat és stratigráfiai adatokkal kiegészített időrendjüket. Ez a Tompa Ferenc után (24./25. BRGK) megjelent első összefoglalás sokkal átfogóbb és differenciáltabb képet rajzol a hazai neolithikumról és számos begyökeresedett korábbi nézeteket felszámol, amihez saját ásatásainak eredményeivel járul hozzá. Kutatásai kiterjednek a Lengyel-Kultúra periódizációjára, így a zengővárkonyi fázis után követő késői szakaszt elkülönítette és sikerült a kelet-magyarországi kultúrákkal való párhuzamosítás.

Nagy gondot fordított a rézkort megelőző kelet-magyarországi neolithikum vizsgálatára; négy csoportot tudott elkülöníteni (Lengyel Nyugat-, Csőszhalom, Herpály és Gorzsa Kelet-Magyarországon).

Kutatásait elsősorban a rézkorra összpontosította. Megállapítja, hogy a fenti magyarországi csoportok számos vonatkozásban alapját képezik ugyan a rézkor hasonló regionális elhelyezkedésű csoportjainak (lucskai, basatanyai, deszki és a később fellépő kistrét-parti), de a továbbfejlődő elemek mellett változás figyelhető meg mind a településsztruktúrában mind a temetkezési szokásokban. Az egymáshoz kapcsolódó és feltehetőleg a természeti környezetben bekövetkezett változásokkal összefüggő jelenségekhez továbbiak is járulnak mint a gazdálkodás módosulása vagy a jelentős fémművességi ismereteket feltételező réz fegyverek megjelenése. Rendszeri az egész Kárpát-medence korai rézkori kultúráinak összefüggéseit Kelet- és Délkelet-Európa kultúráival. A Kárpát-medencén túl Közép-, Kelet- és Délkelet-Európára és Közel-Keletre kiterjedő kutatásai a magyarországi rézkori kultúrák kapcsolataira világítanak rá. Stratigráfiai megfigyeléseivel olyan relatív sorrendet alapol meg, amelyre a kultúráknak ezt a hatalmas területet átszelő horizontrendszerét építi. A legkésőbbi neolithikus és a legkorábbi bronzkori szint kidolgozásához megszabja a rézkor relatív időrendi kereteit. Basatanyai ásatásai meggyőzően bizonyították, hogy a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák között nincs hiány, a badeni kultúra pedig fiatalabb a bodrogkeresztúrinál.

A rézkor kultúráit három periódusba rendszerezi, a egyes periódusok fejlődését hét fázisra tagolja. A tiszapolgári kultúrát rövid bevezető (A) és a kultúra életének nagy részét kitöltő (B) fázisokra osztja. A bodrogkeresztúri kultúrát is sikerült a Hunyadi-halmi csoport, azaz a Salcuta IV és a Lasina-kultúrák magyarországi megjelenésével egy hosszú korai (A) és egy rövid késői (B) szakaszra osztani. Új rendszerének jelentősége lemérhető azon a fellendülésen is, ami nem csak a hazai, hanem a környező országokban is a rézkori kultúrák kutatásához vezetett.

A badeni kultúra periodizálására tett első kísérletei egy klasszikus Badeni megelőző korai fázis és egy késői badeni szakasz (Kostolác, Baje-Csoport) körvonalazását eredményezték (Banner Jánossal publikálta).

Nagy figyelmet szentel az arany- és réztárgyak jelenségének a kultúrák kialakulásában. Meghatározza fellépésük idejét, fejlődésük és elterjedésük időrendi szintjeit a Kárpát-medence neolithikumában megállapítva, hogy a réz ismerete megelőzte az aranyét. A korarézkorban készülnek először fémművességi ismereteket igénylő réztárgyak. Az arany és a réz felhasználásának ill. feldolgozásának eredetét, a fémművesség fejlődésének korai állomásait, a nyersanyag és a késztermék kereskedelmi

kérdéseit kutatva vizsgálatait Európán kívülre kiterjeszti a Közel- és Közép-Keletre is.

Tanulmányozta továbbá a bronzkor legkorábbi fázisát és déli kapcsolatait. A késő vaskor kutatásai középpontjában a kelták magyarországi megjelenésének, a korai La Tène fázisainak történelmi és etnikai kérdései állnak, de kiterjesztette vizsgálatait a római hódítás kezdetéig.

Ásatásait a teljességre törekvés és a dokumentáció pontossága jellemzi. Az ásatások technikai fejlődése megkívánja az egyre több társtudomány szakembereinek részvételét. Könyvei és cikkei tanúsítják, hogy egyetlen korszerűen végzett ásatás is milyen megbízható alapja lehet egy-egy kultúra feldolgozásának, ha azoknak teljes anyaga felgyűjtésre kerül, mert útbaigazítást adnak a további kérdésekhez és az anyaggyűjtéshez.

Kutatásait az igényesség és a komplexitásra való törekvés jellemzi, amelybe beletartoznak a széles összefüggések keresése, a nagy területekre kiterjedő elemzések, de az előzmények vizsgálata is. Módszerei korszerűek, terepmunkájához hasonlóan interdiszciplinárisak. A modern kutatási követelmények, a teljességre való törekvés, a legkorszerűbb interdiszciplináris vizsgálatokra kell támaszkodjanak, így fontos az egykorú környezeti feltételek és a szilárdabb időrendi bázis vizsgálata. A modern követelmények az antropogén és ökológiai kölcsönhatások tanulmányozása felé irányították érdeklődését. Az utóbbi másfél évtizedben elsősorban a multidiszciplináris témák vizsgálata felé összpontosította figyelmét, amelyet a természettudományok különféle ágazatainak kutatóival végzett elemzések újabb kiértékelésekhez vezettek.

Jelenleg az időrendi vizsgálatok a legelőrehaladottabbak. Szervezésében radiocarbon, thermoluminiscens, electron spin rezonanciás és archaeomágneses mérések indultak meg a hazai tudományos intézetekben. A sorozat-

vizsgálatok eredményeinek közlése folyamatosan történik. Tanulmányokban teszi közzé a vizsgálatok eredményeit, amelyekben többek között közvetlen keltezéses lehetőségeire mutat rá, ellenőrizve a módszerek megbízhatóságát; a radiocarbon keltezéses valós évszámait csak kalibrációval érhetők el. Ezek alapján megbízhatóak a régészeti keltezéses, amelyektől a régészeti kutatás évtizedek óta idegenkedik.

Kutatásainak eredményeit röviden a következőképpen lehet összefoglalni.: a neolithizálódás mediterrán eredete, származása, az európai fejlődést meghatározó szerepének megvilágosítása és keltezése, a neolitikum és a rézkor időrendjének megállapítása beleértve a badeni kultúra fellépését a későrézkorban, a gödörsíros steppei népek korai jelentkezése, a késő Salcuta kultúra (IV) két fázisának magyarországi szerepe, a késői lengyeli kultúra meghatározása, valamint Kelet- és Nyugat-magyarország neolitikus kultúráinak szinkronizálása. A réztárgyak korai fellépése, időrendje, továbbá fejlődése olyan eredmények, amelyekre úgy a magyar mint a nemzetközi kutatók építenek Bognárné K. I. tudományos eredményei felhasználásával gyakran a szerző említése nélkül, ami újabban mind gyakoribb szakirodalmunkban. Nemcsak Magyarországot, hanem a Kárpát-medencét tekinti a kutatás földrajzi bázisának, keresi az összefüggéseket Európa és Kelet különböző területeinek jelenségeivel, hozzásegítve a magyar kutatást a hazai őstörténelem egyes kultúráinak az egyetemes történelemben játszott szerepe mérlegeléséhez, a nemzetközi kutatást pedig az itteni terület szerepének értékeléséhez. Úttörő munkát végzett a természettudomány módszereinek alkalmazásával, illetve igények felkeltésével a közös kutatások kialakításához, hogy a magyar ősrégészet felzárkózzék az európai színvonalhoz.

Mozsolics Amália

GYÖRFFY GYÖRGY 70 ÉVES

Györffy György 1917. augusztus 26-án született a Kolozs megyei Szucságon, anyai nagyszülei házában. 70 esztendősen lett tehát az Árpád-kor tudós kutatója: a történelem, az oklevelek, a földrajz, a névtudomány, a népismeret kiváló szakértője. Nem csupán azért illő köszöntőnk e helyütt is, mert munkáit kivétel nélkül kézikönyvként forgatják mindazok, akik magyar őstörténettel, a honfoglalás időszakával, az Árpád-korral, összehasonlító keletkutatással foglalkoznak, hanem annak okán is, hogy mindig erős szálakkal kötődött a mi szűkebb szakmánkhoz, a régészethez is (ennek jele, hogy közleményei jelentek meg Értesítőnkben, Actánkban, a Numizmatikai Közönyben, a fővárosi és számos vidéki múzeum évkönyvében, ill. kiadványában); ráadásul intézményünkkel, a Nemzeti Múzeummal állandó szoros kapcsolatot tart. Az még a véletlenen múlt, hogy a háború végnapjait múzeumunk pincéjében vészelte át, ám mindaz, ami ezután következett: hogy történész létére terepjárásokra vállalkozott archeológusokkal (Méri I., Pusztai R., Szőke B.) régészeti célfeladatok kitűzése végett; hogy bizantinológusokkal (Kádár Z., Csemegi J.) bizánci régészeti nyomok után kutatott terepen; hogy történeti földrajzi munkáihoz önállóan megfordult számos helyszínen; hogy ásatásaink sorát (Visegrád, Feldebrő, Szabolcs, Örvény stb.) vissza-visszatérően látogatta; vagy: hogy régészeti közleményekhez önzetlenül segédleteket (térképvázlatokat) készített, történeti adatgyűjtést végzett (Nagykunság); továbbá: hogy a múzeumi ásatási és tudományos tervek összeállításához folyamatosan tanácsokkal szolgált; hogy kiállításainkat ötletekkel gazdagította és azok megvalósításában tevőlegesen részt vett; hogy tevékeny résztvevője volt társulati üléseinknek, előadója régészeti-numizmatikai konferenciáinknak, vitáinknak (zempléni sír) sőt, számos alkalommal szűkebb szakmai munkaértekezleteinkbe is bevonhattuk, hogy elvállalta egy sereg régészeti kiadvány (a topográfia kötetei, corpusok), tanulmány lektorálását; hogy régészeti anyagra

épülő értekezések opponense volt; hogy szakmai kérdésekben mindig készséggel rendelkezésére állt a hozzá fordulóknak — de hagyjuk el a vég nélkül folytatható felsorolást, a fentiek remélhetően elegendő bizonyossággal szolgálnak ahhoz, hogy ne munkánk külső, közömbös szem-

lélőjét lássuk személyében, hanem azt a segítőkész, ragyogó tudású szakembert, akit mi, régészek közvetlen munkatársunknak, tanácsadónknak tudhatunk. Nála nem csupán szólam, hogy a történettudománynak és a régészetnek együtt kell működnie, hanem maga mindenféle érdek, díjazás nélkül, még személyében is háttérben maradva, mindig, minden körülmények között ráállt a közös munkára, csupán azért, mert valóban hisz abban, hogy a két tudományág csak együtt érhet el megbízható, maradandó eredményeket. Intézményünkhez köti az is, hogy mint a középkori eszmetörténet kiválósága, tagja a Koronabizottságnak, továbbá történetként vesz részt a fehérvári királyi sírok bizottságának munkájában. Ma szinte hihetetlen, de mégis így van, szóba kell hoznunk: neki köszönhetjük azt is, hogy épületünk változatlanul a nemzet múzeumáról elnevezett körúton áll, hiszen 45-ben, a nagy átkezesztelési lázban, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának egyik ülésén felvetették, hogy a körutat Ady Endréről kereszteljük el, és végül a jelen levő Gy. Gy. tiltakozásának hatására vetették el csak az ostoba ötletet a Tanács tagjai. Múzeumunknak tehát számos oka van arra, hogy nagy megbebecsüléssel, szeretettel, hálával emlegesse az ünnepeltet.

Sokakban felmerülhet a kérdés, honnan is eredeztethető Gy. Gy. hallatlan sokoldalúsága, a társtudományok széles köre iránti vonzódása. Hajlamosak vagyunk azt gyanítani, hogy Gy. Gy.-nek aztán könnyű sora volt, egyszerűen folytatta legendás híró édesapja, Györfly István néprajzprofesszor életművét, hiszen már ő is foglalkozott településtörténettel, indíttatást tehát hazulról kaphatott. Részgazságok lehetnek is ebben, hiszen már gyermekkorában joga volt használni apja könyvtárát, egyetemistaként kulcsa és szabad bejárása volt tanszékére, afféle kis inasnak számított az intézetben, aki még arra is felhatalmazást kapott, hogy aláírja az indexeket, hiszen kitűnően tudta utánozni apja aláírását. Ha az apa beszélősebb kedvében volt, meg lehetett vele tárgyalni röviden tudományos témákat is, valamint értékelni előadókat, szakembereket. De mindössze egyetlen dologgal szólt bele sorsa alakulásába, nevezetesen azzal, hogy felfigyelve gyermeke jó földrajzi tájékozottságára, konokul ragaszkodott ahhoz, hogy az egyetemen a földrajz szak mellé semmiképpen se a természetrajzot válassza második szakjának, amint azt ő tette és utólag keservesen megbánta, hanem okvetlenül a történelmet. Az ember beletartozik a tájba, és ettől kezdve a földrajz már történelmi stúdiumokat követel — hajtogatta mának, és mindez mélyen igazságnak bizonyult.

Gy. Gy. 1935–39 között végezte el az egyetemet, a kor legkiválóbb magyar történetészei oktatták. Domanovszky Sándor, aki kamasz kora óta ismerte, atyai szeretettel fogadja, még első éves hallgató korában megteszi intézete könyvtárosának. De mindenekelőtt Mályusz E. településtörténeti kollégiuma köti le, ott tapasztalja meg ugyanis, miként lehet a földrajzt a történeti források bevonásával néptörténeti szemszögből művelni. A magyarságot ért nyugati hatások világosabbak a történetész számára; rejtélyesebb, mit hozott keletről magával; így a másik professzor, akitől sok emlékezetes dolgot hall, a turkológus Németh Gy. volt. Őket tartja mestereinek. Domanovszky tovább egyengeti sorsát apja halála után: 40 ószén bejuttatja az Egyetemi Könyvtárba. Két évig marad ott, de a könyvtár munkahelynek nem vonzó, ezért hálásan fogadja, amikor Deér J. meghívja a Történettudományi Intézetbe. 42 ószén behívják katonának; híradós lesz, majd, mivel tud autót vezetni, gépkocsiszerizti tanfolyamot végez. 43/44 fordulóján elintézi, hogy a Honvéd Térképészeti Intézetben dolgozhasson, és mivel ennek Vízrajzi Osztálya a fővárosban maradt, átkéri magát oda szolgálattételre. Az ostrom után, amint a szabad mozgás lehetőségé vált, a Budapesti Nemzeti Bizottság kebelében a kulturális teendőket intézte. Supka Géza ekkoriban lett az MNM Egyetemének elnöke, csábította: legyen ügyvezető főtitkár mellette, de az adminisztrációs feladat nem volt ínyére. Időközben az ideiglenes kormány felköltözött Budapestre; Gy. Gy. sürgősen búcsút mond a politikának. Deérrel kettesben felkeresik Teleki Géza kultuszminisztert, hogy kieszközljék a Teleki Intézet

átszervezését. A Teleki Intézet elődje a Statisztikai Hivatalhoz tartozó, Teleki Pál által létrehozott Államtudományi Intézet volt (itt dolgozott később Dajbukát és Jakabffy kollégánk). Azt követően, hogy Teleki Pál 41-ben öngyilkos lett, Hóman megalapította a Teleki Intézetet, kibővítette az akkor felállított Történettudományi Intézettel és hozzákapcsolta az Erdélyi Tudományos Intézetet. Az Államtudományi Intézetbe tartozott a Táj- és Népkutató Osztály. Ennek jogelődje a három kiváló professzor: Teleki Pál (gazdaságföldrajz), Györfly István (néprajz) és Magyary Zoltán (közigazgatástudomány) által szervezett Táj- és Népkutató Központ, amelyet Teleki 1938 októberében rendeletileg létesített. A Központ fiatal szakemberei ráirányították a figyelmet a magyar társadalom égető szociális problémáira, a megoldatlan földkérdésre, a közigazgatás sürgető reformjára, és amit észleltek, azt a Károlyi-palotában 1938. nov. 21-én megnyitott kiállításukon a közönség elé tárták. A kiállítás vihart kavart; a támadások hatására Teleki dec. 9-én bezáratta azt, a Központot pedig feloszlatta. A munkát a tanítványok persze nem hagyták abba (pedig Györfly I. 39-ben váratlanul, Teleki 41-ben, Magyary pedig 45-ben tragikusan elhunyt), még azt is kívázták, hogy 41 őszétől a Teleki Intézet Államtudományi Intézetének legyen egy Táj- és Népkutató Osztálya. Amikor 45-ben a háborús összeomlás után a radikális változtatásra lehetőség nyílt, ismét terítékre került a Központ felélesztésének gondolata, mégpedig Néptudományi Intézet néven, a Teleki Intézet tagintézeteként. Megszervezésére, igazgatói teendőinek ellátására Gy. Gy. kapott megbízást. Munkatársait úgy válogatta meg, hogy azok között a nemzeti tudományok (tehát a földrajz, településtörténet, régészet, ember- tan, a történeti néprajz, a tárgyi és szellemi néprajz, nyelvészet) művelői mind képviselve legyenek. A régészek közül Méri I. volt az Intézet tagja. Az időközben Kelet-európai Tudományos Intézetté átkeresztelt intézet elnöke a makulátlan, európai látókörű, legmesszebb tekintő magyar tudós és politikus: Bibó István lett. A kiváló tudományos erőket felsorakoztató intézetet az egyre kíméletlenebbé váló politika felszámolta, kutatóit 49. okt. 1-vel szélnek engedték. Kétségtelen, hogy az Akadémia előbb-utóbb létrehozta a maga szakági intézeteit, ám akkor sem vitatható, hogy a magyarságtudomány területén a tudományközi együttműködésre ez az intézet kitűnő példa volt, és fájlatlathatjuk megszűnését, mert akadnak olyan témák, amelyeket egy ilyen, egy helyen dolgozó, önként társult, összeszokott, különböző szakmájú, de mégis azonos érdeklődési körű munkacsoport tud sikerrel megoldani. (Az Intézet kiadványait az egyetemen évekig tankönyvként forgattuk.) Aligha tévedek abban, hogy Gy. Gy.-nek a rokon szakterületek iránt egész fiatal korában kialakult érzékenységet, vonzalmát fokozta, a bennük való jártasságát elmélyítette az az időszak, amelyet itt, a társtudományok művelőivel töltött. Gy. Gy. életében voltaképpen az Intézet felszámolása nem okozott törést, azonban átláthatott a Molnár E. által vezetett Történettudományi Intézetbe, hiszen a korai magyar idők ismert kutatóját, a „Krónikáink és a magyar őstörténet” c. könyv szerzőjét nehezen lehetett volna mellőzni. Az 50/51. tanévben, a hírhedt marizmus bukása után átmenetileg bevonják az egyetemi oktatásba is, „Magyar őstörténet” ad elő történetész hallgatóknak. Az év végétével Debrecenben ajánlanak fel neki katedrát, de kitűdődik, hogy épp a kiváló Szabó István helyett lehetne tanszékvezető; ilyen áron nem él a lehetőséggel. Ezzel egyszer s mindenkorra lezárul az útja, hogy középkori történetész iskolát teremtsen. Hozzám kegyes volt a sors, mert abba a nemzedékbe tartozom, amely a muzeológia szakon az 50/51. tanévben Gy. Gy. „Forrásismeret és forrásolvasás” szemináriumát látogatta, ám mindössze heti egy órában, a II. félévben pedig csak egyszerű beszámolási kötelezettséggel, amely nem sarkallt egyikünk sem a felkészülésre.

Időnként felróják nekünk, régészeknek, hogy vagyunk jónéhányan, akik túlzottan is az ő irányzatát követjük. Akik ezt nem jó szemmel nézik, azoknak javasolom: vegyék a fáradságot, bújják át a 49-ben és még jó másfél évtizeden át kiadott történelemkönyveket, győződjenek meg arról, hogy akkoriban mit és hogyan taní-

tottak a honfoglalásról, az államalapításról, az Árpád-korról (olykor máig visszhangzó érvénnyel!); s azóta mi mindent változtatott már a képen Gy. Gy. hatalmas munkássága, mert akkor válik érthetővé, miért is állunk mi többnyire István király monográfusa, az Árpád-kori történeti földrajz szerzője pártján. A mi forrásanyagunk, a tárgyi hagyaték valamint a régészeti jelenségek olyan

fejlődési modellt sugalmaznak erről a korszakról, amelyet legszemléletesebben eddig ő rajzolt meg. Gy. Gy. soha nem érezte magát csálhatatlannak, saját tételeit ő maga hajlamos elsőként bírálni. Életműve mögül sugárzik erkölcisége, népe iránti felelőssége.

Matuzsálemi életkort kívánunk neki, hogy minden célját megvalósíthassa!

Dienes István

PATEK ERZSÉBET 70 ÉVES

Szinte hihetetlen, hogy már a 71. életévébe lépett. A múltó évtizedek úgy szálltak át fölötté, hogy nem hagytak nyomot sem külső, sem belső arculatán. Fizikai és szellemi frissességét változatlanul megőrizte. Holott ifjúságát, pályakezdését századunk legválságosabb, megpróbáltatásokkal teli éveit töltötték ki.

A történelem szeretetét otthonról hozta magával, s ezért nem meglepő, hogy egyetemi tanulmányait történelmi stúdiumok hallgatásával kezdte. Érdeklődésének fő iránya azonban Alföldi András előadásainak hatására már a második évben az ókori régészet felé vonzotta. Alföldi ekkor készítette Pannonia történetének összefoglalását. A hallgatók nem csupán egy-egy kérdéskör legmodernebb áttekintését ismerhették meg, de betekínthettek Alföldi kutatási módszereibe is, figyelemmel kísérhették, hogy az írott források, az epigráfiai, numizmatikai, valamint más régészeti adatok alapján lépésről lépésre mint alakult ki Pannonia római korának új szintézise. Patek Erzsébet Alföldi Andrástól kért és kapott témát doktori disszertációjához, melynek tárgya a pannoniai fibulák eredetének és elterjedésének kidolgozása lett. Munkájához jelentős segítséget kapott az egyetemtől is és akkor még ritkaságnak tekinthető módon kutatómunkát, anyaggyűjtést folytathatott határainkon túl is, így Ausztriában, Szlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában és Görögországban. Már javában dült a második világháború, amikor disszertációját elkészítette. A nagyszerű vezető mellett a földrajzi értelemben is kitérő kutatási terület, a kiszélesedett látókör egyaránt hozzájárult, hogy az 1942-ben megvédett és ugyanakkor könyv alakban is megjelent disszertáció évtizedek múltán is az ókori kutatók alapművének számít.

Az akkori körülmények között kiváló doktori diplomával is csak a Fővárosi (a későbbi Szabó Ervin) könyvtárba kerülhetett segédkönyvtárosnak. A könyvtárban töltött évek alatt (1942–46) a könyvtári munka mellett is fejlesztette régészeti ismereteit. Alföldi kezdeményezésére ekkor körvonalazódott egy olyan nagyobb munkának a vázlata, amelyben a római kori illír őslakossággal foglalkozott volna. Bár az elképzelés nem került megvalósításra, Patek Erzsébet érdeklődése a Hallstatt kor és leletei iránt ezekben az években kezdődött, amely egész későbbi tudományos pályafutását meghatározta.

1946-ban érte el régi célját és a Fővárosi Könyvtárból áthelyezték a Fővárosi Múzeumhoz (a Budapesti Történeti Múzeum elődjéhez). A Budapesti Történeti Múzeumot szinte a semmiből ezekben az években hozta létre Gerevich László. Ez a múzeum vállalta a tragikus sorsú rommá lett újkori Várpalota és Várnegyed újjáépítését megelőző régészeti feltárást. Patek Erzsébet résztvett a heroikus ásatási munkában, csakúgy, mint a végső pusztuláshoz közeledő Esterházy kincsek megmentésében, vagy akár egy középkori freskó leszedésében.

1950-ben került a BTM Régészeti Osztályára, ahol többek között elvégezte rendkívül nehéz körülmények között egy bronzkori urnatemető leletmentését (Szentendre, Pannónia dűlő). 1953-ban a Népművelődési Minisztérium akkor alakuló Múzeumi Főosztályára helyezték, ahol előadóként, majd osztályvezetőként és legutoljára főosztályvezető helyettesként dolgozott és a régészet szervezetét érintő több döntésben is résztvett. A politikailag nehéz években fontos beosztásában felelősségteljes magatartásával sok esetben sikerült meg gondolatlan és káros hatású döntések mérsékelése vagy megakadályozása.

A minisztériumból saját kérésére került vissza 1955-ben a Budapesti Történeti Múzeumhoz mint főigazgató-helyettes, majd ugyancsak saját kérésére osztályvezetőként dolgozott az MTA Régészeti Intézet (akkor még mint Kutatócsoport) 1958-ban történt megalakulásáig, melynek kezdettől fogva munkatársa lett.

Fenti hivatali beosztásai mellett tagja lett az MTA Régészeti Bizottságának, melynek 1954-től a 60-as évek közepéig titkári feladatait látta el. A minisztériumban és a Régészeti Bizottságban betöltött munkaköre lehetővé tette, hogy aktívan kivegye részét a Régészeti Intézet (Kutatócsoport) létrehozásában. Részen ennek érdekét is szolgálta az 1955-ben Budapesten megrendezett Nemzetközi Ősrégészeti Konferencia megszervezése, melyben Patek Erzsébetre oroszán rész hárult. Ez a sikeres konferencia a hidegháború éveit után az olvadás jeleként az első nagyobb nemzetközi régészeti seregszemle volt Európa keleti felén. A konferencián a már életében az ősrégészet klasszikusává és a modern régészet úttörőjévé lett V. G. Childe is résztvett.

Az MTA Régészeti Intézetben (Kutatócsoportban) a szervezeti keretek létrehozása után Patek Erzsébet részlegvezető majd az őskori osztály vezetője lett. Ezen a munkahelyen fő feladatként kapta meg a Magyar Régészeti Topográfia munkáinak megszervezését és irányítását. A Régészeti Topográfia a magyar régészet nagyszabású, nemzetközileg is nagyra értékelt vállalkozása lett. Az MRT létrehozásában, országossá tételében, elfogadtatásában és a folyamatosság biztosításában elvülhetetlen érdemeket szerzett Patek Erzsébet. Szívósságával, kitartásával elérte, hogy az újszerű topográfiai tevékenységgel szemben megnyilvánuló idegenkedés, gáncsoskodás, ellen-

ségesség, sőt megszüntetésére tett kísérletek ellenére, rendületlenül védte, vezette, irányította ezt a munkát, melynek minden részletét, módszereit a kezdeti évek alatt a támadások pergőtüzében kellett kidolgozni. A topográfiai kötetek folyamatos megjelenése fokozatosan elcsendesítette az ellenkezést és ma már nemcsak külföldön, de hazánkban is elismerik a topográfiai kutatások alapvető régészeti forrásfeltáró jelentőségét. 1974-ig, tehát a teljes elismerésig és szervezeti megszilárdulásig irányította ezt sok küzdelmet igénylő intézeti főfeladaként meghatározott tevékenységet, mielőtt átadta a vezetést fiatal munkatársának. Azóta első sorban tudományos célkitűzéseinek megvalósításán fáradozik. Kutatásai első évtizedeit főleg a dunántúli későbronzkori urnamezős kultúra leleteinek összegyűjtése és problémáinak feldolgozása töltötte ki. Nem elégedett meg a múzeumokban őrzött leletek összegyűjtésével, de a legtöbb lelőhelyet személyesen is felkereste, hogy élő környezetükben ismerje meg az egykori települési helyeket, körülményeket. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik neszemélyi leletmentése, ahol az urnamezős kultúra nagy temetőjét és települését tárta fel. Munkájáról több nagy tanulmányban számolt be (a tököli és neszemélyi temető feldolgozásával). A sok évet igénylő munka szintézisét 1963-ban kandidátusi disszertációként készítette el, amely könyv alakban 1968-ban jelent meg. Ez a könyv is alapművé vált az urnamezős kultúra kutatása számára, mint a kor első magyarországi összegzése. Jelentős eredményeket, többek között egy új kultúra felismerését hozták a mezőcsáti ásatások, melyek a Kárpátoktól keletre eső területekkel kapcsolatban álló, és addig ismeretlen rítusú és leletanyagú temető feltárását eredményezték 1958–62 között. Kelet-Magyarországon egy sajátos kultúra köre, az ún. preszkita kor részletes megismerésére nyílt lehetőség. További jelentős ásatásai felölelték az ország több tájegységét az Alföldtől a Dunántúlig. Legjelentősebb és legnagyobb energiát igénylő ásatását a régről ismert Sopron-várhelyi magaslati erődített telepen és a körülötte fekvő halomsírok temetőjében végezte 1971–1978 között. Ez az ásatás meghatá-

rozta a 70-es, 80-as évtized munkájának fő irányát. A soproni és a korábbi mezőcsáti ásatások lehetővé tették a korábban nem vagy alig ismert magyarországi korai vaskori Hallstatt-kultúra és az ezzel részben időrendi párhuzamban álló mezőcsáti típusú temetők korának (preszkita kor) sokrétű, alapos megismerését és a nemzetközi korai vaskori kutatásba való bekapcsolását. A széles kitekintéssel, a topográfiai és interdiszciplináris kutatások eredményeire is épülő tevékenységéről számos hazai és nemzetközi konferencián és kiadványban számolt be. 1984 szeptemberében megszervezte Veszprémben a koravaskori nemzetközi konferenciát, ahol a korszak legnevesebb hazai és külföldi szakemberei összegezték a Hallstatt-kultúrával kapcsolatos legújabb eredményeket. Itt a magyarországi Hallstatt kori kutatások már a külföldiekkel egyenrangú szerepet kaptak.

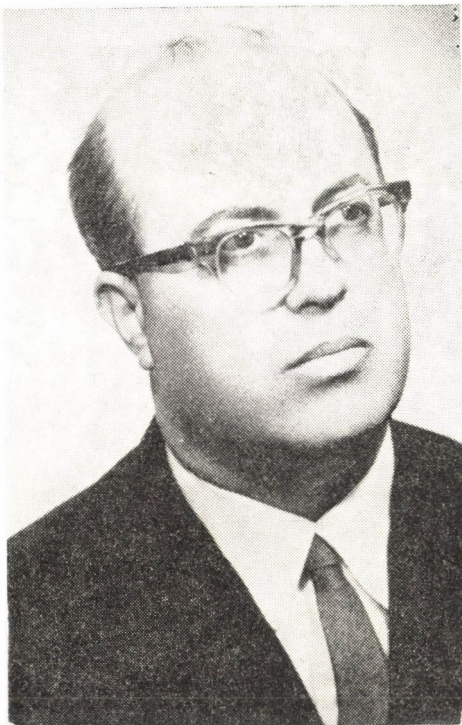
A dunántúli Hallstatt-kultúra és Kelet-Magyarország részben hasonló korú leleteinek és problemakörének feldolgozását modern szemléletű szintézisben egyesítette és nagydoktori disszertációként készítette el, 1988-ban elnyerte a nagydoktori fokozatot. Ez a munka hamarosan könyv alakban jelenik meg az NSZK-ban.

Patek Erzsébet fáradhatatlanul, fiatalos erővel, derűsen dolgozik további tudományos feladatai megoldásán. Bár 1983-ban nyugállományba helyezték, ez számára csak formális lépés volt. Munkáját változatlan intenzitással továbbra is az MTA Régészeti Intézet keretében és annak támogatásával folytatja. Tudományos munkásságának elismeréseként 1978-ban megkapta a Munka Érdemrend ezüst fokozatát s 1982-ben a Deutsches Archäologisches Institut levelező tagjává választotta.

Ha életművét röviden összegeznünk akarnánk, akkor nemzetközi jelentőségű tudományos eredményeit, tudományszervezői és közéleti tevékenységét emelem ki. Ezek biztosítanak számára kiemelkedő helyet a magyar régészetben. Kívánunk neki hosszú életet, hogy még sok jelentős eredménnyel gazdagítsa régészettudományunkat.

Kalicz Nándor

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 70 ÉVES

Szádeczky-Kardoss Samu 1918. január 21-én Kolozsvárt született. Negyedik életévétől fogva — kis átmeneti megszakítással — Szeged lett maradandó páttriája. Egyetemi tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának latin-történelem szakán kezdte meg s görög-latin szakán fejezte be 1940 februárjában középiskolai tanári oklevél megszerzésével. A klasszika-filológiában a kitűnő Aristoteles-kutató Förster Aurél professzor volt a mestere. Emellett a régészeti szeminárium látogatásával s az egyetemi ásatásokon (Makó, 1938; Békéscsaba-Fényes, 1940) való részvétellel Buday Árpád, majd Banner János professzorok irányításával az archeológia alapjait is elsajátította. 1938 januárjától előbb díjtalan, azután ösztöndíjas gyakornokként az Egyetem Ókori Történeti Intézeténél tevékenykedett 1940 végéig.

1941 januárjától szentesi gimnáziumi tanár, majd 1941. február 1—1944. augusztus 31 között a Kolozsvárra visszatért Ferenc József Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézetének volt a gyakor-noka, 1942 márciusától tanársegéd. 1941-ben Kolozsvárt tett bölcsészdoktori szigorlatot ókori történelem és görög-latin irodalomtörténet szaktárgyakból, ennek alapján 1943. június 15-én „Sub Auspiciis Gubernatoris” kitüntetéssel avatták doktorrá. Az 1944—1945-ös tanévben a Budapesti Tudományegyetem Ókori Történeti Intézetének tanársegédje volt.

1945 augusztusától három tanéven át a Szegedi Baross Gábor Gyakorlógimnáziumban tanított, s tanársegédi címmel az Egyetem Klasszika-Filológiai Intézetének a munkájában is részt vett. 1948 centenáriumának országos ünneplése alkalmából régészeti diákmunkát

szervezett Szeged-Baktó avarkori temetőjének a feltárására. Ezután majdnem végzetessé váló súlyos betegség hatalmasodott el rajta. Az 1948 ősze-1950 ősze közötti időt gyógyintézetekben, illetve házi pihenőkúrára kellett töltenie. Egészségi állapotának lassú javulása lehetővé tette, hogy 1949 végén az egyetemi magántanári cím megszerzéséhez szükséges követelményeknek eleget tegyen. Ennek alapján az új akadémiai tudományos minősítések bevezetésekor a „nyelvtudományok kandidátusa” fokozatot nyerte el.

1952 szeptemberében a Szegedi Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének vezetője lett. Az 1956–1957-es tanévben hét éves megszaktítás után újra létrehozták Szegeden a Klasszika-Filológiai Tanszékét, amelynek irányítására Szádeczky-Kardoss Samu kapott megbízást. Ezen a katedrán tevékenykedett folyamatosan hetven éves koráig, míg az Ókori Történeti Tanszék 1959 őszen külön vezetőt kapott. 1962 nyarán nevezték ki egyetemi tanárrá s 1963-ban lett az irodalomtudományok doktora. 1968 őszétől húsz hónapig még egyszer vállalták kellett az akkor már Ókori Történeti és Régészeti Tanszék elnevezést viselő testvérkatedrát is. Fáradhatatlan munkálkodásával biztosította, hogy a Szegeden alig pár éve (1962-ben) visszaállított régészeti képzés folyamatos maradjon.

Alapítója és három évtizeden át (1958–1988) szerkesztője volt a szegedi egyetemi „Acta Antiqua et Archaeologica”-nak. Kezdeményezte és főszerkesztőként intézte az Auctores Latini egyetemi tankönyvsorozat megjelentetését, amelyből húsz kötet elkészült. „Görög történelem” című országos jegyzete 1965 óta szolgálja a tárgy oktatását a magyar egyetemeken. A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Bizottságánál előbb munkabizottsági vezetőként, majd mint a Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottság elnöke fejtett és fejt ki az egész Dél-Alföldre kiható tudományos tevékenységet.

Tudományos témák feldolgozásában szívesen működött együtt fiatalabb kollégáival, volt tanítványaival. Az ilyen együttes munkának egyik példája „Szeged története” I. kötetében (1983) az Árpád honfoglalásáig terjedő időszak írott forrásainak a vizsgálata, amit Lakatos Pállal megosztva végzett el. Az Archaeológiai Értesítő hasábjain megindított „Az avar történelem forrásai” című közleménysorozatban szerzőtársként illetve előmun-kálatok végzőjeként máig hat tanítványának nevét szerepeltethette.

Szádeczky-Kardoss Samu tudományos munkásságában az alábbi szakaszok lelhetőek fel:

Bölesészdoktori értekezését „Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 326-ig Kr. e.” (Kolozsvár, 1941; német változat: 1942) címmel készítette el. E tárgykör feldolgozása a hellén történelem archaikus és klasszikus korának eredeti forrásaival való széles körű megismerkedést eredményezett. A görög história jelzett periódusát érintő cikkeknek az Egyetemes Philológiai Közlöny 1941-es és következő évfolyamaiban való közlésével tette meg tudományos pályáján a kezdő lépéseket.

Kutató tevékenységének következő második szakaszában főként a római császárság és késői antikvitás szociális megmozdulásainak témaköre foglalkoztatta. Egyebek mellett Gallia (AAntHung 1955, 123–150, 233–240; ArchÉrt 1956, 18–24), Hispania (AntTan 1955,

113–120 és 1956, 176–180, 334), az Alpok AntTan 1957, 117–122) és Pannónia (AAntHung 1955, 321–328) társadalmi problémáit vizsgálta különböző görög és latin szerzők írásai nyomán. Kutatási eredményeinek egyik nemzetközi visszhangja az volt, hogy a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopädie szerkesztője őt kérte fel a „Bagaudae” és „Scamarae” cikkek megírására (PWRE Suppl. XI 346–354, 1239–1242, XIV 657).

Tudományos tevékenysége harmadik priódusának a középpontjában az európai szerelmi líra úttörőjének, Mimnermosnak a költészete állott (Testimonia de Mimnermi vita et carminibus, Szeged, 1959, Repr. 1970).

Végül kutatásainak máig tartó negyedik szakaszában az európai steppe, a Kárpát-medence és a Balkán késő antik és korai középkori történelmének görög-latin kútfői állanak a középpontban. Legtöbbet az avarokról szóló híradásokkal foglalkozott és foglalkozik (Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen, Szeged, 1986; „Az avar történelem forrásai”: ArchÉrt 1978–1986 [a 624-ig terjedő időszak kútfői 11 folytatásos cikkben feldolgozva]; „The Avars”: The Cambridge History of Inner Asia. Vol. I. sajtó alatt). Emellett az ogur népekről s a protobolgárokról valló auctoritások is foglalkoztatják (lásd pl. „Kutriguroi”, „Onoguroi”, „Uguroi”: PWRE Suppl. XII 516–520, 902–906, XIV 847–850). Egyéb közlemények mellett (pl. Magyar Tudomány 1980, 351–357) eszmefuttatásai olvashatók a magyarság korai sorsát megvilágító több kútfő értelmezéséről a három legutóbbi (Budapest 1957, Turku 1980, Sziktyvár 1985) nemzetközi finnugor kongresszus aktáiban (Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 4., 5., 6.).

Fő kutatási területein kívüli témákkal is sokszor kellett foglalkoznia. Nem egyszer tudománynépszerűsítési feladatok vártak megoldásra. Kiragadott példa lehet Aristophanes születésének 2400 éves évfordulója, amelynek megünneplése alkalmából jelent meg „Aristophanes” című brosrúrája (Szeged, 1955). Legtöbbször azonban nagyobb kutató vállalkozásainak melléktermékeként jutott jelentős tudományos felismerésekre. Például a szegedi táj korai történetének írott forrásait feldolgozva vette észre, hogy Vergilius egy epikus hasonlatában (Aeneis IV 146) Herodotos (IV 104) által említett aranygazdagságuk miatt kaphattak helyet Apollo kíséretében az agathyrsusok (AAntArch XXV, Szeged 1984, 119–125). Avagy: az avar történelem egyik legfőbb forrásának, Menandros Protéktórnak a töredékeit tanulmányozva jött rá, hogy a Suda-lexikon „periairein” cikkének szerzőnév nélküli idézete nem Menandrostól, hanem a hellenisztikus kor legnagyobb történetírójától, Polybiosztól származik, s az újonnan felfedezett Polybios-fragmentum a híres Gracchus testvérek apjának hispaniai földosztó tevékenységére vet fényt (Oikumene 1976, 99–107).

A 70 éves tudós professzort köszöntve egy fél évszázad (1938–1988) szakirodalmi terméséről adhattunk a fentiekben rövid áttekintést. Nyugdíjba vonulása alkalmával 1988 nyarán tudományos és oktató tevékenysége elismeréseként a „Munkaérendrend arany fokozata” kitüntetést kapta meg. Szívből kívánjuk, hogy még sok évig folytathassa jó egészségben kutatómunkáját saját örömeire s egyben a magyar ókortudomány, medieviztika és népvándorlás kori régészet javára.

Dér Terézia

BESZÁMOLÓ A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES 1986. ÉVI XV. WORMSI KONGRESSZUSÁRÓL

A római kerámiakutatók, immár közel 300 tagot számláló nemzetközi szervezetének kétvétenként rendezett kongresszusát harmadszor tartották az NSZK-ban 70 résztvevővel. Az 1986 szept. 6–11 között rendezett ülésnek a XII. századi Andreasstiftben berendezett Museum der Stadt Worms adott otthont.

Az előző tanácskozásokhoz képest valamivel talán kevesebb volt a résztvevők száma, ez azonban nem az ér-

deklódás hiányát mutatta, és nem jelentett szakmai beszűkülést sem. A kongresszusnak ezúttal nem volt korlátozva tematikája, így a római kerámián belül a legkülönbözőbb típusok gyártásával, időrendjével és a biztonságosabb meghatározást szolgáló kémiai elemzésekkel, valamint az edényművéség termékein keresztül tükröződő gazdasági kapcsolatokkal összefüggő kérdésekről hangozhattak el előadások.

A kutatás figyelme az elmúlt években ismét az itáliai kerámia felé fordult, így itt is a 33 megtartott előadás közül 4 itáliai témával foglalkozott. G. Pucci beszámolója egy újabb étruriai officinával ismertetett meg bennünket, G. Riccioni pedig egy méceskészítő műhelyt lokalizált a romagnai Santarcangeloba. Az itáliai magyar ásatás szempontjából fontos volt B. Ackroyd beszámolója a kanadaiak által feltárt S. Giovanni di Ruoto-i villa terra sigillatáiról. Ez a villa a san potitoihoz hasonló természeti-földrajzi környezetben épült, s mind funkciója, időrendje, mind gazdasági kapcsolatai azzal azonos tendenciákat tükröznek.

A sigillatagyártásban rendkívül ritka, itáliai korszakokról szóló S. Zabehlicky referátuma, ezek a korszok a Magdalensbergen, Augustus kori leletegyüttesekben kerültek elő. Az észak-itáliai vékonyfalú kerámia Emona környéki utánpótlásáról, a helyi gyártás kérdéseiről szólt L. Plesničar előadása. Az itáliai sigillaták terminológiájáról két alkalommal is rendeztek kötetlen table ronde vitát a tanácskozás során.

A másik fontos téma, amelyet a kongresszus színhelye határozott meg — a rheinzaberni kerámia volt. A Rheinzabernben folyó újabb ásatások eredményeivel F. Reutti ismertetett meg bennünket. F. Bittner a rheinzaberni bélyeges sigillaták talpgyűrűinek osztályozásával az erősen töredékes darabok meghatározásának új lehetőségét dolgozta ki. H. Bernhard ásatásai azt bizonyították, hogy a nagy rajnai fazekascentrumban a IV. században is gyártottak sigillatát, mégpedig az ún. Rädchensigillata típusait. Rheinzabern időrendjével kapcsolatos megfigyeléseket összegezte e sorok írója a pannóniai sigillataanyag alapján. A rheinzaberni feltárások során talált kerámia eredetmeghatározásával J. Gunneweg foglalkozott a neutronaktivációs analízis eredményei alapján.

A kongresszuson — az RCRF történetében talán először — Itálián kívül a Római Birodalom északi, keleti és afrikai tartományainak kerámia kutatásairól egyaránt hallhattunk beszámolókat. L. Zoroğlu — az első török résztvevő — RCRF ülészakon a samosatai keleti sigillaták, C. Wells a római Carthago kerámiájának problémáival foglalkozott referátumában. Pannóniai témájú volt I. Curk előadása, amelyben azt a kérdést elemezte, hogy

mely társadalmi rétegek vásárolhatták leginkább a sigillatákat? Topál J. a moseli kerámia (ún. Spruchbecher) pannóniai exportjának néhány emlékét mutatta be. Erről a kérdéstről az eddigi kutatások eredményeit összegezte S. Künzl. A szomszédos tartományok kerámiaanyagáról négy beszámolót hallhattunk: V. Molling a virunumi sigillatákról, N. Gudea a daciai mázas kerámiáról, G. Kabakchieva egy oescusi edénydepotról, A. Dimitrova a moesiai és a thraciai reliefkerámia Dionysos ábrázolásairól tartott előadást. Egy új dél-galliai sigillataműhelyről Breveról hallgattunk referátumot J. Tilhardtól — ennek a Flavius kori műhelynek termékeit eddig banassacinak hittük.

A hagyományosan jól kutatott germaniai-raetiai provinciák kerámiaanyagáról ezúttal kevés beszámolót tartottak — ha a fentemlített rheinzaberni témáktól eltekintünk. V. Rupp a Wetterau, Haalebos a nijmegeni Hatert temető kerámiájáról tartott előadást. Az eredeti programot gazdagította J. Remesal-Rodriguenek a wormsi múzeum amphoráiról szóló összefoglalása.

Az RCRF XIII. müncheni kongresszusának hagyományát elevenítette fel a rendezőség, amikor a természettudományok eredményeinek a kerámia kutatásban való alkalmazásáról szóló referátumoknak helyet adott. Gunneweg említett előadásán kívül G. Schneider a középső rajnavidéki kerámia kémiai elemzéssel történt vizsgálatáról, B. Hofmann a terra sigillata manufaktúrák analitikai jellemzőinek meghatározásáról P. Wagner pedig a fazekasbélgyegek felvételének új, kísérleti módszereiről számolt be.

A kongresszus során alkalmunk volt megtekinteni a rheinzaberni ásatásokat, egy kisebb helyi gyűjteményt, valamint a speyeri múzeum kiállítását. A tanácskozás utolsó napján a mainzi Niederrheinisches Landesmuseum-ban és a világhírű Römische-Germanisches Zentralmuseum-ban tettünk látogatást.

A mintaszerű szervezésért M. Grünwaldnak lehetünk hálásak. Az ülészaknak, amelyen 15 ország képviseltette magát, három magyar résztvevője volt: Bónis Éva (MNM), Topál Judit (BTM) és Gabler Dénes (MTA Régészeti Int.). Az RCRF következő kongresszusát 1988-ban Bulgáriában rendezik.

Gabler Dénes

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1986

(Wegen des beschränkten Umfanges der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Ausgrabungsergebnisse des Jahres 1986 mitgeteilt. Das gesamte Material siehe in Régészeti Füzetek Ser 1. Nr. 40.)

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–26)

1. *Balatonmagyaród-Hidvépuzsita* (Kom. Zala) (XIX). An einer der wichtigsten Fundstellen des Kleinen Balaton (Kisbalaton) führen wir schon seit Jahren Erschließungen durch. Der sich bei der südlichen Fähre der einstigen Übergangsstelle erhebende Hügelrücken wurde zur Materialgewinnung bestimmt und man begann die Erde von Frühjahr 1986 an zum Dammbau abzutragen. Es gelang uns in diesem Gebiet, größtenteils noch vor den Erdarbeiten eine Fläche von 9000 m² durchzuforschen. Die mehr als 200 freigelegten Objekte und einige Gräber stammen aus verschiedenen Zeitaltern. Aus der jüngeren Phase der Lengyel-Kultur wurde ein in Kreis laufendes Grabensystem gefunden, dessen vier Tore gleichfalls beobachtet werden konnten. Zur Zeit der Badener (Pécéler) Kultur befand sich auf dem Hügelrücken ein kleineres Gräberfeld, aus dem fünf Gräber freigelegt wurden. Es gelang uns auch das Tor der mit einem tiefen Graben umgebenen Siedlung der Kisapostag-Kultur zu klären. In der Spätbronzezeit (Ha A₁) war die Siedlung sehr intensiv und das Gräberfeld dieser Siedlung mit 55 Gräbern erschlossen wir schon früher am östlichen Rand des Hügelrückens. Einige Gruben und Häuser sowie vereinzelt vorkommende

Gräber stammen aus der Römer-, Spätvölkerwanderungs- und Arpadenzeit sowie aus dem Spätmittelalter.

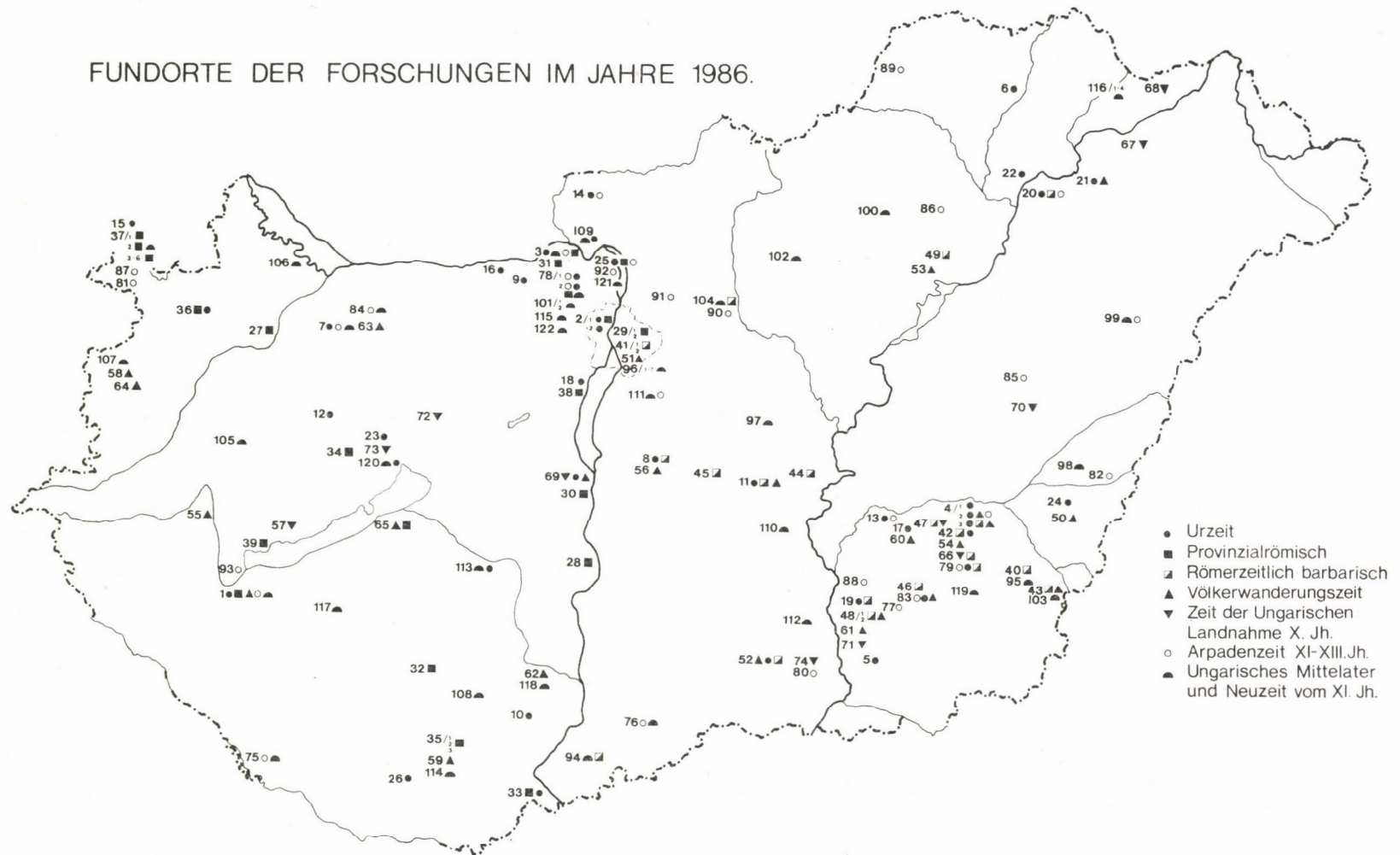
Mitarbeiter: Eszter Bánffy, Mária Bondár, Béla Miklós Szőke, László Vándor.

László Horváth

2/1. *Budapest, III. Mocsáros dűlő* (III.) Auf dem Gelände des im Bau begriffenen Wohnviertels führten wir archäologische Sondierungsgrabungen durch. In Betracht der Größe des Gebietes wurden voneinander etwa 50 m weit parallel 2 m breite Suchgräben mit maschineller Kraft gezogen, deren Gesamtlänge ungefähr 1000 m betrug. In 30–40 cm Tiefe erschien der kiesige, hellgelbe Unterboden, in dem die Verfärbung der archäologischen Erscheinungen beobachtet werden konnte. Im durchforschten Bereich kamen armselige Siedlungsobjekte (Gruben) zum Vorschein. Ihr überwiegender Teil enthielt das Fundmaterial der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur, der geringere Teil war römisch. Von hervorragender Bedeutung ist ein einsames Brandschüttungsgrab mit zahlreichen typischen Gefäßen der Makó-Kultur.

Rózsa Schreiber — Erzsébet Máty

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1986.

2/2. *Budapest, XI. Gellért-Berg* (III). Es wurde die Plangrabung des spätkeltischen Opidum auf dem Gellért-Berg fortgesetzt. Es gelang in 6,5 m Länge einen verhältnismäßig intakten, im großen und ganzen O—W verlaufenden Abschnitt der Steinmauer zu erschließen. Aus dieser zweigt sich in S-Richtung eine andere Mauer ab, von der wir insgesamt nur einen 2,5 m langen Teil freilegen konnten, der vermutlich mit dem im Suchgraben Nr. 3 des Jahres 1985 gefundenen Mauerrest zusammenhängt. Mit diesem Block erschlossen wir also gerade einen Mauerknotenpunkt, in dessen Mitte sich ein mächtiger, formloser Kalksteineisen von etwa 150 × 120 cm Durchmesser befindet. Die Mauer besteht aus eng aufeinander gelegten, unbehauenen Kalksteineisen, zwischen denen wir in den Spalten einen einheitlichen, gelben Lehm mit ganz kleinem Schotter gefunden haben.

Die Breite der Mauer wechselt zwischen 100—180 cm. Am breitesten ist sie um den mächtigen Stein bei der Abzweigung, wo sie 250 cm erreicht. Die erhalten gebliebene Höhe der Mauer wechselt zwischen 100—170 cm, hier soll aber bemerkt werden, daß wir infolge des hohen Grundwassers nicht bis zum Boden vordringen konnten. Die sich der Mauer anschließenden Schichten sind leider neuzeitlich. Es scheint, daß den neuzeitlichen Störungen auch die Teile der Mauer unter dem oberen Niveau ausgesetzt waren, doch die Mauer selbst wurde nicht gestört. Am W-Ende des erschlossenen Mauerteiles (Profil d—a) sowie am O-Ende (Profil a—b) kann die Schuttschicht der Mauer im Profil des Blockes (viele kleinere-größere Steine im gelben Lehm) gut wahrgenommen werden. Der sich in S-Richtung abzweigenden Mauer konnten wir nicht weiter nachgehen. Aus der N-Seite der Mauer springt ein 60—80 cm breiter Pfeiler hervor, der wahrscheinlich als Stütze des mächtigen Steines im Knotenpunkt der Abzweigung gedient hat, letzterer biegt sich nämlich nach N etwas aus. Das stark aufbrechende Grundwasser verhinderte uns daran, daß wir bis zum unteren Teil der Mauer vordringen. Infolge des herannahenden Winters mußten wir die Arbeit abbrechen, die größte erreichte Tiefe betrug 310 cm. Das Gebiet umzäunten wir mit einem Drahtzaun.

Mária Pető—Gyula Nováki

Csőlyospálos-Felsőpálos, Budai Gehöft (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 50.

3. *Esztergom-Szentgyörgymező—Donauufer* (Kom. Komárom) (X). Es wurden die 1983 unterbrochenen Arbeiten im Rahmen der dem Bau der Wasserstufe im Donauknie vorangehenden archäologischen Erschließungen fortgesetzt. Nördlich von dem bisher freigelegten Gebiet arbeiteten wir in dem sich am Donau-Ufer des Fundortes erstreckenden Streifen.

Es wurden fünf urzeitliche Gruben (Einschüttung: Gefäßfragmente in geringer Zahl, Tierknochen, Steinwerkzeug- und Abspißbruchstücke), zehn keltische Gruben erschlossen, von denen sich in sieben Einschüttungen außer den vielen Gefäßfragmenten und Tierknochen auch z.B. Feuerbockfragmente, Kiefer eines Schweines (?), Eisenschlacken und kleine Flachsteine befanden. Es wurde auch der weitere Abschnitt eines römischen Grabs erschlossen.

Es wurden eine einschichtige früharpadenzeitliche Herdstelle mit Kiesgrund, fünf Gruben, ein Ableitungsgraben, eine Grube von unebenem Boden und unbekannter Funktion (7,40 × 4,30 m, Einschüttung: Gefäßfragmente, Tierknochen, Mühlstein- und Ziegelfragmente) sowie zwei bis zur Hälfte in die Erde eingegrabene Grubenwohnungen zutage gefördert.

Aus dem anderen Haus kam aus dem Schutt der Herdstelle außer anderen Funden auch ein silbervergoldeter Palmettenbeschlag zum Vorschein.

Mitarbeiterin: Etelka Kövecses-Varga.

Sarolta Lázár

Esztergom-Szentgyörgymező—Donauufer (Kom. Komárom), s. Nr. 78/1.

Esztergom-Bánom dűlő (Kom. Komárom) s. Nr. 31/2.

Esztergom-Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 78/2.

4/1. *Gyomaendrőd* (Kom. Békés) *Endrőd Fundstelle 6.* (XLI). Im Rahmen der mikroregionalen Forschungen des Archäologischen Institutes der UAW wurden die in den früheren Jahren begonnenen Ausgrabungen auf dem Fundort fortgesetzt. Unsere Ergebnisse im Jahre 1986:

Im Block XVIII wurde ein Hockergrab erschlossen (Zeichen: Grab „A“), ferner je ein Teil von zwei frühneolithischen Abfallgruben. Die früheren Teile sind im Laufe des Abbaues einer Lehmgrube zugrunde gegangen bzw. warten in dem nördlich von der Erschließung fallenden Gebiet noch auf die Freilegung. Das Fundmaterial gehört zum Teil in die Körös-Kultur, zum Teil zur Alföld-Linienbandkeramik.

János Makkay

Die 1985 begonnene Erschließung des großangelegten (etwa 56 m²) kupferzeitlichen Grubenkomplexes wurde beendet. Aus dem verhältnismäßig geringen Material sind die zeitbestimmenden Funde von Cernavoda III-Boleráz-Typ. An einer Stelle konnten auch kupferzeitliche Fußbodenreste beobachtet werden, auf dem Fußboden mit Scherbe vom Charakter der Badener Kultur. Unter der kupferzeitlichen Schicht waren auch mehrere Gruben aus deneé Alföld-Linearbandkeramik zum Vorschein kam.

Mária Bondár

Gyomaendrőd (Kom. Békés), s. Nr. 79.

4/2. *Gyomaendrőd* (Kom. Békés) (XLI). *An der topographischen Fundstelle Nr. 119 von Endrőd* kam es im Rahmen des fünfjährigen Forschungsplanes der UAW zu Erschließungen. Es wurden insgesamt 19, sich aneinanderknüpfende Blöcke von der Grundfläche von 5 × 5 m² an der östlichen Hälfte einer kleinen Siedlung der Körös-Kultur freigelegt. Hierbei kamen drei Abfallgruben der Körös-Kultur mit reichem Fundmaterial: mit Keramik und Tierknochen und zahlreichen kleinen Gegenständen zum Vorschein. Im Block 19 fanden wir auch eine Hockerbestattung der Körös-Kultur. Auf dem Gelände kamen vereinzelt Scherben der Bodrogeresztúr-Kultur, ferner Siedlungerscheinungen der spätbronzezeitlichen Gáva-Kultur ans Tageslicht. Die Zahl der erschlossenen Gräber beträgt neun, von diesen können acht in die Spätawarenzeit oder in die Früh-Arpadenzeit datiert werden, eine Beigabe war nur in einem einzigen, NW-SO orientierten Grab, in dessen Mitte ein Eisengegenstand lag. Es wurden auch die Siedlungerscheinungen der Arpadenzeit gefunden, so Gruben, ein Haus mit Ofen sowie ein verschmierter Ofen in sehr gutem Erhaltungszustand mit Rauchabzug.

János Makkay

4/3. *Gyomaendrőd* (Kom. Békés) *Gyoma Fundstelle 133* (XLI). Die 1985 begonnene Ausgrabung an der spätbronzezeitlichen bzw. sarmatenzeitlichen Fundstelle wurde fortgesetzt. Ergebnisse: bei der Erschließung der ovalen Grube kam in den oberen Schichten sarmatisches Material, darunter mit dem Gáva-„Niveau“ der Grube in einem Niveau in dem sich dem Block von SW anschließenden Block ein zweihenkliger kleiner Krug aus grobem Material der Gáva(?) -Kultur zum Vorschein. Im N-Teil des Fundortes fanden wir das gestörte Skelett eines jungen Pferdes aus unbestimmbarer Zeit. Wir konnten die nordöstlichen drei spätsarmatenzeitlichen Gruben, mit dem zu ihnen gehörenden Gelniveau sowie die Reste eines vermutlich äußeren Herdes erschließen. Sowohl in Grube 1 wie auch 2 kam je ein intaktes Hundeskelett ans Tageslicht.

Bruno Genito

NW und NO von der Materialgrube um die Ziegelei erschlossen wir als Ergebnis der Ausgrabung insgesamt 11 Siedlungsobjekte und ein Grab, unter anderen ein sarmatisches Haus mit verschmiertem Lehm Boden und eine bienenkorbformige Speichergrube, von deren Boden zur karpologischen Untersuchung verkohlte Getreidekörner eingesammelt wurden.

Im Block 133/II wurden Teile von zwei, miteinander parallelen, sich im Rechteck wendenden Grabensystemen beobachtet. Im Fundort 133 K war im Graben 1 in leichter Hockerlage ein SW-NO orientiertes Grab aus der späten Völkerwanderungszeit, das als Beigabe ein handgeformtes, schlecht ausgebranntes kleines Gefäß und einige Scherben enthielt. Im Graben 2 kamen aus einem rechteckförmigen, in die Erde eingegrabenen Haus Keramik aus dem 9. Jh. u. Z. (Tonkesselfragmente, mit Wellenlinien verzierte Töpfe, kleines Gefäß in Eierbecherform), Tierknochen und Eisenschlacke hervor. Im Graben 3 fanden wir in einer locker aufgeschütteten Aschengrube Lehm- und Sekundärgebrannte Scherben sowie Fragmente eines auseinandergepflügten Ofens.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Erzsébet Hanny-Horváth und Gabriella Németh teil.

Zwecks Beobachtung der bodenkundlichen Verhältnisse sowie zur Entnahme der zur Schlammung bestimmten Proben wurde die Ausgrabung von Dr. László Kordos, Mitarbeiter des Ungarischen Staatlichen Geologischen Institutes (MÁFI) aufgesucht.

Erzsébet Jerem—Zsuzsanna W. Kiss

Gyomaendrőd, Endrőd Fundstelle 132 (Kom. Békés), s. Nr. 42.

5. *Hódmezővásárhely — Gorzsa* (Kom. Csongrád) (XIII). Die Erschließung der untersten Siedlungsniveaus im Block IX wurde beendet. Im Block XI ging aus dem unteren Niveau ein 1 m tiefer, 0,5 m breiter, meterweise mit Pfosten von 20–30 cm Durchmesser versehener Grundgraben aus. Seine Interpretierung wird erst nach der Freilegung einer größeren Fläche möglich sein. Im Block XIV bildet das unterste Niveau der gelbe Lehm Boden eines auf die Jungfernerde gebauten Hauses. Im Block XVIII kamen wir bis zum Niveau des von einer Feuerbrunst vernichteten Hauses 2. Im Block V wurden weiterhin, in die B-Phase gehörende zwei Bestattungen zutage gefördert. Wir rissen je Niveau den 1,5 m breiten, 20 m langen Beweisblock zwischen den Blöcken V–VII/X–XII bis zum Niveau der großen Feuerbrunst ab. Es hat sich eindeutig erwiesen, daß das im Niveau 10 der Blöcke V–VII erschlossene, dreiteilige, niedergebrannte Haus mit dem zweiteiligen Haus 1 des sich im Block X–XII vorhandenen, entsprechenden Niveaus eine organische Einheit bildet. So kam mit dem aus fünf Räumen bestehenden, großen Bau in der Theiß-Kultur ein bisher unbekannter neuer Haustyp zum ersten Male zum Vorschein.

Mitarbeiter: Katalin Vályi (SzMFM), an der Ausgrabung nahmen Péter Boldizsár (BpBTM), der Student Károly Györfő (JATE), die Ausgrabungstechniker Lajos und Frau Matyi (SzMFM) teil.

Ferenc Horváth

6. *Ináncs-Dombrét* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der Notausgrabung der mittelbronzezeitlichen Siedlung legten wir die Reste von mehreren Häusern mit den zu ihnen gehörenden Pfostenlöchern, Gruben, Herdstellen frei. Innerhalb der Häuser kamen mehrmals erneuerte Herdstellen mit Rand, an der Oberfläche der einen mit zerbrochenen Gefäßfragmenten und mit einer Fischpfanne zum Vorschein. Im Fundmaterial vermuten wir das klassische und aus der Spätphase der Füzesabony-Kultur stammende Denkmalmaterial entdeckt zu haben, mit reich verzierter Feinkeramik, in großer Menge geborgenen, großen, tragbaren Herdstellen, Speichergefäßfragmenten. Aus dem Gerätmaterial wurden aus der Schuttschicht geborgene Bronzenadel, zwei

knöcherne Pfeilspitzen und eine sog. „Netznadel“ zutage gefördert. Unter der bronzezeitlichen Siedlung, in der Länge der NO-Mauer des Blockes 1 zeichneten sich die Ränder eines Hauses der Bükk-Kultur ab, mit stark durchgebrannten Lehmewürfen, zuweilen größeren Holzkohlenresten. Der Großteil des Hauses fiel unter die Profilmauer, weshalb die völlige Erschließung nicht vollzogen werden konnte. Bei der Freilegung kamen größere Obsidianstücke, Tierknochen und typische Keramik der Bükk-Kultur ans Tageslicht. Im Block 2 konnten in derselben Tiefe insgesamt einige Lehmewurfflecke wahrgenommen werden, die vermutlich gleichfalls zu einem Haus oder zu Häusern gehört haben dürften.

An der Ausgrabung nahmen Ildikó Szatmári (MNM) und die Zeichnerin Krisztina Homola-Józsa (HOM) teil.

Judit S. Koós

7. *Kajárpéc-Pokolfadomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Laufe der Ausgrabung erschlossen wir urzeitliche und mittelalterliche Siedlungsreste sowie urzeitliche Gräber. Von den zur urzeitlichen Siedlung gehörenden Gruben enthielten zwei das Fundmaterial der frühen Transdanubischen Linear Keramik, acht hingegen das der Lengyel-Kultur. Es kam ein Graben zum Vorschein, in dem gleichfalls Keramik der Lengyel-Kultur gefunden wurde. Von den erschlossenen drei Gräbern können zwei bestimmt an die Somogyvár-Vinkovci-Kultur geknüpft werden, während die kulturelle Zugehörigkeit des dritten Grabes problematisch ist. Die Gräber sind eindeutig Brandschüttungsgräber, über sie mit einem kleinen Hügel. Als Beigabe enthielten sie Keramik. Es wurde ein arpa-denzeitliches, 3,2 × 3,5 m großes Wohnhaus (12–13. Jh.) mit gelehmter Herdstelle freigelegt.

An der Ausgrabung nahm der Archäologiestudent Gábor Rezi Kató teil.

András Figler

Kölked-Hajlokpart (Kom. Baranya), s. Nr. 33.

8. *Kunpeszér-Téglaházi dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Bei der Authentisierung des von der Bodenbearbeitung regelmäßig gestörten Fundortes wurde in der bienenkorbformigen Grube zwischen der Schottergrube und dem Erzsébet-Gehöft in Lehmblöcken eingebettet das Skelett eines Rindes gefunden. Außerdem kamen in der Ausschüttung der Grube außer Schaf- und Pferdeknöcheln das Randfragment eines dickwandigen Vorratsgefäßes, aus tierischen Röhrknochen gefertigte Meißel und Teile von gehenkeltten Schöpfgefäßen der Badener (Pécser) Kultur zum Vorschein. Auf Grund der von der Oberfläche eingeholten Funde (Silexkratzer, Fragmente von Mahlsteinen, geringes Keramikmaterial) können wir an das saisonale Quartier der Kultur schließen. Es wurden außerdem Teile von breiteren und schmäleren Gräben freigelegt, aus denen sarmatenzeitliche Scherbenfragmente und ein Spinnwirtel zum Vorschein gekommen sind.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

9. *Mogyorósbánya-Újfalusi dombok* (Kom. Komárom) (V). Auf dem Fundorte arbeiteten wir zuerst im Jahre 1984, als die zwei Wohnungsflächen einer jungpaläolithischen Siedlung erschlossen wurden. Bei unserer Geländebegehung nahmen wir an der Oberfläche eine dritte Fundkonzentrierung wahr, deren Freilegung 1986 begonnen wurde.

Im Laufe der Ausgrabung erschloßen wir eine Fläche von 105 m². Insofern dieser Siedlungsfleck nicht von dem für dieses Zeitalter als traditionell zu betrachtenden abweicht, so haben wir ungefähr die Hälfte dieses Wohnplatzes erschloßen. Das Fundmaterial: Obsidian und Silexgeräte, Abfallmaterial, zerbrochene Knochen von schlechtem Erhaltungszustand — stimmt mit den Funden der vorangehenden Ausgrabung überein. Eigens hervor-

zuheben sind die auf dem 20×30 cm großen Gelände gefundenen 11, als Schmuck dienenden fossilen Schnecken (zerrissene Halskette ?). Falls die landwirtschaftliche Bestellung es ermöglicht, so ist die Fortsetzung der Erschließung unbedingt begründet: es besteht die Hoffnung der Freilegung einer solchen jungpaläolithischen Siedlung, wo das Verhältnis der Quartiere von Nuklearfamilien zueinander und zur topographischen Situation beobachtet werden kann.

Mitarbeiterin: Etelka Kövecses Varga.

Viola T. Dobosi

10. *Mórágy-Tűzkődomb* (Kom. Tolna) (XXXI). Auf dem zur Frühphase der jungneolithischen Lengyel-Kultur gehörenden Fundstelle wurde die Erschließung der seit 1980 erforschten Gräbergruppe B₁ beendet: die Keramik gehört eindeutig zur späten Periode der Frühphase (I.) der Lengyel-Kultur. Ein Teil der an den Rändern der Gräbergruppe B₁ liegenden Bestattungen wurde von der landwirtschaftlichen Bestellung zerstört. In den 1986 freigelegten Gräbern waren die Skelette an ihrer Seite in Hockerlage. Neben ihnen war ein reiches Keramikmaterial; die Menge der Gerätebeigaben kann auch diesmal nicht als reich bezeichnet werden, in der ganzen Gräbergruppe B₁ enthielt nur eine einzige Bestattung eine geschliffene Steinaxt mit Schaftloch.

Von der weiteren Erschließung der Gräbergruppe B₂ sind neuere Funde, Daten zur Klärung der Verbindungen der Theiß- und der Lengyel-Kultur zu erwarten. Aus den bisherigen Ergebnissen scheint auch bis jetzt schon klar zu sein, daß die Theiß-Kultur mit der frühen, archaischen Periode der Frühphase (I.) der Lengyel-Kultur zum Teil gleichaltrig ist, da sind aber aus der (mit Kupferbeilagen charakterisierten) späten Periode der Frühphase (aus der Gräbergruppe B₁) noch keine Scherben der Theiß-Kultur zum Vorschein gekommen.

Uns der Ausgrabung von *Mórágy-Tűzkődomb* anschließend, führten wir auch im November 1986 aus der von dem Soros-Fonds gesicherten Forschungssumme die Luftaufnahme des Fundortes durch. Mit dieser wünschten wir die Siedlungsfleckverhältnisse des *Tűzkődomb* zu klären bzw. festzustellen, ob es auch hier ein solcher neolithischer Rundgraben oder eine Kreisgrabenanlage existierte, wie diejenigen waren, welche in Bayern, Niederösterreich, Mähren und in der Slowakei entdeckt wurden. Die Ergebnisse der Luftaufnahme von *Tűzkődomb* beweisen, daß sich auch hier eine Kreisgrabenanlage befand, die mehrmals erneuert wurde. Der Luftaufnahme nach liegt das Gräberfeld außerhalb des Rundgrabens.

István Zalai-Gaál

11. *Nagykőrös, Száraz dűlő* (Kom. Pest) (XX). 1986 wurde ein etwa (800 m²) großes Gebiet durchforstet. Im Laufe dieser erschlossen wir frühbronzezeitliche (Nagyrév-Kultur) Brandgräber, spätsarmatische Siedlungsobjekte (Haus (?), Gruben, Gräben) und völkerwanderungszeitliche Gräber.

Der größte Teil dieser letzteren, awarenzeitlichen Gräber war gestört und enthielt Sargbestattungen. Neben den Toten der NW-SO orientierten Gräber fanden wir fast immer Spuren des Speiseopfers vor: in den Männergräbern Tierknochen (Pferd, Schaf, Gans), in den Frauen- und Kindergräbern Gefäße. Die Bewaffnung der Männer bildeten Bogen und Pfeil sowie ein langes Messer: in Grab 59 fanden wir punktkreisverzierte Köcherbeschlagfragmente aus Knochen und auch ein Schwertklingenfragment. Das Material der Gürtelbeschläge ist gepreßtes oder gegossenes, vergoldetes Silber, Silber oder Bronze, auf den ersten waren Flechtbandmotive, auf den letzteren Greifen-Rankenverzierungen. Aus den Frauengräbern kamen Ohrgehänge mit Perlenanhänger, Perlen, Armringe bzw. Nadelhalter, Spinnwirtel, Messer zum Vorschein. Die Kindergräber sind ärmer als diese.

Der bisher freigelegte völkerwanderungszeitliche Gräberfeldabschnitt läßt sich auf die letzten Jahrzehnte des 7. bzw. auf die ersten Jahrzehnte des 8. Jh. datieren.

László Simon

Nagymaros-Szt. Mihály-hegy (Kom. Pest), s. Nr. 109.

Nagymágocs-Szendrei-Gehöft (Kom. Csongrád), s. Nr. 82.

Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 34.

12. *Németbánya-Felsőerdei dűlő* (Kom. Veszprém) (XXIII). Es wurde ein Dreiviertelteil des Hügels III/1 erschlossen. Das übrige Viertel wurde vor einigen Jahren von den Bauxitforschern zerstört. Auf dem Dreiviertelteil kamen mehrere Objekte zum Vorschein; Scheiterhaufenreste, Keramikfragmente und eine kleine Bronzeperle (?). Der Hügel enthielt auch eine Steinkonstruktion. Es wurde auch der Hügel III/3 freigelegt. Hier errichtete man an einer natürlichen Steinbank, aus den von dort gewonnenen Steinen einen Haufen, der mit Erde bedeckt wurde. In der Mitte des künstlichen, kreisförmig gelegten, etwa 120 cm hohen Steinhaufens waren die Steine angebrannt, jedoch konnten wir weder Leichenbrand, noch Grabkeramik oder auf ein anderes Grab verweisende Funde wahrnehmen. Es sind nur insgesamt drei Silexklingen und zwei Keramikfragmente aus der oberen Schicht bzw. am Rand des künstlichen Steinhaufens zum Vorschein gekommen.

Auch die Erschließung der Kleinsiedlung wurde fortgesetzt. Wir erschlossen mehrere Hausteile und Abfallgruben. Aus einer Brandschicht holten wir das Fragment eines Dolches (?), vom Fußboden des Hauses einen einblattförmigen Anhänger ein. Die Hügel und das Material der Siedlung können auf die Periode BD-HA datiert werden.

Die Tierknochen wurden von István Vörös untersucht.

Gábor Ilon—Sándor Mithay

Ozora-Burgkastell (Kom. Tolna), s. Nr. 113.

13. *Öcsöd-Kováshalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). An der tellartigen kleinen Siedlung der Theiß-Kultur wurden die seit 1983 durchgeführten Erschließungen beendet. Im Laufe dieser Arbeiten kamen wir bis 1986 in einem 1023 m² großen zusammenhängenden Gebiet bis zur Jungfernerde. NO und SO davon untersuchten wir mit je einer kleineren Sonde weitere Siedlungsplätze.

An der Hauptausgrabungsfläche des Fundortes von *Öcsöd* stellten wir in 150–160 cm Dicke zwei übereinanderliegende Hausschichten mit mehreren Aufschüttungsniveaus fest. Diese repräsentieren die Phase I und II der Theiß-Kultur. Als Ergebnis der Erschließung erhielten wir ein klares Bild über den inneren Aufbau der Siedlung. Im zentralen Teil standen 4–6 nebeneinandergebaute große Häuser mit NW-SO gerichteter Längsachse. Die Länge dieser Häuser wechselte zwischen 7–18,5 m, ihre Breite zwischen 3,5–8 m. Die Gebäude von *Öcsöd* hatten ein aufgehendes Mauerwerk, sie waren an der Oberfläche gebaute, rechteckförmige Typen, von Zeltdach bedeckt. Das Gerüst der aus 2–3 Räumen bestehenden Häuser bildeten große Pfosten, die am meisten in Grundgräben untergebracht waren. Der zentrale Block der Gebäude war von einem 3–5 m breiten leeren Gelände umgeben, wo wir beträchtliche Abfallaufschüttungen, Reste von Herdstellen im Freien, auf Stein- und Knochenbearbeitung verweisende Spuren beobachten konnten. An der äußeren Grenze des erwähnten Arbeitsgebietes befanden sich diejenigen großen Gruben, aus welchen einst zum Bau der Häuser der nötige Lehm gewonnen wurde und die man später als Abfallgruben benutzte. Außer diesen Gruben klärten wir die Spuren des in die Erde eingetieften Grundgrabens eines Einfriedungssystems. Die Einfriedung umfaßte etwa ein 35×42 m großes

Gebiet von W, N und O, während von S das einstige Wasserufer selbst die natürliche Grenze der Siedlung bildete. Zwischen den Häusern von Öcsöd, zuweilen in diese eingebettet oder in dem um sie liegenden leeren Gebiet erschlossen wir insgesamt 46 in die Theiß-Kultur einreihbare Gräber. Diese bedeuten vor allem NO-SW orientierte Hockerskelette. In zwei Fällen kamen auch Brandschüttungsgräber zum Vorschein, in welchen die Knochenreste mit Ockerpulver bedeckt waren. Beim Kopf und bei den Unterschenkeln der Skelettgräber sahen wir gleichfalls rote Farbspuren.

Die im Fundort von Öcsöd der Theiß-Kultur ans Tageslicht gekommenen, mehr als hunderttausend keramischen Reste stehen unter kontinuierlicher Restaurierung und statistischer Bearbeitung.

Mit Beendigung der Ausgrabung stieg die Zahl der in die neolithischen Schichten eingegrabenen arpadenzeitlichen Gräber auf 91. Bei diesen kommen verhältnismäßig häufig Haarringe und Münzenbeigaben vor, ferner die Eigenartigkeit, daß die Gräber strahlenförmig nach einem Punkt gerichtet sind.

An der Ausgrabung nahmen Hargita Oravecz, Magdolna Seleanu, Csilla Siklódi, József Laszlovsky und Judith Rasson teil.

Pál Raczky

14. *Perőcsény-Jancsihegy* (Kom. Pest) (XLV). SO vom Dorf, etwa 3 Km weit wurde ein Teil des sich über dem Tal Fekete-völgy erhebenden Jancsi-Berges von etwa 250 m relativer Höhe von dem Grat her mit einer Befestigung geschützt. Den schmalen Grat schützen von N her zwei, in den Felsen eingehauene Gräben, von O und W ein niedriger Steinwall, außerdem begrenzen von O, W und S steile Steinmengen den etwa 50 × 100 m großen Fundort.

Im Laufe der topographischen Sondierungsgrabung untersuchten wir mit Suchgräben einzelne Teile des Wohngebietes und es wurden der äußere Wallgraben und der Wall durchschnitten. Der Wallgraben wurde in Felsen eingehauen, an der inneren Seite der Wall aus den auf diese Weise gewonnenen Felsentrümmern ausgebildet. Der Wall zeigt keine Struktur.

Auf dem Wohngebiet kamen — ohne Objekt — in großer Menge Scherben und mehrere Steingeräte zum Vorschein. Die Mehrheit der Scherben stammt aus der Kupferzeit (Ludanice-Gruppe), aus der Frühbronzezeit (Makó-Gruppe) und aus der Spätbronzezeit, außerdem wurden auch in geringer Menge Gefäßfragmente aus dem 13. Jh. gefunden. Die Siedlung war von der Kupferzeit an bewohnt, zur Befestigung kam es wahrscheinlich in der Spätbronzezeit.

Zsuzsa Miklós

Petőháza-Lésalja (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 36.

Rácalmás-Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 69.

15. *Sopron-Krautacker* (Kom. Győr-Sopron) (XLI). Zweck der Bergungsgrabung war die Bestimmung der Ausdehnung des Gräberfeldes in SW und NW Richtung sowie die Erschließung der in der Seitenwand der für die Humusgewinnung ausgehobenen Grube sichtbaren Siedlungsreste. Die bei dem Gräberfeld gezogenen Blöcke erwiesen sich als völlig negativ, weitere Gräber kamen nicht mehr zum Vorschein, so scheint die anlässlich der Ausgrabung des Jahres 1983 gemachte Beobachtung sicher zu sein, daß wir an den obigen Seiten den Rand des Gräberfeldes erreicht haben bzw. daß einige Gräber schon früher zerstört wurden.

Recht erfolgreich war hingegen die Erschließung der Siedlung, da es uns gelungen ist 12 Objekte im fast 600 m² großen Gebiet freizulegen. Unter diesen befanden sich drei urnenfelderzeitliche Gruben, die übrigen waren hingegen zum Teil oder gänzlich rettbar frühkeltische Häuser, zwei 3,5 × 4 m große, wahrscheinlich Arbeitsgruben. Von den zum Teil unter das Gehniveau eingetieften Häusern mit abgerundeter Rechteckform waren zwei von großem

Umfang. Sie hatten eine innere Teilung und Pfostenkonstruktion. Auch der Zugang konnte beobachtet werden, es gelang in dem einen in der Mitte des Hauses in beschädigtem Zustand eine Herdstelle mit großen Kochgeschirren freizulegen, ebendort wurden auch in der inneren Grube begrabene, aus Speiseabfällen stammende Tierknochen in großer Menge gefunden. Das Fundmaterial stammt aus dem 4. Jh. v.u.Z., aus der LT B-Periode, mit sehr vielen gestempelten Fragmenten, verzierten, graphithaltigen Situlen, Spinnwirteln und Gebrauchsgegenständen.

Mit Hilfe von zwei englischen Kollegen führten wir auch Phosphatuntersuchungen zwecks Bestimmung der organischen Stoffkonzentration und der Ausdehnung der Siedlung durch.

An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter Katalin Wollák (MNM), die Archäologiestudenten Erzsébet Hanny, Gabriella Németh, Katalin Szende und die Restauratorin Lucia Glattfelder teil. Mit den Mitarbeitern des MÁFI, Endre Krolopp, László Kordos und Erzsébet Bácskay zusammen setzten wir die komplexen archäologischen Untersuchungen der Umgegend fort, die Bestimmung der botanischen Funde verrichtet auch weiterhin Géza Facsar (Universität für Gartenbau), die der Tierknochen István Vörös (MNM).

Erzsébet Jerem

16. *Süttő-Nagysáncetű és Sáncföldek* (Kom. Komárom) (XXXVI). An der früheisenzeitlichen, befestigten Siedlung und auf dem Gräberfeld, auf dem Wall legten wir weitere Flächen frei zur Klärung der Zugangsbauten. Es wurden auch einige Beweisblöcke freigelegt, um den Zusammenhang der Steinfundamente untersuchen zu können. Beim Zugang der Befestigung stießen wir entweder auf das Fundament eines großen, viereckigen Baues (Turm?) oder auf das Fundament von zwei, nahe zueinander gestandenen Bauten. In den inneren Teilen der Siedlung wurden keine Ausgrabungen durchgeführt.

Auf dem Gelände des Gräberfeldes (Sáncföldek) erschlossen wir weitere zehn früheisenzeitliche Gräber. Die meisten von diesen waren Brand-, Urnen-, Brandschüttungsgräber und Bestattungen von gemischtem Ritus. Im Laufe der Ausgrabung stießen wir nur auf ein einziges Skelettgrab, dessen Ritus und Beigaben mit denen der früher freigelegten Skelettgräber übereinstimmten. Es stellte sich heraus, daß die Skelettgräber nicht nur in einer geschlossenen Gruppe zum Vorschein kommen, sondern wir können mit ihrem Auftauchen auch an mehreren Stellen des Gräberfeldes rechnen.

Im Gebiet des Gräberfeldes kamen auch kleinere und größere Gruben der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur ans Tageslicht, an derselben Stelle wurden auch LT D-zeitliche Siedlungsspuren gefunden.

Mitarbeiter: É. Vadász, J. Dénes.

An der Ausgrabung nahm der Student G. Kozma teil.

Gábor Vékony

17. *Szarvas* (Kom. Békés) (XLI). Zur Authentisierung der Ergebnisse einer auf der topographischen Fundstelle Nr. 38 früher durchgeführten, ganz kleinen Ausgrabung setzten wir die Erschließung fort. Es stellte sich heraus, daß die auch durch eine Luftaufnahme bekannte, kleine, runde "Befestigung" nichts anderes ist, als ein mit tiefem Graben umgebenes, regelrechtes Wallwerk. Innerhalb des tiefen, äußeren Grabens ziehen sich vier Pfostenreihen in regelmäßigem Kreis, von welchen die von außen gerechnete zweite eine Palisadenreihe ist. Das Wallwerk kann auf Grund der verschiedenen Pfostenlöcher und im Graben gefundenen Keramik eindeutig in die Periode der Bodrogheresztúr-Kultur datiert werden. In der Aufschüttung des äußeren Wallgrabens, etwa in halber Tiefe kamen auch mittelbronzezeitliche Gefäßfragmente zum Vorschein. Infolge der nur in geringen Maße durchgeführten Freilegung konnte der Charakter der auf den Luftaufnahmen sichtbaren Zugänge festgestellt werden.

An der Ausgrabung nahmen Magdolna Vicze und M. Sfériades, Paris, CNRS teil.

János Makkay

18. *Százhalombatta* (Kom. Pest) (XXXII). Es wurde ein ziemlich verwittertes, 157 cm hohes, 109 cm breites, frühisenzeitliches Hügelgrab erschlossen mit quartierender Methode. Von der Bestattung konnte folgendes festgestellt werden: der Tote wurde auf dem im damaligen Gelniveau errichteten Scheiterhaufen verbrannt. Die gebrannten menschlichen Knochen und die Scheiterhaufenreste scharfte man sodann an einer mit 300×175 cm großen Lehmumfassung bezeichneten, festgestampften Fläche zusammen. Diese Fläche wurde mit mächtigen Kalksteinblöcken umlegt und bedeckt, sodann errichtete man darüber einen Hügel aus Steinen und Erde. Von der Unterbringungsweise der Beigaben konnten wir nur kaum etwas beobachten, da der Hügel im zweiten Weltkrieg von einem Schießstand durchschnitten wurde. Die Funde bestehen aus dickwandigen, grob bearbeiteten Vorratsgefäßen, feiner, schwarzer, graphithaltiger Keramik, großen, weitbauchigen Urnen mit roter Bemalung, Fragmenten von verschiedenen Tierköpfen. Unter den verbrannten Metallen waren Nadeln, Anhänger, Tensen, verschiedene Pferdegeschirrzierden, Eisenmesser usw.

Agnes Holport

19. *Szegvár-Tűzköves* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Gebiet der Puskin LPG von Szegvár, auf einem einzigen intakten Punkt der im Laufe des Erdarbeiten zerstörten, weitverbreiteten Tellsiedlung führten wir eine stratigraphische Kontrollausgrabung durch. Im 5×5 m großen Block wurden 29 Niveaus abgesondert, von welchen 23 in das Zeitalter der spätneolithischen Theiß-Kultur gehören. Besonders bedeutend ist das aus den unteren Niveaus zum Vorschein gekommene Fundmaterial aus der frühen Theiß-Kultur sowie eine, in die Jungfernerde eingetieft, aus dem untersten Siedlungsniveau ausgehende, große Opfergrube, aus dem auch ein Idolfragment zum Vorschein gekommen ist. Im Laufe der Ausgrabung erschlossen wir eine neusteinzeitliche Bestattung ohne Beigaben.

Die Niveaus 1–6 enthielten sarmatenzeitliche, keltische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren.

Mitarbeiterin: Katalin Vályi (SzMFM).

An der Ausgrabung nahmen Péter Boldizsár (Székesfehérvár, IKM) sowie die Ausgrabungstechniker Lajos Matyi und seine Frau (SzMFM) teil.

Ferenc Horváth

20. *Tiszadob, Insel* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Die Zahl der anlässlich der Ausgrabungen des Jahres 1986 freigelegten Siedlungsobjekte aus der Periode der Alföld-Linienbandkeramik, der Mittelbronzezeit, Römerzeit, Arpadenzeit und Neuzeit beträgt 49. Außer diesen wurden auch ein W–O orientiertes, beigabenloses Kindergrab (vielleicht aus dem 9. Jh.) und ein SW–NO gerichtete Männergrab mit Waffe aus dem 5. Jh. gefunden.

An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter Valéria Kulcsár (Katona József-Museum, Kecskemét) sowie die Archäologiestudenten Katalin Almágyi und László Iván teil.

Eszter Istvánovits

21. *Tiszalök-Hajnalos* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). 1986 wurde die Erschließung der neben dem im vorangegangenen Jahr authentisierten awarischen Gräberfeld zum Vorschein gekommenen jungsteinzeitlichen Siedlung begonnen. Im Laufe der Ausgrabung fanden wir aus der Zeit von Tiszadob ein zweiteiliges Haus mit reicher Keramik, ein O–W orientiertes Grab mit einem Frauenskelett in Hockerlage, eine verhältnismäßig untiefe, ringsum verschmierte, ausgebrannte Grube und eine größere Abfallgrube.

Katalin Kurucz

22. *Tiszalök-Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). An der Siedlung der kupferzeitlichen Hunyadi-halom-Gruppe wurde im Laufe der schon zum dreizehntenmal durchgeführten Ausgrabung eine Fläche von 996 m² erschlossen, wodurch die Größe des bisher durchforschten Gebietes auf 6868 m² gestiegen ist. Als bedeutendes Ergebnis der diesjährigen Arbeiten konnten wir feststellen, daß die ovale Siedlung von einer Palisade umgeben war, deren Spuren ein 30–40 cm breiter, jedoch stellenweise 120–130 cm tiefer Graben bildete. Im südlichen Trakt dieses Grabens stießen wir auch auf ein Tor mit 120 cm breiter Öffnung. In der O-Ecke der Siedlung konnte außerdem innerhalb des Palisadengrabens, parallel damit auch eine Pfostenreihe in 40 m Länge verfolgt werden. Die Siedlung umgrenzten wir übrigens von NO, O, S und SW her; aus den von der Oberfläche eingeholten Funden und den Höhenverhältnissen geschlossen erreichten wir mit unserer Erschließung in N- und W-Richtung schon fast den Rand der Siedlung. Innerhalb der Siedlung kamen auch zwei, mit Keramikbeigaben versehene Kindergräber zum Vorschein; infolge ihrer geringen Tiefe waren aber beide schon beschädigt. Den Ergebnissen der früheren Jahre entsprechend wurden auch die Funde der frühbronzezeitlichen Makó- und der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe sowie zwei stark verwitterte Gräber der jungsteinzeitlichen Alföld-Linienbandkeramik zutage gefördert.

An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter Hargita Oravecz und István Vörös teil.

Pál Patay

23. *Vésztő-Mágori domb* (Kom. Békés) (XLI). Auf dem topographischen Fundort 15 errichtet die Direktion der Museen des Komitats Békés und der Rat der Großgemeinde Vésztő einen urzeitlichen Ausstellungsplatz, der die urzeitliche Tellkonstruktion vorführen wird. Die hierzu nötige Erschließung führte ich im Rahmen einer zweiwöchigen Ausgrabung gegenüber der zur Zeit schon vorhandenen Kellerausstellung im Bereich der an der im nördlichen Tell gelegenen Fläche durch. Der Block mußte den Ausstellungsansprüchen entsprechend natürlich in der von der Ausstellung erwünschten Tiefe ausgebildet werden. Deshalb gelang es uns den Unterboden nur im S-Teil des Blockes zu erreichen. Die beobachtete Schichtung stimmt mit den Ergebnissen der von Katalin Hegedüs durchgeführten Ausgrabungen in allem überein, mit der Abweichung, daß es sich – wie es sich herausgestellt hat – ursprünglich nicht um zwei verschiedene Teile handelt, sondern die gegenwärtige Trennung ist zu Beginn des 19. Jh. anlässlich des Kellerbaues des Hauses der Familie Wenckheim erfolgt, als man im mittleren, östlichen Teil des länglichen Tells die mittelalterlichen und bronzezeitlichen Schichten entfernt hat und so befindet sich hier jetzt der die Jungsteinzeit von der Kupferzeit trennende uralte Humus an der Oberfläche. Im gefundenen Material gibt es auch vier Bestattungen, alle vier sind Skelettgräber und von diesen verfügen zwei über die Gefäßbeigaben der Tiszapolgár-Kultur, die anderen zwei gehören in das Zeitalter der Theiß-Kultur.

An der Ausgrabung nahmen Irén Juhász und Magdolna Vicze teil.

János Makkay

24. *Visegrád-Lepence* (Kom. Pest) (XXXIX). 1986 führten wir unmittelbar vor dem Bau der Wasserstufe nördlich von dem Lepence-Bach am Donauufer, im Abschnitt der Straße 11 archäologische Erschließungen durch. Die ältesten Siedlungsspuren gehören zum jungneolithisch-frühkupferzeitlichen Horizont. Es kamen Streufunde aus der Badener Kultur zum Vorschein. Aus dem Zeitabschnitt HA A₁–A₂ der Urnenfelder-Kultur wurden aus 3,5–4 m Tiefe Objekte zutage gefördert. Außer den bisherigen 22 Gräbern des 1982 freigelegten kaiserzeitlichen Brandgräberfeldes (2–3. Jh.) wurden noch weitere fünf Gräber freigelegt. Wir fanden auch das zum Gräberfeld gehörende, mit den Münzen des Septims-

Severus und Alexander Severus sowie mit Terra Sigillata datierte römerzeitliche Gelniveau. Mit eingeritzten Wellenlinien und waagerechten Linien verzierte Keramikfragmente datieren jene zwei arpadenzeitliche, in die Erde eingetiefte Öfen, die in eine römerzeitliche Schicht eingegraben wurden. Der eine Ofen blieb fast völlig intakt erhalten. Die zu den Öfen gehörende Grube durchschneidet ein spätbronzezeitliches Objekt.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten mit Geschichte als Fach von der Universität zu Pécs teil.

Dániel Gróh — Péter Gróf

25. *Veszprém, Kórház-Gasse* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Laufe der Erweiterung des Krankenhauses wurde die Trasse der Kórház-Gasse verändert und in der neuen Straßenlinie hob man einen Ableitungskanal für Niederschlag und Abwässer aus. Die Geländeregulierung und der Kanalbau gefährdeten die Fundstelle MRT 2.51/41 — ein Gräberfeld der Inkrustierter Keramik —, weshalb wir die Arbeiten aufmerksam verfolgten, sodann eine kleinere Notausgrabung durchführten. Gräber der Inkrustierten Keramik fanden wir nicht, hingegen kamen eine bisher unbekannte neolithische Siedlung (Zeit der frühen Transdanubischen Linienbandkeramik und der Zseliz-Kultur), drei spätbronzezeitliche Brandgräber, ferner eine beigabenlose Skelettbestattung zum Vorschein.

Judit Regénye — Ágota Perémi

Veszprém-Burg (Kom. Veszprém), s. Nr. 120.

Visegrád, Bene telek (Kom. Pest), s. Nr. 121.

26. *Zók-Burgberg* (Kom. Baranya) (XXIV). Im N-Teil der frühbronzezeitlichen Siedlung beendeten wir die Erschließung des 1985 geöffneten "Y"-Blockes. Im Laufe der Ausgrabung kamen die dicke Abfallschicht der Vučedol-Zók-Kultur und ihre Abfall- und Aschengruben, ferner die Siedlungsobjekte der Badener Kultur zum Vorschein.

István Ecsedy

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 27—39)

27. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gebiet der römischen Stadt Mursella setzten wir die Erschließung des Steingebäudes 2 fort. Im W-Flügel des Hauses von Atrium-Typ legten wir eine ganze Flucht von kleinen Räumen frei. Ihr Gelniveau konnte aber schon nirgends beobachtet werden, ihre Steinmauern wurden überall ausgebeutet. Einzelne Mauern wurden schon während der Römerzeit abgeschaffen. Die Beschotterung des Gelniveaus im Zentralhof des Gebäudes kann an mehreren Stellen wahrgenommen werden. Auch die Funde des Jahres 1986 bekräftigen die Datierung des Baues des Hauses auf die Mitte des 3. Jh., seine Benutzung bis zur Mitte des 4. Jh. können wir verfolgen. Aus der Zeit der Töpferei fanden wir nur große Materialgruben vor, die größtenteils mit örtlichem Töpferabfall eingefüllt waren. Auch aus dem im N-Teil des Gebietes freigelegten Brunnen kam eine Menge von zusammenpassenden Gefäßfragmenten zum Vorschein. Aus der Periode vor der Mitte des 1. Jh. konnten einige Balkenspuren beobachtet werden. Fundmaterial: aus der Ofenperiode — Verschmierung und Schlackenstücke, örtlich erzeugte Keramik, frühitalische Importkeramik, Amphorenfragmente, Fibeln, — Münzen von Claudius bis Domitianus.

Eszter Szőnyi

Balatonmagyaród-Hidvépuzta (Kom. Zala), s. Nr. 1.

28. *Bölcske-Donaubett, Stromkm 1551* (XXXI und I.) (Kom. Tolna). Im Stromabschnitt von Bölske führten wir im Bereich des sog. "Felsens von Bölske" zur Zeit des sehr niedrigen Wasserstandes am Ende des Monats Oktober eine Rettungsgrabung aus dem Wasser durch. Im Laufe dieser Arbeit wurden Altarsteine eines aus dem Territorium von Aquincum stammenden Heiligtums aus Anfang des 3. Jh. aus der Donau herausgehoben (insgesamt 18 Steine), die bei dem Bau eines Objekts — wahrscheinlich eines befestigten Hafens — des 4. Jh. sekundär benutzt wurden.

Mihály Kőhegyi — Attila Gaál — Géza Szabó

29/1. *Budapest, III. Árpád fejedelem u. — Lajos u. 167*, nördlich von der Synagoge von Óbuda. Zur Erschließung kam es auf dem Gelände des geplanten Hotels, an einer etwa 4000 m² großen Fläche. Als Ergebnis der bisherigen, noch nicht beendeten Erschließung kamen die N-Wehrbauten und das N-Tor (porta principalis sinistra) des ala-Lagers von Óbuda sowie Teile der Kasernengebäude in der linksseitigen praetentura zum Vorschein. Aufgrund der bisherigen Ergebnisse war die Stelle des Gebäudes der principia und mit annähernder Genauigkeit auch die Lage der porta praetoria bestimmbar. Das Lager war auch nach dem Aufbau des Legionslagers von Aquincum in Gebrauch. Bei den römerzeitlichen Arbeiten wirkte Annamária Facsády mit.

Margit Németh

29/2. *Budapest, III. Magyar Lajos u. 4—12.*, in dem an der O-Seite des Hauses gezogenen Fernheizungsgraben. Dieser erstreckte sich am W-Rand der schon öfters beobachteten, NS dahinziehenden Gasse der Aquincumer Canabae. Es kam der Eingangsteil der sich von der Gasse öffnenden Gebäude zum Vorschein mit während des 2—4. Jh. an mehreren Stellen auf mehrmals durchgeführten Umbau hinweisender Schichtenreihe. Im südlichen Trakt des Fernheizungsgrabens zeigte sich eine aus der Planierung eines Ofens stammende Ziegel-Lehmbewurfschicht.

Margit Németh

Budapest, III. Mocsáros dűlő, s. Nr. 2.

30/1. *Dunajváros-Castrum* (Kom. Fejér) (XLII). Im Sommer 1986 ist im Zusammenhang mit den Uferschutzarbeiten nötig geworden, die via praetoria bzw. den Teil vor dem S-Tor des Lagers zu erschließen. Bei dem S-Tor gelang es einen weiteren Trakt der Festungsmauer freizulegen, ebendort kam auch ein Abschnitt der via sagularis zum Vorschein. Unmittelbar neben der Festungsmauer fanden wir einen aus 52 Stücken bestehenden Münzschatz. Bei der Erschließung der via praetoria konnte die Struktur der Straße festgestellt werden. Es wurde endgültig geklärt, daß beide Seiten der Straße von einer Säulenreihe flankiert waren und es ist sehr wahrscheinlich, daß das O-Ende der Straße später überbaut wurde. In der Stratigraphie der Straße können zumindest vier Schichten abgeordnet werden. Von der Straße und ihrer unmittelbaren Umgebung wurden in großer Menge Münzen, kleine Gegenstände und Keramik eingeholt. Im Zusammenhang mit den im Lager durchgeführten Kanalisationsarbeiten gelang es auch einen Teil des N-Traktes der via sagularis freizulegen. Hier lassen sich zwei späte Erneuerungen auseinanderhalten. Wegen topographischen Korrekturen wurde es nötig im Bereich des N-Tores und der principia drei Sonden zu öffnen. Hier wurde ein großer Ofen und Teile eines Hauses mit Terrazzoboden erschlossen.

Konsultant: László Barkóczi

Attila Zarnóczki

30/2. *Intercisa-vicus, Dunajváros* (Kom. Fejér) (XLII). Es wurde die Stelle der Entwässerungsschacht

VIII des Uferschutzwerkes außerhalb des NW-Eckturmes des Lagers freigelegt und wir gruben an einer Fläche von 200 m² 15 Abfallgruben — größtenteils mit Keramik des 3. Jh., ferner eine bienenkorbähnliche Speichergrube aus.

Jolán Horváth B.

31/1. *Esztergom-Bánomi dűlő* (Kom. Komárom) (X). Auf dem Gelände des durch Sandgewinnung gestörten spätrömischen Gräberfeldes legten wir im Laufe der Bergungsgrabung 68 Gräber frei. Von den NW-SO bzw. SW-NO orientierten Gräbern waren 45 Erd-, 13 Ziegel- und 10 aus Steinplatten zusammengestellte Gräber. Zur Abdeckung der Steingräber wurden in mehreren Fällen frühe Grabsteine bzw. Steinplatten mit Reliefs benutzt. Auf den Ziegeln der Ziegelgräber kommen am häufigsten die Stempel LVPICINI TRB, TERENTIANI TRB und TEREN VPD vor. 23 Gräber waren beigabenlos. In den Beigaben enthaltenden Frauengräbern befanden sich vor allem Schmuckgegenstände: Ohrgehänge aus Bronze, Silber und Gold, Glaspasta-, Bernstein- und Goldperlen, Armringe aus Bronze, Bronzeringe sowie Knochenkämme, Ton- und Glasgefäße; in den Männergräbern: Zwiebelkopffibeln aus Bronze, Bronze- und Eisenschnallen, Eisenmesser und Bronzemünzen. Aufgrund der Beigaben stammen die Gräber aus der zweiten Hälfte des 4. Jh.

Mitarbeiter: Etelka Udvardi-Kövecses Varga und Emese Ugrin.

Márta H. Kelemen

31/2. *Esztergom-Bánomi dűlő* (Kom. Komárom) (X). Im Gebiet des römischen Gräberfeldes wurde ein Brandgrab von einem spätrömischen Grab durchschnitten. Im erhalten gebliebenen Teil des Grabes fanden wir in einer grauen Tonschüssel kalzinierte Knochen und 2 Armringe aus Eisen, daneben Fragmente eines kammverzierten Topfes und einer kammverzierten, henkellosen Tasse. Das Grab stammt aus der Periode LT-D. Bei der Erschließung der spätrömischen Gräber kamen LT-D-zeitliche Gefäßfragmente und eine intakte Bronzefibel mit Schnurverzierung zum Vorschein. Da wir hier keine keltischen Siedlungerscheinungen wahrgenommen haben, ist es wahrscheinlich, daß die Funde zu dem im Laufe der spätrömischen Bestattungen zerstörten spätkeltischen Gräberfeld gehört haben dürften.

Márta H. Kelemen

Esztergom-Szentgyörgymező, Donauufer (Kom. Komárom), s. Nr. 3.

Esztergom-Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 78/2.

32. *Kapospula-Alsóhetény* (Kom. Tolna) (V). 1986 war die Arbeit in zwei Gebieten im Gange: in der Festung haben wir das Bad, im Gräberfeld die Gräber des NW-Raumes des Mausoleums erschlossen. Das Bad war ein 21 × 30 m großes Gebäude, in seinem östlichen Teil befanden sich der Turnplatz mit Strebepfeilern, innen die gut, größtenteils aus Ziegeln gebauten Becken für das kalte und warme Wasser. Der Grundriß entspricht denen der Bäder der Militärlager. Ein im 4. Jh. erbautes Bad mit vollkommen bestimmtem Grundriß war uns aus Transdanubien nicht bekannt und wir wußten auch nicht, daß in den inneren Festungen auch Bäder errichtet wurden. Im Mausoleum liegen die Gräber zwischen zwei Apsiden in einer Reihe. Die zwei NO gelegenen Ziegelgräber haben wir schon früher erschlossen. Diesen folgten nach SW je ein Sarkophag aus Sandstein, sodann ein ausgezeichnet erbautes, mit Satteldach bedecktes Zwillingsgrab, ein aus Steinplatten (von denen die eine eine große Tür mit Zellenmuster nachahmt) zusammengestelltes

Grab, schließlich ein gemauertes Ziegelgrab. In den Gräbern waren außer Textilresten keine Beigaben, den im Bereich des Mausoleums erschlossenen früheren Gräbern ähnlich. Im SW-Grab ruhten zwei Jugendliche. Den Boden der Grabkiste bedeckte eine polierte Marmorplatte, die Seiten hingegen — im Mitteldonaurnum alleinstehend — je eine große, dünne, spiegelglatt polierte, grünlich-weiß-rosenfarbene Granitplatte. Aus dem Grab kamen Seiden- und Goldfäden, als Fragmente des Totentuches hervor. Von den Zwillingsgräbern war nur der eine Deckel intakt, vermörtelt und enthielt das Skelett. Vom Deckel des anderen wurde an einem Teil der Mörtel entfernt. Dieses Grab, die späteste Bestattung des Gebäudes war leer, auch das Skelett fehlte. Aus den Schichtenverhältnissen und dem Fehlen des Mörtels konnte zweifelsohne festgestellt werden, daß die Leiche oder das Skelett aus dem Grab herausgehoben, sodann der Deckel wieder hergestellt wurde. Es muß an eine Translation gedacht werden und dieser Fund kann ein archäologisches Argument sein, um die Hypothesen über den in N-Italien begrabenen Amantius, Bischof von Iovia zu beweisen.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten László Borhy und Ottó Sosztarits teil.

Endre Tóth

33. *Kölked, Hajlokpart, Weinberg* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Rettungsgrabung wurde nach der Störung des Geländes durch Bagger begonnen. In den Blöcken A/I und A/2 (50 m²) erschlossen wir Teile von zwei bronzezeitlichen Wohngebäuden. In einem anderen Abschnitt, im Gebiet des Lagers von Altinum öffneten wir drei Suchgräben, in denen folgende Objekte festgehalten werden konnten: im Block B/1 (36 m²) eine römische, annähernd N-S verlaufende Steinmauer und parallel zu ihr drei Pfostenreihen. Im Suchgraben 1 erschlossen wir auf die im Block B/1 erschlossene Pfostenreihe senkrechte drei Pfostenreihen, in die Erde eingetiefte Gruben von unregelmäßiger Form, im Suchgraben 2 eine einheitlich eingefüllte, 3 m tiefe Fossa.

Zsuzsa Katona Győr

34. *Nemesvámos-Balácsa* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In der Ausgrabungskampagne des Jahres 1986 setzten wir bei den Gebäuden I., II., X der römischen Villenwirtschaft und auf dem Likas dom die Forschung fort. Bei der SO-Ecke des Gebäudes I arbeiteten wir bei den noch ungeklärten Punkten eines zum Teil erschlossenen, abweichend orientierten Gebäudes. Es wurden weitere Blöcke im N-Hof zwischen dem Gebäude I und II geöffnet. Wir wünschten das Verhältnis der Schichten und Mauern zueinander vor der N- und W-Front des Gebäudes X und das Gebiet zwischen den Gebäuden I und X zu klären. Bei dem Gebäude II führten wir vor allem bei dem Kern des Gebäudes und im Raum 1 Periodenuntersuchungen durch, es wurde ferner die Reinigung der Flächen vor der O-Mauer des Gebäudes fortgesetzt. Auch die Erschließung des Likas dom setzten wir fort, ihr Abschluß ist 1987–88 zu erwarten. Das noch nicht erforschte Gebiet der Villenwirtschaft ließ die örtliche LPG mit Luzerne besäen. Die Trockenheit im laufenden Jahr ermöglichte am Luzernenfeld die bisher bekannten und bisher unbekannten Gebäude, Hofsysteme, doppelte Umfriedungsmauer zu fotografieren bzw. zu vermessen. Die zu der am Rande von Nemesvámos entspringenden, Nagykút genannten, ursprünglich römischen (?) Quellenfassung führende, gerade Linie kann mit der Wasserleitung der Villenwirtschaft in Zusammenhang stehen.

Mitarbeiter: Márta H. Kelemen, Judit Regénye.

An der Ausgrabung nahmen Christine Ertel (Wien), die Studenten und Studentinnen Eva Lotter (Wien), Johannes Lauber (Freiburg), Adrienne Zimonyi, Elisabeth Lundin, Eva Lotta Haglun (Göteborg) teil.

Sylvia K. Palágy

Gebäude I

Im Raum "d" des bei der SO-Ecke des Hauptgebäudes schon früher erforschten Gebäudes von abweichender Orientierung wurde die Klärung der in die Erde eingetieften Wohnhäuser noch nicht beendet. Vor der parallel zur Mauerfläche des Raumes 6 des Hauptgebäudes laufenden Mauer haben wir zwei mit gebrannten Lehmewurf- und Ziegelstücken ausgefüllte Pfostenlöcher erschlossen. Die neueren Pfostenlöcher gehörten hingegen zu den urzeitlichen Schichten bzw. zu den spätkbronzezeitlichen Gruben. Von den Blöcken der Schichtenreihe C fanden wir in 151/C und 152/C die kiesigen, zum Teil abgerissenen Reste der Umfriedungsmauer 3. Das Fundmaterial unter den Schuttschichten stammt eher aus dem 3. Jh. Aus der Aufschüttung der Grube unter dem Beweisblock zwischen den zwei Blöcken holten wir sehr viele Tierknochen ein. Der geschweifite, aschenhaltige Streifen der Grube spricht für einen Ofen.

Sylvia K. Palágyi

Gebäude II

Das Grabungsprogramm des Jahres 1986 setzte sich zum Hauptziel die Bauperioden des Gebäudes II zu erforschen. Neue Blöcke haben wir nur an der O-Seite geöffnet, wo es festgestellt wurde, daß die das Gebiet bedeckende Fläche mit Wandgemälde und Mörtelbruchstücken sich außerhalb der O-Abschlußmauer in diese Richtung fortsetzt. Im Gebiet der Blöcke haben wir mehrere Gruben, Öfen, Herdstellen und einen N-S orientierten, 20 m langen Graben freigelegt. Die die römische Schuttschicht durchschneidenden Gruben und der Ofen stammen wahrscheinlich aus der Arpadenzeit, indessen der Graben sich als ein Suchgraben der früheren Ausgrabung erwiesen hat. Im Gebiet des Blockes 22/A fanden wir unter dem Schutt die Fortsetzung der das Gebäude in W-O Richtung durchschneidenden, die N-Umfriedungsmauer des Hauptgebäudes I bildenden Steinmauer nach O. Aufgrund der bisherigen Forschung kann als erwiesen betrachtet werden, daß der Raum 8 den Kern des Gebäudes gebildet hat, dem dann zuerst die Räume 6 und 8 angebaut wurden. Der Eingang dieses kleinen Gebäudes war an der S-Seite des Raumes 6, wie dies die dort gefundene Ziegelpfeilerreihe und der bei der Vergrößerung des Gebäudes vermauerte Schwellenstein beweisen. Anlässlich der folgenden Bauarbeiten entstanden die in den Räumen 2–3–4–5 bzw. im Gebiet des Raumes 1 gefundene kleine Apside und das Praefurnium. Wahrscheinlich war zu dieser Zeit das Gebäude von W her vom großen Hof abgegrenzt, dessen Mauern später abgerissen wurden.

Márta H. Kelemen

Gebäude X

1986 arbeiteten wir außerhalb der N- und W-Mauer des Gebäudes. Das hier zum Vorschein gekommene Fundmaterial modifiziert etwas unsere frühere Meinung betreffs der Bauzeit des Gebäudes, die sich wahrscheinlich auf eine frühere Zeit setzen läßt. Außerhalb der NO-Ecke lagen von der Wand des Raumes 2 heruntergefallene Wandgemäldefragmente mit ihrer Farbe nach oben, mit rot-grünem Muster auf weißem Grund, unter ihnen hingegen Mörtelstücke von der Außenmauer mit roten Streifen auf weißem Grund. Außerhalb der Mauer des Raumes 1 waren gelbe-braune-rote-blaue Wandgemäldefragmente auf weißen Grund – im Gegensatz zum vorangehenden in sekundärer Lage. Das Praefurnium des Raumes 1 kam im W und das des Raumes 2 im N zum Vorschein. Das westliche ist größer und wurde öfters erneuert. Aufgrund seines Fundmaterials gehörte es zum frühesten Teil des Gebäudes.

Judit Regenye

Likas domb

Es wurde die Erschließung des römerzeitlichen Hügelgrabes fortgesetzt. Während den zwei Monaten der Grabung wünschten wir die Umfriedungsmauer um eine

Fläche von fast 40 m Durchmesser und den Eingang vor dem Dromos zu klären. Mit Ausnahme der zwei Blöcke im SO sind uns die aus der Basis und dem aufgehenden Mauerwerk bestehenden doppelten Umfriedungsmauern überall bekannt, die im Mittelalter und in der Neuzeit, jedoch vielleicht noch in der Römerzeit öfters gestört und abgerissen wurden. Betreffs der Struktur der Umfriedungsmauer können wir den Block 9 als von entscheidender Wichtigkeit betrachten, wo das Hügelgrab und die zweireihige, aus roter Sandsteinplatte bestehende Bedeckung der Basis der Umfriedungsmauer sowie ihre profilierte Eckausbildung erhalten geblieben sind. In der Mehrheit unserer Blöcke fanden wir die Steinplatten in einem nach außen gedrehten Zustand. In vielen Fällen zeugen nur die Abdrücke von den einstigen, dort gewesenen Steinen. Auch die große, rechteckförmige Basis des Einganges wurde zum Teil ausgebeutet. Die aus rotem Sandstein gefertigten Gesimsstücke, die (weiße) Pfeilerbasis kamen aus dem Schutt, oder aus der Rückfüllung der Eingrabungen hervor. Die doppelte Umfriedungsmauer war an der S-Seite mit Pfeilern gegliedert. Während wir inschriftliche Steinfragmente im vorangehenden Jahr nur an der N-Seite gefunden haben, konnten in dieser Grabungskampagne aus dem Steinschutt der S-Blöcke neuere profilierte und inschriftliche Steinfragmente eingeholt werden. Aufgrund der Anfangsbuchstaben der Inschriften kann bisher zumindest auf 2–3 Altäre, Grabtafeln gedacht werden.

Sylvia K. Palágyi

35/1. *Pécs, Citrom u. 1–3.* (Kom. Baranya) (XXIV). Anlässlich einer Rettungsgrabung legten wir vor der Fundamentierung eines im Bau begriffenen Hauses aus dem 2–4 Jh. stammende Wohngebäude der römischen Stadt und Reste der Werkstatt eines Bronzeschmiedes frei.

Mitarbeiter: Gábor Kárpáti

Zsuzsa Katona Győr

35/2. *Pécs, Leonardo da Vinci u. 2.* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Rahmen einer Rettungsgrabung, die mit der Rekonstruktion einer Schule parallel unternommen wurde, haben wir unter den mittelalterlichen und neuzeitlichen Schichten Teile eines spätrömischen Gräberfeldes (15 Gräber) erschlossen. In den Gräbern waren für das Gräberfeld von Sopianae charakteristische Beigaben.

Zsuzsa Katona Győr

35/3. *Pécs, Széchenyi-Platz 12.* (Kom. Baranya) (XXIV). Vor der Archäologischen Abteilung fanden wir in zwei Schächten (Basis eines Kandelabers) gestörte spätrömische Ziegel- und Erdgräber. Die Erdgräber enthielten Münzen und einen Glasbecher.

Zsuzsa Katona Győr

36. *Petőháza-Lésalja* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Es wurde die 1985 begonnene Rettungsgrabung zur Kartierung der römischen Villa fortgesetzt. Im etwa 200 × 175 m großen Gebiet gelang es insgesamt acht Steingebäude festzustellen, von diesen sind zwei frühere, aus dem 1–2. Jh., die übrigen spätrömisch. Der Überbau konnte erfaßt werden. Weitere zwei Gebäude konnten noch aufgrund der ausgebeuteten Mauern bzw. der einzelnen Mauerteile für wahrscheinlich gehalten werden. Das bedeutendste ist das Wohngebäude von etwa 33 × 25 m Grundfläche, an der N-Seite mit zwei Apsiden, in der S-Hälfte mit Hypokaustum. Im Gebiet kamen auffallend viele Eisengegenstände und in sekundärer Lage Eisenschlacke zum Vorschein. Das Fundmaterial reicht vom ausgehenden 1. Jh. bis zum 4. Jh., von den gefundenen Münzen stammen drei aus dem 2., sechs aus dem 4. Jh. Am W- und O-Rand des Gebietes kam je ein Ziegelgrab ans Tageslicht, das Grab eines Säuglings und eines Er-

wachsenen, beide ohne Beigaben. Es wurde ein Stempelziegel gefunden, mit der Inschrift: ATILIAE F(IRMA). Neben den Steingebäuden erschlossen wir römische und keltische Wohn- und Abfallgruben. Zu einer weiteren Arbeit kann es im Gebiet nicht kommen, die Villa wurde abgetragen, an ihrer Stelle befindet sich ein Absetzbecken.

Gabriella Gabrieli

Südlich von der Villa setzte sich die Erforschung der Eisenschmiede des 3–4. Jh. fort. Es kamen weitere Herdstellen und Pfostenlöcher zum Vorschein, die auf eine im Freien stehende und zum Teil aus Holz gebaute Werkstätte verweisen. Obwohl das Rasenerzlager unmittelbar im sumpfigen Teil zwischen der Werkstätte und dem Ikva-Bach liegt, zeigen die Schlackenuntersuchungen, daß an der Stelle nur Schmiedearbeit verrichtet wurde und es zu keinem Eisenschmelzen gekommen ist (Petrographische Untersuchungen von Jenő Ivancsics KBFI, Sopron). Außer weiteren Eisengeräten kam auch als Einzelfund eine eckförmig geschmiedete Eisenluppe zum Vorschein. Vom Gebiet wurde eine Luftaufnahme gemacht und vor der Unterwassersetzung kam es auch zu geodätischen Vermessungen. Die Reste der Schmiede kamen unter Wasser. Die Ergebnisse der von Péter Márton durchgeführten archäomagnetischen Zeitbestimmungen in Petőháza s. in Magyar Geofizika 27 (1986) Nr. 3–4. 152.

János Gömöri

37/1. *Sopron-Fő tér 4.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Bei der Vertiefung des Niveaus der Brandgasse zwischen dem Apotheke-Haus und dem Restaurant Gambrinus kam im Laufe der vom Landesamt für Denkmalpflege geführten Herstellungsarbeiten ein neuerer Abschnitt der Hauptstraße von Scarbantia zum Vorschein. Hier führten wir eine Rettungsgrabung durch und es gelang in voller Breite einen fast intakten Teil der römischen Straße von ausgezeichneter Qualität zu erschließen. Die Straße vertritt die späteste Periode der Hauptstraße von Scarbantia. Sie ist 6,5 m, mit den Randsteinen zusammen 7,5 m breit. Den Rand des mit Sattlung gebauten und großen, unregelmäßigen Steinplatten belegten Straßenkörpers bilden regelmäßig gehauene, aus Fertőrákos stammende Randsteine. Am O-Rand kam auch rundes Säulenstück zum Vorschein. 5 m von der Straße nach O erschlossen wir die W-Mauer der "Basilika". Diese steht nicht ganz parallel zur Straße. Die in die "Basilika" führenden drei Stufen bezeichneten den Rand des Forums und sie kamen im Torgang des Gambrinus in der Új-Gasse aus einem Wasserleitungsgraben ans Tageslicht, als wir dort anlässlich unserer Rettungsgrabung eingetieft haben (die oberste Stufe liegt vom jetzigen Torgangniveau – 380 cm tief). So gewannen wir zur genaueren Bestimmung des W-Randes des Forums neuere sichere Anhaltspunkte.

János Gömöri

37/2. *Sopron-Lenin krt. 8–16.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Mit der im Thema "Rehabilitation der Stadtmauern von Sopron" durchgeführten Ausgrabung bestimmten wir hinter den Häusern unter Lenin krt. 8–10 die äußeren Fundamente der römischen Stadtmauer. Von der in lebensgefährlichem Zustand befindlichen, trümmerhaften, mittelalterlichen mittleren Stadtmauer entfernten wir die nach der Sanierung noch vorhandenen neuzeitlichen Mauerreste. Die Reste der mittelalterlichen Bekrönung und Schießscharten kamen teilweise zum Vorschein. Es wurden die Reste des im 18. Jh. abgerissenen römisch-mittelalterlichen, halbbogenförmigen Mauerturmes (Bastei) Nr. 33 hinter dem Fabricius-Haus erschlossen. Neben diesem bestimmten wir das Niveau des mittelalterlichen unteren Zwingers und die zum Teil abgetragenen Reste der äußeren Stadtmauer hinter den Häusern Lenin krt. 6–8. Im oberen Zwinger, im

Burgmäuergarten des Fabricius-Hauses kam auch ein Teil der roten Schanze hervor. Zwischen den Basteien 32–34 kam es vor der statischen Befestigung der Mauer zur Erforschung des Mauerwerkes, wo an mehreren Punkten der mittleren Stadtmauer die Quadermauerung der römischen Stadtmauer aus dem 4. Jh. zum Vorschein kam, wie auch an der O-Seite der Bastei 34, wo sich im unteren Zwinger am Ende des Hausgrundes von Lenin krt. 12 ein Keller aus dem 18. Jh. der römischen Mauer anschließt. Vor den Häusern von Lenin krt. 8–16, im Gasleitungsgraben wurden Reste von mittelalterlichen Steingebäuden zutage gefördert. Zu einem der aus dem 15. Jh. stammenden drei-vier Steinhäusern gehörte ein aus Ziegel gebauter Backofen, in einem anderen bedeckten den Fußbodenbelag aus einer Schmiede herrührende Eisenschlacken und Zunder. Es ist auch daraus ersichtlich, daß wir hier die 1440 abgerissenen Häuser des Kovácszer (Schmiedegasse) gefunden haben. Diese Häuser standen am äußeren Rand des Stadtgrabens, ihre Bewohner, die wir aus den Steuerlisten der Stadt Sopron dem Namen nach kennen, wurden in die Új-Gasse, in die von den Juden konfiszierten Häuser angesiedelt. Zum Abriß der Häuser entschloß sich damals das Magistrat, um den hiesigen Trakt der städtischen Wehrbauten befestigen zu können. Bei dem einen Haus kam auch ein dem Stadtgraben zu abschüssiger Kanalteil aus Stein zum Vorschein. Die Keramik, die aus dem Gasleitungsgraben nur fragmentiert eingeholt wurde, kann – infolge der Tatsache, daß sie sich an das Jahr 1440, als sie in die Erde kam, binden läßt – zu den relativen Zeitbestimmungen der sonstigen, in Sopron zum Vorschein gekommenen Keramikfunde einen guten Anhaltspunkt geben.

János Gömöri

Sopron-Templom u. 14. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 87.

37/3. *Sopron-Lenin krt. 19.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). In dem der Straße zu liegenden Keller des Hauses kam der W-Rand der schon früher gesuchten römischen Hauptstraße zum Vorschein. Während wir die Straße im Keller, der Gasse zu, früher nur aus einem breiten Schottergrund vermuten konnten, gelang es uns mit der jetzigen Bergungsgrabung die Hauptstraße – vor der über den Ikva-Bach führenden Brücke – in voller Breite zu bestimmen: 7 m. Ihr O-Rand kam auf dem Hofe ans Tageslicht. In den W-Hofräumen 2 m weit von der Straße fanden wir eine parallel laufende, schmale, römische Mauer. Noch weiter nach W, unter der Grundmauer des heutigen Hauses wurden zwei Holzpfeiler haltende, aus Stein ausgebildete Angellöcher sowie ein ansonsten verhältnismäßig unversehrt erhalten gebliebener Jupiter (?) -Altar zutage gefördert. In dem der Gasse zu liegenden, aus der Toreinfahrt sich öffnenden W-Keller kam in der Brandschicht das große Fragment eines für ein bedeutendes Steingebäude sprechenden, eckigen, kannelierten Mauerpfeilers hervor. Westlich von der Hauptstraße, vor der Brücke stand also ein prächtiges Steingebäude, das einen auf Holzpfeiler stehenden Portikus hatte. Diese Bauten fallen heute größtenteils unter das Haus des Lenin krt. 17. Zur Erforschung der Brückenreste hatten wir infolge der Bauarbeiten keine Möglichkeit. Vor dem Haus Nr. 19 kam auf der Gasse auch im Gasleitungsgraben die Pflasterung der Hauptstraße ans Tageslicht.

János Gömöri

37/4. *Sopron, Lenin krt. 29–39.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Vor den Häusern Nr. 29–39 gelang es in dem auf dem Straßenkörper geöffneten Gasleitungsgraben und in den zu den Häusern geführten Verbindungsgräben die bisher unbekannte Straße des Straßensystems von Scarbantia an 5 Punkten zu erschließen. Diese Straße lief mit der hinter dem Rathaus sichtbaren Straße fast parallel und zwischen dem Ikva-Bach und der jetzt bestimmten

Straße stand in der Römerzeit eine Flucht von Gebäuden. Die Straße kam in einer Tiefe von 180–200 cm zum Vorschein. Vor dem Haus Nr. 29 gruben wir einen 4 m breiten Abschnitt der Straße aus, jedoch ihre Breite dürfte 480–500 cm gewesen sein. Hier wurde ihr N-Rand erschlossen. Vor dem Haus Nr. 31 ist der mittlere Teil des Straßenkörpers 9 m lang, sein intakter Abschnitt erschien in 180 cm Tiefe. Vor dem Haus Nr. 33 legten wir in 180–190 cm Tiefe im Verbindungsgraben den N-Rand frei. Vor den Häusern Nr. 39–40 kam die Straße in ihrer vollen Breite zum Vorschein, jedoch war nur ihr N-Rand intakt. So konnten wir diese Straße in etwa 120 m Länge kartographisch aufnehmen.

János Gömöri

37/5. Sopron, Lenin krt. 57. (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Eine bisher unbekannte, jedoch von Klára Póczy vorausgesetzte Straße kam im Laufe unserer Sondiergrabung im Gasleitungsgraben vor dem Haus Nr. 57 zum Vorschein. Die gut gebaute Straße scheint etwas breiter zu sein, als die anderen Nebenstraßen. Der den S-Rand des Forums bildende Portikus ist ihre gerade Fortsetzung nach W. Nach O waren bei der Verlängerung dieser Straße die Töpfersiedlung am Ikva-Bach sowie die in der Árpád-Gasse erschlossenen römischen Steingebäude. In den weiteren Abschnitten des Lenin-Ringes brachten die im Gasleitungsgraben durchgeführten Sondierungen an der Stelle der vorausgesetzten Straßen ein negatives Ergebnis.

János Gömöri

37/6. Sopron-Színház u. 29. (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Im Rahmen des Themas: "Rehabilitation der Stadtmauern von Sopron" erforschten wir das aus großen Steinblöcken gebaute westliche, römische Ausfalltor, das dem östlichen – von Klára Póczy mitgeteilten – Ausfalltor gegenüber liegt. Die Maße der Tore stimmen überein.

János Gömöri

38. Százhalombatta (Kom. Pest) (XXXII). Nach einer Fundanmeldung legten wir in Százhalombatta, im Gebiet des DKV, 100–150 m weit von der Donau, in einem in das Lößufer zur Absetzung der Quellwässer des Sturzufer aufgeworfenen Graben in 140 cm Tiefe einen römischen Grabaltar frei. Die Maße des mit der inschriftlichen Hälfte auf den Boden gestürzten Steines sind: 150 × 89 × 73 cm. Der Altar wurde dem Publius Comatius, dem im Range eines Dekurios gestandenen Veteranen der cohors I Alpinorum equitata von seinem freigelassenen Sklaven gestellt. An beiden Seiten des Altars ist die Darstellung von Attis zu sehen. In der Umgebung des Steines waren keine archäologischen Funde, aus den benachbarten Gräben kamen schon in gestörtem Zustand menschliche Knochen und auf das 2. Jh. datierbare Gefäßfragmente zum Vorschein. Die Gräben berührten das Gebiet des S-Gräberfeldes von Matrica, schon einmal gestörte Erdschichten.

Ágnes Holport

Visegrád-Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 24.

39. Vonyarcvashegy (Kom. Zala) (XVI). Im Gebiet des bekannten spätrömischen Gräberfeldes (MRT I. 55/2. I h.) wurden im Laufe der Kanalisierung weitere Gräber zutage gefördert, von welchen uns vier gestörte und ein ungestörtes Grab zu bergen gelang. Der Grund der einfachen Erdgräber wurde vor der Bestattung leicht ausgebrannt. Aus sämtlichen Gräbern kamen Münzen aus dem 4. Jh. hervor.

Weitere Funde: Keramik, Glas, Tintenfaß aus Bronze, Würfel aus Knochen, Eisenmesser und Spinnrocken.

Róbert Müller

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 40–49)

Bátmonostor-Pusztafalu (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 94.

40. Békéscsaba, Dél-Alföldi Tégl- és Cserépipari Vállalat. Lehmgrube der Ziegelfabrik Nr. 3 (Kom. Békés) (II). In der Grube kamen 1986 im Laufe der Arbeiten zwei Brunnen zum Vorschein, deren Konstruktion und Maße mit den früheren übereinstimmen. Aufgrund der in ihnen gefundenen grauen, schiebengedrehten und nicht auf der Drehscheibe erzeugten Keramikfragmente sowie der Tierknochen halten wir sie für sarmatenzeitlich.

Der Block I war 9 × 4 m, der Block II 4 × 3 m groß. Die runden und viereckigen Gruben des Blockes I sowie alle drei runde Gruben des Blockes II waren stark durchbrannt, mit Asche und Ruß ausgefüllt und enthielten schiebengedrehte und handgemachte sarmatenzeitliche Keramik, Tierknochen und Schlacken.

Edit Nikolin

41/1. Budapest, IV. Káposztásmegyer, Wohnsiedlung (III). Auf dem Gelände unter Prz. 76569 und 76571 setzten wir die dem Bau vorangehende Erschließungsarbeit fort. Auf den Arbeitsstellen I–III wurden weitere Objekte von drei kaiserzeitlichen barbarischen Siedlungen, insgesamt auf einer Fläche von 4737 m² zutage gefördert. Auf der Siedlung der Arbeitsstelle I fanden wir insgesamt 81 Gruben und 5 Häuser, ander Siedlung der Arbeitsstelle II 228 Gruben und 16 Häuser, im W-Teil der Siedlung III 20 Gruben und ein Haus. Die Zeit der Siedlungen können wir aufgrund des reichen Keramikmaterials (viele keltische und römische Importwaren) auf das 1–3. Jh. setzen.

Mitarbeiterin: Judit Topál.

Margit Nagy

41/2. Budapest, XVII. Rákosszaba, Péceli Str. 138 Prz. 589 (III). Es wurde die Erschließung des Gräberfeldes aus dem 3–4. Jh. fortgesetzt. Die Ausgrabung bezweckte den N- und W-Rand des Gräberfeldes zu klären. Auf der im Block XXXIX erschlossenen Fläche von 2355 m² legten wir 25 S-N orientierte Gräber und 25 Gruben frei; letztere gehören zu einer früheren, aus dem 1–2. Jh. stammenden Siedlung. Die Erschließung des Gräberfeldes konnte nach N abgeschlossen werden; weitere Gräber sind an der W-Seite zu erwarten.

Margit Nagy

Csölyospálos-Felsőpálos, Budai-Gehörft (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 50.

42. Gyomaendrőd (Kom. Békés). Auf dem topographischen Fundort 132 von Endrőd führten wir eine Erschließung durch, um das Siedlungszentrum zu bestimmen. Es konnte eine provisorische, kurzlebige, neolithische, bronzezeitliche und sarmatische Siedlung registriert werden.

Andrea H. Vaday—Magdolna Vicze

Gyomaendrőd (Arpadenzeitliche Siedlung) (Kom. Békés), s. Nr. 79.

Gyomaendrőd-Endrőd Fo. 60. (Kom. Békés), s. Nr. 79.

Gyomaendrőd-Gyoma Fo. 133 (Kom. Békés), s. Nr. 4/3.

43. Gyula, Dobos I. u. (Kom. Békés) (II). Bei dem Auswerfen eines Wasserleitungsgrabens wurden eine sarmatenzeitliche Grube und ein awarenzeitliches Grab gestört. Aus der stark durchbrannten, mit Ruß ausgefüllten Grube kamen viele Keramikfragmente und Tier-

knochen zum Vorschein. Die Beigaben des N-S orientierten Frauengrabes sind: silbernes Ohrgehänge, wulstige Glasperlenreihe, aus vier Stück bestehende, versilberte bronzene Toilettengarnitur, drei Spinnwirtel, drei scheibenförmige Spinnwirtel, die Hälfte von zwei bronzenen Armringen, Eisensichel.

Edit Nikolin

Hévízgyörk. Röm.-kath. Kirche (Kom. Pest), s. Nr. 103.

44. *Jászkarajenő* (Kom. Pest) (VI). Am 6. X. 1986 lieferte Ernő Tóth, Einwohner von Jászkarajenő drei Knochenschnitzereien mit Menschengestalt im Kossuth-Museum ab. Die Schnitzereien kamen bei der SW-Ecke der Gemarkung der Gemeinde, vom Sárhalom etwa 600 m nach NO, auf dem Gebiet einer spätsarmatischen Siedlung (Rég. Füz. Ser. I/37. S. 16) hervor. Die Mitarbeiter des Kossuth-Museums und die Studenten des Kossuth L.-Gymnasiums durchforschten eine Fläche von 4×10 m. Im Block legten wir die zur Siedlung gehörenden, stark abgetretenen Flächen des einstigen Gehniveaus frei: es wurden teilweise zwei runde Gruben und zwei sarmatische Grubenteile ohne Funde erschlossen. Im SO-Teil unseres Blockes fanden wir den Boden eines typischen, spätsarmatischen Kochtopfes, in welchem, ferner in dem darüber und daneben liegenden Haufen 147 Schnitzereien, und weitere Fragmente des Topfes gefunden wurden. Es konnte festgestellt werden, daß der Topf auf dem Gehniveau stand, sein bedeutender Teil wurde von dem im Sommer verrichteten Tiefpflügen anlässlich des Stoppelsturzes erreicht, wodurch die Fragmente und ein Teil der im Topf vorhandenen Schnitzereien an die Oberfläche kamen. Von der Oberfläche holten wir durch die Durchsiebung der gepflügten Schicht des Blockes und neben dem Topffragment insgesamt 324 Schnitzereien und zwei Kammfragmente ein. Ein Teil der Schnitzereien war eine unverzierte sowie mit Punkten, Kreisen, Punktkreisen und Linienkombinationen verzierte Platte von verschiedener Größe und Form (von 1,6 cm großer Scheibe bis 14–15 cm großen Platten). Ihren größten Teil bilden flache, reliefartige Schnitzereien mit 4–14 cm großer Gestalt. Es gibt nur wenige Tierdarstellungen: vierbeinige Tiere, Hirschkuh, Greif, Fisch, Vogelkopf, Menschliches Gesicht, Kopf (auch doppelte Köpfe), Oberhand, Arm, Oberfuß (?) kommen bei ihrer Mehrheit vor, es gibt auch einige Schnitzereien mit halber oder ganzer Menschengestalt oder mit zwei Gestalten. Ihr Stil ist eigenartig, ihre Bearbeitung erinnert an Holzschnitzereien. Aufgrund einiger halbfertiger und unbeendeter Stücke dürften sie auf der spätsarmatischen Siedlung erzeugt worden sein. Sonstige Funde: Spiegelfragment aus Weißmetall, Knochennadel, einige spätsarmatische Perlen, Keramik.

Edit Tari—István Dinnyés

Kunpeszér-Téglaházi dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 8.

45. *Lajosmizse. O—Seite der Straße M5, Fundort 7.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Laufe eines Straßenbaues wurde eine sarmatische Siedlung gestört. Als Ergebnis der Rettungsgrabung kamen 23 Siedlungsobjekte (Speicher- und Abfallgruben, Graben) mit reichem Keramik- und Tierknochenmaterial ans Tageslicht. Bedeutend ist die Zahl der Terra sigillata-Fragmente. Der Siedlungsabschnitt kann auf das 2–3. Jh. datiert werden.

Valéria Kulcsár

Nagykőrös-Száraz dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 11.

46. *Nagymágocs-Páptanya* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Es wurde die Rettungsgrabung der hunnenzeitlichen sarmatischen Siedlung an einer weiteren, 1200 m² großen Fläche fortgesetzt. Wir erschlossen die Fortsetzung des Grabens 3 und 4. In der bei der alten

Grube geöffneten Blockreihe legten wir auf die Aufarbeitung des Eisens verweisende Objekte und Funde frei (Schlacke, Stücke von Eisenluppen uws.). Der geborgene Teil bedeutet der N-NO-Rand der Siedlung.

Mitarbeiter: Gábor Rózsa.

Gabriella Vörös

47. *Örménykút* (Kom. Békés) (XLI). Auf dem topographischen Fundort Nr. 52. begannen wir nach vorangehenden Bodenbohrungen eine spätsarmatisch-hunnenzeitliche Siedlung zu erschließen. Es wurden ein niedergebranntes, unterkellertes Haus, Abfall- und Vorratsgruben sowie eine Zisterne frei. In die Zerstörungsschicht der Siedlung wurden Gräber der Landnahmezeit eingegraben. Wir erschlossen eine partielle Pferdebestattung und auch mehrere Gräber mit armseligen Beigaben.

Andrea H. Vaday—Magdolna Vicze

48/1. *Szegvár-Ororm dűlő* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Die der Sandgewinnung vorangehende Rettungsgrabung wurde fortgesetzt. Infolge des gefährdeten Zustandes mußten wir in diesem Jahre 330 m² erschließen. Zur bisher bekannten sarmatischen Siedlung gehörende weitere 5 Gruben kamen zum Vorschein. Die in den in diesem Jahre erschlossenen fünf awarischen Gräber zum Vorschein gekommenen Funde und die beobachteten Bestattungssitten ähneln den bisher freigelegten Bestattungen.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologinnen Márta Galántha, Katalin Bodnár, die Restauratoren Ágnes Szőke, Teréz Vidovics, der Geodät Gábor Rózsa, die Studentinnen Julianna Cseh, Éva Pávai und Andrea Pölös (JATE).

Gábor Lőrinczy

48/2. *Szegvár-Puskin LPG-Gorki-Molkerei* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Beim Auswerfen von Wasserleitungsröhren wurden von den Arbeitern Gruben einer sarmatischen Siedlung, ein Ofen mit Gewölbe und Scherben ausgelegtem Grund sowie zwei Gräber eines awarischen Gräberfeldes durchschnitten. Es wurden in den in der Grabenwand erschließbaren Teilen gestörte Objekte geborgen. Auf dem Grund des für die Jauche ausgebildeten Sickerbeckens legten wir 15 Gruben und zwei große Brunnen frei, gleichfalls aus der Sarmatenzeit.

Mitarbeiter: Gábor Lőrinczy, Gábor Rózsa.

Gabriella Vörös

Szegvár-Tűzköves (Kom. Csongrád), s. Nr. 19.

49. *Szentistván-Gruben* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der Rettungsgrabung kamen sieben Gräber eines bei der Sandgewinnung zum Vorschein gekommenen sarmatischen Gräberfeldes hervor. Aus den Gräbern stammen Gefäße, Perlen, eine scheibenförmige Fibel mit sechs Speichen und ein Bronzeanhänger. Auf dem Grabungsgelände entdeckten wir Spuren eines unregelmäßig scheinenden, seichten Grabensystems. In den aufgefüllten Gräben fanden wir Tongefäß- und Tierknochenfragmente vor.

An der Ausgrabung nahm Judit Koós (HOM) teil.

Emese Lovász

Tiszadob-Insel (Kom. Szabolcs-Azatmár), s. Nr. 20.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 50–55)

Balatonsmagyaród-Hidvégpusztá (Kom. Zala), s. Nr. 1.

50. *Bélmegyer-Csömöki domb* (Kom. Békés) (II). 1986 setzten wir die im vorangehenden Jahr in Gang

gesetzte Arbeit auf dem spätawarischen Gräberfeld auf dem Hügel von Bólmegyer-Csömök domb fort. Es wurden 1985 72 Gräber, 1986 64 Gräber freigelegt. Auch 1986 kam ein typisches spätawarisches Fundmaterial zum Vorschein. Zahlreiche Gürtelgarnituren, Messer, Frauenschmuckstücke, Spinnwirtel, Nadelbehälter bilden das Fundmaterial. Eigens zu erwähnen sind eine Bestattung mit Sichel und zwei Gräber, wo unter dem menschlichen Skelett je ein vollständiges Tierskelett gefunden wurde. Das größte Grab des Gräberfeldes ist ein Stollengrab, dem sich eine mächtige "Grube" von kreisförmigem Grundriß anschließt. Das Grab wurde leider ausgeraubt, wahrscheinlich nicht viel später nach der Bestattung. Die Freilegung des Gräberfeldes setzen wir in den folgenden Jahren fort.

Pál Medgyesi

51. *Budapest, III. Békásmegyer, Pusztadombi út 12.* (III). Es wurden 21 Gräber — unter denen ein Reitergrab — des awarischen Gräberfeldes aus dem Ende des 6–7. Jh. erschlossen. Das Gräberfeld ist uns seit 1983 bekannt, als wir nach einer Anmeldung zwei Gräber geborgen haben. Der Fundort konnte 1986 mit dem Fundort "Békásmegyer, Szentendrei út, Farkas-Villa" identifiziert werden, den N. Fettich anlässlich einer 1931 durchgeführten Lokalbesichtigung entdeckte. Die erschlossenen Gräber gehören aller Wahrscheinlichkeit nach zu zwei Gräbergruppen eines weitausegedehnten awarischen Gräberfeldes.

Margit Nagy

52. *Csölygospálos-Felsőpálos, gewesenes Budai-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Awarzeitliches Gräberfeld: Gräber 200–245. Die Erschließung im Jahre 1986 wurde an der S- und O-Seite des Gräberfeldes durchgeführt. An beiden Seiten erschienen jene im feuchten lehmigen Boden liegenden, dunkelgrau umrahmten Gräber mit hellgrauer Einfüllung, die auf die Nähe des Gräberfeldrandes verweisen. Die Beigaben sind wie allgemein, stimmen mit den Funden der gleichaltrigen awarischen Gräberfelder überein. Es kam eine bisher einzige Riemenzunge mit Tierkampfszene zum Vorschein. Die Gräber sind gestört; etwa 70% von ihnen wurde unmittelbar nach der Bestattung ausgeraubt; die verhältnismäßig vielen zerstreuten Schädel weisen darauf hin, daß die Gräber auch von den landwirtschaftlichen Arbeiten in naher Vergangenheit gestört wurden. Im Gräberfeld war die Sargbestattung allgemein verbreitet. Holzspuren konnten in keinem Falle beobachtet werden, hingegen bewahren die Grabründe gut den Abdruck der Sargfußteile und der Seitenbretter (vier Löcher, 2 Gräber bzw. äußere und leiterförmige Umrahmung). In vielen Fällen verweist außer diesen auch die abweichende Farbe der in den eingestürzten Sarg hineingerieselten Erde eindeutig auf den Sarg hin. Auch der auf den Bauch gelegte, umgekehrt orientierte Tote mit Ohrgehängenperle des Grabes 232 wurde in einem Sarg bestattet.

Bronzezeitliches Gräberfeld, Brandgräber (E/6-E/11). Beigaben waren nur im Urnengrab E/8 vorhanden (Bronzenadeln, Bronzeaxt). Ein bronzezeitliches Körpergrab kam 1986 nicht zum Vorschein. Im sarmatischen Gräberfeld haben wir 1986 kein Grab erschlossen.

Erika Wicker

53. *Egerlővő-Homokpart.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die Erschließung des von der Sandgewinnung gefährdeten gepidischen Gräberfeldes setzten wir fort. Um die Arbeit zu beschleunigen, wurde die obere, gräulichbraune Schicht in 60 cm Tiefe, in der unseren Erfahrungen nach ansonsten kein earchäologischen Erscheinungen beobachtet werden konnten, mit einem Bagger abgetragen. Wir bestimmten den W-Rand des Gräberfeldes. Am SO-Rand unseres Grabungsgeländes stießen wir auf eine weitere Gräbergruppe, unmittelbar daneben auf

das Haus Nr. 1. Es handelt sich um ein rechteckförmiges, halb in die Erde eingetieftes, kleines Haus mit abgerundeten Ecken (140 × 260 cm). In den vier Ecken befand sich je ein tiefes Pfostenloch. Auf dem Boden waren Fragmente von handgemachten sowie scheibengedrehten Gefäßen mit eingeglätteter Verzierung, unter ihnen Stücke eines Toneimers mit waagrechttem Rand. Im Bereich des Hauses lagen zerstreut Schaf- oder Ziegen-, Rinds-, Pferde- und Geflügelknochen. Die erschlossenen Gräber, da sie sich an den Rändern des Gräberfeldes befanden, enthielten keine Beigaben, waren meist gestört. In einem Frauengrab fanden wir Perlen und bei den Füßen ein handgemachtes, kleines Gefäß.

Emese Lovász

54. *Gyomaendrőd, Endrőd Fundort 157* (Kom. Békés) (XLI). Auf dem Szigetvári-Gehöft an der nach Szarvas führenden Straße wurden, neben dem Wohngebäude 1938 zwei Skelette gefunden. An dieser Stelle kamen außer den Resten von zwei zerstörten Gräbern, auch noch drei als spätawarenzeitlich bestimmbare Körpergräber zum Vorschein, Teile eines größeren Gräberfeldes.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen S. Širinskij, K. Smirnow (Moskau), E. Szimonova, A. Heltai sowie die Vermesserin und Zeichnerin Mária D. Wolsky teil.

István Erdélyi

Gyomaendrőd, Fundort Nr. 119 (Kom. Békés), s. Nr. 4/2.

Gyomaendrőd-Gyoma, Fundort 133 (Kom. Békés), s. Nr. 4/3.

55. *Kehida-Zentralmeierei der LPG* (Kom. Zala) (XIX). Wir setzten die Ausgrabung des 1985 zum Vorschein gekommenen awarenzeitlichen Gräberfeldes fort. In diesem Jahr wurden die Gräber 30–94 freigelegt. Im Gräberfeld lagen die Toten einer wohlhabenderen, militärische Aufgaben versiehenden Gemeinschaft (des Grenzschatzes?). Den Männern gab man für das Jenseits Schwert, Säbel, Langsax, Lanze, Beil, Pfeile, Bogen und verzierte Waffengürtel mit, am Fußenden der Gräber wurde meist auch das Pferd des Kriegers bestattet und oft lag im Grabe auch die Frau des Verstorbenen. Neben den Pferden fanden wir nur Trense und Steigbügel. Zuweilen kamen neben den Pferdeskeletten, öfters aber mit den Toten auch Gefäße zum Vorschein. Die Frauenschmucke sind bikonische Perlen, Augenperlen, zuweilen schmuckhaftere silberne Ohrgehänge und fast immer aus Bleiröhrchen bestehende Kopfschmucke. Orientierung der Gräber: W–O. Mit ähnlicher Orientierung kamen in diesem Jahr über diese auf das 7. Jh. datierbaren Gräber aus der ersten Hälfte des 9. Jh. stammende Körper- und Brandgräber ans Tageslicht. Letztere werden von typischen spätzeitigen Anhängern, Amphoren- und mehrgliedrigen Stangenperlen datiert.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Mária Némethi teil.

Béla Miklós Szőke—László Vándor

56. *Kunpeszér-Zsidóhegy* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Auf dem von der Schottergrube nach NW liegenden Fundort wurde mit dem Abriß des W-Randes die Erschließung des spätawarischen Wohnhauses beendet. Vom abgetieften Grund und aus der außerhalb dieses gelegenen Grube kamen verzierte Randstücke und Wellenlinien zeigende Wandfragmente von Keramik, ferner Spinnwirtel und Tierknochenfragmente zum Vorschein.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

57. *Lesencetomaj—Piroskereszt* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Die Erschließung des 1985 begonnenen

Gräberfeldes der sog. Keszthely-Kultur wurde fortgesetzt. Die Ausgrabung brachte weitere 57 Gräber ans Tageslicht. Außer den charakteristischen Beigaben (kleinere oder größere, silberne oder vergoldete bronzene Körbchenohrgehänge, bronzene Stilusnadeln, eiserne und bronzene Armringe, mehrreihige Halsketten usw.) wurden auch ein Eimer mit Eisenreifen, Gürtelgarnituren, Scheiben- und S-Fibeln und in den Kindergräbern Tongefäße gefunden.

Ágota S. Perémi

58. *Lukácsháza* (Kom. Vas) (XXXV). Wir wollten die Ausdehnung des awarenzeitlichen Gräberfeldes bestimmen. Mit den auf dem Fundort aufeinander senkrecht gezogenen Suchgräben und mit der Kartierung der sich in ihnen zeigenden Grabflecke gelang es eine etwa 50 × 50 m große dreieckförmige Fläche zu umgrenzen, wo noch das Vorkommen von annähernd 200–250 Gräbern zu erwarten ist. Es wurde auch offenbar, daß die Sandgrube einen Teil des Gräberfeldes zerstört hat. In dem einen in diesem Jahr erschlossenen Grab konnten wir unter dem Skelett die Spuren einer Totenbahre feststellen. Auf dem Fundort legten wir bisher insgesamt 18 Bestattungen frei.

Gábor Kiss

Nagymágocs-Szendrei-Meierei (Kom. Csongrád), s. Nr. 83.

Nagykőrös-Száraz dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 11.

59. *Pécs, Nagyárpád-Boros u. Prz. 0250/2.* (Kom. Baranya) (XXIV). Als Fortsetzung der Rettungsgrabung des Jahres 1985 arbeiteten wir in den Blöcken IV–VI, am S-SO-Rand des Gräberfeldes; es wurden 29 spätawarische Gräber freigelegt (Gräber 18–48).

Erzsébet T. Nagy

60. *Szarvas, Fundort 69.* (Kom. Békés) (XLIII). Das Baugebiet der agrochemischen Anlage und des Industriegleises wurde völlig erschlossen, wodurch insgesamt 422 awarische Gräber freigelegt werden konnten. In diesem Jahr setzten wir im NO-Teil des Gebietes unsere Arbeit fort und hier kamen die Gräber 414–422, unter diesen zwei Stollengräber (gestört) und zwei Gräber mit greifenrankenverzierten Beschlägen zum Vorschein. Mit Ausnahme einer Fläche, die die Fabrik für Maschinenreparatur schon früher zerstört hat, kann die Erschließung des Gräberfeldes als vollständig betrachtet werden.

Irén Juhász

61. *Szegvár-Sápoldal.* (Kom. Csongrád) (XXIX). Die Stelle des 1952 erschlossenen frühawarischen Grabes wurde identifiziert und eine Fläche von 270 m² freigelegt. Außer dem aus der Publikation bekannten Grab (siehe I. Bóna, AAH 32, 1980. 31–95) kamen noch weitere neun Gräber zum Vorschein. In jedem Grab konnten partielle Tierbestattungen beobachtet werden. Zwei Gräber erwiesen sich als Stollengräber. Alle Gräber waren ausgeraubt. In einem Kindergrab kam ein auf das erste Drittel des 7. Jh. datierbarer byzantinischer Solidus hervor.

Gábor Lőrinczy

62. *Szekszárd-Bogyiszlói út.* (Kom. Tolna) (XXXI). Die 1975 begonnene Erschließung des awarischen Dorfes wurde 1986 praktisch beendet. Im letzten Jahr gelang es die Öfen der schon früher erwähnten 3. Töpferwerkstatt freizulegen, hiermit kennen wir aus den drei Werkstätten insgesamt 12 Öfen. Der wesentlich größere Teil der Siedlung zwischen den beiden Weltkriegen ist zugrundege-

gangen, jedoch hat das intakt gebliebene Gebiet die ganze Menge der Töpfereien enthalten. Es scheint, daß der Anfang der Besiedlung auf den Beginn des 7., das Aufhören des Lebens auf die Mitte des 9. Jh., auf dessen drittes Viertel gesetzt werden kann.

Gyula Rosner

63. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). 1986 kamen weitere 27 mittellawarenzeitliche Gräber (413–439) und drei bronzezeitliche Gruben (O–Q) zum Vorschein. Dem N-Rand der 2. Gräbergruppe zu werden die Bestattungen dichter (in einem Fall beobachteten wir auch eine Superposition), es zeichnet sich stets entschiedener die 3. Gräbergruppe ab. Charakteristisches Fundmaterial: bei Frauen, Kindern einfache Ohrgehänge, Griefperlen, Spinnwirtel, eiserner Armring; bei den Männern Blechbeschläge von mannigfaltiger Form, Haarflechtschmuck, sog. Entknoter, viele Waffen (Bogen, Köcher, Pfeilspitzen, Schwert, Kurzsax). Auffallend wenige Tongefäße kamen hervor (hauptsächlich aus Kindergräbern), hingegen stießen wir auf die Reste von Holzgefäßen.

Mitarbeiterin: Eszter Szőnyi. An der Ausgrabung nahmen eine kurze Zeit lang Erika Wicker, András Figler teil.

Péter Tomka

Tiszlök-Hajnalos (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 2.

64. *Vasasszonyfa* (Kom. Vas) (XXXV). Unsere Forschungen fortsetzend erschlossen wir im Gebiet des awarenzeitlichen Gräberfeldes in diesem Jahr 39 Gräber. Von diesen ist der Krieger des Grabes 220 zu erwähnen, der mit einem aus Bronze gegossenen, schmalen und mit schildförmigen Beschlägen verzierten Gürtel sowie mit einem schon ausgebesserten Bogen mit Beinendsteifung begraben wurde. In Grab 240 wurden unter dem Skelett die in den Zopf geflochtenen Perlenreihen, in Grab 242 eine perlenverzierte Tasche, in Grab 249 auf das 9. Jh. datierbare Haarringe und Ohrgehänge, in Grab 250 ein Eisenschlüssel gefunden. Aus Grab 252 kam eine gepreßte Gürtelgarnitur aus dem Ende des 7. Jh. zum Vorschein. Die zwei ans Tageslicht gekommenen Superpositionen (Gräber 219/223 und 232/231) lieferten keine auswertbaren Grabbeigaben. Ein Großteil der Gräber wurde in der Neuzeit gestört. Es gelang einen großen Abschnitt des nördlichen Teils, in geringerem Maße die südliche Grenze des Gräberfeldes zu klären.

Gábor Kiss

65. *Zamárdi, hinter der Maschinenstation* (Kom. Somogy) (XIV). In der Nähe des von Edith Bárdos erforschten, großen, awarischen Gräberfeldes wurde durch die Erdarbeiten der bekannte Eisenschlackenfundort gestört. Vor der geplanten, späteren, größeren Rettungsgrabung führte der Arbeitsausschuß für industrielle Archäologie der UAW in der Umgebung des einen zerpfügten Schlackenbügels eine Sondierungsgrabung durch. Es kam – den awarenzeitlichen Öfen von Tarjánpuszta dem Typ nach übereinstimmend – ein Eisenschmelzofen von 40 cm Gestelldurchmesser zum Vorschein, davor mit einer kleinen Arbeitsgrube oder Schlackenabstichgrube. Es wurden auch zwei Erzröstgruben ausgegraben. In großer Zahl kamen Tonblasrohre, dicke, grob ausgebildete Stücke zum Vorschein mit den Passungsspuren an die Brustwand. Die trichterförmige Endausbildung läßt – im Falle einzelner Stücke – auf ein Doppelgebläse schließen. Ähnliche Gebläse sind bisher in Ungarn nur aus Tarjánpuszta bekannt. Auch die Keramikfragmente zeigen eine nahe Verwandtschaft mit den in der Hüttenanlage von Tarjánpuszta (Kom. Győr) gefundenen Stücken. Hier können wir die Zeit des hiesigen Eisenschmelzens auf die zweite Hälfte der Awarenzeit setzen.

Um die chronologische Stellung näher bestimmen zu können, entnahm Péter Márton (ELTE) aus dem Hütten-

werk archäomagnetische Proben. Lázár Benkő (UAW, Isotopisches Institut) führt mit der TL-Zeitbestimmung Experimente durch, auch ein Dosimeter kam in die Ruinen der Hütte. Zur C₁₄-Untersuchung wurden Holzkohlenproben aus dem Erzrösten herausgehoben (ATOMKI Ede Hertelendi).

Mitarbeiter: Edith Bárdos, László Költő, Jenő Iváncsics.

János Gömöri

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 66–74)

66. *Gyomaendrőd, Endrőd Fundort 60.* (Kom. Békés) (XLI). Im Laufe unserer Geländebegehungen zeigten sich Siedlungsspuren aus der Sarmatenzeit und aus dem 9–10. Jh. Bei der Erschließung fanden wir insgesamt an einer über 250 m² großen Fläche bloß die Reste einer einzigen, in das 9–10. Jh. datierbaren, mit Lehm verschmierten Ofen zum Backen von Kuchen (russ.: "tandyr"), der in der heutigen Ukraine für die bulgarische Variante der Saltowo–Majaki-Kultur charakteristisch ist. Bei dem Rand der verschmierten und ausgebrannten Grube kam ohne Beigabe das Skelett eines Kindes ans Tageslicht, dessen Schädel weggepflügt war. In diesem Teil dürfte wahrscheinlich nur ein Sommerquartier gewesen sein.

István Erdélyi

67. *Ibrány, Esbó-Hügel* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). In diesem Jahr wurden weitere 25 Gräber freigelegt. Hiermit stieg die Zahl des auf das 10–11. Jh. datierbaren Gräberfeldes des gemeinen Volkes auf 75. Das Fundmaterial ist recht armselig: es kamen Haarringe, Armring und eine Münze zum Vorschein. In einem Grab wurde ein trepanierter Schädel beobachtet.

Mitarbeiter: Gábor Lőrinczy (MFM), an der Ausgrabung nahmen noch teil: die Studenten Edit Kocsis, Emese Számadó und László Iván (ELTE).

Eszter Istvánovits

68. *Karos-Eperjesszög (Liba-Gehöft)* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der Rettungsgrabung erschlossen wir 48 Gräber eines vornehmen landnahmezeitlichen Gräberfeldes. Auffallend ist die hohe Zahl der Reiterbestattungen mit Pferdegeschirr (25 Gräber) und der Waffen (6 Säbel). Die wichtigsten Funde sind: palmettenverziertes Taschenblech, zwei beschlagene Taschen und das Scheibenpaar eines weiblichen Haarflechtschmuckes. In den Frauengräbern waren Ohrgehänge mit Kugelhänger, Fingerringe mit Stein und mit Beschlägen verzierte Fußbekleidung. In den Gräbern fanden wir in großer Zahl Tierknochenbeigaben und in den Kindergräbern Tongefäße. Neben den Männern legten wir außer den Säbeln in einem Fall die Knochenbeschläge des Köchers, eine Queraxt aus Eisen, Köcher, lyraförmige Schnallen, Knochenbedeckung von Bogenenden frei. Es wurde auch in einem Fall die Beschlagung eines Steigbügels aus Holz gefunden. Das Pferdegeschirr ist von Füllenzäumen und Trensen mit Seitenstange (in einem Fall mit silbervergoldeten Zaumbeschlägen), birnenförmigen Steigbügeln mit in die Schulter geschmiedeter Öse (in einigen Frauengräbern Silberbeschläge des Hängeriemens vom Steigbügel) sowie von Pferdegeschirrbeschlägen vertreten. Die bisher erschlossenen Gräber sind in Reihen geordnet und bilden drei – voneinander mit 10–14 m Abstand getrennte – Gruppen.

László Révész

69. *Rácalmás-Göböljárás* (Kom. Fejér) (XLII). Die Zahl der bisher freigelegten Gräber des Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus dem 10. Jh. beträgt – mit den im

Herbst 1986 erschlossenen weiteren 50 Gräbern zusammen – mehr als ein halbes Tausend (534). In den Gräbern fanden wir die charakteristischen Trachtgegenstände dieses Zeitalters: Haarring, Halsring, Fingerring aus Bronze und Silber. Das Gräberfeld aus dem 10. Jh. liegt zum Teil über einem bronzezeitlichen, einen gemischten Ritus der Spät–Vatya-Kultur zeigenden Gräberfeld. Den Bestand dieses letzteren bereicherten wir mit 9 Urnengräbern (auch mit unversehrten Urnen). Es wurden ferner weitere 11 Gräber jenes awarischen Gräberfeldes erschlossen, auf das wir bei der Erforschung des SO-Randes des ungarischen Gräberfeldes stießen. Die Gräber wurden mit Ausnahme eines einzigen Grabes, in dem das Skelett eines beschirrten Pferdes sichtbar unversehrt war, seinerzeit ausgeraubt. Aus der Lage der mit Silberblech bedeckten Beschläge kann die Aufschrungsweise gut rekonstruiert werden.

Jolán B. Horváth–István Bóna

70. *Sárrétudvari-Órhalom (Zsellérföldi halom)* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die Bocskai-LPG von Sárrétudvar trug ein Drittel eines fast 5 m hohen Hügels ab. Durch die Störung wurden die Gräber eines Gräberfeldes aus dem 10. Jh. vernichtet. Von diesen konnte das Material von 3 Gräbern im Laufe der Notausgrabung innerhalb einiger Tage geborgen werden. Aus den NW-SO orientierten Gräbern kamen eiserne Armringe, Silberbeschläge, Bogenknochen und Teile von Säbeln zum Vorschein. Die Erschließung wird 1987 fortgesetzt.

Ibolya M. Nepper

71. *Szegvár-Orom dűlő-J. Purger-Gehöft* (Kom. Csongrád) (XXIX). Der Besitzer benutzte einen Teil seines Bodens in den 50er Jahren als Sandgrube. Nach seiner Erzählung kamen bei der Sandgewinnung auch mehrere Skelette zum Vorschein. Aus der N-Seite der Grubenwand ist im Sommer 1986 ein Grab "herausgefallen". Anlässlich der Lokalbesichtigung legten wir aus dem Schutt die Reste eines Reitergrabes aus dem 10. Jh. frei. Den Rand der Grube ringsum ausgegraben, kamen keine weiteren Gräber hervor, jedoch fanden wir – unserer Vermutung nach – die Suchgräben aus dem Jahre 1906. Das Grundstück ist mit dem Hevesi-Acker benachbart, wo Gábor Csallány gleichzeitige 31 Gräber freigelegt hat.

Gábor Lőrinczy

72. *Várpalota-Semmelweis u. 55.* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). MRT 2. NW von 49/6. Beim Ausgraben eines Hausfundaments wurden weitere landnahmezeitliche Gräber gestört. Im Laufe der Notausgrabung haben wir sechs, größtenteils beigabenlose Gräber von NW-SO-Orientierung geborgen. Das Grab, das die reichsten Beigaben enthielt, ist ein 1985 bei einer Notausgrabung zum Vorschein gekommenes Frauengrab. Die gefundenen zwei Gräberreihen bilden nur einen kleineren Teil des Gräberfeldes.

Ágota S. Perémi

73. *Veszprém-Komarov u.* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Rahmen einer kurzen Ausgrabung setzten wir die 1984 begonnene Erforschung eines landnahmezeitlichen Gemeinvolk-Gräberfeldes fort. Im Laufe dieser erschlossen wir ein weiteres Frauengrab. Beigaben: bronzener Armring, Fingerringe, Eisenmesser, Tongefäß, Ei. Die weitere Erforschung des dreireihigen Gräberfeldes von wahrscheinlich kleinem Umfang wurde in Plan genommen.

Ágota S. Perémi

74. *Zsomb-Bába dűlő* (Kom. Csongrád) (XXIX). Beim Auswerfen einer Grube sind auf ein Reitergrab verweisende Steigbügel zum Vorschein gekommen. Die

Arbeiter haben — das Grab schonend — die zum Vorschein gekommenen Funde angemeldet. So gelang es ein Reitergrab aus dem 10. Jh. authentisch freizulegen. Neben den mit silberbeschlagenem Gürtel bestatteten Mann wurde auch sein Köcher und Bogen hingelegt.

Gábor Lőrinczy

ARPADENZEIT

(Auf der Karte: Nr. 75—93)

75. *Babócsa-Basakert-Nárciszos* (Kom. Somogy) (XIV). Wir haben eine mit den sechs Seiten des Zehneckes schließende, mit Strebepfeilern ausgebildete, 25 × 10 m große gotische Kirche mit gestreckter Apside freigelegt. Einige Meter von ihr nach N fanden wir auch die ältere, mit Fischgrätenbautechnik errichtete, 13 × 8 m große arpadenzeitliche Kirche mit hufeisenförmiger Apside. Die arpadenzeitliche Ziegelkirche wurde in der Mitte des 14. Jh. bzw. seinem Ende zu beim Bau der gotischen Kirche bis zu den Grundmauern abgerissen. Die gotische Kirche dürften zuerst 1555 oder 1566 die Türken verwüstet haben. Neben den arpadenzeitlichen und im mittelalterlichen Friedhof zum Vorschein gekommenen, WO-orientierten, größtenteils Sarggräbern fanden wir Reste von Kopfschmucken, Gürteln und Kleidern. Zum charakteristischen Material der erschlossenen Bauten und zu ihrer Verzierung gehören die verschiedenen, farbige Mustern zeigenden Mörtel, Profilziegel und Hausteine. Es ist auch ein Steinrelief des Evangelisten St. Johannes zum Vorschein gekommen, der in der einen Hand ein Buch hält und die andere Hand den Segen erteilt. Letzten Endes fanden wir als einmaligen Fund die zu Ehren des Hl. Ágidius geweihte Pfarrkirche der arpadenzeitlichen villa, sodann vom 14. Jh. an des als oppidum bekannten Babócsa.

Kálmán Magyari

Balatonmagyaród-Hidvégypuszta (Kom. Zala), s. Nr. 1.

76. *Csávoly-Szőke dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (I.) Es wurden 19 Gräber des arpadenzeitlichen Friedhofes mit dem gewöhnlichen Fundmaterial erschlossen (S-Haarringe, Perlen, Fingerringe, Münzen). Auch die Siedlung liegt am O-Ufer des Fischteiches, die im Mittelalter noch weiter gelebt und sich auch auf das W-Ufer des Fischteiches erstreckt hat. Hier liegen 150—200 m breit und 300—400 m lang spätmittelalterliche (15—16. Jh.) Scherben an der Oberfläche.

Mihály Kőhegyi—Magdolna Vicze

Debrecen-Dombos-Gehőft (Kom. Hajdú-Bihar), s. 99/1. Nr.

77. *Derekegyháza-Tompaháti Rárós* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Es wurde auf einem durch die Meliorisation gefährdeten Gelände an einer 120 m² großen Oberfläche das Fundament einer arpadenzeitlichen Kirche und ein Teil des um diese gelegenen Friedhofes erschlossen. Die Kirche ist 11 m lang, 6 m breit, ihre Apside von halbkreisförmigem Abschluß. Das Fundament ist gestampfter, mit Lehm gemischter Humus, die Mauern wurden aus Ziegeln errichtet. Von den Gräbern hatten mehrere eine Ziegelpackung. Von den 14 Gräbern fanden wir in drei als Beigaben: S-Haarringe, einen bronzenen Ring mit Kopf und einen bronzenen Anhänger.

Mitarbeiter: die Studenten Gábor Lőrinczy, Gábor Rózsa, Csilla Ács.

Gabriella Vörös

78/1. *Esztergom-Szentgyörgymező-Donauufer* (Kom. Komárom) (X). Im Laufe der Ausgrabung der arpadenzeitlichen Siedlung wurden keltische Abfallgruben und ein 3,80 × 4 m großes, eingetieftes Haus erschlossen. Die

der Donau zu gelegene Seite des Hauses haben wir noch nicht freigelegt und es kamen an den weiteren drei, in den Lehm eingeschnittenen Seiten zahlreiche Pfostenlöcher zum Vorschein. Außen wurden die Spuren der das Dach haltenden Balken nicht gefunden, hingegen haben wir im Inneren des Hauses, in den SW- und SO-Ecken je ein Pfostenloch, im NW-Teil weitere 4 Pfostenlöcher erschlossen. Über dem hartgestampften Fußbodenbelag des Hauses, auf der schlackenhaltigen Brandschicht lagen 2 Mühlsteine. Aus der Einfüllung kamen in großer Menge Gefäßfragmente aus der frühen LT-D-Zeit und ein geschnitzter Knochengegenstand ans Tageslicht.

Márta H. Kelemen

Esztergom-Szentgyörgymező-Donauufer (Kom. Komárom), s. Nr. 3.

78/2. *Esztergom-Burg* (Kom. Komárom) (X). Es wurde die Erforschung des Vitéz-Palastes fortgesetzt: a) Im Inneren des Kasernengebäudes erschlossen wir im Laufe der weiteren Mauerforschung neuere, vermauerte Mauerversatzungen des den Fußbodenbelag des Rittersaales haltenden Balkenwerkes.

b) Wir begannen den im W-Trakt des Palastes vorhandenen, gewölbten Saales aus dem 15. Jh. zu erschließen. Mit den Funden der Auffüllung unter dem gebrannten, mittelalterlichen Gehniveau läßt sich die genauere Bauzeit des Vitéz-Palastes datieren, da der vor die arpadenzeitliche Burgmauer gebaute Zwinger im Laufe der Bautätigkeit aufgefüllt wurde. Aus der Auffüllung wurden außer den in beträchtlicher Menge zum Vorschein gekommenen Tierknochen von der Urzeit bis zum 15. Jh. datierbare Gefäßfragmente zutage gefördert: Fragmente von glasierten und unglasierten, glatten und verzierten, aus dem 13—14. Jh. stammenden Fußbodenziegeln; Fragmente von glasierten und unglasierten Ofenkacheln mit Anjou-Lilien, durchgebrochenen Maßwerken, Sigismund-Wappen und figürlichen Darstellungen; Knochenschnitzereien; Silberdenar des Königs Sigismund; Freskenfragmente usw.

c) Auch die Säuberung des Bergabhanges unter dem arpadenzeitlichen bzw. Vitéz-Palast wurde fortgesetzt. Unter dem arpadenzeitlichen Flügel entfernten wir bis zum Felsenrand den Schutt. Hier wurde in der Aufschüttung eines in den Felsen gehauenen Kanals, der zum Ableiten des Niederschlagswassers eines kleinen Hofes diente, spätmittelalterliche und türkenzeitliche Keramik in bedeutender Menge gefunden. Neben dem Wohnturm kam aus dem Schutt die Basis des Strebepfeilers des Turmes zum Vorschein, von der sich herausstellte, daß sie ursprünglich eine zwischen den Hl. Stephan- und Beatrix-Sälen gewesene ähnliche Latrine mit senkrechtem Schacht in sich barg, deren Abfluß wir ebenfalls vorfanden. Der obere Teil des Baues dürfte am Ende des 16. Jh. zerstört worden sein, — von der in der Mauer des Wohnturmes hierher führenden Passage blieb nur ein Teil erhalten. Unter dem Vitéz-Palast mußte eine große Menge Erde bewegt werden. In der Länge des Gebäudes kam der Felsenrand zum Vorschein, auf den man die Mauer des W-Traktes baute. Funde: Münzen von der Römerzeit bis Ende des 20. Jh.; Keramik von der Urzeit bis zur Neuzeit; mittelalterliche Steinmetzarbeiten; türkenzeitliche Kanonenkugeln usw.

István Horváth

78/3. *Esztergom-Zsidód* (Kom. Komárom) (X). Es wurde eine Sondiergrabung an der vermuteten Stelle der Kirche der arpadenzeitlichen Siedlung Zsidód durchgeführt.

Der Fundort liegt an der linken Seite der Landstraße zwischen Esztergom-Tát, etwa 200 m von der Brücke von Zsidód. Unser Ziel war den Platz der Kirche und des dazugehörenden Friedhofes genau zu bestimmen, was uns auch gelang. Die annähernde Größe der Kirche beträgt

in den Außenmaßen 7×12 m. Im dazugehörenden Friedhof wurde ein Grab erschlossen sowie die Stelle von 6 Schädeln eingemessen.

Erzsébet Molnár

79. *Gyomaendrőd* (Kom. Békés). Auch an der arpadenzeitlichen Siedlung setzten wir die Erschließung fort. Mit weiteren acht Blöcken wurde das Gebiet zwischen den zwei arpadenzeitlichen Häusern durchforscht. Wir legten auch jene Objekte frei, die anlässlich der Erschließung des kupferzeitlichen Grubenkomplexes entdeckt wurden. Zerstreut kamen ohne Objekte neolithische und sarmatenzeitliche Scherben zum Vorschein. Wir erschlossen auch zwei urzeitliche Gruben, mit geringem, näher noch nicht bestimmtem Scherbenmaterial. Auch der Teil eines spätaWARENZEITLICHEN Hauses sowie 3 Gruben einer arpadenzeitlichen Siedlung und ihre zwei weiteren Häuser wurden freigelegt. Die Fortsetzung des 1986 gefundenen Grabensystems und Teile von drei kleineren Gräben wurden zutage gefördert. Es kamen ferner ein im Freien stehender Ofen und ein Brunnen zum Vorschein.

Dénes Jankovich—Judit Kvassay

Gyomaendrőd (Kom. Békés), topographischer Fundort Nr. 119, s. 4/2.

Kajárpéc-Pokolfadomb (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 7.

80. *Kiskundorozsma-Rózsálapos* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im unmittelbar bedrohten Gebiet setzten wir unsere 1986 begonnene Rettungsgrabung fort. Hier kamen weitere 27, zum Teil ausgeraubte Gräber eines arpadenzeitlichen Friedhofes zum Vorschein. Als Beigaben fanden wir bloß einige S-Haarringe und kleine Perlen.

An der Rettungsgrabung nahmen die Archäologiestudenten Csilla Ács, Katalin Bozsik, Julianna Cseh, Róbert Kertész, Tibor Kovács, Gabriella Pál, Andrea Pölös teil.

Béla Kürti

81. *Kópháza* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Es wurde die Forschung der arpadenzeitlichen Eisengruben von Kópháza fortgesetzt. Vom Grubenfeld nach O wurden im Wald einige weiteren kleinen Grubenteile bekannt. Im Bereich der erschlossenen Reste der Hüttenanlage nahmen wir am Acker, an der Oberfläche Eisenerzvorkommen auf.

János Gömöri

82. *Magyarhomorog-Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (XLI). Es kamen die Gräber 441–461 des ungarischen Gemeinvolk-Friedhofes aus dem 10–12. Jh. ans Tageslicht und es gelang mit der Erschließung eines Geländes von 564 m² die N- und O-Grenze des Friedhofes zu umgraben: zur Erforschung blieb also nur die S-Seite zurück. 10 Bestattungen waren beigabenlos, 11 enthielten die folgenden Gegenstandstypen: glatte, tordiert ausgehende und S-Haarringe, Perlen, offene, gedrehte und geflochtene Fingerringe, Drahtarmringe von rhombusförmigem Durchmesser. Aus 9 Gräbern kamen 10 Münzen hervor: die Prägungen von Géza I. (1), László I. (5), (1) und vom Gesichtspunkt der Datierung des Friedhofes als Novum geltende Münzen von Kálmán (2) und István II. (1). Demnach reicht die oberste Zeitgrenze des Friedhofes auch in das 12. Jh. über. Aus Gefälligkeit von István Dienes war es mir ermöglicht, die aus den bisher erschlossenen Münzengräbern des Friedhofes zum Vorschein gekommenen 170 Münzen zu kartieren, wodurch sich die genaue Zeitordnung des Friedhofes genau abzeichnete. (Acta Arch. Hung. 39(1987) im Druck).

Mitarbeiterin: die Archäologin Beatrix Darázsy.

László Kovács

83. *Nagymágocs-Szendrei-Meierei* (Kom. Csongrád) (XXXIII). Im Laufe der Anlegung eines Kühltassins von etwa 400 m² großer Fläche stieß man auf archäologische Funde. Von hier hatten wir bisher von einer arpadenzeitlichen Kirche und einem Friedhof sowie von Spuren einer spätmittelalterlichen Siedlung Kenntnis. Anlässlich der jetzigen Rettungsgrabung kamen etwa dreißig Objekte (Gräben, zylindrische Gruben, im Freien stehende Öfen) ans Tageslicht. Ihr Großteil läßt sich auf das letzte Drittel des 12. und die erste Hälfte des 13. Jh. datieren, jedoch fanden wir auch sarmaten- und keltenzeitliche Siedlungsspuren vor.

Mitarbeiterin: Gabriella Vörös.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudentinnen Katalin Bodnár, Andrea Pölös (JATE) teil.

Mária Béres

Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 34.

Ozora-Burgkastell (Kom. Tolna), s. Nr. 113.

Ócsa, Ref. Kirche (Kom. Pest), s. Nr. 111.

Ópusztaszer, Kloster von Szer (Kom. Csongrád), s. Nr. 112.

84. *Pannonhalma, Basilika* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Wir fanden die in das Nebenschiff der 1224 eingeweihten Kirche fallende W-Abschlußmauer — an einer vom System des Gewölbes voraussetzbaren Stelle — mit Resten eines mittelalterlichen Altars und vermauerten Grabes davor. Am O-Ende des N-Nebenschiffes wurde der sich gerade abschließende Nebenchor der vom Abt Oros gebauten Basilika freigelegt. Hier befindet sich das heutige Giebelniveau schon unter dem mittelalterlichen. Zur Zeit des Baues der Kirche von Oros, der sog. dritten Basilika von Pannonhalma steht noch ein Bau mit aus kleinen Quadersteinen gesetzten Mauern, dessen Datierung in Ermangelung technischer Belege nicht gelöst werden kann. Dieser frühere Bau diente als Fundament der heutigen N-Schiffmauer bei dem Bau durch Oros. An dieses Fundament wurden die aufgehenden Mauern errichtet und die Pfeilerbasen angebaut. Die S-Mauer, zugleich die N-Mauer des Hauptchores faßt bis einer Höhe von 5 m das aufgehende Mauerwerk des früheren Gebäudes mit nach S gemörtelter Mauerfläche in sich. Es wurde auch der O-Abschluß dieses früheren Baues bestimmt, der sich innerhalb der Abschlußmauer von Oros dahinzog. Die Mauer des im 12. Jh. am spätesten errichteten Gebäudes fundierte man — eine frühere Mörtelschicht durchschnitten — in eine Füllungsschicht, also sie bildet nicht die älteste Spur auf dem Berg. Das aufgehende Mauerwerk des vor Oros entstandenen Baues war von einem Barockmantel bedeckt, aus dem Grabsteinfragmente aus Marmor, Stücke eines Epitaphs, romanzeitliche, behauene, bemalte Nischenrandstücke zum Vorschein kamen.

Csaba László

Peröcsény-Jancsi-hegy (Kom. Pest), s. Nr. 1.

85. *Püspökladány-Boldogasszonyhalma* (Kom. Hajdú-Bihar) (XII). Allgemeiner Friedhof. Mit der Abtragung einer im Gebiet des Friedhofes vorhandenen 2,5–3 m hohen Hügels wurde ein Friedhof aus dem 12. Jh. gestört. Im Laufe unserer Rettungsgrabung wurden eine kleine Kirche mit gestampftem Lehmbofen (5,20 × 7,50 m) und halbbogenförmigen Chor sowie 14 SW-NO orientierte beigabenlose Gräber erschlossen. Bei der W-Mauer der Kirche kam ein großer S-Haarring zum Vorschein.

Ibolya M. Nepper

86. *Sály-Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). (Grundstück Prz. 6132/19). Es wurde die Erschließung fortgesetzt (Fundort Nr. II). Wir legten das 1985 gefundene Objekt, das sich als ein Keller erwies, völlig frei. Der Keller durchschneidet das Haus Nr. 8, außer diesen fanden wir noch zwei, in die Erde eingetiefte Häuser vor. Von diesen konnten wir Nr. 9 gänzlich, von Nr. 10 etwa ein Drittel erschließen, da letzteres auf das benachbarte Grundstück hinüberreichte. Zwei Häuser stammen aus einer frühen Zeit (8–9. Jh.), spätestens aus dem 10. Jh. und enthalten aus Stein gesetzte Öfen. Der Keller gehört zur Spätphase der Siedlung.

Károly Mesterházy

87. *Sopron-Templom u. 14.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Uns dem Thema der Tagung über die "Rote Schanze" anschließend, gruben wir weitere Blöcke am äußeren und inneren Rand der arpadenzeitlichen Schanze aus. Die Fortsetzung des von Imre Holl erschlossenen Teiles der zur I. Periode gehörenden mittelalterlichen Steinmauer, ferner ein Abschnitt der römischen Stadtmauer und der inneren Mauerfläche der Bastei sowie Holzkohlenreste vom Balkenwerk der Schanze kamen zum Vorschein. Die Erschließung trachtete die innere Öffnung des römischen Ausfalltores zu erreichen. Hinter dem Haus unter Színház u. 29 wurde nämlich die äußere Öffnung des westlichen römischen Ausfalltores gefunden. Von dem Haus unter Templom u. 14 her wurde das Tor in diesem Jahr noch nicht erreicht. Die Ergebnisse der an der Schanze vorgenommenen archäologischen, technischen und naturwissenschaftlichen Untersuchungen werden ausführlich in den Nr. 1–4 1987 der Zeitschrift *Soproni Szemle* von den Vortragenden der Konferenz über die „Rote Schanze“ publiziert.

János Gömöri

88. *Szentes-Berekhat* ("Tetemhalom") (Kom. Csongrád) (XXXIII). Die örtliche Tradition knüpft die Schlacht von Berekhat im Jahre 1686 zwischen Ungarn und Türken bzw. die Begräbnisstätte der Gefallenen an zwei, in der Gemarkung der Stadt stehende, heute nur mehr schwer identifizierbare Hügel. Anlässlich der Jahresfeier führten wir eine Sondiergrabung durch, die sieben arpadenzeitliche Bestattungen zur Folge hatten. Unter den Funden kamen S-Haarringe, Perlen mit Silberfolie und Fingerringe hervor.

Mitarbeiter: die Archäologiestudenten Gábor Rózsa, Andrea Pölös.

Gabriella Vörös

Tiszadob-Sziget (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 19.

89. *Trizs-Vörössár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Fundort wurde 1962 von Gyula Nováki und Gábor Vastag aufgrund der Erzählung der Einwohner entdeckt. Es zeichneten sich hierbei an einer größeren Lichtung der Rauchabzug von mehreren Hüttenanlagen ab, um die Schlackenreste lagen. Aufgrund dieser Spuren begannen wir hier mit der Ausgrabung, wobei auf dem dem Bach zu liegenden Abhang des Hügels zwei Hütten mit den sich anschließenden Arbeitsgruben freigelegt wurden. Diese letzteren waren dem Bach zu offen. In der Arbeitsgrube der ersten Hüttenanlage fanden wir auch die Reste von zwei, noch zur Benützungsdauer der Grube unbrauchbar gewordenen und zerlegten Eisenschmelzöfen. Die aus den Arbeitsgruben zum Vorschein gekommenen, wenigen Gefäßfragmente weisen darauf hin, daß die Hütten in der Arpadenzeit noch in Betrieb waren. Die zwei unversehrten Eisenschmelzen wurden für die Hüttenwerke von Ózd und den Donau-Hochöfen herausgehoben.

An der Ausgrabung nahm als Konsultant Gyula Nováki teil.

László Révész—Mária L. Wolf

90. *Tura-Tököspart* (Szent György part) (Kom. Pest) (XLVI). Im Laufe einer topographischen Geländebegehung wurden wir auf die Spuren des arpadenzeitlichen Dorfes Szent György aufmerksam (MRT XIII/Bd. 3, Fo. 22/23). Auf dem aus dem Überschwemmungsgebiet des Galga-Baches hervorragenden Hügel kamen ausschließlich Funde aus dem 13. Jh. zum Vorschein. Am unteren Teil des Hügels weisen die ausgepflügten spreuigen Ziegel auf ein Gebäude, auf dem Hügelrücken die Ziegelbruchstücke und die menschlichen Knochen auf eine Kirche hin. Im Laufe der Ausgrabung legten wir am unteren Teil des Hügels ein Gebäude frei. Das aus Ziegeln gebaute Gebäude ohne Fundament war zweiteilig. Das Baumaterial der Mauern wurde fast völlig ausgebeutet. Auf dem Fußbodenniveau kamen in der stark durchbrannten, rußigen Schicht Topf- und Krugfragmente, Eisengegenstände aus dem 13. Jh. ans Tageslicht. Hervorragende Funde: eine unversehrte, zweiarmlige, gelenkige Münzenwechselwaage aus Bronze sowie ein enghalsiger, Metallgefäß nachahmender Tonkrug mit polierter Oberfläche. Aufgrund der Erschließung stand hier im 13. Jh. ein Herrenhaus. Auf Befestigung hinweisende Spuren fanden wir nicht.

An der Ausgrabung nahm László Pintér teil.

Zsuzsa Miklós

91. *Veresegyház-Ivacs* (Kom. Pest) (V). Die Erschließung der spätarpadenzeitlichen Siedlung wurde fortgesetzt. Es kamen ein zur Hälfte in die Erde eingetieftes Haus (14. Jh.) und zahlreiche Abfallgruben zum Vorschein. Wir stießen auf einen größeren, breiteren und auf einen ganz schmalen Grabenabschnitt, dem eine abgrenzende Funktion zugefallen haben dürfte.

Károly Mesterházy

Visegrád-Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 23.

92. *Visegrád-Burggarten* (Kom. Pest) (XXXIX). Die Erschließung der arpadenzeitlichen Siedlung und des Friedhofes um die Kirche wurde fortgesetzt. Außer einfachem Schmuck — Haarringe, Fingerringe — kam in dem einen Grab eine Salamon-Münze zum Vorschein. An der Siedlung wurden zwei weitere, zur Hälfte in die Erde eingegrabene Häuser freigelegt, deren Grundriß und Anordnung den bisher erschlossenen ähnlich war. In der Nähe des einen Hauses kamen Fragmente eines in die Erde verborgenen eisernen Werkzeugfundes zum Vorschein (Hacke, Beil, kurze Sense und Spatenbeschlag). In der Nähe der Werkzeuge wurde auch ein unversehrter Eisenbohrer gefunden, der vermutlich ebenfalls zur Garnitur gehörte.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudenten der Universitäten ELTE (Budapest) und JATE (Szeged) teil.

Júlia Kovalovszki

93. *Zalavár-Burg* (Kom. Zala) (XL). 1986 arbeiteten wir in Zalavár-Burginseln an dem von der Straße zwischen Zalavár-Zalasabar nach Süden fallenden Teil des Innenraumes der Palisadenburg ("Innerer Festungsring") aus dem 9. Jh. Wir setzten die (seit 1983 in Gang befindliche) Freilegung des SW vom Method- bzw. Hl. Stephan-Denkmal etwa 40 m weit gefundenen, aus mehreren Perioden stammenden Gebäudekomplexes fort. Es gelang einen kleinen Teil im gestörten Gebiet abzugrenzen. Im bisher erschlossenen N-Mauerabschnitt nahmen wir Durchschnitte vor. Auch die Erforschung der großen Pfostenstellen des der Steinperiode vorangehenden Holzkomplexes setzten wir fort, diese wurden bei der Fundierung auch an mehreren Stellen durchschnitten. Die Forshung der bisher zum Teil geklärten W-Mauer des Steinkomplexes zeigt, daß sich der Mauer ein weiterer Gebäudeteil anschließt.

Ágnes Cs. Sós

Babócsa-Nárciszos (Kom. Somogy), s. Nr. 75.

Balatonmagyaród-Heténypuszta (Kom. Zala), s. Nr. 1.

94. *Bátmonostor-Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun) (V). Die Erschließung des gotischen Chors der Klosterkirche wurde beendet. Es stellte sich eindeutig heraus, daß der Chor nicht mit den vier Seiten des Zehneckes abgeschlossen war, wie dies Imre Henszlmann in seinem Grundriß angegeben hatte, sondern mit den drei Seiten des Achteckes. Die an der S-Seite des Chors erschlossenen vier Gräber (Gräber 2643—2646) ließen darauf schließen, daß wir in diesem Bereich in die Nähe des Friedhofandes gelangten. Aus der Einfüllung des hier freigelegten Brunens kamen birnenförmige Rippenfragmente und einige, fragmentarische, gotische Steinmetzarbeiten hervor. Wir legten einen weiteren 10 m langen Abschnitt des Grabens um den kirchlichen Gebäudekomplex frei, aus dem einige spätpaläozeitliche Gefäßfragmente ans Tageslicht kamen. Seine Schichten können aufgrund des Fundmaterials nicht genau bestimmt werden, jedoch bedeckten sie eine mittelalterliche Grube.

Wir erschlossen außerdem auch noch einen wahrscheinlich sarmatenzeitlichen Rundgraben.

Piroska Biczó

95. *Békéscsaba 78., Megyeri faluhely* (Kom. Békés) (II). Als Fortsetzung der 1985 begonnenen Rettungsgrabung erschlossen wir 1986 gänzlich die Kirche des mittelalterlichen Dorfes Megyer und ihre unmittelbare Umgebung. Die Kirche ist 11,8 m lang, 7,90 m breit, einschiffig, mit halbkreisförmigem Chorabschluß. Die Fundamentlösung des Chors und des Schiffes weicht voneinander ab. Der erstere wurde nämlich mit abwechselnden Ziegelreihen und gestampften Lehm-schichten erbaut, während auf dem — fast um 50 cm höheren-Grund des Fundierungsgrabens des Schiffes zwischen den Pflugs-puren bloß ein reiner gelber Lehm beobachtet werden konnte.

Im Chor war eine bogenförmig gemauerte Krypta. Bei der N-Seite der Kirche beobachteten wir die Gruben von zwei Ossarien. Aus dem Friedhof um die Kirche erschlossen wir mit den 1985 gefundenen Gräbern zusammen insgesamt 97 Gräber. Unter den Beigaben (Kleider-spangen, Kopfschmuck, Gürtelversteifer) befanden sich keine auf diese frühe Zeit verweisenden Gegenstände.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Gabriella Gábor teil.

Imre Szatmári

96/1. *Budapest, I. Königsschloß der Burg Buda* (III). Im Gebiet des Palastes wurden an zwei Stellen For-schungen durchgeführt:

a) im Streifen des Hunyadi-Hofes ("Nördlicher Vorhof") kam es einerseits in der Umgebung des IV. Kellers ("mit Konsole") zu einer kleineren Sondiergrabung, andererseits vertieften wir zwischen der "arpadenzeitlichen Stadtmauer" und der "westlichen Burgmauer mit Strebe-pfeiler" stratigraphische Forschungs-sonden.

b) Auf dem Csikós-Hof (vom Yblschen Palastflügel F nördlich fallender Teil des "westlichen großen Zwingers") öffneten wir in der Umgebung des sog. Arányi-Tores größere Blöcke. In diesem Bereich gelang es wesentlich scheinende Daten in bezug auf den Ausbau des "westlichen großen Zwingers" zu gewinnen, ferner erschlossen wir einen vor das Arányi-Tor errichteten türkischen Wehrbau aus zwei Perioden.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologiestudent und Praktikant András Végh sowie die Archäologiestu-denten Edit Kocsis, Emese Számadó, Katalin Szende, Gergely Buzás teil.

Károly Magyar

96/2. *Budapest, I. Burg. sog. Gefaltete Stützmauer* (III). Bei der der Donau zu ausgebauten sog. Gefalteten Stützmauer der Burg begann im November 1985 die Unternehmung für Tiefbau statische Sonden zu vertiefen. Diese wurden in dem in die Linie des NO-Eckes der gewesenen Karmelitenklosters (heute: Burgtheater bzw. Gebäude der Unternehmung für Kommunale Investitio-nen) fallenden Abschnitt der genannten Burgmauer an der Innenseite geöffnet und 9—12 m tief ausgegraben.

Aus den Arbeiten gelang es uns ein wertvolles Fund-material aus dem 13—14. Jh. zu bergen und sich auf die Stelle beziehende, gewisse beschränkte baugeschichtliche Beobachtungen anzustellen. Aufgrund dieser kann an-genommen werden, daß der in diesem Abschnitt der Burgmauer sichtbare, basteiartige Vorsprung einem bei der Burgmauer gebauten mittelalterlichen Haus seine Entstehung "verdanken" kann.

Technische Arbeiten: Zsolt Viemann.

Károly Magyar—Zoltán Bencze

96/3. *Budapest, I. Hunfalvy u. 8.* (III). Sándor Garády führte auf diesem Gelände schon 1940 Forschungen durch, bevor das hier stehende Haus noch erbaut wurde und stieß unter anderen auf einen gepflasterten Weg. Im Oktober 1986 wurde an der hinteren Seite des Hauses unter Hunfalvy-Gasse Nr. 8. parallel zum Haus ein unge-fähr O-W orientierter Graben gezogen. Im Graben fanden wir einen in der Mitte geteilten, aus großen behauenen Steinen gelegten Weg, der westlicher liegt als der, auf den Garády gestoßen ist. Wir beobachteten auch mehrere Mauern, die eine von diesen dürfte vielleicht mittelalter-lich gewesen sein; es kamen noch die Reste eines türken-zeitlichen Ofens zum Vorschein.

Zoltán Bencze

96/4. *Budapest, II. Budakeszi út 91—95.* (III). Das Paulinerkloster von Budaszentlőrinc. Zur Ausgrabung im Jahre 1986 kam es in der dreischiffigen Kirche und in ihrer unmittelbaren Umgebung. Es wurde der Chor des nördlichen Nebenschiffes der Kirche ausgegraben. Dieser Chor hat einen eckigen Abschluß und die Form eines hal-ben Achteckes. Am W-Ende des Chors kam eine N-S orientierte Mauer zum Vorschein, die nach einem kurzen Abschnitt die N-S-Richtung einschlägt und sich an die Chormauer anschließt. Diese Mauer wurde später gebaut als die Chormauer.

Es kam der nordöstliche äußere Strebe-pfeiler der frühen Apsis des Hauptschiffes zum Vorschein — den südöstlichen Strebe-pfeiler legten wir 1985 frei —, es stellte sich sogar heraus, daß die Apsis einen nördlichen äußeren Strebe-pfeiler hatte, — als das Hauptschiff der Kirche zu Beginn des 16. Jh. verlängert wurde, zur selben Zeit baute man auch diesen Pfeiler in die Mauer ein —, sie dürfte auch einen südlichen äußeren Strebe-pfeiler gehabt haben, den man aber bei dem Umbau der Kirche abgerissen hat. So kann festgestellt werden, daß der frühe Chor des Hauptschiffes vier äußere Strebe-pfeiler hatte.

Östlich von der frühen Apsis des Hauptschiffes legten wir zwischen der späten nördlichen und südlichen Chormauer des Hauptschiffes die frühe Umfriedungs-mauer frei. In S-Richtung von der späten südlichen Chormauer des Hauptschiffes fanden wir eine bisher unbekannte Mauer.

Es wurde auch die Restaurierung fortgesetzt. Die Kapelle des Hl. Kreuzes ist vollkommen fertig, teilweise wurde auch der viereckige Raum hergestellt, in den der Kanal läuft und auch die Apsis des frühen Chors des Hauptschiffes stellte man her.

Zoltán Bencze

96/5. *Budapest, III. Zwischen Árpád fejedelem útja—Lajos u. 167,* nördlich von der Synagoge von Óbuda. Zur Freilegung kam es im Gebiet des dorthin geplanten Hotels, an einer etwa 4000 m² großen Fläche. Als Ergeb-

nis der bisherigen — noch unbeeendeten — Erschließung kamen von der an der östlichen Seite des mittelalterlichen Marktplatzes von Óbuda gestandenen Häuserreihe Gebäudeteile zum Vorschein. Aus den auf eine früheremittelalterliche Siedlung verweisenden Häusern legten wir Fußbodenniveaus und Teile von Öfen frei.

Julianna Altmann

96/6. Budapest, III. Magyar Lajos u. 4–12. (III). In dem an der O-Seite der Häuser gezogenen Graben. Der Fernheizungsgraben durchschneidet die N-Umfriedungsmauer des Klosters und die bei dem Kloster früher in N-S Richtung laufende Straße.

An der Rettungsgrabung nahm Herta Bertalan teil.

Julianna Altmann

96/7. Budapest, XI. Balatoni út 148/4. "Abtei zu Kana". (III). Mit Hilfe einiger 1986 freigelegten Teile bestimmten wir eine etwa 16 m lange und 6 m breite romanzeitliche Dorfkirche mit halbkreisförmigem Chor frei. An der N-Seite kam an der Stelle der abgerissenen Sakristei die auf eine spätere Vergrößerung der Kirche hinweisende Mauer zum Vorschein. Südlich vom Klostergebäude, in der Nähe des W-Gebäudeflügels gelang es die relative Chronologie einer ganzen Reihe von Bauten festzustellen. Dem Kloster ging hier ein kleineres Steingebäude voraus. Dieses Gebäude stand auf einem sich der Kirche zu erhebenden Hügel. An seiner N-Seite kamen mit Holzkohlenresten und Eisenschlacke volle Heizgruben hervor. Mit dem ersten Klostergebäude zur gleichen Zeit stand hier ein Ofen, der schon über die Ecke des abgerissenen kleinen Steingebäudes gesetzt wurde. In der Abbruchschicht des Ofens fanden wir Keramik aus dem 13. Jh. Zur Erneuerung des Klostergebäudes kam es zu Beginn des 16. Jh. Damals wurde jedoch auch schon das größere unterkellerte Gebäude abgerissen und man trennte die südlich vom Kloster gestandenen, wahrscheinlich Wirtschaftszwecken dienenden Gebäude mit einer O-W laufenden Umfriedungsmauer ab.

Katalin H. Gyürky

97. Cegléd-Inneres Gebiet (Kom. Pest) (VI). Im inneren Gebiet der Stadt ging die Legung einer Gasleitung intensiv vor sich. Bei der Lokalbesichtigung der im Gebiet der mittelalterlichen Stadt Cegléd ausgeworfenen Gräben sammelten wir in großer Menge Keramikfragmente ein.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Hedvig Borsos, die Volksaufklärerin Erzsébet Reznák und der Museumsdirektor Gyula Kocsis teil.

Edit Tari

Csávoly-Szöke dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 76.

98. Csökmő-Peterd (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die im Zusammenhang mit dem Bau eines Wasserspeichers bzw. der Erweiterung eines Fischteiches zwischen Szeghalom und Csökmő im Gange befindlichen Erdarbeiten gefährdeten das Gebiet des mittelalterlichen Dorfes Peterd. Im Zuge der Rettungsgrabung erschlossen wir einzelne Teile der 10,8 m langen und 5,20 m breiten, einschiffigen Dorfkirche mit halbkreisförmigem Chor, wodurch es möglich wurde den ganzen Grundriß genau zu entwerfen. Die Grundmauern wurden an der S-Seite an vielen Stellen völlig ausgebeutet, an der N-Seite erreichten wir hingegen den Grund des mit massivem gelbem Lehm ausgefüllten Grundierungsgrabens in 130 cm Tiefe.

Im Friedhof um die Kirche fanden wir sieben Gräber, in dem einen Grab kamen Halsringe hervor.

Mitarbeiterin: Gabriella Gábor.

Imre Szatmári

99/1. Debrecen-Dombos tanya (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Es wurden zwei mittelalterliche Kirchen des Dorfes Parlag erschlossen. Die zur Mitte des 15. Jh. erbaute Patronatskirche der Familie Parlagi ist einschiffig und mit Strebeböckern, achteckigem Chorabschluß, westlichem Turm und nördlicher Sakristei erbaut worden. Schiff L: 13,7 m, Br: 8,6 m, Chor L: 9 m, Br: 6,8 m. Der Chor hat zwei Gewölbeabteilungen. In der Mitte der zweiten Gewölbeabteilung wurde die Familienkrypta untergebracht. In ihr Fundament wurden an mehreren Stellen große Steine gesetzt, die Mauerziegel sind rot und gelb. Die Gewölbe wurden von zweimal gerillten Steinrippen getragen. Unter diesen erschlossen wir die in gleicher Weise orientierte, jedoch in der Achse nach NW verschobene frühe Kirche. Es konnten drei Bauperioden gut festgestellt werden: eine kleine Dorfkirche aus dem 12. Jh. mit halbkreisförmigem Chorabschluß, ohne Turm (Gesamtlänge des Schiffes und des Chors: 11 m, Breite des Schiffes: 4,6 m), diese wurde vermutlich nach dem Mongolensturm in W-Richtung erweitert, sodann im 14. Jh. tauschte man den kleinen halbkreisförmigen Chor mit einem in gestrecktes Vieleck abgeschlossenen Chor aus und auch eine kleine N-Sakristei wurde angebaut. Diese frühere Saalkirche dürfte 1410 anlässlich des großen Erdbebens in Ungarn zugrunde gegangen sein, da an ihren Mauern an mehreren Stellen quergerichtete Sprünge zu finden sind.

Der Friedhof um die Kirche haben wir authentisiert. Es wurden 14 SW-NO gerichtete Gräber aus dem 15–16. Jh. erschlossen. Die Beigaben der Gräber sind bronzene Kleiderspange, mit Perlen verzierter Kopfschmuck und Sargnägel. Östlich vom Kirchenhügel fanden wir das Dorf Parlag des 15. Jh.

Mitarbeiterin: Ibolya M. Nepper

György Módy

99/2. Debrecen-Dombos tanya, Úrdomb (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf dem Úrdomb fanden wir die beim Rigolen zerwühlten Reste des Fundaments des Herrenhauses der Familie Parlagi aus dem 16. Jh.

Ibolya M. Nepper

100. Eger-Dózsa György tér 1.-Bad der Sultana Valide (Kom. Heves) (IX). Im Jahre 1986 führten wir auf dem Geländeabschnitt vor der O-Fassade des türkischen Badehauses Ausgrabungen durch. Unser Ziel war, einerseits das äußere Gelniveau des Badehauses sowie die Fundierung der Mauer bzw. die Fundierungsweise auch an mehreren Stellen festzustellen, andererseits die eventuellen Spuren der vor dem Bau des Bades gestandenen türkischen und nicht zu letzter Reihe der mittelalterlichen Siedlung zu erforschen.

Im S-Block, östlich von der Heizkammer kamen unter dem gegenwärtigen Niveau etwa in 2 m Tiefe die Spuren einer Herdstelle sowie in durchschnittlich 3 m Tiefe unregelmäßige mittelalterliche Steinfundamente zum Vorschein. An derselben Stelle wurde auch in geringer Menge eine frühmittelalterliche Keramik gefunden.

In dem von der O-Fassade und der S-Abschlußmauer des bereits erwähnten, hervorspringenden, kleinen Nebenraumes begrenzten Gebiet geöffneten zweiten Block legten wir eine türkische Abfallsgrube frei, in der sehr viele Fragmente von glasierten Fußschüsseln und sonstiger türkischer Keramik zum Vorschein kamen. Auch der das ursprüngliche äußere Niveau andeutende Sockel wurde hier gefunden und die Fundierung erschlossen.

Auch vor der O-Fassade der Vorhalle des Bades gelang es uns das ursprüngliche türkenzeitliche Niveau zu klären.

Im Laufe der Ausgrabung kam aus den obersten Schichten in großer Menge Keramik aus dem 18–19. Jh. mit türkischen glasierten Gefäßfragmenten und innen mit Fragmenten von glasierten türkischen Wasserleitungsrohren ans Tageslicht.

Mitarbeiter: László Fodor.

Győző Gerő

101/1. *Esztergom-Alsósziget* (Kom. Komárom) (V). Im Rahmen der vorangehenden Erschließungsarbeiten im Zusammenhang mit dem Bau des Wasserkraftwerkes von Bős-Nagymaros setzten wir die seit 1979 anhaltende Freilegung des Klosters der Benediktinerinnen fort. Es wurde an zwei Stellen gearbeitet, einerseits verfolgten wir südöstlich von der Kirche und vom Friedhof die nach O dahinziehende Mauerflucht des ältesten Wohngebäudes, andererseits versuchten wir westlich von der Kirche die W-Abschlußmauer des späteren Gebäudeflügels zu suchen. Im ersten Gebiet erreichten wir die Ecke des O-W-Mauerabschnittes, jedoch konnte die nach N laufende Mauer auf dem in der Nachbarschaft des Grabungsgeländes liegenden Privatgrundstück nicht verfolgt werden. Auf dem Gelände legten wir unter den zum Kloster gehörenden Mauern und Herdstellen eine frühere Abfallgrube mit dem Denar des Königs András I. in der Aufschüttung frei. Die Abschlußmauer des westlichen Klosterflügels haben wir in dem an der Uferstraße gezogenen Gräber noch nicht gefunden, obwohl wir uns von der W-Mauer des Kirchengebäudes schon um 45 m entfernt haben. In diesem Gebiet wurden auch die früheren — stark gestörten — Siedlungsreste erschlossen.

An der Ausgrabung nahm Ágnes Ritoók teil.

Zsuzsa Lovag

101/2. *Esztergom-Rákóczi tér* (Kom. Komárom) (X). Im Laufe eines Straßen- und Kanalbaues war es uns möglich in der Mitte des Platzes, unter den Straßenkörpern nachzuforschen. Hierbei gelang es uns die Reste des N-Tores der königlichen Stadt, des St. Laurenz-Turmes mit einem beträchtlichen Trakt der diesem von O und W anschließenden mittelalterlichen Stadtmauer zu finden. Innerhalb der Turmmauern kamen die in Steinblöcken eingebetteten eisernen Angelochbüchsen des Doppeltors zum Vorschein, in welchen sich die Eisenachsen der Torflügel drehten. Die durch den Turm führende Straßenpflasterung aus dem 15–16. Jh. fanden wir in einer Tiefe von 180–200 cm vor. An der Innenseite der Mauer wurde die Aschengrube eines Schmiedeherdens aus dem 15–16. Jh. erschlossen. Die Trasse der vom Gesichtspunkt der Topographie des mittelalterlichen Esztergom sehr wichtigen Grundmauern ließen wir in der neuen Platz- und Straßenpflasterung mit rotem Bitumen bzw. roter Steineinlage bezeichnen.

István Horváth

Esztergom-Szentgyörgymező-Donauufer (Kom. Komárom), s. Nr. 3.

Esztergom-Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 78/2.

102. *Gyöngyös-Mátrafüred, Benevár* (Kom. Heves) (IX). Als Fortsetzung der 1982 begonnenen Ausgrabung klärten wir die stratigraphischen Verhältnisse im mittleren Teil des Palastgebäudes der mittelalterlichen Burg (Raum II b), es wurden die oberen Schichten im Gebiet in der O-Nachbarschaft des Palastgebäudes erschlossen, die hier zum Vorschein gekommenen Funde können wir auf das 13–15. Jh. datieren. Im bisher erschlossenen Teil des NW-Turmes und des Palastes gelang es auch die Konservierungsarbeiten durchführen zu lassen.

Laut Beweis der im O-Teil der Burg gezogenen Suchgräben können wir mit dem früher vorausgesetzten SO-Turm nicht rechnen. In der Nähe des Einganges der Burg stießen wir auf die Grundmauern von bisher unbekannten Gebäuden. Die hier zum Vorschein gekommenen Funde — Keramikfragmente, Stücke von eisernen Pfeilspitzen, Sporen und Messer — können auf die Gegend des 13–14. Jh. gesetzt werden, dies unterstützen die hier gefundenen Kupfer- (Béla III.) und Silber- (István V.) Münzen, das erstere konnten wir in einer Schicht beobachten.

József J. Szabó

103. *Gyula-Schloßgarten* (Kom. Békés) (V). 1986 setzten wir die Erschließung der Dschami des Sultans Suleiman fort. In diesem Jahr legten wir den kleineren Teil der N-Seite der Dschami frei. Hiermit wurden drei Seiten des Gebäudes bekannt und so konnte auch die vierte Seite der Dschami mit viereckigem Grundriß bestimmt werden. Neben der Dschami wurde westlich eine kleinere Forschung durchgeführt, im Rahmen derer wir um die Außenburg einen 9 m breiten, mehrreihigen, öfters erneuerten Palisadenabschnitt aus dem 16. Jh. erschlossen.

Ibolya Gerelyes

104. *Hévízgyörk, röm.-kath.-Kirche* (Kom. Pest) (VI). Die 1985 begonnene Erschließung wurde fortgesetzt. Der Grundriß des unter der Grundmauer mit geradem Chor schließenden romanenzeitlichen Kirche gefundenen früheren Gebäudes — Kirche mit halbkreisförmigem Chor — konnte geklärt werden. In dem uns zur Verfügung stehenden Gebiet suchten wir vergebens nach der Umfriedungsmauer des Friedhofes. Aus dem Friedhof um die Kirche legten wir weitere mittelalterliche Gräber (Funde: Münzen, Kleiderverzierungen, Sargbeschläge) sowie unter der Grundmauer (!) ein weiteres sarmatisches Grab frei, das reich an Beigaben war (Eisenschwert, Eisenmesser, Speerspitzen, Trense, Silberschnallen, Fibel, Chalzedonperle).

An der Ausgrabung nahm der Archäologiestudent László Pintér (ELTE) teil.

Edít Tari

105. *Jánosháza, Erdődy-Choron-Schloß* (Kom. Vas) (XXXV). Die 1979 begonnene Erforschung des Schlosses setzten wir fort. Als Schlußakt führten wir in dem den ältesten Kern des Gebäudes bildenden Herrenhaus Niveau- und Mauerforschungen durch.

Das aus Steinen gebaute Herrenhaus von rechteckförmigem Grundriß war ein dreigeschossiges Gebäude. Unten wurde der Keller ausgebildet, im Erdgeschoß über diesen öffneten sich die Räume aus einem Zentralkorridor, an der O-Seite war ein Zimmer, an der W-Seite befanden sich zwei Räume. Das erste Stockwerk zeigte eine mit dem Erdgeschoß fast gleiche Grundrißanordnung, nur links vom Korridor wurde ein Zimmer ausgebildet. Durch den W-Eingang der in der Achse des Gebäudes stehenden Vorhalle konnte man in das Gebäude kommen.

Im Laufe der Forschung wurde festgestellt, daß die älteste Periode, der Bau des Herrenhauses in die zweite Hälfte des 15. Jh. gesetzt werden kann. In der zweiten Hälfte des 16. Jh. wurde das Herrenhaus vergrößert, nach W mit einem neueren, aus Ziegel gebauten Gebäudeflügel erweitert und die Vorhalle zu einem Turm umgebaut, nach oben zu mit zwei Geschossen erhöht.

Das jedesmalige Hauptniveau, wo die Prunkzimmer untergebracht wurden, bildete im ersten Stockwerk die Flucht von Räumen auch nach dem Bau des 16. Jh. Die anlässlich der Erschließungsarbeit in stattlicher Zahl zum Vorschein kommenden, behauenen, architektonischen Teile, wie Fenster- und Türumrahmungssteine sowie zu den Kaminen gehörenden reichverzierten Steinmetzarbeiten bilden das Fundmaterial.

In den Innenräumen erwecken die mit Szenen bemalten Mauerflächen aus dem 18. Jh. und die prunkhaft bemalten Holzdecken vielmehr eine Barockstimmung. Auch in den Innenräumen sind wir bestrebt die Renaissance-Details wiederherzustellen, wo dies möglich ist.

Planer waren die Architekten Frau Schöner, Ilona Pusztai und Zoltán Erő.

Éva Mezősi-Kozák

Kajárpéc-Pokolfa domb (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 7/1.

106. *Kimle, röm.-kath. Kirche* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Forschung erzielte der denkmalpflegerischen

Herstellung vorangehend die Baugeschichte zu klären. Die Mauern des in der Denkmalliste nicht vorkommenden, vor der Forschung in seinem Zustand atypischen spätbarockzeitlichen, klassizistischen Gebäudes bargen in sich das Schiff einer romanenzeitlichen Ziegelkirche. In dem in der heutigen Apside geöffneten Block erschlossen wir den hufeisenförmigen Chor der um 1230–40 gebauten Kirche mit dem dazugehörenden gemörtelten Fußbodenbelag zusammen, auf den in der Frühbarockperiode an der N-Seite des Triumphbogens eine Kanzel errichtet wurde. Das romanenzeitliche S-Tor mit Steinbemantelung kam völlig intakt zum Vorschein, in seinem Tympanon ist ein Kruzifix mit Fuß zu sehen, im Treffpunkt der Kreuzarme mit Rosette. In der S-Schiffmauer blieben zwei halbkreisförmige, abgedachte und ein Karofenster erhalten in vermauertem Zustand sowie der Abdruck eines abgemeißelten, arkadenförmigen Gesimses.

Ilona Valter—Tamási Judit—György Szekér

107. *Kőszeg-Stadtmauern* (Kom. Vas) (XLVII). Von den mittelalterlichen Wehrbauten der Stadt Kőszeg erschlossen wir an der N-Seite die Reste des Oberen Tores (1982), den Lombai-Turm (1983), an der O-Seite den Csigás-Turm (1985). Die Forschung der Mauerabschnitte zwischen den Türmen konnten wir mit einer Ausgrabung zwischen dem Oberen Tor und dem Lombai-Turm nicht ergänzen, jedoch legten wir auf dem Grundstück unter Várkör Nr. 43 im Zusammenhang mit der denkmalpflegerischen Herstellung die Reste frei. Hierbei kam eine in die Mauer gebaute Schnecken- und Treppentreppe ans Tageslicht. Es kam auch an der O-Seite des Lombai-Turmes zu Ausgrabungen, wo die 170 cm breite Stadtmauer unter dem 65–175 cm dicken Schutt in gutem Zustand erhalten geblieben ist, nach O konnte diese Mauer 3 m lang verfolgt werden, sodann stießen wir 27 m vom Lombai-Turm in 135 cm Tiefe wieder auf ihre Spuren. In der ausgesteckten Trasse wurde die Stadtmauer von dem Landesamt für Denkmalpflege rekonstruiert und es kam auch teilweise zur Herstellung des Lombai-Turmes.

Kornél Bakay

108. *Mázasszászvár-Szászvár-Burg, röm.-kath. Pfarre* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Jahre 1986 setzten wir die weitere Erschließung des dazu gehörenden mittelalterlichen und türkenzeitlichen Festungssystems fort. Als Ergebnis der Inneren des Gebäudes sowie an der O-Fassade durchgeführten Erschließung konnte festgestellt werden, daß das Gebäude im Mittelalter ursprünglich dreigeschossig war und auch die Stockwerke bewahrten bis auf unsere Tage bedeutende mittelalterliche Reste. Auf dem heutigen Erdgeschoß des Gebäudes legten wir in der S-Abschlußmauer die Reste einer vermauerten, bogenförmig schließenden Mauernische oder eines kleinen Fensters frei.

Aus der Mauer der Räume im Erdgeschoß konnten sehr viele, dorthin sekundär eingemauerte, gotische, behauene architektonische Fragmente herausgewonnen werden. Als Ergebnis der Forschung des an die O-Fassade anschließenden mittelalterlichen Treppenturmes fanden wir "in situ" den Schwellenstein des ursprünglichen Einganges sowie gleichfalls "in situ" den Leibungsbogen des Einganges des Gebäudes im Erdgeschoß.

Ein sehr interessantes Ergebnis hatten die vor dem gegenwärtigen O-Eingang des Gebäudes durchgeführten Ausgrabungen. Hier kamen nämlich vor der S-Fassade des aus dem Mittelalter stammenden O-Treppenturmes eine Wolfgrube und die Reste einer Klappbrücke sowie ihre auf den türkenzeitlichen Umbau verweisenden Details zum Vorschein.

Vor dem N-Trakt der O-Fassade des Gebäudes sowie im N-Hofteil setzten wir die Erschließung der im Zwinger schon früher zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen inneren Niveaus fort. Aus diesen letzteren Stellen wurden in verhältnismäßig geringerer Zahl spätmittelalterliche

— größtenteils unglasierte — Gefäßfragmente und Reste von Ofenkacheln eingeholt.

Mitarbeiterin: Judit G. Lászay (Gebäudeforschung — Neuzeit).

Mária G. Sándor—Győző Gerő

109. *Nagymaros-Szent Mihály-hegy* (Kom. Pest) (XXXIX). Als Fortsetzung der Ausgrabung des Jahres 1985 untersuchten wir mit Sondiergräben weitere Teile des Höhlenklosters. Es wurde das Innere des Hauptchors der Kirche erschlossen, wo der gestampfte Lehmbooden zum Vorschein kam, der ursprünglich mit unglasiertem, unverziertem Fußbodenziegel bedeckt war. Die Eremitenhöhlen wurden den Ausgrabungen nach zwischen dem 11–15. Jh. gebraucht. Im 11–14. Jh. waren den Anzeichen nach nur die in den Felsen gehauenen Höhlen bewohnt. Zum Steinbau dürfte es am Ende des 14. — zu Beginn des 15. Jh. gekommen sein. Aufgrund der Funde kann angenommen werden, daß das Kloster am Ende des 15. — zu Beginn des 16. Jh. verlassen wurde. Einige spätere Gefäßfragmente (aus dem 17–18. Jh.) weisen darauf hin, daß sich auch später Einzelpersonen (Eremiten?) hier aufgehalten haben.

Vom Höhlenkloster 30–40 m weiter nach unten, in Richtung der Donau schließt sich der in der Felsenwand sichtbaren Höhle ein kleinerer Felsenhof mit neun Höhlen an. Mit dem Höhlenkloster zur gleichen Zeit wurden auch diese vermessen. In der vierten und achten Höhle fanden wir urzeitliche und quadische Scherben.

Zsuzsa Miklós

Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 34.

110. *Nyárlőrinc-Hangár u.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Laufe der Ausgrabung der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Szentlőrinc beendeten wir 1985 die Forschung der Außenseite des Chors und begannen die Sakristei zu erschließen. In der Sakristei von fast viereckigem Grundriß gelang es uns auch einen Altarsokkel zu beobachten. Beim Bau der Sakristei wurden mehrere Gräber gestört, von welchen jedoch keine zeitbestimmenden Beigaben zum Vorschein kamen. Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1986 heben sich von den außer- und innerhalb der Sakristei erschlossenen 75 Gräbern die Gräber 91–92 mit einem reichen, aus dem 14. Jh. stammenden Fundmaterial hervor: dreikugeliges Silberohrgehändepaar, mit Lilien verzierte, gepreßte Silberbleche, Fingerringe mit Kopf, silbervergoldete Gürtelschnalle, Denare von Lajos I. (CNH. II. 89. A.)

György V. Székely

111. *Ócsa, ref. Kirche* (Kom. Pest) Für die Forschung des zu Beginn des 13. Jh. gebauten einstigen Prämonstratenserkirche und des dazugehörenden Klosters planten wir mehrere Jahre ein. 1986 führten wir die Forschung mit Sondiergräben sowohl im Kircheninneren als auch im Kirchengarten durch. Im Laufe dieser klärten wir die inneren und äußeren Niveauverhältnisse und kamen in Zusammenhang mit der Baugeschichte zu einigen wichtigen Ergebnissen. In den Suchgräben legten wir 86 Gräber frei, von welchen nur zwei Beigaben enthielten (einen Kopfschmuck mit Minuskeln verziertem Beschlag und mit lilienverzierter Scheibe; beide wurden an der Wende zwischen dem 15–16. Jh. erzeugt). An der S-Seite konnten bei dem Bau der Kirche früharpadenzeitliche Siedlungsspuren beobachtet werden. Den Lauf der in der zweiten Hälfte des 16. Jh. errichteten Unfriedungsmauer, die den Friedhof um die Kirche begrenzte, bestimmten wir mit einem Suchgraben. Im SO-Teil der Umfriedungsmauer, an ihre Außenseite wurde das erste protestantische Pastorat, dessen Fundamente wir erschlossen, angebaut (aus der Zerstörungsschicht kamen türkische Gewichte zum Vorschein).

Juan Cabello—Zsuzsa Lukács

112. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). Es wurden weitere Grabenteile einer unter den Wirtschaftsgebäuden des Klosters von Szer einst vorhandenen früharpadenzeitlichen Siedlung und der in die bis zur Hälfte aufgefüllte Grube des einen in die Erde eingetieften Wohnhauses nachträglich im Freien gesetzte Ofen freigelegt. 1986 erreichten und erschlossen wir an einer grossen Fläche das damalige Gehniveau des Klosterhofes. Auch der bisher freigelegte Teil des über den ausgebeuteten Klostermauern gebauten Marktfleckens aus dem 14–15. Jh. bereicherte sich mit einem weiteren Gebäude.

Katalin Vályi

113. *Ozora-Burgkastell* (Kom. Tolna) (XXXI). Im sechsten Jahr der Forschung kam bei dem um 1520 vermauerten gotischen Fenster der östlichen Außenmauer sowie im mittelalterlichen Trakt der N-Mauer des Palasthofes nur an einige ergänzende Mauerforschungen die Reihe. Eine kleinere Erschließung führten wir auch bei dem W-Palasttor durch, dessen theoretische Rekonstruktion gleichfalls fertig wurde. Im Inneren wurde die Ausgrabung im W-Flügel fortgesetzt, neben der SW-Eckstelle vor allem in den mittleren Räumen.

Den größten Teil unserer Arbeit nahm die äußere Freilegung in Anspruch. Es wurde die Forschung des vor der W-Palastmauer zum Vorschein gekommenen, wahrscheinlich arpadenzeitlichen, in die Erde vertieften Objekts fortgesetzt, aus dem ein Fundmaterial von beträchtlicher Menge zutage gefördert werden konnte. Spuren von gleichaltrigen, d. h. dem Burgbau vorangehenden Bauten zeigten sich auch nördlich von diesem Abschnitt. Wir bestimmten die ganze Flucht der W-Burgmauer, es kam auch der Schulterstein des runden NW-Eckturmes zum Vorschein. Vor der Außenseite der Burgmauer, über der Grabenauffüllung führten wir teilweise die Erschließung einer türkenzeitlichen Ofengruppe durch. Zwischen der Mauer und dem Palast wurden im NW die Pfostenlöcher einer wahrscheinlich aus der ersten Phase der Türkenzeit stammenden Palisade gefunden.

Wir begannen auch das vor der O-Palastmauer gelegene Gelände durch Blöcke zu erschließen. In den sich an die Mauer anschließenden Blöcken legten wir vorläufig nur die oberen, neuzeitlichen Schichten frei. Eine Reihe von Pfostenlöchern, ferner reiches keramisches Material enthaltende runde Gruben kamen auch hier ans Tageslicht.

Es wurden auch weiterhin in beträchtlicher Menge mittelalterliche Steinmetzarbeiten in den türkischen Eingrabungen und Schichten des 17. Jh. gefunden, deren Reinigung und Restaurierung – Sortierung – durchgeführt wurde.

Mitarbeiter: Tibor Koppány (Architektur), Júlia Kisfaludy (Urzeit), ferner die Studenten der Architektur Márta Vizi und Ferenc Tóth.

István Feld – Ibolya Gerelyes – László Gere

114. *Pécs-N-Garten der Bischofsburg* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Jahre 1986 arbeiteten wir im Gebiet nördlich von der Domkirche im wesentlichen an zwei Arbeitsstellen, es wurde ferner am NW-Ende der Bischofsburg die weitere Erschließung der vom sog. Virág-Haus nördlich früher zum Vorschein gekommenen Gebäudereste fortgesetzt.

Im Zwinger zwischen der N-Fassade der erschlossenen mittelalterlichen Universität und der N-Burgmauer setzten wir die weitere Erschließung der Reste des einst dort gestandenen romanzeitlichen Bischofspalastes fort und suchten nach den Zusammenhängen mit den schon früher zum Vorschein gekommenen Teilen des Palastes. Aus den Sondiergräben kam nur in sehr geringer Menge frühmittelalterliche Keramik zum Vorschein.

In dem östlich von der mittelalterlichen Universität bis zur O-Burgmauer reichenden Gebiet geöffneten Block erschlossen wir – ebenfalls die Ausdehnung des romanen-

zeitlichen Palastes in dieser Richtung suchend – in den oberen Schichten zum Teil die Grundmauerreste eines spättürkenzeitlichen Baues. Aus der zum Teil mit Gebäudeschutt und Steinen bestehenden Auffüllung kamen gemischt spätmittelalterliche und türkische Keramik sowie einige kleinere gotische Rippenfragmente zum Vorschein.

Es gelang im NW-Teil der Bischofsburg weitere Fragen im Zusammenhang mit der an der Stelle des sog. Virág-Hauses gestandenen mittelalterlichen Kapelle des Johannes d. Täufers zu klären. Hierbei fanden wir einen Teil des mit den drei Seiten eines Achteckes schließenden Chors der gotischen Bauperiode – den die Karte von Hermannng aus dem Jahre 1754 gut sichtbar vorführt – bzw. seine NO-Ecke. Gleichfalls eindeutig war auch die äußere NW-Ecke der Kapelle bestimmbar, wo auch im Fundament Quadersteine die Wendung der Ecke andeuteten.

In vollem Umfang erschlossen wir die Mauerreste der sich an die Kapelle im N anschließenden gotischen Sakristei. In ganzer Ausdehnung wurden die Reste des westlich von der Sakristei aus einem einzigen, ungeteilten Raum bestehenden Gebäudes freigelegt.

Mária G. Sándor – Győző Gerő

115. *Pilisszentlélek, Ruine des Paulinerklosters* (Kom. Komárom) (X). Wir setzten die Erschließung und die Bestandskonservierung der Kirche und des Klosters fort, die aus einem in der zweiten Hälfte des 13. Jh. in königlichem Besitz gewesenen Gebäude umgebaut wurden. Die Freilegung des Chors und der sog. "Seitenkapelle" wurde beendet. Beide Räume hatten einen geraden Abschluß. Wir reinigten die Mauerkronen und die Mauerlücken. Die schräge Türöffnung zwischen dem Chor und der Kapelle wurde freigelegt. (Auch der eine Anschlagstein der Tür kam zum Vorschein.)

Die Reste der Altäre und der Altarstiegen wurden freigelegt.

Chor: steinerne Altarplatte, Altarstiege aus Terrazzo mit Ziegelschuttfundierung.

Kapelle: Altarsockel aus Stein und Ziegel, doppelte Altarstiege aus Terrazzo mit Steinschuttfundierung.

Der mittelalterliche Ziegelpflaster des Chors wurde freigelegt. Der Terrazzofußboden der Kapelle ging im Laufe der Zeiten zugrunde.

In der Kapelle kamen über dem mittelalterlichen Gehniveau viele Freskenfragmente, über dem gemörtelten Grund des Ziegelpflasters des Chors die 1523 geprägte Münze des Lajos II. (1516–1526) ans Tageslicht. (CNH II. 308A) Unter dem Fußbodenbelag der Kapelle gruben wir einen Bronzestempel aus. In der Kapelle wurden birnenförmige, im Chor Keilrippenfragmente gefunden. Neben der SW-Ecke des Chors schlossen wir gestörte, beigabene Bestattungen frei.

Im Laufe der Bestandskonservierung befestigten wir die verwitterten Mauerkronen, die zerfallenen Mauerreste wurden zurückgemauert usw.

Károly Kozák – Sarolta Lázár

116/1. *Sárospatak, innerer Burghof* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Die Erschließung mußte vor der Bepflasterung des Hofes infolge der Untersuchung der Niveauverhältnisse und der Freilegung der eventuellen Gebäudereste vorgenommen werden. Die volle, mit archäologischen Methoden erfolgte Erforschung des Hofes brachte folgende Ergebnisse: – während der Jahrhunderte füllte sich der Hof bedeutend auf, das Renaissance-niveau kann – 120 cm tiefer beobachtet werden und erschien in der Form einer einheitlichen Steinbekleidung im II. Suchgraben.

– Die Fundierung des Brunnenhauses und die Reste der aufgehenden, mit Quadersteinen gesetzten Mauerung wurden erschlossen.

— Die Reste des im 17. Jh. aus Stein und Ziegel gebauten Kanals wurden freigelegt.

— Die im I. Suchgraben sich zeigenden Pfostenlöcher wurden geöffnet und vermessen. Es kann angenommen werden, daß sie zum ersten Verteidigungssystem des Roten Turmes gehört haben dürften.

— Die Fundierungsabweichungen der aus dem 16., 17. und 19. Jh. stammenden Gebäude wurden beobachtet und vermessen.

Die Auffüllung enthielt von der Urzeit bis zum 18. Jh. ein sehr mannigfaltiges Fundmaterial, insbesondere Keramikfragmente und Tierknochen.

Planer: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

116/2. *Sárospatak, W-Stadtmauer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Im Museumpark wurde die Forschung der Stadtmauer fortgesetzt. Wir beendeten die Erschließung der mit der Mauer gleichaltrigen Bastei und mit der Freilegung der Abschlußmauern wurde der Grundriß der Bastei geklärt. Die fünfeckige Bastei ist asymmetrisch, ihre NW-Mauer 7,9 m lang und 2,75 m breit. Die Eckquader der aus Bruchstein gebauten Mauerung stürzten ein und auch die sich trichterförmig verengende Schießscharte war verwittert. Die SW-Mauer ist kürzer, jedoch breiter: L: 7,35 m, Br: 2,9 m. Die Mauer war in hohem Maße verwittert, die mit den übrigen Schießscharten der Bastei in Form und Größe übereinstimmende Schießscharte wurde erschlossen. Wir begannen mit der Freilegung der den Umbau der Bastei im 17. Jh. zeigenden S-Mauerecke. Gleichfalls an diesen Umbau kann die nördlich von der Bastei erschlossene, mehrschichtige Tünchung zeigende, (insgesamt 50 cm) schmale Mauer angeschlossen werden, die einen 3,3 m breiten Raum mit gestampftem Lehm Boden in O- und W-Richtung begrenzt hat.

Unter dem Gelniveau des Parkes erschlossen wir in einer Tiefe von —450 cm die Außenfläche der Burgmauer, wegen der starken Verwitterung. Die denkmalpflegerische Herstellung der Bastei und die Säuberung des Außengrabens wurde in Gang gesetzt

Planer: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

116/3. *Sárospatak, Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Wir setzten die baugeschichtliche Erforschung des Turminnen fort. Die wesentlichsten Feststellungen der Mauerforschung: die unteren Niveaus, mit dem Niveau der Kapelle zusammen, die authentischsten, die Steinmetzarbeiten in Renaissancestil sind mit der Mauerung gleichaltrig. In der Kapelle wurde ein zugemauerter Kamin und in der O-Mauerung des Turmes ein Treppenabstieg freigelegt.

Auf dem Niveau des Rittersaales können mehrere Perioden aus dem 17. Jh. abgesondert werden. Wir erschlossen die Nester der früheren Öffnungen und stellten fest, daß zur Zeit zwei Türstockrahmen sich an der ursprünglichen Stelle befinden, ferner daß der Plattdeckenraum ursprünglich höher war.

Planer: Judit M. Anda.

István Föld — Csaba László — Katalin J. Dankó

116/4. *Sárospatak, Szél domb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Die geodätische Vermessung der Reste des Pálóczi-Herrensitzes wurde von György Sándorfi und Gyula Nováki durchgeführt. Es hat sich erwiesen, daß die drei Keller unter den Grundstücken Prz. 693—694 und 696—697 eigentlich zusammenhängen und gehörten zur Festung. Das Wohngebäude unter Szél-domb Nr. 12 dürfte auf den Resten des Hauptgebäudes gestanden haben.

Katalin J. Dankó

117. *Somogyvár-Kapuvárhegy* (Kom. Somogy) (XIV). Aus dem Grabgarten der nördlich von der zwischen 1980—85 freigelegten Benediktinerabtei gelegenen Friedhofkapelle legten wir 1986 weitere 25 Bestattungen frei, vor allem mit Beigaben des 15. Jh. Nach der Erschließung des östlichen Wasserableitungsgrabens des Klosters erschlossen wir auch je einen Abschnitt der Gräben in der W- und O-Seite. Das Grabensystem um das Kloster entstand in der Arpadenzeit, vom Ende des 14. Jh. wurde es aber aufgefüllt. Bis zum ausgehenden 15. Jh. und zu Beginn des 16. Jh. füllte sich der einst 8—10 Fuß tiefe Graben mit dem Ziegel- und Steinschutt der abgerissenen Gebäude völlig auf. Unter dem Bauschutt lagen — außer den romanenzeitlichen und gotischen behauenen Steinen — auch verschiedene Gebrauchsgegenstände.

Die in der Arpadenzeit aus Ziegel und Stein gebaute mächtige Burgmauer kam an der NW-N und NO-Seite fast völlig ans Tageslicht, an der S-Seite konnten wir aber bis jetzt nur ihre kleinen Abschnitte ausgraben. Von der S-Mauer der mächtigen Abteikirche ziehen sich nur 18 m weit die Reste der einstigen Burgmauer.

An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Gabrielle Kun, der Architekt Péter Rákóczy, der Assistent Károly Trunk und der Student János Jánosi teil.

Kornél Bakay

Sopron, Lenin krt. 8—16. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 36/2.

118. *Szekszárd-Palánk* (Kom. Tolna) (XXXI). Mit der Erschließung der SO-Bastei der am Ende des 16. Jh. gebauten türkischen Palisadenburg und der sich an diese anschließenden Hausreste und Gruben wurden die seit elf Jahren in Gang befindlichen Arbeiten beendet.

Die an den unmittelbar an der Burg sich dahinziehenden Sumpf gebaute SO-Bastei war in viel verwitterterem Zustand als die anderen drei, ihr Fundament ist nur abschnittsweise zum Vorschein gekommen. Es kann vermutlich dem natürlichen Schutz zugeschrieben werden, daß ihre Mauer — von den früheren Erfahrungen abweichend — nicht aus zweireihigen Palisaden bestand, sondern nur den Charakter eines von einreihiger Palisade umgebenen Walles hatte. Die Bastei selbst hatte eine viel kleinere Grundfläche als die übrigen drei.

Attila Gaál

119. *Telekgerendás 8., Kociczki-Schule* (Kom. Békés) (II). Auf dem Fundort wurden die Kirche des mittelalterlichen Orts Kétsoprony, aus dem Friedhof um die Kirche hingegen 57 Gräber freigelegt. Die erste Periode der Kirche zeigt eine Größe von etwa 10,5 × 6 m, hatte einen gestampften Lehmfundament und halbkreisförmigen Chor. Später wurde sie in O-Richtung vergrößert derart daß die Schiffsmauern der ersten Periode auch in der Konstruktion des erweiterten Gebäudes von ebenfalls gestampftem Fundament benutzt wurden. Beim Treffpunkt der alten und neuen Mauern wurden Strebpfeiler erhoben. Das Maß der erweiterten Kirche wurde auf diese Weise etwa 17,7 × 7,5 m. Der Chor der ersten Kirche wurde mit den aus der zweiten Periode stammenden Gräbern zusammen fast völlig zerstört.

An der Ausgrabung nahm Gabriella Gábor teil.

Imre Szatmári

120/1. *Veszprém, Burg* (MRT. 2. Fundort 51/1.) (Kom. Veszprém). (XXXVIII). Bei dem Aufgang zur Burg, vor den Häusern unter Tolbuhin u. 1 und 3 erschlossen wir eine N-S laufende Steinmauer, die wahrscheinlich zum mittelalterlichen äußeren Torbau der Burg gehörte.

Die Mauer dreht sich an ihrem N- und S-Ende nach W. Ihre Breite konnte, da sie in den Schnitt des Blockes fiel, nicht bestimmt werden. Die Mauerkrone befindet

sich unter dem heutigen Gehniveau, ihr Fundament liegt davon 1,60 m tief und wurde nicht auf den Felsen gebaut.

An der O-Seite der Tolbuhin-Gasse, im Teil zwischen Tolbuhin u. 4. und Ányos u. 1–3 erreichten wir an mehreren Stellen den Felsen, der sich vor dem S-Teil des Hauses unter Tolbuhin u. 4 sozusagen unmittelbar unter der heutigen Oberfläche befindet, hingegen vor dem Haus unter Ányos u. 1–3 schon 4–5 m tief liegt. Im erwähnten Abschnitt fällt das Gelände also in N-S und W-O-Richtung stark ab. Dieser Teil fiel im Mittelalter schon außerhalb der Burgmauern.

Im Laufe der Ausgrabung fanden wir auch bronzezeitliche (kalkinkrustierte) Keramik.

Auf dem Hof des Hauses unter Tolbuhin u. 20. kam bei dem Abriß des am S-Ende der O-Seite der Hauptschule für Staatsverwaltung befindlichen Stiegenaufganges ein NW-SO laufender Abschnitt der Umfriedungsmauer der mittelalterlichen Burg zum Vorschein. Wir verfolgten aufmerksam den Bau des öffentlichen Tunnels in der Burg.

Vor Tolbuhin u. 29. erschien der von Margit Cs. Dax im Jahre 1984 schon zum Teil erschlossene Torturm der inneren Burg. Das Innere war in W-O-Richtung 3,50 m breit. Dem Turm schloß sich von N her die N-S laufende, westliche Abschlußmauer des mittelalterlichen Bischofspalastes an. Südlich vom Turm gelang es die S-Böschung des einstigen Grabens zu beobachten, die in 45°igem Winkel in den Felsen gehauen wurde. Die Beobachtungen haben die Richtigkeit der Aufnahmen des 16. Jh. erwiesen.

Im Laufe der Arbeiten kam vor Tolbuhin u. 29. ein Petschaft aus Kupfer mit Wappen (geöffnete Schere) und mit den Buchstaben H. S. zum Vorschein.

Pál Rainer

120/2. *Veszprém-Burg* (MRT. 2. Fo. 51/1) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Dem Bau des öffentlichen Tunnels vorausgehend setzten wir die Burgforschung auch 1986 fort. Zwischen den Häusern unter Tolbuhin u. 27–29 arbeiteten wir auf dem kleinen grünen Gelände an der Erschließung der Wehrbauten des inneren Burgtors. Wir fanden einen Abschnitt der die innere Burg von S abschließenden Umfriedungsmauer und den SW-Teil des sich dieser anschließenden, etwa 6 × 6 m großen Turmes. Die größere Hälfte der zu erschließenden Objekte fällt unter die Landstraße, zu ihrer Freilegung wird es nur im Frühjahr 1987 kommen können. Aus dem Fundmaterial heben sich drei gotische Ziegelrippen sowie mehrere zum Öffnungsrahmen gehörende Steinmetzarbeiten aus dem 15. Jh. hervor.

Margit Cs. Dax

121. *Visegrád-Bene telek* (Kom. Pest) (XXXIX). In dem der Donau zu liegenden Abschnitt des Fundortes erschlossen wir von neuem das durch die Überschwemmung des Jahres 1985 zerstörte Objektsystem, das mit der Glasbearbeitung des 14–15. Jh. im Zusammenhang stand. Unter der Keramik und den Metallfunden kamen wieder in großer Zahl dickwandige, tiegelartige Gefäßfragmente zum Vorschein. Es wurde ein Ofen mit den dazugehörenden Pfostenlöchern freigelegt. Unter den weiteren erschlossenen Teilen einer im vorigen Jahr als Straßenfläche bestimmten kieselig-mörteligen zusammenhängenden Schicht fanden wir mehrere, große Gruben mit reichem Fundmaterial aus dem 14–15. Jh. Am Grund

der einen Grube lag ein spätbronzezeitliches Gefäß. Es gelang die Ausbreitung der Abfallschicht einer knochenverarbeitenden Werkstatt zu klären. Die Werkstatt (?) liegt vermutlich auf einem Privatbesitz, zu ihrer Erforschung hatten wir noch keine Möglichkeit.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Ágnes Ritoók teil.

Péter Gróf—Dániel Gróf

122. *Zsámbék-Ruinen der Prämonstratenserkirche und des Klosters* (Kom. Pest) (XXXII). Das in der ersten Hälfte des 13. Jh. erbaute Sippenkloster der Prämonstratenser steht seit dem 18. Jh. in Ruinen. Seit der Herstellung durch István Möller im Jahre 1889 kam es erst in den Jahren 1930 zu einer denkmalpflegerischen Forschung und Restauration im Bereich der Ruinen. Über die von Kálmán und Géza Lux durchgeführten Ausgrabungen blieb keine Dokumentation auf uns.

Die Forschung bezweckte die einzelnen Bauperioden auseinanderzuhalten, die ungestört gebliebenen Gräber zu erschließen und die Frage zu beantworten, ob das Prämonstratenserkloster unter den Mauern des gotischen Paulinerklosters des Jahres 1477 zu finden sei?

Mit einem in der Mittelachse der Kirchenruine geöffneten Suchgraben konnten wir feststellen, daß unter den Türmen und östlich vom Pfeiler des Triumphbogens des Hauptchors in den Jahren 1930 nicht gegraben wurde und so blieben die archäologischen Schichten erhalten, aus denen die mittelalterlichen Fußbodenniveaus festgestellt werden konnten. Das Hauptschiff und die Nebenschiffe bis zur Mitte legten wir mit Blöcken frei. Es konnte festgestellt werden, daß das im W-Teil von Géza Lux als ungestört bezeichnete, mit rotem Marmor bedeckte, gemauerte Grab gestört war. Hier fanden wir fünf Schädel und das zu ihnen gehörende Skelett in gestörtem Zustand. Eine einzige Person blieb — fragmentarisch — in situ. Aus der Füllerde des gemauerten Grabes kamen Scherbenfragmente aus dem 12. Jh. zum Vorschein. Es wurde auch klar, daß das Grab zum ältesten Gebäude gehörte, das auf dem Kirchenhügel gebaut wurde. Von dieser Kirche fanden wir bis heute nur Mauerabschnitte, die Klärung des Grundrisses ist Aufgabe der folgenden Forschung. Hinter ihrer W-Mauer lagen in einem gemauerten Grab vier aufeinander bestattete Personen, von diesen lag auf den Kopf von drei die W-Mauer der folgenden Kirche, die in der Ausgrabung von Lux als "Dorfkirche" bezeichnet wurde und deren halbkreisförmigen Chor wir wieder fanden. Es wurden insgesamt 31 ungestörte Gräber erschlossen, von diesen lagen 6 im Wandelgang und auf dem Klosterhof, die übrigen im Gebiet der Prämonstratenserkirche. Vor dem Triumphbogen des Hauptchors, in der Mittelachse lag in einem gemauerten Grab eine 30–35 jährige Frau, die wir mit der in der Urkunde des Jahres 1258 erwähnten Frau Pena identifizieren können, die mit ihrer Mitgift dem Bau des Klosters beigegeben hat. Die anthropologische Untersuchung der übrigen Gräber ist im Gange, sie wird mit chemisch-serologischen Methoden von Dr. Imre Lengyel vorgenommen.

Das Klostergebiet durchschnitten wir mit N-S und O-W gerichteten Gräben. Es konnte festgestellt werden, daß auf den Mauern des Prämonstratenserklosters das gotische Paulinerkloster erbaut wurde.

Ilona Valter—Judit Tamási

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- IV. Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Instituts

- V. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- VI. Cegléd, Kossuth-Museum
- VII. Csongrád, Csongráder Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X. Esztergom, Balassi Bálint-Museum

- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- XV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI. Keszthely, Balaton-Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX. Nagykanizsa, Thúry György-Museum
- XX. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII. Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
- XXIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- XXIV. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV. Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum
- XXVI. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXVII. Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXVIII. Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX. Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXI. Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXII. Szentendre, Ferenczy-Museum
- XXXIII. Szentos, Koszta József-Museum
- XXXIV. Szolnok, Damjanich-Museum
- XXXV. Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI. Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII. Vác, Vak Bottyán-Museum
- XXXVIII. Veszprém, Bakony-Museum
- XXXIX. Visegrád, Mátyás király-Museum
- XL. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum

- XLI. Provisorisch im Archäologischen Forschungs-
institut der Ungarischen Akademie der Wis-
sensschaften aufbewahrt
- XLII. Dunaújváros, Intercisa-Museum
- XLIII. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XLIV. Szob, Börzsöny-Museum
- XLV. Aszód, Petőfi-Museum

Vorkommende Abkürzungen

BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
ELTE	Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
ELGI	Eötvös Loránd-Geophysikalisches Institut
JATE	József Attila-Universität (Szeged)
JPM	Janus Pannonius-Museum (Pécs)
MÁFI	Ungarisches Staatliches Geologisches In- stitut
METROBER	Investitionsunternehmung für Metrobau
MGTSz	Landwirtschaftliche Produktionsgenossen- schaft
MM	Móra Ferenc-Museum (Szeged)
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT	Archäologische Topographie Ungarns
MTA-RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege

Herausgegeben von Ilona Czeglédy

„A komáromi múzeum száz éve” Új Mindenes Gyűjtemény 5. Madách 1986. Bratislava

A komáromi múzeum tartalmában nívós, kivitelében igen igényes kiadvánnyal adózott alapításának száz éves évfordulójára. A kötet első része az általános fejlődést mutatja be, a második a gyűjtemények történetét tekinti át. Kajtár József múzeumigazgató bevezetője után a múzeumtörténet három nagy korszaka következik: Mácza Mihály írta a „Komárom, a múzeumteremtés időszakában (1870–1913)” c. fejezetet. E rész tömör, tárgyilagos összefoglalás, jól mutatja be azt a gyors fejlődést, amely a várost 1850–1880 között jellemezte. Ez az általános városfejlődés, társadalmi fejlődés, az iparosodás közel azonos más városokéval, de a szerző mindenütt kiemeli azokat a helyi sajátosságokat, amelyek meghatározói voltak Komáromnak.

A legterjedelmesebb rész a múzeum története. „Az Egyesületi keretekben működő (1886–1945)” c. fejezetet Fehérváry Magda írta. Az akkori Komárom megye magában foglalta a Dunától délre eső jelentős területet is, amelyen Szőny (Brigetio) feküdt. Fehérváry Magda igen helyesen az országos helyzetből indul ki, és erre fűzi fel a helyi kezdeményezéseket, amelyben jelentős szerepet játszott a szőnyi római tábor. Igen bő forrásanyagot használt fel, és mintaserű tárgyilagossággal követi a hol éledő, hol elhamvadó lelkesedést. Igen fontos a múzeum életében, hogy 1911-ben a korábbi Komárom vármegyei és városi Múzeumegyesületet felváltja a Jókai Közművelődési és Múzeumi Egyesület (1911–1945). Ez az időszak múzeumi téren visszaesés, viszont a közművelődés terjesztése, a magyar irodalom ismertetésében igen jelentős az előrehaladás. 1919 január 10 után Komárom a Csehszlovák Köztársasághoz került. Elsősorban személyi okok miatt a múzeumfejlődés lelassult, és az állami támogatás olyan alacsony volt, hogy csak a fenntartás lehetőségét biztosította (csakúgy, mint a legtöbb magyar múzeumban a két világháború között). E korszakra kevés a forrás, de azt hitelesen, kendőzetlen őszinteséggel mutatja be a szerző. Inonáló a jegyzetanyag, amely azt igazolja, hogy a rendelkezésre álló forrásanyagot kiválóan ismeri és megfelelő kritikával hasznosította.

„Az állami kezelésbe vett múzeum (1945–1984)” c. fejezet szerzője Ratimorsky Piroska. Ez a fejezet a fel lendülő és egyre nagyobb szerepet játszó komáromi múzeum történetét mutatja be sűrítetten és tárgyilagosan. Véleményem szerint a fejlődés az utolsó húsz évben nagyobb volt, mint amit a szerző lát, és talán szerénysége gátolt abban, hogy e magas ívű előretörést jobban kiemelje.

Ugyancsak Ratimorsky Piroska mutatja be a régészeti gyűjtemény történetét is. Itt nyílt alkalma az általam hiányolt bővebb kifejtésre, de megítélesem szerint a közelmúlt fejlődése egyedülálló volt néhány korszak gyűjtemény anyagában, például az avar anyagban. Három kiegészítést is tennék. Komárom megye déli részén jelentős bronzkori leletanyagot tárt fel a komáromi múzeum, amelyet Mikuláš Dušek, a múzeum első, fölszabadulás utáni igazgatója tett közzé a Régészeti Füzetek Ser. II. 13. kötetében. A másik a szőnyi törvénytábla Constantinus és Licinius császárok korából, amelyet felfedezője Kállay Ödön szőnyi jegyző megpróbált Komáromban is értékesíteni, de a tárgyalások eredményre nem vezettek,

így az a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Hiányolom a szőnyi csonthamisítások megemlítését, amelyek készítése 1889-ben indult. Ezekből Cselei J. Komárom megyei tisztifőorvos 1111 darabot, Milch Herman komáromi gyógyszer 863 darabot, Steiner Vilmos komáromi gyógyszerész 773 darabot vásárolt meg. Komoly széria jutott a komáromi múzeumba is (ArchÉrt 1914).

A gyűjteménytörténet többi fejezete a terjedelem adta lehetőség szerint jónak mondható. Tok Béla értékelte a feudalizmus kori történeti gyűjteményt. A kapitalizmus kori történeti gyűjteményt Mácza Mihály mutatja be. A nagyon gazdag Néprajzi gyűjteményt Gaál Ida ismerteti. A képzőművészeti gyűjteményt leírása Farkas Veronka, a természetrajzi gyűjteményé Binder Pál-Csütörtöki József tollából származik.

Igen jól egészíti ki a kötetet a múzeum igazgatóiról (1945–1984) és jelenlegi szakdolgozóiról írt életrajz és bibliográfia. E részt Fehérváry Magda és Ratimorsky Piroska állította össze.

A százéves múzeumtörténet summázatát Mácza Mihály összefoglalása adja, bő és tanulságos statisztikákkal. Igen jól válogatták meg a dokumentumokat mind a múzeumtörténet, mind a gyűjteményfejlődés vonatkozásában, az interiorképek, a magas szintű kiállítástechnikáról, az eseményképek viszont a múzeum szerepének fontosságáról tanúskodnak. Gratulálni tudok az ízléses kötethez, és meggyőződésem, hogy a 20 cseh koronába kerülő, 187 oldalnyi terjedelmű munka széles körben vévőre talál, és küzdelmes múltú, de egy nagy reményekre jogosító múzeumot ismernek meg a magyar olvasók.

Kerek József

Szabó Miklós, Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Apolló Könyvtár 15, Budapest 1986., 186 lap, 150 kép.

Boiótia archaikus agyagszobrászatának számos kérdését vizsgálták már, átfogó művet azonban nem készítettek róla az utóbbi ötven évben. Ezt a hiányt pótolta Szabó Miklós könyve. Ebben, részlettanulmányok sorozatának közlése után (vö. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 1973, 1974, 1975; Acta Class. Univ. Scient. Debreceniensis 1979) közel másfél évtizedes, elsősorban Görögországban végzett kutatásainak összefoglalásaként kidolgozta a boiótiai archaikus terrakottaplasztika időrendjét és osztályozási rendjét.

Művének hallgatóságos kiindulási pontja egy alapvető, a múlt század óta vitatott kérdés: volt-e egyáltalán önálló boiótiai művészet. Szabó könyvének válasza a korábbi elképzelésekkel szemben az, hogy Boiótia művészete ősi formák őrzése mellett nagy mértékben nyitott volt külső hatások felé. Így a szomszédos nagy művészeti központok (Athén, Korinthos) művészetével egybehangzó jelenségek is megfigyelhetők benne, ez azonban nem egyszerű utánzást, nem a típusok egyszerű átvételét jelentette. A boiótiai kézművesek az idegen előképeket felhasználták, de nem pusztán másolták, hanem feldolgozták, s ezzel egyéni hangú művészetet teremtettek. A koroplasztika tanulmányozása során tanúi lehetünk annak, hogy egyfelől hogyan váltak pl. a korinthosi, attikai ele-

mek félreérthetetlenül boiótiaiakká, másfelől hogyan frissítették föl a boiótiai lelemények a kölesönzött típusok képi világát (pl. az i. e. 6. sz. 2. felének legfontosabb matt festésű csoportjában a geometrikus mintákkal díszített léctesthez az általánosan elterjedt technikával készült, negatív mintából préselt fejet illesztettek).

Boiótia és az őt befolyásoló központok terrakotta művészete természetesen más-más utat járt be. Az i. e. 7–6. századi Korinthus és Athén nagyszobrászatának történetét a kispasztika bizonyos típusai képesek visszatükrözni, Boiótiában viszont nem alakultak ki a 7. században a daedalikus stílust képviselő helyi terrakotta műhelyek, és a 6. század nagyplasztikai alkotásai is visszahangtalanok maradtak. Ebben az értelemben Boiótia terrakotta művészete kétségtelenül konzervatív volt. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy ókori népművészetnek, sem pedig azt, hogy egy mechanikusan evolúcionista szemléletet követve, amely a kézzel formált, „ügyetlen” típusoktól a bonyolultabbak és fejlettebb technikával készült felé tartó egyenesvonalú fejlődésben hitt, primitívnek kellene tartani, még kevésbé azt, hogy ebből korai keletkezésekre lehet következtetni.

A szerző kutatásaiból kitűnik, hogy Boiótiában nem érvényesültek egységes műhely hagyományok. Mindezenre a 7–6. század görög művészetében általában idejélműlt művészeti jelenségek együttes felbukkanása a legfrissebbekkel különböző hagyományú és különböző vevőkörre számító központok egyidejű létét bizonyítja. Ezt a történeti szempontból igen fontos kérdést azonban jelenleg részleteiben nem lehet tisztázni, mert Haliartos, Thébai, Thespiiai, Thisbé és más fontos boiótiai lelőhelyek részben feltárt anyaga egyelőre a további kutatás számára hozzáférhetetlen. Emiatt a boiótiai régiségek kutatói főként Tanagra és a kevésbé jelentős Mykaléssos leleteire támaszkodhatnak.

A könyv legizgalmasabb része az 5. és a 6. fejezet. A szerző állította először az érdeklődés középpontjába azt a tényt, hogy i. e. 6. sz. 1. felének „primitív” stílusa (ez a megjelölés egyértelműsége miatt maradt használatban) a perifériáknak számító Boiótia, Arkadia, Lakónia mellett a nagy központokban, Attikában és Korinthusban is jelen volt. Ezek magyarázataként felvetette, hogy a „primitív” stílusú terrakották bizonyos típusai esetleg tudatos archaizálás emlékei, tehát a 8. sz. végén a mykénei sírok körül kialakult hős-kultuszhoz kapcsolódnak. Ez azt jelenti, hogy az archaikus korban tudatosan utánoztak néhány, geometrikus kori sírból előkerült bronzkori szobortípust. Ebből a szempontból többek között a késő bronzkori lovas fogatokhoz és a hengeres testű, felemelt karú ún. psi-idolokhoz közelálló boiótiai típusok megjelenése érdemel figyelmet.

Mint ismeretes, az anyaországi „primitív” stílusnak Cipruson is volt megfelelője. Legfontosabb típusai az álló, hengeres testű zenész vagy „énekes”, ill. áldozat vívó szobrocskák. Mellettük a fogatok és a lovon oldalt ülők a legjelentősebbek. Az álló szobrocskák nemcsak egykorúak, hanem még stílusban is összefüggnek a lovas szobrokkal (az utóbbiaknál meglepő hasonlóság fedezhető fel a ciprusi és a boiótiai típusok között).

A Szabó Miklós által kidolgozott osztályozási rendszer egyik fő érdeme rugalmassága, további finomítások számára való alkalmassága. A fejezet címei jelzik, hogy a fő csoportokat összekötő átmeneti típusokkal számol, ami nagy mértékben növeli az egész osztályozás hitelét. Másfelől megkísérelte mesterkezek elkülönítését, de itt is szigorúan a jelenlegi ismeretek adta lehetőségek keretein belül maradt: hangsúlyozta, hogy egyelőre nem lehet szó jól körülhatárolható mesteregyéniségek felismeréséről (egy-egy szobrász két teljesen más típusba sorolható szobrocskát is készíthetett).

A kötet a hat éves nyomdai átfutás ellenére, természetesen a legújabb kutatási eredményeket is tartalmazza. Kíváncsok volna, hogy az alapvető monográfia, mely a magyar ókortudomány nemzetközi jelentőségű teljesítménye, idegen nyelven is megjelenjék. Egy ilyen kiadásban az illusztrációk bővítésére is lehetőség nyílna, és egy múzeumok szerinti index egészíthetné ki. Az említett teljesítmény egyúttal arra is figyelmeztet, hogy szükség

van az országhatárokon kívüli leletanyagok régészeti és történeti kutatására, annál is inkább, mert ilyen anyagok magyar gyűjteményekben is vannak.

Csornay Boldizsár

Gedai István, A magyar pénzverés kezdete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 135 lap, 184 kép.

Az önálló pénzverés megjelenése növekvő pénzforgalmat, általános pénzgazdálkodást, a pénzforgalom pedig kereskedelmet tételez fel. Mindezeket kell vizsgálnia annak, aki a magyar pénzverés kezdeteit kutatja. Ez nem könnyű munka, hiszen a 10. századi magyarság áruterheléséről semmit sem tudunk, de a gazdasági élet szervezete sem ismert. Annál inkább *dicséretes* Gedai István vállalkozása.

Kelet-Európa 9–10. századi kereskedelmének meghatározója az arab-viking kereskedelem volt. Útvonaluk a Kaspi-tenger (vagy a mellette vezető út) a Kaukázuson keresztül, ahol a kazár fővárost lehetett elérni. Innen a Volgán vitt az útjuk, érintve a volgai bolgár birodalmat. A Ladoga-tavon át érték el a Balti-tengert, ahonnan hajóval jutottak el a viking telepekre. Az arabok révén jutott Európába a keleti világ kincse: selyem, különböző szövetek, nemesfém, fűszerek stb. Ezekért különféle prémekeket, mézet, viaszt, és mindenekelőtt rabszolgát kaptak.

A 9. századi magyarok szállásterülete nem fektet e kereskedelmi út közvetlen közelében, de érdeklőségi köréhez tartozott, annak szegélyén helyezkedett el. A bizánci birodalomnak ugyancsak az érdekszférájához tartozott, így a magyarok velük is kereskedtek: különféle keleti és bizánci készítményeket szereztek be tőlük.

A honfoglalás egyik kereskedelmi kapcsolatukat sem szakította meg, a kereskedelem tárgya nem változott. Két alapvető vonása: kizárólag külkereskedelem és az import olyan luxuscikkekből állt, amely csak a vezető rétegekhez jutott el. Az exportált áru pedig nem a termelés termékfeleslege, hanem elsősorban rabszolga, valamint kisebb mértékben prém, állatbőr és élő állat.

Intenzív külkereskedelem nem képzelhető el állandó értékmérő, a pénz nélkül. Őseink ismerték a pénzt, de csak demonetizált formában, mint taurációs eszközt. A pénz ismeretét tehát a honfoglaláskor magukkal hozták, ez a pénz kétféle: arab vagy bizánci lehetett. Az éremleletek hiánya azonban a további kutatások gátja lehet.

A Kárpát-medence 10. századi éremanyagát Gedai három csoportra: arab, bizánci és nyugat-európai pénzekre osztja. Három előkerülési módot különböztet meg: kincseletek, sírletek és szórványleletek. A sírletek legnagyobb részét átfúrták, tehát ékszerként, veretként, pénzjelgétől megfosztva használták és tették sírba. Ezeknek gazdasági, pénzforgalmi szerepük nem volt. Idekerülésük módja sem azonos.

Gedai feltételezése szerint az arab pénz a viking eredetű fegyver (kard) kereskedelem útján került a Kárpát-medencébe. A bizánci pénzek hadicselekmények, béke-megváltásként, vagy kereskedelmi kapcsolat révén jutottak ide. Gedai szerint a megkeresztelkedéssel járó ajándékozás jelentős lehetett. Ezzel függhet össze, hogy mind a tokaji, mind a nagyharsányi leletben olyan pénzek fordulnak elő, amelyek solidusból kivágott Krisztus-fejek. Ezzel valláscentrikussá vált az ajándék és a csonkítás révén az arany egy része a császáré maradt. Ezek a pénzek kereskedelmi forgalomba nem kerültek.

Legegyértelműbbek a nyugati pénzek. Minden bizonnyal a nyugati hadjáratok eredményeképpen kerültek ide. Ennek a szerző két formáját tételezi fel: a hadsereg vezéreinek adott sarc, vagy a hadjáratban részt vevők közvetlen zsákmánya. Írott források számolnak be arról, hogy a magyarok alkalmanként hatalmas összegeket kaptak.

A magyar gazdaság áttekintéséből Gedai azt a következtetést vonja le, hogy a magyar fejedelemség a 10. század végére saját, belső erőforrásaira támaszkodott és a feudális berendezkedés feltételei annyira adottak voltak,

hogy István különösebb konfliktusok nélkül tudta létrehozni a feudális állam szervezeteit, mindenekelőtt államigazgatásának alapját, a várszervezetet, valamint a királyi udvart. A társadalom a feudális formáknak megfelelően rétegződött, és a király a királyi birtokok jövedelmén kívül egyéb járandóságokban is részesült uralkodói jogából adódóan. Ilyenek a fém- és sóbányák haszna, részesedés a vámokból, különböző ajándékok, de a leglényegesebb az egyenes adó. Ezt viszont többnyire már pénzben kellett fizetni, a pénz kötelező használata tehát az *adózással kezdődik* (23. lap).

A 10. század végére Magyarországon kialakult a központi hatalom, amelyet a koronázás szimbolizált. A Gizellával jött bajorok Istvánnak jelentős támaszai voltak. Az ezredforduló körül tehát már olyan szervezett állam volt, amelynek királya gyakorolta úgyszólván az összes olyan felségjogot, amely egy — európai — szuverén uralkodót megilletett. Feltűnő lenne, ha ebből a felségjoggyakorlásból a pénzverés kimaradt volna. A vázolt történelmi helyzetből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy Magyarországon a 10. század végén a politikai, gazdasági és társadalmi fejlődés megteremtette az önálló pénzverés feltételeit. Felgyülemlettek azok a mennyiségi változások, amelyek egy új minőségi fokot váltottak ki, az *önálló magyar pénzt*.

Hosszú időn keresztül a magyar pénzverés megindulását a magyar pénztörténet egyik legtitizsabb fejezetének tekintették. Az e kérdéssel foglalkozó kutatók elfogadták, hogy az első magyar pénzt István királyunk verette. Hóman Bálint is azt szögezte le, hogy az első magyar pénzt Szent István apósa, II. Henrik bajor herceg regensburgi obulusainak a mintájára verette. Hóman munkájának értékét nagymértékben emeli rendkívül gondos metrológiai és finomsági vizsgálati eredményeinek a közzététele. Pénzforgalmi kérdésekkel is foglalkozott, ilyen irányú kutatásainak alapjai az éremleletek. István obulusainak észak-európai elterjedését, utánveretését e veretek kiváló minőségével magyarázza. A belföldi pénzforgalommal kapcsolatban Hómannak az a gazdaságtörténeti megállapítása, hogy — mivel István birodalmában bizánci aranyon kívül nincs más idegen pénz, szemben a 10. századi leletekkel — a korábban keleti érdekkörbe tartozó magyar gazdasági élet nyugat felé fordult. Gedai itt vitába száll Hómannal: úgy látja, hogy a 11–12. századi magyar gazdasági élet, a külkereskedelem továbbra is észak-déli irányú, és ebben Bizánc meghatározó szerepet játszott. A szerző ismertett több más véleményt is, pl. Huszár Lajosét, Vera Hatzét, és vitába száll a László Gyula szerinti Géza kori pénzverés gondolatával. A nagy mértékben különböző nézeteket valló kutatók megnyilatkozásait azonban nem lehet közös nevezőre hozni.

Gedai módszerének lényegéhez tartozik annak felismerése, hogy a *pénz anyagát tekintve régészeti tárgy*, az adott kor tárgyi emléke. Természetesen rendkívül sok jelleggel rendelkezik, ami lényegében a numizmatikának önálló tudományként való kezelését indokolja. Ilyen a pénz meghatározott súlya, finomsága, előírt külső megjelenése, ilyen a felirata, amely általában utal a kibocsátó hatóságra, a verés idejére és helyére. A numizmatikának számos tudományággal van többé-kevésbé szoros kapcsolata. A szerző a pénzt annál inkább sajátos jelleggel rendelkező régészeti tárgynak tekinti, mivel újabb frott forrásanyag előkerülésére aligha lehet számítani.

A kötetet István király ismert pénzeinek (eredeti pénzek, utánveretek) a katalógusa egészíti ki. A függelék az elemzett temetőkben előkerült pénzek és kibocsátóik, valamint a 10–11. századi temetőkben talált temetőkben talált római pénzek jegyzékét tartalmazza.

Kállay István

pflage — Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 1986. 820 lap, 223 fénykép, 397 térkép és szövegek közti rajz, 53 táblázat és diagram.

A római provinciák kutatásának legrangosabb nemzetközi kongresszusát, a 13. Limeskongresszust 1983. szeptember 14 és 27 között rendezték meg az NSZK-beli Aalenben. A kongresszuson 22 ország 123 kutatója vett részt, és 114 előadást tartott. Ezt a 114 előadást tartalmazza hét nagyobb téma szerinti csoportosításban (Britannia, Belgica-Germania-Raetia, Noricum-Pannonia, Dacia-Moesia, Oriens-Africa, Hispania, Allgemaine Themen) az a rendkívül jó minőségben kiállított, gondosan szerkesztett kötet, melyhez tanulmányaikkal magyar kutatók is jelentős mértékben hozzájárultak. (A kongresszuson 17 magyar kutató vett részt 17 előadással).

A nyolcvan éves *B. Birleyn*nek dedikált kötet elején kapott helyet az ünnepelt rövid áttekintése a limeskutatás kezdeteiről, a limes fogalmáról és az aláknak a római határvédelemben betöltött szerepéről. A szerző kiemelte az első limeskongresszus megrendezésének tudománytörténeti jelentőségét. A kötetben közölt tanulmányok közül a hazai kutatókat közelebbről érintő, Pannoniával foglalkozó és az összefoglaló jellegűekre térünk ki.

A britanniai limes 1979–1983 közötti kutatását *D. J. Breeze*, gazdag irodalomjegyzékkel ellátott összefoglalása tekinti át. *T. Tomasevic-Buck* az 1972 évi mamiiai 9. limeskongresszus óta Augusta Raurica területén végzett kutatásokat foglalja össze; *H. Stather* Konstanz római kori topográfiai adatait gyűjtötte össze. A Schwäbische Alb területén húzódó limesszakasz kutatásával foglalkozik *J. Heiligmann* áttekintése, *R. Alkamp* a Rajna felső szakasza Flaviusok alatti jobbparti megszállásáról szól. Igen figyelemre méltó *W. J. H. Willems* tanulmánya, mely az ún. „ERA-terv” keretében, a hollandiai keleti folyami területen (a Nijmegen körüli 1650 km² kiterjedésű területen, melyben benne foglaltatik Ulpia Noviomagus civitas-főváros és környéke, a civitas Batavorum központi területei) a régészeti kutatásban arra törekszik, hogy az egyes lelőhelyeket regionális összefüggésbe helyezze. Az „ERA-terv” valójában átmeneti elemzési szint az 542 lelőhely és a provincia, ill. a birodalom egésze között. Az egész vizsgált időszak (késői vaskor — Meroving-kor: i. e. 250 — i. sz. 750) folyamán sűrűn lakott területen a civitas-főváros mellett másodrangú pagus-központokat sikerült kimutatni, melyek a civitas-főváros körül félkörben helyezkedtek el. *J. Mertens* előadásában a stírlingi limeskonferencia utáni időszakbeli belgiumi későrómai kutatásokat foglalta össze. A rajnai hadsereg I. századi rangrendjének rekonstrukciójával foglalkozott *Szilágyi M.* előadása. *B. Galsterer* előzetes elemzésben számolt be egy Claudius-kori, kb. 80 töredékes darabból álló kölni viasztábla-leletről, mely feltehetőleg egy elpusztult magánlevéltár részét képezte. *P. Noelle* tanulmányában egy, a 3. század első felére keltezhető kölni lelőhelyű katonai sírkövel foglalkozik, melyen megtalálható a pannoniai sírkövekről is jól ismert „Ringschnallen-cingulum”. A szerző külön függelékben sorolja fel az övfajta ismert ábrázolásait.

G. Dobesch, a Regnum Noricum megszállásával foglalkozó tanulmányában csatlakozik azon állásponthoz, mely szerint az Augustus-féle megszállás Pannoniában a Drávától északra fekvő területekre is kiterjedt, akár csak Noricum és Raetia északi felére. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy egy terület leigázása nem azonos annak tartós katonai megszállásával, és a római hódítás sem azonos a régészeti értelemben vett „római kor” kezdetével.

A pannoniai limesszakasz folyamatban levő ásatait és a vitás történeti kérdéseket ismertette *Mócsy A.* és *Gabler D.* előadása. *Nagy T.* előadásában Traianus pannoniai, Domitianus-kori katonai tevékenységével foglalkozott. *O. Harl* beszámolt arról, hogy első ízben sikerült a vindobonai legiótábor egyik kaszárnyaépületének részletét feltárni, ahol három fő építési periódust állapítottak meg. *H. Stiglitz* az 1977-ben felfedezett carnuntumi auxiliáris tábor kutatásának újabb eredményeit ismertette. *M. Kandler* és *H. Zabeckly* a carnuntumi legiótábor cana-

Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Szerk.: Chr. Unz. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 20. Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Archäologische Denkmal-

baeja keleti szélén végzett kutatások alapján három fő építési periódust állapított meg: az 1. század közepétől a faszerkezetű villaépületek, a 2. század közepétől a keleti istenek templomkörzetének kiépítése a jellemző; a harmadik periódus a 4. század második felétől sírokat tartalmaz. *W. Jobst* előadásában a caruntumi Pfaffenbergen található Iuppiter-szentélykörzet templomait, oszlop- és pilléripítményeit, aediculáit, fogadalmi szobraikat és oltárait tekintette át, részletesebben foglalkozott egy itt talált ülő Iuppiter-szobor töredékével (oszlop-, vagy pilléripítmény része), mely a Magyar Nemzeti Múzeum egyik Iuppiter szobrával rokonítható. *Németh M.* és *Kérdő K.* előadása az óbudaí ala-tábor kutatása kapcsán Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséről szól. *Póczy K.*, *Szirmai K.*, *Németh M.*, *Kocsis L.* az aquincumi legióstábor 1973–1983 közötti kutatását ismertette. *Szirmai K.* külön előadásban az aquincumi legióstábor 2.–3. századi utcarendszerét ismertette, *Póczy K.* az aquincumi canabae 2.–3. századi topográfiájával foglalkozott az 1973–1983 közötti ásatások adatai alapján, felhasználva az utcarendszerre vonatkozó megfigyeléseket is. Az aquincumi legióstábor legnagyobb középülete, a „*thermae maiores*” régészeti kutatásáról számolt be *Kaba M.* előadása. *Fitz J.* a gorsiumi auxiliáris tábor kiterjedésére, a porta decumana és a hozzá kapcsolódó fahíd fekvésére és a tábor 105–106. évi feladására vonatkozó újabb adatokat közölte. *Lőrincz B.*, *Szabó K.* és *Visny Zs.* az intercisai auxiliáris táborban végzett, a tábor fa-föld- és kő építési periódusaira vonatkozó újabb kutatásait ismertette. Függelékben csatlakozik az előadás szövegéhez az érme katalógusa *Lányi V.* feldolgozásában. *Soproni S.* az általa meghatározott, a korábbi auxiliáris táborokból leválasztott későrómai erődtípus előfordulásait tanulmányozta, megállapítva, hogy az ilyen erődők építése nem csupán pannóniai sajátosság, hanem a 4. század végén Raetia Secundától Scythia Minor provinciáig több helyen fellelhető a Duna mentén. *Bónis É.* előadásában – kitérve a legio germaniai tevékenységére is – tárgyalja a legio I. adiutrix brigetioi kézművestevékenységet az építkezések, a bronz-, ólom-, ezüst-, üveg-, agyagművesség, szobrászat-kőfaragás és az élelmiszerek előállítására területén. Felhívja a figyelmet a helyi ipar jelentőségére az importtal szemben. *Palágyi S.* az inotai lószerszám- és igarekonstrukciót, *Kocsis L.* egy, az aquincumi legióstábor területén előkerült 1. századi sisaktárcsát, halánték-, nyak- és vállvédőlemezes bronzsisakot, *Szabó K.* egy, a 2. század végére – 3. század elejére keltezhető intercisai lelőhelyű sisakot ismertetett. Az intercisai sisakon pontozással jelölt tulajdonosnevek eredetét *Mócsy A.* határozta meg. *J. Wielowiejski* előadásában a borostyánkőből készült tárgyak és a borostyánkő nyersanyagért cserébe adott importtárgyak lelőhelyeinek összegyűjtése és a kereskedelmi útvonalak meghatározása mellett felhívja a figyelmet a borostyánkőkereskedelem fejlődése gazdasági és politikai összetevői kutatásának fontosságára. *Vladár Á.* előadásában a Dunántúl római kori műemlékeinek helyreállítási elveit és példáit ismertette. *T. Kolník* beszámolt a csehszlovákiai limeskutatás újabb eredményeiről és helyesbítette a régieket. Részletesebben foglalkozott az általa villaszerű római polgári településnek tartott Bratislava–Dúbravka lelőhellyel.

N. Gudea jelentésében beszámolt a daciai és a moesi limesen 1979–1982 között végzett régészeti kutatásokról, *M. Vasić* és *V. Kondić* előadása a vaskapui limesszakasszal foglalkozott. *J. Atanasova-Georgieva* Ratiaria, az Al-dunai limes egyik legfontosabb városának 1976–1982 közötti ásatási eredményeiről számolt be. *M. P. Speidel* a Fekete tenger keleti partvidékének 2. századi helyőrségeit, *S. T. Parker* a limes Arabicusnak a Holt-tengertől keletre húzódó középső szakaszának 1980–1982 közötti kutatását; *M. Euzennat* az africai limesen 1976–1983 között végzett kutatásokat ismertette.

Az általános témák körében kapott helyet *J. Bennett* előadása, melyben a szerző figyelmeztet azokra a nehézségekre, melyek a katonai csapatoknak a táborok mérete alapján történő azonosítása módszerében rejlenek. *Visny Zs.* a katonai diplomák alapján tanulmányozta az auxi-

liáris veteránok elbocsátásában jelentkező szabályszerűségeket. *S. Dušanić* előadásában kitért a sikatori lelőhelyű CIL XVI. 20. korai auxiliáris katonai diplomára; *M. M. Roxan* a katonai diplomák topográfiai adatait tanulmányozta.

A kötet, a római provinciák régészetének széles körét átfogó tanulmányai, gazdag bibliográfiát tartalmazó összefoglalásai és bőséges illusztrációs anyaga révén hosszú időre fontos kézikönyve lesz a római régészettel foglalkozó kutatóknak.

Nagy Mihály

O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Szerk. *J. Werner*. 35. kötet. A „Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetiens der Bayerischen Akademie der Wissenschaften” kiadása. München 1984. C. H. Bech’sche Verlagsbuchhandlung. 304 lap 171 szövegképpel, 13 táblázattal. 31 adatkordináta, 66 tábla, 1 melléklet

A Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Urban munkájának kiadásával nem egy, hanem két könyvvel ajándékozta meg Noricum és Pannonia provinciális kutatóit. Urban a 35. kötet első részében a több évtizede intenzíven kutatott Kapfenstein-i (Steiermark) sírmező ásatási eredményeit dolgozza fel, második részében az ausztriai halomsírok értékelését és teljes katalógusát adja. Urban könyve *J. Caspart*, *W. Alzinger*, *A. Kloiber*, *H. Kerchler* munkássága után sokoldalú, nagy volumenű tumulus-publikáció.

A Kapfenstein-i halomsírmező már 1892 óta ismert, de rendszeres feltárása 1954-ben kezdődött meg *F. Felgenhauer* vezetésével, többnyire tanátsásként. A sírmező a kutatás jelenlegi állása szerint – 300 m hosszú, 110 m széles és kb. 79 halomsírt tartalmaz. A szerző első sorban a leleteket ismerteti. A viselethez tartozó tárgyak közül elsősorban a korhatározást leginkább segítő fibulákat mutatja be. A fibulák térképre vitelével (5. kép) és korszakonkénti táblázatán (2. táblázat) azt mutatja be a szerző, hogy az első századi fibulák a temető centrumában vannak, míg az első század végi és második századi fibulák többnyire a déli és északi temetőszélekről származnak. A fibulák alapján a temetkezések ideje az 1. század második-harmadik negyedétől kezdve számítható egészen a késői 2. századig és talán a 3. században is.

A kerámiaanyag igen változatos. Jellemző, hogy a halmokban kevés terra sigillata van, akárcsak a Kelet-pannóniai halmokban, de Kapfensteinben van Pó-vidéki sigillata. A 6. kép a noricum-pannóniai halomsíros temetőben a Pó-vidéki és egyéb terra sigillata anyag előfordulását mutatja be. A „finom itáliai áru” (vékonyfalú csészék) a kapfensteini temető mindkét fázisában előfordul. A szerző jó érzékkel teszi ezt az edényfajtát idézőjelbe. Az újabb emonai kutatások eredményeként *Lj. Plesničar-Gec* emonai műhelyt is tárt fel, amelyben „feine italische Ware”-t állítottak elő. Az emonai anyag ismeretében a vékonyfalú csészék és poharak kronológiáját újra kell majd értékelnünk. Urban térképre viszi a jellegzetesen római edény, a „Faltenbecher” előfordulását az ausztriai halomsírokból (10. kép) s arra az eredményre jut, hogy a „Faltenbecher” nagyobb része a 2. századi halomsírokból származik, ez a helyzet Kapfensteinben is. A burgenlandi tumulusok jellegzetes edénye a hasas fazék fogasdíszekkel (sávós kerámia) Kapfensteinben a 2. századra jellemző (12. kép). A tumuluskerámia egyik vezérformája a háromlábú tál. A szerző igen alaposan foglalkozik ezzel a csoporttal, eredetét a jellemző formavariánsok térképre vetíti (14. kép), s a formák fejlődését is felállítja. Az edényeken látható grafiti részben kelta, részben latin nevek, vagy számok, valószínűleg az edény, vagy úrtartalma nagyságára vonatkoznak. Koracászárkori üvegedény 14 halomban volt Kapfensteinben, az edények fele a sírmező déli részéből származik. Az érme erős égésnyomokat mutatnak. A 2. századi sírok egyharmadában volt érem, rendszerint minden

egy-egyével, vagy nővel egy-egy érmét tettek a sírba. A 13. érem kora Domitianustól Marcus Aureliusig terjed. A vastörredékek között talált szögek és kampók esetében Urban maglyára, vagy klinére gondol, alulírott véleménye szerint a halomsírok esetében lehetne számolni kb. 60 cm átlagnagyságú, leleteket tartalmazó faladakkal is. Az ételmellékletek között leginkább szárnyasok és fiatal disznók voltak gyakoriak.

A Kapfenstein-i temető igen alkalmas a különböző temetkezési módok tanulmányozására. A III. fejezetben a szerző mindenekelőtt megkülönbözteti az edénybe gyűjtött hamvak esetében az urnasírt (Urnengrab), a fedés nélkül gödörbe helyezett hamvak esetében az égetéses gödörösírt (Brandgrubengrab), és az egyszerűen földre helyezett hamvak esetében a szórthamvas égetéses sírt (Brandflächengrab). Csak a temető déli részén lehet bizonyos törvényszerűségeket megállapítani. A sírformákról jó áttekintést kapunk a 21. képen. A legtöbb variációt a kőből készült sírokból mutat be Urban. A kóláda sírok csak a sírmező középső részén voltak, és a leleteik a régebbi fázisra jellemzőek. A kővel lefedett égetéses gödörösírok főleg az átmeneti korszakban tipikusak (a 2. század elején). A 2. században készültek a patkóalakú kőépítmények is, elválasztó falakkal. A 31. halomban kerek sírkamra volt három halomban pedig szögletes alaprajzú kőkamra. Sok négyzetes alaprajzú sírkamrát építettek dromossal, amelyet kőből készült ívek fedtek. A szerző fontos megállapítása, hogy ezek, a néha festéssel díszített, dromossal épített sírok a temető későbbi szakaszához tartoznak (2. század), és főleg a déli részen helyezkednek el. A halmok változatos méreteit a Kapfenstein-i temetőben Urban szellemes diagramokkal érzékelteti (25. és 26. kép), és összeveti az Ausztriában talált egyéb tumulusok méreteivel (28. kép). Az összes sírformát a nagyon jól áttekinthető 1. táblán közli.

A „Chronologie” című fejezetben az érmek, fibulák és kerámiaanyag tárgyalásánál kialakított típuskombinációk alapján a szerző két fő temetkezési korszakot különböztet meg. A régebbi fokozat az 1. század második fele és a 2. század eleje időszakot öleli fel, a fiatalabb, vagyis későbbi fokozat a 2. századra tehető. A 2. század első negyede átmeneti fázisként tekinthető. Á. Kloiber és W. Heinrich antropológiai értékelése 25% gyermekhalandóságot és a nők körében erős halandóságot mutatott ki. A 80 halomban 160 temetkezés volt, gyakori a családi sír (31. kép), a telepen 10–18 család élhetett. Az 54 halomról készült részletes. „Katalogus” minden tudnivalót közöl, az állatcsont anyagot J. Boessneck, valamint W. Heinrich és Á. Kloiber meghatározásában. Az ember és állatcsont anyagról táblázatos áttekintést is kapunk.

Urban munkájának második része a „Die römischen Hügelgräber in Österreich” nagy szolgálatot tesz a kutatásnak, mert a legkülönbözőbb időkben és helyeken között ausztriai halomsírokat egy összefoglalásban tárgyalja az összes fellelhető dokumentációval együtt. A kutatástörténet vázolója után a noricum-pannoniai halomsírok elterjedését mutatja be visszaütve a 3. képre, amely S. Pahič 1972-ben megjelent elterjedési térképét egészíti ki. Négy fő csoportot állapít meg. A „Steirisch-südburgenländische” csoport (1) magába foglalja Flavia Solva területét, dél felé kiterjed a Bacher-hegységig, keleten a borostyánkő útig. Az 1. századi, ebbe a csoportba tartozó sírok kevesebb „római” jelleget mutatnak, mint a 2. századiak (sírkő, dromos, festés, érmek). A „Niederösterreichische” csoport (2) jellemző sírformája a kerek sírkamra, a dromos-sír és a kóládasírok. Ebben a csoportban erős kelta tradíciók mutathatók ki. A „Salzburger” csoport (3) viszonylag kisebb, itt is megállapítható a kelta hagyomány továbbélése, de gazdagabb terra sigillata- és üvegedényekben. A „Nordburgenländische” csoport (4) változatos jellegű, a fegyvermellékletek és germán jellegű edények, különösen Katzelsdorfban, Vannius 1. század közepén betelepített germánjaira utalnak. A kutatás itt bő alaprét megletté tételezi fel. Az ausztriai halomsírokban található és a viselethez tartozó tárgyak vizsgálatát Garbsch eredményeivel összevetve Urban megállapítja, hogy a halomsírok elterjedési területe a noricum-pannoniai viselet elterjedési körén belül fekszik,

bár nem teljesen fedi azt (38. kép). Az éremspektrum (40. kép) Tiberiustól Clodius Albinusig terjed, a legtöbb érem Hadrianusé. Számolni lehet bizonyos továbbélésre a 3. században.

Rendkívül tanulságos fejezet a temetkezési szokásokról szóló. Az égetéses sírok — szórthamvas és gödörbe ássott formái mellett a leggyakoribbak a kőből építettek (42. kép). 21 változatot mutat be a szerző elterjedési térképre vetítve (43–46. képek). Elsősorban a dromos-sírokban találtak freskókat és kőplasztikát. Ennél még jelentősebb az a hét feliratos kőemlék, amely a noricum-pannoniai halomsírokból származik. Kivétel nélkül 2. századiak és a steier-délburgenlandi csoport területén találták ezeket. Alzinger, Mócsy, Weber és Alföldy meghatározásait összefoglalva az eltemetettek főleg kelta eredetű nevet viseltek, egyiknek a neve illir gyökerű, kettő volt római polgár. A záró fejezetben Urban a halomsíros temetkezés eredetének problémájával foglalkozik. A korábbi, meglehetősen ellentétes vélemények (hallstatti örökség, vagy római hatás) ismertetése után véleményét öt pontban foglalja össze. 1. A halomsírok Claudius előtti, legrégibb fokozata Noricum területén található meg. 2. Erre a legrégibb megjelenésre nem jellemző az itáliai befolyás. 3. A régebbi és fiatalabb fázis idején a noricum és nyugatpannoniai csoportok elterjedési területe nem változik jelentősen. A kelet-pannoniai térségre nézve elfogadja Fitz a 2. századra vonatkozó áttelepülési elméletét. Ezzel szemben Palágyi S. újabb kutatásai Inotán (Veszprém m.) Pannonia középső térségében már 1. század végi halomsíros temetkezést állapítanak meg (Alba Regia 19, 1981). 4. A fiatalabb fázisban (2–3. század) Urban szerint megerősödnek az itáliai hatások (dromos-sírok, freskók, kóládák, sírurnák, érmek). A 3. század említését ebben a vonatkozásban eredményeinek ismeretében is túl későnek tarthatjuk. 5. A halomsíros szokás felhagyása viszont valóban a 3. századra esik.

Ami a római hatást illeti, alulírott fenntartja korábbi véleményét (itt 156. oldal és 286. jz.), hogy a magdalensbergi Lugbichl dűlőben tumulustemetőt tártak fel. A mai helyzet már nem az eredeti, hiszen a sírablók és a miattuk foganatosított gyors régészeti feltárás az eredeti halmokat bizonyos fokig már lehorzsolta és a sírkamrákat szabaddá tette. Egy rövid hitelesítő ásatás (Dolenz 1949) még nem döntheti el a kérdést. Különben Dolenz is olyan osztott sírkamrát tárt fel, amelyet Urban is közölt. A legkorábbi noricum római civil település halomsíros temetője leletanyagához nemcsak a magdalensbergi és klagenfurti múzeumban őrzött feliratos kövek és két köztársaságkori kőportré tartozott, hanem számos viseleti tárgy is (Garbsch, J., Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jh. München 1965. passim.; Werner, J., in: Symposium Ausklang der La Tène Zivilisation und Anfang der Germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977. 376–.).

A „Die römische Hügelgräber in Österreich” könyvrész második fejezete a „Regesten”, amelyben a hivatalos leletkataszter rendszerben mutatja be az összes ausztriai halomsírt. Ahol erre mód van egységesen rajzolt grafikonnal tájékoztat a halmok méreteiről. A nagy munka több mint 1800 halomsírt közöl. A III. számú „Register” című fejezetben személynevek, lelőhelyek és tárgymutató található. A további kutatást segíti elő és a képek magyarázatát adja a „Listen”. Kitekintéssel Németország, Magyarország, Horvátország és Szlavónia területére összefoglalást nyújt arról, hogy melyik halomban volt terra sigillata, „Faltenbecher”, méceses, bronzedény, noricum-pannoniai viselet tartozék, érem, vaskés, sírkövek, valamint különböző sírépítmények. A kötetet gazdag irodalmi mutató zárja le.

B. Bónis Éva

Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney. Styria, Graz–Wien–Köln, 1985. (Ungarns Geschichtsschreiber. Hrsg. v. Thomas von Bogyay. Bd. 3.)

Értékes kötetel gyarapodott a magyar történetírókat bemutató német könyvsorozat: az eurázsiai és magyar történet két kitűnő ismerője, H. G. Göckenjan giesseni és J. R. Sweeny pennsylvaniai professzor német fordításban közzétette a tatárjárásra vonatkozó egykorú szövegeket. Szerepel benne a Riccardus-féle jelentés Julianus utazásáról, Julianus levele második útjáról, Rogerius váradi kanonok Siralmas Éneke, Spalatoï Tamás történetének ide vonatkozó része, továbbá négy levél a tatárjárás előtti és utáni évekből. A kötet nem csupán a szövegeket tartalmazza, hanem általános bevezetést ad tárgyához, részletes bevezetést az egyes szerzők műveihez és komoly szakértelemről tanúságot tevő, magyarázó jegyzetekkel látja el. Mindezt tájékoztató irodalom, két térkép és névmutató egészíti ki.

Julianus két útjának leírása, valamint Péter kievi érsek beszámolója az 1245 évi lyoni zsinaton a mongol invázióról eddig is hozzáférhető volt Heinrich Dörrie kiadásában a német tudomány számára, az egész tatárjárás lefolyását és következményeit bemutató mű azonban nem állott a nyugati olvasó rendelkezésére, s így e munka hézagpótlónak tekinthető. Ki kell emelnünk Göckenjan bevezetését, amely a steppei népvándorlásokat és birodalomalakulásokat ókori gyökereitől kezdve bontja ki, a tatárjárást pedig Dzsingisz kán hódító hadjáratának kezdeteitől az Aranyhorda megalakulásáig mutatja be, s eközben figyelmet szentel az információt szolgáltató domonkos barátoknak, főpapoknak és IV. Bélának.

A kötet rokon az e sorok írójának közreműködésével készült „A tatárjárás emlékezete” (Helikon, 1981, 1986²)

művel, de mellőzi az ebben közölt mongol, arab, perzsa, örmény, kínai és orosz forrásrészleteket, a hazai és nyugati krónikák rövid híradásait, valamint a magyar okleveleket, — nem is beszélve Plano Carpini, Benedictus Polonus és IV. Béla tatárokhoz küldött követe útijelentéséről. Az utóbbi kötet első kiadásából szerkesztői elnézés folytán kimaradt C. De Bridia nemrég felfedezett útijelentése, mely a tatárok lengyelországi és sziléziai pusztításáról, de kivált a mohi csatáról új információval is szolgál. Ezt a második kiadásban pótoltuk, de ennek közlése a *Der Mongolensturm* c. kötetben is indokolt lett volna. (Ld. *The Vinland Map and the Tartar Relation*. by R. A. Skelton, Thomas E. Marston and George D. Painter. N. Haven—London 1965. 55—101.)

Egy ilyen válogatásnál mindig fel lehet vetni, hogy milyen további szövegek közlésével lehetett volna gyarapítani a kötetet, a terjedelmet azonban a kiadás lehetőségei is korlátozzák, s ehhez képest a kötetben kiadott együttes jó összképet nyújt az olvasónak.

Apróbb kifogásként megemlítem, hogy az irodalomból hiányzik az e sorok írója által közreadott „Napkelet felfedezése: Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései”. (Budapest, 1965), továbbá Ligeti Lajos: *Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás*. MTA. I. Oszt. Közl. 32 (1981) 119—137. Az egyébként elég vázlatos első térképen Julianus első útja is pontosabb ábrázolást igényelt volna.

Az említett apróságoktól eltekintve a kötet komoly nyeresége a tatárjárással foglalkozó nyugati irodalomnak.

Györffy György

A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

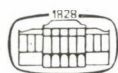
A tudományok minden területéről találhatók szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte. — Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989 — Nyomdai táskaszám: 17043
Felelős szerkesztő: Fodor István
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 19 (A/5 év) terjedelemben
HU ISSN 0003—8032

Magiszter

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT

1052 Budapest V., Városház u. 1.

T.: 382-402, 382-440

1364 Budapest Pf. 52.

Könyvesboltunk a legteljesebb választékot kínálja szervezési és számítástechnikai szakirodalomból

Szoftvereket is árusítunk hobbigépekre és PC-re

Általános szótárak, szakszótárak, kézikönyvek, lexikonok mindig az Akadémiai Kiadó teljes raktárkészletéből

Állandóan árusítjuk a világnyelvek kétnyelvű szótárait nagy-, kézi- és kisszótár méretben. Az esetleg éppen nem kapható szótárra mindig felvesszünk előjegyzést – megjelenése után kívánsága szerint értesítjük Önt, vagy postázzuk a szótárat

Rendszeres közületi vásárlóinknak (elsősorban könyvtáraknak) a gyűjtőkörükbe vágó újdonságokat vételkényszer nélkül elküldjük megtekintésre

Az Akadémiai Kiadó idegen nyelvű kiadványai kizárólag az akadémiai könyvesboltokban kaphatók

Szépirodalomból, ifjúsági és gyermekkönyvből, művészeti albumokból, falinaptárból ajándécsomagok összeállítását is vállaljuk

Levelét, telefonhívását, személyes látogatását szakszerű tájékoztatással és udvarias kiszolgálással várja a

MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT

1052 Budapest, Városház u. 1.

Telefon: 382-402, 382-440

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ю. Г. Сенаски: Находки эпохи ранней бронзы из области Бекеш	141
Т. Безеци: Амфоры янтарного пути	156
И. Холл: Анализ средневековых слоев будайской крепости	183
К. Ираш—Мелиш: Археологические данные к исследованию позднесредневековой пештской городской стены ...	199

СООБЩЕНИЯ

Т. В. Добоши: Раскопки в Шайобабонь-Мехестетё	226
Т. Надь: Саркофаг и погребальный инвентарь Vettia Fortunata	236
А. Мочи : Ещё раз о погребении Атиллы	243

ОБОЗРЕНИЕ

Э. Тот: Андраш Мочи (1929—1987)	245
Г. Энч: В память Дежё Дерченъи (1910—1987)	247
Й. Фитиц: Эдит Б. Томас (1923—1988)	248
Т. Ковач: Габор Банди (1939—1988)	249
Й. Фитиц: Ярослав Шашел (1924—1988)	251
А. Можолитч: Поздравление в адрес Иды Куциан Богнар	251
И. Диенеш: Дёрдю Дёрффи 70 лет	253
Н. Калич: Эржебет Патек 70 лет	255
Т. Дейр: Шаму Садецки-Кардош 70 лет	256
Д. Габлер: Отчет о XV конгрессе Rei Cretariae Romanae Fautores проходившем в Вормсе в 1986 году	257
Archäologische Forschungen im Jahre 1986 Ред.: И. Цегледи	258

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

Й. Корек: 100-лет музея в Комароме	285
Б. Чорнаи: М. Сабо, Архаичная глиняная скульптура в Бойотии	285
И. Каллаи: И. Гедан, Начало венгерской монетной чеканки	286
М. Надь: Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983	287
Б. Е. Бониш: О. Н. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
Д. Дерффи: Der Mongolensturm (Редактор: Н. Göckenjan)	289

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>J. G. Szénászký</i> : Early Bronze Age finds from Békés county	141
<i>T. Bezecký</i> : Amphora finds of the Amber Route	156
<i>I. Holl</i> : The analysis of a Medieval stratigraphic sequence from the Buda Palace	183
<i>K. Melis, Mrs. Irás</i> : The research of the Late Medieval city wall of Pest	199

REPORTS

<i>V. T. Dobosi</i> : Excavations at Sajóbáony-Méhészettő	226
<i>T. Nagy</i> : The sarcophagus and associated grave good of Vettia Fortunata	236
<i>A. Mócsy</i> : Once again on the grave of Attila	243

REVIEWS

<i>E. Tóth</i> : András Mócsy (1929-1987)	245
<i>G. Entz</i> : Dezső Dercsényi (obituary notice) (1910-1987)	247
<i>J. Fitz</i> : Edit B. Thomas (1923-1988)	248
<i>T. Kovács</i> : Gábor Bándi (1939-1988)	249
<i>J. Fitz</i> : Jaroslav Šašel (1924-1988)	251
<i>A. Mozsolics</i> : Due respect to Ida Bognár-Kutzián	251
<i>I. Dienes</i> : György Györffy 70 years old	253
<i>N. Kalicz</i> : Erzsébet Patek is 70	255
<i>T. Dér</i> : Samu Szádeczky-Kardoss	256
<i>D. Gabler</i> : Report on the 15th Rei Cretariae Romanae Fautores Congress, Worms 1986	257
Archaeological Research in 1986: ed.: <i>I. Czeglédy</i>	258

BOOK REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Hundred years of the Komárom Museum. 5 th volume of the Új Minden Gyűjtemény	285
<i>B. Csornay</i> : M. Szabó, Archaic clay sculptures from Boiotia	285
<i>I. Kállay</i> : I. Gedai, The beginnings of minting in Hungary	286
<i>M. Nagy</i> : Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983	287
<i>É. B. Bónis</i> : O. H. Urban, Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich	288
<i>Gy. Györffy</i> : Der Mongolenstrom ed., H. Göckenjan	289

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Tel.: 111-010), és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22. Tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

1 szám ára: 90,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.